

UNIVERSITE DE NOVI SAD

ANNUAIRE
DE LA FACULTE DES LETTRES ET SCIENCES
NOVI SAD

TOME XII/1

NOVI SAD
1969

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XII/1

НОВИ САД
1969

БОШКО НОВАКОВИЋ
АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ
РАДОСЛАВ ЧУРИЋ
ЈОСИП МИРНИЋ

442
УНБ. 6р.

Одговорни уредник
БОШКО НОВАКОВИЋ

Штампа : Издавачка установа „Научно дело“, Београд, Вука Караџића 5 — 1970.

Педесет година деловања Комунистичке партије Југославије временски означава половину историјског века, али значајем умногостручава и обогаћује димензију времена до судбоносно преобрасајног љућа и развоја. У тих педесет година плодносно су уграђене марксистичке и лењинистичке идеје као смернице и ујористића револуционарних процеса којима се мења друштвени поредак, зашвар епоха превазиђене идеологије и ошвар нова, социјалистичка.

Насијала непосредно по завршетку првог светског рата и по стварању нове државне творевине, прве Југославије, Комунистичка партија је имала да прође кроз развојна и акциона искушења да би се, од доласка на чело друга Тита, свестрано идеолошки и кадровски ојачавала и усјешно припремала за пресудну историјску улогу. То је било раздобље памница и хелија, каљења челика свести и снаге у неопшћеној борби са класним непријатељем, прибирања и проверавања њлемених људских енергија из којих ће проишћати историјске промене. Други светски рат, намећући империјалистичким незајасљивостима и мрачном идеологијом, значио је за Комунистичку партију Југославије оно историјско искушење у коме ће она посведочити далекосежност својих циљева, дух и смисао своје идеологије, неопходност да буде руководећа снага.

То што је Комунистичка партија Југославије, суштинствалајући се антиљудским начелима опшћалног уништавања, усјела, толико времена сама и без помоћи, надахнућа и оснажена само неунитивом вером у победу праведних принципа стварања новог света, да преброди и савлада све суровости и све невоље, врло је убедливо историјско сведочанство оправданости њеног љућа и величине њене улоге.

Створена Револуцијом и у Револуцији, нова Југославија, социјалистичка, демократска, федеративна, прожета најредним духом и надахнућа хуманистичким тежњама, ишла је и иде оним љућем који је обележен идејама, циљевима, програмом, задацима Комунистичке партије. У свима областима њивота — друштвеној, културној, економској, љолистичкој, међунационалној — остварени су и остварују се резултати којима једно друштво револуционарно

ења своју структуру и ствара нове облике рада и нове облике међуљудских односа. Данас сваки Југословен може са поносом да истакне своје припадање једници слободних, слободоумних, равноправних народа и народности, уз сањање да истакнуто место Југославије у свету и међународни значај њених кција и њеног одређивања јесу природна последица вредности и величине кога што она чини. На томе постоји и у складу изразитих стремљења као и према свеукупне наше делатности Комунистичка партија Југославије, а нас Савез комуниста Југославије, истичући огроман значај науке у развоју времена светла, чини крунисање за њену свестрану, усилну и утицајну фирмацију. Универзитети и друге научне и наставне установе делују данас условима и у атмосфери брзог и слободног развоја свих потенцијалних људских снага и дарова.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, у жељи да и својим делом укаже на лепоту и величину значајнога јубилеја, посвећује свој преглед по темама саобразним духу прославе педесетогодишњице Комунистичке партије Југославије.

СЕПТЕМБАРСКИ ШТРАЈК НОВОСАДСКИХ ГРАФИЧКИХ РАДНИКА 1919. ГОДИНЕ — ПРИЛОГ БОРБИ КПЈ ЗА ПОБЕДУ РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ЛИНИЈЕ У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Др Бранислав Вранешевих

Империјалистички обрачун у првом светском рату (1914—1918. год.) око нове поделе света и победа октобарске револуције изазвали су у целом свету дубоке друштвено-економске и политичке процесе: заоштрили класне и националне антагонизме, покренули револуционарно решење крупних питања (националних, аграрних и социјалних) а ширењем свеопштег револуционарног таласа, у процесу распадања великих империја, довели у питање и сам опстанак капитализма у Европи.

Као последица ратних разарања и големих ратних жртава, масовне беде, болести, глади, националних и социјалних обесправљивања све ове противуречности избијају у пуној оштрини у новоствореној држави Срба, Хрвата и Словенаца.

Иако је стварање заједничке државе југословенских народа било крупан, преломан догађај, због недемократски извршеног уједињења, у ново-насталој држави се од првог дана почела спроводити политика националног угњетавања. Настало је тако скоро истовремено са новом државом и болно национално питање, тешка рак-рана политичког живота старе Југославије.

Поред супротности које су произлазиле из нерешеног националног питања, темеље нове државе је од почетка потресло и аграрно питање — покрет сељака за укидање феудалних остатака и поделу земље. Револт сељака није могла да утиша ни половично извршена аграрна реформа 27. II 1919. г. Већ у пролеће исте године избијају буне и немири сељака у Босни, Хрватској и Срему.¹

Много већом жестином избило је радничко питање. Крајем 1918. године и почетком 1919. године привредни живот земље пролази кроз мноштво тешкоћа и потреса, чије неповољне последице буржоазија свађује на радничку класу, отежавајући положај радних људи. Ратним разарањима уназађена привреда тешко се обнавља. Споро се развијала заостала ситнопривредничка пољопривреда, још спорије саобраћај, а најспорије индустрија, која је оскудевала у сировинама, енергетским изворима а била уз то спутавана недостацима саобраћаја.

Југословенска буржоазија показала се неспособном да обнови индустрију и повећа национални доходак. Она је првенствено гледала да се у

¹ *Преглед историје СКЈ*, издање Института за изучавање радничког покрета (ИРП) Београд, 1963, 35.

словима заостале привреде обогати. Због несигурности имовине и валутног хаоса, ратни богаташи су се устручавали да пласирају капитал у привредну нову земљу, него су се одавали уносној трговачкој спекулацији. Са 1831 фабриком и 152.811 радних места у прерађивачкој индустрији и 38.723 запослена радника у рударству, Југославија је у 1918. и 1919. години могла да запосли само 1,3⁰/₀ становништва.

Радници су с тога у масама лутали без посла а њихове породице су гладовале.

Такве привредне тешкоће, а нарочито велика незапосленост најјаче у погодилиле радничку класу.² Погоршање услова живота и рада радничке класе огледало се највише у продужењу радног времена и великом паду реалне најамнине. Док су нпр. максималне наднице зидара и столарских радника од 1914—1919. порасле за 20⁰/₀, надничара за 50⁰/₀, типографа за 10⁰/₀, цене животних намирница порасле су знатно више: хлеб и пасуљ за 700⁰/₀, маст и млеко за 400⁰/₀, говеђе месо и обућа за 500⁰/₀, шећер за 100⁰/₀.³ Све је то проузроковало свакодневне појаве револта радних људи заостравало класну борбу између пролетаријата и буржоазије.

У крајње заостреним класним супротностима процес радикализације радничког покрета достиже кулминацију на конгресу уједињења социјалистичких партија оснивањем револуционарне СРПЈ (к) априла 1919. г. Пролетаријат Југославије добио је овим неуморног предвођитеља у борби а пут у бескласно друштво.

У редовима пролетаријата због скупоће, беде и оскудице а под утицајем овоосноване СРПЈ (к) расло је незадовољство које се из дана у дан претварало у борбено револуционарно расположење, које се изражавало штрајковима, бојкотима, тарифним акцијама, манифестацијама, протесним зборовима и демонстрацијама радника и градске сиротиње. Револуционарно расположење радног народа Војводине и Новог Сада нарочито су распаљивали повратници из Русије окупљени у револуционарно оријентисаној групи Пелагићеваца. Најборбенији међу овима били су баш графички радници.

Снажан подстицај револуционисању маса долазио је из Совјетске Маршарске Беле Куна — из које је Југословенска комунистичка фракција слала

Војводину агитациони материјал, летке, брошуре и свој лист „Црвена застава“.⁴

Било је све то последица изневерених нада човечанства у толико обешане боље дане „после победе“.

После завршетка првог светског рата човечанство је очекивало пријатан и јефтин живот „као пре рата“. Рачунало се са великим наслагама хране прекоморским земљама. Разочарало се човечанство, међутим, и у погледу ране и одевања. Подморничким ратом преполовљено бродовље није могло а прекоокеанску робу довози јер су капиталисти и у тим хуманим акцијама хтевали суперпрофите. Требало је интензивирати производњу и извршити

² Упореди: Извештај Инспекције рада кр. СХС у њеном пословању у 1920. г. Извештај VI надзорничког округа у В. Бечкерек, 113—129.

³ Преглед историје СКЈ; (ИРП) Београд 1963, 38.

⁴ ИА ПК СКС 20418 к. 790.

национализацију, јер је неснасна скупина из дана у дан расла и погађала радне масе.

Сву тежину ових послератних страха и недаћа осетио је у пуној мери и пролетаријат Новог Сада.

Оскудица у храни и осталим потребама била је огромна, Свакодневно се у штампи појављују наслови: „Има гаса — нема гаса“, „Има соли — нема соли“, „Има брашна — нема брашна“, а по магацинима ратни богаташи гомилали су залихе. Цена свиња живе ваге скочила је у року од три дана од 10 К на 14 К, а чувени новосадски пљачкаш и шибер (набијач цена Б. В.) Герих, грозничаво је извозио свињетину у Беч.⁵ Потребно је било 110 круна дневно за пристојан живот а радници парка имали су 15 круна дневно, тј. 450 круна месечно.

Тешким својим положајем огорчено, радништво Новог Сада устаје смело против скупине. Најенергичније и најефикасније иступају баш графички радници који су путем штампе жигосали народне крвопије. А и како не би!

За стан и храну требало је 800 К. месечно (9.600 К годишње), за ципеле 500 К, одело 2.500 К., шешир 300 К. Животни трошкови износе годишње 20.800 К. или 2.400 К. месечно, а 600 К. недељно. Радник није имао ни половину такве суме.⁶

У седници проширеног Градског савета Новог Сада донето је решење о сузбијању скупине и изабран одбор за установљење пијачних цена. Због неактивности одбора из дана у дан цене свему рапидно су скакале, па је нагло поскупљивање намирница раднике доводило до очајања. Тако је, на пример, брашно за три дана од 3,20 К. поскупело на 4 К., а жито од 100 К. на 230 К. „А имамо извештаје да су се трговци размилели по селима па плаћају по 240 К. и товари у магацине да ту храну у згодном тренутку лиферују ван наших граница и да опусте наше крајеве“.⁷ Овом нагомилавању и извозу хране требало је да меродавни стану на пут да се не дочека да се сам народ посла лати.⁸

Под притиском незадовољног пролетаријата и лист „Слобода“ био је присиљен да жигосе лихваре, јер су комунисти у име изгладнелих захтевали да се храна реквизира.

Револуционарно расположено радништво је тако навестило непоштедни рат лихварима и зеленашима.

Да би колико толико стишали незадовољство народа, власти су у службеним новинама објавили *Уредбу о увођењу осмочасног радног дана*. Прековремени рад међутим, није овим био сасвим укинут, него је одређено да се рад преко осам часова има плаћати преко 50% и више.⁹

Цене су, међутим, и даље расле. Стање пијачних цена с јесени 1919. године и животних намирница у Бачкој, Банату и Барањи износиле су по метричкој центи:

⁵ Слобода бр. 159 1919 (31. VII).

⁶ Исто.

⁷ *Морал друштва*, Слобода бр. 4 из 1920.

⁸ *Е па шта се чека*, Слобода бр. 206 1919.

⁹ Службено обнародовање о осмочасовном радном времену. „Слобода“ бр. 247 из 1919.

Пшеница	Кукуруз		Пасуљ	Кромпир	Маст	Свиње	Брашно	
270 к	стари 240 к	нови 130 к	460 к	170 к	4.000 к	3.000 к	хлеб. 380 к	бело ¹⁰ 570 к

За скупоћу у Новом Саду карактеристичан је био један наслов у „Слободи“: *У горки Нови Сад сипао је „слајки“ шећер*. Тиме се хтело јасно указати на цену шећера од 50 к. по килограму.¹¹

Скупоћа се, међутим, више није могла подносити.

Притиснути скупомом и оскудицом први ступају у штрајк типографски радници Новог Сада 2. XI 1919. године са захтевом за повишење плата, јер је уговор о ранијим платама истекао већ више од месец дана.

По њиховом примеру ступају у штрајк и типографи Великог Бечкерека и Сремских Карловаца.

Уместо спремности да новосадским типографским радницима изађу у сусрет послодавци Новог Сада заузимају непријатељско држање спрема радника а „познати грубијан“ штампар газда Ђорђе Ивковић изјављује на састанку са радницима: „Да радништво зато оскудева, што све попије и покдере“. Послодавци сложено одбацише радничке захтеве за повишицом од 10 круна недељно; узимајући у обзир поскупљење осветљења и станова пријатајали су на повишење само од 40 круна месечно. Захтев за повећање од 10 круна прихватила је само штампарија „Слобода“.¹²

На то је тарифни одбор графичара повукао све графичке раднике из радионица. Добро организовано, свесно свога позива, а чврсто повезано борби против експлоататора, прекаљено типографско радништво је и по цену најтежих искушења ступило у штрајк, у борбу за своја права, у борбу а егзистенцију.¹³

Искусни у вођењу борбе предузеше радници све мере да им штрајк спешно упозорише преко штампе типографе и књиговесце Југославије да не долазе у Нови Сад, организоваше сабирне акције уз бојкот оних грађана који нису хтели да дају прилоге, давали су приредбе у корист штрајкача¹⁴, за држање штрајкача на окупу и „дизање солидарности и свести“, тога несаломивог радничког оружја организоваше у радничком дому скоро свакодневна предавања, међу којима је било најзапаженије предавање под називом: *Вредности радне снаге*. Предавање је одржао тада комунистички оријентисани Васа Кнежевић.¹⁵ Он је тада био члан централног партијског ећа СРПЈ (к).¹⁶

¹⁰ Табела цена „Слобода“ бр. 247.

¹¹ „Слобода“ бр. 256 из 1919.

¹² „Слобода“ бр. 253 из 1919.

¹³ Штрајк типографских и књигов. радника у Н. Саду, „Слобода“ бр. 187 из 1919.

¹⁴ „Слобода“ бр. 184 из 1919.

¹⁵ Вредност радне снаге „Слобода“ бр. 189/1919.

¹⁶ Кратак преглед развитка револуционарног радничког покрета у Војводини 1917—1950 Н. Сад, 1969, 17.

Радницима је теоретски врло исцрпно и врло документовано објашњено да цена радне снаге мора бити изражена у оноликој суми новца колика је нужна да се подмире све потребе једне радничке породице. Упоређивањем предратне зараде од 30 к. недељно и данашње од 120 круна код књиговезаца и 235 недељно код типографа пада одмах у очи огромна разлика суме радничких потреба и висине цена животних намирница и друге робе.

Иако је надница књиговезаца фиктивно повећана за 4 а типографска чак и за 8 пута, прерачунавањем трошкова живота утврђено је да је надница у ствари опала за 5—6 пута. Предратни радник је, наиме, за 30 круна недељне наднице могао да купи пристојан пар одела или три пара ципела, односно 20 кг. масти, 40 кг. шећера. После рата 1920. када је пар одела коштао преко 1.000 круна требало је за њега пет, шест и седам недељних зарада. Исти је однос и при куповини 20 кг. масти или 40 кг. шећера. И за њих треба 5—6 недељних зарада а то значи да је надница опала за 5—6 пута (истакао Б. В.) иако је привидно увећана за 4—8 пута! То је све говорило о оправданости радничких захтева и цинизму послодаваца.

По речима предавача утврђено је и то да ће овакав тежак положај радничке класе трајати све дотле док власт буде у рукама буржоазије, док буде постојао капиталистички начин производње, док буде постојало буржоаско друштво. Извео је зато нужан закључак: „Борећи се за своја права радници морају тежити уништењу буржоаског друштвеног поретка и то не само путем синдикалне борбе него и револуционарном борбом под вођством политичке радничке партије“.¹⁷

Све је то утицало да радници остану сложни, чврсти и издржљиви у уверењу да је правда на страни радника. Радници су нарочито били огорчени на новопечене принципале Душана Чампрага, Ђулу Дирбека, Саву Богданова и Тошу Грујића, који до јуче беху радници и чланови Удружења, а који су се у периоду штрајка чак ставили на расположење „Застави“ и „Јединству“, да их слажу и омогуће им излагање.¹⁸

Све то није помогло. Од 2. септембра до 10. септембра 1919. не појавише се у Новом Саду ниједне новине осим „Слободе“.

Када се неки листови појавише шарени и са великим белинама била је то већа брука него када нису излазили. Послодавце изневерише и наде да ће се однекуд појавити штрајкбрехери (штрајколомци). Слога и одлучност радника била је све чвршћа и постојанија. Иза њих је као велика морална снага стајала СРПЈ (к). Осоколила их је и победа типографских и књиговезачких радника у Сарајеву и посета новосадским графичким радницима комунисте Драгољуба Марјановића тадањег председника Синдиката типографских радника у Београду, који је обећао пуну подршку београдских типографа Новосађанима. Соколило их је и ступање у штрајк кројачких радника тако да их не уплашише претње власти репресалијама.

Стално на висини радничких пионира, чврсти и добро организовани графички радници Новог Сада натераше своје принципале на капитулацију. Управа „Јединства“ чак је изјавила „да раднички захтеви нису ни високи ни претерани.“¹⁹

¹⁷ Маљем. „Слобода“ 192/1919.

¹⁸ Вредност радне снаге „Слобода“ стр. 189/1919.

¹⁹ „Слобода“ бр. 203 из 1919.

Тарифу потписаше до 25. IX 1919. све штампарије. Тако су плате повишене за 50⁰/. Чак је радницима призната повишица и за време штрајка. Књиговесци чак добише повишицу од 70⁰/!

Победила је солидарност, свест и чврстина радника и срећеност типографске организације. Стални морални ослонац у тој борби била им је резолуционарна СРПЈ (к).

Тронедељни штрајк типографа и књиговезаца завршио је тако потуним успехом. Поред очувања раније задобијених тековина новосадских типографских и књиговезачких радници извојевали су следећу допуну досадање тарифе:

1. Плате квалификованих тако и помоћних штампарских радника позисују се за 50⁰/;

2. Ванредни часови могу се највише радити три сата недељно уз плату 3—4 фил. по свакој круни. Само у случају да нема беспослених радника за нарочитом дозволом организације може се прековремени одређени број часова и повисити.

3. Исплата се има извршити суботом најдуже до 5 часова, када се рад завршава. Уз скраћивање једног часа недељно уочи Божића, Ускрса и Духова, половина дана се не ради уз наплату.

4. Штампарске девојке не могу вршити послове који засецају у књиговезачку струку.

5. Тарифална штампарија не може уступати послове нетарифалној.

6. Све остале одредбе постојеће тарифе остају на снази.

7. Време у штрајку проведено плаћа се радницима и има се платити као она разлика у повишици од почетка штрајка па до дана потписа тарифе.

8. Штрајкбрехери који су радили за време трајања штрајка имају се искључити из радионице.

9. Словослагачи дневних листова не могу се употребити за друге послове. Ако се употребе, могу радити само ванредне послове по већ предвиђеним одредбама и само у оне дане када лист не излази.

10. Тарифа која важи до 1. XII 1919. отказује се на осам дана.

Код књиговезачких радника је та разлика у плати уместо 50 дигнута на 70⁰/, јер је била мизерна.

Истрајност другова типографских и књиговезачких радника у борби била је таква да може служити на понос свега свесног радништва. „Другови у овом приликом осветлише свој образ пред осталим радништвом, указавши, да, пожртвовање, слога и истрајност морају победити“ — писала је „Слобода“.²⁰

Успех штрајка типографских и књиговезачких радника Новог Сада био је доказ револуционарне свести најбројнијих графичких радника Новог Сада и акт афирмације стручне синдикалне њихове организације. Ово јакање позиција пролетаријата био је видан успех на путу радничке класе ка кретању класне владавине буржоазије. Задобијањем широких економских и политичких права расла је снага радничке класе и смањивала се свемоћ буржоазије. Окупљањем, обавештавањем, организовањем и просвећивањем радника, синдикална организација је у оквирима тадашњег капиталистичког

²⁰ Успех радничке борбе, „Слобода“ бр. 207/1919.

поретка вођењем економске борбе за подизање надница, смањењем радног времена и помагањем радника у незапослености и штрајку не само подизала снагу радничке класе, него је заоштравањем класних супротности и класне борбе припремала услове за позитиван исход политичке борбе у коначном обрачуна између пролетаријата и буржоазије. Продирући у дубину радничких редова, држећи их у покрету, синдикална организација графичких радника Новог Сада је класним просвећивањем припремала услове за обарање капиталистичког друштвеног поретка.

У борби против капиталистичке експлоатације, а за остварење идеја научног социјализма, теоретском разрадом узрока свога септембарског штрајка, новосадски графички радници декларисали су се као свесни следбеници класика марксизма.

Организован под утицајем и заставом новостворене СРПЈ (к), тронедељни штрајк новосадских типографских и књиговезачких радника, као револуционарно дело авангарде радничке класе Новог Сада — представљало је свестан, добро припремљен и успешно остварен прилог новосадског пролетаријата победи револуционарне линије у радничком покрету Новог Сада па и целе Југославије.

Dr Branislav Vranešević

DER SEPTEMBERSTREIK DER NOVISADER GRAPHIKER IM JAHRE 1919 — EIN BEITRAG ZUM KAMPF DER KPJ UM DEN SIEG DER REVOLUTIONÄREN KRÄFTE IN DER ARBEITERBEWEGUNG JUGOSLAWIENS

Zusammenfassung

In den schnellen Wachstum der Arbeiterbewegung nach dem ersten Weltkrieg und der Oktoberrevolution erreicht der Prozess der Revolutionisierung der Arbeiterklasse Jugoslawiens nicht nur eine unerhörte Weite sondern auch einen einzigartigen Aufschwung. Gelobt an den Ideen der Oktoberrevolution stieß die revolutionäre Arbeiterbewegung in den Reihen der schwer ausgeühten, der Teuerung und der Not preisgegebenen Arbeiterschaft auf unermüdete Kämpfer und riß auch die graphischen Arbeiter mit, die auch sonst wegen ihrer Nüchternheit, Klugheit und Mäßigkeit bekannt waren. Der schrecklichen Teuerung preisgegeben, von den Unternehmern durch herzlose Verlängerung der Arbeitszeit bei kleinen, zum Leben nicht ausreichenden Löhnen ausgeüht, sich mit den übrigen rebellierenden Proletariern vereinigend, traten die graphischen Arbeiter Novi Sads vom 2. bis zum 25. IX. 1919 in einen dreimonatigen, gut organisierten Streik, wodurch sie die Arbeitsgeber in eine ausweglose Situation brachten. Indem sie ihre Aktionen auch auf die theoretischen Voraussetzung der marxistischen Lehre von dem Wert der Arbeitskraft gründeten und ihre Reihen dicht um ihre Organisation zusammenhielten, zwangen die graphischen Arbeiter Novi Sads die Arbeitsgeber zur Kapitulation und diktierten ihnen den Lohnstarif, was sowohl den Ausdruck einer revolutionären Einstellung als auch eines seiner Würde bewußten Proletariats darstellte. Ein solch gut organisierter, theoretisch solid aufgebauter, bewußt mit viel Energie geführter Streik war ein bedeutender Beitrag des industriellen Proletariats der Stadt Novi Sad zum Sieg der revolutionären Kräfte in der Arbeiterbewegung der Vojvodina und ganz Jugoslawiens.

NEKA PITANJA STRATEGIJE I TAKTIKE NARODNO-OSLOBODILAČKOG POKRETA U BAČKOJ U 1941. GODINI

Dr Josip Mirnić

Današnja teritorija Vojvodine razbijena je, kao što je poznato, aprila 1941, posle sloma Kraljevine Jugoslavije na tri potpuno odvojena okupaciona područja. Srem je ušao u okvire NDH, Banat je postao posebna nemačka okupaciona oblast u okviru Nedićeve Srbije a Bačku su zaposle trupe hortijevske Mađarske. Ova činjenica uticala je da su se diferencirali uslovi za razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u pojedinim oblastima Vojvodine. S druge strane, već tokom maja—juna 1941. postalo je jasno da Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nije uspeo da uspostavi organizaciono jedinstvo u rukovođenju otporom na celoj teritoriji Vojvodine. Zadatak iznalaženja specifičnih oblika i metoda organizovanja borbe pripao je partijskim rukovodstvima u pojedinim oblastima.

Izučavanje tih osobenosti je nužno jer se bez sagledavanja posebnosti razvitka ustanka u pojedinim oblastima ne može dobro sagledati ni celina vojvodanskih zbivanja. Naš zadatak je da pokušamo osmotriti strategiju i taktiku partijskog rukovodstva u jednoj od vojvodanskih oblasti, u Bačkoj, koja se, omeđena Dunavom i Tisom, našla izolovana od ostalih vojvodanskih i, uopšte, jugoslovenskih krajeva pod mađarskom fašističkom okupacijom.

Svoj zadatak, ovoga puta, ograničavamo na ustaničku 1941. godinu. To je period od okupacije, još bolje od juna 1941. do razbijanja Šajkaškog partizanskog odreda januara 1942. To je period naglog razvoja, uzrasta i omasovljenja partijske organizacije, formiranja vojno-političkog mehanizma i pokretanja oružanog otpora. Istovremeno, to je period presudnih protivakcija okupatora koje dovode do strahovitih kadrovskih gubitaka, razbijanja partijskih organizacija i rukovodstava, likvidiranja oružanih formacija i prekida veza sa ostalim krajevima Vojvodine, što je sve presudno uticalo na ceo tok razvoja NOP u Bačkoj.

Potreba da se pokret održi, nastavi i razvije uticala je na partijsko rukovodstvo u Bačkoj, da već u toku rata potraži objašnjenje kako je došlo do velikog raskoraka između veličine prihvaćenog istorijskog zadatka i sudbine koju je pokret preživljavao. Otuda smo osnovne misli za ovaj rad crpili iz same izvorne dokumentacije NOP. Dobro su sačuvani materijali Pokrajinskog komiteta koji je rukovodio borbom u Bačkoj, a sačuvao je i nešto materijala Okružnog komiteta KPJ za zapadnu Bačku i Baranju. Dobro smo se poslužili i tako reći kompletno sačuvanim propagandnim materijalom kao i štampom NOP u Bačkoj ovoga perioda. Memoarska gradnja, koju su sakupili saradnici Istorijskog arhiva PK SKS za Vojvodinu tokom proteklih deset godina, skladno popunjuje izvornu gradnju.

Sačuvana je i dokumentacija okupatorske provenijencije. Za našu temu dobro je poslužila gradnja Ministarstva unutrašnjih poslova i načelnika generalštaba

Mađarskog kraljevskog domobranstva, tj. organa koji su najviše bili angažovani da NOP parališu. Upravo stepen njihovog angažovanja omogućuje da se sagleda objektivno istorijsko mesto NOP u Bačkoj ovoga perioda.

Partijska organizacija u Bačkoj posle okupacije

Kao prvu činjenicu u našim razmatranjima valja konstatovati da je mađarska okupacija zatekla mladu partijsku organizaciju Bačke potpuno nespremnu za rad u novim uslovima. Mada je na generalnom planu KPJ i partijska organizacija u Bačkoj, u sklopu vojvođanske organizacije, vršila pripreme za nastupajući rat, način na koji je okupacija izvedena, smišljena politička aktivnost i puna organizovanost okupatora sa sistemom unapred isplaniranog i drastično sprovedenog terora iznenadio je i, donekle, paralizovao komuniste Bačke, koji su se praktično našli izolovani na periferiji zemlje.

Računajući sa većim otporom, u zaposedanju Bačke učestvovali su delovi 1. 2. 5. i Brzog korpusa, kao i specijalizovane i posadne jedinice ukupne jačine oko 80.000 vojnika tj. više od trećine ukupne mađarske vojske.¹ Mirno zaposjedanje Bačke nije odgovaralo dalekosežnim planovima mađarskog okupatora koji je Bačku od prvog dana tretirao kao „ponovo osvojenu“, tj. „oslobodeni deo integralne Mađarske“, te je ova akcija „oružanog oslobodenja“ praćena akcijom „pacifikacije“, kojom prilikom su regularne jedinice izvršile masovni pokolj srpskog življa² i proterale koloniste i dobrovoljce doseljene posle 31. oktobra 1918. godine.³ Već tokom aprila 1941. izgrađuje se vrlo razgranati aparat žandarmerije.⁴ U cilju sprovođenja godinama pripremane denacionalizacije i mađarizacije Bačke ustrojena je Vojna uprava, koja je za četiri meseca svoga rada uz pomoć žandarmerije, policije i stručnog službeničkog aparata, ne poštujući odredbe međunarodnog a posebno međunarodnog ratnog prava, drastičnim merama stvorila uslove za brojčano, političko i ekonomsko, jačanje mađarskog elementa.⁵ Umesto proteranih kolonista u Bačku doseljeni su Čango-Sekelji iz Bukovine, dok je deo kolonističkih imanja trebalo da bude iskorišćen u svrhu agrarne reforme.⁶ Celokupna imovina jugoslovenske države jednostranim aktom prešla je u svojinu Mađarske. Svi važniji privredni objekti, fabrike, električne centrale, brodograđilišta, hladnjače, mlinovi, saobraćaj, transport proglašeni su za ratna preduzeća i na njihovo čelo postavljena su vojna lica kao personalni komandanti. Banke, zadružne organizacije, komore, savezi, zadužbine itd. rasturene su ili uključene u odgovarajuće mađarske organizacije.

¹ O angažovanju snaga mađarskog okupatora vidi detaljnije naš rad *Sistem jedinstvenog vojnog rukovodstva mađarskog okupatora u borbi protiv NOP-a u Bačkoj*, Vojnoistorijski glasnik, br. 2/968, 9—11.

² Čeni se da je prilikom ulaska mađarske vojske u Bačku i Baranji ubijeno oko 3.500 a zlostavljano oko 10.000 lica, (*Zločini okupatora u Vojvodini 1941—44*, I 25).

³ Prema izveštaju komandanta Vojnopravne grupe Južne armije general-potpukovnika Bele Novakovića sa okupirane teritorije Jugoslavije prebačeno je preko granice oko 15.000 lica dok su preostali kolonisti, dobrovoljci i optanti, ukupno 11.375 lica internirani u logore (Vojnoistorijski institut Mađarske — arhiv načelnik Generalštaba mađarskog domobranstva, 345/preš., 1941. Skraćeno: HIL-VKF eln.).

⁴ HIL-VKF eln. 5.700/1941.

⁵ Vojna uprava je ukinuta 16. avgusta 1941.

⁶ U svrhu agrarne reforme trebalo je u Bačkoj da se koristi oko 139.000 kat. jutara zemlje.

U položaju pojedinih narodnosti došlo je do korenitih promena (u Bačkoj je bilo 33% Mađara, 22% Srba, 22% Nemaca, 12% Slovaka i Rusina, 10% Hrvata — Bunjevaca i Šokaca i 1% ostalih), a sledstveno tome i do određene preorijentacije u raspoloženju masa. Svi listovi na srpskohrvatskom, slovačkom i rusinskom jeziku prestali su da izlaze. Rad svih političkih stranaka, sem švapsko-nemačkog Kulturbunda, koji se uključio u Savez nemačke narodnosti u Mađarskoj, bio je zabranjen. Predstavnici građanskih političkih stranaka i grupa primili su ovo bez otpora. Štaviše, tokom maja, juna i jula 1941. razne delegacije „predstavnik“ Srba, Bunjevaca, Slovaka i Rusina, bojeći se daljih represalija, posećuju vojne komandante okupacione vojske i izražavaju lojalnost mađarskoj državi, idejama svetostefanske Ugarske i svoju spremnost na saradnju.⁷ Stanovništvo u okupiranoj Bačkoj svrstano je u građane različitog reda. Pri tome se neprikriveno težilo razjedinjavanju slovenskih naroda. Srbi su bili paralizovani terorom. Hrvate (Bunjevce) u prvo vreme hteli su pridobiti za novostvoreno stanje. Guverner Horthy (Horthy) predstavljen je za „patrona Bunjevaca“. Prema Slovcima nije od samog početka preciziran stav, ali su oni kasnije tretirani nepovoljnije od Hrvata. Jevrejsko stanovništvo u toku celog vremena trajanja okupacije bilo je politički i kulturno obespravljeno, a ekonomski unazađivano. Nemci su imali poseban status. Bečki sporazum iz 1940. godine o položaju nemačke narodnosne grupe u Mađarskoj garantovao im je punu ravnopravnost s Mađarima, i to je podvučeno već od prvog dana okupacije.⁸

Ogromna većina mađarskog stanovništva ponesena osećanjem nacionalnog oduševljenja prihvatila je, u prvo vreme, okupaciju kao oslobođenje i ispravku nepravednih versajskih granica. Korene takvog stava Mađara treba potražiti u kompleksnoj strukturi društveno-ekonomskih odnosa, tj. u nacionalnoj i socijalnoj neravnopravnosti Mađara u Kraljevini Jugoslaviji. Revizionistički pokret kod Mađara bio je jak već i u godinama uoči rata. Kulturni savez Mađara u Jugoslaviji uspeo je za nekoliko meseci svog postojanja da okupi oko 150.000 članova. Objedinjavanjem dotadašnjih mađarskih političkih grupacija i kulturnih društava stvoren je Kulturni savez Mađara Južnog kraja kao opštenacionalna organizacija Mađara s ciljem da unapredi kulturni nivo, poboljša društveni i socijalni položaj, podiže materijalni standard i organizuje rukovodeću ulogu Mađara u svim oblastima života u „oslobođenim Južnim krajevima“. Ovaj savez je do kraja 1941. godine uspeo da u svoje redove okupi oko 300.000 članova i da za jedno vreme bude najeminentniji, a svakako najmasovniji, faktor u politici uključivanja okupirane Bačke u revizionističke težnje fašističke Mađarske.⁹

Ponesen šovinističkim strastima ili u želji za materijalnom prednošću deo Mađara u prvim danima uključio se u progon Srba i Jevreja, stvarajući teško premostiv jaz između Mađara i slovenskih naroda, otežavajući ujedno partijskoj organizaciji u Bačkoj politiku okupljanja svih naroda u jedinstven pokret otpora protiv okupatora.

⁷ Slobodna Vojvodina izdanje za Bačku, mart—april 1943; Réggeli Ujság, 19. juni 1941. i 31. juli 1941; Délvidék 25. maj 1941. 4. jun 1941. i 31. jul 1941.

⁸ Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Vojvodine mađarska dokumenta 1/1a. Skraćeno: IA PK.

⁹ Kulturni savez Mađara u Kraljevini Jugoslaviji dobio je odobrenje za svoj rad 30. januara 1941. (IA PK — mađ. 30/1). Jelentés a DMKSZ és a népművelődési titkarságok 1941—1942. tanévben végzett népművelődési munkájáról, Novi Sad 1942 16.

Mada je oštrica okupatorskog režima do izbijanja nemačko-sovjetskog rata bila prvenstveno usredsređena na Srbe i snage za koje se moglo pretpostaviti da bi iz nacionalnih pobuda mogle da organizuju otpor protiv stvorenog stanja, izložena situacija imala je dalekosežno nepovoljne posledice i za rad organizacije KPJ u Bačkoj. KPJ u Bačkoj imala je u momentu okupacije oko 400 članova organizaciono povezanih u 9 sreskih odnosno 3 okružna komiteta i oko 1.200 članova SKOJ. Mlade i u radu neosamostaljene organizacije orijentisane na dugotrajniju odbranu zemlje bile su iznenađene sramnom kapitulacijom. U aprilskom ratu dva člana Pokrajinskog komiteta, nekoliko članova okružnih, sreskih i mesnih komiteta, kao i više desetina članova KPJ i SKOJ, palo je u neprijateljsko zarobljeništvo.¹⁰ Članovi Partije kolonisti, dobrovoljci i optanti bili su proterani. Neki članovi KPJ dozvolom partijske organizacije preselili su se iz Bačke u druge krajeve.¹¹ Direktiva za sakupljanje oružja nije, zbog brzine raspleta događaja, doprla do organizacije, te je u danima rasula sakupljena upravo simbolična količina oružja uglavnom na inicijativu pojedinaca.¹²

Najveći potres, međutim, doživela je partijska organizacija u Bačkoj zbog korenito izmenjenih nacionalnih odnosa. „Okupacijom Bačke od mađarske vojske i većina proletera mađarske narodnosti davala je punu podršku novo uspostavljenoj vlasti. Naša je Partija izgubila masovno uporište kod Mađara koji su živeli i žive pomešani sa Srbima i onim mađarskim mestima koja se nalaze okružena srpskim i slovačkim selima (Južna Bačka) dok je u mađarskim selima koja čine kompaktan pojas mađarskih sela (topolski i senčanski srezovi) držanje Mađara dobro“.¹³ I na drugom mestu: „Okupacija je Mađare i Nemce potpuno udaljila od ostalih naroda“.¹⁴ Međutim 30% članova KPJ u Bačkoj činili su Mađari. Mada se ne možemo složiti sa svojevremenom konstatacijom Svetozara Markovića-Toze da „članovi Partije, Mađari, nisu bili dovoljno učvršćeni i u priličnom broju su dezertirali“¹⁵, činjenica je da izmenjen položaj Mađara, koji su od neravnopravne nacionalne manjine odjednom postali pripadnici privilegisane vladajuće nacije, nije mogla proći bez svojih posledica. Pojedinci, među njima i članovi okružnih komiteta, dezorijentisali su se i napustili rad, a bilo je i slučajeva da su se stavili u službu okupatora.¹⁶ Neki su se pasivizirali zavarani obećanjem da će dobiti zemlju ili zbog toga što su dobili nameštenje (Topola, Senta, Bačko Petrovo Selo). Shvatajući okupaciju kao oslobođenje, otpali su pojedinci i u mestima s pre-

¹⁰ Danilo Kecić *Pripreme za ustanak u Vojvodini 1941*, Istorija radničkog pokreta, br. 3, 235.

¹¹ Rekonstrukcija NOP-a na teritoriji ratnog sreza Kula putem grupne izjave učesnika (IA, PK, 14988—14990).

¹² Pregledavši memoarsku građu za sve ratne srezove u Bačkoj, smatramo da je gornja tvrdnja nepobitna. Vidi grupne rekonstrukcije razvitka NOP-a u pojedinim srezovima (IA PK brojevi 14987 14988—14990 15013).

¹³ Svetozar Marković-Toza, *Dosadniji rad stečena iskustva i naši zadaci*, Istina, izdanje za Bačku, avgust 1942.

¹⁴ IA PK 3420.

¹⁵ Isto.

¹⁶ U svom izveštaju CKKPJ od 10. oktobra 1942. Svetozar Marković navodi slučaj Domanja i Kučere, članova OK KPJ za zapadnu Bačku i Baranju. (IA PK, 1) To su međutim različiti slučajevi. Janoš Domanj je krenuo putem izdaje i kolaboracije a Ferenc Kučera se pasivizirao. Detaljnije vidi Zvonimir Golubović, *Okružni komitet za zapadnu Bačku i Baranju 1941—44. Tokovi revolucije III*, 369. O otpadanju pojedinaca starih članova KPJ iz redova Mađara vidi i rad Milana Dubajića *Organizacije KPJ i SKOJ-a u Subotici 1941* u Zborniku radova Vojvodina 1941 Novi Sad 1967 317.

težno srpskim življem (žabaljski srez).¹⁷ Međutim, činjenica je da je većina članova KPJ Mađara u najvećim centrima s mađarskim življem, u Subotici, Senti i Topoli, ostala na svojim mestima verna svojoj internacionalističkoj klasnoj solidarnosti i da su se te organizacije obnovile tako reći u punom predratnom sastavu.¹⁸ Slovaci i Bunjevci, u čijim redovima je KPJ pre rata stekla izvesne pozicije, bili su listom protiv okupatora, mada su bili zastrašeni terorom. Nemačka narodna grupa, u kojoj KPJ nije imala svoje uporište ni pre rata, krenula je sopstvenim putem. Zaštićena međudržavnim ugovorom, pripadajući listom Volksbundu, ona je stekla toliko poseban položaj da se, praktično, izvukla ispod jurisdikcije mađarske države. Gledajući na okupaciju Bačke kao na prelaznu i privremenu meru Trećeg rajha, ona je i rešenje svog budućeg položaja videla u konačnoj realizaciji Hitlerovih dalekosežnih planova na preuređenju Evrope.

Napori partijske organizacije Bačke da uspostavi političko borbena jedinstvo raznonacionalnih, međusobno podvojenih i suprostavljenih masa na platformi antifašističke i oslobodilačke akcije bili su otežani i zbog neizgrađenog sistema veza sa ostalim delovima partijske organizacije Vojvodine. Razmeštaj rukovodećeg sastava KPJ u Vojvodini bio je neravnomeran. Sedište Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu bilo je premešteno zbog potreba održavanja veza s Centralnim komitetom KPJ iz Novog Sada u Petrovgrad, tj. u Banat, gde su bile brojčano i kvalitativno najjače organizacije. Od 17 članova Pokrajinskog komiteta 9 članova, i to pretežno članova Biroa i Sekretarijata Biroa uključujući i političkog i organizacionog sekretara, nalazilo se u Banatu. U Bačkoj se nalazio svega jedan član Sekretarijata Biroa — Radivoj Ćirpanov, koji je pred Biroom odgovarao za celokupan rad u Bačkoj, s tim što mu je bilo povereno da vodi brigu i o partijskoj organizaciji u Sremu.¹⁹ Tako se, sticajem prilika, desilo da je do septembra 1941, oslanjajući se na sreske i okružne komitete, Radivoj Ćirpanov — pod teretom ovlašćenja PK KPJ za Vojvodinu i u njegovo ime — u suštini sam rukovodio partijskom organizacijom u Bačkoj.

Sve ovo potkrepljuje tvrdnju da se partijska organizacija u Bačkoj našla pod okupacijom u izuzetno teškom položaju. Uz to valja dodati da je zbog korenitih zahvata okupatora u privredne organizacije, u kojima je ostvarena puna kontrola okupatorske države, kao i zbog činjenice da su svi strukovni savezi bili raspušteni a mesto njih formirane filijale Nacionalnih centara za rad (fašistički sindikati) — aktivnost nije mogla da bude produžena po starom sistemu preduzetih jedinica, već se moralo preći na izgrađivanje organizacija po teritorijalnom principu. Otuda je težište aktivnosti u prvo vreme nužno bilo usmereno na organizaciono prilagođavanje novim uslovima. Proces prikupljanja članova, regeneracija partijskih ćelija i skojevskih aktiva, konstituisanje partijskih organizacija u uslovima neočekivano surove borbe nametnute od okupatora u neiskristalisanim međunarodnim odnosima, potrajao je u Bačkoj i, dobrim delom, iscrpljivao snagu Partije, sve do juna 1941. godine. Mada to nije bio period primanja novih već čišćenja starih članova, obnavljanja i sređivanja, rekonstituisana partijska organizacija u ovo vreme ojačala je za oko 100 članova.²⁰

¹⁷ Stenogram sa sastanka rukovodilaca NOP-a u Bačkoj. IA PK 8209.

¹⁸ Janoš Doboš, *Antifašistički pokret otpora u Senti 1941. god.*, Zbornik radova Vojvodina 1941 228. Vidi i rekonstrukciju NOP-a u ratnom srezu Bačka Topola putem grupne izjave učesnika. IA PK 14998.

¹⁹ U Bačkoj se tada nalazio i član Biroa PK KPJ Erne Kiš, dok su se Branko Bajić i Lazar Plavšić, članovi PK iz Bačke, nalazili u zarobljeništvu (IA PK, 13637).

²⁰ IA PK, 3420.

*Političko-propagandna aktivnost na stvaranju borbenog
moralno-političkog jedinstva naroda Bačke*

Majsko savetovanje CK KPJ u Zagrebu — na kome je nedvosmisleno potvrđeno da KPJ ne priznaje veštački stvorenu podelu zemlje i, preuzimajući odgovornost za dalju sudbinu jugoslovenskih naroda, nastavilo da deluje kao jedinstvena organizacija u čitavoj zemlji — odredilo je naredne zadatke svim nacionalnim partijskim organizacijama u zemlji: „Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da suzbiju sijanje nacionalne mržnje, da raskrinkavaju pred narodima Vojvodine okupatorske nasilnike kao neprijatelje radnog naroda svih nacionalnosti. Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da rade na okupljanju svih narodnosti u borbi protiv zla što ga je prouzrokovao rat i okupacija, za bratstvo među narodima Vojvodine, da vode zajedničku borbu protiv imperijalističkih nasilnika i okupatora, za bratski sporazum i ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rešenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredeljenja naroda“.

Za našu temu biće od interesa da podvučemo još neke stavove iz Zaključaka sa ovog Savetovanja. Mislimo, pre svega, na konstatacije da je ocenjeno kao greška što se u Sloveniji i Srbiji u sklopu priprema za oružani otpor prišlo formiranju dobrovoljačkih četa sastavljenih isključivo od komunista, jer to znači: 1) izolaciju komunista od osnovne mase vojnika, 2) izlaganje partijskih kadrova uništenju, 3) napuštanje terena rada u pozadini. Takođe podsećamo na deo zadataka koji govore o potrebi pronalaženja novih metoda rada, širenju propagandne akcije i poštovanja pravila konspiracije jer — radi se o glavama.²¹

Sprovedeći zaključak s Majskog savetovanja članovi PK KPJ za Vojvodinu, koji su se nalazili u Banatu, održali su sastanak sredinom maja u Petrogradu. Na sastanku je izvršena analiza specijalnih zadataka i razmotreno pitanje metoda i formi organizovanja i intenziviranja vojno-političkih priprema za oružanu borbu na području Vojvodine. Sagledavši složenost izmenjenih međunacionalnih odnosa, bilo je prihvaćeno stanovište da se u sklopu priprema za naredne događaje kao prvenstveni zadatak istakne politika ublažavanja od okupatora raspirivanog šovinizma i izgrađivanja moralno-političkog jedinstva svih naroda Vojvodine kao osnovnog preduslova za uspešnu realizaciju ostalih zadataka. Dotadašnja Vojna komisija pri PK KPJ za Vojvodinu prerasla je u Vojni komitet s Radivojem Čirpanovim na čelu, sa zahtevom da se i pri okružnim i sreskim komitetima KPJ formiraju odgovarajući vojni komiteti. Svaki član KPJ trebalo je da osnuje svoju vojnu desetinu s prvenstvenim zadatkom prikupljanja oružja i ostalog vojnog materijala i pripremanja za izvršavanje vojnih zadataka.

Odluke sa ovog sastanka trebalo je da prouče i okružne i sreske partijske organizacije i da po njima postupe. Nema pouzdanih podataka kada su ove direktive stigle u Bačku, tj. Čirpanovu. Zabeleženo je da je Čirpanov tokom druge polovine maja i tokom juna prokrstario gotovo celu Bačku i obišao sve okružne i sreske komitete.²² Činjenica je, međutim, da je u Bačkoj praktično vrlo malo urađeno na čisto vojničkim pripremama. Vojne desetine stvorene su jedino u Šajkaškoj, gde se putem „ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta“ ponajviše uradilo

²¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, II/2. Dok. br. 17.

²² Đorđe Vasić, *Hronika o oslobodilačkom ratu u južnoj Bačkoj*, Novi Sad 1969, 39.

ina prikupljanju oružja.²³ U Bačkoj nije organizovan ni jedan diverzantski kurs, niti je bilo kadrova obučениh za saboterski rad. U celoj Bačkoj nije bilo teškog naoružanja, ni jednog mitraljeza, ni jedne nagazne mine a svega dva puškomitraljeza.²⁴ Do takve situacije došlo je delom zbog toga što ni Vojni komitet u momentu svog stvaranja nije imao jasne predstave o događajima koji će uslediti (a kasnije se više nije ni sastajao), što su veze između Banata i Bačke (zbog suparničkih težnji Mađara, folksdojčera i Rumuna oko budućnosti Banata) bile iz dana u dan sve teže, što je u Bačkoj bilo malo rukovodećih kadrova, te su direktive predviđenim vojno-organizacionim merama na teren stizale ili zakasnelo ili uopšte nisu ni stizale.²⁵

To su razlozi što su vojne pripreme u Bačkoj zaostjale iza političko-propagandne aktivnosti. Zna se da je prvomajski proglas CK KPJ „Radnicima, seljacima, građanima Jugoslavije . . .“ stigao u Bačku, preveden na mađarski jezik i raštrčan u velikim količinama. Takođe je bio razaslan *Proleter*, organ CK KPJ br. 3—4—5 od marta—aprila—maja 1941. godine.²⁶ Kursevi za izučavanje Istorijske SKP (b) redovno su održavani. Čita se *Razvitak društva, Dijalektički i istorijski materijalizam, Klasa i klasne borbe* itd. Posebno mesto u propagandnoj delatnosti pripalo je proglasu PK KPJ za Vojvodinu *Narodima Vojvodine* s početka juna 1941. godine, jer je on najadekvatnije izražavao političke koncepcije rukovodstva pokreta u priprema za neminovnu oružanu borbu sa okupatorom. U uvodnom delu ovoga proglasa kaže se: „Imperijalistički razbojnici Nemačke, Italije, Mađarske i Bugarske divljački su nasrnuli na Jugoslaviju i raskomadali je“. I dalje: „To je rat koji su zajednički pripremili engleski i američki krupni kapitalisti. Ni malo nije važno što se jedni nazivaju nacional-socijalisti, drugi fašisti a treći demokrati“. Iz ovoga proizlazi da je KPJ u Vojvodini stajala na principu integralnosti Jugoslavije, ali da nije mogla da predvidi dalji rasplet situacije, formiranje antifašističke koalicije, te je krivicu za propast Jugoslavije u jednakom meri svaljivala na sve „imperijalističke“ sile. Obraćajući se pojedinim vojvodanskim narodima, proglas je insistirao na izgrađivanju borbenog jedinstva svih njenih naroda. Evocirajući okupatorska zverstva proglas se Srbima obratio ovako: „Vi ne smete dozvoliti da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma, da omrznute radne mase Mađara, Nemaca koji se uveliko razočaravaju u svoje „oslobodioce“ i sami osuđuju počinjena zverstva . . . borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu da bude uspešna samo ako se i vi zajedno sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine, kako bi svi njeni narodi sporazumno odlučili o sudbini Vojvodine“. A zatim, obraćajući se Mađarima, stoji ovo: „Na vama u Bačkoj i Baranji leži velika istorijska odgovornost za dalju sudbinu Vojvodine. Kao što su srpski radnici i seljaci išli putem borbe protiv njihovih kapitalista ugnjetača radnih masa i nesrpskih naroda tako se i vi morate boriti protiv vaše mađarske gospode koja sada ugnjetava nemađarske narode u Bačkoj i Baranji. Zastava proletarske borbe protiv

²³ Prema izjavi Danila Kekića, tada člana SKKPJ za srez Žabalj u Šajkaškoj, formirano je oko 40 desetina sa oko 500 boraca, a prikupljeno je oko 25 pušaka, 8 pištolja i 50 bombi (IA PK, 8209).

²⁴ Sećanje Danila Grujića (IA PK, 13637).

²⁵ Doboš Janoš, n. d. 234.

²⁶ Zvonimir Golubović i Živan Kumanov, *Tehnika Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu*, članak u Zborniku Vojvodina 1941, 150.

nacionalnog ugnjetavanja prešla je sada u vaše ruke" (podvučeno u originalu). Ovaj stav svedoči da je PK KPJ za Vojvodinu shvatio izmenjeni položaj Mađara posle okupacije, koji samim tim postaju pripadnici vladajuće nacije. Za Mađare u Bačkoj borba protiv „imperijalista“ i sopstvene gospode koji su „i samu Mađarsku prodali imperijalistima“ ima, pre svega, značaj zajedničke borbe protiv kapitalističkih eksploatora. U tu borbu Mađari su ušli rukovođeni internacionalističkom svešću o sudbinskoj povezanosti međunarodno organizovanog radništva. U konkretnom slučaju to je povezano sa oslobodilačkom borbom naroda Vojvodine, koji će posle rata „sporazumno odlučiti o sudbini Vojvodine“, što je u potpunoj saglasnosti sa stavovima KPJ o pravu svakog naroda na samoopredeljenje. U istom smislu, obraćajući se nemačkom narodu, kaže se: „Vi ne možete da poverujete onom lopovskom obećanju da će nemački radnici i siromašni seljaci posle ovog rata biti imućni“. U pozivu radnicima i seljacima Rumunima, Hrvatima, Slovaca i Rusinima u suštini preovlađava ista misao da „izdajnička politika gvozdene garde“, „najgori neprijatelji hrvatskog naroda, agenti nemačkih i italijanskih imperijalista frankovci“, odnosno „Tiso, koji je gurnuo slovački narod u naručje nemačkom imperijalizmu“, ne mogu biti njihovi iskreni prijatelji, zbog čega im je mesto u „zajedničkoj borbi naroda Vojvodine za nacionalno oslobođenje i ravnopravnost svih naroda Vojvodine“. Zaključni redovi ovog proglasa upućeni vojvođanskim radnicima i radnicama nedvosmisleno svedoče da je prema oceni PK u tom momentu osnovna pretpostavka za zajedničku borbu jedinstvo radničke klase: „Kao što dalja sudbina naroda Jugoslavije zavisi u prvom redu od jedinstva njene radničke klase tako i sudbina Vojvodine zavisi od vašeg jedinstva . . .“ Zbog toga „borite se protiv šovinizma, mržnje prema drugim narodima, išćupajte tu otrovnu žaoku koju kapitalisti podlo usađuju u narodne mase. Složite svoje narode da bi ih kao jedinstvenu celinu mogli povesti u borbu protiv okupatora i ugnjetača. Ostvarujte na taj način proleterski internacionalizam koji je važan uslov za srećniju budućnost Vojvodine“. Među parolama na kraju Proglasa ističemo: „Da živi jedinstvo radničkog i proleterskog internacionalizma naroda Vojvodine i Jugoslavije“; „Da živi Savez radnika i seljaka u borbi za oslobođenje Jugoslavije i Vojvodine“; „Da živi Komunistička partija Jugoslavije“; „Da živi komunistička internacionala“.²⁷

Ovaj dokument svedoči da je PK KPJ za Vojvodinu uočio da je nacionalna podvojenost naroda Vojvodine, svesnom akcijom okupatora, dovedena do takvih dimenzija da nadrašta sve ostale probleme i da se ni jedan poduhvat ne bi mogao realizovati bez rešavanja međunacionalnih odnosa. Istorijska misija radničke klase bila je u tome da na internacionalističkim pozicijama proletarijata stvori sklad između nacionalnooslobodilačkih težnji slovenskih naroda i antifašističkog, klasno-revolucionarnog pokreta među Mađarima i Nemcima. To znači da je PK KPJ za Vojvodinu, prihvatajući se istorijske uloge pokretanja ustanka u Vojvodini, smatrao da na relaciji nacionalno oslobođenje—klasno oslobođenje primat treba dati „drugoj fazi“, tj. klasnom oslobođenju, do koga put vodi kroz neminovnu zajedničku borbu protiv okupatora i u kojoj će osnovna masa boraca biti regrutovana iz redova radničke klase. Pri tome se u svojoj propagandnoj delatnosti partijska organizacija u Vojvodini inspirisala svetsko-istorijskom ulogom Sovjetskog saveza i simpatijama naroda prema Sovjetskom Savezu čije su pozicije naglo

²⁷ IA PK, 879.

ojačale u svetu. Direktna uticaj KPJ doprinosa je da se te simpatije učvršćuju i proširuju. U Bačkoj u ovo vreme počelo je da prevladava uverenje da je nemačko-sovjetski sukob neizbežan, zajedno sa željom da do toga sukoba što pre i dođe.²⁸ Pri tome, pošto je pakt između SSSR i Nemačke bio na snazi i s obzirom na činjenicu da okupatorske vlasti još nisu vršile direktni progon komunista, oni su se u svojoj propagandnoj delatnosti „i suviše okuražili, potcenjivali policiju i putovali, kretali se ulicama, nisu pripremali skloništa i t.d.“²⁹ rečju zaboravili na pravila konspirativnosti, što im se kasnije strahovito osvetilo.

18. juna 1941. održan je zajednički sastanak članova PK u Banatu i članova Vojnog komiteta koji su se nalazili u Banatu. Do ovog sastanka došlo je zbog toga što se uvidelo da Vojni komitet za Vojvodinu, usled otežanih veza (naročito sa Sremom), nije bio u mogućnosti da efikasnije deluje, pa je bilo odlučeno da se za svaku vojvodansku oblast formiraju posebni vojni komiteti. Na istom sastanku ukazano je i na nedostatke vojnih desetina, kada je odlučeno da se izrade programi i osnovna taktička uputstva za obuku vojnih desetina. Prema prvobitnoj zamisli, vojne desetine formirale bi se po ugledu na desetine u jugoslovenskoj vojsci pošto bi se oslanjalo na znaje i oružje stare jugoslovenske vojske. Desetinom bi rukovodio član KPJ ili kandidat a u njih bi ulazili simpatizeri i omladinci. Pored desetina rešeno je da se formiraju i specijalne diverzantske grupe s probranim sastavom (isključivo članovi KPJ i SKOJ) i sa specijalnim zadacima, naročito u gradovima. Pošto nije bilo nikakvih iskustava u diverzantskoj delatnosti, bilo je rešeno da jedan član KPJ, inače rezervni oficir, izvuče iz Lenjinovih dela odgovarajuća mesta koja se odnose na diverzantske grupe i sabotažne akcije. I na ovom sastanku podvučeno je da je sukob između SSSR i Nemačke neizbežan i da će do njega doći „za mesec do godinu dana“.³⁰ Ove odluke trebalo je u Bačkoj i Sremu da sprovede u delo Radivoj Ćirpanov, koji ovom sastanku nije prisustvovao. Posle nekoliko dana, izbijanjem rata između SSSR i Nemačke, te odluke bile su, međutim, odmah prevaziđene, uprkos činjenici što se s njihovim sprovođenjem u Bačkoj već započelo.

Vojno-organizacione i političke pripreme za realizaciju prihvaćenog kursa na oružani otpor

Izbijanje nemačko-sovjetskog rata, 22. juna 1941, komunisti Vojvodine primili su oduševljeno. Ulazak SSSR u rat otvarao je perspektivu klasnog i nacionalnog oslobođenja. Ugled komunista bio je u naglom porastu. Obistinjavale su se njihove reči o skorajšnjem sukobu, koje su im u krugu simpatizera, širih slojeva i svih slovenskih naroda ogorčenih okupacijom povećava autoritet. Među Mađarima u Bačkoj počeo je, s druge strane, proces otrežnjavanja zbog nepopularnih mera okupatora: ratne aprovizacije, favorizovanja Mađara doseljenih iz Mađarske, odlaganja sprovođenja agrarne reforme itd. Sve to stvaralo je povoljnu klimu za delovanje komunista. U svom bezgraničnom poverenju prema SSSR komunisti su verovali da će napad Nemačke na SSSR uticati na omasovljenje antifašističkog pokreta pre svega u samoj Nemačkoj, ali i u celoj porobljenoj Evropi. Štaviše,

²⁸ Izjava Nikice Živanovića (IA PK 19742).

²⁹ Svetozar Marković, *Dosadašnji rad, stečeno iskustvo i naši zadaci*, Istina, izdanje za Bačku, II/1.

³⁰ IA PK 13637.

verovali su u demoralizaciju nemačkih trupa na istočnom frontu.³¹ Na sam dan izbijanja sukoba održao je Žarko Zrenjanin u Petrovgradu sastanak Pokrajinskog komiteta i u duhu dotadašnjih priprema i iščekivanja, bez direktive Centralnog komiteta, saopštio da je od momenta izbijanja sukoba između SSSR i Nemačke čitava partijska organizacija u Vojvodini mobilisana, a svi članovi Partije smatraju se revolucionarnim vojnicima, pošto na teritoriji Jugoslavije ima smesta da počne revolucija.³² O raspoloženju rukovodstva partijske organizacije u ovom vremenu najbolje svedoči pisanje *Slobodne Vojvodine*: „Kada je Hitlerova fašistička vojska, juna 1941, napala Sovjetski Savez kucnuo je za sve porobljene evropske narode čas oružane oslobodilačke borbe. Crvena Armija prisilila je Hitlera da sve svoje snage baci na Istočni front. Time je oslabljena njegova pozadina u zauzetim zemljama. Situacija je bila povoljna za podizanje oružanog ustanka. Bio bi neopravdljiv greh da se ona nije iskoristila“³³ (podvukao J. M.). Gledajući na ovu odluku u svetlosti učenja Partije o strategiji i taktici klasne borbe, prema kojoj je „strategija određen pravac glavnog udarca proletarijata na osnovu date etape revolucije“, da je „strategija izrada odgovarajućeg plana raspolaganja revolucionarnim snagama, glavnim i drugostepenim rezrvama“, odnosno da „na svim etapama razvitka revolucije strategija ostaje u osnovi bez izmena“³⁴, neosporno je da je strateška koncepcija partijskog rukovodstva Vojvodine bila linija oružane borbe proletarijata protiv okupatora za klasno i nacionalno oslobođenje. Taj kurs ostaje dominantan i za celo vreme rata u Bačkoj. Diskutovalo se o formama borbe, mada potreba vođenja same borbe nije nikada dovedena u pitanje. Sledstveno zauzetoj osnovnoj orijentaciji na oružanu borbu, Pokrajinski komitet narednih dana, na nekoliko svojih sastanaka, glavnu pažnju posvetio je izgradivanju oružanog mehanizma revolucionarne oslobodilačke borbe. Umesto Vojnog komiteta pri Pokrajinskom komitetu KPJ formirao se Štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Vojvodine.³⁵ Ovaj Štab za svoj politički rad odgovarao je preko svog komesara Svetozara Markovića-Toze direktno Pokrajinskom komitetu. Rešeno je da se formiraju odgovarajući štabovi i pri okružnim komitetima. Članove ovih štabova imenovao je Pokrajinski komitet u zajednici sa pokrajinskim štabom. Okružni štabovi, po vojnoj liniji, direktno su bili vezani za pokrajinski štab, a u pogledu političke aktivnosti za političko rukovodstvo na terenu. Odmah je izvršeno i imenovanje članova štabova pri okružnim komitetima za KPJ u južnoj Bačkoj, zapadnoj Bačkoj i Baranji i rešeno da se štab pri OK KPJ za severnu Bačku, zbog nepoznavanja stanja partijske organizacije s tog terena, imenuje kasnije na osnovu konsultacije sa R. Ćirpanovim. Dosadašnje vojne desetine, prema mogućnostima, pretvaraju se u partizanske odrede po principu jedan okrug — jedan partizanski odred. Štabove partizanskih odreda imenuje štabovi pri okružnim komitetima KPJ, a partijska organizacija u odredu se, putem političkog rukovodioca, vezuje za odgovarajuća partijsko-politička rukovodstva. Po vojnoj

³¹ Svetozar Marković, *Dosadašnji rad, stečeno iskustvo* . . .

³² IA PK 13637/b

³³ Slobodan Vukov, *Značaj partizanskog ratovanja uopšte i kod nas*, Slobodna Vojvodina organ Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora za Vojvodinu izdanje za Bačku I/1.

³⁴ Brošura: *Klase, klasne borbe i zaključci iz istorije*, 1941, 62.

³⁵ Naziv ovog štaba je sporan. Najčešće se koristi: Štab odreda Vojvodine i Štab partizanskih odreda Vojvodine. Međutim, Nikica Živanović, član PK SKOJ-a za Vojvodinu konzekventno koristi naziv „Glavni štab partizanskih odreda Vojvodine“ što takođe nije nelogično s obzirom na nazive štabova u drugim pokrajinama (IA PK, 19742).

liniji, znači, svi odredi vezuju se za jedinstveno pokrajinsko rukovodstvo s tim što je politički rad sinhronizovan s terenskim rukovodstvima partije. Okružni štabovi dobili su pre svega stručno-vojni karakter i trebalo je da razviju punu delatnost kada, uistinu, otpočne oružana borba, dok su sve organizacione i operativne poslove oko prikupljanja boraca trebale da obave terenska partijska rukovodstva u zajednici sa štabovima odreda u koje je trebalo rasporediti i kompromitovane članove KPJ da poboljšanju sastav.

Data su i osnovna uputstva za organizaciju partizanskih odreda i opšta taktička uputstva o načinu njihovog operativnog dejstvovanja. Odred se formira a desetina ostaje. Po potrebi, to važi naročito za gradove, mogu se formirati i udarne i diverzantske grupe. Komanda odreda, po pravilu, ne uvodi u akciju cele desetine već pojedine grupe koje se po izvršenoj akciji vraćaju, žive legalno i služe kao rezerva odreda. Predviđeno je izgrađivanje i izviđačkog sektora rada kao početka obaveštajne službe i službe uništavanja provokatorsko-špijunske mreže neprijatelja, ali su bliža uputstva za taj vid borbe izostala.³⁶ Politički rukovodilac je organizator kulturnoprosvetnog života i političkog rada u odredu i desetini, mada preciznija uputstva za taj rad nisu precizirana. Najslabije su data uputstva za sabotersko-diverzantsku akciju, jer ni pokrajinski štab u tom pogledu nije imao odgovarajuće stručnosti.

Rešivši da se o zamišljenoj konturi vertikalno izgrađene vojne organizacije obaveste partijske organizacije u Bačkoj i Sremu, Pokrajinski komitet odmah je pristupio umnožavanju (i prevođenju na mađarski jezik) proglasa CK KPJ povodom napada Nemačke na SSSR i njegovo rasturanje po čitavoj Vojvodini.

Nemamo tačne podatke o tome kako su ove direktive prenete na Bačku. Zabeleženo je da ih je trebao preneti komesar Štaba partizanskih odreda Vojvodine Svetozar Marković-Toza. Izgleda, međutim, da je to učinio Ivan Vijo-glavin, član Biroa Pokrajinskog komiteta, sastavši se sa Ćirpanovim u žabaljskom ritu i vrativši se odmah posle toga u Banat. Zabeleženo je da je i Ćirpanov bio na jednom sastanku Pokrajinskog komiteta u Banatu oko 10. jula 1941. godine.³⁷ Poznato je da je početkom jula 1941. prešla na rad u Bačku Gordana Ivačković, član Biroa PK KPJ za Vojvodinu, koja je takođe upoznala bačko rukovodstvo s neposrednim zadacima na ovom planu.³⁸ Pitanje prenošenja direktiva detaljišemo jer ukazuje na suštinsko pitanje nepostojanosti veze između PK KPJ i bačkog rukovodstva. Prilikom ovih sporadičnih kontakata Ćirpanovu je prenet i izmenjeni stav da se zbog specifičnog terena Vojvodine odredi ne isturaju pre nego što kukuruz malo ne poodraste, s tim da to bude negde u titelskom kraju, oko

³⁶ Podatke o koncepcijama izgrađivanja vojne mreže preneli smo na osnovu izjave Danila Grujića, komandanta Štaba partizanskih odreda Vojvodine i jedinog preživelog učesnika ovih istorijskih odluka. U njegovim izjavama ove odluke se vezuju za sastanak Pokrajinskog komiteta od 24. juna 1941, kada je Štab partizanskih odreda Vojvodine i formiran (IA PK, 13637/13637/n). Međutim i Grujić dozvoljava pretpostavku da je bilo nekoliko sastanaka Pokrajinskog komiteta što je logično kada se zna da je Žarko Zrenjanin odmah posle sastanka od 22. juna 1941. otišao u Beograd, verovatno u Centralni komitet, po direktive u novonastaloj situaciji. U svom izveštaju policijski prefekt Banata Rajt od 15. januara 1942. govori o nekoliko sastanaka Pokrajinskog komiteta tih dana. (Zbornik dokumenata i podataka ... I/17, dok. br. 7).

³⁷ Pomenuti izveštaj policijskog prefekta Rajta.

³⁸ Izveštaj Žarka Zrenjanina od 2. septembra 1941. Centralnom komitetu KPJ (IA PK, 3461f).

Novog Sada i Bačke Palanke na prilazima Sremu.³⁹ I što je mnogo važnije, rešeno je da se u Bačkoj, zbog složenih uslova borbe koja predstoji, umesto desetina mogu formirati udarne i diverzantske grupe, kao buduća vojna jezgra koja će biti usmerena na dezorganizaciju pozadine neprijatelja. Time bi se dvostruko dobilo. Sopstvena akcija bila bi povezana sa akcijom na istočnom frontu i sticalo bi se iskustvo u borbi za opšterevolucionarni rasplet koji treba da usledi u narednoj fazi.

Grubo govoreći, pošto su direktive prenete na Bačku, u dva naredna sudbonosna meseca prestaje svaka veza između Bačke i pokrajinskog partijskog rukovodstva. Izolovanost Bačke od ostalih delova jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta je potpuna. Činjenica što PK KPJ za Vojvodinu nije uspeo da izgradi kontinuirano jedinstvo u rukovođenju revolucionarnooslobodilačkom akcijom u celoj Vojvodini imalo je dalekosežno nepovoljne posledice za Bačku. Izgrađivanje vojno-revolucionarne organizacije u Bačkoj teklo je i vremenski i suštinski vrlo neravnomerno i neujednačeno. Tokom jula i avgusta Radivoj Ćirpanov obišao je još jednom gotovo celu Bačku (Sombor, Suboticu, Sentu, sve srezove južne Bačke). Taktika NOP da oružanom otporu u Bačkoj pride ne akcijama partizanskih odreda već diverzantskih grupa suštinski je promenila fizionomiju celokupne vojne organizacije.

U vojne desetine, udarne, i naročito diverzione, grupe ulaze članovi Partije, skojevci i najbolji simpatizeri. Vojna organizacija na taj način dobrim delom se poistovetila s partijskom i skojevskom organizacijom i uskim krugom simpatizera, dajući od početka pokretu karakter borbe komunista a ne čitavog naroda protiv okupatora.

Mada je gotovo nemoguće rekonstruisati tačan broj vojnih jedinica, jer taj broj nije ni u jednom periodu bio statičan, ceni se da je u Bačkoj vojnim pripremama, u leto 1941, bilo obuhvaćeno oko 35 naselja, formirano oko 150 vojnih desetina i preko 100 udarnih diverzantskih grupa sa 1.800—2.000 lica, što svakako predstavlja značajan uspeh.⁴⁰ Međutim, razmeštaj ovih jedinica vrlo je neujednačen. Najveći broj bio je u južnoj Bačkoj, sa izrazitom koncentracijom u samom Novom Sadu⁴¹ i Žabaljskom srezu, dok je najmanji broj bio u severnoj Bačkoj, što dobro odražava političke pozicije Partije u mađarskim i hrvatskim masama.⁴² U celoj Bačkoj u julskim i avgustovskim danima najveće plime pokreta nije postojao ni jedan partizanski odred, pa čak ni jedna naoružana vojna desetina, zbog nedostatka oružja. Tek krajem jula isturena je u Novom Sadu jedna udarna grupa od 5 članova, koja je ubrzo zatim, dobrim delom i zbog nekonspirativnosti, bila razbijena.

U nedostatku drugih uputstava pripadnici vojnih jedinica u Bačkoj su kao osnovni putokaz za svoje dejstvovanje koristili tzv. *Lenjinovo pismo*, kako su nazivali dva prevedena Lenjinova članka iz 1905. godine, od kojih je daleko opširnije i važnije bilo ono pod nazivom *Zadaće odreda revolucionarne vojske*. Odredi mogu da budu svake veličine, počevši od dvojice-trojice ljudi, kaže se u uvodnom delu *Zadaća*. Odredi se naoružavaju sami, ko čime može (puška, revolver, bomba,

³⁹ Direktive PK KPJ trebalo je da prenese u Srem Nikica Živanović član PK SKOP-a. On se međutim vratio u Banat ne uspevši da uspostavi vezu (IA PK 13637).

⁴⁰ Danilo Kecić, n. d., 250.

⁴¹ U Novom Sadu je bila formirana i Tehnička grupa za proizvodnju eksplozivnih i drugih razornih sredstava.

⁴² U Novom Sadu je bilo oko 30 vojnih desetina sa oko 300 boraca (IA PK, 1).

nož, bokser, batina, krpa sa petrolejom za podmetanje požara, dinamitna patrona itd.), a među ostalim navode se i sredstva tipična za defanzivna dejstva (lopata za podizanje barikada, bodljikava žica, čavli protiv konjice). Odredi, kaže se dalje, treba da budu sastavljeni po mogućstvu od ljudi koji žive u neposrednom susedstvu, ili se, često, u određeno vreme susreću, najbolje je jedno i drugo, jer redovne sastanke može da prekine ustanak (podvukao J. M.). Ovaj stav je karakterističan za kasniji razvoj situacije u Bačkoj, prema kome je cela vojna organizacija bila usmerena na iščekivanje raspleta revolucionarne krize koja vodi u masovni narodni ustanak. Odmah posle formiranja odredi se moraju prihvatiti svestranog rada, ne samo teorijskog nego bezuslovno i praktičnog. Teorijski rad sastoji se od izučavanja vojne nauke, dok se praktični deli na pripremni rad i na vojne operacije. U pripremni rad spada, između ostalog, otkrivanje lokacija i planova (tamnica, policijskih stanica, ministarstava, pošta, telegrafa, skladišta oružja itd.). Pripremni rad vodi u borbu i akcije, u živi rad ne odgađajući stvar do sveopšteg ustanka, „jer bez pripremanja vatri ne može se postati sposobnim za ustanak“. Ovi stavovi ukazuju da je ustanak shvaćen kao momenat preuzimanja vlasti, što takođe nije ostalo bez svojih reperkusija na terenu Bačke. Tekst *Zadaća* nije slučajno izabran kao opšte uputstvo za rad vojne organizacije u Vojvodini. Zbog nemanja sopstvenih vojnih stručnjaka koji bi razradili celishodna, u konkretnoj situaciji prilagođena uputstva, Pokrajinski komitet odlučio se za tekst u kome bi se u prvom planu istakla potreba što samostalnijeg rada („Pljunite boga radi na sve šeme“), odlučnosti u dejstvovanju („zatezanje, sporovi, odgađanja, neodlučnost — za ustanak znače smrt“) i koji bi uticao na pripadnike vojnih organizacija u Bačkoj da porade na „bezodvlačnom raspaljivanju strasti revolucionarne mase“.⁴³

Očito je da ovaj Lenjinov članak, pisan za sasvim drukčije uslove, nije mogao odigrati ulogu svrsishodnog vojnog priručnika, ali je mogao uticati na formiranje konceptijskih zamisli o načinu vođenja borbe koja predstoji. Pripadnici vojnih desetina, udarnih i diverzantskih grupa, živeći u ogromnoj većini legalno i bez oružja, praktično i nisu živeli životom pripadnika vojnog mehanizma. Otuda je njihova delatnost nužno bila orijentisana na političko-propagandni rad.

Organizaciono-politička i propagandna delatnost usmerena na utemeljenje vojne organizacije i za realizovanje bezrezervno prihvaćenog kursa na oružanu borbu predstavljala je u Bačkoj osnovni vid delatnosti komunista. Taj rad u Bačkoj, posle izbijanja očekivanog i propagiranog rata između SSSR i Nemačke i dobivenih direktiva za oružanu borbu, karakteristiše entuzijastički prilaz. Uslovi za organizaciono-politički rad bili su vrlo povoljni jer su patriotske želje i težnje slovenskog stanovništva za otklanjanje tuđinske vlasti bile okrenute prema Komunističkoj partiji kao jedinom potencijalnom organizatoru pokreta za nacionalno oslobođenje. Period juli—avgust karakteriše nagli razvoj partijske organizacije. Prema sećanju preživelih rukovodilaca NOP u Bačkoj je tada bilo oko 800 članova KPJ, što znači da se organizacija za svega 2 meseca gotovo udvostručila.⁴⁴ Pri

⁴³ Primerak *Zadaće* ... na srpskohrvatskom jeziku u IA PK 21926 i 22739. Primerak, jako oštećen, na mađarskom jeziku čuva se u Muzeju radničkog pokreta i narodne revolucije Vojvodine u Novom Sadu.

⁴⁴ IA PK, 8209. Podatak o broju članova SKOJ-a za ovo vreme nismo uspjeli pronaći. Danilo Kecić navodi da je u vreme izbijanja sukoba između Nemačke i Sovjetskog saveza bilo oko hiljadu članova SKOJ-a što znači dvostruko nego članova KP (Kecić, n. d., 257).

tome valja istaći da je svaki novoprimljeni član prethodno bio proveravan na konkretnim akcijama. Prosvetne ili čitalačke grupe, koje su u praksi partije predstavljale formu pripremanja simpatizera za uključivanje u pokretu, prerasle su, posle provere, u kandidatske grupe ili vojne desetine, najčešće u obe. Kandidati i članovi SKOJ-a, pripadnici diverzionih grupa, primani su u članstvo. Od simpatizera se tražilo da prilažu za Narodnu pomoć (namirnice, tekstil, rublje, novac itd.) i rasturaju propagandni materijal, da se uključuju u kurseve prve pomoći i sanitetske tečajeve, eventualno i u vojne desetine.⁴⁵

Pitanje socijalnog i nacionalnog sastava proširene mreže partijske i, uopšte, narodnooslobodilačke organizacije iziskivalo bi minuciozna istraživanja, te nismo u mogućnosti da pružimo zadovoljavajući odgovor. Izvesne činjenice, koje su relevantne za dalji razvitak pokreta, mogu se, međutim, zapaziti. Ulaskom Mađarske u rat protiv SSSR i prodiranjem trupa mađarskog domobranstva u dubinu teritorije SSSR dovodi do polarizacije u opredeljenju Mađara. Ako se apstrahuje omladina, koja je sukob između SSSR i Nemačke doživljavala kao predvečerje socijalističke revolucije, onda nema daljeg omasovljenja pokreta u pridobijanju Mađara. S druge strane zapaža se nagli priliv Hrvata (Bunjevaca), pretežno zemljoradnika, na čisto rodoljubivoj osnovi.⁴⁶ Zbog izrazitog šikaniranja na antifašističkoj liniji, uključuje se u pokret osetno i jevrejsko stanovništvo. Međutim, osnovnu bazu za omasovljenje pokreta dala je omladina i to jednako radnička i intelektualna omladina.

Posebno mesto u okupljanju, pokretanju, pravovremenom informisanju i inspirisanju celokupnog vojno-političkog mehanizma, pa i šiirih slojeva, u pripremnoj fazi za pokretanje oružanog otpora, pripada propagandističkoj delatnosti KPJ u Bačkoj. Agitprop-grupa Pokrajinskog komiteta, formirana krajem juna, pored umnožavanja direktivnog materijala CK KPJ⁴⁷ izdavala je, od početka jula, *Vesti* u tiražu od 1.500 primeraka. Ni jedan primerak *Vesti* iz jula 1941. nije sačuvan. Međutim, sudeći po kasnijim brojevima i svojevremenoj analizi pisanja ove publikacije. *Vesti* su od početka, raskrinkavajući porobljivačku politiku okupatora i popularišući oružani otpor naroda Jugoslavije, pisale izrazito optimistički o razvoju i perspektivama nemačko-sovjetskog sukoba. Ako se uzme u obzir da je rasturanje *Vesti*, a kasnije i *Hirek*-a,⁴⁸ bilo besprekorno organizovano, da su oni vrlo brzo dospevali u sve organizacije i da je materijal iz njih sistematski prorađivan na sastancima, onda logično proizlazi da su ovi listovi predstavljali najefikasniji instrument za stvaranje uverenja o bliskoj pobedi. To se poklapalo s tadašnjim strateško-taktičkim koncepcijama partijskog rukovodstva u Bačkoj.

Sukob između SSSR i Nemačke doveo je i do suštinskog preokreta u stavovima mađarskog okupatora i u odnosu prema komunistima. Istina, već tokom maja i juna bile su protiv komunista preduzimane rigoroznije mere predostrož-

⁴⁵ Stenografske beleške sa sastanka učesnika iz ratnih srezova Odžaci (IA PK 15012), Subotica (IA PK, 15010) Bačka Palanka (IA PK, 14987), Novi Sad (IA PK, 15013).

⁴⁶ Primera radi, u malom mestu Tavankutu u ovo vreme partijska organizacija je imala 30 članova (IA PK, 15010).

⁴⁷ Poznato je da je Agitprop grupa u sastavu ing. Nikola Petrović, ing. Vječeslav Cimir Benda i Livija Bem u vremenu izbijanja sukoba umnožavala: Zadaće odreda, primerak Borbe organa CK KPJ od jula 1941. sa proglasom SK KPJ od 22. juna 1941. (Borba je prevedena i na mađarski jezik), Proglas CK KPJ od 12. jula 1941. godine.

⁴⁸ Od 31. jula 1941. *Vesti* izlaze, u nešto izmenjenom rasporedu donošenja materijala po pojedinim brojevima, ali u identičnom tekstu i na mađarskom jeziku pod nazivom *Hirek*.

nosti, kada su vršena i preventivna hapšenja. Komanda Žandarmerijske grupe Južne armije upozorila je u svom raspisu od 26. juna 1941, da su „komunistički najamnici“, koji su se do tada pritajili, počeli svoju razornu propagandu, u prvom redu širenjem buntovnih letaka i alarmantnih vesti o ruskoj pobjedi. Ovaj propagandni materijal mora biti pronađen i uništen a prekršioci uhapšeni.⁴⁹ Ovo je prvi nama poznati dokumenat u kome se direktno poziva na hapšenje komunista. Od 27. juna 1941, tj. od dana objavljivanja rata SSSR-u težište čitave istražne i preventivne delatnosti vojno-upravnih, žandarmerijskih i policijskih snaga u Bačkoj prenosi se na borbu protiv komunista „jer je izbijanjem nemačko-sovjetskog rata u javnom mnjenju a naročito u radničkim masama došlo do preorijentacije u korist komunističkog pokreta“.⁵⁰ Mađarski okupator nije bio detaljnije obavješten o pripremama komunista za oružanu borbu. Početkom jula on još ne računa sa direktnim sabotažnim akcijama. Izuzetno stroge mere predostrožnosti za odbranu žetve koje su predviđale smrtnu kaznu za neobavljanje, neblagovremeno obavljanje ili pogrešno obavljanje žetvenih radova⁵¹ preduzete su zbog opasnosti iz vazduha od sovjetskih aviona.⁵²

Među okupatorskim merama protiv potencijalnog otpora komunista najznačajnija je Naredba vlade od 30. juna 1941. o proširivanju kruga delikata za koje će se suditi po prekom sudskom postupku i učinioci i njihovi pomagači kažnjavati smrtnom kaznom. Ta naredba obuhvata praktično skoro sve vidove kasnije delatnosti komunista (umorstvo ili ubojstvo izvršeno vatrenim oružjem, eksplozivom ili eksplozivnim sredstvima, oružano nasilje protiv organa vlasti, sabotažna dela opasna po interese odbrane zemlje, opasne radnje izvršene na željezničkim tračnicama, telefonskim i telegrafskim linijama itd.). Ova Naredba objavljena je 15. jula 1941. znači još pre početka partizanskih akcija u Bačkoj.⁵³ U ovo vreme mađarski okupator već zna i za povezanost komunista Bačke sa Komunističkom partijom Jugoslavije, ali tome ne pridaje posebnu pažnju jer nije znao da na ovoj teritoriji postoji organizovani pokret za obnavljanje Jugoslavije, a ponajmanje je očekivao da bi nosioci tog pokreta mogli da budu komunisti.⁵⁴ Sve mere okupatora u ovo vreme bile su uperene protiv eventualne komunističke sabotažne akcije koja bi mogla da bude preduzeta na liniji internacionalističke klasne solidarnosti u cilju potpomaganja ratnih napora Sovjetskog Saveza.

Orijentacija na kratkotrajnost ratovanja

Partijsko rukovodstvo Bačke u priprema za oružani obračun inspirisalo se u suštini bezgraničnim uverenjem u moć Sovjetskog Saveza. Izbijanjem nemačko-sovjetskog sukoba u Bačkoj je prevladalo uverenje da će rat biti kratkotrajan. U prvi mah se pomišljalo da rat neće potrajati više od dve nedelje, a posle povlačenja sovjetske vojske se smatralo da do pobjede može da protekne 3—4 a najviše

⁴⁹ IA PK, mad. 8/40.

⁵⁰ IA PK, mad. 1/100.

⁵¹ IA PK, mad. 35/57.

⁵² Zemaljski arhiv Mađarske, Ministarstvo unutrašnjih poslova 1941. VII. 18585.

⁵³ Belügyi közlöny, 6. juni 1941.

⁵⁴ Konkretno, mislimo na to da je okupator zaplenio primerke letka CK KPJ, Radnicima, seljacima građanima Jugoslavije od 22. juna 1941. Naredeno je da se oni koji ga nasturaju, umnožavaju ili skrivaju kazne interniranjem, što svakako spada među blaže kazne.

6 meseci. To uverenje je bilo potpuno i bezrezervno. Korene takvog shvatanja, jer takva direktiva nije nikada data od Centralnog komiteta KPJ, objasnilo je partijsko rukovodstvo u Bačkoj još 1942. godine. „Umesto da je oslabila razvlačenjem na velika prostranstva i držanjem pod okupacijom niza država, nemačka vojna snaga je trenutno još ojačala . . . Umesto da su se porobljeni narodi čvrsto zbili i predvođeni od proletariata digli u odlučujući boj protiv fašizma, vidimo suprotno . . . Mi u Vojvodini pre godinu dana ove činjenice nismo tako jasno videli i nismo s njima mnogo računali pri razmatranju odnosa snaga i ocene opšte situacije. Kasno smo uvideli da su snage fašističke ratne mašine nadmoćnije od snaga Crvene armije. Podcenjivali smo i pored nemačkog dubokog prodiranja u Sovjetski Savez snagu nemačke vojske . . .“⁵⁵

Sukob između SSSR i Nemačke shvaćen je kao znak početka poraza fašizma. Ipak bilo bi cinično shvatiti kao da je partijska organizacija Bačke ušla tako bezrezervno u rat iz karijerističkih pobuda. Nasuprot tome stav partijske organizacije Bačke bio je da rat znači potrebu požrtvovane borbe koja će iziskivati teške žrtve.⁵⁶

Orijentacija na skori završetak rata povukla je za sobom izgrađivanje takve taktike borbe koja bi na generalnom stratezijskom planu ispunjavala datu etapu revolucije. Stoga je partijsko rukovodstvo Bačke — uvereno da će pravac brzog nastupanja SSSR-a u pobedonosnom hodu ići preko Rumunije, Mađarske i Balkana kako bi Nemačka bila odsečena od svojih sirovinskih uporišta, umesto temeljnih priprema za ratovanje sa jakim neprijateljem na duži vremenski period, celokupnu političku, organizaciono-tehničku i vojničku aktivnost pokreta, u svim svojim manifestacijama usmerilo u pravcu potpomaganja tog poduhvata. I shodno tome koncepcija borbe postavljena je tako da osnovne zadatke rešava Crvena armija dok se akcija pokreta u Bačkoj svodi na dodatnu snagu koja se, u nastaloj situaciji, sinhronizuje sa oružanom snagom saveznika.

Polazeći od toga da se borba naroda Bačke odvija kao nedeljivi deo narodno-oslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije rukovodstvo Bačke je neposredne operativne zadatke, u prvi mah, skoncentrisalo na:

- doček i priključivanje sovjetskim padobranskim trupama
- vojno izviđanje, prikupljanje podataka i dislokaciji okupatorskih trupa, razmeštaju žandarmerijskih i policijskih stanica, oficirskih stanova, aerodroma, javnih zgrada, vojnih postrojenja itd., a u slučaju raspleta revolucionarne situacije njihovo osvajanje i preuzimanje vlasti.

Ova taktika je bila plod verovanja da će se rat završiti možda već za dve nedelje. Iluzija o skorom dolasku sovjetskih padobranaca (koja je postojala i u drugim krajevima Jugoslavije) prihvaćena je u Bačkoj već i zbog toga što se znalo da je vojna organizacija nedograđena i slabo naoružana a neprijatelj jak i spreman na represalije. Međutim pasivno iščekivanje padobranskih jedinica vodilo je ka imobilizaciji kadrova i slabilo akcionu sposobnost. Shvatanje o dolasku padobranaca je, dobijanjem izveštaja sa frontova i trezvenijim rasuđivanjem ubrzo evoluiralo.⁵⁷ Istina, i dalje se računalo sa brzim pobedom SSSR-a, mada je rok konačne pobede pomeran. Paralelno s tim, očekivao se dolazak padobranaca ali u manjim grupama. Shodno tome data je direktiva o njihovom dočeku, prihvatanju, obezbe-

⁵⁵ Svetozar Marković, *Dosadašnji rad, stečeno iskustvo . . .*

⁵⁶ *Na prekretnici*, članak u Slobodnoj Vojvodini izdanje za Bačku, br. 2—3/1943.

⁵⁷ IA PK 15016.

divanju civilnim odelima, sklanjanju i lečenju.⁵⁸ Međutim, mnogo je važnije što je paralelno s tim sazrevala svest i o potrebi vođenja sopstvenih akcija. Time je NOP u Bačkoj išao u odlučujuću fazu svoje revolucionarne delatnosti.

U prvi plan dolazi:

— Slabljenje neprijateljskog ekonomskog potencijala: paljenje žitarica, skladišta, kudjelje, poljoprivrednih mašina; trovanje svinja, uopšte umanjivanje poljoprivredne proizvodnje, uništavanje ratnih postrojenja, magazina, skladišta benzina itd.; onemogućavanje ili otežavanje neprijateljskog transporta: izazivanje iskliznuća vozova, podizanje železničkih šina i pragova, paljenje vojnih kamiona; presecanje telegrafskih, telefonskih i električnih vodova itd.

— Uništavanje i slabljenje žive sile neprijatelja: ubijanje oficira, žandarmerijskih islednika i policijskih agenata, kažnjavanje doušnika, agitacija među pripadnicima mađarske vojske, borba protiv fašističke mobilizacije.

Ovde naročito valja podvući da ove dve etape u iščekivanju padobranaca i paralelno s tim i pokretanje sopstvene aktivnosti nisu u pojedinim regionima Bačke jednako bile izražene već ni zbog kratkoće vremena u kome je takva možda i neformulisana a svakako u formi direktiva nepotvrđena orijentacija bila prevaziđena.

Orijentacija na sopstvenu oružanu a naročito diverzantsku aktivnost i činjenica da se iz faze relativno mirne pripremne aktivnosti trebalo preći na teren neposredne akcije, po našem uverenju uticalo je da se od svih dotada formiranih ili pripremanih vojnih formacija u borbu pođe sa onim što je bilo najrealnije u datoj situaciji. To su bile diverzantske grupe od po nekoliko ljudi. Ta orijentacija postaje toliko isključiva da se u kasnijim izveštajima koji se odnose na ovaj period jedino diverzione grupe i pominju.⁵⁹

Uvereno da će se rat brzo završiti, partijsko rukovodstvo forsirano vodi kurs na oružane i diverzantske akcije. To čini i skojevsko rukovodstvo. U svom proglasu od 30. jula 1941. PK SKOJ-a za Vojvodinu obraćajući se omladini srpske, hrvatske, mađarske, nemačke, bunjevačke, slovačke, rusinske i rumunske narodnosti ovako poziva na akciju: „Na svakom mestu u svako doba i u svim oblicima otežavamo položaj okupatora. Pišimo parole po zidovima. Pronalazimo sami najsitnije oblike sabotaže. Secimo telefonske i telegrafске žice. Rušimo železničke pruge i mostove. Palimo žito i tvornice koje rade za vojne potrebe, slagališta benzina, municije i drugog ratnog materijala. Razoružavamo, a ako treba i ubijamo vojnike okupatorske vojske i policije i sami se naoružavamo. Sabotaža je danas sastavni deo narodno-oslobodilačke borbe. Sabotirajmo, sabotirajmo! Kažnjavamo izdajice narodne borbe.“⁶⁰

Objektivno gledano, u vreme kada je bilo obnarodovano da očekuje smrtna kazna svakoga ko bi se prihvatio sabotažne akcije, Partija i SKOJ u Bačkoj su, u uslovima organizacione, tehničke i konspiracione nepripremljenosti za ovakve

⁵⁸ Janoš Doboš piše da je u Senti orijentacija na isključivo iščekivanje padobranaca bila vrlo jasno izražena (Doboš, n. d. 237). O postojanju izvesnog perioda isključive orijentacije na doček sovjetskih padobranaca i u Subotici govori Geza Tikvicki tada član Štaba pri OK KPJ za severnu Bačku (IA PK 15016). U ostalim svedočanstvima preživelih učesnika ova etapa se ne izdvaja posebno.

⁵⁹ Recimo Svetozar Marković-Toza nedvosmisleno kaže: „Stvarani su partizanski odredi u Banatu i Sremu i divrezione grupe u Bačkoj“ (Istina II/1 avgust 1942).

⁶⁰ Ovaj proglas unnožen je i na nemačkom jeziku: „Junge Generation aller völker der Vojvodina“ (IA PK, 18989).

uslove borbe ubrzo mogli da računaju samo sa najužom revolucionarnom osnovicom pokreta, tj. sa sopstvenim članstvom koje se disciplinovano odazivalo da izvrši predočene istorijske zadatke ne mareći za sopstvene živote.⁶¹ Mestimično je bilo i kolebanja pa i suprotstavljanja direktivi o momentalnom pristupanju akcijama, što svedoči o nedovoljnoj političkoj i psihološkoj pripremljenosti i dela samog članstva.⁶²

Dana 19. jula 1941. u bečejskom ataru spaljeno je žito u vrednosti od 2.000 pengi. To je po našem saznanju prva partizanska akcija u Bačkoj.⁶³ Do prvog avgusta izvedeno je ukupno 13 paljenja žita i uništeno oko 2.500 krstina žita i 2. žetelice.⁶⁴ Uprkos postojanju uputstva (koje izgleda nije svugde poznavano) o načinu paljenja koje predviđa da se snop sumpornih šibica zamočeno u kućinu natopljenu petrolejom stavi u krstine i da požar bukne usled trenja tek u dobošu vršalice, što obezbeđuje povlačenje — paljenje je vršeno ponajčešće šibicom na licu mesta tako da su počinioци nekih paljenja pohvatani tako reći odmah. Važnije od toga je što se žito palilo bez određene politike ne vodeći računa čije se žito pali i bez objašnjenja zašto treba paliti. Mađarski okupator je to odmah iskoristio naglašavajući da svi potpaljivači pripadaju srpskoj naciji i da je paljenja imovina isključivo nemačkog i mađarskog stanovništva. To nije odgovaralo istini⁶⁵, ali je takva motivacija dobro došla komandantu Žandarmerijske grupe Južne armije da preporuči svojim organima da žestoko udare po srpskom stanovništvu jer „jedno malo prekoračenje službene dužnosti služi interesima mađarske države“.⁶⁶

Po naređenju načelnika Generalštaba mađarskog domobranstva sudska veća vojnoupravnih organa Južne armije, kao preki sudovi, početkom avgusta, izriču i prve smrtnе kazne uhaćenim partizanima: Živku Radovanoviću (Novi Sad, 2. avgust), Vujadinu Sekuliću (Sombor, 14. avgust), Jožefu Lihtu i Ferencu Hegedišu — Hgedüs (Subotica, 15. avgust).⁶⁷ Ova suđenja, s obzirom na to da je među optuženima bilo najviše Srba i Jevreja, okupator koristi za nov teror uvodeći sistem talaca iz redova Srba i Jevreja u mestima gde su paljevine izvršene⁶⁸ ali i za javno diskreditovanje političke platforme pokreta prikazujući izvršiоce akcije kao pripadnike jedne internacionalističko-cionističke zavere u službi boljševizma.⁶⁹

Ova vešanja označavala su ujedno i početak razračunavanja sa pristalicama NOP-a. Komandant Vojnoupravne grupe Južne armije izdao je naredbu da se uhapsе svi komunisti, uključujući i one na koje se sumnja da su komunisti. Hapšenje treba izvesti na prepad i sve uhapšene zajedno sa taocima iz redova uglednih

⁶¹ O neprilagodенosti borbi u novim uslovima, u ovom smislu govori pismo CK KPJ od 25. avgusta 1942. upućeno Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu Pokrajinskom poverenstvu za Banat i OK KPJ za Srem (IA PK 1582).

⁶² Doboš n. d. 235.

⁶³ Prvu akciju paljenja izvršili su bečejski skojevci Momčilo Šaranović i Istvan Seke (Szöke).

⁶⁴ Sumarni policijski izveštaj o levičarskim pokretima čuva se u Arhivu Instituta za partijsku istoriju CK SRPM u Budimpešti, XVII. 1/1941 — 110. (Mikrofilm i u IA PK).

⁶⁵ Prva akcija je, recimo, izvršena na salašu Pere Sadića u bečejskom ataru.

⁶⁶ IA PK mađ. 34/11.

⁶⁷ Délmagyarország 3. avgust 1941; Deutsches Volsblatt 3. avgust 1941, Délvidék 15. avgust 1941 Délvidéki Magyarşág, 16. i 17. avgust 1941.

⁶⁸ Poverljiva naredba načelnika Generalštaba mađarske armije br. 34/1941. u Zemaljskom arhivu Mađarske, Predsedništvo vlade skupina „N“.

⁶⁹ Délvidéki Magyarşág, 17. avgust 1941.

Srba i Jevreja sprovesti u pokretni, sbirni i koncentracioni logor u Bačkoj Topoli.⁷⁰ Došlo je do prvog talasa masovnog hapšenja komunista i pristalica NOP-a. Mestimično, naročito u Somboru zbog masovnog hapšenja nastalo je panično raspoloženje. Govorilo se da je uhapšeno u gradu i okolini preko hiljadu lica.⁷¹ Pošto nije očekivana ovako nagla i žestoka reakcija, došlo je u narodu do panike i demo ralizacije. Netemeljno pripremanje i neuspešne akcije postigle su suprotan efekat od željenog. Umesto da su akcije doprinele podizanju borbenog morala naroda, one su uticale u pravcu udaljevanja zastrašenih masa i izolaciji komunista.⁷² Početni neuspesi nisu obeshrabrili komuniste koji su bili svesni da borba neće proći bez žrtava, te još intenzivnije nastavljaju sa sabotажnom, oružanom i propagandnom akcijom. Povodom vešanja Vujadina Sekulića skojevsko rukovodstvo Sombora izdaje letak pozivajući omladinu da stupi u Savez komunističke omladine. Karakteristično za je ovaj letak da je potpisan sa: Nacionalno-revolucionarna omladina Sombora. Osnovna misao letka jeste da revolucionarna omladina u datoj situaciji treba da povede borbu protiv nacionalnog ugnjetača, inspirišući se jednako borbom „drugova u Banatu, Crnoj Gori, Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji“, kao i drugova u „našoj dragoj domovini socijalizma — Sovjetskom Savezu“. Ne obazirući se na žrtve i teror, letak poziva: „Neustrašivo i bespoštedno izvršavajte sve ono što slabi nacionalnog ugnjetača: rušite, kidajte, palite, pretvarajte sve u prah i pepeo da se neprijatelj što pre uništi“.⁷³

Okružno partijsko rukovodstvo u Somboru umnožilo je u to vreme i Manifest Slovenima sa Slovenskog mitinga u Moskvi (10—11. avgust 1941). Manifest ističe da se protiv Hitlera i njegovih satelita, navodeći i „mađarsku povlašćenu klasu“, koji žele da pretvore Slovene u večne robove pa čak otvoreno govore i o potrebi fizičkog uništenja i istrebljivanja, objedinilo 300 miliona Slovena u slobodarski pokret bez rasnog i nacionalnog šovinizma sa borbenim poklicem „Smrt fašizmu“. Udruženi sa demokratskim zemljama, oni su sto puta jači od neprijatelja. Umnožavajući ovaj Manifest u kome se svim Slovenima stavlja u zadatak da potpaljuju vojna skladišta, dižu u vazduh mostove i vozove sa vojnim transportima, uništavaju hranu, kidaju telefonske i telegrafske linije i napadaju neprijateljske jedinice, OK KPJ je želelo da podigne moral progonjenom srpskom stanovništvu i da mu ujedno pruži i realnu perspektivu pobeде do koje put vodi kroz borbu.⁷⁴

Tokom avgusta vrše se dalje paljevine žita, pokušava se sa dizanjem u vazduh magazina, uništavaju se vojna kola sa senom, ubacuju ručne granate u stanove istaknutih vojnih funkcionera, vrše diverzije na preduzeća koja rade za vojsku itd. Za prvu polovinu septembra karakteristične su akcije uperene protiv fašističkog saobraćaja: sečenje telegrafskih stubova, presecanje železničkih signalnih stubova, pokušaj iskliznuća vozova i sl., da bi najzad krajem septembra usledila serija paljenja kudelje i kudeljara. Taktika se borbe znači, uprkos sve većih gubitaka, nije menjala i ona u suštini ostaje ista tokom celog letnjeg perioda 1941. godine. To je

⁷⁰ IA PK, mađ. 3/67 i 7583.

⁷¹ Prepričavanja o hapšenju izuzetnih razmera u Somboru uznemirili su čak i mađarsku vladu. Na zahtev predsednika vlade načelnik Generalštaba je dao obaveštenje da je uhapšeno svega 45 lica (IA PK, 19873, 432—433).

⁷² Novak Petrović, *Autonomna pokrajina Vojvodina*, Narodna armija, 1968, 48.

⁷³ IA PK, 23199.

⁷⁴ IA PK, 23011.

otuda što je i osnovni motiv u opredeljivanju za takvu stratešku poziciju ostajao nepromenjen. Mislimo na to da je partijsko rukovodstvo Bačke i dalje bilo uvereno u skoro ponedonosni ishod rata na svetskim bojištima. To uverenje je sistematski pospešavano i kod članova KP i ostalih pripadnika pokreta. U tome su, u periodu potpune izolovanosti od celokupnog jugoslovenskog pokreta, glavnu ulogu odigrale *Vesti* i *Hirek* koje su tada već izlazile u 8.000 primeraka i rasturane, pedantno, do poslednjeg primerka. Čitaocima *Vesti* je nemačko prodiranje u dubinu teritorije SSSR-a iz propagandističkih i mobilizacionih razloga, na vrlo uverljiv način ali u suštini jednostrano, tumačeno kao „taktika uništavanja neprijatelja u povlačenju“.⁷⁵ Evo nekoliko karakterističnih naslova i citata: „Pri napadu kod Nikolajeva Nemci su prema sopstvenom priznanju izgubili 200.000 vojnika“, „Za izvesne teritorijalne uspehe Hitler skupo platio. Uništena je 762 peš. divizija, 455 i 452 peš. pukovi, preko 50% gubitaka imaju 94 peš. divizija, 19 laka divizija i 218 i 275 peš. pukovi“, „Pobeda Crvene armije kod Smolenska“, „Hitler ulazi u zimsku kampanju u zakašnjenju sa razređenim snagama i preko 2 miliona izgubljenih vojnika“ itd.⁷⁶

Primivši Bilten Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije br. 1 od 10. avgusta, br. 2 od 19. avgusta i br. 3 od 26. avgusta, rukovodstvo pokreta u Bačkoj se upoznalo sa situacijom u ostalim krajevima Jugoslavije. Taj materijal je značio dragoceni putokaz. Umnožavajući ih u Biltenu br. 3 dopisan je članak „Druga godišnjica rata“ u kome se govori o propasti Hitlerovog plana o munjevitoj pobedi nad Sovjetskim Savezom. Ukazujući na neminovnost poraza hitlerovih trupa, članak zaključuje: „No neprijatelj je još uvek jak i rat koji se vodi biće dugotrajan i težak . . .“⁷⁷ Ovaj članak, kao i Proglas PK KPJ za Vojvodinu od 26. avgusta 1941. narodima Vojvodine, odnosno na mađarskom jeziku „Vajdaság népeihez“ u kome se napadaju oni koji govore da još nije vreme za borbu ali se više ne ističe da će rat kratko trajati — ukazuje da je partijsko rukovodstvo Bačke počelo da se oslobađa iluzije o munjevito kratkom ratu.⁷⁸

Međutim to sazrevanje misli da rat može potrajati i duže, možda čak duboko u zimu 1941—42, nije u isto vreme praćeno i odgovarajućim merama taktičkog i konspirativnog karaktera. Akcije su nastavljene i septembra a paralelno s tim nisu preduzete i odgovarajuće mere obezbeđivanja kadrova (stanovi za ilegalce, baze itd.). Uostalom, septembra meseca inicijativu za usmeravanje daljeg toka zbivanja u Bačkoj preuzima mađarski fašistički okupator. Partizanske akcije nisu uspele da poljujaju okupatorski režim u Bačkoj. Odnos snaga išao je neuporedivo u korist okupatora. Razvoj ratnih operacija na istočnom frontu odvijao se povoljno za okupatora. U takvoj situaciji ishod nejednake borbe bio je neminovan. Partizanske akcije postaju sve ređe a razračunavanje okupatora sa pojedinim grupama i čitavim mesnim partijskim organizacijama, putem prekih sudova, sve drastičnije.

Oštrina preduzimanih mera od strane okupatora zavisila je uglavnom od stepena saznavanja suštine pokreta otpora. Prilikom prvih pretresa pred ad hoc kreiranim sudskim većima vojnoupravnih organa vlasti i komandanata pojedinih

⁷⁵ Ovakvu ocenu pisanja *Vesti* dao je Svetozar Marković u pomenutom članku *Dosadašnje stečeno iskustvo* . . . već avgusta 1942. godine.

⁷⁶ Sačuvani primerci *Vesti* odnosno *Hirek* u Muzeju radničkog pokreta i narodne revolucije Vojvodine u Novom Sadu pod: 974, 991, 993 i 994.

⁷⁷ Zvonimir Golubović i Živan Kumanov, Tehnika Pokrajinskog komiteta . . . 156.

⁷⁸ IA PK, 2874 i 3407.

mesta, tokom prve polovine avgusta, sudilo se uglavnom u okviru ispitivanja konkretno počinjenog dela, po mađarskom krivičnom zakoniku, ne ulazeći dalje u motive počinjenog dela. Suđenje Erne Kišu, sekretaru OK KPJ za zapadnu Bačku i Baranju, bilo je prvi politički proces protiv komunista. Međutim ni ovom prilikom se još ne pominje Komunistička partija Jugoslavije niti oslobodilački pokret naroda Jugoslavije. Sudi se članovima otkrivene tajne komunističke organizacije, kao mađarskim državljanima, zbog pokušaja rušenja postojećeg poretka.⁷⁹ Znači, okupator komunistički pokret na svojoj teritoriji još uvek tretira kao unutrašnju stvar. Ali tokom septembra, masovnim hapšenjem i slabim držanjem demoralisanih komunista, okupator saznaje da ono što je dotada tretirao kao običnu „komunističku akciju“ jeste u stvari deo jedinstvenog oslobodilačkog pokreta naroda Jugoslavije. S obzirom na to da je u to vreme već bila uvedena građanska uprava kao korak ka pripremanoj aneksiji Bačke, ovo saznanje unosi sasvim novi kvalitet u preduzimane mere protiv učesnika NOP-a. Otada se celokupna delatnost oslobodilačkog pokreta tretira kao aktivnost uperena protiv vitalnih interesa mađarske države i kvalifikuje kao izdaja domovine. Komunistima više ne sude građanski sudovi, već pretrese održavaju posebna veća Pokretnog prekog suda vojnog sudbenog stola u Budimpešti a posle i Pokretnog prekog suda načelnika Generalštaba Mađarskog kraljevskog domobranstva. U sklopu preduzimanih mera u borbi za razotkrivanje komunista pored postojeće žandarmerijske i policijske službe formira se i mreža vojnih kontraobaveštajnih ispostava.⁸⁰ Broj uhapšenih je zbog slabog držanja ranije uhapšenih i nepostojanja skloništa stalno rastao. Primera radi prema policijskim iskazima dana 5. novembra 1941. bilo je u zatvorima: u Senti 28 lica, Somboru 17, Bečeju 15, Subotici 126 a u Novom Sadu 197 lica. Već 13. novembra taj broj iznosi: Sombor 20 lica, Bečej 82, Subotica 145 a Novi Sad 182 lica. Prema raspoloživim podacima od avgusta do kraja novembra 1941. uhapšeno je više od hiljadu lica.⁸¹

Posle istrage, grupe komunista pa i čitave organizacije izvedene su pred pomenuta veća pomenutih prekih sudova. U Bačkoj je u toku avgusta—novembra održano 15 glavnih pretresa po prekom sudskom postupku sa 126 optuženih, od 96 izrečenih smrtnih presuda kazna je izvršena nad 68 lica. Među streljanim i obešenima bilo je: 23 Srba, 21 Jevrejin, 11 Mađara, 7 Slovačaka, 4 Hrvata i 2 Čeha. U istražnim zatvorima se krajem decembra 1941. nalazilo oko 500 lica. U pripremi su bili novi procesi za još 312 uhapšenih komunista. Iz sačuvanih spiskova vidi se da su to bili u većini članovi KPJ i ostali pripadnici pokreta iz Novog Sada, Kisača, Torže, Bačkog Petrovca, Begeča, Futoga, Čuruga i Gospodinaca, znači iz južne Bačke nastanjene skoro isključivo slovenskim življem, pre svega Srbima.⁸² U datim nepovoljnim spoljno-političkim i unutar-političkim uslovima vođenja oružanog otpora sistem prekog sudovanja praćen masovnim hapšenjima predstavljao je osnovni vid fizičkog razračunavanja sa narodnooslobodilačkim pokretom u Bačkoj. Koliko je to tačno, ilustrujemo činjenicom da je u direktnoj borbi s okupatorima izgubilo živote svega 6 pripadnika NOP-a u Bačkoj a među njima i Radivoj Čirpanov rukovodilac pokreta koji je poginuo 5. oktobra 1941.

⁷⁹ Arhiv Partijskog instituta u Budimpešti, B. 4520/1941/2.

⁸⁰ IA PK, mad. 3/89.

⁸¹ Živan Kumanov i Zvonimir Golubović, *Napori Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu na obnovi narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj 1942. godine*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 50/1968 25.

⁸² HIL, Ministar vojske 1941/prets. 13./71334 (fotokopija u IA PK 23051).

NOP u Bačkoj pretrpeo je tokom kratkog perioda strahovite gubitke. Razbijena su sva okružna i gotovo sva sreska rukovodstva i organizacije a broj članova KPJ sveden je na trećinu. Gotovo ceo rukovodeći kadar je izginuo ili se nalazio u zatvoru.

Taktika organizovanog povlačenja

Tokom septembra meseca 1941. iz Banata, gde je rad posle početnih uspeha zbog neprekidne i planski izvođene policijske akcije postao gotovo nemoguć, prelaze u Bačku Žarko Zrenjanin, politički sekretar, i Svetozar Marković-Toza, organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta sa još jednim članom PK. Namera im je bila da preko Bačke prebace u Srem glavninu banatskih snaga ali i deo bačkih partizana. Međutim, kao što smo videli, tokom septembra i oktobra dolazi i u Bačkoj do sličnog razvoja situacije kao i u Banatu. Posle dva neuspela pokušaja, skopčana sa novim žrtvama, moralo se odustati od plana prevođenja preostalih snaga u Srem.⁸³ Umesto toga valjalo se prilagođavati novonastaloj situaciji. Verovatno tokom oktobra Pokrajinski komitet (sada sa sedištem u Bačkoj) izdaje uputstvo o novom načinu borbe protiv okupatora. Polazeći od toga da su partijske organizacije u Vojvodini vrlo malo uradile na prikupljanju oružja i pokretanju širokih masa za borbu, te da okupator nije proteran ni iz jednog sela, i pošto će za 10—15 dana nestati kukuružišta (jedino sklonište za partizane) — moralo se prići novim formama borbe koje omogućuju dalje uništavanje okupatorske vojske i proterivanje iste sa naše teritorije. Nova forma organizovane borbe jesu diverziona grupa. Njihovo obeležje je da imaju 3—5 do 7 ljudi koji žive u svom mestu i nisu komprimirani ili su vrlo malo. Zadaci diverzionih grupa jesu: uništavanje svakog materijala i hrane kojima se služi okupator ili je njemu namenjen — „Rušiti, paliti, dizati u vazduh pruge, teretne vozove i magazine, slagališta, izvozne mlinove, sušare, ubijanje špijuna, došaptača i izdajnika“. Znajući da je sistem veza poremećen, uputstvo insistira na samoinicijativnosti mesnih organizacija KPJ i odgovornih rukovodilaca. Ovo uputstvo ne donosi ništa bitno novo za rad u Bačkoj gde se već od ranije isključivo operisalo samo sa diverzionim grupama. To iskustvo se sada prenosi na Banat gde se aktivnost, dotada, pretežno odvijala putem isturenih partizanskih odreda. Novo u ovom uputstvu jeste pokušaj izgrađivanja šire političke osnovice pokreta putem formiranja „komiteta narodnooslobodilačkog fronta“. Sigurno je da je do ove direktive došlo pod uticajem biltena Glavnog štaba za koje smo rekli da su stizali u Vojvodinu.⁸⁴ Pretpostavljamo da je paralelno sa ovim uputstvom Svetozar Marković-Toza izradio i uputstvo za spravljanje eksploziva za izvođenje diverzija.⁸⁵

Međutim, zbog masovnih hapšenja i strahovite odmazde putem prekih sudova propraćenih represalijama prema srpskom stanovništvu, ubrzo se pokazalo da bi dalje vršenje diverzantske delatnosti dovelo u pitanje i sam fizički opsta-

⁸³ IA PK, 8209 13637/b.

⁸⁴ Uputstvo PK KPJ bez datuma (IA PK, 6304).

⁸⁵ Uputstvo detaljiše način pripremanja eksploziva na bazi smese benzina i benzola odnosno benzina i petroleja. Uputstvo predviđa i način izrade baruta i drugih razornih eksplozivnih sredstava IA PK, 17415.

nak preostalih kadrova. Zbog toga dolazi do druge faze u organizovanom povlačenju, do privremene ali potpune obustave svih akcija. Direktiva za obustavljanje svih akcija do 1. januara 1942. u vezi sa uništavanjima žive i mrtve snage fašističkih okupatora data je na sastanku PK KPJ početkom novembra u Đurđevu. Celokupni rad je preusmeren na učvršćivanje partijske organizacije (prikupljanje preostalih snaga, čišćenje, povezivanje, uvlačenje novih snaga) i na političku propagandnu delatnost. Na ovom sastanku je rešeno da se Žarko Zrenjanin vrati u Banat a da pokretom u Bačkoj rukovodi Svetozar Marković-Toza.⁸⁶

Preuzimanje odgovornosti za sudbinu i rad preostalog članstva KPJ u Bačkoj a time i sudbine NOP-a od Svetozara Markovića i njegov pokušaj da na organizacionim ruševima ponovo konsoliduje pokret pada u najteži period NOP-a u Bačkoj u 1941. godini. Veza sa Banatom i Sremom je ponovo prekinuta.⁸⁷ Nije bilo veze ni sa Centralnim komitetom KPJ. Radeći u izuzetnim uslovima, Svetozar Marković i ostali članovi PK KPJ za Vojvodinu: Đorđe Zličić, sekretar PK SKOJ-a, Branko Bajić, Stevan Dejanov i Geza Tikvički uspeali su da tokom decembra formiraju novi Sekretarijat PK SKOJ-a⁸⁸, da popune OK KPJ za zapadnu Bačku i Baranju na čelu sa Kamenkom Gagričinim, da obnove OK KPJ za južnu Bačku, da povežu i obnove neke organizacije KPJ u Novom Sadu i da se povežu sa neprovaljenim organizacijama u bečejskom, kulskom i bačkopalanačkom srezu.⁸⁹

Dalji rad na obnavljanju organizacija kao i čitav rad doveden je ponovo u pitanje sukobom i razbijanjem Šajkaškog partizanskog odreda 4. januara 1942. Osnivanje ovog odreda odobreno je na pomenutom sastanku Pokrajinskog komiteta u Đurđevu. Međutim njegovo fizičko oformljenje teklo je nepredviđeno. Pored postojećih udarnih grupa u Čurugu, Đurđevu, Gospodincima i Žablju i kompromitovanih komunisto-ilegalaca, u odred je ušao i ceo sreski komitet KPJ, sekretari mesnih komiteta KPJ i SKOJ-a, sekretari partijskih ćelija i skojevskih aktiva i članovi KPJ, tako da je odred, u stvari, postao prošireno sresko političko rukovodstvo. Narod je svesrdno pomagao Odred putem „reonskih odbora za pomoć partizana“.⁹⁰ Formiran u vreme (krajem novembra) zabrane vršenja akcija, osuđen na neaktivnost i za bačke prilike brojao, čekajući na odluku Svetozara Markovića da li da se prebaci u Srem ili drukčije prezimi — Odred je otkriven i u neravnoj borbi koja se nije mogla izbeći, uništen a većina boraca je izginula.

⁸⁶ Pismo Svetozara Markovića-Toze od 17. decembra 1941. Okružnom komitetu KPJ za Srem (Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Srbije br. 925). Vidi i IA PK 15013 i 13637/b.

⁸⁷ U svom izveštaju Centralnom komitetu od 24. septembra 1942. Žarko Zrenjanin je, među ostalim, javio da su sa Svetozarem Tozom Markovićem razmenjali poslednja pisma decembra 1941. Tada su uredili i rezervnu javku i kurire, ali da je i pored toga veza između njih prekinuta (Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Srbije br. 9840).

⁸⁸ U novi Sekretarijat PK SKOJ-a ušli su: Đorđe Zličić, sekretar, Đorđe Mikeš i Kamenko Gagričin članovi (IA PK 19742).

⁸⁹ Živan Kumanov i Zvonimir Golubović *Napori Pokrajinskog komiteta* ... 26. Vidi i IA PK 14987.

⁹⁰ Prema izjavi Danila Kekića, člana SK sreza Žabalj, odbori za pomoć partizanima postojali su u Čurugu, Nadalju, Đurđevu i Žablju. Ovi odbori su razrezivali na domaćinstva količine hrane koje treba da isporuče za potrebe boraca. Prema izjavi Đurice Jojkića, člana KPJ odbori za pomoć partizanima bili su formirani i u bečejskom srezu u Turiji i Bačkom Gradištu (IA PK 8215).

Otkrivanje ove jedine organizovane partizanske jedinice u Bačkoj dobro je došlo vojnim vrhovima mađarske fašističke soldateske da preduzmu, tokom januara 1942, strahoviti pokolj u južnoj Bačkoj i Novom Sadu, u žarištima NOP-a u 1941. Mislimo na zloglasnu raciju kojom prilikom je izgubilo živote oko 3.500 ljudi, žena, dece i staraca i to skoro isključivo Srba i Jevreja. Mada je u raciji stradao samo mali broj komunista, jezivi pokolji su vrlo ozbiljno sužavali prostor komunista za dalje delovanje zbog toga što je sužena baza za masovniji rad. Usled likvidirajna oružanog odreda i masovna hapšenja u dotada neprovaljenim organizacijama sve se moralo početi ispočetka. Sve se moralo, kako je pisao Svetozar Marković-Toza, početi od „A“.

Oružani otpor komunista Bačke u 1941. godini beleži strahovito težak bilans. U tragičnom uverenju u neophodnost oružanog ustanka i u nepostojanju uslova za takav poduhvat, u dubokoj i objektivnoj protivrečnosti između opšte-jugoslovenskih i lokalno-bačkih uslova nalaze se uzroci ovako teškog poraza NOP-a u Bačkoj u 1941. godini.

Tražeci još za vreme rata uzroke teškim gubicima i prihvatajući svu odgovornost za težinu situacije na sebe, rukovodioci pokret u Bačkoj su u potpunosti prenegleli objektivne faktore. Oni su u svojim izveštajima privremeni poraz tumačili: lošom procenom međunarodne situacije a naročito pogrešnom ocenom o trajanju rata, što je za sobom povuklo niz organizacionih i taktičkih grešaka, potcenjivanjem neprijatelja, neprilagođavanjem novim uslovima rada, nebrigom za spremanje odgovarajućih skloništa za kompromitovane borce, niskim nivoom članstva, nepridržavanjem direktiva, oportunistom i panikom u redovima članstva, što se odražavalo u slabom držanju pred neprijateljem, nekorišćenjem Srema kao prirodnog manevarskog područja itd.⁹¹ Nesumnjivo je da u svemu tome ima istine. Međutim bili bismo slobodni da kažemo da je to samo deo istine. Drugi deo istine leži u prikazanim duboko objektivnim uslovima koji bi se sažeto mogli izraziti: tako partijsko rukovodstvo u Bačkoj je zbog osećanja svete obaveze da se odazove pozivu na ustanak prihvatilo potpuno neravnopravni rat.

Gubici su zaista skoro bili katastrofalni. Partija je praktično razbijena a članstvo pohapšeno. Slovensko stanovništvo demoralisano i zaplašeno. Međunarodni odnosi su zaoštreni. Pod impresijom nemačkih pobeda većina mađarskog življa, mada već razočarana ustrojenim veleposedničko-kapitalističkim sistemom, drži se pasivno. Deo mađarskih radnika i siromašnih seljaka naročito u severnoj Bačkoj okreće se ultradesničarskoj stranci Strelastih krstova koja demagoški propoveda potrebu korenitih socijalnih reformi.⁹²

⁹¹ Pisma Svetozara Markovića-Toze Okružnom komitetu KPJ za Srem od 17. decembra 1941 (Arhiv Instituta za radnički pokret Srbije br. 925) i 20. maja 1942 (Arhiv za radnički pokret u Beogradu 1723/VI. 3—8) izveštaj Svetozara Markovića Centralnom komitetu KPJ od 10. oktobra 1942. (IA PK, br. 1), cirkularno pismo PK KPJ za Vojvodinu partijskim organizacijama u Bačkoj i Baranji od 15. marta 1943. (IA PK, 3277).

⁹² Organizacije Stranke strelastih krstova (nerado gledanih od vlasti) formiraju se uglavnom u proleće 1942. godine. Najjača organizacija bila je u Senti. Ona juna 1942. broji 1.414 članova od toga 319 poljoprivrednih i 657 zanatsko-industrijskih radnika. Krajem 1942. broj članova najjačih organizacija bio je: Subotica 1.154 člana Senta 1.467, Kanjiža 425 (IA PK, mađ. 26/59). Kasnije, promenom situacije na frontovima, članstvo opada. U novembru 1943: Subotica 988, Senta 1.429, Kanjiža 171 član. Članstvo i dalje čine radnici i seljaci. U ovo vreme, primera radi, u Bečeju od 174 člana 39 je iz redova industrijsko-zanatskih radnika a 94 poljoprivrednih radnika, u Bačkom Gradištu od 147 članova 28 radnika i 141 poljoprivrednih radnika, u Srbobranu od 129 članova 11 radnika i 111 poljoprivrednih radnika itd. (IA PK, 18173).

Međutim istorijsko mesto NOP-a u Bačkoj, kao dela jugoslovenskog pokreta otpora u sklopu drugog svetskog rata, dobija objektivno u značaju ako se posmatra kroz prizmu angažovanosti okupatorskih snaga na njegovom paralisanju. Kršeći svesno propise međunarodnog prava, mađarski okupator se uvođenjem građanske uprave počeo pripremati za aneksiju Bačke. Sve jedinice koje su u „ratnom pohodu“ ušle u Bačku povlače se i njihovo mesto zauzimaju one jedinice mađarskog domobranstva kojima su ovde određena mirnodopska garnizonska mesta.⁹³ Po okupatorovoj zamisli vojska na „novooslobođenoj teritoriji“ gde je vladao relativan mir, trebalo je da obezbeđuje samo neke krupnije saobraćajne objekte, dok je usmeravanje aktivnosti u borbi protiv sabotažnih akcija povereno Odeljenju za javnu bezbednost Ministarstva unutrašnjih poslova kome su, u tom pogledu, bile podređene sve žandarmerijske i policijske snage. U stvari, zamišljalo se da žandarmerijske snage u sklopu Petog žandarmerijskog okruga budu nosioci borbe protiv NOP-a. Time se htelo prikazati da NOP predstavlja unutrašnju stvar Mađarske. Međutim organi građanske vlasti nisu ni privremeno mogli da parališu NOP. Akcije partizana za smanjivanje poljoprivredne proizvodnje pogodile su svoj cilj. Mađarska je sve viškove poljoprivrednih proizvoda iz Bačke bila dužna da isporuči Nemačkoj i Italiji.⁹⁴ Neudovoljenje toj obavezi moglo je povući za sobom nemački zahtev da umesto nedovoljnih količina hrane za zajedničke ratne napore Mađarska angažuje veće snage na istočnom frontu. Mađarskoj vladi je, međutim, više odgovaralo da angažuje veće snage na „svojoj teritoriji“. Otuda u Bačku tokom oktobra stižu novi efektivni žandarmerije, policije i vojske. Svi pripadnici 15. brigade mađarskog domobranstva, koji su odslužili dve godini, zadržane su u vojsci do 31. decembra 1941.⁹⁵ Obezbeđeno je danonoćno čuvanje Dunava između Bačke i Baranje. Intenzivirana je saradnja između lučkih policijskih kapetanija i jedinica pograničnih lovaca prema Sremu. Komanda korpusne artiljerije 5. domobranskog korpusa premeštena je iz Subotice u Novi Sad kao centar pokreta otpora.⁹⁶ Tokom novembra organizovana je Služba noćne odbrane protiv padobranaca.⁹⁷ Uvodi se specijalna ekspozitura 5. korpusa za kontrolu pošta.⁹⁸ Od decembra II kontraobaveštajno odeljenje 5. korpusa, pozivajući se na interese domobranstva, počinje da izdaje naredenja sreskim načelnicima.⁹⁹ U Novom Sadu, pored Isledničkog oseka 5. Žandarmerijskog okruga, formira se i Ispostava Isledničke komande načelnika Generalštaba.¹⁰⁰ Zloglasna racija u Šajkaškoj i Novom Sadu bila je neposredno pripremana i sprovedena od mađarske vojske. Jednom rečju, Komanda 5. korpusa u saglasnosti sa Generalštabom, kako po dislokaciji trupa tako i u pogledu izgrađivanja specijalizovanih službi, sve se više uključivala u direktnu akciju protiv NOP-a. Neposrednim uključivanjem vojnih efektiva, NOP u Bačkoj prestaje da bude unutrašnji problem okupatorske države već postaje njen afirmisani ratni neprijatelj.

⁹³ HIL—VKF eln. 6219/1941.

⁹⁴ Iz Zapisnika sa sednice mađarske vlade od 19. decembra 1941. vidi se da je 60% viškova poljoprivrednih proizvoda bilo eksportovano u Nemačku a 40% u Italiju (Zemaljski arhiv Mađarske — zapisnici sa sednica vlade).

⁹⁵ Zemaljski arhiv Mađarske, Ministarstvo unutrašnjih poslova 15625. VII. res. 1941.

⁹⁶ HIL—VKF eln. 6438/1941.

⁹⁷ IA PK, mad. 1/199.

⁹⁸ IA PK, mad. 34/65.

⁹⁹ IA PK, mad. 13/110.

¹⁰⁰ IA PK, mad. 14/65.

Др Јосип Мирнич

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В БАЧКЕ В 1941 ГОДУ

Резюме

После краха королевской Югославии в апрельской войне 1941 года, Бачка, находившаяся за Дунаем и Тисой на периферии государства, подверглась венгерской оккупации и оказалась полностью изолированной от других районов Воеводины. Красному комитету КПЮ Воеводины, находившемуся в Банате, не удалось создать организационного единства в руководстве народно-освободительным движением по всей Воеводине, и партийное руководство Бачки, получая нерегулярно авторитетные указания, должно было само попытаться организовать народно-освободительное движение как органическую часть борьбы народов Югославии за национальное и социальное освобождение. Эти попытки делались на территории, весьма неблагоприятной в топографическом отношении и в исключительно сложных межнациональных взаимоотношениях, которые использовались венгерскими оккупантами для разжигания национальной вражды. В период с мая по июнь 1941 года прошел в Бачке под знаком объединения членов, восстановления партизеек и скоевских (комсомольских) активов, в учреждении партийных организаций и в приспособлении к новым, весьма суровым условиям работы. Можно сказать, что партийная организация была восстановлена в довоенном составе, вопреки изменившемуся положению отдельных народностей, особенно венгров, которые из социально и национально неравноправного меньшинства вдруг превратились в привилегированную господствующую нацию. В момент нападения Германии на Советский Союз партийная организация Бачки насчитывает около 500 членов (из них 30% венгры), объединенных организационно в 3 окружных, 9 районных комитетов и около 1.200 членов СКОЮ.

Вследствии изолированности Бачки, политическая, военная и организационная подготовка к восстанию там оттягивалась. Но все же, во время восстания в остальных областях Югославии, партийное руководство в Бачке, считая своим святым интернациональным долгом помочь военным усилиям первой страны социализма, и, откликаясь на призыв КК КПЮ Воеводины, принимает решение о необходимости приступить к бескомпромиссным вооруженным действиям в Бачке. Предполагая что война будет кратковременной, партийные организации всю тактику борьбы направили на саботажные действия, на диверсии в транспорте, на снижение сельскохозяйственной продукции и на ожидание советских парашютных войск, при помощи которых бы была захвачена власть у оккупантов. В ожидании скорой победы, не были предприняты соответствующие меры безопасности кадров путем нахождения подпольных квартир и не уделено должного внимания остальным правилам конспиративной работы. В сформированные диверсантские группы входят, главным образом, члены КПЮ и СКОЮ и их сторонники. Таким образом, НОД в самом начале приобрело характер не всенародной борьбы, а только борьбы коммунистов против оккупантов. В период июль—сентябрь 1941 г. в Бачке организовано около 50 саботажных действий, и то: поджоги пшеницы и конопли, нарушения средств связи, уничтожение поездов и т. п. Увидевши, что ориентация на скорое окончание войны оказалась нереальной, партийное руководство приказало в начале ноября временно прекратить действия. Однако, было уже поздно. Желая аннексировать Бачку, венгерские оккупанты создали здесь весьма разветвленную сеть полицейского, жандармского, контрразведочного и военного аппарата, и поэтому ответили жестоким контрударом. Арестовано свыше тысячи участников НОД. В неравной схватке были разгромлены все руководства и почти все организации. Почти все руководящие кадры погибли и находились в заключении. Причины трагического исхода НОД в Бачке в 1941 году заключались в следующем: в трагизме надежды на вооруженное сопротивление и в отсутствии условий для таких действий. Все надо было начинать „с буквы А“, как говорилось в одном сообщении, т. е. с самого начала.

II

EINIGE GRIECHISCH-ITALISCHE BEZIEHUNGEN IN DER ANTIKEN TRADITION

Dr. Stevan Josifović

I

Bereits seit den ältesten geschichtlichen Epochen seiner historischen Entwicklung stand Italien, wie bekannt, unter dem befruchtenden Einfluß der auf einer höheren Kulturstufe stehenden Griechen. Dieser Einfluß erstreckte sich über die ganze Halbinsel; während die griechische Kolonisation sich über Sizilien und Unteritalien bis nach Cumae verbreitete, wurde im Norden die hellenische Kultur in weitem Ausmaße von den Etruskern übernommen. Dorthin gelangte die von Osten ausstrahlende, den westlichen Nachbarn weit überlegene Kultur der Völker des ägäischen Gebietes. Nach Beloch bildete die griechische Kolonisation das wichtigste Ereignis in der Geschichte Italiens vor seiner Eini-gung: „Sie hat die überlegene griechische Kultur nach Italien verpflanzt . . . Wie die italischen Alphabete aus dem Griechischen abgeleitet sind, so steht fortan das ganze geistige Leben Italiens unter griechischem Einfluß . . . am stärksten waren diese Einwirkungen natürlich im Süden . . . Im übrigen Italien hat die nahe Berührung mit den Griechen die Kulturentwicklung in hohem Grade beschleunigt, und die dadurch bewirkte Durchsetzung mit hellenischen Kultur-elementen hat das Land zu seiner weltgeschichtlichen Rolle befähigt, die griechische Kultur dem Westen und Norden Europas zu übermitteln“.

Unter hellenischem Einfluß erblühte nicht nur ein reges Städtewesen, sondern es entwickelte sich auch ein lebhafter Handel am Tyrrhenischen Meere. Bekanntlich entwickelten sich römische Literatur, Kunst, Kalender und Feste unter griechischen Einfluß und die oben erwähnte Entwicklung des römischen Alphabets wurde nachgewiesen gleichfalls unmittelbar ans hellenische Vorbild angelehnt, und zwar an das chalkidische. Mit der griechischen Kolonisation beginnt, wie Beloch weiter bemerkt, auch die eigentliche Geschichte Italiens. Bereits die Alten berichteten, daß die Griechen noch vor dem J. 1000 an der kampanischen Küste, bei Cumae und Ischia gelandet seien (vgl. Piganiol, *Histoire de Rome* 1954, 6). Tarquinius, der Sohn einer adeligen Familie aus Caere, wäre nach der Tradition Sohn des Griechen Demaratos gewesen, der nach der Machtergreifung des Kypselos um 658 aus Korinth geflohen sei und eine Etruskerin geheiratet hätte (ibid. 29). Leider blieb den durch die hellenische Kolonisation aufgeblühten Städten, die eigentlich Ansiedlungen von Ackerbauern waren, kein ruhiges Schicksal beschieden. Obwohl sie sich zuerst gedeihlich entwickelten, mit den Hellenen der nachbarlichen Halbinsel ihre Agrarprodukte gegen gewerbliche Erzeugnisse austauschten

und sich unter griechischer Einwirkung der Weinbau und die Olivenpflanzung in Italien einbürgerte, kam es doch bald zu schweren Zusammenstößen unter den einzelnen Städten; so wurde das reiche und blühende Sybaris (von den Achäern schon um 720 gegründet) im J. 510 von den Krotoniaten zerstört, während die Samniter 438 Capua und im J. 421 Kyme eroberten und ihrer Herrschaft unterwarfen. Nichtsdestoweniger setzte die hellenische Kultur ihren Siegeszug durch Italien noch durch viele Dezennien hindurch fort; es bewährte sich die Feststellung, daß die Italiker den Griechen die Gaben höherer Zivilisation verdanken.

Griechische Kunst, Wissenschaft und Sprache hielten ihren siegreichen Einzug in das Reich ihrer späteren Bezwiner. Unteritalien und Sizilien waren eine Heimat und Stätte der griechischen Philosophie und Rhetorik. Das Urbild des Symbols der Stadt Rom, der Wölfin und der Zwillinge, stammte von einem griechischen Künstler; die Ficoronische Cista wurde nach Behn (Die Ficoronische Cista) nach griechischen Vorbildern verfertigt. Beim Abhang des Esquilin wurden protokorinthische Gefäße griechischer Provenienz ausgegraben. Das Verflochtensein der griechischen und römischen Geschichte kann hier natürlich nur angedeutet werden, da sie Gegenstand der antiken Geschichte ist und dort behandelt wird. Diesen Zusammenhang erkannte bereits Polybios, als er I, 3, 4 schrieb: „Von diesen Zeiten an bildet die Geschichte dagegen ein körperähnliches Ganzes, und die Ereignisse in Italien und Libyen verflochten sich mit denen in Asien und Griechenland, bis sie endlich in einen Zielpunkt auslaufen.“

Die Berührung der beiden Völker führte auch zur Näherung im Bereich der Sprache als des Mittels zur mündlichen Verständigung und schriftlichen Fixierung und Wiedergabe der Gedanken. Die griechische Sprache verbreitete sich allmählich über ganz Italien (vgl. Niebuhr, Röm. Gesch. 3, 364; Cramer, *De studiis quae veteres ad aliorum gentes contulerint linguas* 23; Saalfeld, *Italo-graeca* 13; Immisch, *Leipziger Studien* 8, 269, Josifović, *RE Suppl.* XI, 913). Kampanien, Apulien und Sizilien wurden hellenisiert, so daß hier eine gemischte Bevölkerung entstand. Schon seit dem V Jh. beginnen griechische Sitte und Sprache einzudringen, in immer zunehmender Intensität. In der Zeit Hannibals war das Griechische in Italien bereits allgemein verbreitet. Als Zeugnisse für das obige führt Mommsen die Gesandtschaften der Römer nach Tarent sowie des Kineas nach Rom an. Viele Übereinstimmungen zwischen dem griechischen und lateinischen Wortschatz führte die Alten sogar zu der Annahme, die lateinische Sprache sei ein Dialekt der griechischen Sprache, insbesondere der aiolischen Mundart. Die vor langer Zeit aufgestellte Theorie von einer einstigen gräko-italischen Gemeinschaft, später viel geschmäht und abgewiesen, fand in neuerer Zeit in H. Hirt (so auch neuestens R. Thibaut, *Les rapports entre le latin et le grec. Essai de réhabilitation de l'hypothèse italo — grecque.* Leiden, 1964.) einen gewichtigen Verteidiger. Griechen wurden die Pädagogen der Römer, die griechische Sprache wurde dort gelehrt und als Folge resultierte die Tatsache, daß in den lateinischen Sprachschatz an einige Tausende Wörter griechischen Ursprungs eindrangen (Weise, *Charakteristik der lat. Sprache*). Es braucht um dies zu beweisen, bloß auf einige Wörter hingewiesen zu werden, wie z.B. *schola*, *paedagogus*, *poeta*, *pontus*, *Tartarus*, *barbitos*, *diota*, *cista*, *obolus*, *cyathus*, *stadium*, *amphora*, *syngrapha*, *diploma*, *ancora*, *musa*, *commissare*, *zona*, *paenula*,

gymnasium, barbarus, talentum, antenna, purpura, machina, thermipolium, pelagus, aula, theatrum, epistula, ephebus u. a. mehr (vgl. Saalfeld, I. c.).

Schon im Altertum konnte niemals übersehen oder verkannt werden die Ähnlichkeit und etymologische Zusammengehörigkeit und Verwandtschaft von Wörtern wie z. B. agrós — ager, ágō — ago, aēr — aer, hals — sal, ánemos — animus, astér-astrum, génos-gens, dexiós-dexter, diploús — duplex, éar-ver, esthês-vestis, hespéra-vesper, estín-est, kleis-clavis, kybernētēs-gubernator, métēr-mater, naús-navis, néos-novus, oínos-vinum, patér-pater, patris-patria, pléos-plenus, poués-pes, spēlaion-splunca, sýs-sus, treís-tres, phérō-fero, pheúgō-fugio, phēmi-fama, phýllon-folium, hōra-hora u. a. mehr, was auch wohl die die oben erwähnte Auffassung der lateinischen Sprache als eines griechischen Dialektes verursacht haben mag.

Die Griechen haben uns ausserdem auch die ältesten schriftlichen Berichte über Rom, Italien und Sizilien hinterlassen. Die griechischen Autoren haben sich auch hinfert fast ununterbrochen mit römischer Historiographie befaßt. Der Dichter der Odyssee redet 20, 383 und 24, 211. 366 und 389 von den Sikelnern (es handelt sich hier hauptsächlich um Dienerinnen aus diesem Lande) und 24, 307 von Sikanien selbst, welches nach Thucyd. 6,2 der ältere Name der Insel Sizilien war. Hesiod erzählt in der Theogonie von den Söhnen des Odysseus, Latinos und Agrios, welche über die hochberühmten Etrusker geboten haben sollen. Stesichoros stammte nach Suid. und Steph. Byz. aus der lokrischen Kolonie Mataurus in Unteritalien und hatte als erster über die westlichen Fahrten des Aeneas berichtet (Beloch, Griech. Gesch.). Pythagoras siedelte sich, wie überliefert wird, um 530 in Kroton in Unteritalien an (Christ-Schmid). Hekataios erzählte von der Vertreibung der Pelasger aus Griechenland und ihrer Übersiedelung nach Italien, über welches er auch geographische Mitteilungen macht. — Hellanikos hatte Ktiseis und Troika geschrieben; er erzählte vom Aufenthalte des Herakles in Italien, von der Besiedelung Etruriens durch die Pelasger, sowie von der Ankunft des Odysseus und Aeneas in Italien. — Herodot, der lange in Thurii verweilte und somit das Land aus eigener Anschauung kannte, berichtete über das Kommen der Etrusker nach Umbrien (I, 94); er kennt auch die Sage von Tyrrhenos und Lydos (vgl. Josifović, Živa Antika 17, 167, 272). — Aischylos und Sophokles erwähnen die etruskische Herkunft der Trompete; Sophokles sind außerdem auch die Ligurer und die Oinotrer, sowie die Ankunft Antenors bei den Venetern bekannt (Piganiol I. c.). Euripides lokalisiert die Skylla in Etrurien. — Auch der Redner Lysias verbrachte einen Teil seiner Jugend in Unteritalien. — Antiochos aus Syrakus — der als erster Grieche über Rom berichtet — schrieb Italías oikismós, von dem sich Spuren einer Benützung bei Dionys und Steph. Byzant. finden, sowie eine bis zum J. 424 reichende Geschichte Siziliens (Sikelíōtis syngraphē). Ihn hat auch Thukydides benutzt, der ebenfalls italische Lokalitäten erwähnt. — Platons Beziehungen zu Sizilien sind allgemein bekannt; Ephoros aus Kyme verfaßte seine im Altertum geschätzten Historíai in 30 Büchern, in denen er sich auch mit dem Westen eingehend beschäftigte; Pseudoskymnos und Pseudoskylax entlehnten aus ihm ihre Angaben über Italien; Philistos, nach Cicero pusillus Thucydides, veröffentlichte Sikeliká in 13 B. das auch Italien berücksichtigte und Hieronymos aus Kardia machte als erster die Griechen mit der älteren Geschichte Roms bekannt (Dionys. I,6; Christ-Schmid). Diocles aus Peparethos behandelte die älteste Geschichte Roms.

Besondere Aufmerksamkeit richteten Timaios von Tauromenion, sowie Duris und Polybios auf die römische Vergangenheit. Duris ist der Historiker des Agathokles, während Timaios für Viele eine Quelle der Informationen wurde, in Hinsicht auf deren Wert aber bis jetzt verschieden beurteilt. In der hellenistischen Epoche finden wir italische Örtlichkeiten von Kallimachos (s. unten) und Apollonios Rhodios erwähnt, um Theokrits nicht zu vergessen, der ja aus Syrakus stammte.

Unter den Autoren der hellenistischen Epoche des griechischen Schrifttums, die ein besonderes Augenmerk auf die gegenseitigen Beziehungen der Griechen und Italiker (bzw. der Trojaner als deren angeblichen Ahnen) richteten, gehört ganz besonders auch Lykophron, für dessen Alexandra ich als ein Hauptziel nicht bloß das Hervorheben italischer und trojanischer Personen, sondern auch vor allem die Zusammenfassung und Veranschaulichung der griechisch — italischen gegenseitigen Beziehungen und Zusammenhänge, sowie folglich, der griechisch-römischen (bzw. griechisch-trojanischer) Verwandtschaft, nachgewiesen zu haben glaube (Josifović, Lykophronstudien 4 ff.; Lykophron als Dichter der Alexandra, RE, Suppl.-Bd. XI, 888 ff.). Die dort dafür angeführten Begründungen und Belege lassen sich jedoch beträchtlich vermehren, was wir hier im Folgenden auch unternehmen werden, und was hoffentlich noch mehr zur Untermauerung unserer Behauptungen beitragen wird.

Obwohl es sich hier um ein poetisches Werk handelt, (dem sein poetischer Wert mit Unrecht abgesprochen wurde), ist die Frage nach seinem Ziele berechtigt, und auch von Wilamowitz-Moellendorff gestellt: „quid Lycophro toto carmine voluerit. Hoc enim summum est atque primum, quo in quovis carmine adnitendum est“ (De Lycophronis Alexandra, Gott. 1883, 13). Ein dichterisches Werk drückt ja immer auch ein persönliches Erleben oder Geschehnis aus (Ermatinger, Das dichterische Kunstwerk 124) und birgt in sich immer eine ihm zu Grunde liegende Idee (Welcker, Kl. Schriften 4, 165; Bernhardt, Gesch. der griech. Litteratur 1, 143). Bereits die antike Stiltheorie setzte beim Autor eine Grundidee (to hypokeimēnon) voraus, von der man nicht abweichen durfte (vgl. Philodem. Peri poiēm. 10, 1 Jens.: kai lógous labein mē parēllagmēnous tōn hypokeimēnōn). Laut G. Hermann „versatur interpretatio omni: vel in verbis et sententia cujusque loci explicandi . . . vel in aperiendo consilio scriptoris operisve compositione“ (Opusc. 7, 101). Auch Wilamowitz verlangte (Hesiodes Erga 133; 135) von der Interpretation auch die Tendenz des Autors zu erforschen. Bekannte ja doch selbst der schweizerische Dichter K. Ferd. Meyer an einer Stelle: „Je n'écris absolument que pour réaliser quelque idée et je ne me sers de la forme que pour y loger mes expériences et sentiments personnels“. Nun würde eine solche Aufgabe in diesem Falle schwer fallen, da das Gedicht, rein äußerlich betrachtet, großenteils aus Mythen besteht. In dieser Hinsicht verfährt der Dichter nach einem in der antiken Literatur eingebürgerten Weise. Das homerische Epos bot eine mythische Darstellung des Trojanischen Krieges und seiner Folgen; Solon berichtete über seine Gesetzgebung, Tyrtaios über die Messenischen Kriege, Kallinos erzählte von den Kimmeriern, von anderen Zusammenstößen Alkaios und Mimnermos, wie Aischylos und Timotheos von der Schlacht bei Salamis. In der Alexandra dienen die Mythen als Exempel, zu einem gewissen Ziele verwendet, das mit der Tendenz des Werkes im Einklang steht. Auch die geschichtlichen Beziehungen zwischen Griechenland und Italien werden in die-

sem „mehr dem Verstand als der Phantasie“ (Wilamowitz, *Hellenist. Dichtung* 2, 150) bestimmten Gedichte in diesem Sinne verwendet. Da die Alexandra in gewissem Sinne auch ein Enkomion darstellt (in ihr werden nicht bloß die Römer und der ungenannte römische Kämpfer (Vs. 1446), sondern auch Alexander der Große verherrlicht (vgl. Mancuso, *Encicl. Ital.* s. v. und Gernentz, *Laudes Romae*, pass.) und da bei den Enkomien das Thema gewöhnlich aus dem einheimischen Gebiet des Siegers und dessen Geschichte entnommen wurde (vgl. Pind. *Olymp.* 6, 9, 13; *Pyth.* 4, 59; *Nem.* 3, 8; *Isthm.* 1, 3, 4; *Bacchylid.* 1, 8, 39; 12, 94), so widersprach auch das Hineintragen von Momenten und Motiven aus der römischen Ethnographie, Geschichte und Geographie keinesfalls den stiltheoretischen Regeln von der Begünstigung der sog. οἰκεία paradeigmata.

In der anfangs angeführten Schrift wurde von mir hervorgehoben, daß sich die obenerwähnte Tendenz des Werkes bereits in seinem Titel ausspricht. Hier sei noch hinzugefügt, daß zum Apollon Amyklaios (über das Verhältnis Kassandras zu Apollon vgl. noch Aesch. *Agam.* 1201, *Apollod.* 3, 151; Bethe, *RE* 10, 2291; Kakridis, *Anzeiger d. Wien. Akad.* 1928, 196 ff.) noch zu bemerken ist, daß ihn Aristophanes, *Lysistr.* Vs. 1301 τὸν Ἀμύκλαις σίον nennt. Auch Theopomp erwähnt ap. *Athen.* 6, 232a Weiber chrysôsai boulómenai to prósopon toû en Ἀμύκλαις Ἀπόλλωνος (von dessen Priesterinnen s. Fourmont, *Mém. de l'Acad. d'Inscript.* 23, 404). Ein Amyklaion zu Gortyn wird in einer Inschrift *Athen. Mitteil.* 1884, 376. 376 erwähnt, während Apollon Amyklaios auf archaischen Statuen und auf Münzen von Ainos dargestellt wurde. Dieselbe Gottheit wurde auch in Kreta verehrt, wo die Bryges oder Briges ansässig waren, deren Name mit dem der Phryger, der mythischen Urahnen der Römer, eng zusammenhängt. Weiter geht aus allem von uns a. a. O. vorgebrachten klar hervor, daß Wentzels Urteil *RE* 1, 1376, es handle sich bei der lakonischen und italischen Alexandra um zwei verschiedene Persönlichkeiten, unbewiesen und irrig ist. Cassandra und Alexandra sind Dubletten wie Märpessa: Halkyone, Lykormas: Euenos, Myrina: Batiëia, Briareos: Aigaion, Skamandros: Xanthos, Kalliste: Thera, Boeotia: Aonia; Kreta: Aeria, Korinthos: Ephora, Sestos: Poseidoneion, Attike: Akte, Thessalia: Haimonia, Aegyptus: Aerie, Kithairon: Asterion, Peloponnesos: Aitia, Samos: Parthenie, Euboia: Abantis u. A. mehr. Dem Dichter war der Kult der Alexandra in Amyklai wahrscheinlich bekannt (diesem Kulte, der mutmaßlich einer Lokalsage entstammt, Nitzsch, *Sagenpoesie der Griechen* 9, diente Cassandra als aítion), da er auch im Vs. 559 erzählt, wie Idas vergeblich den Polydeukes zu töten versucht, ágalma pēlas tòn Amyklaíōn táfñōn (vgl. auch Pind. *Nem.* 10, 124; Paus. 3, 11, 11). Ebenso wie Cassandra 1126 ff. selbst prophezeit, daß sie nach ihrem Verscheiden in Daunien durch Totenopfer geehrt sein wird, wird in Daunien auch eine andere Person griechischer Nationalität, Kalchas, Verehrung genießen, indem ihm die Orakelsuchenden schwarze Widder darbringen werden (Strab. 5, 284; Lyc. *Al.* 1046) während man nach Ps. Arist. *Mirab. ausc.* 106 in Tarent Achilles verehrte. Die Lokalisierung Kassandras bzw. Alexandras in Amyklai wäre dem Glauben entsprungen, sie wäre in Amyklai gestorben (vgl. Pind. *Pyth.* 11, 17 ff.; Paus. 2, 16; Bethe, *RE* 10, 2292). In Vs. 1174 prophezeit sie ihrer Mutter Hekabe, sie werde zur Genugtuung für den Tod durch Steinigung, der ihr bestimmt ist, zu Pherai mit Fackelzügen, im sizilischen Pallene jedoch durch ein Kenotaph geehrt werden.

Nachdem das Gedicht andererseits auch eine *lygrà aoidé* ist, in einem threnetischen Tone vorgetragen (Josifović, RE, Suppl.-Bd. XI, 911), so ist es auch berechtigt, daß es einer Frau in den Mund gelegt wird, denen ja nach antiker Auffassung das Trauern auch geziemt, wie das Pacuvius ap. Cic. Tusc. disp. 2,50 folgendermaßen ausdrückt: *Conqueri fortunam adversam, non lamentari decet; id virist officium, fletus muliebri ingenio additus*. Außerdem ist es bekannt, daß gerade dem weiblichen Geschlecht prophetische Begabung zugeschrieben wurde (vgl. Caes. B. Gall. 50, 4: *Quod apud Germanos ea consuetudo esset ut matres familiae eorum sortibus et vaticinationibus declararent . . .*; Tac. Germ. 5: *feminis inesse quin etiam sanctum aliquid et providum putant*; Tac. Hist. 4, 61).

Das Gedicht fängt bekanntlich mit Herakles an, diesem großen Weltumsegler und Kolonisator, als einem der mythischen Exempla für das legendäre Vordringen der Griechen auf die Apenninhalbinsel, die von den Griechen zum großen Teile besiedelt und kultiviert wurde (vgl. noch Macr. Sat. 5, 21; Eust. ad Dion. Per. 558), und dessen Volk damit ihnen zugleich zum Dank verpflichtet ist. Später erzählte Timaios vom Aufenthalte Herakles' auf dem Palatium, sowie von seinem Kampfe mit den Giganten auf den Phlegräischen Feldern wo diese von ihm auch getötet und in die Erde verscharrt wurden (Diod. Sic. 4, 21; Strab. 6, 281). Auch in Pseud. Arist. Mirab. ausc. 97 ist die Rede vom Gigantenkampf des Herakles *peri tēn ákran tēn Iapygían*, also in derselben Gegend, in welche nach Lykophron (Al. 852) auch Menelaos bei seinen Irrfahrten gekommen wäre! Im Vs. 1407 nennt jedoch Lykophron als Schauplatz dieser herakleischen Gigantomachie die thrakische Halbinsel Pallene (vgl. Josifović, Vier Beiträge zur alten Geschichte, II: Thrakien und Aitolien in Lykophrons Alexandra 6): *Pallēnia t'aroura tēn ho boukérōs Brýchōn lipaínei, gēgenōn hypērētēs*, wie er auch in Vs. 127 *Pallēnian gēgenōn trophón* erwähnt. Daraus kann man m. E. sehen, daß sich der Dichter bei den *res Italicae* nicht immer an Timaios angelehnt, hat, wie das auch in diesem Fall Holzinger 310 und Ciaceri 280 irrig behaupten. Letzterer behauptet, daß sich Vs. 978 *Polloi de Sirin amphì kai Leutarnían aroúran oikēsousi* sich auf Herakles und die Giganten beziehe (obgleich an dieser Stelle weder von dem einen noch von den anderen die Rede ist) und fügt hinzu: „*pare che anchè qui il poeta attinge a Timeo.*“ Lykophron lokalisiert also demnach den Kampf im thrakischen Pallene, wobei die Verwirrung bei den früheren Erklärern darin ihren Grund hat, weil Phlegra der ältere Name der thrakischen Pallene war (so auch Al. 1404) aber auch eine Gegend in Kampanien denselben Namen trug (vgl. z. B. Tim. ap. Diod. Sic. 4, 21, 22). sowie auch darin, daß sich der Kampf zwischen Zeus und den Giganten nach Eur. Ion 988 und Paus. 8, 29, 2 auf Pallene, nach Strab. 5, 243 und Diod. 4, 21 aber in Kampanien abgespielt hätte, dessen Küste nach Strab. 6, 281 den Namen Leuternia trug.

Herakles ist also Oikist, und als solcher für unseren Dichter, der bekanntlich den Kolonisationen und *ktíseis* seine besondere Aufmerksamkeit zuwendet, von besonderer Bedeutung. An einer Stelle (Karst 390) wird er geradezu, „Kolonisationsgott“ genannt; als solcher trägt er den Beinamen *hēgēmōn* und *hēgēmōnios* als Führer und Beschützer der Ansiedler, Xenoph. Anab. 4, 8, 25; 6, 2; 15. Vgl. auch Rev. Archéol. 1865, 501). Oikistes nennen ihn auch die Aufschriften auf krotonischen Münzen (Gruppe, RE Suppl. 3, 994). Plinius erwähnt NH 19, 32, 17 eine *petra Herculis in agro Stabiano*. Die Stadt *Herculanum* hätte der Tradition nach, auch ihren Namen nach ihm bekommen, wie auch *Bauloi* bei

Baiae nach seinen Ställen (Serv. ad Verg. Aen. 7, 662). In Pompeji (benannt nach der pompa Herculis, Serv. *ibid.*) befand sich laut Vitruv. 3, 2, 51 sein Heiligtum. Man bezeichnete ihn als den Gründer von Abdera, Sagunt, Heracleia, Kroton und anderer Städte (Gruppe a. a. o. 1010), Tarent (Callim. fr. 448; Serv. ad Verg. Aen. 3, 551; Heyne, Exc. XIV ad Aen. III), auf dessen Münzen er mit der Keule und einem Löwen abgebildet wurde (Ritter, De Varrone Vergilii auctore 97) und wo er als Eridanatas (Hesych. s. v.; Strab. 5, 239; Plin NH 34, 40; Grupe 993) verehrt wurde. Bei Cicero ap. Non. 284, 1 ist die Rede vom Hercules Antianus. Seinem Sohne Brentos wurde die Gründung von Brindisi zugeschrieben (Steph. Byz. u. Etym. M. s. v.).

An Pallantion knüpft sich Herakles' Kampf mit Cacus, der ursprünglich, was wir hier besonders betonen, kampanischer Herrscher war (Gruppe a. a. o. 396); über diesen Kampf berichten Dionys. Hal. 1, 29, 42; 1, 7; Ovid. Fast. 1, 543 ff. Beim Avernensee (vgl. Lyc. Al. 704) betätigte er sich am Strassenbau (Diod. Sic. 4, 22), und verwüstete die Lästrygonischen Felder (Al. 957, Diod. 5, 2, Cic. Verr. 3, 18, Plin. NH 3, 89.) In Lacinium soll er der Juno Lacinia einen Tempel errichtet haben (Serv. Aen. 3, 552), ja nach Plut. Qu. Rom. 59 und Mar. Vict. p. 194 Keil habe er sogar das Alphabet in Italien eingeführt. Nach seinem Tode wird er von Philoktetes auf dem Oeta verbrannt (Al. 915 ff.). Die Tarquinier führten ihre Abstammung auf Herakles' Sohn Tarchon zurück (vgl. Strab. 5, 219 Τυρρῆνός . . . δόδεκα πόλεις ἐκτίσεν, οἰκιστὴν ἐπιστῆσας Τάρκωνα, ἀ' ἡοὺ Τάρκυνία ἡ πόλις), was in Wirklichkeit eine Andeutung der Abhängigkeit Roms von Etrurien darstellt (Klausen, Aeneas und die Penaten 2, 890; Geffcken, Timaios' Geographie des Westens 44, Gruppe, Griech. Mythol. u. Relig. 1, 204; vgl. auch *etr. tarchu* = heros, also Tarquinii = diogene's, und dazu Schulze, ZGLEN 96, Niese Röm. Gesch. V. A. 21, Mielentz, RE Suppl. 1. 8, 2296). Nach Steph. Byz. s. Bréttos soll diese etruskische Stadt ihren Namen nach dem gleichnamigen Sohne des Herakles erhalten haben (Bréttos πόλις Τυρρῆνὸν ἀπὸ Βρέττου τοῦ Ηρακλέους. Antiochos δὲ τὴν Ἰταλίαν πρὸτον φησι κληθῆναι Brettían) wie auch bei demselben die etruskische Stadt Tarchonion auf Tarchon zurückgeführt wird. In Beziehung auf den bedeutenden Einfluß, den Lykophron auf Vergil ausübte und der in meiner Abhandlung Zur Quellenkunde von Lykophrons Alexandra. Das Dichtwerk als Resultat und Quelle, 1959, 296 ff. und RE, Suppl. Bd. XI, 922 ff. nachgewiesen ist, hebe ich hier besonders hervor, daß auch bei Vergil Tarchon als Anführer der Tyrrhener und als Zeitgenosse und Verbündeter des Aeneas erscheint, so daß sich höchstwahrscheinlich Vergil auch hier an Lykophron angelehnt hat (Aen. 8, 506 f. spricht Euander zu Aeneas: Ipse oratores ad me regnique coronam Cum sceptro misit mandatque insignia Tarchon, Succedam castris Tyrrhenaque regna capessam; 8, 603 ff.: Haud procul hinc et Tyrrheni tuta tenebant Castra locis . . . huc pater Aeneas et bello lecta Juventus Succedunt. Vgl. auch Waser, Roschers Mythol. Lex. 5, 107 ff.).

Der Kult des Herakles in Italien wurde nicht von den Achäern nach Italien gebracht, wie das Geffcken, Timaios 190 glaubt; er entstand vielmehr in Großgriechenland, von woher er nach Kampanien und Latium gelangte (Altheim, Römische Religionsgeschichte 2, 34). Nach Just. 20, 1, 2 befanden sich in Thurioi Herculis sagittae, quae fatum Trojae fuere. Aus Dionys. Halic. und Anderen ist uns eine Tradition überliefert, laut welcher mit Herakles eine große Menge von Griechen, größtenteils Peloponnesier, nach Latium gekommen wäre, und hier

am Kapitol eine Stadt, Saturnia benannt, gegründet hätten (Dion. Hal. 1, 34, 42; Varr. LL 5,42.45, Verg. Aen. 10, 779 f.: *Herculis Antenorem comitem, qui misus ab Argis Haeserat Euandro, atque Itala condeserat urbe*; Ovid. Fast. 5, 650, Fest. p. 322 M., Macrob. 1, 7, 27, Schwegler, RG 1, 354). Daraus ist es auch verständlich, daß Herakles als Herr des Westens aufgefaßt wurde (Ps. Arist. Mirab. ausc. 97 pásēs tēs perì hespéran kýrion Herakléa genésthai). Von seiner Verehrung an der Ara maxima, welche genannter Euander begründet haben sollte, und die aperto capite, also Graeco ritu geschah, reden Dionys 1, 39, Strab. 5, 230, Athen. 5, 221, Varro ap. Macrob. 3, 6, 17 (Antiqu. lib. II fr. 5 M.), Verg. Aen. 8, 102. 269, Liv. 1, 7, 3; Ovid. Fast. 1, 580, Serv. Aen. 8, 276; Boehm, RE 8, 552 ff.). Es ist als bezeichnend hervorzuheben, daß Strabo 5, 230 berichtet, „zum Euander soll Herakles, als er die Rinder des Geryon mit sich führte, als Gastfreund gekommen sein; und da er von seiner Mutter Nikostrata (die der Wahrsagerei kundig war) erfahren hatte, daß es dem Herakles vom Schicksal bestimmt worden sei, nach Vollendung seiner Arbeiten ein Gott zu werden, so habe er dies dem Herakles angezeigt, einen Altar errichtet und ihm auf demselben nach griechischer Weise geopfert, die auch jetzt noch beim Opfer dem Herkules beibehalten wird. Der römische Geschichtschreiber Caecilius nimmt dies als einen Beweis dafür an, daß Rom eine griechische Kolonie sei, weil nämlich die Römer nach alter griechischer Sitte dem Herkules opfern.“ Nach Plin. NH 34,33 und Serv. ad Verg. Aen. 1. c. wurde Euander mit einer sein Haupt bedeckenden Löwenhaut abgebildet. Herakles wurde auch im etruskischen Grenzstädtchen Agylla verehrt (vgl. Solin. 1, 10, Alex. 1241 u. 1355), wie im Arretium ebenfalls (K. O. Müller-Deecke, Die Etrusker, 2, 74); ihm wurde in Rom ein Tempel errichtet, in welcher Stadt man die Gründung seines Kultes Romulus zuschrieb (Varro, Antiqu. rer. div. I, 39 Agahd) und noch im J. 399 ordneten die Decemviren gelegentlich einer Pestepidemie ein Lectisternium für Herakles und Dionysos an (Dion. Hal. 12, 9, Liv. 5, 13, 5).

Herakles verfügt, ebenso wie Kassandra, über die Macht der Weissagung; diese seine Fähigkeit ist phrygischen Ursprungs, nach dem Zeugnis von Clem. Alex. Strom. 1, 15: *Hēródōros dē tōn Herakléa mántin kai physikōn genónenon historei parà Atlantos toû barbárou toû Phrygōs diadéchesthai*. Schließlich ist zu bemerken, daß Herakles nach der antiken Tradition mit Iole verheiratet war, die aus der aitolischen Satdt Oichalia gebürtig war, und als seine Söhne sich weigern, ihn zu verbrennen, spricht er zu ihnen: *poi metastréphesth' ô kakoi kanáxiōi, tēs emēs sporás Aitolídos agálmata mētrós* (Trag. adesp. fr. 126 N²). Nun stammt jedoch aus Aitolien auch Diomedes, der sich in Italien ansiedeln wird, und später die Aitolier als Bundesgenossen der Römer eine bedeutende Rolle im makedonischen Kriege gegen Philipp spielten, wie denn auch die res Aetolicae deshalb in der Alexandra eine bedeutende Rolle spielen (vgl. darüber ausführlicher Josifović, Thrakien und Aitolien in Lykophrons Alexandra, Jahrbuch d. Philos. Fakultät in Novi Sad, IX, 1966, 4 ff.).

Auf den Münzen von Thasos und Smyrna wird Herakles Soter und Alexikakos genannt, welche Beinamen er auch in Athen trug; vgl. auch Lyc. Al. 663, wo er Keramyntes genannt wird, wozu Tzetzes die Bemerkung hinzufügt: *ho tās Kēras diōkōn, alexikakos gár* (vgl. auch Xen. An. 4,8; Cic. De off. 3,25; Hor. Epist. 2, 1, 10 ff.) Von Isokrates wird er als Wohltäter gelobt (Or. 4,56 euergetēs und 5, 76 hapásēs katéstē tēs Helládos eū; ähnlich Dion. Hal. AR 1,41 und Eu-

stath. ad Dion. Perieg. vs. 431). Einer ähnlichen Auffassung des Herakles begegnen wir auch bei den Römern; so erwähnt ihn z. B. Lucanus Phars. 4, 610 als den terras monstros aequorque levantum magnanimum Alciden. Diese seine wohlthätige Tätigkeit, durch welche er in Griechenland bekannt wurde, hat er der Tradition nach auch auf Italien ausgedehnt. Daß er tatsächlich als eine den Griechen wie den Römern gemeinsame Gottheit aufgefaßt wurde, ersieht man aus der Stelle bei Serv. zu Verg. Aen. 8, 275 (zitiert in der RE s. Lykophron, a.a.O.S. 895).

Die Mitte des Gedichtes nimmt, wie bekannt, die Odyssee ein, d. h. eine Übersicht der Erlebnisse des griechischen Heroen die sich, wie gezeigt wurde, gleicherweise über griechische wie über italische Länderstriche erstrecken. Unter anderem wurde auch erwähnt, daß nach Dionys AR 1, 72 Aeneas von Herakles aus dem Molosserlande nach Italien geführt wird (vgl. auch Al. 1242 und das Scholion dazu). Nun sind diese Molosser sehr wahrscheinlich illyrischen Ursprungs, vgl. Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griech. Sprache 254; Ed. Meyer, Gesch. d. Altertums, 2, 88; Wilcken, Griech. Geschichte III. A. 40; Berve, Griech. Gesch. 1, 48; Lenk, RE 15, 1616. Hekataios nannte jedoch auch die epeirotischen Orestai ein Molossikòn éthnos (fr. 107 Jac.). Nun herrschten nach Theopomp (bei Strab. 11, 498) die Molosser sowie die epeirotischen Chaonen (welche wiederum mit den Chonen in Lukanien verwandt waren) über ganz Epiros.

Wie in den früheren Lykophronarbeiten erörtert wurde, galten im Altertum ebenso Odysseus und Herakles wie auch die Pelasger und ihr sagenhafter König Nanas für große Weltumfahrer. Von Odysseus sagt bereits die Odyssee 1, 2 daß er mála pollà plánchthē. Fulgentius charakterisiert ihn Myth. 2, 17 hólōn xénōn, während er in der Alexandra den Beinamen Nanos trägt, zu welcher Stelle das Scholion diesen Beinamen dadurch erklärt, weil nánous toús plánētás phasin, wie auch Tzetzes ebenda bemerkt: Odysseus parà Tyrrhenoís Nános kaleitai, dēloúntos toú onómatos tōn planētēn. Da andererseits auch die Pelasger als vielgewandertes Volk bekannt waren (so Dion. Hal. 1, 17 und Strab. 8, 339), so entstand daraus die Vermengung des Pelasgerkönigs Nanas mit dem Odysseusepitheton Nanos (nach Aristoteles Hist. an. 6, 24 und Fest. p. 176 M. ein Beiwort mit der Bedeutung „klein“, was auch dadurch bestätigt wird, daß in der Ilias und Odyssee der Held tatsächlich als von kleinem Wuchse geschildert wird (Il. 3, 193, Od. 6, 230). Nach Lochmer-Hüttenbach, Die Pelasger, 1961, 177 wäre nános ein Lallname, kleinasiatischer Herkunft.

Wie bereits früher bemerkt (Lyk. St. 206) waren die Sagen vom Aufenthalt des Odysseus in Italien sehr früh, schon vom VI Jahrhundert an verbreitet. Über diese Tradition vgl. C. Robert, Griech. Mythol. 2, 1394, über Odysseus in Etrurien E. Fiesel, Namen d. griech. Mythos im Etrusk. 55 und in Roschers Mythol. Lex. s. v. Von der antiken Tradition erzählen darüber z. B. Hes. Theog. 1015; Hellan fr. Jac.; Theop. fr. 119; Scyl. 13; Aristot. fr. 641 R.; Ptol. Heph. ap. Phot. Bibl. 190; Plut. De aud. poet. 7; Id. Quaest. Gr. 14; Schol. Apoll. Rhod. 3, 311; Cat. Or. II; Sallust. Hist. IV; Plin. NH 3, 96, Fest. p. 322 M. Sein Steuermann heißt Misenos, ebenso wie der des Aeneas, der nach Vergil zuerst der Geführte Hektors (Verg. Aen. 6, 166, Stat. Silv. 2, 2, 77; 4, 7, 19), dann derjenige des Aeneas (Verg. Aen. 6, 162 Misenum Aeoliden, quo non praestantior alter aere ciere viros Martemque accendere cantu) war und der in Cumae auch gestorben ist (Verg. Aen. 6, 162 f.: atque illi Misenum in litore sicco, ut venere,

vident indigna morte peremptum; Stat. Silv. 2, 2, 77, 3, 1, 150, r. Vict. Or. g. Rom. 9). Aeolides wird er von Vergil Aen. 6, 164 genannt in Hinblick auf die Beziehungen zwischen der italischen Cumae und der aiolischen Kyme. Alles dies hebe ich als wichtig für den Einfluß den Lykophron auf Vergil ausübte, hervor. Der Ort, wo Misenus starb und begraben wurde, trägt seinen Namen (Dion. Hal. 1, 53; Strab. 1, 26; Verg. Aen. 6, 234; Stat. Silv. a. a. O., Schmidt, RE 15, 2043). — Servius nennt zu Aen. 1, 272 auf Grund einer unbekannten Quelle (Rosenberg, RE, Suppl.-Bd. I, 1079) Rhome und Latinus als die Kinder von Ulixes und Kirke, während nach Hyginus Fab. 127 Italus der Sohn des Telegonus und der Penelope war. Nach Mommsen (RG 1, 136) ist die Odysseussage das älteste Zeugnis der griechischen Fahrten nach der Westküste Italiens, da die hellenischen Seefahrer höchstwahrscheinlich „als die ersten unter den Einwohnern des östlichen Beckens die italischen Küsten befuhren.“

In der Stadt Circeji begründet Aeneas nach Al. 1273 *týrsin makednās amphī Kirkaíou nápas* (vgl. auch Theophr. Hist. plantar. 5, 8); dort bestand auch der alte Tempel und Kultus der Kirke: Diod. Sic. 4, 45; Dion. Hal. AR 4, 63; Strab. 5, 232; Dion. Per. 692; Cic. De nat. deor. 3, 19, 48; Ovid. Fast. 4, 70; Gell. NA 2, 25, Solin. 2, 28; Cn. Gellius . . . *Circen Circejos insedissee montes dicit*; CIL 10, 6422. Drei kleine Inseln in der Nähe von Misenum hießen *Kírkēs nēsoi* (Ps. Scymn. 225). Andererseits bestand jedoch auch in der Kolchis ein *Circaeisches Feld* (Apoll. Rhod. 3, 200; Dion. Per. 1. c.). In der Nähe des italischen Circaeum befand sich der Fluß Titon (Al. Vs. 1276 *Titōnion cheūma*, wozu der Scholiast bemerkt: *Títōn potamōs Italías engys Kirkaíou hò Kirka'ōn apò tēs Kírkēs kale'tai*. Südöstlich vom Circaeischen Hafen (*Aiaíēs limén* Ap. Rh. 4, 661) befand sich die Bucht von Caieta (benannt nach Aeneas' Amme erst bei Verg. Aen. 7, 1 und Ovid. Met. 14, 443) zuerst *Aiētes limén* (Diod. Sic. 4, 56) nach Medeias Vater genannt, weil die Argonauten auch nach Italien gekommen waren (vgl. Apoll. Rhod. 4, 242 ff.), wovon bei Lykophron ebenfalls die Rede ist 1274 ff., wo erzählt wird wie Aeneas *Argoús te kleinòn hórmōn Aiēten mégan limnēs tēs Phórkēs Marsionídos potā Titōnion te cheūma toū katá chthonōs dýnontos eis áphanta keúthmōnos báthē* gründet, zu welcher Stelle Tzetzes bemerkt: *Aiētes limén en Italíai, énthā phasi tēn Argō hormēsai, kai katharthēnai hypō Kírkēs ek toū phónou toū Apsýrtou Iásona kai Medeían*. Indem er von Aeneas und der Ausbreitung seiner Herrschaft erzählt, bemerkt Lykophron, er werde bis zur Gegend der Marser vordringen (Al. 1275—6)). Nun ist jedoch der Eponym der Marser Marsos, der Sohn der Kirke (Plin. NH 6, 2, 2, Gell. 16. 11; Solin. 2, 6). Schließlich ist zu bemerken, daß Odysseus, wie auch Herakles (s. oben) mit einer Aitolierin verheiratet war (vgl. Al. 799—804 und Apollod. Epit. 7, 40, p. 237 Wagn.; über die Bedeutung der res Aetolicae vgl. unsere oben zitierte Schrift).

An den Namen der Kalypso knüpften sich ebenfalls viele Lokalitäten in Italien; so zum Beispiel lokalisierte man eine Kalypsoinsel beim Vorgebirge Lacinium (Lakinion) an der Küste von Bruttium (Ps. Scyl. 13, Plin. NH 3, 96, 5; Procop. Bell. Goth. 4, 22, Klausen, Aeneas und die Penaten 2, 1130) während sie von Kallimachos bei Strab. Georg. 1, 44 mit der Insel Gaulos bei Kreta identifiziert wird. — Für den Aufenthalt des Odysseus in Etrurien sind noch zu vergleichen Plut. Quaest. Graecae 14, Id. De aud. poet. 8, Auson. Epitaph. 6, K. O. Müller, Die Etrusker, II. A. 2, 281. Wie in meinen früheren Schriften zu diesem Thema angeführt, soll Odysseus in Cortona gestorben und dort auch begraben

worden sein (Telegon. fr. 58a; Aristot. fr. 506 R., Lyc. Al. 805 f.) Nach Wilamowitz-Moellendorff, Homer. Unters. 189 f. mußte der Tod des Odysseus in Eurytanien lokalisiert werden, weil nach Al. Vs. 799 u. Schol. dazu dort sein Kult bestand. Das ist jedoch irrig, da es sich dabei höchstens um ein Kenotaph und den damit verbundenen Kult handeln kann (Lyc. sagt. a. a.O. *mántin dè nekron Eurytàn stépsei leûs*). Dionys berichtet AR 4, 45, daß auch die Mamilier in Tusculum (welches Odysseus' Sohn Telegonos begründet haben soll, Hor. Carm. 3, 29, 8; Id. Epod. 1, 30; Prop. 2, 32, 4; Ov. Fast. 3, 92; Sil. Ital. Pun. 7, 692, 12, 135; Stat. Silv. 1, 3, 83; Hyg. 127; Fest. p. 130 M.) Odysseus als ihren Ahnen erachteten (so auch Liv. 1, 49; Ov. Fast. 4, 71; Fest. s. v. *Mamiliorum*. Die gens *Mamilia* schlug Münzen auf denen sich Odysseus' Bild befand, Eckhel, *Doctrina numm. vet.* 2, 5, 252; Mommsen, *Röm. Münzwesen* 230). Antium bekam seinen Namen ebenfalls nach dem Sohne Odysseus' und der Kirke (Dion. Hal. 1, 72; Steph. Byz. s. v. *Anteia*). Die Etrusker nannten sich gelegentlich das Volk des Latinus (Sohn des Odysseus), womit sie, wie richtig gedeutet, auf ihre Herrschaft über Latium anspielen wollten (Klausen, 1. 1. 2, 1148; Altheim, *Röm. Relig.* 2, 84).

Laut Livius 1, 2, 3 wären die Latiner durch Verschmelzung der Trojaner mit den Aboriginern, also Ankömmlingen griechischer Herkunft entstanden sein (vgl. Fest. p. 266 M. und Ryck, *Dissert. de Aen.* p. 400). Nun wurde jedoch Latinus als Sohn des Odysseus (Hes. Theog. 1011, so auch Ps. Scymn. 227; Steph. Byz. s. *Prainestos*; Serv. Aen. 12, 164) bzw. des Herakles angesehen (Dion. Hal. 1, 43; Cass. Dio fr. 4,3; Tzetz. ad Lyc. 1232. 1254; Paul. p. 220 M.; Suid. s. *Latinos*, *Téléphos hyiòs Herakléous*, *ho epikletheis Latinos*; Malal. Chron. 6, p. 162). Da nun von Cato d. Ält. (fr. 6 Pet.) und C. Sempronius (fr. 1 Pet.) die Aboriginer als griechischer Volksstamm genannt werden (Dion. Hal. 1, 11, 3), so sind auch die Aboriginer ein Zeuge der griechisch-römischen Verwandtschaft; dafür spricht auch die Stelle bei Fest. p. 266 s. Romam, laut welcher die Griechen „*compluris profectis in exteris regiones delatos in Italiam, eosque multo errore nominatos Aborigines + quorum subjecti + viri uniarumque virium imperio, in quo frequentissimi conederint, appellavisse a viribus regentis Valentiam* . . . Galitas scribit, cum, post obitum Aenaeae imperium Italiae pervenisset ad Latium, Telemachii Circaeque filium, hisque se Rhome suscepisset filios Rhomum Rhomulumque . . .“ Außerdem wurde auch die Gründung der Stadt Ardea in Latium (über welche Latinus herrschte), und die auch Troja genannt wurde, (Diod. Sic. 12, 34; Ptol. 3, 1, 61) von den Alten dem Sohne des Odysseus und der Kirke (Dion. Hal. 1, 72) oder der Danae, die dorthin mit ihrem Sohne Perseus gekommen wäre, und dort den Pilumnus geheiratet hätte (Verg. Aen. 7, 371, c. comm. Serv., Plin NH 3, 50; Solin. 2,5) zugeschrieben, so daß ihr Sohn Daunus (Verg. Aen. 9, 4 — vgl. auch den Arkadier Daunus, Sohn des Lykaon, der mit Illyriern und Messapiern nach Italien gekommen wäre und dort die Ausoner vertrieben hätte, Ant. Lib. 31) und dessen Sohn Turnus (von **Tursnos*, Schulze, ZGLEN 574, also = Etrusker; von Dionys 1, 64, 2 wird er auch demgemäß übersetzt) Nachkommen des argiver Königshauses gewesen wären (Altheim, *Röm. Religionsgeschichte* 2, 92). Die Gründung Albas wurde den Arkadiern, Pelasgern (welche in Italien mit den Arkadiern zusammen die Sikuler vertrieben, Ryck, 1. c. 401), sowie den Epeiern aus Elis (Dion. Hal. 2, 2, Klausen, 1. 1. 2, 1113), zugeschrieben. Nun hatte der Grieche Epeios der Tradition zufolge auch Lagaria

in der Nähe von Metapont (Al. 930: „des Rosses Bauherr kommt auch nach Lagaria“ Holzinger; Strab. 6, 263; Ps. Arist. MA 108; Steph. Byz. s. v.) und sie nach seiner Mutter, die Elagaria hieß, benannt (Schol. 11. 24, 665).

Nun zur Tradition von der Gründung Roms. Hinsichtlich der Frage von Roms Gründung waren in der antiken Tradition die verschiedensten Versionen verbreitet. Nach römischer Überlieferung war sechzig Jahre vor dem Trojanischen Kriege der arkadische König Euander, Sohn des Hermes, nach Palatium gekommen wo er eine Stadt gründete (Pol. 6, 11, 1, Dion. Hal. 1, 32; Cass. Dio fr. 3; Strab. 5, 236, Varro, LL 5, 21, Liv. 1, 5, 7; Verg. Aen. 8, 151; Ovid. Fast. 1, 574; Just. 43, 1, 6). Aus diesem Grunde führten viele Römer ihre Herkunft auf Euanders Arkader zurück (Plut. Quaest. Rom. 76). Nach anderen Versionen wäre Rom von Romulus und Remus, den Söhnen des Mars und Numitors Tochter Rhea (Strab. 5, 229, Cass. Dio fr. 4, 1, Dion. Hal. 1, 73; Plut. Quaest. Rom. 3; Phavor. Lex. s. Rhome, Enn. Annal. 1, 39 V.; Cic. De rep. 2, 2, 4; Ovid. Fast. 2, 381; Just. 43, 2; Serv. ad Verg. Aen. 1, 273 u. 6, 778) erbaut worden. Diese Version fand ihren Verteidiger noch in Randal Harris, Was Rome a Trojan town? Woodbroke Essays Nr. 8, Cambr. 1927. Nach Gergith. Ceph. fr. 9 Jac. ap. Dion. Hal. 1, 72 (so auch Demagoras und Agathyllos ebenda) wäre Rom vom Sohne des Aeneas, Rhomos, gegründet worden (Rhomos wird als Sohn des Aeneas auch von Apollodoros ap. Fest. p. 266 M genannt), nach Serv. ad Aen. 3, 12 wäre der Gründer Aeneas selbst gewesen. Nach einigen griechischen Logographen wären es die Sikuler, die Ureinwohner Latiums, gewesen, Antioch. ap. Dion. Hal. 1, 73; Dion. Hal. 1, 9; Varro LL 5, 101; wahrscheinlich deshalb, weil sie als die ältesten Einwohner Italiens betrachtet wurden: Dion. Hal. 1, 9; 1, 73; 12, 16; Verg. Aen. 7, 795; 8, 329; 11, 817; Serv. Aen. 3, 500) nach Anderen die Pelasger (Plut. Rom. 1) bzw. die Athener (Fest. p. 226). Nun bestand jedoch auch die Überlieferung, nach welcher die Bewohner Albalongas die Gründer waren und Rom an der Stelle erbauten, wo später die Griechen die Stadt Pallantium errichtet hätten. Hier haben auch die griechischen Kultgebräuche auch weiter bestanden (Liv. 1, 5; Verg. Aen. 8, 51, Ov. Fast. 1, 579, Plut. Rom. Qu. 76; Strab. 5, 3, 3; Dion. Hal. 1, 31. 79. 89). An der Stelle des späteren Capitolium sollen die Griechen die Stadt Saturnia errichtet haben (Dion. Hal. 1, 45. 85; Varro, LL 5, 42; Verg. Aen. 8, 358; Plin. NH 3, 68; Fustel de Coulanges, La cité antique 425). Laut Dion. Hal. 2, 2 (vgl. auch 3, 10) werden als Oikisten Arkadier, Pelasger und Epeier aus Elis genannt.

Die Verse 1226 ff. behandelnd, sagt Holzinger 337 es sei wegen des unbestimmten Ausdrucks *leipsei* unsicher, ob hier des Romulus und des Remus als der Söhne des Aeneas oder als seiner Enkel bzw. Nachkommen gedacht wird, mißt jedoch der ersten Version mehr Glaubwürdigkeit bei. Ciaceri, L'Alessandra di Licofrone 316, bekämpft jedoch diese Auffassung mit der Behauptung, es sei hier nicht von der Gründung Roms, sondern nur von jener Laviniums die Rede. Wie wir jedoch gesehen haben, weist das Wortspiel *éxochon rhōmēi génos* auf Rom selbst hin. Zur Bekräftigung der ersten Version füge ich noch hinzu, daß bei den Vertretern derjenigen Überlieferung, die Romulus als den Enkel bzw. Nachkommen des Aeneas ansieht, immer als der Großvater bzw. Ahne nur Romulus allein, niemals mit Remus zusammen genannt wird, wie es Lykophron hier tut (vgl. z. B. Alcim. ap. Fest. 266 M.; Plut. Rom. 2; Anonym. ap. Eus. Chron. 1, 46; Enn. fr. 33 V; Naev. fr. 3). Betreffs des Ausdrucks *leipō* im genann-

ten Sinne weise ich auf Od. 13, 403 und Al. 1263 u. 1259 hin. Es ist also klar, daß beim Dichter der Alexandra Romulus und Remus für die Söhne des Aeneas galten. Die Meinung Klausens a. a. O. I, 589, eine solche Version sei falsch und widerspräche dem römischen nationalen Empfinden, ist demnach als unrichtig abzuweisen.

Dr Stevan Josifović

O NEKIM GRČKO-ITALSKIM VEZAMA U ANTIČKOJ TRADICIJI

R e z i m e

Još od starih vremena svoje istorije stanovnici Apeninskog Poluostrva su stajali, kao što je poznato, pod snažnim uticajem kulturno naprednijih Grka. Taj se uticaj manifestovao pod raznim vidovima: na polju jezika, umetnosti, trgovine, religije i literature, a i inače, u raznim pravcima. On je, pak, vrlo značajan i u pogledu skaski, koje su kod starih naroda bile vrlo rasprostranjene i ukorenjene i to ne samo stoga što je to doba predstavljalo za stare narode upravo najstariji period njihove istorije, nego i zato što se u njima krije često i istinito istorijsko jezgro, ali izmijenjeno i obavijeno šarolikim velom legendarnih tvorevina mašte. Pseudogenealoške težnje Rimljana izazvale su veliku literaturu o herojima antičke skaske, iza kojih stoje istorijske činjenice i uspomene na ranija putovanja Grka i njihove kolonizacije u Mediteranu, naročito po Apeninskom Poluostrvu i Siciliji. U tome pogledu tu su ovom prilikom razmatrane skaske o Heraklu, Odiseju i o osnivanju grada Rima, sa naročitim pogledom na njihovu obradu u antičkoj, poglavito helenističkoj, literaturi. U članku se dalje govori o jezičkim vezama između Grka i Rimljana i o grčkim autorima koji su pisali o Rimu i Italiji.

КА НАЈСТАРИЈОЈ ЕВРОПСКОЈ ГЛОТОЛОГИЈИ

Ксенија Мариџки-Гађански

„Τὰ μὲν πράγματα ταῦτά ἐστι νῦν τε καὶ πάλαι,
τῶν δὲ ὀνομάτων ἐνίοις οὐ τοῖς αὐτοῖς χρώμεθα
νῦν τε καὶ πρότερον“.

Lys. 10,20¹

Познато Штајнталово дело *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besonderer Rücksicht auf die Logik* у два тома са близу осам стотина страница доживело је у прошлом веку два издања (1863. и 1890). Сто година касније, предузеће Ферд. Димлера издало је фототипско издање другог, проширеног издања из прошлог века. То се може схватити као лепа пажња према једној значајној књизи, али неће бити и једина димензија у одлуци Предузећа да јавности поново учини доступном ову давно распродату књигу. Појава Штајнталове *Историје* у другој половини 20. века захтева нешто више размишљања. Јер, тиме није само потврђена њена актуалност, него је показано да ми за њом осећамо и потребу. Другим речима, празнина у изучавању античких учења о језику још увек је одвише пространа да би и најновији радови у тој области могли да је попуне.

А тих радова је ипак било у приличном броју. Истина, они су углавном били ограничавани доста суженим пољем истраживања, јер су чинили део историје логике, историје лингвистике, историје граматике, у новије време и историје хеленске философије и књижевности, па и религије, музикологије, естетике и др. Античка схватања о језику, поред тога, улазе у најновија испитивања улоге и значења мимесе, поларитета и аналогije, и других конститутивних елемената хеленске мисли и културе. Уза све то, и теорија значења мора да води рачуна о античким теоријама језика. И тако даље.

Међутим, иако је интересовање за ту тематику заиста широко, тешко је рећи да су анализе показале много нових и непознатих елемената у односу на Штајнтала, а и на ауторе пре њега (Швалбе, Лерш, на пример). Разлог ће вероватно бити у суженом обиму у коме се ова разноврсна проблематика почела обрађивати. Тек у новије време, можда последњих двадесетак година, почиње се осећати потреба да се ови разједињени аспекти некако повежу, ускладе и комплексније изуче, јер са дозревањем наших данашњих сазнања о одређеним проблемима многе античке формулације постају нам јасније и интересантније. Иако се на први поглед може учинити да овакав став означава постулисање теорија а posteriori, у ствари је реч о озбиљнијем

¹ „Ствари су исте и сада и некада, али се сада речима не служимо увек истим као раније.“

и зрелијем разумевању античке рефлексije о језику. Истина, било је покушаја да се овакав комплекснији приступ примени и у односу на античка учења о језику. Тако је у СССР 1936. изашла књига *Античкe теорије језика и сцијла*, која, на срећу и за чудо, премаша границе маровских концепција о језику које су аутори књиге сами себи поставили. Главна вредност књиге још увек је избор текстова, у преводу, релевантан за ову проблематику, иако се односи само на најмаркантније појаве и не представља заправо преглед историје ових идеја.

Зато би вероватно језичка изучавања у антици требало обрадити изнова, узимајући у обзир сва најновија сазнања и интерпретације, и то у виду извесне синтезе, коју бисмо можда могли означити као а н т и ч к у г л о т о л о г и ј у, тј. као античку рефлексiju о језику, схваћено у најширем смислу.

Ја не желим да кажем да ми античка учења о језику не можемо посматрати као саставни део историје лингвистике или историје логике или историје естетичких теорија, али ми се чини да их не можемо добро ни објаснити ни разумети ако их не вратимо оном широком кругу глотолошких рефлексija и концепција коме су оне уистину припадале. Сличну мисао већ сам у неколико махова заступала, између осталог и у саопштењу које сам у курсу историје лингвистике имала код проф. Р. Аустерлица на Колумбија универзитету у Њујорку октобра 1966. године.

Које су онда основне карактеристике античке, у првом реду, хеленске глотологије. Под глотологијом, како сам то, захваљујући помоћи проф. М. Будимира, дефинисала у свом необјављеном магистарском раду *О Демокритовој глотологији*, подразумевам све оно што се односи на језички материјал, почевши од гласова па до поетске функције језика, од филолошке и философске, логичке и семантичке компоненте до глотогоније, културноисторијске улоге језика и његове граматичке структуре.

Да је овако комплексна проблематика заиста била заступљена у том, или врло сличном виду код Грка, види се већ по елементима Демокритове глотологије, ма како нам били оскудно сачувани. Имајући то, а и каснији развој, на уму, заиста се не може прихватити као оправдана критика коју је Ц. Лајенз (J. Lyons) упутио проф. М. Ивић да је у њеној књизи *Trends in Linguistics*, објављеној 1965. у енглеском преводу, „the influence of Heraclitus and Democritus considerably exaggerated“ (*Lingua* 22 (1969) 230).

Кад је овако широко одређен предмет глотологије, треба видети зашто је реч о најстаријој е в р о п с к о ј глотологији, кад је познато да је, нпр. у Индији, такође успешно изучавана језичка проблематика. С индијском глотологијом устvari има много проблема. Прво, датовање је веома тешко и неодређено, затим, она се бави искључиво писаним текстом и, најзад, и поред великог утицаја на савремену лингвистичку теорију за последњих 150 година, у новије време све се више истиче скроман домет њених језичких описа (нпр. Р. Аустерлиц у предавањима већ споменутог курса на Колумбија универзитету).

Достигнућа Хелена управо у области глотологије дозвољавају нам да дамо предност европској мисли, Јер, док су Хелени практично у много чему, а не само у култу и миту, имали још много остатака примитивног човека и друштва, њихова теоријска мисао већ је почела да рашиљава елементе

који су сачињавали метрику и ритам у њиховом песништву и игри, почела је да разликује, и формално и по значењу, саставне делове језика којим су говорили, и тако даље. Као и код већине културних заједница, које према традиционалном одређењу, тек 'улазе у историју', и код Хелена је присутна логичка идентификација назива с објектом који означава, а језик, музика и игра су међусобно нераздвојно повезани у свим друштвеним функцијама. Хелени се тако у почетку у врло битним карактеристикама не одвајају од осталих примитивних популација, што признаје и М. Нилсон², а К. Леви-Штраус и показује, иако не увек експлицитно, у својој књизи *Дивља мисао*. Међутим, Грци врло рано почињу да питају шта је шта у језику, у игри, у музици, зашто то, откуда и како, (θεωρεῖς εἶναι), а то многи народи не чине ни кад већ увелико 'уђу у историју'. Због те невероватне духовне еластичности и културне креативности имамо права да у глотолошким испитивањима дајемо примат Хеленима не само у односу на Европу, него и на Оријент и Индију. Леви-Штраус, наравно, као антрополог, не мисли да се иједном типу културе може дати предност над другим, али за наше сврхе, кад посматрамо развој неке идеје, ми морамо дати прво место оној култури у којој је до тог развоја дошло ни уколико тиме не потцењујући остале и друкчије, нити искључујући евентуалне узајамне везе и прожимања. У том смислу, дакле, не само у чисто географском, треба схватити одређење теме „О европској глотологији“.

*
* *

... τῷ παντ' ὄνομ(α) ἔσται, ὅσα βροτοὶ κατέ-
θεντο πεποιδότες εἶναι ἀληθῆ.

Parm. 8,38—39³

Ова два стиха из Парменидове песме можда не показују све детаље неопходне да бисмо разумели његово учење, али несумњиво показују оквире у којима се код Грка најчешће срећу размишљања о језику, а то је философија. Овај хеленски мислилац, вероватно рођен у претпоследњој деценији шестог века, већ је врло одређено поставио питање о односу речи према предмету и о карактеру самих речи. Он изричито каже да су речи, ὀνόματα, успоставили (κατέθεντο) људи, смртници (βροτοί). Тим речима, додуше, не одговара ништа реално, али то већ спада у Парменидово онтолошко одређење. Ова два стиха, међутим, која су философска теорија значења у зачетку, претпостављају сложену предисторију идеја о језику.

Већ код Хераклита, који је вероватно био старији од Парменида 20 до 30 година, иако је К. Рајнхарт сматрао редослед обрнутим, имамо индичија да је он размишљао о улози језика у сазнању општеважећег логоса, који чини потку његове метафизике. Тако већ код ове двојице раних фило-

² М. Nilsson: „Es ist keine Entwürdigung der Griechen zu behaupten, dass auch sie einmal primitive Menschen mit primitiven Sitten und Bräuchen wie alle anderen Völker gewesen sind; um so höher tönt das Lob dessen, was sie daraus gemacht haben.“ *Geschichte der griechischen Religion* I³ (1967) 163.

³ „Darum wird alles blosser Name sein, was die Sterblichen in ihrer Sprache festgesetzt haben, überzeugt, es sei wahr.“ Diels.

софа налазимо три тачке које ће остати кључне у свем каснијем размишљању о језику: његов настанак, однос према стварности и улога у сазнавању те стварности.

Јасно је да овако прецизно одређен проблем, па макар често изражен и игром речи као код Хераклита, није могао бити сагледан одједном и морао је потећи из неодређеније и нејасније представе о овом основном средству за споразумевање међу људима.

Најстарији, нама познати, писани податак о језику код Хелена по свој прилици су неки Хомерови стихови⁴. Ту у првом реду мислим на чувено место из Двадесетог певања *Илијаде*, где Хомер употребљава три различита израза да би означио људски језик:

„στρεπτή δὲ γλῶσση ἐστὶ βροτῶν πολέες δ' ἐνὶ μῦθῳ.
παντοῖοι' ἐπέων δὲ πόλὺς νομὸς ἐνθα καὶ ἐνθα“.

(II. 20, 248—249)⁵.

Да би показао континуитет људског интересовања за језик кроз хиљаду-годишња, француски лингвиста А. Вандријес је ове стихове узео чак за мото својој књизи о језику, која је изашла у великој едицији колективне синтезе о еволуцији човечанства покренутој од стране А. Бера.

Поред ове уопштене песничке мисли о језику, има код Хомера и других индиција о томе да је био свестан постојања људског говора и чак различитих језика код припадника разних народа. Он реч γλῶσση употребљава у истим значењима како се касније среће у латинском, нашем, енглеском језику и другде, тј. обележава тако телесни орган и животиња и људи, с једне стране, а с друге — истом речју означава г о в о р људи. Гласове које пуштају животиње иначе изражава са φωνή (за псе, свиње, говеда, cf. *Od.* 12, 86; 12, 239; 12, 396). Као део тела γλῶσση се спомиње у оба хомерска епа, на пр. у Првом певању *Илијаде* (ст. 249), где је реч о Нестору, коме тече с језика беседа слађа од меда.

Кад означава 'говор, језик', овај израз, који је вероватно сродан с нашим речи 'глог', код Хомера се у истој функцији јавља у оба епа. У Другом певању *Илијаде* песник говори о опомени коју богиња Ирида упућује краљу Тројанаца Пријаму и његовом сину Хектору, корећи их што се озбиљније не прихвате рата кад је против њих кренула толика ахајска сила. Али ни Тројанци нису беспомоћни јер

⁴ Штајнтала не интересује подробније шта је Хомер рекао о језику, зато што то излази изван оквира његове концепције проучавања. Он само спомиње да код Хомера и песника постоји извесно сазнање које изражава „die griechische Volksansicht“ о језику. Међутим, „Sprachbewusstsein“ се разликује од „grammatisches Bewusstsein“ (I² 17,18), а јасно је да код Хомера о томе нема речи. Како нас интересују најранија глотиолошка, а не граматичка схватања, разумљиво је зашто морамо почети с хомерским еповима. Истина, ту се увек поставља проблем датовања. Септембра 1969. г. на Петом светском конгресу за класичне науке у Бону у разговору с професором Мирославом Марковићем са University of Illinois (САД) сазнала сам да он датује Хомера око 780. или 770. г. на основу најновијих епиграфских података.

⁵ „Обртан језик је људски, сваковрсних речи имаде,
поље је пространо њихно и овде их има и онде.“

(Прев. М. Н. Ђурић)

„Πολλοὶ γὰρ κατὰ ἄστῃ μέγα Πριάμου ἐπίκουροι,
ἄλλη δ' ἄλλων γλῶσσαι πολυσπερέων ἀνθρώπων·
τοῖσιν ἕκαστος ἀνὴρ σνηαινέτω οἷσι περ ἄρχει“.

(Il. 2, 803—805)⁶

Слична мисао се појављује и у Четвртом певању:

„ὥς Τρώων ἀλαλητὸς ἀνὰ στρατὸν εὐρὺν ὀρώρει·
οὐ γὰρ πάντων ἦεν ὁμὸς θρόος οὐδ' ἴα γῆρυς,
ἀλλὰ γλῶσσαι ἐμέμικτο, πολὺκλήτοι δ' ἔσαν ἄνδρες“.

(Il. 4, 436—438)⁷

Хомер, међутим, зна не само да Тројанци нису истог језика и из истог зивичаја, него нарочито добро познаје етничку и језичку ситуацију на Криту:

„Κρήτη τις γαῖ ἔστι μέσῳ ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ
καλὴ καὶ πείρα, περίρρυτος ἔν δ' ἀνθρώποι
πολλοὶ ἀπειρέσιοι καὶ ἐννήκοντα πόληες.
Ἄλλη δ' ἄλλων γλῶσσαι μεμειγμένη· ἐν μὲν Ἀχαιοί,
ἐν δ' Ἑτεόκρητες μεγάλῃτορες, ἐν δὲ Κύδωνες
Δωριέες τε τριχάικες διόι τε Πελασγοί“.

(Od. 19, 172—177)⁸

Има код Хомера још један детаљ који се односи на језик и који није сасвим јасан. Реч је о изразу βαρβαρόφωνος (Il. 2, 867), којим се описују Карци.⁹ Маретић то преводи са 'груборјечни', што задржава и Ившић. Али тешко да је за Хомера ова реч имала то значење, јер он, као ни Херодот и Ајсхил касније, још не гледа с поругом и презиром на барбаре. Пре ће то значити 'људи друкчијег језика'. М. Н. Ђурић преводи адекватније од Маретића: „што барбарским језиком зборе“. Тај појам на другим местима Хомер изражава с ἄλλόθροος, нпр. Od. 1, 183; 3, 302. С обе ове речи изражава се управо гласовна језичка реализација, која се најпре и уочава код неког другог језика.

Да разни народи говоре различитим језицима било је врло добро познато Херодоту, који чак објашњава да је податке о Египту добио од Хелена

⁶ „Много савезника у граду Пријам имаде,
и сви језиком разним од расутих народа зборе;
сваки онима нека наређује којима влада.“
(Прев. М. Н. Ђурић)

⁷ „Тако се тројанска граја по широкој орила војсци,
јер им говор и језик не беше једнак у свију,
језик им беше мешовит, са различних били су страна.“
(Прев. М. Н. Ђурић)

⁸ „Крета земља постоји у средини пучине пусте,
лепа и родна земља, око ње вода, а на њој
расути безбројни људи; градова деведесет има.
Онде се језик меша са језиком: ту су Ахејци,
Етеокрећани ту су јунаци, ту и Кидонци,
Дорана ту су племена три, и дивни Πελαзги.“
(Прев. М. Н. Ђурић)

⁹ „Es ist schwer, die Konnotationen von βαρβαρος in ältester Zeit genauer zu fassen, da das Material spärlich ist.“ W. Spierri y: *Der Kleine Pauly* (1964) s. Barbaren, ст. 1545.

настањених у тој земљи. Они су били први људи који су говорили страним језиком, а који су се населили у Египту (Πρωτοὶ γὰρ οὗτοι ἐν Αἰγύπτῳ ἀλλόγλωσσοι κατοικήσθηναι 2, 154). Херодот ту употребљава реч ἀλλόγλωσσοι зато што му је полазна тачка језик Египћана, а не Хелена. Код Тукидида се касније јавља израз διγλωσσοι¹⁰ за ознаку личности која говори персијски и грчки (8,85). Код Плутарха овај придев у именичкој функцији значи чак и: преводилац, тумач.

Сви ови филолошки детаљи показују да су Хеленима од најранијих времена биле познате појаве билингвизма и чак миксоглотије, јер је цела територија на којој су они били настањени била врло шаролика и по етничком и по језичком саставу, укључујући ту и прегрчке и негрчке елементе.

Два су разлога која могу навести човека да почне мислити о језику: сопствени језик, у коме треба разјаснити оно што је наслеђено а што није више сасвим обично и блиско sujet parlant-у и присуство других језика, друкчијих од оног који је у свакодневној употреби једне етничке групе. Видели смо да је Хомер свестан да не говоре сви људи истим језиком. Али има код њега још једна врста језичких асоцијација чији су корени у самом грчком језику. У питању је објашњавање речи, нарочито имена, и тражење њиховог првобитног значења. Тај ће поступак код стоичара бити познат под називом ἐτυμολογία, а у Кикероновом латинском преводу као veriloquium. Ове етимолошке комбинације код Хомера немају неку сазнајну функцију, него је то у првом реду поетско стилско средство да се слушаоцу (а зашто не и самом песнику-певачу?) приближи неки лик из епа на основу семантичке паралеле његовог имена с неким одговарајућим обликом грчког језика. Лерш је у својој књизи (*Die Sprachphilosophie der Alten* 3,3—18) скупио неких седамдесет изабраних примера из Хомера, трагичара и Пиндара. Чувен је пример Хомерове интерпретације Одисејевог имена, који у одличном преводу М. Ђурића гласи:

„Зете и ћерко, дајте му име, како вам кажем:
с р д е ћ и с е ја на многе људе и жене
на многохраној земљи долазим амо, и зато
нека се дете с р ђ а назове“.

„Γαμβρὸς ἐμὸς θύγατér τε, τίθεςθ' ὄνομ' ὅττι κεν εἴπω·
πολλοῖσιν γὰρ ἐγὼ γε ὀδυσσάμενος τοδ' ἰκάνω,
ἀνδράσιν ἡδὲ γυναιξίν ἀνὰ χθόνα πουλυβότειραν·
τῷ δ' Ὀδυσσεύς ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον“.

(*Od.* 19, 406—419)

На тај начин је помоћу самог грчког речника (Ὀδυσσεύς: ὀδύσσομαι) објашњено име главног јунака *Одисеје* и ваљда најчувенијег луталице и страдалника у европској књижевности, чије име у латинском, захваљујући неком балканском посреднику, гласи Ulysses или Ulises, а на самом грчком терену се на натписима појављује у облицима Ὀλυττεύς и Ὀλυσεύς. Ово мноштво облика не само што указује на старину лика, него и наводи на помисао да управо оваква хомерска етимологија није била неопходна по сваку цену.

¹⁰ На изразе ἀλλόγλωσσοι и διγλωσσοι упутно ме је проф. М. Будимир.

Означавајући Ахилеја као ἄχος Ἀχιλῆος изгледа да је Хомер био боље среће у погледу етимологије. Ово објашњење Ахилејева имена говорило би у прилог тезе да Хомер и није аутор *Одисеје*.

Сличан етимолошки поступак примењују и Хесиод, трагичари, Пиндар. Хесиод, на пример, негрчко име једне од главних богиња Олимпа, Афродите, повезује с једино¹¹ могућим појмом у грчком језику, који и оно-масиолошки и фонетски може да се повеже с богињиним појавом и с њеним именом. Његова етимологија, коју понавља и Платон у *Крайиљу*, гласи:

... τὴν οὐκ Ἀφροδίτην

κικλήσκουσι θεοὶ τε καὶ ἄνθρωποι, οὐκ ἐν ἀφροδίτῃ
θρέφθη, ...

(Theog. 195—198)

Други значајан покушај објашњења имена неког божанства имамо у Ајсхиловом *Агамемнону*. Повезивање имена Аполонова, Ἀπόλλων, с глаголом ἀπόλλυμι 'уништити, упропастити' спада у ону врсту игре речи која је разумљива само у језику у коме је настала и стога се не може с пуним смислом превести ни на један други језик:

„Ἀπόλλων, Ἀπόλλων

Ἀγυιάτ', ἀπόλλν ἐμός.

ἀπόλλεσας γάρ οὐ μόλις τὸ δεύτερον“.

(1080—1082).¹²

Нешто даље, у истој тужаљци, Касандра атрибут Аполонов објашњава на начин од кога се није напред помакла нх савремена етимологија (cf. Баијев *Речник* s. ἀγυιά).

Рани хеленски песници нису тако објашњавали само имена богова која им нису била на први поглед приступачна и разумљива. На примеру *Одисејевог* имена видели смо да су се трудили и око имена обичних смртника. Тако Софокле, на пример, Ајантово име објашњава помоћу глагола αἰῶω 'то сгу αἰῶ or ah', а Пиндар истог несрећног јунака из тројанског похода схвата у узвишенијем смислу и комбинује га с αἰετός 'орао'. Овакви детаљи, често не само неспретни него и смешни, остали би безначајни да нису у знатној мери допринели анализи песничког језика. Каквој-таквој анализи, али свесној, хотимичној. Језик није више био нешто „само по себи дато“, толико „selbstverständlich“¹³ да га човек није био свестан као ни ваздуха који удише,

¹¹ Хесид Афродитино име повезује с ἀφρός 'пена', она је ἀφρογένηα θεά, што одговара Хесиодовој теогонској концепцији. Еурипид, касније, у складу са својим схватањем љубави и страсти као нечег патолошког и безумног, повезује име богиње љубави с речју ἀφροσύνη, која у Хомера сасвим одређено значи 'лудост, безумност'. Старински менталитет и Хомера и Хесиода не би ни једном од њих дозволио овакву комбинацију с богињом и њеним именом (Eur. Tro. 989—990).

¹² „Аполоне, Аполоне,

О заштитниче стаза, Аполоне мој!

Ти други пут ме сасвим упропасти сад!“

(Прев. М. Н. Ђурић)

¹³ „Wenn aber eine Tatsache 'seit Menschengedenken' so selbstverständlich ist wie die, dass man fünf Finger an einer Hand hat, fordert sie gewiss nicht zur Betrachtung heraus.“ Hans Arens: *Sprachwissenschaft*. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegen-

него је постао средство помоћу кога су се и намерно, као у Ајсхиловом случају, могле изразити одређене уметничке и естетске концепције. Поред тога, таква анализа вршила је снажан педагошки утицај, јер је, захваљујући труду рапсода и првих хеленских глосографа, Хомер наставио да живи у свим хеленским градовима и поред многих лексичких појединости, које су, услед векова, застаревале. Већ крајем 6. века, а нарочито у 5. веку, за школске потребе састављане су многе збирке застарелих и дијалекатских израза. То још нису били речници израђени алфабетским редом, какви ће постати тек у хеленистичко доба, али су били р е ч н и ц и. Такве збирке су користили и трагичари, изгледа нарочито Ајсхил¹⁴, а такву праксу је правдао и Аристотел, који је у својим књижевнотеоријским списима наглашавао да разумна употреба глоса, тј. ретких или страних речи које захтевају објашњење, па чак и превод, оживљава излагање писца, исто као и употреба метафора.

Такви су, унеколико, били емпиријски почеци хеленске глотологије, сведени на практичне циљеве тумачења, и разумевања, митолошког односно религиозно-култног наслеђа и хомерске епике. У деловању рапсода Е. Швицер чак види „практичну фонетику“ „bis zu einem gewissen Grade“ (*Griech. Gramm.* I³ 5). Али ту не треба губити из вида ни друге практичне циљеве¹⁵ које су Хелени имали код својих глотолошких активности. Политички систем њихових градова-држава захтевао је да грађани познају „за-коне отаца“ и „стару правичу“, па су се и у ту сврху састављали спискови речи чије је значење давно заборављено и сачувано само у тамним законским формулацијама. Такви су спискови морали, на пример, постојати за староатичке законе, за Солонове *ἄξωνες*.¹⁶ Један атички говорник, Лисија, чије су речи наведене као мото овом раду, чак је у једном свом судском говору објашњавао да су ствари биле исте некада као што су сада, али да њих више не обележавамо истим терминима који су некада употребљавани.

Ове карактеристике практичне хеленске глотологије не би вероватно имале дубљег значаја да нису покренуле Хелене и на нешто друкчија расуђивања о језику. Јер Хомерово песништво није било једина поезија која је била позната Хеленима. Уосталом, већ он сам у својим еповима спомиње и монодијску и хорску лирику, праћену музиком и игром (нпр. *Il.* 18, 570; 18, 50—51, 314—316; 24, 746—747, 472—474; 18, 493; *Od.* 13, 256—265; *Il.* 16, 182—183). Већ од почетка 7. века пре нове ере развија се уметничка лирика, тј. песништво коме су познати аутори, и то лирика богата не само садржајно него и формално, савршених метричких и ритмичких схема. Таква

wart. — Freiburg/München, 1955, 3. Ово поређење би било врло занимљиво када би било тачно; јер и индоевропски и неки други језици показују да људима који су тим језицима говорили у прошлости веома дуго није била тако „selbstverständlich“ чињеница о постојању пет прстију на једној руци. Да се подсетимо само случаја у нашем језику: четири човека: пет људи, где је усек после '4' још увек очигледан.

¹⁴ Cf. *Der Kleine Pauly* s. Glossographie.

¹⁵ На пример, код Тукидида (2, 29) се наилази на интересантно запажање промене именице по падежима, што њему служи за идентификацију личности. Тукидид, наиме, каже да не треба мешати одриског краља (Τήρης, ген. Τήρεω) с легендарним трачким краљем (Τηρέας, ген. Τηρέως). Cf. Schwyzer *Griech. Gramm.* I³ (1959) 6.

¹⁶ Cf. *Lexikon der alten Welt.* — Artemis Verlag, Zürich/Stuttgart (1965) s. Lexikographie; Schwyzer, op. c. p. 5.

суптилна и богата лирика није могла да не изазове извесне анализе, бар у практичне сврхе, ове високо формализоване квантитативне версификације.¹⁷

Ма како ово можда изгледало неважно на први поглед, не сме се заборавити, како с правом истиче историчар хеленске философије В. К. Гатри, да је поезија била једина литература коју су први хеленски философи, Милетани, познавали.¹⁸ Како се већ код Хераклита и Парменида јавља сасвим одређена рефлексија о језику, онда је она своје префилософске и нефилософске претходнике и узрочнике могла имати само у миту и песништву. Одређену улогу свакако је одиграло и прилагођавање феничанског писма грчком језику или, тачније, грчким дијалектима, јер дуго то писмо на територији настањеној Хеленима није било униформно. Прилагођавање тог писма грчком језику је, по Штајнталовим речима, омогућило „eine vollständige, wenn auch durchaus empirische Kenntnis der Lautseite der Sprache“ (op. c. I², 22). Али о том виду хеленске глотолошке активности није нам познато готово ништа, као усталом ни о сличној делатности скоро цела два миленијума млађе Солунске браће. Једино је, колико ми је познато, ако се не рачунају обавештења која, посредним путем, можемо дедуковати из каснијих епиграфских споменика, сачуван податак о увођењу новојонског алфабета крајем 5. века наместо дотадашњег старинског писма које је било у употреби у Атини. Том приликом је аутор законског пројекта Архин и написмено разјаснио ту реформу, о чему је сачувано неколико речи.¹⁹

У сваком случају, увођење феничанског писма није могао бити случајан и аутоматски потез. То је морало у знатној мери такође допринети „језичком освешћивању“, јер су првим писарима морала бити позната бар два језика. Исто тако мора да су постојали и упоредни речници грчког и неких других језика.²⁰ Употреба семитских графичких ознака за грчке вокале показује анализу, у практичне сврхе, такође оба језика. Редослед слова и њихова бројна вредност исто тако се подударају у оба језика. Сам алфabet се доста разликовао од једног до другог грчког говора, а неки старогрчки натписи писани су чак бустрофедон стилем, као и неки староиталски. Тако, међутим, нису писали Феничани. Иако се, према схватању М. Коана²¹, појава грчког писма преузетог од Феничана, директно или нечијим посредством, може датирати на почетак првог миленија, много шта се још увек не може објаснити. Усталом, и сам избор феничког писма, поред толико других употребљаваних у то време, укључујући и писма позната данас као Линеарно А и В, указује на осмишљеност овог поступка. Х. Р. Робинс то схвата као „the first achievement of linguistic scholarship in Greece, essentially part of 'applied linguistics' (to use later terminology)“.²² И Робинс, као некада Штајн-

¹⁷ Cf. Steintal, I² 20: „Wenn also auch Sappho und Alkaios ihre Strophen nicht ohne ein gewisses theoretisches Bewusstsein gebaut haben können“.

¹⁸ W. K. C. Guthrie: *A History of Greek Philosophy*. Vol. I. — Cambridge 1965, 118.

¹⁹ Cf. *Античные теории языка и стиля*. Под общей редакцией О. М. Фрейденберг. — Москва—Ленинград, 1936, 12.

²⁰ На Истоку су још крајем трећег миленија постојали двојезични речници за дипломатске сврхе. Колико је то, посредно, утицало на Грке, још увек је немогуће показати, иако се не сме, као ни у другим случајевима, одбацити а limine.

²¹ M. Cohen: *L'écriture*. — Paris, 1953, 60.

²² R. H. Robins: *A Short History of Linguistics*. — London, 1967, 12.

тал, наглашава важност достигнућа које су Хелени завештали свету, својим скоро револуционарним захватима у транспоновању стране азбуке: „The Greeks cannot claim to have invented writing; but by devising an alphabet, in the modern sense of the term, separately representing all the distinctive segments, vowels as well as consonants, they can claim to have broken new ground in their application of linguistic science“ (1. c.).

* * *

„Οὕτω τοι κατὰ δόξαν ἔφυ τάδε καὶ νυν ἔασι
καὶ μετέπειτ' ἀπὸ τοῦδε τελευτῆσουσι τραφέντα·
τοῖς δ' ὄνομ' ἀνθρώποι κατέθεντ' ἐπίσημον ἑκάστῳ“.

Parm. frg. 19²³

У уводној студији у већ споменутој збирку текстова *Античке теорије језика и симила* И. Троцкиј истиче једну битну карактеристику етимологије код Хелена: „... у Хесиода и раних греческих мислители етимологизовање получаеат уже карактер сознатељног метода интерпретацији имен.“ (стр. 9). Иако није сасвим јасно који су то све „рани грчки мислиоци који су интерпретирали имена“, ова примедба је значајна зато што истиче сазнајну вредност језика, коју је већ Хесиод покушавао да нађе и искористи, у свом трагању за истином. То је код Хесиода, додуше, остало у сасвим скромном зачетку и можда је више нагињало ка тражењу прикривеног смисла појава него ка истицању сазнајне функције језика. То ће касније Платон звати *ὑπόνοια*, а још касније ће оваква интерпретација света, коју су, понекад и с разлогом, већ рани философи тражили у Хомера и Хесиода, добити свој дефинитиван назив: *ἀλληγορία*. Један детаљан преглед хеленске глотологије морао би исцрпно обрадити и алегоричка тумачења, нарочито с њихове језичке стране.

У овом тренутку није потребно подсећати на добро познат утицај Хесиода на Парменида, и то посебно с обзиром на њихову заједничку изјаву да под „инструкцијом божанског учитеља“ (Гатри) објављују истину. Али можда је потребно истаћи да управо у Парменида почиње да се говори о сазнајној вредности речи, односно језика. Истина, та вредност заправо и не постоји, јер речима ништа не одговара у стварности („Names without Reality“, како их зове Гатри). Тако се налазимо у чудној ситуацији, која, чини ми се, никад није довољно наглашена: тако рећи на самом почетку философског бављења језиком већ је сасвим јасно уочена гносеолошка улога језика. И то код Хелена, у теорији којој се скоро редовно пребацује да је у првом реду настојала да осветли порекло и настанак језика! Уосталом, и на сасвим не-философском глотолошком терену, какав је у Хомера, сасвим се трезвено и разборито уочава шароликост језичке ситуације, без обзира што се неке стране речи приписују 'језика богова'. И ова појединост указује на то да нисмо увек довољно опрезни кад анализирамо ове древне споменике.

Парменидова концепција језика у знатној мери је иницирала глотолошка, нарочито софистичка, схватања у 5. веку, која бисмо данас назвали

²³ „Thus according to appearance these things have arisen and now are, and as they have grown will end in time to come; and men have laid down a distinguishing name for each of them.“ Guthrie.

'конвенционалном' теоријом о настанку језика. Насупрот њој је стајала теорија 'природног' настанка језика, која је посредно водила порекло од Хераклита и која је врло касно, вероватно тек после диференцијација појма природе (φύσις) од стране Сократовог исписника Хипократа, постала једна од φύσις-теорија. Оне су обухватале веома широко поље културних и друштвених појава: обичаја и права, државе и религије, уметности и науке.²⁴

Иако, дакле, кад говоримо о Хераклиту и Пармениду, не можемо на њихова схватања с историјском оправданошћу применити много касније термине, ипак видимо да су они сасвим одређено припадали оној глотолошкој тенденцији коју је интересовала адекватност језика у односу на стварност коју треба да означи. Код Парменида има сасвим јасних алузија на неке Хераклитове мисли (Steinthal I² 49, Guthrie I 408) и изванредан број његових стихова показује намерну критику Хераклита. Ипак је Хераклит, опште узев, ближи по много чему својим претходницима него неким интерпретацијама својих последника, који су се обилно бавили глотолошким испитивањима која бисмо могли назвати 'философском етимологијом'. Ознака 'философски', овде је сасвим условна и не треба да сугерише било какву надмоћ те етимологије над оном о којој је већ било речи као о 'песничкој'.²⁵ У ствари, без довољног разлога не бисмо могли одвојити песничку од философске етимологије, као ни од оне касније, 'граматичке', а за сада се такав разлог не појављује.

Етимологијом су се, у сваком случају, бавили припадници и једне и друге струје у испитивању адекватности језика, и хераклитовци и софисти, наравно сваки за своје циљеве, било практичне било теоријске. Платон је у *Кратилу* покушао да анализира сазнајну вредност и νόμος и φύσις-теорије и за обе се показало да не задовољавају. Али то није значило да треба престати с етимологисањем. И заиста, тек код стоичара ова процедура не само да добија своје име — ἐτυμολογία, него доживљава и свој прави процват. Код њих се најјасније испољава оно што је било основни принцип у највећем броју хеленских етимолошких покушаја: то је изразити семантички приступ. Стоичке етимологије типа φωνή = φῶς νοῦ то најбоље показују. Иако је тешко у једној овако шароликој делатности тражити неку систематичност, ипак се намеће закључак да најранија, емпиријска, фаза грчке етимологије није заснована на том философском принципу. Хомер, на пример, не мисли по сваку цену да докаже постојање неке идеје у речима, него он, обрнуто, полази од гласовне структуре речи и онда гледа какво она иначе има значење. Ако не би био руковођен овим фонетским принципом, ма колико да је употреба те речи овде условна, било би сасвим неразумљиво како он главног јунака свог другог епа може да означи као љутицу и срђу, кад то уопште

²⁴ E. Hoffmann: *Sprache und die archaische Logik*. — Tübingen, 1925, 17. Cf. et Steinthal I² 51—79 et passim.

²⁵ Овако је поделио Х. Ербзе у *Lexikon der alten Welt* s. Etymologica.

²⁶ Чудновато је што се Грцима пребацује стална наклоност ка етимологисању, кад их, ипак, управо у најновије време, далеко надмашујемо. По речима В. Кипарског, етимологија управо у периоду после 2. светског рата доживела је нечувену популарност, и ову нову експлозију етимологисања он објашњава узроцима социјално-психолошке природе, дакле не чисто научним потребама језичких дисциплина. Cf. чланак „Etymologie gestern und heute“ у: *Kratylos* 11, Heft 1/2 (1966) 68.

не одговара лику како је опеван у том истом епу. А бар је Хомер, мада је његово име по свој прилици само апелатив, морао знати какав му је главни јунак. Исто тако ни код Хераклита не смео претпоставити да су неки изрази употребљени случајно. Има нпр. речи, како је показао Корнфорд, које алузирају на језик мистирија (cf. Guthrie I 425 n. 1), затим су честе игре речи.²⁷ То све указује на Хераклитов изузетно брижљив и креативан однос према језику и стилу свога списка, што још увек остаје да се детаљно испита. Њему у антици није без разлога дат надимак Σκοτεινός.

Све то је израз прастарих културних остатака, кад је човек још увек тражио начина да загосподари ситуацијом око себе, коју је још и грчка философија, све до Емпедокла, сматрала непријатељском. У тим веровањима огромна је улога песника, који је не само пророк и свештеник, него има чак демонску функцију. Свештеник је у *Илијади* поштован као божанство, ὧς θεός. Хеленска лирска и драмска поезија пуна је алузија на ту првотну улогу песника и шамана.²⁸ То још увек постоји и код Хераклита, који врло много очекује управо од језичког изрази своје философије. Код њега језик треба не да говори о стварима, као код каснијих философа; он треба да буде идентичан са стварима. Јасно је да су у оба случаја у питању онтолошке претпоставке²⁹, и тај смисао хеленска глотологија никад није изгубила, ни кад је у њеном крилу стасала колико-толико формализована класификација самих језичких облика, оно што би се данас звало граматика. И отуд је јасно зашто се из хеленске глотологије никад није развила лингвистика у данашњем смислу, него дијалектика и логика.

Кад се схвати тесна повезаност глотологије и логике у антици, онда се вероватно и почеци логике морају померити нешто даље у прошлост него што се то најчешће чини у историјама формалне логике. Једна од новијих, од И. Бохењскога³⁰, такође се задржава у традиционалним границама³¹, иако не оспорава постојање „логичке проблематике“ пре Аристотела, која, чак ни у платоновској дијалектици, није дошла до „теоријске логике“. Али Бохењски даје одличну схему (p. 32) по којој се за другу линију хеленске теоријско-логичке мисли јасно виде развојни путеви од Елејаца преко софиста до Еуклида из Мегаре. Али Бохењски не иде до краја и не ставља у тај ред

²⁷ Cf. радове М. Марковића споменуте у мом чланку „Heraclitus retractatus“ у: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 11/1 (1968), где се указује на ову појаву.

²⁸ У новије време је ово било предмет посебног проучавања Е. Р. Додса (Dodds) у књизи: *The Greeks and the Irrational*. — Berkeley & Los Angeles, 1964 (прво издање 1951).

²⁹ И не само онтолошке, него и „метасихичке“, јер песник је у неку руку чаробњак, он мора да оствари јединство с богом да би могао да пена. Отуд је, на пример, код Демокрита, ентузијазам, ἐνθουσιασμός, не само део теорије уметничког стварања него и целе глотологије. О екстази и ентузијазму је много писано, cf. нпр. A. Delatte: *Les conceptions de l'enthousiasme chez les philosophes présocratiques*. — Paris, 1934 и A. Савић Ребац: *Античка естетика и наука о књижевности*. — Београд, 1955.

³⁰ „Bochenski seems to me . . . to have underestimated Plato's logical competence very gravely“ каже у својој књизи *Plato's Use of Fallacy* (1926) Р. Спрејг (R. Sprague), с чијом се контрааргументацијом, по речима рецензента књиге К. Елера (K. Oehler), мора упознати свако ко намерава да историју логике започне тек с Аристотелом, cf. *Gnomon*, 36 (1964) 335, 340. Cf. уосталом Ј. Штенцел: *Zur Logik des Sokrates* (Jahresbericht des Schlesischen Gesellschaft für Vaterländische Kultur. — Breslau, 1917; прештампано у: *Kleine Schriften zur griechischen Philosophie*. — Darmstadt, 1956).

³¹ I. Bochenski: *Formale Logik*. — Freiburg/München, 1956.

Парменида, иако Диоген Лаерџин јасно каже да је Еуклид темељно студирао управо овог философа (cf. Бохењски р. 121). Логичка страна Парменидове глотиологије, заједно са софистичким интерпретацијама синонима, морала је знатно утицати на формирање мегарско-стоичке логике, која је „упадљиво слична модерним семантичким погледима, и то у првом реду са обзиром на језички израз“.³² Како нам је изгубљено све што су рани стоичари написали, осим незнатног броја фрагмената (cf. Mates 8), једини пут да се успостави континуитет између њих и њихових претходника јесте, поред садржинске анализе, и терминолошко разматрање. А то се нарочито односи на глотиолошка сазнања оних двојезичних стоичара семитског порекла којима грчки није био матерњи језик и који су хеленска глотиолошка схватања обогатили новим приступима извесне 'контрастивне анализе' *in statu nascendi*. Будући да се ни из ове струје, која је подстакла и синтактичка изучавања, није развила лингвистичка наука у данашњем смислу, то нас вероватно обавезује да престанемо оптуживати грчке мислиоце што су се интересовали³³ претежно за грчки језик. Заиста је тешко одговорити на питање зашто они не би изучавали свој језик, кад њих интересује првенствено философска страна проблема. Подједнако оправдано би се, на пример, Лудвигу Витгенштајну могло замерити што је пуних шеснаест година испитивао логичку страну језичких проблема на свом матерњем, немачком језику (*Философска истраживања*). Уосталом, његова сазнања нису битно обогатена коришћењем енглеских примера у *The Blue and Brown Books*.

Изгледа уопште да се конвенционална схватања веома тврдоглаво одржавају управо кад је у питању језик. И поред оних античких идеја за које данас видимо да су могле уродити много значајнијим плодовима не само у лингвистици него и у теорији значења, физици и другде, морало се чекати све до деветнаестог века, па и касније, да оне доведу до новијих сазнања. На пример, тек за последњих стотинак година почело се развијати „ново схватање о језику, природном или вештачком, као средству за преношење обавештења међу појединим живим бићима, скупинама живих бића, стројева и робота и скупине стројева“. По процени проф. Ђ. Курепе, ово ново схватање о језику, чији је „видни облик данашња аутоматизација и кибернетика“, долази, са још десетак нових сазнања из разних области, међу најважнија достигнућа у периоду од 1868. до 1968. године.³⁴

Али да се вратимо стоичарима. Обично се сматра да су они заслужни за развој „грчке граматике“ (Колер) или да је њихова школа „најзначајнија у историји лингвистике“ (Робинс). Робинс сасвим с правом истиче да категорије које су они издвојили у језику, *τὸ σημαῖνον* и *τὸ σημαίνόμενον*, упадљиво подсећају на Де Сосирове *le signifiant* и *le signifié*. С логичке стране, ова стоичка учења су одлично приказали у новије време. Б. Мејтс и И. Бохењски у већ спомињаним књигама, а пре њих је Штајнтал обратио нарочиту пажњу стоичкој теорији знака и значења. О граматичким достигнућима ове школе говоре опширније Робинс у обе своје књиге³⁵, Аренс и други. Бо-

³² B. Mates: *Stoic Logic*. — Berkeley & Los Angeles, 1961; 26 (прво издање 1953).

³³ „Always with reference to the Greek language“, Робинс, *op. c.*, 14.

³⁴ *Дијалектика*, 2 (1968) 11.

³⁵ Већ цитирана „Кратка историја лингвистике“ и књига из 1951 *Ancient & Mediaeval Grammatical Theory in Europe* with particular reference to modern linguistic doctrine.

хењски замера М. Поленцу што је у свом великом двотомном делу о Стои логици стоичара посветио само „wenige Seiten“ (ор. с. 33). Још увек, дакле, недостаје синтетички приказ и ове области хеленских изучавања. Али кад је реч о 'граматици', можда се треба подсетити да и у чувеној Τέχνη γραμματικῇ Дионисија Трачанина оно што се означава са „граматика“ још увек не одо- вара том термину у његовој данашњој употреби. Он, наиме, пише на почетку своје књижице: „Γραμματικὴ ἐστὶν ἐμπειρία τῶν παρὰ ποιητὰς τε καὶ συγγρα- φεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων“. Робинс такође наглашава да овде „grammar in the strict sense was part of a wider scheme of propaedeutic studies leading to a proper appreciation of classical greek literature“ (р. 31). Не освр- ћући се посебно на познату распру аномалиста и аналогиста и на место Дио- нисијеве *Граматики* у тој распри, подсећамо да је у хеленистичко доба гра- матика још увек била скупни појам за „Sprach- und Literaturwissenschaft“³⁶ и да је *calque linguistique* ове речи на латинском подручју био *litteratura*. Уза све лексикографске и друге делатности, грчка граматичка и филолошка активност никада се уистину није бавила описом говорног језика³⁷, него је претежно остајала у доменама семантичке функције књижевног језика и више је многобројним нитима била повезана и упућена на све области фило- софске, научне и уметничке мисли него на формално изучавање језичких јединица. Семантички приступ³⁸ је толико био својствен Грцима, да се чак и они елементи које, на пример, Платон издваја као саставне гласовне де- лове речи, очигледно односе на значење речи, а не само на фонетске карак- теристике. Другим речима, оно што Платон зове *στοιχεῖον* није идентично са *γράμμα*, што би требало очекивати. Робинс је сасвим у праву кад овај Пла- тонов појам пореди са фонемом, како га данас дефинише лингвистика.³⁹ У сваком случају, историја језичких идеја, кад се бави хеленским перио- дом, не води довољно рачуна о општим културним и друштвеним условима; она, на пример, не води увек рачуна о односу говорног и књижевног језика, с једне стране, и књижевног и писаног језика, с друге стране. Како је пока- зао Б. Хавранек, релација између ових појава није једнозначна и истоветна у свим епохама и културама и треба је увек сасвим конкретно одредити за сваки изучавани случај. Тако би се прецизније одредило и оно што је хеле- низам звао 'филологија', а што такође не одговара данашњој употреби термина.

Остаје још да се спомене један веома значајан моменат хеленске глото- логије, на који је недавно указао Х. Колер у већ спомињаном раду *Die Anfänge der griechischen Grammatik*, а пре тога у својој познатој књизи *Die Mimesis in der Antike*. Он сматра да досадашњи приступи томе проблему не за-

³⁶ Cf. M. Glück, *Lexikon der alten Welt* s. Grammatik.

³⁷ Можда је на то утицала и чињеница што језик хомерских епова, у целини толико изучаван и анализиран у антици, није заправо нигде био у свакодневној употреби баш у том облику. В. о томе Штајнтал, ор. cit. II² 29. Тако је у неку руку већ античка глотиологија била усмерена на *la langue*, а не на *le langage*.

³⁸ „Der Mentalismus“, како га зове Х. Колер у чланку „Die Anfänge der griechischen Grammatik“, *Glotta* 37 (1958) 6.

³⁹ У мом чланку „Democritea“, *Živa antika* 16 (1966) 343 s., споменуто је да се чак ни *γράμμα* не сме схватити дословно. Преводећи Платонов дијалог *Кратил*, уочила сам ову сличност још пре но што сам то нашла код Робинса.

довољавају, зато што обично разликују „два пута ка пореклу грчке граматике“: један преко префилософског и философског бављења језиком, све до Аристотела, а други преко стоичке граматике. Између ове две врсте бављења језиком у таквим интерпретацијама остаје непремостив јаз („eine grosse Kluft“) и не могу се показати заједничке црте, иако су оне не само тематског, него и генетског карактера. Колер предлаже да област, која би обе струје ујединила, тражимо у хеленској *μουσική*,⁴⁰ и практичној и теоријској. Ово је свакако веома подстицајно и обогаћује наше разумевање античких погледа. Али Колер прави неколико грешака, од којих, срећом, његове анализе нимало не трпе, него само општи закључци. Он, на пример, сматра да грчки крајем петог века не само што је изгубио свој ’музички карактер’, него је ступио у такву развојну фазу која „die eigentliche grammatische Darstellung erlaubte und erforderte“ (ор. с. р. 5). Бојим се да он говори о карактеристикама културе, уметности и теоријске мисли тога доба, а не о карактеристикама језика. Јер овако нешто би се тешко доказало не само за грчки језик, него и за било који други. А Колер даље уствари и не говори о језику, јер каже: „Manches deutet darauf hin, dass sich der Übergang von der musikalischen zur grammatischen Theorie ohne Bruch vollzogen hat“ (1. с.). Он показује комплексност феномена који се означавао са *μουσική* и који се односи на првобитно неиздиференциране облике уметничких делатности и на нераздвојиву повезаност различитих медијума уметничког изражавања. Веома је интересантно како он показује да је језик, заједно с игром и музиком, имао и изразиту деиктичку функцију, која би била супротна миметичкој функцији. Тако се, у културне сврхе, могу разликовати два нивоа језика: свакодневни (*χόρια ὀνόματα* још и код Аристотела) и узвишени, симболички израз, језик ритма и периода у уметничкој прози и поезији. Можда ово унеколико осветљава и једну дистинкцију коју прави Платон у *Крайишу* и о којој, чини ми се, испитивачи мимесе не воде рачуна. Платон, наиме, каже да п о д р а ж а в а т и кукурикање петла није исто што и п р и к а з а т и, а приказује се помоћу речи.⁴¹ Ако не бисмо имали гласа ни језика, онда бисмо морали ствари изразити покретима других делова тела, каже Платон. Колер не обраћа пажњу на овај детаљ, иако Платон само нешто даље говори и о „средствима музичког изражавања“, што се уствари неопсредно односи на Колерову тему у поменутом чланку, а показује и повезаност разних уметности о чему говори Колер. Платоново одређивање ’језика покрета’ ја сам у преводу *Крайиша* (Летопис Матице српске, јануар 1969, 12)

⁴⁰ Не треба губити из вида ни страно порекло грчке музике. Називи лествица (фригијска, лидијска и др.) немају фигуративну употребу, него показују и везе и утицаје Хелена с тим народима.

⁴¹ Један наш сликар (А. Челебоновић, *Полијтика* од 9. 2. 1969) недавно је говорио да је подражавање кич и шунд а приказивање права уметност, то јест прерада. Интересантно је да су Хелени и уметност и давање назива означавали као *τέχνη*. Сама реч *τέχνη* коридикална је са *τέχτων* ’зидар’ и нашим т е с а т и. Pokorny (*Idg. etym. Wb.*) тумачи: weben; Werk, wirken, Wirkware ’плетенине’. Тако је „техничка“ обрада у почетку била ограничена на плетење, што је и разумљиво кад се сетимо развоја мануалних делатности човека у камено доба. Затим дође обрада тврђих материјала („тесати“), а затим се то преноси на све врсте људских делатности. За Платона се *τέχνη* још увек подједнако односи на обе врсте „прерађивачких“ делатности које ми зовемо ’занат’ и ’уметност’, и, будући да је најближе појму „вештина“, укључује у себе чак и давање назива стварима.

означила као 'кинетички говор', иако овај данашњи термин осиромашује цео контекст у који би се ова Платонова мисао могла уклопити. Ту имам на уму оно што Колер тачније зове „*Deixis der Sprache*“, иако не у односу на Платона. Али не треба губити из вида ни индијску паралелу култских кретања, званих 'mudra', које су ипак имале у првом реду не демонстративно, него симболичко значење. Тако чак ни у најстаријој глотологији језик није био схватан као једини систем за изражавање и за споразумевање међу људима, да употребимо данашњу терминологију.

Колер тумачи да је традицији „музичке критике“, т.ј. посебном виду језичких анализа, припадао и чувени Дионисије Халикарнашанин. Наслов његовог списа *Περὶ συνθέσεως ὁνομάτων* изражава појам који се на латински може превести са *compositio* или још тачније *structura* (cf. Fortun. rhet. 3, 11). Тако и основни појам многих данашњих наука, структура, има, *mutatis mutandis*, свој пандан у нашој давној „музичкој“ прошлости. Уосталом, и савремена музичка теорија оперише с античким појмовима 'аналогија' и 'промена' (уместо античке 'аномалије').

Колеров чланак показује повезаност, испреплетаност и зависност појмова и термина у античкој „граматици“ тј. философији, поезици, реторици, египтологији, па чак и логици. *Ῥυθμός*, један од основних појмова хеленске атомистичке философије, подједнако је био, и остао, значајан и у музици и у поезици, како је утврдио Е. Банвенист. Мукоотрпну генезу овог значајног појма он је овако објаснио: „Il a fallu une longue réflexion sur la structure des choses, puis une théorie de la mesure appliquée aux figures de la danse et aux inflexions du chant pour reconnaître et nommer le principe du mouvement cadencé“.⁴² А већ по самим терминима *ῥυθμός* и *φύσις*, примењеним на језик код античких аутора, види се како се у широку проблематику уклапала античка рефлексивна о језику, да се на овом месту не задржавамо и на популарним античким схватањима о улози језика у развоју културе.

★

★ ★

Тако је само овлаш, у скоро узгредним напоменама, показано како су израђене бројне анализе које омогућују да се једна дуго запостављена област сагледа адекватније. Али још увек недостаје извесна синтеза и усклађивање ових закључака, још увек се о кругу истих, или сасвим блиских, схватања говори под разним насловима од којих су *Sprachlehre*, *Sprachphilosophie*, *Grammatik*, *Sprachwissenschaft*, *Linguistics*, *Grammatical Theories* сасвим мали избор. Већина спомињаних аутора (Аренс, Робинс, Колер, па и сам Штајнтал) а и други који су се бавили овим питањима, а о чијим погледима није могло у овом летимичном прегледу да буде речи, осећају потребу да нагласе да сам предмет изучавања превазилази границе које су омеђене употребом савремених термина. С тог разлога сам предложила да се та проблематика обухвати заједничким називом 'глотологија' који треба схватити у најширем смислу⁴³ теорије чији је предмет изучавања језик у свој својој

⁴² У чланку „La notion de „rhythme“ dans son expression linguistique: y: *Journal de psychologie normale et pathologique* (juillet-septembre) 1951, цитат по Колеру op. c., 12, n. 2.

⁴³ Без обзира, нпр., на то што се у италијанском и новогрчком (*glottologia*, *γλωσσολογία*) значење скоро поклапа са значењем речи 'лингвистика'.

комплексности. Нешто што би унеколико одговарало Бломфилдовом наслову *Language*, али не у потпуности и садржини књиге за коју је И. В. Вотмоу рекао „But language is more than linguistics, and works, such as L. Bloomfield's *Language* are misnamed.“⁴⁴ Ако игде, ова примедба одлично пристаје језичким изучавањима у антици, нарочито на хеленској страни. Уосталом, зар и Де Сосир није лингвистику конципирао као део шире дисциплине, семиологије?

А древни хеленски мислиоци као да су два и по миленија пре Романа Јакобсона били сагласни с њим да се не сме „бити глув“ ни за један језички феномен, за језик *sensu proprio*, за његову поетску функцију, за фолклор. А од нас данас зависи колико ћемо успети да не будемо „глуви“, да их саслушамо и чујемо.

Ksenija Maricki-Gadanski

ZUR ÄLTESTEN EUROPÄISCHEN GLOTTOLOGIE

Zusammenfassung

In diesem Aufsatz wurden einige der wichtigsten modernen Ansichten über die Sprachbetrachtungen bei den Griechen kurz dargelegt, deren Ergebnisse heute in die Geschichte der Logik, Linguistik, Bedeutungslehre, Grammatik, Philologie oder auch der Kunsttheorien eingereicht werden. Da diesen neueren Disziplinen aber im Altertum gewöhnlich nichts Genaueres entspricht und da ihre verschiedensten Aspekte, im Rahmen von Sprachuntersuchungen behandelt, bei den Alten enger zusammenhängen als es heute der Fall ist, wäre es vielleicht ratsam, diese Menge von Bezeichnungen zu vermeiden und von einer antiken Glottologie im allgemeinen zu sprechen. Dieser Terminus sollte selbstverständlich vom aktuellen neugriechischen bzw. italienischen Wortgebrauch (γλωσσολογία, glottologia, 'linguistics') unterschieden werden, weil diese modernen, sowie die obenerwähnten Begriffe, zu spezifisch sind, als dass sie auf die hellenischen, und insbesondere auf die ältesten, Reflexionen über die Sprache vollkommen verwendbar wären. Die Glottologie sollte sich also mit allem, was das Sprachmaterial betrifft, befassen, von Lauten bis zur poetischen Funktion der Sprache, von ihrer philologischen, grammatischen und philosophischen (logischen wie auch semantischen) Komponente bis zur Glottogonie und kulturgeschichtlichen Rolle der Sprache, denn die Sprache wurde von den ältesten Dichtern und Denkern in so einem breiten Umfang untersucht. Um einen solchen Zugang zu diesen Problemen zu rechtfertigen, wurden einige Beispiele aus den ältesten Dichtern und Denkern, u. a. aus Homer, Hesiodos, Aischylos, Herakleitos, und Parmenides angeführt. Der wichtigste Beitrag dieses Aufsatzes besteht darin, auf das Bedürfnis nach einer Gegenüberstellung und neuartiger Synthese bisheriger diesbezüglicher Interpretationen hingewiesen zu haben.

⁴⁴ J. Whatmough, *Classical Philology* 48 (1953) 253.

ПРОМЕТ ЖИТАРИЦА ИЗМЕЋУ ДУБРОВНИКА И БЛИЖЕГ ЗАЛЕЋА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Др Душанка Динић-Кнежевић

У досадашњој литератури обухваћена су скоро сва тржишта на којима се Дубровник снабдевао житом.¹ Ни материјал којим располажемо, а који се односи на промет житарица између Дубровника и ближег залеђа, није сасвим нов и непознат и не даје нам могућности да овај промет систематски пратимо, али нам ипак омогућава да нешто више кажемо о једној социјалној појави, која је била у непосредној вези са производњом житарица, а на коју у нашој историографији није обраћена посебна пажња. Ради се у ствари о гладима, којих је у средњем веку било прилично често, не само код нас него и у Европи, и од којих је понекад страдало више становништва него у ратовима. Зато ће у овом раду поред осталог бити обраћена пажња и на ту појаву која се донекле може пратити на основу дубровачког архивског материјала и српских летописа.

Да би се могла стећи јаснија представа о врсти житарица до којих су Дубровчани могли доћи у ближег залеђу и уделу овог жита у снабдевању града, чини нам се да би било добро да нешто кажемо и о производњи житарица.

Основна грана привреде средњевијековне Србије била је пољопривреда. Међу пољопривредним производима прво место су заузимале житарице. Заправо, највећи део обрадивих површина је био под житарицама, што се јасно види из обавеза зависног становништва према манастирима, тј. из манастирских повеља којима се те обавезе регулишу. Према Владислављевој повељи Богородици Бистричкој (1234—1243), меропак је био дужан да оре „пољ осме м’ти“, што значи да то земљиште пооре, засади житарицама и на крају пожање и среди плодове. Осим тога морао је „жетве да жње, и ине лихо своих м’ти; три дњи да жње и три дњи да пљеве, и тоџи да им се даа ксти“.² Обавезе кметова на властелинству манастира Грачанице су

¹ Б. Крекић, *Дубровник и Левант* (1280—1466), Београд 1956, 60—78; *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen-âge*, Paris, 1961; М. Поповић-Раденковић, *Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Puglia nel periodo Angioino* (1266—1442), Napoli, 1959; Б. Храбак, *Извоз житарица из Босне и Херцеговине у приморје од краја XIII до почетка XVII века*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине XIV, Сарајево, 1964, 121—203. Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. X, Нови Сад, 1967, 79—131.

² С. Новаковић, *Законски споменници српских држава средњег века* (Законски споменици), Београд, 1912, 590; К. Јиречек-Ј. Радоњић, *Историја Срба II*, Београд, 1952, 165.

биле још теже. Ту је меропак морао да оре 9 мати, а сокалник 6 мати. Уз то су и једни и други заманицом орали још по три мати, а оно што поору били су дужни да пожању, оврху и сместе у рупе.³ У поменутих повељама се не наводи о којој врсти житарица се ради, ни колико су које житарице заступљене. У томе је Милутинова повеља манастиру Бањској (1313—1318) много прецизнија. Према њој су меропси орали „озиме ралине“ три мати, јаре два мата и три мата проса, а сокалници „озиме ралине“ два мата, јаре мат и проса два мата. Поред тога су сви бедбом орали по један мат јесењег орања. У време жетве „настрљице“ су сви жели по три дана.⁴ У дечанској хрисовуљи (1330) житарице се не деле на озиме и јаре, већ према врсти, па су меропси били дужни да ору 2 мата пшенице, 2 овса и 2 проса, а сокалници по 1 мат од сваке врсте. И једни и други орали су бедбом по један мат „всаке ралине“, а оно што бедбом поору, морали су и да среде.⁵ На властелинству Арханђеловског манастира код Призрена, били су дужни да ору „всѣдков всакога жита“ не само меропси, него и властела „кои се окрѣтаю ов цркви“.⁶ Мада се у повељама посебно не наглашава који су јари, а који озими усеви, несумњиво је да су јари могли бити само овас и јечам, који су првенствено употребљавани за исхрану стоке, нарочито коња. Да просо није спадало у јаре усеве види се из Бањске хрисовуље, где се уз озиме и јаре усеве посебно помиње просо. Било би нормално очекивати да се пшеница највише употребљавала за исхрану становништва, али судећи по повељама и просо се много трошило, јер су као што смо поменули, меропси и сокалници и на Бањском и на Дечанском властелинству исту површину засађивали и пшеницом и просом. Из повеља других властелинстава се то не види, али није искључено да је и тамо била слична ситуација. Али иако су у средњевековној Србији биле заступљене све житарице, а просо и пшеница изгледа у истој или приближној мери, зависно становништво је дажбине феудалном господару подмиривало, по свему судећи само у пшеници, што помало изненађује. Кад је Немања (око 1196) оснивао манастир Студеницу, одредио је између осталог и то да се манастиру пшеница даје са Косова на Михољ дан, а млечни производи (благота) са Старог Влаха на Митров дан.⁷ Меропси са властелинстава Богородице Бистричке су на Божић доносили манастиру по кабао жита истребљеног и умешеног.⁸ На бањском властелинству, као што смо видели, подједнако су били заступљени и пшеница и просо, али су црквени људи на дан св. Стефана доносили цркви по три каба пшенице.⁹ На арханђеловском властелинству код Призрена било је одређено да се даје

³ Законски споменици, 635.

⁴ Законски споменици, 625—626; Јиречек-Радонић, *Историја Срба II*, 165.

⁵ Законски споменици, 649—650; Јиречек-Радонић, н. д., 166.

⁶ Законски споменици, 696

⁷ Исто, 568. У аутентичност ове повеље посумњао је још Љуба Стојановић, па се због израза који се у њој употребљавају „или ђенерал, или комесар, или комендан, или капетан“, питао да није настала у време аустро-турских ратова крајем XVII и почетком XVIII века (Споменик СКА III, Београд, 1890, 57). Ст. Станојевић сматра да је у сачуваном препису студеничке повеље углавном очуван првобитни текст, али је он интерполисан. (*Студије о српској дипломатији, О фалсификованим повељама*, Глас СКА 169, Београд, 1936, 44).

⁸ Законски споменици, 590.

⁹ Исто, 625—626. На властелинству Богородице Бистричке меропси су на Божић доносили по „кабљ жита истребљив и оумѣси“ (Закон. споменици, 590).

мјесечнина братињим двађа -на- десете все пшенице како имь се оу Баньском даје“. И „виђь доуховна“ се на овом властелинству давала у жити или новцу.¹⁰ Новонасељени становници на властелинству св. Ђорђа скопског давали су цркви са земље коју су обрађивали једну четвртину жита и једну десетину свих осталих производа.¹¹ И доходак царски, сође, давао се у жити, односно новцу.¹² Као што видимо жито, односно пшеница је представљала најважнију натуралну дајбину, која се временом могла исплаћивати и у новцу. Због тога се увек, кад се набрајају дајбине зависног становништва, на првом месту ставља жито.¹³

С обзиром на важност коју је жито имало у исхрани становништва, разумљиво је што се производњи житарица у средњовековној српској држави посвећивала велика пажња. Обрада земље је због доста несавршеног оруђа морала бити прилично примитивна, али су и манастири и зависно становништво настојали да са својих поседа добију што веће приносе, јер жито је представљало и добар извор прихода, пошто су вишкови могли бити продати на разним трговима. Да би приноси били већи, жито се чак и наводњавао, наравно у оним подручјима где су за то постојали природни услови, па се на тај начин побеђивала суша. Разумљиво је да су манастири као највећи земљопоседници настојали да од владара добију искључиво право коришћења извода“. То им је и полазило за руком. Тако је Милутин манастиру св. Ђорђа скопског (1300) поред осталог приложио „изводе отъ Лепен'ца кои њеходи на Поли Тоурен'ско... и да си вади жита и вкртове в Поли Тоурен'ском“. Црква се овим правом обилато користила дозвољавајући кметовима да користе воду уз одређену накнаду. Онај који би наводњавао своју земљу водом која се изводи „отъ црквена мѣста главе“, давао је цркви од једног рала наводњавање земље „кквѣь водокаштиноу“, а од врта 6 динара. За коришћење црквене воде без игумановог пристанка плаћала се двострука сума и још 12 перпера. Ко би добио његов пристанак, а одбио да плати „водоваштиноу“, давао је цркви два кабла жита од једног рала и преко тога још 10 перпера.¹⁴ Наводњавање се без сумње вишеструко исплатило, јер је таква земља давала добре приносе, али је сигурно да је мали део површина засађених житарицама био погодан за наводњавање, тако да је принос уопште узев, у многоме зависио од атмосферских прилика. Али и поред свега, производња житарица у Србији не само да је задовољавала потребе домаћег

¹⁰ Законски споменици, 699. О биру види Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању жетаричества у средњовековној Србији*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XI 1, 27—37.

¹¹ Законски споменици, 613. Четвртина од жита плаћала се и на поседу цетињског манастира према повељи Ивана Црнојевића од 4. јануара 1485. (Законски споменици, 779).

¹² Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, Београд, 1960, 83, И. Божић, *Доходак царски*, Београд, 1956.

¹³ У Душановој повељи јерусалимској цркви св. архангела Гаврила и Михајла (1348) даје се цркви право да сваке године сакупља „отъ Вранине, што се обрета лѣтине, жита и вина“... (Законски споменици, 707). У повељи Вука Бранковића манастиру Хиландару (1377), којом му уступа манастир св. Ђорђа скопског, истиче се да се половина жита, вина и других доходака даје Хиландару. И у повељи Балше III, којом 1420. даје повластице цркви св. Николе Врањинског, истиче се да црквена села на којима седе Каручи, дају цркви десетак од свега што даје лето, од жита и од вина... (Законски споменици, 425, 583).

¹⁴ Законски споменици, 610, 618.

становништва, него је жито и извожено. Највише су га извозили Дубровчани којима то, додуше, није било најважније тржиште, а вероватно су се ту понекад снабдевали и градови из зетског приморја. На основу материјала који нам је сачуван, не може се у потпуности одредити учешће Србије и неопосредног залеђа у снабдевању Дубровника житарицама, али се ипак може констатовати да су се Дубровчани рано почели интересовати за жито из залеђа и да је у XIII веку извоз житарица са овог подручја, за Дубровник бис много значајнији него касније у XIV веку. То се да закључити и на основу трговачког уговора између Дубровника и Анконе од 4. јуна 1292, из кога се види да су Дубровчани ово жито користили не само за своје потребе него су га чак извозили и у Анкону. Извоз житарица из „Склавоније“, под чим уговорене стране подразумевају подручје „a loco qui dicitur Czenta usque in flumen Lessi“, у Анкону је за Дубровник био привлачан, јер се по овом уговору на то жито није плаћала никаква царина, за разлику од жита из Романије за које су Дубровчани при истовару у Анкони морали да плате царину у износу од 40 солида на вредност жита од 100 либара.¹⁵ И српски владари су овај промет подстицали гарантујући Дубровчанима слободну трговину по својој земљи. У уговору између краља Милутина и Дубровника из 1301. Милутин гарантује да краљ ни његови службеници не смеју од дубровачких трговаца узимати бесплатно просо, восак, брашно или какве друге животне намирнице¹⁶, које су ови без сумње куповали по селима српске државе и препродавали их на трговима или одвозили у Дубровник, ако се радило о ближем залеђу. Жито су, међутим, доносили и сами становници залеђа, како на дубровачке отоке тако и у град. Стога је 25. августа 1301. у Малом већу било одлучено да се изаберу „tres boni homines“, који ће ићи на острва и тамо пописати све жито које доносе поданици српског краља и људе, који могу да га купе.¹⁷ Почетком 1326. опет је у Малом већу расправљано о поданицима српског краља који довозе жито у град и било им је дозвољено да га истоваре где хоће, али су могли да га продају само у општинском магацину. Ако што од тог жита желе да извезу из града, требало је да плате царину од 2 фолара на уборак.¹⁸ Не знамо колики је био овај извоз, али нам је познато да су понекад у Дубровник извозиле жито и најистакнутије личности. Маја 1312. у Дубровнику је било одлучено да се купи жито од Милутиновог сина Стефана, који је у то време управљао Зетом. Куповину је још раније био уговорио дубровачки грађанин Добре Зрзовић, али је било потребно да се са тим сложи и дубровачка влада.¹⁹ Колико је жита било у питању није назначено, али можемо претпоставити да се ради о већој

¹⁵ Ј. Радонић, *Дубровачка акција и њено значење*, књ. I, св. I, Зборник за ИЈК II, Београд 1934, 72—73; Б. Храбак, *Извоз житарица*, 130.

¹⁶ Законски споменици, 158

¹⁷ Изабрани су Slavi de Resti, Junius de Scocilica, Laurencius de Bona (*Monumenta Ragusina*, Mon. Rag.), collegit et digessit J. Gelcich, tomus V, Zagrabiae 1897, 3); Б. Храбак, *Извоз житарица*, 126.

¹⁸ Mon. Rag. V, 192; Б. Храбак, *Извоз житарица*, 126. Ове године је царину за жито у Дубровнику био закупио Vole de Cigo за 1100 перпера годишње. Царина је у то време износила 2 фолара на уборак, што значи да је кроз Дубровник у току једне године пролазило или се ту продавало око 33000 стари жита. (Mon. Rag. V, 192, Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом*, 126).

¹⁹ Mon. Rag. V, 103.

количини. Вероватно су и крупни феудалци, а нарочито манастири на сличан начин продавали жито Дубровчанима, али на жалост то нигде није забележено. Интересовање Дубровчана за куповину жита по српској држави све је више расло, па им је Душан још на почетку своје владе (око 1332) дозволио „да си копоју жито по земли и по градовѣх краљевства ми слободно“ и да их нико у томе не сме спречавати, ни властелин, ни краљевски службеник. Исто тако нико није смео ометати ни оне који продају жито. Ко би ипак учинио сметњу Дубровчанину или „земљаниноу“ који му продаје жито, „да приме гнѣвъ и наказаније од краљевства ми“ и да плате 500 перпера.²⁰ Дубровчани су се без сумње користили овим правом и куповали жито по српској држави нарочито, кад је набавка на другој страни била отежана. У такву ситуацију је град дошао у вези са кугом, познатом као „црна смрт“, која је земље у Средоземљу захватила већ 1347 па се то одразило на снабдевање града житом. Зато је у Дубровнику већ средином 1347. донета одлука, да сваки влах, „Словен“ или ко други, могу донети у град ново жито.²¹ За Дубровник је било нарочито привлачно непосредно залеђе због јефтиног превоза, па је ту увек куповано жито кад га је било. Подаци о томе су додуше ретки, јер су вероватно бележене само оне значајније набавке. Тако нам је сачувана одлука дубровачке општине од 30. августа 1359. којом она шаље свог грађанина Хвалислава Ђурановића у Конавле код тамошњег кефалије Милмана, да набави жито за општину по цени до 15 гроша дубровачки стар, с тим да жито буде превезено до морске обале, где ће га Дубровчани сачекати са лађама.²² Да су се Дубровчани добрим делом снабдевали житом из залеђа, види се из одлуке већа умољених од 10. октобра 1378. да се пише бану Далмације и Хрватске „quod nostri circavicini a quibus nos habebamus de blado bonam partem, sunt in egencia pro isto presenti anno“ и да се замоли да им дозволи да жито купе у Далмацији, Хрватској и Хуму и увезу га у град, јер им је то био једини излаз, пошто је снабдевање у Апулији због рата око Тенедоса било врло ризично.²³ Несташица жита је била и следеће године, па је 12. новембра 1380. у Већу умољених било одлучено, да се за жито и брашно, које у град до Ускрса увезу „Словени“, Дубровчани или ко други не плаћа никаква царина.²⁴ Изгледа да су у ова немирна времена Дубровчани све ређе одлазили у залеђе по жито, па су га становници залеђа сами доносили у град и ту продавали. Дубровчани су очигледно били заинтересовани за ово жито, па је 2. априла 1387. у Малом већу било одлучено, да се општинским синдицима по магацинима забрани да присиљавају „Словене“ и влахе, да своје жито и брашно продају у општинским магацинима, већ да им се дозволи да га слободно продају на пијаци.²⁵ За оне „Сло-

²⁰ Законски споменици, 166; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, Београд—Ср. Карловци, 1929, 47.

²¹ Mon. Rag. I, 67, Б. Храбак, Извоз житарица, 126; Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом*, 96.

²² Т. Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. XIII, Zagreb 1914, 613—614.

²³ Mon. Rag. IV, 171—172; Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом*, 103; Б. Крекић, *Дубровник и рай око Тенедоса (1378—1381)*, Зборник радова Византолошког института, књ. V, 21—47.

²⁴ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике*, књ. I, Зборник за ИЈК, III одељење, књ. XV, Београд, 1951, 85.

²⁵ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике*, књ. II, Зборник за ИЈК, III одељење, књ. XXI, Београд 1964, 375; Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом*, 126.

вене“ који би желели да жито истоваре у магацинима, по одлуци Малог већа од јануара 1388. требало је осигурати и дућан.²⁶ Тако је за жито Бељака Санковића, које је у град требало да стигне 25. јануара 1389, било одлучено да се на трошак општине превезе из Сланог у Дубровник и да се обезбеде дућани у магацину.²⁷

На све жито или брашно које се увезе у град, па и на оно које су увозили становници залеђа, плаћала се одређена царина. Стога је на улазу у град стајао посебан службеник који је бележио све што се унесе у град и о томе издавао потврду власнику. Али и ту је понекад било пропуста који су од општинских власти строго кажњавани. Тако је Радоста „porterius“ био принуђен да 18. јануара 1313. призна пред кнезом, да му је „una Sclava“ дала 2 фолара и он јој је дозволио да унесе у град торбу жита „sine bulla“. Због тога је био кажњен са 3 перпера и лишен дотадашње службе.²⁸ Царина се плаћала од продатог жита и то на месту продаје, а то је за „Словене“ и влахе по одлуци Малог већа од 11. септембра 1388. било на подручју „puteo comunis, qui est in platea, usque ad campanam ripariorum per totam plateam“. Онима који нису имали потврду о количини продатог жита, царина се наплаћивала према новцу који су добили од продаје, узимајући у обзир просечну цену жита у граду. Општински цариници су од људи из залеђа царину морали да наплате у новцу, а ни у ком случају нису смели да уместо тога узму нешто у залог.²⁹

Док је Зета улазила у састав српске државе све повластице које су српски владари издавали Дубровчанима у вези са трговином житом и другим артиклима, односиле су се и на њу, а Дубровчани су као што смо видели и тамо набављали жито. После Душанове смрти, кад се Зета издвојила, Балшићи су Дубровчанима у погледу трговине уопште и куповине жита потврдили она права која су они имали и раније. Тако им је Балша II 20. новембра 1379. дозволио да слободно пролазе кроз његову земљу и да купују и продају „саски трѣгъ и жито“ уз царину као што је раније било, по 2 динара од мантије.³⁰ Иста права је Дубровчанима потврдио 27. јануара 1386. и Ђурађ Балшић.³¹ Крајем марта исте године Мало веће је одлучило да пошаље Магоја Хучу у Улцињ по жито које је ту било утоварено.³² Мада нама је о набавци жита у Зети у ово време сачувано мало података, промет је морао бити прилично жив, самим тим што се одређеје и висина царине за извоз житарица.

Трговину житом између Дубровника и залеђа не смемо посматрати једнострано, јер жито не само да је из залеђа увожено у Дубровник него је било и обратно. Заправо и током XIII и XIV века, кад је пољопривреда у српској држави била у сталном успону, дешавало се је да су Дубровчани морали интервенисати са својим житом. Била је довољна једна неродна година, каква болештина или рат, па да становништво буде изложено гладо-

²⁶ М. Динић, Одлуке већа II, 449.

²⁷ Исто, 536.

²⁸ Lamenti politici, I, 29.

²⁹ М. Динић, Одлуке већа II, 484.

³⁰ Законски споменици, 196.

³¹ Исто, 199.

³² М. Динић, Одлуке већа II, 260—261.

вању. То је и разумљиво, јер у то време још увек није било повољних услова за смештај већих количина жита и стварање већих залиха. На властелинству манастира Грачанице помиње се смештање жита у рупама, а на властелинству св. Ђорђа скопског „сокница“³³, али не знамо колика је била и како је грађена. Али да у то време још увек није било магацина где би се жито могло дуже одржати, види се и по томе што ни Дубровчани, који су се о смештају жита посебно бринули, нису успели да саграде магацине где би им се жито одржало дуже од једне године. Зато су често били принуђени да га због кварења продају по нижој цени и раније него што су планирали³⁴, и то не само својим грађанима него често и суседима из залеђа. Да су се становици залеђа понекад снабдевали житом у Дубровнику, види се и из уговора о миру између краља Уроша I и Дубровника (1254—1256), где се наводи да ће се жито и вино које се почне продавати у граду, продавати и Дубровчанима и људима краља Уроша.³⁵ И сами дубровачки трговци су понекад доносили веће количине жита и продавали га на трговима по српској држави, користећи повремене несташнице жита. Тако је 1280. Михајло Гердузи исплатио осморици Дубровчана суму од 329 перпера и 6 гроша на рачун жита (pro racione frumenti), које је Vojihna de Scorcario одвезао у Брсково.³⁶ Војихна је на овом жити без сумње добро зарадио, јер је ове године по свему судећи у Србији харала глад. То су на својој кожи осетили и Дубровчани, јер су гладни долазили до градских зидина и кради стоку и жито. Маја 1280. пред дубровачким судом је саслушан неки Кризбет као сведок Росина Белице, коме је била украдена једна коза. Кризбет је изјавио да су то учинила два сиромашна „Словена“, који су козу одвели у кућу Симона Калића из Цавтата и тамо је појели. У време суђења ова двојица су већ били умрли, свакако од глади, јер су, како је сведок изјавио били „de illis pauperibus Sclavis, qui venerunt hoc anno“.³⁷ Исте године 5. јула Михајло Кљудо и Фуско Бинчулић изјавили су пред дубровачким судом да су били присутни, кад су Доброслав Топлић, жупан Стона, и људи из Стона дошли у Дубровник, да се нагоде у вези крађе жита Фуске Бинчулића, Петра Славчића и њиховог друштва. Након обрачуна извршеног у вези крађе жита и ствари узетих у залог на име те крађе, људи из Стона су Петру Славчићу остали дужни још 21 перпер.³⁸ До крађе је вероватно дошло због глади. Глад, која је ових година владала у залеђу, натерала је изгледа многе људе да се сами продају или да продају своју децу. У то време се вероватно продала и Милост, жена Продроја из Хума, за коју је Богдана, жена лучког радника Поброја, уз његову сагласност у Апулији платила 5 солида и тиме је откупила из ропства. Због тога се Милост 4. маја 1282. обавезује њој и њеном мужу свим својим добрима да ће јој за месец дана исплатити 2 солида, а остала 3 до Ускрса.³⁹ Овакво продавање у ропство је по свему судећи узело

³³ Законски споменици, 613, 635.

³⁴ Д. Динић-Кнежевић, Трговина житом, 117.

³⁵ Законски споменици, 152—153; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XIII до краја XV века)*, Београд, 1926, 48.

³⁶ Г. Чермошник, *Канцеларијски и поштарски списи I*, Зборник за ИЈК I, Београд 1932, 29.

³⁷ Исто, 28—29.

³⁸ Исто, 32.

³⁹ Исто, 74—75.

већег маха, па су неки покушали да то искористе и на лак начин дођу до робља. Такав случај је изгледа био са Дубровчанином Марином Риза, који је 18. јула 1282. пред дубровачким судом изјавио да је Стану, ћерку Радила из Рудина, купио у Апулији од њених родитеља за 7 перпера „tempore famis“. Стана је, међутим, преко сведока успела да докаже, да ју је Марин држао не као ропкињу, већ као наложницу.⁴⁰

На поновни извоз житарица из Дубровника у залеђе наилазимо 1303. у време рата између Дубровника и краља Милутина. Овај рат је имао штетне последице не само по Дубровник, него и по Србију. У Дубровнику је због тога 18. маја 1303. у Већу умољених било одлучено да се „propter maximam pauperitatem et guerram Sclavorum“ свима онима који нису покрили куће црепом до раније предвиђеног рока, дозволи да то учине за следеће две године, под казном од 25 перпера.⁴¹ У Србији је рат довео до nestaшице жита. Заправо те године августа месеца у већу Умољених је било одлучено да се онима, који доведу жито било са које стране у град, дозволи да једну четвртину извезу изван града и продају „Словенима“ или коме другоме.⁴² Пошто се приближавао рок исплате светодимитарског дохотка српскоме краљу, а општина је била без новца, одлучено је 1. септембра 1303. да се 2000 стари жита купљеног од трговаца из Романије прода преко једног поузданог човека становништву из залеђа и то по што вишој цени, а ако то не буде довољно за исплату дохотка, да се прода још и више. Истог месеца поновљена је и раније донета одлука да се онима који доведу жито у град дозволи да једну четвртину извезу и продају „Словенима“.⁴³ Криза из ове године је изгледа сразмерно брзо преброђена, јер је у јануару 1304. веће Умољених дозволило онима који имају вишак жита да га извезу и продају „vilanis de foris“ и да ови сељаци не могу купити друго жито осим општинског, све док општина не прода своје жито.⁴⁴ То је с једне стране знак да је општина била добро снабдевена житом, а с друге да су њени сељаци из околине могли да га купе и на другој страни, односно од својих суседа из залеђа. Али већ 1306. жито се поново могло продавати „Словенима“ поданицима српског краља. Заправо, 10. марта те године веће Умољених, као и пре неколико година, дозвољава онима који увезу жито у град да могу овести једну четвртину и продати „Словенима“ или коме другом.⁴⁵ Али ово није једини податак који говори да жита у Србији није било довољно. Ових година су Македонија и јужна Србија много страдале од Каталанске компаније коју је византиски цар Андроник II најмио за борбу против Турака. Они су 1307. опустошили светогорске манастире, па је после тога дошло до страшне глади, тако да су, како описује архиепископ Данило, људи почели масовно умирати од глади, „јер умрлим матерама деца сисајући дојке сама умираху, а људи од глади зијајући судараху се и падаху као пијани и обузети глађу нису могли ни гледати. А други од њих ничице лежећи, као и живо-

⁴⁰ Исто, 83.

⁴¹ Mon. Rag. V, 52—53.

⁴² Mon. Rag. V, 57.

⁴³ Mon. Rag. V, 57—58; Д. Динић-Кнежеввић, Трговина житом, 84—85.

⁴⁴ Mon. Rag. V, 71.

⁴⁵ Mon. Rag. I, 4.

тиња траву зубима кидајући издисаху“.⁴⁶ Да је после ратних пустошења често долазило до глади, види се и из Доментијановог описа ситуације у Србији после рата између Стевана и Вукана 1202. Кад се угарска војска повукла, дође, како каже Доментијан, „други иноплеменик, звани глад, гори од оних који су прешли и створи свој други плен већи од првог . . . стрелјајући без стреле и бодући без копља и секући без мача, и убијајући без шиба и просто рећи гонећи без ногу и хватајући без руку и кољући без ножа . . .“⁴⁷ Овакве глади су нагониле људе да своју имовину продају у беспцење. У попису имања хтетовског манастира (око 1346) наводи се да је њиву у Царевом Студенцу, Крајмирово селиште, купио игуман манастира „оу Юре, Крајмирове чтере и оу сестре ни Юре и оу них дѣтем оу Битомира и оу Дина и оу Мила и оу Романа за .к. кѣбѣ жита оу гладно врѣме, и проуцесмо мѣхъ сирѣниа и полѣткѣ сланине“.⁴⁸ У то време је вероватно продата и њива „на Кляковѣ цо птодаде Дланота за свиню и за шѣвна, а нива под враздомѣ“⁴⁹. И рат између краља Милутина и угарског краља Карла Роберта, изазвао је сличне последице. Зато поданици српског краља током 1319. и следећих неколико година купују жито у Дубровнику. Почетком октобра 1319. општина им продаје 100 стари пшенице и 3 стара јечма, по цени од 18 гроша за стар пшенице и 10 гроша за стар јечма.⁵⁰ Како су гладне масе из залеђа све више наваливале на град, а у граду је већ дуже времена било довољно жита доведеног из јужне Италије, 3. децембра 1319. је било одлучено да се свим „Словенима“ који долазе у град прода општинско жито по цени, по којој се продаје „extra portam doane“.⁵¹ Општина им жито продаје и следећих неколико година. Тако се у априлу 1320. пшеница продаје по цени од 20 гроша стар, крајем октобра 1323. по 18 гроша стар, а 1325. продаје се 100 стари пшенице, али не знамо по којој цени.⁵² Становништво из залеђа се, без сумње, и даље повремено снабдевало житом у Дубровнику, али ми на одредбе у вези са тим наилазимо тек 1361. кад је Војислав Војиновић заратио са Дубровником. Да је глади било и пре тога, види се из српских летописа. Под гоудином 1358. наши летописци бележе да је била велика глад „такови же не вистѣ ѿт сложенѣа мироу, і иже по толи такови, Христе милостивн да не воудѣт“.⁵³ У дубровачким документима се ова глад не помиње, али можемо претпоставити да су људи из залеђа у то време могли слободно да купују жито у Дубровнику. До забране је дошло тек у време рата са Војиславом Војиновићем. Заправо у фебруару 1361. забрањено је да „Словени“, који нису са подручја дубровачке општине, извозе жито из града. Истовремено је било забрањено свим

⁴⁶ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превод Л. Мирковић, Београд, 1938, 258.

⁴⁷ Доментијан, *Животи св. Саве и св. Симеона*, превод Л. Мирковић, Београд, 1938, 302.

⁴⁸ Споменик СКА III, Београд 1890, 39; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 131; Р. Микаљчић, *Селишта*, Зборник Филозофског факултета IX—1, Београд, 1967, 175.

⁴⁹ Mon. Rag. V, 125.

⁵⁰ Mon. Rag. V, 159.

⁵¹ Mon. Rag. I, 101; II, 316; V, 166.

⁵² Љ. Стојановић, *Стифи српски родослови и летописи*, Ср. Карловици, 1927, 206; В. И. Наумов, *К оценке социально-экономических изменений в Сербии, Македонии и Зетии во второй половине XIV в.*, Вопросы истории Славян, Воронеж, 1966, 101—102.

дубровачким грађанима да из града извозе жито, било да је контролисано или не (*bullatum vel non bullatum*), ради продаје „Словенима“ који живе ван територије дубровачке општине, под казном од једног перпера и губитком жита. Половина казне ишла је општини, а половина официјалима одређеним да контролишу овај промет.⁵³ У марту следеће године било је одлучено да се предузму још строже мере, како би се онемогућио извоз и истовар жита на територију дубровачких непријатеља.⁵⁴ Али кад су се Дубровчани измарили са Војиновићем, вероватно је укинута и ова забрана, па су становници залеђа поново могли, кад им устреба, да купују жито у Дубровнику.

До веће глади, која је захватила широко подручје, дошло је поново 80-тих година XIV века. Још у октобру 1378. Дубровчани су, као што смо поменули, писали бану Далмације и Хрватске да њихови суседи од којих купују добар део жита „*sunt in egeancia bladi pro isto presenti anno*“ и молили га да им дозволи да жито купују у Далмацији и Хуму.⁵⁵ Ове године жита није било ни у јужној Италији, одакле су се Дубровчани најчешће снабдевали, јер је била неродна година.⁵⁶ Можемо претпоставити да је то био разлог и за nestaшицу жита у залеђу. Један од разлога је могла бити и куга, која је најпре захватила јужну Италију, а 1381. се појавила и у Босни.⁵⁷ Није искључено да су од ње страдали и неки делови Србије. Због свега тога становништво залеђа је неколико година било изложено гладовању. Једини спас за изгладнеле је био Дубровник који је и сам ових година тешко долазио до жита, али је ипак у мају 1379. дозволио „Словенима“ да га могу купити и извести из града.⁵⁸ Ови се, изгледа, нису тиме задовољили, већ су се многи почели са породицама и имовином селити на градску територију. Да би се ово спречило, 12. марта 1380. је било одлучено да се сви „Словени“, који су се бесправно уселили, истерају најкасније за три дана, а они који би их убудуће примили, били би кажњени са 5 перпера или месец дана затвора.⁵⁹ Али ни ово није много помогло, па је 22. децембра исте године веће Умољених дало овлашћење војним заповедницима у граду (*capitaneis guerre*) да из града истерају све гладне „Словене“ и не дозволе да иједан уђе у град.⁶⁰ Гладне масе су и следеће године узнемиравале град, па је 8. фебруара 1381. дозвољено кнезу и двојци „*capitaneis generalibus*“ да могу дати у име општине до 2 стара хлеба онима, који буду истерани из града. Али гладни су и даље пристизали, тако да је општина била принуђена да 16. априла исте године изабере Михајла Мартинусића и Марина Бинчулића „*ad expellendum pauperes famelicos novicios*“.⁶¹ Последице глади су се осећале

⁵³ Mon. Rag. III, 62—5. августа 1361. дозвољава се кнезу и двојци „*capitaneis guerre, possendi providere illis qui intercesserunt fenum et bladum Voyslavi in Geccha*“ (Mon. Rag. III, 103).

⁵⁴ 14. марта 1362. у Малом већу је било одлучено да се пошаље једна барка са 5 једара „*cum una lettera, significando capitaneo et consiliario de II navigiis, que vissa fuerunt furmento, ut habeant custodiam, quod d. ffrumentum vel bladum non discargetur in locis nostrorum inimicorum*“ (Mon. Rag. III, 168).

⁵⁵ Mon. Rag. IV, 171—172.

⁵⁶ Д. Динић-Кнежевић, Трговина житом, 103—107.

⁵⁷ М. Динић, Одлуке већа I, 115.

⁵⁸ Mon Rag. IV, 215.

⁵⁹ М. Динић, Одлуке већа I, 23.

⁶⁰ Исто, 94.

⁶¹ Исто, 126.

и следећих година, па се марта 1386. доноси одлука, којом се забрањује довожење у град или на градску територију „*aliquam personam fugientem de contratis propter famem*“, под казном од 15 дана затвора.⁶² Глад је захватила не само Србију и Босну, него и Зету, па су се кастелани зетских приморских градова снабдевали житом у Дубровнику. Кастелану града Будве је 14. јануара 1388. било дозвољено да из Дубровника извезе 20 стари јечма, а 27. фебруара 15 стари пшенице.⁶³ Јануара исте године грађанину Улциња, Вали де Цан, дозвољено је да извезе 6 стари пшенице по цени од 4. перпера за стар, а фебруара Улцињанима да по истој цени извезу 100 стари, опату св. Марије Ратачке 20 стари и калуђерима св. Михајла на Превлаци 10 стари.⁶⁴

Чак је и Ђурађ Страцимировић, који је само две године раније дозволио Дубровчанима да купују жито по његовим земљама, сад био принуђен да га купује у Дубровнику по високој цени. У марту 1388. у Дубровнику се расправљало да ли да му се прода 50 или 100 стари пшенице и на крају је одлучено да му се прода само 50 стари по цени од 4 перпера за стар⁶⁵, јер се још увек није могло знати каква ће ситуација у погледу снабдевања бити у току године.

До поновне навале гладних из залеђа на Дубровник долази у зиму 1395. Стога је већ 10 фебруара у Великом већу одлучено, да се сви сиромашни „Словени“ који су у граду и који накнадно буду дошли истерају и да им се да извесна количина хлеба. Било је и предлога да се пребаце у Апулију, али то није прихваћено.⁶⁶ После овога за читавих следећих 20 година немамо помена о гладнима, али то не значи да их није било, јер летописи бележе само оне најдрастичније глади, а Дубровчани само онда кад су они угрожени навалом гладних у град. У овом периоду глади је морало бити чешће него раније, јер пољопривреда од краја XIV века постепено опада, због турских освајања и пустошења која су уназидила све гране привреде. Додуше, после косовске битке а нарочито за владе деспота Стефана Лазаревића, у Србији је настао сразмерно миран период развоја, искључујући период турских међусобица (1410—1413), кад су нарочито јужни делови деспотовине били јако опустошени. Али и поред тога у привреди се ситуација изменила. Пољопривреда губи некадашњи значај, а тежиште привреде је на рударству и трговини. Да се са пољопривредом није више могло рачунати и да су приходи од земље били врло несигурни, види се и по томе, што челник Радич 1430. манастиру Кастамонита, чији је ктитор постао, уместо земљишних поседа даје 20 литара сребра, да од тога купују жито.⁶⁷ Становништво је без сумње успевало да задовољи своје потребе у житу, али то више није било подручје са кога се житарице извозе. Дубровник се у снабдевању житом био сасвим оријентисао према јужној Италији и Леванту, тако да је са тим житом често снабдевао не само сиромашно становништво

⁶² М. Динић, Одлуке већа II, 259.

⁶³ Исто, 450, 456.

⁶⁴ М. Динић, Одлуке већа II, 403, 453, 456.

⁶⁵ Исто, 404.

⁶⁶ Reformationes XXX, 7', 103', 104. Р. Јеремић-Ј. Тадић, Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника, књ. II, Београд, 1939, 185—186.

⁶⁷ Законски споменици, 549.

из залеђа, него и обласне господаре, а понекад и саме владаре. У такву ситуацију су Босна и непосредно залеђе дошли у вези са продором Турака у Босну 1414—1415. и последицама до којих је дошло, а нарочито у вези са међусобним обрачунавањем босанских великаша, до чега је дошло после убиства Павла Раденовића.⁶⁸ Заstraшено и изгладнело становништво је бежало према Дубровнику па је почетком фебруара 1416. било дозвољено поданицима босанског краља да се због страха од Турака могу склонити у у Стои и на Пељешац.⁶⁹ Сличних дозвола појединцима и групама било је све до 1420. Ових година је земља била страховито опустошена, тако да жита није било ни за кога, па се и босански великаши обраћају Дубровнику. Тако је априла 1416. било дозвољено Јелени, жени Сандаља Хранића, да у Дубровнику може купити и извести до јуна месеца 50 стари пшенице и 30 стари јечма, а децембра исте године њеном мужу Сандаљу да купи и изведе још 50 стари пшенице и 50 стари јечма.⁷⁰ Жито није имао чак ни краљ Остоја, па се фебруара 1417. обраћа Дубровнику. Веће Умољених му је дозволило да изведе пшенице и јечма у вредности до 300 перпера. У исто време дозвољено је и Петру Павловићу, сину недавно убијеног војводе Павла Раденовића, да изведе 75 стари жита, а Вукославу Познановићу — 10 стари или нешто више.⁷¹ Исте године маја месеца Петру Павловићу је било дозвољено да изведе још 1000 стари жита пошто плати уобичајену царину.⁷² Жито му је вероватно било потребно за снабдевање војске, јер је био у рату са Сандаљем Хранићем око очевих поседа.

Ових година се у Дубровнику снабдева житом и Балша Балшић. Њему је априла 1416. било дозвољено да у Дубровнику купи и са њиховим баркама изведе до јуна 200 стари пшенице. Августа 1418. поново му је било дозвољено да под истим условима купи још 600 стари пшенице. Истог дана је било дозвољено и кнезу града Бара да изведе 200 стари пшенице или јечма.⁷³ Из Дубровника су у ово време за своје потребе извозили жито и сељаци из залеђа. И то је био контролисани извоз, а све жито које се на тај начин изведе, бележио је за то посебно плаћени службеник.⁷⁴ Ових година су из града извезене веће количине жита, што је морало сасвим смањити дубровачке резерве, па је вероватно стога у већу Умољених 17. октобра 1419. донета одлука да се забрани извоз жита онима из Конавала и свим становницима залеђа. Дубровчанин, који би противно овоме „Словенима“ продао жито, кажњаван је са 15 дана затвора и губитком жита, а „Словен“ који би га извозио, ако се ухвати — губио је жито. Сандаљевим поданицима било је дозвољено да из града извозе све осим жита.⁷⁵ Из града се, међутим, жито у залеђе поново извози 1429. Јануара те године стигло је у Дубровник писмо

⁶⁸ С. Ђирковић, *Две године босанске историје (1414—1415)*, Историски гласник 3—4, Београд, 1953, 29—41; *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964, 244.

⁶⁹ Consilium Rogatorium (Cons. Rog.) I, 35'.

⁷⁰ Cons. Rog. I, 46', 58'.

⁷¹ Cons. Rog. I, 63.

⁷² Исто, 72'.

⁷³ Исто, 46', 133.

⁷⁴ 3. јуна 1417. у Малом већу је усвојено „de providendo Matcheo Dragon de yp.-is quinque pro labore quem passus in scribendo Sclavis, qui portabant frumentum extra civitatem“ (Consilium Minus I, 139').

⁷⁵ Cons. Rog. II, 70—71', 71.

војводе града Бара, којим он у име деспота Ђурђа моли Дубровчане да му дају оружје и жито ради утврђивања града Бара. Веће Умољених је 24. јануара одлучило да му се поклати 60 стари пшенице и нешто оружја, за одбрану града.⁷⁶ Ово је било потребно због турских напада на Србију, који су уследили после промене на престоју. До несташице жита у Србији дошло је и у време првог пада деспотовине 1439, али су Дубровчани били забранили „Словенима“ да извозе жито са њиховог подручја. До забране је дошло 4. фебруара 1440, али је ипак 14. фебруара те године било дозвољено „foreignibus circavicinis nostris“ да могу извести „pro eorum necessitate“ од општинског жита до 100 стар.⁷⁷ Дубровчани су морали да воде рачуна о извозу жита, јер је требало претходно снабдети своје подручје. Заправо, у време, кад дозвољавају да се изведе 100 стари, они и својим људима из „нових земаља“ и Конавала дају од једног стара до 3 уборка проса за сваку породицу.⁷⁸ Пшенице изгледа није било довољно, па се и војводи града Бара 11. априла 1440. дозвољава да изведе до 20 стари проса, а Јелени Сандаљевој „pro eius usu et victu“ 30 стари проса.⁷⁹ Због пада деспотовине био је угрожен и сам деспот Ђурађ, тако да му је 10. октобра 1440. било дозвољено да изведе из Дубровника 250 стари пшенице и 100 стари овса.⁸⁰ У Дубровнику се често снабдевао житом и Стефан Вукчић-Косача, јер је његова земља била прилично неплодна, па понекад није било довољно жита за исхрану војске. Њему је марта 1442. у време кад је био заузео скоро читаву Зету, било дозвољено да у Дубровнику купи и изведе 100 стари пшенице и 150 стари осталог жита. Жито је требало извести у Зету, где се Стефан тада налазио.⁸¹ Јануара 1445. његовом гласнику Групку, било је дозвољено да у војводином име изведе из Дубровника до 100 стари пшенице, али је јула исте године забрањено његовим поданицима да извозе жито.⁸² Али већ 1449. жито се извози у Бар. Заправо, марта те године било је дозвољено кнезу Бара, Петру Аримонду, да из Дубровника изведе око 400 стари пшенице, јечма и проса, пошто плати царину. Следеће године маја месеца дозвољава се посланику барског кнеза, Андрији Глендићу, да изведе 100 стари пшенице „pro militione castri Antibari“.⁸³ У време кад Дубровник ратује са херцегом Стефаном, његова жена Јелена, коју су успели да придобију, снабдева се житом и вином у Дубровнику, а исто тако и Иваниш Влатковић и његова мајка.⁸⁴ У то време су жито могли да извозе и становници залеђа, али под условом да извезу и исту количину соли. Пошто је потражња жита с те стране била велика,

⁷⁶ Cons. Rog. IV, 84.

⁷⁷ Cons. Rog. VII, 127, 128'.

⁷⁸ Cons. Rog. VII, 128'.

⁷⁹ Cons. Rog. VII, 145, 145', Јелени је и 15. марта 1436. било дозвољено да изведе 30 стари пшенице (Cons. Rog. VI, 40).

⁸⁰ Cons. Rog. VII, 195'.

⁸¹ Cons. Rog. VIII, 109'.

⁸² Cons. Rog. IX, 105, 170'. 9. августа 1448. дозвољава се кнезу и Малом већу, да могу писати војводи Стефану и кнезу Владоју „pro facto bladorum“ (Cons. Rog. X, 216').

⁸³ Cons. Rog. XI, 52, 194'.

⁸⁴ 26. јануара 1453. у већу Умољених је било одлучено да се војводи Иванишу Влатковићу помогне са 100 стари пшенице и 300 ведара вина, његовој мајци Ани са 50 стари пшенице и 100 ведара вина и Јелени, Владислављевој мајци, са 50 стари пшенице и 100 ведара вина. Почетком 1454. војвода Иваниш поново тражи жито од Дубровчана Cons. Rog. XIII, 139', 183'; XIV, 14).

октобра 1453. је одлучено да се за три уборка жита извезе 4 модија соли.⁸⁶ Очигледно се радило о несташници жита у залеђу, па Дубровчани користе прилику да на тај начин обезбеде извоз соли. Да је 1453. година била неродна, види се и по томе што наши летописци бележе да је у пролеће непосредно пре пада Цариграда, пала слана и убила сву земљу.⁸⁶ То, а наравно и рат херцега Стефана са Дубровником, довео је до велике глади, па су већ почетком 1454. изгладнеле масе почеле да наваљују на Дубровник. Да би се решило питање ових гладних странаца, веће Умољених је 25. јануара 1454. изабрало три члана да поднесу предлог о томе. Њихови предлози су прихваћени 9. фебруара и од тада су на Плочама и Пилама стално стајала по два властелина са по четири стражара и пазила да који од гладних не уђе у град. Ове мере су изгледа биле ефикасне, па су ускоро укинуте. Међутим, већ 6. марта се расправљало да се поново уведу. Да би се боље пазило, 22. марта је одлучено да се на обоја градска врата поставе по 2 стражара пучанина, уз плату од 4 динара дневно. Истовремено је било одлучено да се из града истерају сви гладни који немају стан и да се свакоме од њих да по један динар за хлеб.⁸⁷ Али гладни су и даље наваљивали на град, па је маја месеца дато право „*oficiales casamorti*“ да истерају из града све гладне који немају стан, а да то дозволе и ноћној стражи и да свакоме као и раније, дају по један динар за хлеб.⁸⁸ Дубровачка влада није могла лако да се реши ове сиротиње, јер су масе изгладнелих стално надирале, тако да се о њима расправља и септембра 1454. године. Међу изгладнелима је морало бити доста оних који су долазили из Србије испред Турака, али су већину чинили Босанци, нарочито са територије херцега Стефана. То се види и по томе што је септембра 1454. било одлучено да се пише херцегу Стефану „*pro pauperibus famelicis, qui fugiunt ex suo territorio*“.⁸⁹ Још се становништво није било ни опоравило од ове глади, а већ 1456. наишла је нова још тежа глад праћена кугом. Овом приликом куга је захватила не само Дубровник⁹⁰, већ и Босну и Србију. Наши летописци су под годином 1456. забележили да је болести и глади било по свој земљи. „*Бысть с'мъртоносiе оу Новом Брѣдоу, бысть гладъ крѣпкѣ по висоуду*“.⁹¹ Од ове куге умрле су и многе значајне личности онога времена, а међу њима Јован Хуњад и деспот Ђурађ Бранковић. Куга и турска пустошења по деспотовини током 1455. и 1456. довела су до тешке глади. И овом приликом су гладни кренули према Дубровнику, па је већ почетком фебруара 1456. „*officialibus casamortis*“ било наређено да истерају изван дубровачких граница све гладне, који се налазе у граду и на градској територији и да поставе одговарајуће страже на граници да се гладни не би вратили. Ово је изгледа мало помогло, јер је у републици било толико глад-

⁸⁶ Cons. Rog. XIII, 252'.

⁸⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 237.

⁸⁷ Cons. Rog. XIV, 12', 19', 35. Р. Јеремић-Ј. Тадић, Прилози II, 186—187.

⁸⁸ Cons. Rog. XIV, 59'; Р. Јеремић-Ј. Тадић, Прилози II, 187.

⁸⁹ Cons. Rog. XIV, 86', 87; С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд, 1964, 214—215. Жито су у овој години у Дубровнику набављали и Ђурађ Ратчевић (Ratceovich) и Војвода Иваниш Влатковић. Дурђу Ратчевићу је 15. априла 1454. дозвољено да купи 12 стари пшенице, а Иванишу 200 стари (Cons. Rog. XIV, 48', 82).

⁹⁰ Р. Јеремић-Ј. Тадић, Прилози I, 78—80.

⁹¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 240; Б. Храбак, *Куга у балканским земљама под Турцима од 1450 до 1600. године*, Историјски гласник 1—2, Београд 1957, 21.

них који су стално умирали да је 17. априла влада морала да одреди једног свештеника да крштава, исповеда и сахрањује гладне сиромаше, уз плату од 7 перпера месечно.⁹² У ово време ни у граду није било довољно жита, па се фебруара 1456. влада извињава Вуку Остојићу што му не може дати жито.⁹³ Град је успео, међутим, да се сразмерно брзо снабде, тако да је већ 15. маја било одлучено да се жито може слободно продавати у општинским магацинима и то како дубровачким подацима, тако и странцима.⁹⁴

Глад је у залеђу владала и следеће године, а гладни су и даље пристизали у Дубровник. Стога је 31. марта 1457. било дозвољено „provisoribus super peste“ да истерају из града и изван граница дубровачке територије ове сиромашне и болесне који су били недавно дошли и стајали на путевима око града, у Гужу и код св. Јакоба у Вишњици.⁹⁵ Дубровачка влада је становништву залеђа овом приликом помогао тиме, што му је дозволила да из града може извозити пшеницу и остало жито.⁹⁶

Глади је наравно било и касније, а поред повремених турских пустошења, разлози томе су били и неродне године.

Dr Dušanka Dinčić-Knežević

COMMERCE DE CEREALES ENTRE RAGUSE ET LE PROCHE ARRIERE — PAYS

Résumé

Les Ragusains s'approvisionnaient, de préférence, en Italie et au Levant, mais le proche arrière — pays n'en fut pas moins attrayant pour eux, si bien qu'ils y achetaient du blé y en avait. Au XIIIe siècle ce trafic était assez vif, et on exportait le blé même à Ancône. Au XIVe siècle il n'en était pas ainsi, mais le blé ne laissait pas d'affluer. Parfois il s'agissait des quantités considérables de blé qu'on achetait aux grands seigneurs, mais, le plus souvent il était question du commerce en détail. A vrai dire, les habitants de l'arrière-pays apportaient eux-mêmes leur blé et le vendaient au marché de la ville ou le faisaient débarquer aux magasins municipaux. Vers la fin du XIVe siècle la commune a réglé ce genre de vente en déterminant le lieu et les conditions de vente. Au XVe siècle, par suite des conquêtes turques sur la péninsule des Balkans la situation fut changée, de sorte que l'importation de blé en ville se faisait de plus en plus rare, et l'intervention des Ragusains avec leur blé était du plus en plus fréquente. Les habitants de l'arrière-pays, il est vrai, achetaient le blé aussi dans le courant du XIIIe et XIVe siècle, où l'agriculture dans les pays balkaniques était en développement continu, mais cela arrivait d'ordinaire au temps de famine, causée par de mauvaises récoltes ou les dévastations de guerre. Une grande famine sévissait dans l'arrière — pays dans les années quatre-vingt du XIIIe siècle, et les marchands ragusains exportaient leur blé et le vendaient aux marchés de Serbie. De même, il y eut des famines au XIVe siècle et les chroniqueurs serbes indiquent, comme particulièrement terrible, celle de 1358. Depuis la fin du XIVe siècle les Ragusains sont confrontés, bien souvent, avec les affamés de l'arrière-pays, qui cherchent à pénétrer dans la ville. C'est surtout en 1415—1417 que Dubrovnik fut menacé par les affamés, par suite de la pénétration turque en Bosnie et les dévastations dues aux disputes des seigneurs féodaux. Des famines ultérieures furent causées, elles aussi, par les dévastations turques et les mauvaises récoltes.

⁹² Cons. Rog. XIV, 254'; Cons. Minus XIV, 97'; P. Јермић-Ј. Тадић, Прилози 33, 387.

⁹³ Cons. Rog. XIV, 254'.

⁹⁴ Cons. Rog. XV, 6.

⁹⁵ Cons. Rog. XV, 113.

⁹⁶ Исто, 118'.

POSLEDNJE GODINE BALKANSKE POLITIKE KRALJA ŽIGMUNDA (1435—1437)

Rokai Petar

Kralj Žigmund je već s početka svoje vladavine morao da se suoči sa problemom odbrane Ugarske od Turaka. Kako je za efikasno suprotstavljanje njihovom nadiranju bila potrebna velika i dobro organizovana vojska on je to nastojao da ostvari reformom sistema odbrane zemlje. On je još 1395. godine izdao u Temišvaru dekret koji je značio početak njegove delatnosti na tom području. Međutim, usled opšte političke situacije temišvarske odluke su tokom Žigmundove vladavine pale u zaborav, ili bar nisu ostvarene. Krajem svog života Žigmund je još jednom pokušao da organizuje odbranu zemlje na suvremenim temeljima. Njegova aktivnost na tom području se obnavlja u periodu od 1432—1435. godine.¹ On je na svom putu po Italiji 1432. godine u Sijeni izradio svoje predloge, a 1433. godine poslao ih je županijama, kako bi ove mogle da stave svoje primedbe na nacrt. Nacrt je obuhvatio obnavljanje celokupnog odbrambenog sistema Ugarske. Poseban deo plana bavi se načinom skupljanja vojske, ekonomskim i disciplinskim propisima. U pogledu načina skupljanja vojska se deli na tri dela: 1) kraljevska, 2) banderije velikaša i 3) županijska vojska. Drugi deo bavi se podelom reorganizovane vojske. Ukupna oružana snaga Ugarske podeljena je na dve vojske. Jedna je namenjena za odbranu severne Ugarske od husita, a druga, južna, ustanovljena je da štiti granicu prema Turcima. Granice Ugarske su, međutim, shvaćene u širem smislu, podrazumevajući i granice balkanskih vazalnih država: Bosne, Srbije, Vlaške i Moldavije, u kojima su Turci već prilično izgradili svoj uticaj. Područje odbrane južne vojske delilo se na pet okruga. Po tom planu granice Hrvatske i Dalmacije trebali su da brane: kraljevska vojska sa dve, a ban Hrvatske, cetinski knez Ivan Nelipčić, krbavski knez i porodica Frankopan sa po jednom banderijom. Njima se pridružuju oružane snage hrvatskih županija i Dubrovnika. Ovde su uračunati i Vlasi. Drugi okrug sačinjavaju slavonski ban, vranski prior, zagrebački biskup, Lovro Tot Hedervari i porodica Blagajski. Trećim okrugom su obuhvaćeni slavonsko i hrvatsko plemstvo i preostalo bosansko područje, Hum, koji daju ukupno 18 banderija. Njima je priključeno sedam banderija Virovitičke, Šomodske, Zaladske, Baranjske, Bačke, Vukovske, Bodroške i Tolnadske županije. Centar odbrane čini oblast Usore. Tu srpski despot sam raspolaže sa 8000 konjanika, Jovan Maroti sa 1000, Matko Talovac sa isto toliko, Jovan Gorjanski, Petar Čeh de Leva, Jovan Gergeljfi daju po jednu banderiju. Mačvanski ban daje 400 vojnika, a po-

¹ Deér J., *Zsigmond király honvédelmi politikája*, Budapest, (Bpest), 1936, 92.

žeška županija, bosanski (đakovački) biskup, porodica Botoš, Henrik Vajdafi i Đorđe Lorand Šerke zajedno jednu banderiju. Banat brane dve kraljevske banderije, po jedna banderija kaločkog nadbiskupa i velikovaradinskog biskupa. Čanadski biskup sam, a Vlasi, Kumani, Pečenezi i Jasi zajedno daju 200 konjanika. Tamiška, Kovinska, Zarandska, Aradska, Čanadska, Torontalska, Krašovska i Čongradska županija zajedno opremaju 1 400 konjanika. Erdelj, Vlašku i Moldaviju brane po dve banderije kralja i vojvode od Erdelja, vojvode Vlaške i Moldavije učestvuju u odbrani sa ukupno 10.000, a Sekelji i Sasi sa 4.000, erdeljske županije sa 5 000 konjanika; Erdeljski biskup sa jednom banderijom, a županije preko Tise sa ukupno 1.650 konjanika. Vojska namenjena odbrani zemlje od Turaka iznosila bi 60.160 konjanika u što još nisu uračunate banderije svih velikaša i gradova.²

Žigmundov nacrt sistema odbrane po okruzima imao je prednost koja se sastojala u tome da su se, prilikom manjih upada Turaka, pojedini okruzi mogli braniti i sami, što naravno nije isključilo mogućnost jedne opšte mobilizacije u slučaju veće opasnosti.³

O ovom predlogu raspravljao je sabor u martu 1435. godine. O samom odnosu sabora prema toj tački nacrtu sačuvano je vrlo malo podataka. Zna se da je sabor prihvatio zakonski predlog vladara 12. III 1435. godine.⁴ Da je ta tačka sprovedena u delo, bar načelno i što se same Ugarske tiče dokazuje činjenica da se u navedenom periodu mobilizacija vojske vršila prema načelu delimične mobilizacije.⁵ Iz aspekta Balkanske politike Žigmunda svakako je od velikog značaja to da su se u njegovoj okolini u Požunu našli za vreme sabora i srpski despot Đurađ Branković i bosanski kralj Tvrtko II.⁶ Mada njihova uloga nama nije poznata, možemo je naslutiti ako imamo u vidu ulogu što je njima namenio nacrt odbrane. Još više svetla baca na njihov stav prema problemu odbrane Ugarske ta okolnost da su rubrike broja kontingenata popunjavali sami vlasnici banderija.⁷ U tom slučaju broj od 8.000 konjanika koje oprema srpski despot svedoči o njegovom shvatanju ozbiljnosti problema odbrane Ugarske. No i u slučaju da ova pretpostavka nije tačna, ostaje činjenica da je Đurađ po tom planu učestvovao sa deset banderija više od samog kralja u odbrani Ugarske od Turaka, što je i prirodno ako znamo da je, pored toga što je njegova zemlja bila u velikoj meri ugrožena od Turaka, despot bio najkrupniji velikaš južne Ugarske: dakle, njegova bezbednost je bila u dvostrukoj opasnosti.⁸

Ugarska je u užem smislu reči i ranije bila opkoljena vazalnim državama. Taj sistem bio, je posle prodora Turaka na Balkan, usavršen i služio je kao bedem protiv njihovog daljnjeg nadiranja. Međutim, tokom XV veka taj bedem je ozbiljno ugrožen. Odbrambeni pojas se povukao ka granicama Ugarske. Žigmundov nacrt je prvi plan koji se bavi organizacijom odbrane na samom tlu Ugarske, mada još

² Fessler I. A., *Geschichte von Ungarn*, Leipzig, 1869, II, 416—419.

³ Szalay J.—Baróti L., *A magyar nemzet története*, Bpest, 1896, II, 158.

⁴ Fessler, cit. delo, 420—421.

⁵ To se vidi iz opisa događaja vezanih za upade Turaka.

⁶ Thallóczy L.—Gelchich J., *Ragusa és Magyarországnak összeköttetései oklevéltára* Dipl. Rag. Bpest, 1887, 387.

⁷ Köszeghy S., *Žigmund királynak két honvédelmi szabályzata*, Hadtörténelmi közlemények, V (1892), 5, 602.

⁸ Fessler, cit. delo, 416—419. Uostalom Žigmund je morao da se brine i o severnim granicama Ugarske: Deer, cit. delo, 80, 90.

uvek računa sa saradnjom vazalnih država na Balkanu. Obezbediti tu pomoć i proširiti ugarski uticaj ponovo u tim zemljama bio je zadatak Žigmundove spoljne politike.

U cilju jačanja odbrane Žigmund je pored zakonskih predloga preduzeo i druge mere. Jedna od tih mera je bila uzajmljivanje novca od svojih podanika u vojne svrhe. Jedan deo na taj način ubranog novca namenjen je troškovima balkanske politike. Zajmovi su zaključivani po prinudi vladarevoj što uostalom nije prouzrokovalo veće trzavice jer su zajmodavci u prvom redu bili velikaši koji su i inače, kao državni funkcioneri bili nosioci Žigmundove politike uopšte, pa i njegove balkanske politike.⁹ Na taj način su, — da spomenemo samo najeminentnije poverioce kralja — davali mu zajam: Matko Talovac, braća Hunjadi, Ladislav Gorjanski, Jovan Blagajski, Pongrac od Blatnice, Emerih i Jovan Marcali u svrhe vladareve balkanske politike.

Matko Talovac je 1434. godine za bosanski pohod opremio o svom trošku 1.117 kopljanika što je iznosilo 6.000 zlatnih forinti.¹⁰ Ivan Blagajski je platio umesto vladara 1.600 forinti kao platu posadi gradova Vrbas i Kozara.¹¹ Braća Hunjadi su u više mahova pozajmljivali kralju i 21. IX 1437. godine isplatili su 50 kopljanika za sledeća tri meseca tj. za oktobar, novembar i decembar. Računajući 25 forinti za jednog, to iznosi sumu od 1.250 forinti.¹² Pongrac od Blatnice u svrhu pohoda protiv Turaka i u odbrani južnih krajeva, kao i za pomoć despotu Đurdu Brankoviću pozajmio je 3.000 zlatnih forinti.¹³ Za vojne svrhe Žigmund je pozajmio ukupno ogromnu sumu od 500.000 zlatnih forinti. Nema sumnje da je on unapred znao da neće biti u stanju da vrati tu svotu svojim poveriocima. Tim više što je on pored vojnih troškova pozajmljivao i u druge svrhe.¹⁴

Da bi na neki način podmirio svoja dugovanja kralj je pribegao politici zalaganja. On je založio 26. VI 1435. godine za ukazanu novčanu pomoć Matku Talovcu grad Sv. Đurađ u Križevačkoj županiji,¹⁵ Braći Hunjadi grad (oppidum) Komjathi sa vlaškim dištriktom.¹⁶ Jovanu Blagajskom založio je 29. V 1435. godine gradove Vrbas i Kozaru.¹⁷ Pored zalaganja Žigmund se poslužio i darivanjem poseda. On je Petra de Bogath obdario 31. V 1435. zbog njegovih zasluga u ratu protiv Turaka posedima u Erdelju, a 24. IV 1436. godine vratio je sinovima Nikole Blagajskog grad Ostrožac, koji je ranije konfiskovao i stavio neposredno pod svoju vlast u cilju efikasnije odbrane Slavonije od Turaka i ujedno im je poklonio i gradove Omersal i Brekovicu kao odštetu.¹⁸ Iste godine obdareni su Mihalj i Balaž Čornal posedima Jardaštica, Papratna, Toplec i Királymezeje, a izvesna braća Jakov i Mihalj, dalje Istvan i Dimitrije, dobili su u ko-

⁹ Deér, cit. delo, 89.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár Collectio Antemohacsiana, DI 34067.

¹¹ Thallóczy L.—Barabás S., *A Blagay család oklevéltára*, Bpest, 1897, 310—312. (Codex Blagay).

¹² Pesty Fr., *A szörényvármegyei hajdani oláh kerületek*. Ért. a tört. tud. köréből. V/3, Bpest, 1876, 66.

¹³ DI. 24.530.

¹⁴ Deér, cit. delo, 87—89.

¹⁵ DI. 34.067.

¹⁶ Pesty, cit. delo, 66.

¹⁷ Codex Blagay, 310—312.

¹⁸ Nagy I.—Nagy Gy.—Farkas D., *Hazai oklevéltár*. (1234—1536), Bpest, 1879, 394—395.

¹⁹ Codex Blagay, 321.

lektivni posed Bolvašticu, Hosszúmező i Donju Krivu.²⁰ Pongracu od Blatnice je 1437. godine kralj poklonio grad Dóbróköz.²¹ Kako se većina spomenutih gradova nalazila na području izloženom turskim upadima, kroz te donacije se jasno ocrtavaju osnovne namere Žigmunda; preneti, bar delimično, teret odbrane na istaknute ličnosti, ljude od poverenja. Iako se u tim darovnicama ne spominje nikakva obaveza, obaveza odbrane poseda i države se čini logičnom, ne samo zbog odaynosti obdarenih prema vladaru već i zbog toga što je odbrana granica u okolnostima ovog perioda predstavljala nužnu samoodbranu. Donacije su krajnje iscrple kraljeve izvore prihoda²², ali su one pogodovala trenutnoj južnoj politici. Uporedo sa poklanjanjem poseda pouzdanim elementima i njihovim vezivanjem na taj način, tekao je jedan proces i u suprotnom smeru: konfiskacija imanja sumnjivih. Još 1433. godine konfiskovana su imanja Bizere, Glimboka, Verčerovala i Kalova, izvesnom Vladu, optuženom da sarađuje sa Turcima u Vlaškoj. Posedi su predati na uživanje i upravu Nikoli Redwitzu, a kasnije Nikoli de Bizere bliskom rođaku Vlada i kraljevom pouzdaniku.²³ Kraljeve intencije sprovođili su i njegovi ekspanzenti na terenu. Pouzdanik Matka Talovca Nikola Gašparović dobio je 24. VI 1437. godine kao nagradu za svoje zasluge selo Meja u Ličkoj županiji oduzeto od Dioniza de Dragan, koji je pao u nemilost kad je u toku rata Ugarske sa Venecijom, u službi Republike, učestvovao u zaposedanju Šibenika.²⁴

Značajnu ulogu u odbrani namenio je Žigmund i samim naseljima duž južne granice. Na prvom mestu treba spomenuti grad Kovin zbog njegovog strategijskog položaja na Dunavu. Žigmund je od samog početka svoje vladavine uočio tu činjenicu i obasuo grad privilegijama. Već 1392. godine oslobodio je njegove stanovnike od plaćanja carina i tridesetnine. Za uzvrat tražio je od njih čuvanje prelaza na Dunavu. On je 4. VII 1434. godine potvrdio ranije privilegije o oslobođenju od novčanih davanja, a kad su neki skupljači poreza ipak zahtevali plaćanje, Žigmund je poveljom od 5. VII 1435 g. uzeo Kovin u odbranu. Još jednom 6. I 1436. godine potvrđuje oslobođenje stanovnika Kovina od plaćanja tridesetnine i carine, a 5. VII 1437. godine podelio je gradu Stapelrecht.²⁵ Takve privilegije dodeljivane su samo najznačajnijim gradovima kraljevine.²⁶ Vladar sam objašnjava zbog čega favorizira u tako velikoj meri Kovin. Obrazloženje kako je grad „uvek pokazivao najveću vernost prema kruni“ i zato želi starati se „o čuvanju, i jačanju toga grada“, poznavajući situaciju i namere Žigmunda, nimalo ne zvuči kao fraza. Slične privilegije je dodelio kralj i Beogradu²⁷, Karašebes je oslobodio na neodređeno vreme od svih dažbina zbog štete koju su mu naneli upadi Turaka.²⁸ No pored angažovanja drugih društvenih slojeva u odbrani južnih granica države, Žigmund je želeo da zadrži i za krunu izvesne udarne snage. Ovim nastojanjem se mogu objasniti njegove mere kojima je želeo učvrstiti vlast

²⁰ Pesty Fr., *A szörényi banság és szörényi várnegye története*, Bpest, 1877/78, II, 29, 97.

²¹ Dl. 24.530.

²² Deér, cit. delo, 80.

²³ Pesty, *A szörényi banság*, II, 16.

²⁴ Ljubić Š., *Listine o odnosajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike IX*, Zagreb, 1890 IX, 92—106.

²⁵ Magdics I., *Rácskevei okmánytár*, Székesfehérvár, 1880, (mikrofilm), 1—16.

²⁶ Mályusz E., *A magyar rendi állam Hunyadi korában*, Bpest, 1958, 13.

²⁷ Kalić J., *Beograd u srednjem veku*, Beograd (Bgd), 1967, 290.

²⁸ Pesty, *A szörényi banság*, II, 120.

nad Pečenezima i Kumanima.²⁹ Svojom poveljom od 29. VI 1435. godine izuzeo je Pečenege u Čanadskoj županiji ispod jurisdikcije palatina, iudexa curiae, i županijskih vlasti i sudsku nadležnost nad njima rezervisao je za sebe. Sličnu povlasticu su imali već od ranije Kumani.³⁰ Nesumnjivo u nameri njihovog reorganizovanja, kralj je 1436. godine naredio Mihalju Orsagu de Gut, zapovedniku grada Vilagošvara, da zajedno sa Ladislavom Kataijem podvrgne reviziji pitanje onih koji nose funkciju „capitaneus cumanorum“ po pravu nasledstva.³¹ Pored toga Žigmund je u celom periodu držao u svojim rukama petnaest gradova, odnosno tvrđava, koji su činili prvu liniju odbrane. Tvrđave su smeštene na samoj ugarsko-turskoj granici na donjem Dunavu od Severina do Kovina. Ovaj odbrambeni pojas su sačinjavali: Severin, Görény, Oršova, Miháld, Karanšebeš, Peć kod Dubove, Sinice (ili Tri Kule), Stanilovec, Dranko, Librásd, Szent László, Požežena, Ilyéd, Haram (Banatska Palanka), Dombo i Tornište.³² Ako znamo da je Nemački viteški red u ranijem periodu držao neke od tih tvrđava, da se Žigmund do smrti nije odrekao svog plana da taj ratoborni red u celini preseli iz istočne Pruske na donji Dunav³³, smemo tvrditi da su ove tvrđave bile namenjene za njegovo uporište. Kako se projekat nije ostvario, one su ostale pod direktnim nadzorom kralja. Tome treba dodati garnizone u Beogradu i Kovinu da bi slika odbrambenog sistema bila potpuna.³⁴ Ne treba naglašavati da su na pozicije funkcionera pograničnog odbrambenog sistema postavljeni prekaljeni borci, ljudi prokušane vernosti. Imena kao što su Talovac, Marcali, Čeh de Leva, Orsag de Gut, Himfi de Remete, Čaki, a u poslednje vreme i Hunjadi, značila su oličjenje kraljevih intencija. Zbog čestog odsustva kralja iz zemlje, delokrug tih funkcionera bio je vrlo širok. U prilog tome išla je i pojava objedinjavanja više dužnosti u rukama jednog čoveka. Kao tipični predstavnik te pojave mogao bi poslužiti Franko Talovac, koji je bio veliki župan čanadske, kovinske i krašovske županije, severinski ban i komandant grada Beograda.³⁵

Te okvire, međutim, trebalo je ispuniti ljudstvom. Prebegavanje stanovništva iz Srbije i Vlaške je već u ranijem periodu uzelo maha, te se stanovništvo južnih krajeva sastojalo od pravoslavnog elementa. Pored toga iz Bosne su se infiltrirali bogumili, a među mađarskim življem hvatalo je korena husitsko učenje. Za borbu protiv Turaka bilo je potrebno stvoriti raspoloženje krstaškog rata, a za to ideološki jednoobraznu i fanatizovanu masu. U tu svrhu, Žigmund je već 1428. godine obnovio odredbu Lajoša Velikog, po kojoj plemićki posed i kneževstvo mogu steći samo Vlasi — katolici.³⁶ U toj borbi on se oslanjao u prvom redu na

²⁹ Milleker F., *A törököknek első betörései Délmagyarországra Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyeik megszünése* 1393—1439, Temesvár, 1914, 33.

³⁰ Borovszky S., *Csanád vármegye története* 1715-ig, Bpest, 1896, I, 101.

³¹ Pesty Fr., *Brankovics György rácz deszpota birtokviszonya Magyarországon*, Pest, 1877.

³² Milleker, cit. delo, 35.

³³ Joachim E., *König Sigismund und der deutsche Ritterorden in Ungarn 1429—1432*.

Mitteilungen aus dem Staatsarchiv zu Königsberg. MIÖG) Pesty, A szörényi bánság, I, str. 41. Nemački viteški red je Žigmund kolonizovao u južnom Banatu i na donjem Dunavu 1429. u cilju odbrane granice protiv Turaka. Neki su vitezovi ostali u Ugarskoj i posle upada Turaka 1432. koji je uništio njihovu koloniju, a njihov meštar Nikolaus von Redwitz još je i 1435. nosio naslov severinskog bana.

³⁴ Milleker, cit. de lo, 35.

³⁵ Kalić, cit. delo, 108.

³⁶ Pór A.—Schönherr Gy., *Az Anjou ház és örökösei*. (Szilágyi S., *A Magyar nemzet története* III), Bpest, 1895, 603.

podršku franjevačkog reda. Franjevci su stekli kraljevo poverenje, radivši na njegovim posedima u Banatu. Oni su poučavali narod u mestima Harabko, Alšan, Kabol, Oršova, Kovin, Kövesd, Cseri, Hätzeg, „gde su jeretici koji ni pojma nemaju o pravoj veri u velikom broju“. Na preporuku Žigmunda, papa Eugenije IV dodelio je 1433. godine franjevcima velike privilegije. On im je pored povlastica materijalne prirode dopustio da vrše biskupske funkcije gde su biskupske stolice upražnjene.³⁷ Time su oni stekli čvrstu bazu za svoju delatnost u Ugarskoj. No vrhunac njihove aktivnosti pada u period od 1435—1437. godine i vezan je za ime Jakova Markijskog. On je bio vikar bosanskih i mađarskih franjevaca i specijalni izaslanik pape Eugenija IV u Bosni, Srbiji i Vlaškoj. On je već u Bosni stekao glas nepomirljivog borca protiv jeresi i vatrenog propovednika. Zbog svog stava on je došao u sukob sa, izgleda manje revnim bosanskim franjevcima, a kad ih je kralj Tvrtko II uzeo u odbranu, i sa njim 23. VIII 1435. godine. Žigmundov poziv zatekao ga je u Đakovačkoj biskupiji 3. XII 1435. godine. Kralj je njegove sposobnosti hteo koristiti u pregovorima sa delegacijom husita, pa ga je zato pozvao u Tatu, odnosno u Stolni Beograd.³⁸ Ti pregovori nisu doneli rezultat, ali od tada se on zadržao u kraljevoj pratnji. On nije prestao da se interesuje za bosanske prilike i razvijajući široku aktivnost odigrao je veliku ulogu u tome da je Žigmund 26. I 1436. godine primorao Tvrtka II da primi bosanske franjevce u svoju odbranu. Nesumnjivo na traženje ugarskog kralja, papa je 22. VIII 1436. godine imenovao Jakova inkvizitorom za Ugarsku³⁹ i Austriju, a 25. VIII dozvolio mu je da uzme u Češkoj dva, a u Austriji i Ugarskoj po tri manastira za svoje fratre.⁴⁰ Jakov Markijski nije ni za to vreme mirovao. Najpre se odazvao pozivu varadinskog biskupa Jovana od Korčule 5. II 1436. godine, koji je ranije i sam pripadao franjevačkom redu, a za biskupa ga je postavio Žigmund baš zbog njegove neumoljivosti prema krivovercima.⁴¹ Jakov je svoju delatnost nastavio u drugoj polovini 1436. godine u Erdelju, čiji ga je biskup Đorđe Lepeš pozvao 29. IX. U Erdelj su dolazili jeretici u većem broju iz Moldavije i Vlaške, te se biskup tužio kako „bolesne ovce zaraze i zdrave“. Inkvizitor praćen biskupskim banderijama delovao je efikasno. Svojim „vatreim propovedima“, a gde to nije donelo plodove, snagom oružja, povratio je hiljade na pravu veru. Već 18. oktobra stigao je poziv od generalnog vikara čanadske biskupije, a 4. XII 1436. godine već je obišao i kaločko-bačku nadbiskupiju.⁴² Dakle, za nepuna dva meseca uspeo je pohoditi dve diocese. Januara 1437. godine bila je na redu pečujaska biskupija, 15. III 1437. godine sremski biskup Jakov izdaje svedočanstvo o njegovom delovanju. To mu je izgleda bila poslednja stanica.⁴³ U aprilu se već opet nalazio u Čanadu, gde je po svoj verovatnoći obavljao funkcije generalnog vikara u smislu privilegija dobijenih od pape. Jakov Markijski je duboko impresionirao svoje sa-

³⁷ Pesty, *A szörényi bántag*, I, 334.

³⁸ Fermentžin E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zgb, 1892, 148.

³⁹ Burka K., *Marchiai sz. Jakab*, Katholikus Szemle 38 (1924), 280—291, 339—352, Popović D. Srbi u Vojvodini, Novi Sad, I 1957 55; Brandt M., Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu starohrvatska prosvjeta III serija 5 (1956). 33—64

⁴⁰ Acta Bosnae, 154.

⁴¹ Burka, cit. delo, 290; Pór A.—Schönherr Gy., cit. delo, 591.

⁴² Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Budae, 1829—1844, X/VII, 812.

⁴³ Fejér, X/VII 882.

vremenike. Izveštaji o njegovoj delatnosti upoređivaju njegove propovedi sa propovedima Sv. Pavla.⁴⁴ Želeći to da potencira, ranija historiografija je i sama dodala neke podatke koji se ne temelje na izvorima. Tako Pór-Schönherr naglašava da su vatrene propovedi držane na narodnom jeziku delovale na njegov auditorij. Međutim, jedan izvor koji do sada nije uziman u obzir jasno kaže „predicat . . . in latino, et habebat interpretem, qui in hungarico verba sua exponebat“⁴⁵, što jasno pokazuje da Jakov nije svoje, — svakako površne — uspehe postizavao svojim govorničkim darom, nego na mnogo „ubedljiviji“ način. Njegove metode možemo rekonstruisati iz izveštaja o njegovoj delatnosti. U kaločko-bačkoj nadbiskupiji on je ostavio neke svoje poverenike, verovatno isto franjevence, koji su trebali nadzirati ponašanje naroda posle obavljene misije, a u Sremu je čak i mrtve iskopavao i spaljivao.⁴⁶ Ovi surovi oblici ideološkog ubeđivanja izazvali su, naravno, pokušaje suprotstavljanja. Kad se u izveštajima o delovanju Jakova Markijskog govori da je propovedao izlažući život opasnostima⁴⁷, sigurno se ne radi o frazama nego o stvarnim pokušajima fizičkog likvidiranja ovog omrznutog eksponenta Žigmundove politike. Erdeljsko plemstvo je odbilo da nosi troškove misije Jakova Markijskog. Biskup se na to tužio kralju i tražio njegovu intervenciju. Žigmund je 2. IX 1436. godine zapovedio da se svako podvrgne desetini namenjenoj troškovima misije inkvizitora.⁴⁸ Direktno mešanje vladara bilo je potrebno i kad je Jakov Markijski stigao u Pečujsku biskupiju. Ovde je samo sveštenstvo proteralo inkvizitora, a pečujski ahidakon ga je ekskomunicirao. Žigmund je, obavешten putem generalnog vikara franjevačkog reda i pape Eugena IV, 23. VIII naredio da prime propovednika i da mu omoguće misionarsko delovanje.⁴⁹ Uostalom, otpor energičnoj, čak agresivnoj politici kralja, nije se manifestovao jedino u suprotstavljanju Jakovu Markijskom. Verovatno su i ostali kraljevi eksponenti na terenu predstavljali omrznete figure u očima lokalnog stanovništva. Ako uz to uzmemo u obzir stalno logorovanje vojske, koje je izazivalo posvuda incidente, možemo pretpostaviti da je češće dolazilo do sukoba između predstavnika vlasti i naroda, nego što je to ostavilo traga u izvorima. Takva su nam dva konflikta poznata: U decembru 1436. godine, stanovnici sela Apati i Hernad ranili su jednog vojnika Franka Talovca i ovaj je 17. XII naredio istragu i zahtevao da se delikventi kazne.⁵⁰ Da su odnosi i dalje ostali zategnuti, dokazuje podatak da su 1437. godine kaštelan keneci i narod iz Krašoföa nameravali da opustoše imanja podžupana Frank Himfi de Remete.⁵¹ Zasada još nisu dovoljno poznati odnosi tih pokreta sa velikim seljačkim ustankom koji je izbio marta 1437. godine u Erdelju. Međutim, i sami po sebi dokazuju na kakav je otpor nailazila vladareva politika u južnoj Ugarskoj.

U svojim nastojanjima da izgradi odbrambeni sistem, Žigmund je naišao na ozbiljnu prepreku i u Hrvatskoj. On je još pre povratka u Ugarsku imao problema sa skoro samostalnom hrvatskom velikaškom porodicom — Frankopan—

⁴⁴ Fejér, X/VII 810.

⁴⁵ Aegidii Carlerii, *Liber de legationibus. Quinta legatio* (1435). *Monumenta Conciliorum generalium saeculi decimi quinti. Concilium Basiliense*. Scriptorum t. I, Vindobonae, 1857, 676.

⁴⁶ Pór-Schönherr, cit. delo, 598.

⁴⁷ Fejér, X/VII 812.

⁴⁸ Aschbach J., *Geschichte Kaiser Sigmund's. IV*, Wien, 1879, 262—268.

⁴⁹ Fejér, X/VII 856.

⁵⁰ Hazai oklevéltár, 396.

⁵¹ Pesty, *A szörényvármegyey hajdani oláh kerületek*, 13.

koja je nastojala da što više olabave veze sa ugarskom krunom. Od devet sinova prethodnog dalmatinsko-hrvatskog bana Nikole Frankopana, prvorođeni Ivan (Anž) i treći Stjepan, nasledili su svog oca u njegovim funkcijama. Oni su prvo bili banski namesnici, a zatim banovi. Žigmund je prvo 1. VIII 1432. godine u Sijeni, a zatim 16. I 1434. godine u Bazelu priznao njima kolektivno vršenje banskih funkcija i ujedno je potvrdio posedovanje s njegove strane založenih gradova za 42.000 forinti, koji su mu svotu Frankopani u raznim prilikama pozajmili. Na Žigmundovu naklonost prema Frankopanima verovatno su uticali i Stjepan Frankopan, — koji je na celom putovanju pratio Žigmunda o svom trošku, i palatin Nikola Gorjanski pašanac vladara i ujak Frankopana. Međutim, već tada je nastala izvesna zategnutost u odnosima kralja i Frankopana. Oni su sve više širili svoje posede na račun drugih porodica. Nikoli Zrinskom su bez otkupa oteli Slunj, što je njihov otac založio njegovom ocu. Kraljevom pozivu da vrate ili Slunj, ili 1.800 dukata, nisu se odazvali. Oni su zatezali i sa izdavanjem dela njihove sestre Elizabete što je zahtevao njen sin Ulrih Celjski. Konačno, njihov senior Ivan (Anž), oženjen Katarinom Nelipčić, 23. V 1434. godine, nasledio je, smrću Ivana Nelipčića njegove prostrane posede i tako proširio porodične posede do Neretve i premestio težište svoje politike na jug, što se odrazilo u tome što je od tada stolovao u Klisu, Omišu i Sinju. Po povratku Žigmunda, suprotnosti između njega i Frankopana su se izoštrile. On je njima na saboru u Požunu 4. IV 1435. godine, naredio da zadovolje zahteve Ulriha Celjskog, a 25. IV da vrate Slunj Nikoli Zrinskom. Frankopani su verovatno smatrali mogućim, da će Žigmund nastojati da vrati neke od založenih kraljevskih gradova i poseda. To se može zaključiti iz toga da je Nikola Frankopan 10. I 1435. godine dao potvrditi od kninskog kaptola zakonitost posedovanja župe Bužane, što je Žigmund založio još njegovom ocu.⁵² No Žigmund je i dalje računao na saradnju Frankopana. On je 26. IV 1435. godine, zapovedio Ivanu (Anžu) i Stjepanu, banovima Hrvatske i Dalmacije, da učestvuju u akciji povraćanja Huma.⁵³ Nije poznato što je dovelo do odlučujućeg obrta u odnosima Žigmunda i Frankopana, ali se može pretpostaviti da je baš neuspela kraljeva akcija u Humu.⁵⁴ Ivan (Anž) Frankopan je u toj borbi ostao bez podrške većine svoje braće. Naime, i unutar porodice Frankopan došlo je do razdora. I tu smo upućeni na pretpostavke. Činjenica je da su još januara 1435. godine svi Frankopani bili složni⁵⁵, a u julu iste godine Anž, Nikola i Dujam tražili su podelu poseda, čemu u se ostala braća Stjepan, Bartol, Martin, Žigmund, Andrija i Ivan-mlađi usprotivili 12. IX 1435.⁵⁶ godine. Žigmundova uloga u porodičnom konfliktu Frankopana je nejasna. Ostaje otvoreno pitanje da li je on aktivno učestvovao u insceniranju sukoba, ili je samo iskoristio nastalu neslogu za oslabljenje moći ove velikaške porodice. Ostaje činjenica da se Anž u predstojećoj borbi sa vladarem našao potpuno izoliran. Ovakve okolnosti unapred su obećale uspeh Žigmundu. Avgusta 1435. godine umro je Herman Celjski i slavonski ban je postao kraljev štićenik Matko Talovac.⁵⁷ Od druge polovine 1435. go-

⁵² Klaić V., *Krčki knezovi Frankopani. I*, Zgb, 1901, 219—223.

⁵³ Thallóczy L.—Barabás S., *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, Bpest, I, 1910, 265—266.

⁵⁴ Ćirković S., *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Bgd, 1964, 21.

⁵⁵ Klaić, cit. delo, 226—227.

⁵⁶ Thallóczy-Barabás, 270—271.

⁵⁷ Klaić, cit. delo, 224.

dine Žigmund je počeo da zahteva predaju Nelipčičevog nasledstva što je ranije u nekoliko mahova priznao.⁵⁸ Kad je Anž to odbio u januaru 1436. godine, kralj ga je proglasio zbog uzurpiranja kraljevskih poseda (tj. Nelipčičevog — Matko Talovac pravi razliku), buntovnikom i odmetnikom, lišio ga svih funkcija i imanja. Sprovođenje ovih kazni poverio je slavonskom banu Matku Talovcu. Njemu je kao nagradu obećao sve što od Anža bude oduzeo. Međutim, planirana akcija je odložena. Ovo zatišje je svaka stranka nastojala da iskoristi na to da uvlačenjem saveznika utiče na ravnotežu snaga. Anž je 18. III 1436. godine potvrdio Vlasima privilegije, da bi ih na taj način pridobio za predstojeću borbu.⁵⁹ On se povezao i sa Stefanom Vukčićem-Kosačom, a putem njega i sa Turcima.⁶⁰ S druge strane i Žigmund je činio pokušaje da proširi front protiv Anža. Pored toga što je svu braću Frankopane, sem Dujma, uspeo da zadrži u neutralnosti, i on je nastojao da na svoju stranu privuče Vlahe. Lacko Talovac, sin Franka i nećak Matka, postavio je 5. II 1436. godine Nikolu Dehojevića za vlašskog kneza zbog njegovih zasluga učinjenih porodici Talovac.⁶¹ Verovatno je da je jedno takvo imenovanje imalo za cilj stavljanje Vlaha pod kontrolu Talovaca, odnosno vladara. Juna 1436. godine kralj je zahtevao i od Dubrovnika učešće u pohodu protiv Anža. No Dubrovnik je to 19. VI diplomatski odbio, pravdajući se opasnošću od Stefana Vukčića-Kosače, saveznika Anža.⁶² Iako je manjih čarki bilo već u martu, Matko Talovac je sa svojim bratom Petrom počeo pohod tek u leto 1436. godine. Dana 2. VII on je stajao sa svojom vojskom pod Bihaćem. Na njega je tada već bila prenet funkcija banstva Dalmacije i Hrvatske.⁶³ Odatle je krenuo u kaznenu ekspediciju ka Sinju. U ovom pohodu Matko je zauzeo više manjih tvrđava Frankopana. Anž Frankopan mu je pokušao stati na put sa pomoćnim trupama hercega Stefana i sina skopskog krajišnika, Baraka, ali je Matko Talovac razbio njegovu vojsku i 7. VIII opseo i zauzeo Sinj. Međutim, oskudica ugarske vojske u namirnicama i težak teren onemogućili su brze uspehe. U takvoj situaciji Matko je trebao da se plaši opkoljavanja i zadovoljivši se da na otvorenom polju tuče Frankopana, povukao se ka severu.⁶⁴ Anž Frankopan se 31. X još nalazio u Klisu, a 1. XI Matko Talovac je već bio u Zagrebu, što dokazuje neuspeh njegove ekspedicije.⁶⁵ Anž je pokušao ovo zatišje da iskoristi i da posredstvom Venecije, koja se spremala da obnovi primirje sa Ugarskom, postigne izmirenje sa Žigmundom. Frankopani su oduvek bili u odličnim odnosima sa Mletačkom Republikom, bez obzira na njen rat sa Ugarskom, pa čak i bez obzira na upade Vlaha na mletačku teritoriju u Dalmaciji. Republika je dakle, 19. XII primila na sebe da preporuči Anža Frankopana vladaru.⁶⁶ Međutim, Anž je umro još istog meseca.⁶⁷ Ova promena u okolnostima pružala je mogućnosti Matku Talovcu da početkom 1437. godine preduzme novi pohod, ovog puta uspešan. Borba se završila potpunom pobedom

⁵⁸ Ćirković, Herceg, 21.

⁵⁹ Lopašić R., *Hrvatski urbari*. Zgb, 1894, 6—8.

⁶⁰ Thallóczy L.—Áldasy A., *Magyarország mellékartományainak oklevéltára* (1198—1526), Bpest, 1907, 117—118.

⁶¹ Lopašić, 11.

⁶² Thallóczy L.—Gelchich J., *Dipl. Rag.* 399.

⁶³ Klaić, cit. delo, 219—223.

⁶⁴ Thallóczy—Áldasy, 111—124.

⁶⁵ Klaić, cit. delo, 225—227.

⁶⁶ Listine, I. c.

⁶⁷ Klaić, cit. delo, 226.

Ta ovca. On je već 29. I konfiskovao posede od Katarine, udovice i Jurja, siročeta Anža, koje je on uzurpirao i kaznio ih sa 60.000 forinti.⁶⁸

Žigmundova koncepcija sistema vlasti i odnosa snaga, koja je bila značajna za odbranu južne Hrvatske, došla je do izražaja posle pobeđe nad Anžom Frankopanom. Ova pobeđe je omogućila Žigmundu da, uravnoteži snage, ponovo uspostavi svoju vlast u Hrvatskoj i uklopi je u sistem svoje južne politike. Talovci, najzaslužniji za restaurisanje kraljevske vlasti, nagrađeni su obilato. Petar je pridružen svom bratu Matku u svojstvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonskog bana⁶⁹, a njihov sinovac, sin Franka Talovca, Lacko, postao je kliški i cetinski knez.⁷⁰ Veliku nagradu je dobio i poverenik Talovaca, šibenčanin Nikola Gašparović, koji je posredovao između Matka i Katarine Frankopan u predaji konfiskovanih zemalja. Žigmund ga je zbog učinjenih zasluga 24. VI 1437. godine nagradio posedom Meja u Ličkoj županiji.⁷¹ S druge strane, kralj nije hteo ni totalni poraz Frankopana na čiju je saradnju i dalje računao, i koji su i posle Anžovog poraza predstavljali značajan faktor. Kako su oni u Žigmundovoj borbi sa Anžom Frankopanom, njihovim bratom, ostali neutralni, i dalje su sačuvali kraljevu naklonost. Stjepan Frankopan je i dalje nosio banski naslov, zajedno ne više sa svojim bratom, nego sa Matkom i Petrom Talovcem.⁷² Od posebnog je značaja i činjenica da je Dujam Frankopan, jedini koji je pristao uz Anža, zadržao i posle ishoda za njih nesretne borbe, svoj položaj. U smislu ove politike Žigmund je 6. III 1437. godine, zabranio Matku Talovcu da se upliće u upravu župe Bužane, što je on založio još Nikoli starijem Frankopanu.⁷³ Žigmund je u svojim planovima računao i na Katarinu Frankopan: 3. III 1437. godine braća Frankopani su obećali da će zadovoljiti svog sinovca iz zajedničke pokretne i nepokretne imovine. Braća Talovac su 10. IV obećali da će ustupiti Katarini Frankopan Cetinograd, koji je nekad bio vlasništvo Nikole Frankopana. 23. VIII 1437. godine Žigmund je založio Katarini grad Rmanj u župu Lapac za 5.000 forinti, koji su namenjeni održavanju hrvatskih tvrđava.⁷⁴

Akcija protiv Frankopana prouzrokovala je živu diplomatsku aktivnost između Ugarske i Mletačke republike. No, ne treba gubiti iz vida, da težište njihovih odnosa u tom periodu bilo izvan Balkanskog poluostrva, te njihova balkanska politika je zavisila od opšte situacije njihovih odnosa. Primirje između Mletačke republike i Ugarske sklopljeno je 4. VI 1433. godine⁷⁵, a od tada su obe strane nastojale da ga očuvaju i produže. Međutim, ta intencija centralnih vlasti nije u svemu uspevala na periferijama, gde su se podanici prilično izmakli kontroli svojih metropola. Najviše nezgoda takve prirode prouzrokovali su Vlasi. Oni nisu prestali ni posle sklapanja primirja da upadaju na mletačko područje u Dalmaciji, te ih je 2. VII 1436. godine Matko Talovac morao opomenuti na poštovanje primirja.⁷⁶ Pogranični odnosi između Ugarske i Mletačke republike postali su

⁶⁸ Thallóczy-Barabás, 274—282.

⁶⁹ Thallóczy-Áldásy, 124.

⁷⁰ Lopašić, 8—9.

⁷¹ Fejér, X/VII 853.

⁷² Fejér X/VII 772, 790.

⁷³ Thallóczy-Barabás, 285.

⁷⁴ Thallóczy-Barabás, 294—296.

⁷⁵ Šunjić M., *Dalmacija u XV stoljeću*, Sarajevo, 1967, 79.

⁷⁶ Listine, I. c.

zategnutiji posle pobeđe braće Talovaca nad Anžom Frankopanom. Republika je održavala oduvek dobre odnose sa Frankopanima, a u poslednje vreme i sa Ivanom Nelipčićem, pa ju je verovatno nezgodno dirnula mogućnost intenzivnog mešanja nekog trećeg, naročito kad su to bili Talovci, najpouzdaniji ljudi kralja Žigmunda. Zato je pristala na molbu Anža Frankopana da posreduje u njegovom interesu. Međutim, njeno posredovanje, ako je uopšte i došlo do njega, postalo je izlišno zbog nagle smrti njenog štićenika. Početkom 1437. godine Mletačka republika je dobila nove susede u Talovcima. Vest o tome je primila „*jocundo animo*“ putem zadarskog rektora, a 11. III je već i čestitala Matku na pobeđi nad Frankopanima i ujedno izrazila nadu da će živeti u dobrom susedstvu. Sredinom 1437. godine, međutim, počeli su incidenti među novim susedima, koji su zatim trajali u celom periodu. Petar Talovac je 5. juna počeo tražiti od splitskog kneza izvesne solane i mlinove što je svojevremeno još Ivan Nelipčić (ili Anž Frankopan) oduzeo od Mletačke Republike, i što je ona posle smrti Anža Frankopana povratila. Stav Petra Talovca u tom pitanju prinudio je Republiku da učini diplomatske korake. Ona se obratila 19. juna na Matka Talovca i, pozivajući se na dobro prijateljstvo i na svoja prava u toj stvari, predložila je da pitanje iznesu pred Žigmunda i traže njegovo rešenje. U međuvremenu su se odnosi pogoršali i 9. juna je došlo do oružanog incidenta.

Kaštelan Ostrovice je zarobio nekoliko mletačkih vojnika i odveo ih u Klis. Venecija je na to 10. jula uputila putem svog poslanika Marka Dandola protestnu notu Žigmundu, a kako je taj korak ostao neefikasan i Petar Talovac provalio u splitski kotar, ona je upitala da li se to radi sa znanjem vladara. Republika se plašila od kompliciranja situacije u Dalmaciji, što bi onemogućilo produženje primirja sa Ugarskom, pa se zadovoljavala čisto diplomatskim potezima. Ona je 17. jula zabranila Dandolu da taj novi sukob javi kralju i uputila ga je na Matka Talovca, da ovaj piše svom bratu za izvršenje mletačkih zahteva. I dok je s jedne strane upućivala protestne note, svom splitskom knezu je naglašeno savetovala neka gleda da živi u miru sa Petrom Talovcem. Dana 27. juna je najenergičnije odbila predlog splitskog kneza da se u taj sukob uvuku bosanski kralj Tvrtko II i herceg Stefan Vukčić-Kosača. Kako su obe strane bile zainteresovane za očuvanje status-quo-a u Dalmaciji, 29. jula je došlo do obnavljanja primirja među njima. Posle obnavljanja primirja Mletačka Republika je nastupila energičnije i protiv braće Talovaca i uputila Dandola da, ukoliko sporazum sa njima nije moguć, obrati se Žigmundu. Izgleda da je sukob sa Talovcima time dobio svoj epilog. Međutim, sad je sam kralj nastupio sa zahtevima. On je putem poslanika, senjskog biskupa, zahtevao od Republike da se dalmatinske luke otvore njemu. No, on u tome nije postigao nikakav rezultat. Venecija je 14. XI njegove potražnje odbila.⁷⁷

Balkanska politika ugarskog kralja nije samo na ovom terenu doživela neuspeh. Gotovo istovremeno morao je kapitulirati na jednom mnogo značajnijem bojištu — u Bosni. Žigmundu se ukazala povoljna prilika za izgradnju ugarskog uticaja u Bosni posle smrti Sandalja Hranića 15. III 1435. godine. Njegova osnovna zamisao je bila vratiti Hum pod neposrednu vlast ugarske krune i u Bosni⁷⁸

⁷⁷ Listine, IX, 92—106.

⁷⁸ Ćirković S. *Istorija srednjovekovne Bosanske države*, Bgd, 1964, 267.

uspostaviti vlast svog eksponenta, proteranog kralja Tvrtka II. Hum je za vreme vladavine Lajoša I pripadao Ugarskoj i Žigmund je još 1433. godine istakao svoje pretenzije na ovu oblast.⁷⁹ Ekonomsku podlogu tih pretenzija sačinjavao je najvažniji trg soli na primorju, Drijevski trg, čije je prihode zakupljivao Dubrovnik.⁸⁰ Smrt Sandalja Hranića neka su humka vlastela, u prvom redu Radivojevići, htela iskoristiti za oslabljenje veza koje su ih vezivale za oblasnog gospodara, Sandaljevog naslednika, Stefana Vukčića-Kosaču.⁸¹ Žigmund je taj momenat ocenio kao povoljan za ostvarenje svojih pretenzija. Nije poznato da li su humska vlastela tražila pomoć ugarskog kralja, činjenica je, da je Žigmund hteo da predstavi pokret kao nastojanje te oblasti da se vrati pod vlast ugarske krune i poduzeo odgovarajuće mere.⁸² On je imenovao Matka Talovca namesnikom za Hum.⁸³ Svojim pismom od 31. III 1435. godine pozvao je Dubrovnik⁸⁴, a mesec dana kasnije 26. IV, dalmatinsko-hrvatske banove Anža i Stjepana Frankopana da pomognu ustanicima.⁸⁵ Iz pisma upućenog Frankopanima vidi se na čije je još učešće računao kralj u akciji povraćanja Huma. Ovde je on naveo pored kralja Tvrtka II i Đorđa Vojsalića, bosanskog vlastelina i od ranije svoga pristalice, krbavske knezove i cetinskog kneza⁸⁶, a zatim sasvim uopšteno hrvatske plemiće i Vlahe. Poziv Žigmundov je naišao na različiti odjek. Dubrovnik je želeo izbeći učešće u jednoj takvoj akciji, jer se plašio Stefana Vukčića koji mu je bio neposredni sused i koji je ometanjem trgovine mogao naneti znatne štete. Dubrovačko veće je već 29. marta priznalo Stefana za naslednika Sandalja i od tada je nastojalo nekoliko puta preporučiti kralju, ali bez uspeha. Đorđe Vojsalić je preduhitrio vladarevog namesnika i u aprilu zauzeo Drijeve. Njegov nastup ga je doveo u konflikt sa Dubrovčanima, i ta činjenica svakako ide u prilog mišljenju da je on postupao više samoinicijativno nego po uputstvu vladara. Tek tri meseca posle, u julu, pojavio se u Drijevim Đurađ Ker, poslanik Matka Talovca, sa zadatkom da ubere carinu, što je Dubrovniku prouzrokovalo nove neugodnosti jer je isti deo tražio i Stefan Vukčić-Kosača. Sam Stefan je od početka sukoba sa ugarskim kraljem nastojao da se sa njim izmiri. Naslednik Sandalja Hranića u trenutku preuzimanja nasledstva našao se opkoljen protivnicima. Vojvoda Radoslav Pavlović je želeo osvojiti Trebinje, a Venecija je nastojala zaposesti Novi. Stefan je, međutim, uspešno odoleo njihovim napadima i intrigama, izuzev akciji Žigmunda u Humu. On je uočio da je njegov najopasniji protivnik ugarski kralj, pa je tražio od Dubrovnika

⁷⁹ Čorović V., *Historija Bosne*, Bgd, 1940, 447.

⁸⁰ Ćirković, Bosna, 267.

⁸¹ Čorović, Bosna, 445—446.

⁸² Thallóczy-Barabás 265—266.

⁸³ Ćirković, Herceg 9.

⁸⁴ Dipl. Rag. 391.

⁸⁵ Thallóczy-Barabás, 265—266.

⁸⁶ Ova poslednja ličnost nije poznata. Direktna loza cetinskih knezova ugasila se u Ivanu Nelipčiću 23. V. 1434. g Vlada Čorović ispustivši ovo iz vida prilikom prepričavanja gore spomenutog dokumenta, identifikira tamo spomenutog cetinskog kneza sa Ivanišem Nelipčićem. To je očita pogreška jer je pismo nastalo 26. IV 1435. Čorović se poziva na Codex Blagay str. 265—266, umesto Codex Frangepan gde se navedeno pismo nalazi no ni ovde nema nikakve potvrde njegovoj tvrdnji. U to vreme u Slavoniji i dalje živi jedna druga grana Nelipčića (Klaić V., Rodoslovlje knezova Nelipčića od plemena Svačić. Genealogijska studija. Vjesnik Hrv. Arh. Društva, Nova Serija, III, 1898. str. 16.) međutim pripadnici te loze po svemu sudeći nisu nosili naslov cetinskog kneza, niti su učestvovali u borbama oko Huma, i nasledstva Ivaniša Nelipčića.

da ga preporuči na dvoru Žigmunda, što je Dubrovnik 7. maja i učinio, ali bez uspeha. Na zahtev Kosače, da ga jedan dubrovački vlastelin brani sa njegovim privilegijama pred Žigmundom, nije pristao, poznavajući verovatno odlučnost vladara u tom pitanju. Uostalom, tada je već Stefan stajao u vezi sa Turcima koje je pozvao da bi otklonio ugarski pritisak sa svojih poseda. On se sa njima povezao putem protukrala Radivoja Ostojića, sultanovog štićenika, koji je živio na Sandaljevom, odnosno na njegovom dvoru.⁸⁷ Nije poznata Radivojeva daljnja uloga u događajima koji su sledili, ali se može pretpostaviti da je, kao izraziti turski eksponent, bio akcijom ugarskog kralja krajnje ugrožen. Žigmund je naime, uporedo i u vezi sa osvajanjem Huma poduzeo mere i za vraćanje Tvrtka II u Bosnu. On se januara 1435. godine nalazio u Beču, u februaru i martu bio je u Žigmundovoj pratnji u Požunu.⁸⁸ U korist Tvrtka po naređenju Žigmunda, koji se u ovo vreme nalazio u Bazelu, organizovao je Matko Talovac u leto 1434. godine, jedan pohod na Bosnu. On je o vlastitom trošku naoružao 1.117 kopljanika i priključivši tom jezgri i druge snage prodro u Bosnu, gde su se Turci i pobunjenici⁸⁹ — pristalice protukralja Radivoja Ostojića⁹⁰ — učvrstile i zavladaile mnogim tvrđavama. Matko je osvojio Hodidjed, Jajce, Bočac, Komotin⁹¹, Vranduk i mnoge druge tvrđave i gradove.⁹² Ne zna se kakva je bila daljna sudbina tih gradova.⁹³

Istoriografija je dosada smatrala, da je Tvrtko II od 1433. do 1435. godine neprekidno boravio u Ugarskoj.⁹⁴ Međutim izgleda da se on ipak nalazio u Bosni i aktivno učestvovao u borbama protiv Turaka i protukralja Radivoja. To izgleda potvrditi pismo Dubrovčana, od 16. VIII kojim mole Matka Talovca da prilikom njegovog boravka u Bosni posreduje u njihovom interesu kod bosanskog kralja.^{95a} Pored toga jedan do sada nepoznat izvor o pohodu Matka Talovca u leto 1434. godine izričito kaže da je on ušao u Bosnu „in subsidium fidelis nostri illustris Stephani Twerthk regis Bosne . . .“.^{95b} Ovo mišljenje izgleda potvrditi i ta činjenica da u Žigmundovoj darovnici braći Talovcima od 27. IX 1437. godine, među zaslugama Matka Talovca se spominje kako je „memoratus Mathko banus illustris Stephanum Twerthk regem scilicet Bozne pretactum simulcum baronibus et notabi . . . ipsam Posonium in conspectum nostre adduxit maiestatis“.^{95c} Verovatno je dakle, da se kralj Tvrtko vratio u Bosnu negde 1434. godine. Među-

⁸⁷ Ćirković, Herceg, 8—13.

⁸⁸ *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. I*, Sarajevo, 1942, 489.

⁸⁹ Dl. 34.067 „... fidelis noster dilectus magnificus de Tallouch Kouiniensis et camerarum salium nostrorum regalium comes in anno proxime preterito (1434) . . . ad singularem nostre maiestatis requisitionem et de nostro speciali mandato in subsidium fidelis nostri illustris Stephani Twerthk regis Bosne contra seussimos Turcos . . . mille centum ac decem et septem lancearum ad rationem nostre maiestatis levavit, et cum eiusdem suis gentibus et aliis nonnullis nostris fidelibus sibi per nos adiunctis ipsum regnum Bosne manu forti subintravit Turcis et aliis predictis infidelibus et rebellibus obsid... castrorum regis Bosne et predictorum repulsis et remotis quedam castra Jaycha, Uranduc et Bochach et alia multa castella fortalitia et munitiones in eodem regno existentes et habita manibus nostris regis apropiavit . . .“

⁹⁰ Dinić M., *Zemlje Hercega Svetoga Save*, Glas SAN, 182 (1940), 220.

⁹¹ Thallóczy-Áldásy, 124.

⁹² Dl. 34.067 vidi napomenu 89.

⁹³ Dinić, cit. delo, 220.

⁹⁴ *Poviest Bosne i Hercegovine*, 489

^{95a} Dl. 34.067.

^{95c} Thallóczy-Áldásy, 111—124.

tim ostaje i dalje otvoreno pitanje kada je i pod kakvim okolnostima napustio svoju kraljevinu. Za sada je sigurno jedino to, da se ovo moralo desiti negde krajem 1434. ili početkom 1435. godine i da se on povukao zajedno sa Matkom Talovcem, koji se početkom 1435. godine isto nalazio u Ugarskoj. Ugarski kralj je 25. marta primio Tvrtka na oproštajnoj audienciji i, pošto mu je ovaj obećao vazalsku vjernost, otpustio, odnosno uputio ga u Bosnu, u koju je Tvrtko početkom maja (do 11.) i stigao.⁹⁶ O njegovoj delatnosti u Bosni znamo vrlo malo. Možemo pretpostaviti da je učestvovao u ratu protiv Kosače. Tada su se i Turci umešali u Bosni. Upad Isak bega, skopskog krajišnika već se 12. aprila očekivao. Međutim, Isak beg je bio vezan ustankom u Albaniji, pa se u Bosni pojavio početkom jula njegov sin Barak, sa jednim odredom od 1.500 ljudi.⁹⁶ Njegova aktivnost se u početku ograničavala na pljačkanje. U drugoj polovini avgusta došlo je, međutim, do prve direktne ugarsko-turske konfrontacije. Tada je Barakova vojska stigla u Hum, odakle je Đurađ Ker pobegao.⁹⁷ Turci su se posle tromesečnog pljačkanja Huma i Bosne, tokom novembra povukli u pravcu Hodidjeda da bi prezimili na svojim zimskim bazama. Nije do kraja jasna uloga Tvrtka II u događajima 1435. godine. Nameće se pitanje da li je ispunio svoje obećanje „vernosti i poslušnosti“ dato Žigmundu. Ne zna se ni kad je ni u kakvim okolnostima opet napustio zemlju. Dana 24. avgusta se poslednji put spominje u Bosni⁹⁸, a 21. decembra pojavio se u pratnji svojih dvorskih funkcionera i to dvorskoga Tvrtka Borovinića, vojvode Vladislava Klešića i Đorđa Dragičevića, i protovestijara Restoja u Stolnom Beogradu.⁹⁹ Uzrok njegovog novog putovanja u Ugarsku treba svakako tražiti u, za njegovu stvar negativnom razviku događaja u njegovom kraljevstvu. Na ugarskom dvoru se nalazio i Jakov Markijski, koji je bio sklon da glavni uzrok svega zla vidi u verskim prilikama u Bosni. On je već ranije insistirao na verskoj politici čvrste ruke. U ovom momentu je nastojao da i tolerantnog kralja Tvrtka na to prinudi. On je planirao jednu misiju koja bi za šest meseci donela potpuni uspeh. Za taj plan je trebao pridobiti prvo ugarskog kralja. U tom cilju on se povezao sa legatima bazelskog koncila i zatražio je njihovu podršku u toj stvari kod Žigmunda.¹⁰⁰ Jakov Markijski je uspeo da zainteresuje ugarskog vladara za svoju zamisao. Tvrtko II je 25. I 1436. godine optužen zbog jeresi, morao da se brani pred licem kralja i državnog veća i da svečano obeća da će franjevece primiti pod svoju naročitu zaštitu i da će ih pomagati u pokršćavanju svoga naroda.¹⁰¹ Taj svečani čin je trebalo da znači početak novog pokušaja uspostavljanja Žigmundovog uticaja

⁹⁶ Dipl. Rag. 391.; Iorga N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle*, Paris, 1899, II, 324.

⁹⁶ Dipl. Rag. 393.

⁹⁷ Ćirković, Herceg, 13.

⁹⁸ Acta Bosnae, 146.

⁹⁹ Aegidii Carlerii, *Liber de legationibus*, 676. „Eadem die (21. XII 1435.) unus ducum Slezie, frater episcopi Wratislaviensis, visitavit ipsos oratores sacri concilii; statim post visitavit eos quidam frater de ordine minorum de observantia, Italicus . . . Multa eis exposuit de rege Bosne, qui eadem die qua nos intravit Albam Regalem, . . .“

¹⁰⁰ Aegidii Carlerii, *Liber de legationibus*, str. 676. „... Multa eis exposuit de rege Bosne, . . . dicens, quod ille rex erat fictus Christianus, nec in veritate erat baptizatus, imo prohibebat suos baptizari per fratres minores, qui sunt in regno suo; quod in illo regno sunt tenentes sectam Manicheorum; quod si imperator diceret illi regi quod populum regni Bosne baptizetur, quod in sex mensibus totus ille populus baptizetur, cum sit ad hoc voluntarius, et rogabat eos, ut tempore et loco de hoc facerent verbum imperatori.

¹⁰¹ Acta Bosnae, 150.

u Bosni. Taj pokušaj su, međutim, pretekli događaji. Sukob ugarskog kralja sa Anžom Frankopanom, koji je tada primio ozbiljne razmere, iskoristio je Stefan Vukčić-Kosača i preneo rat na ugarsko područje, otklonivši tako ugarski pritisak sa svojih poseda. Marta 1436. godine vojvoda Barak je ponovo u Bosni. Zajedno sa trupama Hercega Stefana pojavile su se u Hrvatskoj i turske pomoćne čete, koje su učestvovala u borbama ustanka na strani Anža Frankopana. One su za izvesno vreme i zaustavile napredovanje Matka Talovca. A kad se Tvrtko II vratio u Bosnu, Stefanu je pošlo za rukom da ga odvрати od ugarskog uticaja. Bosanski kralj je čak pristao 30. juna i na plaćanje godišnjeg danka sultanu u iznosu od 25.000 dukata.¹⁰² Postoji jedno bliže ne datirano pismo iz 1436. godine kojim Tvrtko II posle svog povratka poziva Jakova u Bosnu, no bez rezultata. Preokret u Tvrtkovom stavu bio je poznat i mletačkom knezu Splita. U proleće 1437. godine kad su se sukobili sa dalmatinsko-hrvatskim banom Petrom Talovcem, oni su nameravali da se obrate za pomoć bosanskom kralju i Stefanu Vukčiću, ali im je to Venecija zabranila.¹⁰³ U poslednjim mesecima svoje vladavine, u drugoj polovini 1437. godine, Žigmund je konačno uvideo da ne može slomiti Stefana i da se mora odreći svojih bosanskih planova. On se izmirio s njim potvrdivši mu sve posede¹⁰⁴, pa dakle, i Hum. U takvim okolnostima priznanje vazaliteta Albertu, nasledniku Žigmunda, od strane bosanskog kralja i bosanskih velikaša¹⁰⁵ imalo je više teoretski značaj.

Žigmund je imao interesa da podržava protivnike Turaka čak i u udaljenoj Albaniji. Na lažnu vest o sultanovoj smrti još avgusta 1433. godine, pleme Dukadini u Albaniji, napalo je i osvojilo tvrđavu Danj i predalo je mletačkom knezu Skadra, ali Venecija je naredila da se grad odmah vrati Turcima.¹⁰⁶ U međuvremenu ustanak se raširio na celom prostoru od skadarskih planina do Valone pod vodstvom Arnit Spate (koga su Grci nazivali Arijanit Komnen), gospodara kraja oko današnjeg Elbasana u dolini gornjeg toka reke Škumbe, na putu od Drača za Ohrid. Njemu su se pridružili Andrija Topija, koji se držao u primorskim krajevima, Musaki i drugi plemenski poglavari.¹⁰⁷ Skopski krajišnik se uputio protiv ustanika, ali ga je Arnit Spata 26. XII 1434. godine potukao i posle ove pobede Albanija je oslobođena od Turaka. Isak beg se povukao ka unutrašnjosti (Sofiji?) da skupi novu vojsku.¹⁰⁸ Do novog upada Turaka u Albaniju došlo je u proleće 1435. godine. U bitci 19. IV 1435. godine ustanici su ponovo odneli pobedu. Isak beg je sa glavninom napustio zemlju, a utvrđena mesta su Albanci opkolili. Ustanici su i pored pokušaja Turaka da izbiju iz obruča koji su im naneli gubitke, ostali pobednici.¹⁰⁹ Od kraja 1435. godine za Žigmunda su se nepovoljno razvijali događaji u Albaniji. U novembru te godine ovde je vladao mir. Ustaničke vođe su već ranije stupile preko Dubrovnika u vezu sa njim. U proleće 1436. godine kralj je uvideo povoljan momenat da se umeša u Albaniji, verovatno da bi na taj način

¹⁰² Ćorović, cit. delo, 449.

¹⁰³ Listine, IX 101.]

¹⁰⁴ Ćirković, Herceg 22.

¹⁰⁵ Ćirković, Bosna 271.

¹⁰⁶ Jireček K., *Istorija Srba. II*, Bgd, 1923, 137.

¹⁰⁷ Božić I., *Dubrovnici i Turci u XIV i XV veku*, Bgd, 1952, 62.

¹⁰⁸ Dipl. Rag. 384.

¹⁰⁹ Dipl. Rag. 386—389.

rasteretio Bosnu i Banat od turskog pritiska. Da bi dao nov podstrek ustanku, on je uputio u Albaniju, kao svoje izaslanike, Fružina, sina poslednjeg bugarskog cara Šišmana, i turskog pretendenta Dauda Saudževića Čelebiju, sina oslepljenog sina Murata I, princa Saudžija.¹¹⁰ Njih je Žigmund odavno držao u pripravnosti. Fružinu je 1428. godine dao posed u Banatu sa ciljem da ovaj odatle agituje u Bugarskoj protiv Turaka¹¹¹, a Daudu Čelebiji poklonio je 4. VI 1433. godine sede Szenteltegyház i Kun-Szöllös u Čanadskoj županiji.¹¹² Žigmund je maja 1435. godine uputio Fružina u Albaniju. Ulogu transportera namenio je Dubrovniku. Dubrovčani su, — ne bez ustezanja — prebacili Fružina u Albaniju. Međutim, njegova misija nije urodila plodom. Posle mesec dana on se vratio u Omiš, i preko Senja uputio se u Ugarsku. Sledeće godine Žigmund je pokušao još jedanput da učvrsti svoj uticaj u Albaniji. Aprila 1436. godine, poslao je Dauda Čelebiju sa nekoliko odreda konjanika za Albaniju. Mali broj oružane pratnje čini verovatnim mišljenje da je Žigmund računao na politički efekat toga poduhvata. Naime, on je računao da će Daud svojom pojavom u Albaniji izazvati unutrašnje borbe u Turskoj. Daud se, za razliku od Fružina, nije zadržao u Dubrovniku, jer se Republika plašila od pooštavanja odnosa sa Turcima ako bi primila na sebe prevoz turskog pretendenta.¹¹³ Međutim, ni ova Žigmundova akcija nije donela očekivane rezultate. Isak begu je uspelo da u jesen 1436. godine, ustupajući Danj albanskom vlastelinu Leky Zakariji, sestriću Tana Dukađina, primiri ustanak.¹¹⁴

Dok je prema Bosni i Albaniji sačuvao inicijativu, Žigmund je na granici prema Srbiji bio potisnut u odbranu. Situacija je bila najopasnija u Banatu, koji se od Kovina do Severina neposredno graničio sa turskom teritorijom. Posle zaštišaja od nepune tri godine, Turci su počeli opet da upadaju na područje Ugarske.¹¹⁵ Zatim su se njihovi upadi ponavljali kroz ceo period. Prvi upad je počeo sredinom septembra 1435. godine. Franko Talovac, veliki župan kovinske županije, pozvao je 14. IX podžupana Franka Himfi de Remete da se smesta priključi njegovoj vojsci.¹¹⁶ Mobilizovano je i plemstvo južne Ugarske. Ladislav Tötöš de Batmonoštor se spremao da pođe 6. oktobra sa brodovima i ratnim spravama u Beograd.¹¹⁷ Trebalo je da Beograd posluži kao mesto skupljanja vojske. Kralj Žigmund i Matko Talovac su još 3. novembra očekivani ovde.¹¹⁸ U tim mesecima vladar se nije pojavio na južnim granicama Ugarske, međutim, u proleće sledeće 1436. godine, on je proveo izvesno vreme u Banatu. Vladarev put verovatno stoji u vezi sa nekim novim upadom Turaka. Poslanici grada Šoprona: Niklas Juding, Andre von Gurmend i Conrad Ernst, javljali su 6. III 1436. godine iz Budima „strašne vesti“ o Turcima.¹¹⁹ Žigmund je došao sa ciljem da nadzire položaje svoje vojske

¹¹⁰ Jireček, cit. delo, 137.

¹¹¹ Szalay-Baróti, cit. delo, 153.

¹¹² Nagy I. i dr., *Codex diplomaticus patrius*. V, Bpest, 1865, 227.

¹¹³ Dipl. Rag. 396, 397—398; Božić, cit. delo, 64—65.

¹¹⁴ Jireček, cit. delo, 137.

¹¹⁵ Poslednji upad je bio 1432. g.

¹¹⁶ Pesty Fr., *Krassószörénymegye története*. III, Oklevéltár, Bpest.

¹¹⁷ Nagy I.—Nagy Gy.—Véghely D., *Codex diplomaticus comitum Zichy*. VIII, Bpest, 1871—1915, 239.

¹¹⁸ Dinčić M., *Grada za istoriju Beograda u srednjem veku*, Bgd, 1951—1958, 237.

¹¹⁹ Hazi J., *Sopron szabad királyi város története*. I, Oklevelek VI, Sopron, 1924, 124.

Radonić J., *Zapadna Evropa i Balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka*. Novi Sad. 1905, 71.

na granici prema Turcima.¹²⁰ On je krenuo posle 5. marta iz Budima. U Temišvaru se nalazio od 9. do 10. aprila.¹²¹ Odavde je uputio Čelebiju za Albaniju.¹²² U Banatu je mogao provesti, otprilike, nedelju dana, jer je 18. aprila već bio u Čanadu.¹²³ Ovo Žigmundovo putovanje se, izgleda, nije odvijalo po planovima. Njega su već na Đurđev dan, 24. aprila, očekivali u Iglau da otvori češki sabor¹²⁴, a on se nalazio tek u Segedinu.¹²⁵ Vladao se mogao nalaziti u Budimu kad su Turci ponovo upali, ovog puta u Erdelj. Njima se suprostavio erdeljski vojvoda Peter Čeh de Leva, koji je 1. maja branio sa svojim ljudima napadnutu oblast.¹²⁶ Za ovaj upad se vezuje i pohod Ali bega. On je, navodno, četrdeset dana pljačkao Banat, povukao se sa velikim plenom.¹²⁷ Upad je ovog puta svakako bio širih razmera, i to je prouzrokovalo izmene u kraljevim planovima. Žigmund je već 18. maja bio u Beču, ali 23. maja se vratio u Ugarsku i 27. maja je stigao u Budim.¹²⁸ Prilikom otvaranja sabora u Iglau, 5. juna, koji je od 27. maja već drugi put odložen, kralj je opravdao svoje zakašnjenje upadom Turaka koji su prodrli do Temišvara.¹²⁹ U odsutnosti vladara potrebni su bili ljudi koji bi uspešno prihvatili rukovođenje odbranom. Takvog pouzdanog čoveka našao je Žigmund u osobi Franke Talovca, koji je već tada sjedinio u svojim rukama upravu svih banatskih županija, a sada između februara i jula imenovan je severinskim banom.¹³⁰ Ovo je omogućilo veću koncentraciju odbrane a time i širi radius aktivnosti.¹³¹ Verovatno da je u pograničnom pojasu došlo i do saradnje između ugarskih funkcionera i despota Đurđa Brankovića. Mada nam detalji nisu poznati, možemo ovo mišljenje smatrati opravdanim, ako uzmemo u obzir despotovo istaknuto mesto u odbrambenim planovima Žigmunda.¹³² Pored toga, jedan do sada neuočen izvor dokazuje da je Žigmund i finansijski pomagao Đurđa Brankovića. On je 1437. godine, pozajmio 3.000 zlatnih forinti od Pongraca de Blatnica u tu svrhu.¹³³ Sve to dokazuje da je Đurađ bio u tom periodu naklonjen saradnji sa Ugarskom, i sa njenim funkcionerima na terenu.^{133a}

¹²⁰ Janssen J., *Frankfurts Reichskorrespondenz nebst andere verwandten Actenstücken von 1376—1519*. I, Freiburg/Br., 1863, 409. Wir hatten von etlichen keuffluden vernommen das unser herren der Keiser czu Wardyne sin sulte aber der egenant Berthold Folckheymer hat uns gesaget: das her Caspar Slick eyne syme guden frunde gein Nurenberg geshriben hate, der brieff mit mee dan XII dage alt sy, das unser herre der keyser czy Zygedyne uff der greincze zushen Ungern und Seraphy esy, und tuwe do eyne bestellunge der lande gein den Turcken, und wisse mit anders, dan das sin gnade solichs balde geendet habe; und verseh er sich und wisse mit anders, dan das er von stönt wider kere und czu sant Jorgentag (24. april.) zur Egelaw sin werde.

¹²¹ Milleker cit, delo, 34.

¹²² Dipl. Rag. 396.

¹²³ Milleker, cit. delo, 34.

¹²⁴ Janssen, str. 409. vidi napomenu 120.

¹²⁵ Codex Blagay,

¹²⁶ Codex Zichy, 461.

¹²⁷ Milleker, cit. delo, 34.

¹²⁸ Ráth K., *A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei*, Győr, 1861, 154—155.

¹²⁹ Fessler, cit. delo. 399.

¹³⁰ „... 1436 nono calendas mensi februarii . . . honore Banatus Zeuriniensis vacante...” Fejér, X/VII str. 757., „... 1436 septimo idus mensis julii . . . Francone de Taloucz, Zevri-niensis Banis . . .” ibid., 772.

¹³¹ Kalić, cit. delo, 273.

¹³² Fessler, cit. delo, 416—419.

¹³³ Dl. 24.530.

^{133a} O tome svedoči i jedna intervencija Stevana Rozgonyija od 14. VIII 1437. Codex Zichy, XII, 172

Ove okolnosti su učinile aktuelnim iako ne ostvarljivim Žigmundov predlog učinjen putem legata Jovana Palomara poslanicima koncila u Bazelu, u decembru 1436. godine kojim je predložio da se sedište koncila premesti u Budim. On je svoj predlog obrazložio time da je Budim najpogodnije mesto iz koga se podjednako dobro može motriti i na husite i na Turke, i da na leto 1437. godine prema pohod protiv Turaka, i ako bi koncil zasedao u Budimu, to bi podigao njegov ugled u očima balkanskih pravoslavnih naroda, čija je pomoć neizbežna u planiranom pohodu. Da je Žigmund taj plan ozbiljno želeo da ostvari, dokazuje da je dao popisati sve Budimske stanove koji mogu služiti za smeštaj delegata. On je i sa Venecijom vodio pregovore u svrhu iznajmljivanja brodova kojima bi preveo legate iz Italije u Dalmaciju. On je, dalje, obećao velike materijalne povlastice delegatima koncila ako prihvate njegovo gostoprimstvo. Delegati, međutim, ipak nisu prihvatili njegov predlog.¹³⁴ U ovom kontekstu treba smestiti pismo Žigmunda upućeno 12. I 1437. godine Jakovu Markijskom, kojim ga izveštava o pohodu protiv Turaka planiranom za 24. april (Đurđevdan), koji će on sam voditi, i zahteva od njega organizaciju vojnog dušebrižništva. Trebalo je da se Jakov sa šestoricom svoje sabraće priključi vojsci.¹³⁵ Možda je s tim u vezi njegov ponovni odlazak u Čanad gde je stupio u kontakt sa Jovanom Marcalijem, bratom umrlog čanadskog biskupa, upravnikom dvora i kraljevim osobitim pouzdanikom, koji je zadužen za organizaciju pohoda.¹³⁶

U januaru 1437. godine, Turci su ponovo upali u Ugarsku. Tada su svi plemići Tolnadske županije otišli na Savu.¹³⁷ Slično njima plemići Baranjske, Bordoške, Čanadske i Congradske županije otišli su u „donje krajeve“¹³⁸, a Žigmund dana 7. februara upućuje Petra Čeh de Leva da preduzme odbrambene mere protiv Turaka koji upadaju u Erdelj. Ujedno je obećao da će i sam doći u pomoć sa češkom vojskom posle krunisanja svoje žene za češku kraljicu.¹³⁹ U prvoj polovini juna¹⁴⁰ (16.) turskom upadu se suprotstavio erdeljski vojvoda Ladislav Čaki sa plemićkom vojskom koja se skupila protiv ustanika u Erdelju. Turski napad se očekivao i u Beogradu. Opasnost od upada postojala je još u martu. Matko Talovac je 23. marta angažovao u svoju službu u Beogradu grupu dubrovačkih majstora. Kako su ti bili zidari, ciglari, kamenoresci, stručnjaci za izgradnju lukova i cisterni, može se pretpostaviti da su radili na utvrđivanju grada.¹⁴¹ Ako uz to znamo da je Žigmund 26. marta naredio veću grada Šoprona da nabavi u Beču 12 lađa za prevoz češke vojske koja je stajala pod vodstvom Đorđa Giškre, a koju je vojsku on najmio i koju je trebalo prevesti u Beograd¹⁴² možemo zaključiti da je Beogradu namenjena uloga stuba odbrane, bez obzira na to što do njegove opsade nije došlo.

¹³⁴ Altmann W., *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds*, Innsbruck, 1896, 389.

¹³⁵ *Acta Bosnae*, 157.

¹³⁶ Karácsonyi J., *Az első magyar hadijelentés 1437, Hadtörténelmi közlemények*, 1910/1—2, 15.

¹³⁷ *Codex Zichy*, VIII, 239.

¹³⁸ *Codex Zichy*, 275, 529, 596; Nagy Gy., *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*, Bpest, 1887—1890, II, 331.

¹³⁹ Hazai oklevéltár, 397.

¹⁴⁰ Pór-Schönherr, cit. delo 606.

¹⁴¹ Dinić, Grada, 41, 43.

¹⁴² Palacky F., *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Hussitenkriege*, 1873, Prag, 476.

U međuvremenu brižno je pripreman ugarski pohod. Teško je reći da li je ova akcija trebala nadomestiti planirani krstaški rat. Inicijativa nesumnjivo pripada samom Žigmundu. Glavni organizatori pohoda bili su Jovan Marcali i Jovan Orsag de Gut. Određenu ulogu u njegovom pripremanju odigrao je i fanatični Jakov Markijski. Svojim „vatreim propovedima“ održao je borbeni moral. Marcali je sa svojom vojskom krenuo iz Čanada i 18. juna stigao u Kusić, odakle je pozvao Franka Talovca da mu se pridruži svojim snagama. Franko je stigao sutradan 19. juna i prebacio Marcalijevu vojsku na drugu stranu Dunava. Marcali se uputio odmah dalje dolinom Morave prema unutrašnjosti Srbije. Mađari su 22. juna spalili turske lađe na Moravi, neke su pak, odrešivši ih, spustili u Dunav. Sledećeg dana, 23. juna, ekspedicija je krenula prema Stalaću, paleći i rušeći priobalna naselja na svom putu. Najveći uspeh predstavljalo je spaljivanje Kruševca na večer toga dana. Sutradan, 24. juna, protivno izričitom naređenju kralja, Mađari su prešli zapadnu Moravu i preko despotove teritorije uputili su se nazad prema Kovicu.¹⁴³ Franko Talovac je za to vreme obezbedio lađu Marcalijevoj vojsci stacionirajući na Dunavu. On je verovatno u cilju odučavanja pažnje Turaka, od 20. do 22. juna spalio i opustošio okolinu Golupca.¹⁴⁴ Marcali, sa kojim je bio u stalnom kontaktu, pozvao ga je pod Kovic, da pri prelazu preko Dunava štiti odstupnicu. Kad je veći deo vojske već bio prebačen na banatsku stranu, stigla je vest da se približava turska vojska Ali bega iz Vidina, sa namerom da odseče put Marcalijevoj ekspedicionalnoj vojsci. Došlo je do bitke na Godominskom polju pod Smederevom, kod skele. Mađari su odneli pobedu i na „tri milja su progonili Turke“, i umalo da su zarobili Ali bega.¹⁴⁵ U bitci se naročito istakao Jovan Hunjadi, koji je rešio bitku u korist mađarske vojske.¹⁴⁶ Ne zna se kakav su udeo u toj ekspediciji imali Giškra i Pongrac de Sentmikloš, koji su logorovali u Sremu. Posle pobeđe Jovan Marcali je uputio Žigmundu izveštaj i priložio tri zarobljena barjaka.¹⁴⁷ Nagrada vladara vođama i učesnicima nije izostala. Braća Talovci, od kojih se ovog puta istakao Franko, dobili su 27. septembra prostrane posede u Vukovskoj županiji u Slavoniji.¹⁴⁸ Dana 15. septembra braća Emerih i Jovan Marcali obdareni su sa gradom Virovitica¹⁴⁹ a braća Hunjadi 21. septembra sa gradom Komjat.¹⁵¹ Brižljivo pripremanje i razmere tog pohoda prevazilaze razmere jedne obične pogranične čarke. Ova diverzija je trebala da služi kao udarac zadat turskom pograničnom sistemu, koji bi uništavanjem turskih lađa onemo-

¹⁴³ Karácsonyi, cit. delo, 15—20.

¹⁴⁴ Thallóczy-Aldásy, 111—124.; Ćirković S., *Golubac u srednjem veku*, Požarevac, 1968, 17.

¹⁴⁵ Karácsonyi, cit. delo, 20—22.

¹⁴⁶ Fessler, cit. delo, 403.

¹⁴⁷ Fessler, cit. delo, 403.

¹⁴⁸ Karácsonyi, cit. delo, 22.

¹⁴⁹ Ranija istoriografija, oslanjajući se na nepouzdanu hronologiju narativnih izvora i zavedena na stranputicu činjenicom, da se bitka odigrala na Godominskom polju pod Smederevom, pisala je o opsadi Smedereva, koja je trebala, po njenom tvđenju, da se odigra u julu 1437. Aschbach J., cit. delo 268.; Fessler, cit. delo, 403.; Dimitrijević M., *Gyurgye Branković (Smederevac) Despot der Serben*, Neusatz, 1876, 42—45. Kasniji pisci su to preuzimali bez kritike sa manjim varijantama. Ta faktografska greška je nestala tek pojavom Jirečka iz opisa događaja tog perioda.

¹⁵⁰ Fejér, X/VII, 858.

¹⁵¹ Thallóczy-Aldásy, 111—124.

¹⁵² Pesty, A szörényvármegyei hajdani oláh kerületek,

gućio, bar za jedno vreme, njihove upade.¹⁵² Međutim, te namere se nisu ostvarile. Turci su već početkom jula ponovo upali u Ugarsku. Ovog puta, izgleda, u Srem. Tu su im se suprostavili Đorđe Giškra, upućen sredinom ili krajem maja u Beograd i Pongrac de Sentmikloš. Njihova vojska se sastojala od Čeha, Madara i Poljaka. U bitci, do koje je došlo, Turci su pretrpeli poraz i povukli se.¹⁵³ Palatin Hedervari, organizator odbrane u odsutnosti vladara, 1. avgusta govori o sad početom ratu protiv Turaka.¹⁵⁴ Verovatno je da je Žigmund izveštaj o toj pobedi primio 17. jula. Ugarski glasnik je, naravno, sa malo preterivanja izložio rezultat pobeđe nad 40.000 Turaka. Sredinom avgusta stigla su u Prag četiri zarobljena vođa Turaka.^{154a} Turci, svetivši se vazalu i savezniku ugarskog kralja, srpskom despotu, primorali su ga da do novembra 1437. godine, kao cenu mira, preda Braničevo.¹⁵⁵ Tako ova osamljena akcija sa ugarske strane nije donela očekivane rezultate; nije zaustavila turske upade, koji su u narednim godinama postali sve češći i sve ozbiljnijih razmera. Žigmundova politika na Balkanu je pretrpela još jedan neuspeh, tim bolniji što je ona direktno ugrožavala Ugarsku.

U poslednje dve godine svoje vladavine kralj Žigmund je pokušao poduzeti aktivnu spoljnu politiku na Balkanu. Pored dugoročnih planova, kojima je namećao udariti temelje, on se morao baviti i problemima date situacije. Ta činjenica je umnogome slabila izgled Žigmundove balkanske politike na uspeh. Žigmundovi planovi očevidno nisu bili u srazmeru sa njegovim mogućnostima. Otuda su za tu politiku karakteristični polovični uspehi. Žigmund je osvojio Hum, ali ga je morao napustiti. Podržavao je ustanike u Albaniji, no oni su se izmirili na bazi kompromisa sa Turcima. Vratio je Tvrtka II na presto Bosne, međutim on se obavezao na plaćanje danka Sultanu. Morao je tolerirati Stefana Vukčića Kosaču u Bosni. Preduzimao je pohode duboko u Srbiju, ali nije bio kadar zaštititi granice svoje države od upada Turaka.

U jednoj, vremenski široj retrospektivi poslednje dve godine Žigmundove vladavine čine logički nastavak prethodnih. Pojas tampon-država koji je postojao od početka nadiranja Turaka — sve više se sužava, jasno omeđenih interesnih sfera još nema, ali se stvarni uticaj Turaka na Balkanu sve više učvršćuje, i oni se sve više približavaju Ugarskoj. Okolnosti nisu omogućile temeljno menjanje tog stanja, a pojedinačne usamljene akcije i spektakularne pobeđe nisu mogle doneti trajan rezultat.

Rokai Petar

DIE LETZTEN JAHRE DER BALKANPOLITIK DES KÖNIGS ŽIGMOND

Zusammenfassung

Die Arbeit behandelt eine bis jetzt weniger bekannte Periode in des Kaiser Sigismunds Balkanpolitik. In den letzten zwei Jahren seines Lebens (1435—1437) wandte Sigismund noch einmal seinen Blick auf die Balkanhalbinsel zu, um dort den ungarischen Einfluß wiederherzustellen.

¹⁵² Thallóczy-Aldásy, 111—124. Ćirković, Golubac, 17.

¹⁵³ Pessina z Cechorodu, Mars Moravicus etc., Prag, 1677, 610.

¹⁵⁴ Codex Zichy, 602.

^{154a} Fejér, X/VII, 861, u podtekstu. Poziva se na Hroniku Bartošeka, koja mi, na žalost, nije bila pristupačna.

¹⁵⁵ Dipl. Rag. 403.

len, und die vordringenden Türken niederzuschlagen. Für die Verwirklichung dieser Pläne übernahm Sigismund gleichzeitig verschiedene inner- und außer politische Maßnahmen.

Zuerst reformierte er die Wehrverfassung Ungarns. Der bedeutendste Artikel vom Standpunkt seiner Balkanpolitik aus war der Artikel der die Aufteilung des Landes in Militärbezirke regelte. So konnte das bedrohte Gebiet kleinere Türkeneinfälle selbständig abwehren. Für die Militärausgaben mußte der Herrscher sich von den Magnaten eine imposante Summe von 500.000 Gulden leihen. Die Teilnahme des Adels an der Verteidigung des Landes aktivisierte er durch die Donationen in der Gefahrzone.

Im Zusammenhang mit den Verteidigungsplänen entwickelte Sigismund durch den Franziskanermönch Jakob von Marchia eine intensive Missionstätigkeit. Durch diese wollte er die Einwohner Südungarns, die sich zu verschiedenen Glauben bekannten, zum Katholizismus bekehren, um so den Grund zu einer Kreuzfahrt vorzubereiten. Neben den nichtorganisierten Widerstandsversuchen, die sich gegen die willkürliche Politik des Herrschers und seiner Vertreter richteten, mußte der Kaiser den fast unabhängigen kroatischen Banus Anž Frankopan beherrschen.

Sigismund war weniger glücklich in seiner Außenpolitik. Nach erfolglosen Kämpfen mußte er den bosnischen Magnaten Stefan Vukčić Kosača zum Nachfolger Sandalj Hrančić anerkennen. Sein Günstling König Tvrtko II von Bosnien, nachdem er ihn in sein Land zurückgesandt hatte, ging auf die Seite der Türken. Auch der von Sigismund unterstützte Aufstand in Albanien scheiterte.

Am schwersten war aber die Lage an der unteren Donau, wo Ungarn mit dem Osmanenreich unmittelbar grenzte. Hier wiederholten sich die Türkeneinfälle fast alltäglich. Für die Verbesserung dieser Situation nahm János Marczaly eine Expedition tief in das von den Türken besetzte Serbien vor. Diese Aktion erfüllte die Hoffnungen der Unternehmers nicht. Am Ende der Periode von 1435—1437 war der ungarische Einfluß in der Staaten des Balkans schwächer als je zuvor. Der Autor bezeichnet also Sigismunds Balkanpolitik in dieser Periode als mißlungen und erfolglos.

MESSER NICCOLO MACHIAVELLI I KLICE ISTORIJSKOG MATERIJALIZMA 1469—1969

Dr Arpad Lebl

Nikolo Makijaveli, petstogodišnji mladić (1469—1527), još nam uvek nije dovoljno poznat; ukoliko pak jeste, to je jedino kao tvorac zloglasnog „makijavelizma“. Iako je i ovaj „makijavelizam“ stvorila kroz njega epoha i klasa, ipak je on — kao predstavnik rane građanske klase u doba kada je ona još bila na redu da povede čovečanstvo unapred — uticao na svoje vreme zapravo time što je dao 1) klice istorijskog materijalizma i 2) teorije klasne borbe i revolucije, po kojoj građanska klasa treba da okupi oko sebe sve napredne snage, da, pomoću njih i pomoću nekog sposobnog diktatora — apsolutiste kao i narodne armije, zbaci kako male feudalne tirane tako i strane porobljivače i time ujedini i oslobodi svoj narod kako od vanjskih tako i od unutrašnjih neprijatelja. Posle toga da strese sa sebe i ovo privremeno nužno zlo: diktaturu svog apsolutističkog monarha i stvori svoju državu: građansku demokratsku republiku.

Pošto je Makijaveli bio i političar i diplomata, vojni stručnjak i istoričar, pa čak i poznati književnik, to je nemoguće u jednom, makar i podužem članku, dati njegov portre u celini. Stoga sam se za ovaj mah odlučio da ga prikazem kao jednog od prvih istoričara i političara koji su se u svojoj praktičnoj naučno-istorijskoj i političko-diplomatskoj delatnosti povodili za izvesnim filozofsko-političkim shvatanjem koje danas ne bismo mogli nazvati drugim imenom nego začetkom, klicom budućeg istorijskog materijalizma. O njemu, kao o teoretičaru revolucije, diktature, demokratske građanske republike, kao i borcu za oslobođenje i ujedinjenje Italije možda ću govoriti kojom drugom prilikom. Makijaveli je i posle 500 godina života — jer živi i danas — još uvek mlad, te će lako dočekati tu iduću, drugu priliku.

O Makijaveliju govori ogromna literatura. I samo njeno prikazivanje iziskivalo bi ne članak, već obimnu monografiju. Veliki je broj i onih političara koji su se povelili za njim, ali koji su ga, ipak, poznavali samo delimično i letimično, gotovo onoliko koliko i tvorci teorije makijavelizma, i to jedino na osnovu njegove brošure iz 1513.: *Vladalac (Il principe)*, koja i ne daje drugo do trenutnu praktičnu primenu jednog dela njegove političke teorije o potrebi pojave snažne ličnosti, kao Kastrakani ili Cesare Borha (Castracani, Cesare Borgia), na čelu naroda i armije, a koja bi svojom vladavinom jake ruke skinuo sa tela Italije sve sitne feudalne tirane kao i krupne, strane zavojevače u cilju ujedinjenja i oslobođenja Italije. Zapravo, često nisu ni ovo zapazili njegovi učenici u učenjima svog učitelja, već su u brošuri *Vladalac* tražili i našli samo pouke o tome kako se može doći do apsolutne vlasti i kako se apsolutista može duže održavati na vlasti. Ukoliko bi Maki-

javeli rekao da „cilj opravdava sredstvo“, ovi su njegovi učenici — praktičari i teoretičari — od makijavelističkog „sredstva“ učinili jedini vlastiti cilj.

Sem *Vladaoca*, Makijaveli je dao i dva obimna, a i po značaju i sadržini ogromna dela: *Razgovori o prvoj dekadi Tita Livija* (*Discorsi sopra la prima decada di Tito Livio*, ili skraćeno *Discorsi* odnosno *Le decche*, 1521) i *Istorija Firenze* (1520—1525). Ova su dva dela svakako značajnija, trajnija, a pre svega ne daju isečak, fragmenat, već skoro celog Makijavelija — teoretičara i praktičara. Mnogo korisnog i poučnog možemo da crpemo takode i iz mnoštva manjih dela njegovih brošura kao i iz njegovih mnogobrojnih privatnih pisama (dopisivanje sa Vetorijem, (Vettori) Soderinim itd.), ili pak iz njegovih izveštaja sa raznih stranih ili domaćih dvorova. Ova pisma i izveštaji pružaju nam ujedno i pogled na način njegovog stvaranja, na proces: kako će se praksa njegovog vremena pretvoriti u njemu u odgovarajuću političku teoriju i filozofiju. Treba svakako da skrenemo pažnju i na njegove manje radove kao: *Život Kastručo Kastrakanija* (1520); *Kako je Herceg Valentino . . .* (1503), zatim na njegove izveštaje o Nemačkoj (1508), o pobuni u dolini Kijana, (1503), o političkom stanju u Francuskoj (1500, 1510), na njegov memorandum o reformi grada Firenze (1519), na izveštaje o Rimu (1503, 1506, itd.), kao i na njegovu prepisku, naročito u vremenu: od 1512 do 1526.

Već su ga i raniji građanski pisci cenili po nečemu. Tako je i Mekole (Macaulay) nastojao da ga shvati, da njegovo učenje objasni kao tvorevinu nastalu pod uticajem epohe.¹ U njegovo doba, veli, niko ga nije kritikovao², čak je bio i jako cenjen. Papa Klemens VII, na primer, štitio ga je, a štitio je čak i ona njegova dela koja je kasnija crkva zabranjivala kao antihrišćanska: a to će reći da ga sama epoha može objasniti. Po ovom piscu, Makijaveli je prihvatio maksimum epohe, sredio je uticaj epohe i izrazio ga je jače, jasnije no iko drugi. Epoha nije osuđivala ni one njegove primere na koje se on ugledao. Papa ga, veli pisac, podržava, ali on ipak slobodno govori i o Medičiju, kritikuje ga, što služi, svakako, na čast i njemu i Papi-Medičiju.

Nešto ga neobično tretira, takode građanski pisac, A. Dž. Vels (H. G. Wells)³ po kome nam veoma daroviti Makijaveli jasno predočava i epohu i psihi vladara i ljude epohe, ali koji, po njemu, nije imao nikakve više ciljeve, jer je bio amoralan čovek. Ništa nije napisao što pre njega ne bi mogao dati ma koji knez, čak i Egipćanin od pre nekoliko hiljada godina. To će, svakako, reći da Makijaveli nije odraz svoga vremena, ne daje epohu, jer doba humanizma ne bi mogao dati niko od Ramsesa i Amenhotepa, Sargona i Hamurabija. Ipak, priznaje da su se monarhije formirale i oformile prema principima Makijavelija.

M. Ber (Beer) koji u svom delu⁴ prikazuje razne epohe, a pisce čak i od manjeg značaja — Makijavelija pominje samo kao autora *Vladaoca* i — amoralnog

¹ Th. Macaulay, *Eseji*, Machiavelli, Beograd, 1938, 11, 33, 39, 45—46, 48, 57—58, vidi i u knjizi: Machiavelli: *Il principe e le decche*, Milano, 11—55, kao predgovor itd. (često je izdavan).

² Svakako u literaturi, jer je bio proganjan, a i zatvaran, te proterivan zbog svoje političke delatnosti. M. je bio borben, antiklerikalan i antifeudalan političar u teoriji i praksi. Osuđivao je lošu politiku crkve i papa, kojoj i kojima je zamerao propadanje Italije, dok je cenio, naprotiv, Savanarolu.

³ Wells, *A világtörténet alapvonalai* (Osnove opšte istorije), Budapest, 1930, 469—71 i 478.

⁴ Beer M., *A szocializmus és a társadalmi harcok története*, I—V, Budapest, 1922 i dalje; 3 t. 87.

čovjeka. Naprotiv, Martišević koji prilično opširno govori o Medičiju, Makijavelija ne pominje.⁵

Na svoj nedijalektički, građanski, ali vrlo interesantan način tretira Makijavelija Opeln-Bronikovski (Oppeln-Bronikowski)⁶ koji mu priznaje mnogo pozitivnih osobina, kao i činjenicu da je Makijaveli mnogo čitan, preveden i cenjen, naročito u XVI i XVII veku na latinskom, francuskom, engleskom i nemačkom području. Fridrih II je čak pisao i delo protiv njega: *Antimachiavelli*, dok ga je Fihte (Fichte) istina branio, ali poznajući jedino *Vladzoca*, kao ni Ranke, nije vodio računa o ostalim njegovim delima. Po Bekonu (Bacon): „Možemo da zahvalimo Makijaveliju i sličnim piscima što su otvoreno i bez friziranja (ungeschminkt) rekli ono što ljudi stvarno čine, a ne ono što treba da čine“, što Bronikovski ipak dopunjuje rečima da je Makijaveli zapravo najviše govorio o tome šta treba da se radi. Kritički prati pisac i ostale napadače Makijavelija, dodajući da su ga najviše osuđivali zbog njegovog navodnog „makijavelizma“ upravo jezuiti, dok ga je Kavur cenio kao borca za ujedinjenu Italiju. Isti Bronikovski pominje i to da je Makijaveli, po svoj prilici, pisao drukčije u delima rađenim po nalogu Medičija, u *Razgovorima* ili i u delu *O ratnoj veštini* koja su nastala u slobodnim diskusijama, vođenim sa prijateljima i učenicima u Orti Oričelari: „Tu nije morao da vodi računa o nekom silnom monarhu . . . tu je mogao slobodno da ispolji svoja republikanska ubeđenja . . .“ Ali, nastavlja on, vreme još nije bilo zrelo za republikanizam, naprotiv, vladarski je apsolutizam dobio viši smisao upravo putem njegovog *Vladzoca*. Karlo V ga je prosto znao napamet. Ipak, ista papaska štamparija koja je štampala njegova dela u početku XVI veka, štampala je 1557. i indeks zabranjenih dela na kome su stajali ne samo njegovi *Razgovori* već i sam *Vladalac*. On sam — onima koji su mu zamerili da je vladare poučavao kako mogu postati tirani — besno je odgovorio da je on poučavao i narode: kako mogu istrebiti sve svoje tirane. Ipak, Bronikovski je slabo uzimao u obzir one ciljeve koje Makijaveli želi da postigne putem apsolutizma (republikanskim demokratizmom mogao je biti smenjen apsolutizam tek mnogo docnije — A. L.), a slabo je pravio razliku između revolucionarne i kontrarevolucionarne diktature, diktature jednog Kromvela (Cromwell) ili Robespijera: pri dizanju jedne nove klase i novog društvenog sistema ili pak Hitlera, pri zalasku iste klase i istog sistema. Po njemu ima „idealnih apsolutista“ i „loših tirana“, no oni se ne razlikuju po tome koju epohu ili razvojnu fazu zastupaju, već prosto po subjektivnim težnjama i namerama. Smatra da se svaka, dakle i revolucionarna, diktatura uskoro može izroditi u tiranstvo, da Makijaveliju, dakle, i nije preostao neki drugi put sem „opasnog i nesigurnog puta konspiracije i revolucije“.

Bronikovski zapaža i hvali i u Makijaveliju samo građanski metod kauzalnosti i pozitivizma. Na osnovu ovih zapažanja on je cenio u Makijaveliju to što je svoju nauku bazirao na zakonitosti, kauzalnosti, te je time istoriju podigao na nivo nauke, iskustva, indukcije.

⁵ Martišević—Juškov—Dimitrijevi: *Opšta istorija države i prava*, Beograd, 1950, II t, 221—233, naročito 228—230.

⁶ N. Machiavelli: *Politische Betrachtungen (Discorsi)*, u prevodu i sa uvodom od Oppeln-Bronikowski, Berlin 1922, uvod, 5—30, naročito 6—10.

Nemam mogućnosti da se pozabavim i pogledima jednog Johanesa Burcardusa ili drugih pisaca iz epohe renesanse ili pak o ulozi Makijavelija u njoj.⁷ Ipak, kao novijeg pisca moram da pomenem barem Gobinoa⁸ (Gobineau), po kome je Makijaveli, razmišljajući o Savanaroli, došao do zaključka da su oni obojica, naime Savanarola i mladi Makijaveli, živeli tada u romantičnim snovima, ali sada, veli, snovima treba reći zbogom, jer Italija ne sme i dalje da trpi tiraniju ni feudalaca (malih despota), ni ulice, plebsa, kao ni stranaca. Neka bude i zločinac taj željno očekivani veliki tiranin, samo da spase Italiju i narod. Ali pošto se Makijaveli podjednako bori kako protiv feudalaca, klera i stranih zavojevača tako i protiv plebsa, ulice, to se — to nije mogao još da vidi Gobino — on od spasiocapsolutiste nada tome da će ovaj da izbavi srednji sloj, tj. građanstvo koje i daje glavno obeležje renesansi.

Daleko bi me odvelo da se na ovom skučenom prostoru — radi boljeg razumevanja Makijavelija — upuštam u analizu same epohe. Moram ovaj put da pretpostavim da je epoha renesanse i humanizma publici poznata i sa ekonomsko-državeno-političkog i sa kulturnog gledišta, sa celokupnom svojom problematikom.⁹ Ipak, treba da kažem reč-dve o tome kako su Makijavelija tretirali klasici marksizma i njihovi popularizatori. Engels je, na primer, o ovoj epohi rekao: „To je bila najveća napredna revolucija koju je čovečanstvo do sada doživelo. Bila je to epoha kojoj su bili potrebni džinovi, a koja ih je i rodila . . . džinove rasuđivanja, strasti i karaktera, džinove mnogostranosti i znanja . . . Makijaveli bio je i državnik i istoričar, pesnik, a ujedno i jedini vojni pisac novijeg doba koji je nešto značio: Junake one epohe još nije podjarmila podela rada . . . žive i dišu u struji epohe . . .“¹⁰ Na osnovu ove iste Engelsove knjige piše i Aleksandrov¹¹ o Makijaveliju: „Krupni ideolog italijanske trgovačko-industrijske buržoazije koja . . . se borila protiv feudalne reakcije i težila za tim da stvori svoju nacionalnu državu“ ali i „one buržoazije koja je držala pod sobom podjarmljene mase . . . bio je N. Makijaveli“ pa nastavlja: on stvara razrađenu koncepciju buržoaske diktature. „Interes — to je po Makijaveliju pokretačka sila istorije“, a najmoćniji interes je privatna svojina, jer kako je i on sam rekao: ljudi će pre da prebole i očevu smrt, nego gubitak imovine. *Istorija Firence* i Marks, veli, zove „visokim majstorskim delom“, jer se on tu približava shvatanju značaja i karaktera klasne borbe koja često doprinosi progresu. „Osuđivati sukobe između aristokratije i naroda znači osuđivati prve uzroke slobode Rima . . . u svakoj republici uvek postoje dva suprotna pravca: jedan — narodni, drugi — viših klasa; iz te podele proističu svi

⁷ Johannes Burcardus, *Aleksandar VI i njegov dvor*, Zagreb, 1951; po njemu je Makijaveli u Česaru video mesiju „koji bi mogao imati snage i pameti da stvori moćnu jedinstvenu Italiju“.

⁸ Gobineau, *Die Renaissance*, Reklamova biblioteka, br. 3511—3515, 101—103, 204, 246, 261—262, 345, itd.

⁹ Ovom temom su se bavili već mnogi u opsežnim literarnim i stručnim delima. Pored Gobinoa, Burharta (Burchardt), Bera, Mekolea videti i Aleksandrova (*Istorija filozofije* 1—2), Fuksa (Eduard Fuchs, *Illustrierte Sittengeschichte*, I, Renaissance, München, 1909, 1—500); i literaturu epohe: Morusa, Lutera, Hutena, Tila, des Tormesa, Grimelshauzena i slično, a pre svega: Marksov *Kapital*, Engelsov *Antidiring*, *Dijalektiku prirode*, *Seljački rat u Nemačkoj*, Meringovu *Istoriju nemačkog apsolutizma*, itd.

¹⁰ Engels, *A természet dialektikája* (Dijalektika prirode), Novi Sad, 1950, 6.

¹¹ Aleksandrov itd. *Istorija filozofije*, II, Beograd, 1949, 76—79.

zakoni koji se donose u interesu slobode.“¹² Aleksandrov na osnovu klasika marksizma konstatuje da Makijaveli napada i crkvu kao uzrok nesloge i razjedinosti Italije, a i samo hrišćanstvo koje traži pasivnost i pokornost. Za temelj nove države postavlja silu, apsolutnu monarhiju, diktaturu, dok se za republiku zauzima samo apstraktno. Ovaj sud Aleksandrova o republikanstvu našeg pisca svakako je pogrešan i nedijalektički, ali stoji još uvek daleko iznad nivoa poznatog Kunova¹³ koji u svoja dva toma i ne pominje Makijaveli a, mada nastupa kao marksista, marksistički teoretičar, dok Engels¹⁴ o tadanjem građanstvu veli da je napredna klasa iako se već i tada borilo i protiv proletera, jer nema građanske klase bez suprotne klase — bez proletera. Tada je građanstvo bilo još predstavnik naroda, a to se može reći i o predstavniku tadanje građanske klase — Makijaveliju. Takođe je i Lenjin govorio o renesansnom građanstvu, no tako da se njegove reči mogu odnositi i na Makijavelija: Ti ljudi su videli napredak, ali ne i protivurečnosti svoje epohe. Humanisti su se već od vremena Čompe (1378), u Firenci (vidi u *Istoriji Firence*, kod našeg pisca, A. L.) udaljavali od masa, dok su pape i feudalci postali meceni njihovi. Ovi su ljudi, a među njima i Makijaveli, nalazeći se između feudalaca i proletera, bili primorani da se bore i protiv feudalaca i protiv proletera.

Mada nije u stanju da uđe u suštinu pitanja, pogotovo ne u oblasti filozofije i metodologije, Makijavelija ceni takođe i Pačomkin¹⁵ koji se poziva i na *Nemačku idologiju*, te konstatuje da je Makijaveli „znatan mislilac“, da je razotkrio srž realističke politike u interesu ujedinjenja Italije. Smatrao je, veli pisac, da zakon nije dovoljan, da se stoga mora pribеći sili, jer to zahteva epoha. Kada već navodimo mišljenja po nekog popularizatora marksizma-lenjinizma, pomeću i jedan udžbenik.¹⁶ Po njegovim piscima, Makijaveli je „tribun interesa trgovačko-industrijske buržoazije“ na vlasti¹⁷, koji se zalaže za ujedinjenje Italije, pri čemu se zauzima za politiku sile, ne prezajući ni od čega, a što ovi pisci osuđuju citirajući pri tome Marksa:¹⁸ „... počev s Makijavelijem, Hobsom-Spinosom-Bodenom itd. u novije je vreme ... sila predstavljena kao osnov prava; zaključujući (verovatno: zahvaljujući — A. L.) tome, teoretsko razmatranje politike oslobodilo se morala ...“ Ovaj Marksov stav pisac identifikuje sa sudom prosečnih ljudi da je, naime. Makijavelijevo ime time postalo „sinonim besprincipijelnog političara“, što klasici marksizma nisu tvrdili.

Prilično je blizak po svojim shvatanjima Skaskinu i Vajnštajnu, i Rozenberg¹⁹, po kome je ideje centralizovane vlasti sjajno izrazio Makijaveli. U borbi za vlast je — kako ga vidi i ovaj pisac — sve dozvoljeno: i verolomstvo i izdaja (prema kome? A. L.), pri čemu pisac ne postavlja pitanje: dozvoljava li Makijaveli, možda, čak i izdaju interesa same antifeudalne borbe, borbe za centralizaciju

¹² Po Arhivu Marksa i Engelsa, IV, 347, kod Aleksandrova 77, pa 79.

¹³ Heinrich Cunow, *Die Marxsche Geschichts-Gesellschafts- und Staatstheorie*, I—II, Berlin, 1920.

¹⁴ Engels, *Antidühring*, 16—17.

¹⁵ Potemkin, *Istorija diplomatije*, I—III, Beograd, 1945, II, 164, 176, 178, 179. Marx, *Die deutsche Ideologie*.

¹⁶ Skaskin—Vajnštajn, *Istorija srednjeg veka*, II, Beograd, 1952, 38—39.

¹⁷ Knjiga izlaže prilično opširno i ličnu istoriju Makijavelija, te govori o tome kada je bio na vlasti, kada u zatvoru ili izgnanstvu, dok pogrešno daje godinu rođenja: 1467 umesto 1469.

¹⁸ Marx, *Die deutsche Ideologie*. Vidi i u: *Dela Marksa-Engelsa*, tom IV, 303, 347—350 na ruskom, i *Gesamtausgabe*, Abt. I t. V, 300 — na nemačkom.

¹⁹ D. Rozenberg, *Istorija političke ekonomije*, Beograd, 1949, 37—38, 56.

vlasti, a ni to: želi li Makijaveli vlast radi vlasti ili radi takvih ciljeva koji se ipak ne smeju izdati. Pisac ipak zatim nastavlja: Makijaveli je bio odlučan antifeudalni borac koji je feudalce smatrao elementima koji stoje na putu stvaranja države novoga tipa. „Takve su klice njegovog shvatanja klasne borbe“ — priznaje ipak Rozenberg i pozitivnu stranu učenja našeg pisca, tj. da je Makijaveli već oko 1500. imao u vidu klasnu borbu. Rozenberg mu priznaje čak i izvesnu dijalektičnost metoda: „da bi se u životu postigao neki cilj, treba poznati stvarnost i uzroke koji uslovljavaju ove ili one pojave. Toga se principa pridržavao Makijaveli koji nije polazio od onoga što treba da bude, već od onoga što je zapaženo u stvarnosti.“

Toliko bih smeo da kažem na ovom mestu o shvatanjima građanskih i socijalističkih pisaca o suštini ideja i metoda rada Makijavelija. A sada treba da pređem na svoju glavnu temu, na metod naučnog i teoretskog rada našeg pisca.

KLICE ISTORIJSKOG MATERIJALIZMA

a) *Uticao iskustva i prakse*

Manje nas zanima ovde Makijavelijeva knjiga *O veštini ratovanja*, a pošto ne može biti reči o tome da se pozabavimo i političkim shvatanjima našeg autora, to ćemo se uglavnom zadržavati na tome, kakvim se metodom služio Makijaveli u svojoj delatnosti kao političar i istoričar u glavnim svojim delima: *Vladaocu*, *Razgovorima* i *Istoriji Firence*. Makijaveli nije dao neki metodološko-filozofski udžbenik, te se njegov metod ne nalazi apstrahovan, u teoretskom obliku, već ugrađen u njegova politička i istorijska dela, iz čijih ga tekstova treba tek izdvojiti. U najčistijem obliku taj se metod može upravo naći u tekstovima gorenavedenih dela. Moramo, ipak, da konstatujemo da Makijaveli nije bio neki genijalni teoretičar, da on uopšte nije sintetizirao, sublimirao svoj metod i svoja praktična zapažanja u neku teoriju. Do te mere je bio praktičan mislilac da je u eventualnim, razbacanim rečenicama teoretske prirode zadržao shvatanja ranijih pisaca ili ljudi iz praktičnog života, a koja su bila u oštroj protivurečnosti sa njegovim praktičnim stavovima: ova su shvatanja, naime, bila idealistička i statička, dok je on bio sam stvaran, realan, materijalista, dinamične čak i dijalektičke prirode, koji uvek i sve vidi u pokretu, kretanju ili njegovom rečju, u „nemiru“.

Pošto ću pretežno da govorim o Makijaveliju-praktičaru čije se korisno znanje uglavnom bazira na praksi, na iskustvima stečenim u praksi, to nećemo smeti prenebreći, čak ćemo biti i primorani da ne zaobidemo ni njegove kopije stvarnosti, njegova pisma, izveštaje i spise praktične prirode.

„Teoriju sile“ Makijaveli nije stvorio kao teoretičar, nju je zatekao gotovu, ugrađenu u političku praksu svoje epohe koju prosto nije mogao da ne zapazi. Ako neki njegovi biografi ili kritičari smatraju da on nije nikada pisao o onome, što treba i kako treba da bude, već uvek samo o tome kako jeste nešto u stvarnosti, tome bi, svakako, trebalo dodati: jeste, on je „kopirao“ stvarnost, ali je uvek uneo u ovu stvarnost i sebe: 1) kao deo, atom iste stvarnosti i 2) kao ličnost, kao Makijavelija, dobrog i poslušnog sina klase i epohe, unoseći uvek i rečenicu: ovako jeste, a ovako treba da bude, odnosno ovako dalje ne sme da bude. Makijaveli je objektivn, ali nije fotografski objektiv koji prosto snima stvarnost, već ujedno i subjektivn, aktivn ličnost koja želi da menja (ili da odobri) zatečenu stvarnost. On nije samo zapazio pojavu Kastrakanija već ju je opisao i kao objektivn istoričar i kao subjektivn političar-praktičar koji se slaže sa metodom sile jednog

Kastrakanija (1520), koji koristi metod sile, ali samo prema feudalcima, dok nastoji da, bar obećanjima, pridobije na svoju stranu narod. On, dakle, u praksi, u svojoj egoističnoj, zainteresovanoj politici i nesvesno deli stanovništvo na dva dela: na „narod“ (u smislu „građanske klase“) i na višu, feudalnu klasu, a zauzima, i stav, očigledno za nižu klasu, za narod. Makijaveli je Kastrakanija zapazio i kao objektivan političar-praktičar, ali i subjektivno-psihološki, kao pojedinac koji u njemu vidi samoga sebe, onu ličnost koja još tinja u njemu, onoga čoveka koji je oduvek želeo i sam da bude. Jer, posmatrajući praktičnu delatnost svoje sredine, on je zapazio i egoističnost ljudi, njihove materijalne i političke interese kojim se povode u praktičnoj delatnosti, a zapazio je i to da se tu ne radi prosto o sili, već o tome da je silan čovek i uvažavan i uspešan takođe i u svojoj političkoj delatnosti, pošto iza njega stoji bogatstvo, novac, banka, industrija, dakle, sila i moć kapitala. Prateći rad — ne samo Kastrakanija i Česara Borja (ili Borja po španskom izgovoru) već i Medičija i drugih, došao je na ideju da će Mediči — koji materijalno toliko visoko stoji iznad svih kapitalista Firence i Rima — imati i moć i silu i vlast da postane vladar-apsolutista jake ruke, koji će biti u stanju da ujedini Italiju i politički, pošto ju je već ujedinio, prethodno, ekonomski kao područje svoje bankarske delatnosti i kao svoje tržište. A da je ova ideja prosto držala u opsesiji Makijavela — strasnog renesansnog čoveka — pokazuje i to da, dok je o Kastrakaniju pisao 1520, u Česaru je sličnu pojavu zapazio, opisao i priželjkivao već 1503. godine. Iako čovek „opsednut“ tj. preokupiran nekom snažnom idejom, on ipak zrelo i hladno rasuđuje o ovim zapaženim pojavama; tako i u svom *Memorandumu o reformi države Firence* (1519) veli: treba li i može li se obnoviti Medičijev ustav? Nikako. 1512. Mediči je bio popularan, prijatelj naroda, dok mu je narod danas — neprijatelj. Tada je grad bio jak, danas su jaki Francuzi i Španci. Tada se Mediči još nije istakao kao jedini, najjači, najbogatiji gorostas, danas pak jeste. Tada je Medičijev ustav bio siguran, trajan, obezbeđen. Ali, danas, nastavlja on: u Firenci je ipak postignuta jednakost (toliko su se, naime, isticali Medičijevi da su ostali građani pred njim ili pod njim već prosto jednaki, u suprotstavljenosti njemu — A. L.). Stoga je, kaže, danas potreban novi ustav, republikanski ustav. Makijaveli zapauza takoreći sve elemente sile, i materijalne i političke; kako bogatstvo u kapitalu, tako i vlast i popularnost, te svoju politiku podešava, prilagođava situaciji i njenim promenama: postaje, dakle, dijalektičar u svojoj političkoj praksi.²⁰ U ovom istom svom *Memorandumu* pominje autor i to da feudaltci i bogataši vode obesnu međusobnu ekonomsku i političku borbu, a ova će borba upravo prouzrokovati propast države. Neophodne su, dakle, izvesne mere radi demobilizacije ovih snaga. Velikaši se mogu obuzdati samo time što ćemo, veli, dozvoliti da i narod (kod njega „narod“ = građanstvo — A. L.) može učestvovati u rešavanju političkih pitanja. Mediči je mogao poduže da vlada, jer se tada još mogao oslanjati na građanstvo, jer ga je tada još imao uza se. Ali to nije bio pravi republikanizam, jer je tada uvek bilo i suprotnih partija. Danas se on i suviše ističe, a kada su klasne razlike već prevelike, tada se teško može trajno vladati republikanskim metodom. Ipak, u Firenci nema plemstva te zato još postoji jednakost. Ako bismo hteli da ostanemo pri monarhiji, morali bismo stvoriti nove razlike: plemstvo, tvrđave pomoću

²⁰ *Das Leben des Castruccio Castracani*, 1520. Machiavelli, *Gesammelte Schriften* in 5. Bänden, München, 1925, II, 115—149; *Wie der Herzog von Valentinois* ... 1503, ista ukupna dela na nemačkom jeziku, II, 149—158. *Denkschrift über die Reform des Staates von Florenz*, 1519; isto delo, II, 227—246.

kojih bi vladar ugnjetavao građanstvo. Ako pak želimo republiku, onda treba prava na aktivnu političku delatnost dati svima klasama (tj. i plemstvu i građanstvu i masama — A. L.). Prva klasa neka ima izvršnu vlast, dok druga neophodno mora pri tom da ima zakonodavnu vlast koja bi zavisila i od Medičija. Masama treba dati, veli Makijaveli, neke ustupke, sitnice i obećanja. Stvarna vlast masa bi povela sa sobom pad Medičijev. Tek bi se posle smrti Medičija mogla uvesti prava republika. Ali bi bar do tada postojalo stanje klasnog mira.

Ono što nas ovde pre svega zanima nije republikanski ili monarhijski oblik vladavine, već to da 1), Makijaveli u svojim razmatranjima, u svojoj praksi polazi od društvene (i političke) strukture, od klasne strukture društva; 2) od stalnih društvenih promena, dijalektičnosti razvitka, 3) od toga da isto onako kako ekonomsko-društvena struktura utiče na politički život, i politička vlast može da utiče na društvenu (ekonomsku) strukturu i 4) da klasna borba — koja je stalna — ne isključuje ipak mogućnost (a i potrebu) sklapanja privremenog klasnog mira. Ovim nikako ne mislim da kažem da je Makijaveli zaista dao ovako formulisane teoretske teze, već samo to da se u njegovim praktičnim političkim spisima, kao i u njegovoj praktičnoj politici, mogu jasno nazreti ove teze koje su ugrađene u nju, a lako se mogu i izdvojiti iz nje. Makijaveli je bio daleko od toga da da teoriju istorijskog materijalizma, ali je kao praktičar mislio materijalistički i dijalektički — pod uticajem svoje klase i svoje epohe, odnosno, prakse svoje sredine.

Makijaveli vidi i to da postoje gospoda i sluga — u spoljnopolitičkom smislu kako u starom Rimu tako i u renesansnoj Firenci — ali kao građanin (revolucionar građanske klase) on ovo stanje ne misli da ukine, naprotiv smatra ga opravdanim, te i pored svake dijalektičnosti svoje — večitim. Večito je po njemu i to da ima ljudi koji rado služe, dok ima takvih koji ustaju protiv ovog stanja, no oni će biti uvek nanovo poraženi i pokoreni.²¹

Njegovu dijalektičnost u praktičnoj politici dokazuju i drugi spisi kao i pisma njegova. Ako ko želi da polazi sa pravilnih političkih postavki — smatra naš autor — mora prethodno da se upozna sa ekonomsko-društvenim i političkim prilikama²²; zatim navodi sve izvore prihoda kao i sve izdatke Nemačke i cara Maksimilijana, da može da izvede zatim potrebne zaključke za politiku grada Firence prema nemačkom caru. Ne zaboravlja pri tome ni to da Nemci, zapravo varoški građani u Nemačkoj, ne primaju platu, najamninu u vojsci, što rat čini znatno jeftinijim, ali pominje i to da se njihovi plemići plaše jednakosti. Pored ekonomske, on istražuje i društvenu strukturu kao i njen uticaj na carevu politiku koji se u borbi protiv raznih malih vladara i kneževa oslanja na svoje građanstvo i na švajcarskog seljaka te nastoji da ujedini ove građanske slojeve. Plemstvo bi, naprotiv, podelilo i razdvojilo građane od seljaka. To sve utiče na nemačku politiku: ne treba se, dakle, plašiti nemačkog jedinstva, neće nikada da dođe do izražaja cela nemačka snaga; klasna raslojenost onemogućuje nemačko jedinstvo u korist Italije.

Koliko polaže na ekonomsko-društvenu strukturu — kao bazu koja zatim, utiče i na političku nadgradnju, jasno pokazuje i drugi njegov izveštaj²³ po kome primera radi, vlast francuskog kralja sigurno je porasla od kada je on nasledio neke silne posede od plemića. Baroni su sada u Francuskoj poslušni, izvršavaju

²¹ Isto II, 158—64, *Wie man das empörte Chianathal behandeln sollte*, 1503.

²² *Bericht über Deutschland*, 1508, isto II, 164—178.

²³ *Politischer Zustand Frankreichs*, 1510, isto, II, 186—206.

kraljeva naređenja, i zbog toga što ni gradovi ne pripadaju njima, već kruni. Slabosti ove zemlje, pak, potiču otuda: 1) što su gradski vojnici—proleter, kalfe koji uvek mogu da se drgnu i obezobrazu, i 2) što je unutrašnje tržište vrlo slabo, budući da seljak proizvodi takoreći sve sam za sebe, te otuda nema ni novaca za kupovinu. Stoga se novac skuplja kod crkvenih velikodostojnika koji imaju i velike posede i novaca, čime raste i njihova moć i vlast u državi. On ističe i ekonomske i društveno-klasne momente, te njihov uticaj na političku praksu i u jednom svom drugom izveštaju o Nemačkoj²⁴, kao i u svojim kratkim izveštajima i pismima o Česaru²⁵ i drugima. Godine 1526. se zauzima za Medičija koji želi da stvori neku vojsku od avanturista-skitnica. To nam i treba — veli Makijaveli — jer ne postoji za nas nikakav drugi izlaz. Ali, novac za ovu vojsku treba da nam da papa, jer je opasno već u početku izvući novac iz džepa građana. Inače, Španci bi pobedili i podjarmili nas, a da do toga nije došlo već i pre, možemo da se zahvalimo samo Turcima i Luteru²⁶ koji su angažovali cara na drugoj strani.

b) Iskustvo — primenjeno u političkim spisima

Dok je *Vladaoca* (1513) i *Istoriju Firence* (1520—1526) Makijaveli posvetio Medičiju, *Razgovore* (1521) je posvetio Buondelmonti-u, zavereniku protiv Medičija, koji je bio primoran na emigraciju u Francusku, i koji je po povratku u Firencu, Makijavelija zatekao već na umiranju (1527).

Mada je Makijaveli u svojoj maloj primenjenoj političkoj brošuri *Vladaocu* zauzimao odlučan stav samo za antifeudalnu, centralizovanu vlast (konkretno i za Medičija), u njemu se, ipak, zapaža njegov materijalizam i njegova dijalektičnost, kao iskustvo stečeno u dugogodišnjoj političkoj praksi, a sada primenjeno samo donekle i u teoriji, jer je naš pisac i *Vladaoca* namenio pre svega političkoj praksi a ne teoriji. On se već u početku brošure zauzima za centralizaciju vlasti u toku borbe protiv političkog feudalizma, čime i tu priznaje klasnu borbu, borbu dvaju sistema: u agoniji i u porađanju. Zato preporučuje vladaru jake ruke da primeni sistem i metod kolonizacije, umesto metoda oružane borbe i osvajanja, i zbog toga što ovaj prvi iziskuje manje investicije. Pri kolonizaciji neke zemlje vladar jače podvlači postojeće suprotnosti nastojeći da pridobije za sebe narod protiv „jačih“, feudalaca, jer će samo feudalci ustati protiv centralizovane vlasti. Tako Makijaveli ni pri zauzimanju neke zemlje ne može a da ne pođe sa gledišta klasne razdvojenosti stanovništva.²⁷

²⁴ *Politischer Zustand Deutschlands*, 1509, isto, II, 208—206.

²⁵ 35. pismo o Česaru, zatim *Izveštaj o Francuskoj*, 1500, isto, III, 31—149 o tome da francuski kralj ne polazi u rat o svom trošku; da novac govori a ne pravo! Ili: 8-mo pismo iz Rimu (*Sendung an den römischen Hof*, 1503, isto III, 153—284) po kome silni Česare ima 200.000 dukata kod trgovaca u Đenovi. 37. pismo: Papi je potreban novac, možemo ga, dakle, pridobiti. Slično piše Makijaveli u 1510, sa francuskog dvora: *Sendung an den französischen Hof*, isto, III, 405—474; ili u svojim pismima: *Briefwechsel*, isto V, 321—551, gde, u drugom pismu, zapaža da je tabor Savanarole to više rastao što ga je vlast više proganjala. Za sebe pak povlači konzekvencu za put revolucionara: ako epoha iziskuje naš život, treba joj ga dati, ako ona pak traži od nas konspiraciju, ilegalnost — onda treba da se krijemo, ponavlja on misao Savanarole, dodajući da Savanarola deli ljude u dve velike grupe: on sam rukovodi četama boga, dok neprijatelj četama đavola, gde se jasno zapaža klasna borba izražena crkvenom terminologijom, kako će se Milton izražavati još i posle 150 godina. Tako, nastavlja Makijaveli, ako raste teror, raste i tabor „dobrih“, tj. božijih ljudi, ili po današnjoj terminologiji: tabor boraca za napredak, za nov društveni poredak.

²⁶ Isto, pisma, 59, 68, 70.

²⁷ Makijaveli, *Il principe*, 1513. Vidi u izdanju *Classici Italiani*, I/XVII, Milano, 61—137; capitolo 3 i 4.

U gradovima, nastavlja naš autor, slaba strana, narod, zatražiće pomoć od najjuglednijeg građanina. Ovaj savez vladara i građana koristi i vladaru, jer je narod mnogobrojan te će ga uvek moći zaštititi od otmenih. Zato vladar ne sme da odgurne narod od sebe ni posle zajedničke pobeđe, tim pre što ga i od stranih neprijatelja može da odbrani samo narod, a ne neka tvrđava.²⁸ Narod je za vladara važniji i od same vojske te zato on treba da nastoji da narod bude zadovoljan; za tu svrhu treba da dovede klase u stanje ravnoteže. Ne sme, dakle, da ugnjetava narod. Naprotiv, Romanja je bila sretna kada je Česare istrebio njene tlačitelje, feudalce. Vladar, ne sme da bude blag prema feudalcima, jer bi to oni koristili radi tlačenja naroda. Korisnije je udariti po silnim pojedincima, pa čak i lišiti ih života, nego li uzimati njihova imanja: jer ljudi lakše zaborave i očevu smrt nego li gubitak imovine.²⁹ Ako pak vladar uspe da klase dovede u položaj ravnoteže, onda neće da izgubi vlast.³⁰

Ima dosta i dijalektičnosti u ovoj maloj političkoj brošuri. Već u početku upozorava pisac nosioca centralne i centralizovane vlasti da se prilagodi episi, zahtevima vremena³¹, jer ni velika ličnost ne može da osnuje novu državu, ako prilike ne odgovaraju njegovoj težnji. Treba znati pri osnivanju nove države i to da će oni koje vlastiti interesi vuku unazad, u stari poredak, otpočeti napad protiv novih zakona. Tako će doći do borbe usled čega će nenaoružani prorok neminovno da padne, čak će biti, možda, i ubijen zajedno sa ostalim pristalicama „etičnosti“³², tako da će ostati živi samo silni nasilnici. Ne sme se gubiti iz vida ni to da teror treba da bude samo prvi korak na ovom putu, dok ga na drugom koraku treba već da smeni pravni poredak. Stoga treba ići u korak sa vremenom: sreća zavisi od prilika, a one se menjaju sa epohom. Ali današnje vreme iziskuje upravo diktaturu.

Ako je u ovom prethodnom izvodu, prethodnoj sintezi, u *Vladaocu*, već bilo dosta elemenata istorijskog materijalizma i dijalektičnosti — u primenjenom, praktično-političkom obliku — to će, razume se samo po sebi, do početka 20-tih godina XVI veka ovu svoju koncepciju Makijaveli još dalje razviti i upotuniti (u *Razgovorima* i u *Istoriji Firence*), iako ni do tada neće, naravno, moći da je i filozofski koncipira i razvije u jednu novu teoriju. Metod našeg autora bio je svakako induktivan, ali u početku XVI veka bilo mu je suđeno da stvori samo klice jedne nove nauke, da ostane na nivou prve faze indukcije, u fazi prakse i iskustava, na početku puta, nedaleko još od polazne tačke. Da vidimo, dakle, *Razgovore* i vreme tih „razgovora“ sa Buondelmontijem i ostalim članovima kruga Orti Oričelari, koje je autor vodio u toku svog izgnanstva.

Svoja razmišljanja Makijaveli počinje pomalo idealistički, polazeći od slobode bez koje, kaže, nema razvitka. Da kod njega pojam slobode ipak sadrži i ekonomski momenat, dokazuje odmah on sam kada ovome dodaje da je pri tom neophodno i blagostanje.³³ Oblik vladavine — nastavlja on (kako će o tome mi-

²⁸ Isto, 9 i 10.

²⁹ Isto, 16, 17, 19.

³⁰ Isto, 24. Centralizovana vlast, apsolutizam — pretežno još merkantilni u XVI—XVII veku — zaista je označavao ravnotežu dveju gornjih klasa: feudalaca i građana na vlasti, ali ne ujedno i učešće proletarijata u klici: inače, za vlast „masa“ „ulice“, kalfi itd. — nije bio ni Makijaveli.

³¹ Isto, 2.

³² Za etiku i etičnost su, svakako, tvorci za novi poredak. Vidi kap. 6, 8, 14, 25.

³³ Vidi Makijaveli, *Vladalac* i *Le deche* (Istituto editoriale Italiano: classici italiani I/XVII, Milano, 139—488) ili Machiavelli, *Politische Betrachtungen*, Berlin, 1922, I izd. iz 1521, I knjiga, kap. 1.

sliti i Spinoza i drugi) — ne igra odlučujuću ulogu, svaki može biti i dobar, a i loš, ako se izrodi, ako se oslanja na jednu jedinu klasu, umesto da omogući saradnju svih gornjih klasa (što će i da čini suštinu centralizacije vlasti, merkantilnog apsolutizma — A. L.), kako je to činio stari Rim, čime je uspeo da produži i svoju vladavinu. Čovek je po prirodi „loš“, tj. egoista koji se povodi za svojim ekonomskim i političkim interesima. To će reći: ako želiš da čini dobra dela, da bude altruista, da se odrekne, primera radi, svoga bogatstva i svoje vlasti — to ga onda na to moraš da prisiliš, da ga nateráš putem vlasti, apsolutizmom, vladavinom jake ruke, diktaturom. To, ipak, ne znači da je klasna borba uvek štetna. Ona je uvek i svugde prisutna, jer se uvek i svugde bore međusobno, na primer, gospoda i sluga, a zakon (koji je toliko potreban) upravo se stvara u toku međusobne borbe ovih slojeva. Jer ako ne dobija prava, narod se onda mora boriti za njih. Radi se o tome da se silnici grčevito drže vlasti, da je nikako ne žele da izgube. Klasna borba je korisna, njen je rezultat čak i zajednička vlast onih gornjih klasa koje saraduju. Ali sve se uvek kreće, sve je uvek u pokretu, te ako pamet sama nije sposobna za to da ih ustali i sistematizuje, to onda treba da čini prinuda, nužnost.³⁴ Jer ljudi — već prema svom položaju u društvu — ili žele više od onog što imaju, ili, naprotiv, brane ono čime već raspolazu: a njihove su borbe u stanju da upropašćuju zemlju. Rim je propao zbog agrarnog pitanja: u toku borbe za zemlju došlo je do cezarizma. Klasna borba ima, ipak, i svoju korisnu stranu. jer je upravo ona obuzdavala obest rimske gospode. Da pored materijalizma Makijaveli unosi u svoje misli i dijalektičnost, dokazuje upravo i ovaj njegov stav kojim propast države identifikuje sa cezarizmom, dok se inače, kako znamo, zauzima za diktaturu, za apsolutizam. Makijaveli, dakle, strogo razlikuje dve vrste diktature: 1) vladavinu jake ruke osnivača države, zasnivača novog društvenog sistema, za koji se on uvek zalaže (revolucionarna diktatura — A. L.) i 2) cezarizam, tj. apsolutnu vladavinu onoga koji time želi da zaustavi tok daljeg razvitka društva (kontrarevolucionarna diktatura). Čak i jedna ista klasa može da ima i svoga revolucionarnog diktatora: Kromvela, Milтона (Milton je mnogo učio od Makijavelija — A. L.), Robespjera, ali i — svoga Musolinija, svoga Hitlera, u „cesarizmu“ odbrani starog, preživelog poretka. Makijaveli se tu odlučno stavlja na stranu revolucionarne diktature³⁵, mada veli da je tiranija posledica klasne borbe, tj. preterane želje (naroda) za slobodom i preteranom željom (otmenih) za vlašću. Ipak, dodaje, mnogo je jača i stabilnija revolucionarna diktatura jer se oslanja na narod, dok je patricijat (u Rimu) i suviše uzan temelj za trajnu vladavinu te zato i iziskuje ujedno i apelovanje na strance! (Od kojih Makijaveli upravo želi da oslobodi svoju zemlju — A. L.)³⁶ Plemstvo koje živi raskošno bez rada i produktivnosti štetno utiče na društvo i državu. Italija je puna njihovih tvrđava i zamkova; oni su neprijatelji svake građanske ustavnosti, građanske republike. Protiv plemstva je nužna apsolutna monarhija koja će ga likvidirati. Drugi je slučaj Venecije. Tamo samo na izgled postoji plemićka republika, tamo se zapravo radi o republici bogatih građana koji vladaju nad sirotinjom³⁷, što će reći da i u Veneciji postoje klasne razlike, ali takve (građanske, a ne feudalne), koje naš pisac već odobrava, za koje se i sam zalaže i bori, koje ne želi da likvidira ni onda kada napada ne samo crkvu već i samu religiju (hrišćansku), jer slavi siromaštvo i pa-

³⁴ Isto, I kap. 3, 4, 5, 6, 7.

³⁵ Isto, I kap. 37.

³⁶ Isto, I, 40.

³⁷ Isto, I, 55.

sivnost, te time izručuje narod na milost i nemilost feudalnoj oligarhiji.³⁸ Iako mi nije cilj da govorim o strategiji našeg pisca, ipak, bih, naveo, samo to da se on zauzima za narodnu miliciju, za pešadiju, a protiv je konjice i artiljerije. Ovoliko treba da znamo o strategiji Makijavelija i na ovom mestu, jer konjica, svakako znači plemstvo; pešadija pak građansku klasu i seljake; odbacivanja artiljerije svedoči o nedovoljnoj dijalektičnosti (i materijalizmu) autora. Nova epoha je tada zaista iziskivala novu vojsku i novu strategiju, no elementi nove strategije bili su: novi sloj ljudi koji rukuje oružjem (građani, seljaci umesto ritera itd.), ali i nova tehnika, novo oružje kojim ovi novi ljudi rukuju i ovladavaju. Ipak, i on sam uvida da je top efikasno sredstvo u borbi protiv plemstva.³⁹ On se u suštini, ipak, zalaže pre svega za narodnu vojsku koja veruje u opravdanost i potrebu svoga rata, a koja — budući da se bori kao član organizovane mase — postaje hrabra, jer, dok je pojedinac, veli, obično kukavica, masa je hrabra; dok je pojedinac-vladalac ograničen, masa je mudra. Reč naroda — je reč boga.⁴⁰ Tako Makijaveli kao da već naslućuje kasniju filozofsku tezu o prelazu kvantiteta u nov kvalitet na određenom stepenu. On je takođe dijalektičan i tamo gde kaže: ako želiš uspeha, prilagodi se situaciji i vremenu. Karakter ne ume da se prilagodi i menja prema potrebi. Naprotiv: epoha će već naći sebi čoveka potrebnog, adekvatnog karaktera. I to je jedan od dokaza da je republika pogodniji oblik vladavine od monarhije, jer tu tek ima dovoljno karaktera na izbor. Jedan čovek ne može da reorganizuje državu: zato su potrebne čitave generacije. Jer diktator može samo da stvori državu, dok je masa ona koja je održava i izgrađuje.⁴¹ Ljudi se ne menjaju zajedno sa epohom; međutim, država treba da se prilagodi novim okolnostima, jer njoj, usled zastarelih institucija, preči propast.⁴¹

c) *Renesansna iskustva — projicirana u prošlost*

Mada se i prošlost stalno menjala, za kasnijeg posmatrača ona je već postala stabilna, pruža više mogućnosti za posmatranje i istraživanje sadašnjosti od one situacije koja se pred našim očima stalno menja, kreće i isprepliće. Osim toga, a ni to ne smemo da gubimo iz vida, Makijaveli je veliko istorijsko delo o Firenci pisao kasnije, posle *Vladaoca* i *Razgovora*. U međuvremenu se nije menjalo i razvijalo samo vreme, već i Makijaveli u njemu i sa njim. Stoga je sasvim normalna pojava da je materijalizam našeg pisca u *Istoriji Fience* na zrelijem, odmaklijem stepenu nego u njegovim političkim spisima.⁴²

Čudno, moderno zvuči već i predgovor knjige: o značaju pisanja istorije građanskih ratova i unutrašnje, međusobne (tj. klasne — A. L.) mržnje, tim više što o njima takoreći niko i ne piše. Međutim, u republici je važno otkriti uzroke ove mržnje, kao i procese stvaranja partija ili, tačnije, raspadanja stanovništva na grupe, pošto ono građanstvo koje zapravo vlada treba da bude jedinstveno. Fi-

³⁸ Isto, II, kap. 2.

³⁹ Isto, II, 17, 24, (gde bi tvrdave zamenio ratnim moralom i ljubavlju naroda, verom naroda-boraca u nužnost i opravdanost rata. Vidi: i III, 12.).

⁴⁰ Isto, I, 58.

⁴¹ Isto, III, 9 i I, 9.

⁴² *Istoriju Fience* vidi u *Gesammelte Schriften*, München, 1925; gde ona čini tom IV, 1—537. Pošto se na ovo delo pozivam uvek u celini, to ću i ovde označavati pretežno glave, a ne strane, sem kada se radi o istrgnutim citatima.

renca je stalno vodila, i u prošlosti, unutrašnje borbe, tu se narod uvek raspadao na grupe i partije. Prvo se raspalo plemstvo na dve grupe, zatim su se razdvojili: plemstvo i narod, najzad pak narod i — „ološ“. (Ološ: proletarijat; narod: građanstvo; kod plemstva uzima u obzir takođe i borbu konkurentskih grupa ili pak slojeva unutar klasa — A. L.). Česta je bila pojava da su se raspale i pobedničke partije — posle pobeđe. Tako je dolazilo do terora, krvoprolića, te do raspadanja i samih porodica, ali se grad ipak razvijao, mada treba priznati da bi on bio još napredniji da je ostao jedinstven, pošto Firenca znači ogromnu snagu u industriji — i u oružju a naročito u industriji i bankarstvu.⁴³

Da Makijaveli prosto ne može ni da zamisli narod bez društvene strukture i raslojenosti, dokazuje i njegov stav o kolonizaciji: u novu koloniju se iseljava, kako on kaže, celo jedno minijaturno društvo: kako plemići tako i bogati građani i sirotinja. Slično misli on i o oslobođenju gradova koji se nalaze pod svetovnom ili crkvenom vlašću. Tako su pape u toku skupljanja ogromnih porodičnih blaga i imanja dozvoljavale da se gradovi otkupe (što, s druge strane, znači da su ti gradovi bili bogati, da im je imovina donela slobodu i vlast — A. L.). Gradovi su se oslobađali, bilo zbog udaljenosti od carske vlasti, bilo pak usled toga što je i caru bio novac potreban, tako da su gradovi mogli da otkupe svoju slobodu i od njega (što znači: robno-novčana privreda donosi sa sobom slobodu, ustavnost i vlast građana — A. L.). Međutim, ukoliko je caru ili papi potrebna pomoć kneževa, on će im darovati gradove, čime će kneževi dolaziti na vlast i u gradovima. Sve to skupa čini da je Italija, u ovoj eposi (do 1434), bila poprište stalnih građanskih ratova (Makijaveli pominje i međusobne borbe slojeva i pojedinaca unutar plemstva: konkurentsku borbu, što za sada manje uzimam u obzir — A. L.). Borbu vode gradovi i savezi gradova, kneževi, sitni tirani i avanturisti, sadašnji ili budući kondotijeri; u njima učestvuje i jedan Nikolo di Lorenzo (Niccolo di Lorenzo) koji će oterati rimske senatore da postane sam narodni tribun-poglavar republike, te da najzad neko pravedno upravlja u ovom gradu. Takođe je i Firenca stalno poprište klasnih borbi, gde ponekad zavladaju gradom i trgovci, dok će mali tirani, tj. feudalčiči, postati često kondotijeri da steknu posed i vlast.⁴⁴

U drugoj knjizi pisac prelazi na svoju glavnu temu, istoriju grada Firenze⁴⁵, koju treba, veli, obogatiti i unaprediti ekonomski, da je ne bismo opet izgubili, tj. da narod bude u njoj zadovoljan. Zatim prelazi na konkurentsko-klasnu borbu između gvelfa i gibelina, jer su u ovoj borbi bile angažovane kako razne plemićke tako i građanske grupe, dok su carevi i pape bili zainteresovani čas na strani kneževa, čas na strani bogatih građana.

I sam narod (plebs, niži cehovi, „ološ“, ulica — po terminologiji Makijavelija) bio je uvučen, smatra pisac, u ove sukobe, čime su borbe gvelfa i gibelina prerasle u sveopšti rat klasa, slojeva i konkurentskih pojedinaca — u bellum omnium contra omnes. Tako, primera radi, i sama je gibelinska vlada često apelovala na plebs nastojeći da ga pridobije — iako ga je do nedavna još i sama potlačivala. U toku ovih borbi građanstvo se organizovalo u vojničke cehove (7 velikih i 5 malih), pri čemu je otpočeo proces raslojavanja građanstva, jer su postojale razlike između velikih i malih cehova po bogatstvu i po političkim pravima. Konkurentska

⁴³ Isto, predgovor, 5—10.

⁴⁴ Isto, knjiga I, 11—71. Naslov knjige: Italija do 1434.

⁴⁵ Isto, knjiga, II, 72—149; Firenca do 1348.

borba se sve više pretvorila i sama u klasnu, iako su parole još uvek bile: „za gibel-fe“, „za gibeline“. U ovoj sveopštoj borbi često je bio slučaj da je organizovano građanstvo osvojilo vlast, za kraće ili duže vreme. Ali je borba trajala i dalje, kaže pisac, jer unutrašnja borba postoji — kao prirodna pojava — u svakoj državi između naroda i silnika (građana i plemića). Tako je došlo do izbora tribuna, tj. gonfalonijere-a, narodne vlasti, zapovednika cehovske vojske (1293), kao i do rešenja da plemić ne može da bude član sinjorije, tj. gradske vlasti. Pri ovim pobedonosnim borbama građanstva bogatim građanima se sve manje svidalo da puk postaje „neposlušan“; protiv puka bogati građani će se s toga približiti plemstvu koje je za njih već manje opasno od masa (1298). Građanstvo se bori od sada kako navise tako i naniže: protiv plemstva i protiv „ološa“ podjednako. To je vreme — kaže Makijaveli — kada je naš grad bio u najpunijem cvetu: pun bogatih građana na čelu vojske koja je brojala 70.000 naoružanih građana, a koja je obezbeđivala unutrašnji mir (klasni mir). Ali su već oko 1300. otpočele nove borbe. Javlja se i porodica Mediči kao i Kastrakani, mada nije dobro često apelirati na naoružanu ulicu, niti je dobro dati oružje masama u ruke, jer ih je zatim teško razoružati, a naoružane mase mogu postati opasne (po bogato građanstvo — A. L.). Ipak, nastavlja, pisac, plemstvo je bilo pobedeno, grad je u ruci građana, koji, da bi mogli obuzdavati ulicu, postavljaju kneza na čelo države. Uskoro je došlo do toga da su izvesne mere bile uperene protiv interesa građana, a služile su plemićima i masama (jer su se tada već potpuno oformirale tri klase koje su se zatim otimala o vlasti A. L.). Oporezovano je bilo bogato građanstvo, jer je knez vladao u korist masa da ih pridobije za sebe — kao tiranin (u smislu „tiranisa“ grčkih gradova — A. L.). Tako je bogato građanstvo bilo primorano da otpočne novu vrstu unutrašnje borbe: protiv masa — malih cehova, „ološa“ — i kneza. Ipak je došlo i do saradnje ovih slojeva: na mesto gonfalionera biran je savet 12 dobrih ljudi, od kojih je po 4 dala svaka nova klasa (plemstvo, bogati građani i sirotinja), da bi ulica i niži cehovi uskoro dobili već i 8 članova ovog saveta. U toku dalje borbe bogato građanstvo, koristeći situaciju za svoje dalje bogaćenje, podiže i cene na štetu masa i plemića. Mediči se postavljaju na stranu nižih cehova, pobeđuje, tako da je plemstvo izgubilo vlast za uvek. Tako tretira istoriju Makijaveli i u daljem toku izlaganja događaja u gradu Firenci kao istoriju klasnih borbi između plemića, bogatih građana, nižih cehova i radnika koji će upravo u ovo doba doći sve više do izražaja u ovom industrijskom gradu gde manufakturna, bankarska i trgovačka buržoazija već ne može da opstaje bez proletera. To će i sam Makijaveli da zapazi i dokazuje u trećoj knjizi svoje istorije koja će uglavnom govoriti o „čompi“ (ciompi).⁴⁶

Plemstvo je palo, izgubilo je svaku vlast, ali su sada na dnevni red došle nove unutrašnje borbe između naroda i masa koja se često meša i sa konkurentskom borbom pojedinih građanskih porodica. Građani ustaju, naime, protiv učestvovanja predstavnika masa u vlasti. Pošto su i „patriote“ bile na njihovoj strani (za dobro domovine, a ne za dobro pojedinih klasa), to je uskoro došlo do toga da je sve: i zakon, i ustanove, i politika, rat i mir služilo samo interesima manjine. Još se i nedavno verovalo da će sada, pošto nema više plemstva, biti mir u zemlji; ali je sada plemićka oholost obuzela građanstvo. Ipak, dodaje tome naš stari materijalista i dijalektičar, nije u tome kriv čovek-pojedinac, već epoha i trenutna situacija. Prilike moraju nju izmeniti i popraviti. Trenutno su partije bile zaista

⁴⁶ Isto, knj. III, 150—210: Firenca 1348—1414.

ukinute, nastavlja on, ali nisu bili otklonjeni ujedno i uzroci stvaranja partija. Borbe su se, dakle, nastavljale, te je (1378) Mediči postao gonfalionere. On je razoružao niže cehove, jer oni navodno pljačkaju narod. Stvarno je puk pljačkaos, žario i palio, jer je smatrao (samo smatrao, ili je to zaista bila stvarnost? — A. L.) da nije dovoljno plaćen za svoj rad. „Ološ“ je mrzeo bogate građane, ugledne članove cehova. Bilo je viših i nižih cehova, ali oni koji su radili, vršili rad namenjen puku (proleterski rad, rad onih koji su prodavali svoju radnu snagu ili su pak obavljali zanat nedostojan uglednom manufakturisti — A. L.) nisu imali pravo da se organizuju, već su bili potčinjeni drugim, tuđim cehovima. Ukoliko su smatrali da nisu dovoljno plaćeni, da su potlačivani, morali su da se obrate za pomoć nekom drugom cehu, majstorima, uglednim građanima. Najviše je ovakvih potčinjenih ljudi bilo u najbogatijem esnafu tekstilaca vunene industrije; ovaj je esnaf dao posla najvećem broju radnika. Ovi, dakle, vanesnaflije počinju sada da se organizuju za borbu protiv bogataša, a pod uticajem svojih govornika, po kojima su svi ljudi jednaki, pošto ih je priroda stvorila jednakim. Samo materijalno stanje čini razlike među njima podelivši ih na bogataše i sirotinju. Vera, savest kod sirotinje, ne igra ulogu: gladni ljudi ne mogu da vode računa o strahu od pakla. Vlast i prevara obogaćuju građane; svoje prevare pak kriju i pokrivaju raznim titulama. Ali ne možemo i dalje ostati slugе. Slabići nikada nisu u pravu; naprotiv, hrabri pobeđuju i postaju slobodni i — bogati! Došlo je vreme da se oslobodimo vlasti pljačkaša. Ovakvi su govori naterali mase da čine i zločine — nastavlja Makijaveli, i sam građanin, neprijatelj kako plemstva i crkve, tako i „ološa“, — da traže udela u vlasti, politička prava kao i brisanje dugova, sniženje kamatne stope. Ovi su zahtevi, po našem autoru, bili prosto sramni i ponižavajući po republiku.

Ovi preproleterti ostvarili su pomenute zahteve, jer su trenutno bili jači, te su njihovi predstavnici ušli u sinjoriju i upravljali gradom. Oni su borbu ipak produžili, jer su želeli još više, kompletnu vlast. Ali su tada pretrpeli poraz: „red“ je bio uspostavljen pomoću građana industrijalaca i zanatlija koji su smatrali da bi bila velika sramota „posle zbacivanja plemstva sa vlasti, doći pod vlast „smrdljivog ološa“.“⁴⁷ Raspisuju se, dakle, novi izbori — pod oružjem — na kojima istiskuju sinjore „ološa“, ukidajući ujedno i njihove cehove, da se uskoro osete već toliko jakim da ukinu niže cehove uopšte. Mediči je bio na strani ulice, jer je želeo da je pridobije i — demobilše. Sinjorija se koristila i njegovom demagoškom politikom, razoružava mase, dok istovremeno naoružava građanstvo, da na kraju otera i Medičija u izgnanstvo. Tako, praktičar, političar i diplomata, Makijaveli opisuje — čisto materijalistički i dijalektički — čompu i dalje borbe svog grada sve do 1400, primenjujući svoja, i uopšte renesansna, iskustva, projicirajući ih — sasvim pravilno — i u prošlost. Sve to on čini, svakako, kao predstavnik buržoazije.

Mase su bile pobeđene (1380), ali nisu nestale, jer su one, veli naš pisac, neumišne, pošto čine većinu stanovništva.⁴⁸ Mediči postaje, kaže, sve veći i bogatiji, grad pak vodi ratove za koje — u vidu poreza — troškove treba da snosi masa koja se stoga ponovo buni, ističući lozinku: protiv partije rata. Cilj rata je ugnjetavanje naroda. Mase se stoga raduju svakom porazu grada, a najzad svojom borbom primoravaju građanstvo da i samo participira u plaćanju poreza, da na taj

⁴⁷ Isto, str. 187.

⁴⁸ Isto, knj. IV, 211—267; Firenca, 1414—1434.

način otkloni opasnost novog građanskog rata. Bogataši su istovremeno potiskivali predstavnike nižih cehova iz sinjorije: „Ako su njihovi očevi koristili ološ u borbi protiv obesti velikaša, to je onda celishodno sada — kada su velikaši već ponizni dok je „ološ“ naprotiv postao obestan — njegovu obest obuzdavati pomoću velikaša.“⁴⁹ Mediči pri tom ne zaboravlja ni sada da vodi svoju posebnu, još uvek korisnu demagošku politiku, rečima: naši su očevi u želji da pridobiju mase snizili cenu soli ili pak zabranili uznemiravanje prezaduženih. Mase treba pridobiti pomoću njihovih materijalnih interesa. Stoga je on bio za oporezivanje bogataša. Na to su bogataši počeli da kriju svoje prihode, svoj novac. Nije imalo smisla razrezivati porez na ova skrivena blaga — veli pisac — kada ona ni inače ne donose nikakav profit. Kada ona budu donosila profit, sama će doći na videlo. Masa je, naprotiv, govorila: sada boli bogataše da svoj rat moraju da vode sami, o vlastitom trošku. To je trebalo uvesti već ranije, te ne bismo ni imali ratove! Mediči je pak svojom politikom stižavao i jednu i drugu stranu radeći za unutrašnji (klasni) mir, čime je imponovao i našem autoru koji vidi značaj klasne borbe, ali se nje ujedno i plaši jer smatra da je ona jača i značajnija i od nacionalne borbe, dok je on sâm za nacionalnu borbu, za oslobođenje i ujedinjenje — građanske — Italije. U ovom smislu govori na više mesta. Na primer, tamo gde se radi o ratu Firence protiv Luke (Lucca). Luku bi mogli, veli, lako osvojiti, pošto ona živi pod tiraninom. Ili će nam je predati sam tiranin plašeći se masa, ili obrnuto, narod će se sam osloboditi tirana. Sâm Makijaveli bi pak ovaj rat vodio jedino protiv tirana u Luci, a ne i protiv građana, mada je, inače, ubeđen da je i rat posao, gde se pretežno vodi računa o tome da dobitak, koji se od njega očekuje, bude veći od troškova investicija! Više se vodi o ovom poslovnom momentu računa, što se više vidi da vojskovođe, vođe ratne partije (masa je, ipak, dobro videla!), misle samo na svoju korist. Trgovci su oni — ne ratnici. Nije manje trgovac ni branilac Luke: sam Sforca (Sforza). Pošto ga Luka slabo plaća za odbranu, on i ne odbija dobijenu ponudu od Firence da će se bolje plaćati — za kapituliranje. Sforca, kao pravi kondotijeri, pristaje da za 50.000 dukata preda Luku Firenci, a Makijaveli dobija time nov adut u ruke za borbu protiv sistema kondotijerija, a za organizovanje narodne armije.

Dok je Sforca običan kondotijeri, Kozimo Mediči (Cosimo Medici) na čelu banke i banaka postaje gospodar države i armije. Uzalud bi vlast želela da nešto učini protiv njega: on prosto potkupljuje vlast i čini što mu je želja. Njegov je kapital, te je time njegova i vlast, čak i u slučaju kada ga mase proteraju iz grada (1433); Makijaveli jasno vidi i ono što se događa iza kulisa te navodi: nema mira, nema zastanaka. Čas se raspada red i poredak, čas se stvari oforme ponovo i donose nov red, nov poredak. Ponekad se neko ili nešto nalazi na vrhuncu, ponekad, obrnuto, na najnižoj tački.⁵⁰

Tako to biva u Firenci, a tako i u Đenovi. Ali ako se država može razboleti, to se ona može i izlečiti, i to: ognjem i mačem; kriv je onaj ko je ne leči; naprotiv, sveto je oružje koje je spasava od ropstva. Firenca je svojim borbama, ratovima, politikom, isterivala iz grada kapitale, industriju. Ali građani će rado žrtvovati svoja nasledstva, ako znaju da će posle rata, u toku mira, steći nova bogatstva. I sam rat je sredstvo za bogaćenje. Za velikaše i bogataše je sramota izgubiti, ali

⁴⁹ Isto, 222.

⁵⁰ Isto, knj. V, 268—337; Firenca 1434—1441.

nije sramota steći dobitak, bilo i po cenu varanja. Sforca je, na primer, Milano dobio tako što je tamošnji „ološ“ gladovao, prosto umirao po ulicama, te se pobunio. Pošto se grad plašio da će izgubiti slobodu, pozvao je Sforcu da bude njihov vladalac, da ih štiti od ostalih neprijatelja.⁵¹

Nijedna republika ne može da bude jedinstvena, tj. bez partijskih, uopšte unutrašnjih (klasnih) borbi. Ova partijska borba škodi samo onda, ako vanjski neprijatelji imaju svoje partije u zemlji. Ako toga nema, ako partije ostaju na putu zakonitosti, njihova će borba biti čak i korisna: Tako i u Firenci: Mediči se i dalje uzdiže, dok ga ne oslabi njegova vlastita partija uvodeći novi izborni sistem. Mediči je pomoću svoje banke ipak uspeo da izabrani budu njegove pristalice i prijatelji. Kada se pak (1458) ponovo uveo porez na imanje, bogati građani su prilazili Medičiju da ih spase od „ološa“. Tako dolazi do promene režima⁵², do terora reakcije: nekoliko ljudi je eksploatisalo celi grad — kaže Makijaveli — čak su priređivali crkvene litije pošto su želeli da predstavljaju pred gradom i sâmoga boga kao učesnika „svog preduzeća“.⁵³ Kozimo je (1464) umro, ali pošto mu je ceo grad dugovao, pošto je obavezivao čak i crkvu, to se on, iako su otpočeli rat protiv njega i Napulj i Venecija, i dalje održavao pomoću kredita, pa čak je svojim bankovnim metodom lišio Napulj i Veneciju svakog novca, te ih je primorao na to da prihvate ponuđene im uslove za mir.⁵⁴ Makijaveli tome još dodaje: dobro su prošli oni koji su mu ostali verni, koji su mu pomagali da on svoj kapital oplodi po celoj Evropi. Mnoge su porodice iz Firence postale tada i same bogate pošto su se bavile oplodivanjem njegovog kapitala. On je dosta darivao i crkvi, mada još uvek premalo, zato da bi mogao i samoga boga da proknjiži na strani „duguje“ u svojoj poslovnoj knjizi. Njegov naslednik, Pijero, hteo je da povuče sva svoja potraživanja, ali su se na to građani zaverili protiv njega sa opravdanjem da on upropašćuje grad. Mnogi su, naime, postali insolventni (građani) i nezaposleni (radnici), te su ustali protiv Pijera. Novac je Pijeru dao moć i vlast, te ga ni Sforca nije mogao da liši kredita. On je uživao još uvek poverenje poslovnih prijatelja. Da bi demobilisao i ulicu, nastojao je da zapošljava nezaposlene. Banke i kredit su i ovaj put savladali sve prepreke: Pijero je ostao pobedilac! Uzalud su njegovi neprijatelji želeli da povuku sve kredite iz „Banke — Mediči“ u Rimu, Pijero je ostao pobedilac, neprijatelji su bili primorani na pregovore sa njim, jer im je nestalo novca, dok je Pijero još uvek bio jak u posedu banaka i kredita. Mediči je od 1466 — smatra Makijaveli — bio velika sila i nepobediv. Od 1475. već se cela Italija pretvorila u dva neprijateljska tabora: za porodicu Mediči i protiv nje. Uskoro je ostao na njegovoj strani jedino Napulj, protiv cele Italije, te se ceo svet čudio: kako se jedan jedini čovek drži i može da održava protiv cele Italije...⁵⁵

Materijalistički tretira Makijaveli takođe i istoriju Đenove smatrajući da banka i kredit daju snagu kako pojedincima (Mediči) tako i udruženjima (Banka sv. Dorda), jer banke regulišu sav ekonomski život, svu robno-novčanu privredu. Banka je zato i na čelu države, na vlasti, jača od kneza ili kondotierija. Kreditori

⁵¹ Isto, knj. VI, 338—406; Firenca 1441—1463.

⁵² Isto, knj. VII, 407—468; Firenca 1434—1476.

⁵³ Isto, 413.

⁵⁴ Isto, 417.

⁵⁵ Isto, knj. VIII, 469—537; Firenca 1476—1492.

su osvojili vlast i u Đenovi: u posedu prihoda od carine. U borbi Firenze protiv Đenove treba videti borbu banke Mediči protiv banke svetoga Đorda.

To je najveći domet Makijavelijevog materijalizma koji se u njemu formirao pod uticajem renesansnih iskustava, prakse njegovog vremena, a koji je on zatim primenjivao kako u svojoj političkoj praksi (i u političkim spisima), tako i u svojim istorijskim studijama, ali koji ipak nije mogao da oformi kao posebnu disciplinu, kao izgrađenu filozofsku i sociološku teoriju. Naprotiv, čak i u njegovim već poznatim istorijskim i političkim delima često dolazi on u protivurečnost, suprotnost, kao teoretičar sa Makijavalijem-praktičarem, koji stoji uvek na znatno višem nivou od njega-teoretičara.

Iako je moja tema vezana samo za pronalaženje klica istorijskog materijalizma u delima Makijavelija, ipak moram da dam, nekoliko primera ove kontradikcije in adjekto, njegovog idealističkog shvatanja, koje ponekad dolazi u sukob sa njegovim „ukorelim“ materijalizmom.

Istina, on ponekad kaže frapantne materijalističke istine, na primer, kada veli: „Ne zaslužuje prekor onaj koji silu koristi za to da gradi (nov sistem — A. L.) već onaj koji (pomoću nje želi — A. L.) da ga ruši . . . Može pojedinac eventualno da bude podesan za to da dâ nov ustav, ali ovaj ustav neće biti trajniji, ako počiva na ramenu jednog jedinog čoveka, ako se ne staraju mnogi o njegovom održavanju“.⁵⁶ Ovim se Makijaveli ne zauzima za svaku diktaturu uopšte, već samo za revolucionarnu diktaturu (koja gradi nov poredak, nov ustav), a koja nije diktatura pojedinaca već cele klase te se uskoro pretvara u demokraciju. Da li se tu radi o nekom redosledu: 1) diktatura, 2) demokratija, ili pak o istovremenoj diktaturi i demokratiji, tj. o demokraciji, ne saznajemo dovoljno jasno od samog pisca.

Ipak, puno ima idealizma u njegovim shvatanjima o crkvi i veri. Iako je on uvek osuđivao crkvu i klerikalizam, papsku vlast, na primer, on je ujedno bio i za veru, kao i za mističnu revolucionarnost Savanarole. Istina, posle ove svoje rane epohe — kako i sâm kaže — došlo je do njegovog otrežnjavanja, oslobađanja od mističnih snova, te će kasnije zameriti religiji, što je za pasivnost naroda, čime i nehotice daje podršku feudalnim vlastodršcima. Ali to i jeste jedini njegov argumenat protiv vere, dok se često zauzima i za nju. On smatra, na primer, da je vera stub građanskog poretka i države, te će propasti država ako nestaje straha od boga. Ponekad zamera *crkvi* upravo to da svojim radom, primerom ubija *veru* u ljudima, čini ih *nevernim*, međutim, *nevernici* su skloni da ruše i sruše i sam poredak.⁵⁷

Makijaveli se, kako smo to i do sada videli, često zauzima i zalaže za klasnu, unutrašnju borbu, ali ujedno, a znatno češće, i za *klasni mir* i saradnju klasa. Radi se, svakako, kako u slučaju religije, tako i ovde prvenstveno o tome da je on kao praktičar, političar, kao član građanske klase — *zainteresovan kako u borbi protiv plemstva, crkve, kondotijera, malih tirančiča* (i stranaca), u borbi, dakle, naviše, *tako i u borbi protiv plebsa i „ološa“, zaposlenih ili nezaposlenih radnika* (oko 30.000 u v u n e n o j i n d u s t r i j i grada Firenze), klice kasnijeg proletarijata.

Ukoliko ima u vidu *feudalce i feudalnu crkvu* — *on je za klasnu borbu*, ali kada zamišlja razularenu *besnu rulju u borbi protiv građanstva* — on će smesta

⁵⁶ *Razgovori I*, 9 kap. 29.

⁵⁷ Isto, I, 11 i 12, 34, 36, 37.

biti za klasni mir i to ne samo *sa ulicom*, preproletarijatom, *već i sa feudalcima* sa kojima bi želeo da sarađuje — na čelu građana — protiv „masa“, plebsa.⁵⁸

Previše polaže Makijaveli i na subjektivne faktore u politici i istoriji, zatim na etiku i moral, na apstraktno shvaćenu slobodu uopšte, kao i na ulogu ličnosti, mada s druge strane — barem u praksu — zna da je ličnost, pa i etika i sloboda, uslovljena, da zavisi od izvesnih faktora materijalne prirode. Tako on o Nemcima konstatuje da imaju još i danas puno slobodnih gradova, te uopšteno konstatuje da *sloboda utiče* i na materijalno, ekonomsko *blagostanje* u državi, ništa (bar na ovom teoretskom mestu!) ne govoreći o tome da i *blagostanje*, bogatstvo i uopšte materijalna baza uslovljava slobodu.⁵⁹ Ipak on zna da su nemački gradovi na visokom stepenu *moralnosti* usled toga što nemaju pravu *veletrgovinu*, nemaju još *novčano-robnu proizvodnju*, te usled toga ne utiču na njih ni stranci. Ne trpe u svojim gradovima ni plemiće tako da su *klasne razlike* među njima *malene*, stoje još nekako na stepenu patrijarhalnosti.⁶⁰

Naš autor dobro zna da se vremena menjaju, te stoga i mi moramo da menjamo svoje *metode* rada, i da ih *podesimo vremenima* i situacijama. Ipak smatra da svaki čovek postupa po svom karakteru, po svojoj ideologiji, a ne može da se menja prema prilikama. Uspeh će imati čovek čiji karakter, ipak, odgovara potrebama situacije i epohe. Ali ako se situacija menja, isti će čovek u novoj situaciji imati neuspeha. Neprestano bi imao uspeh samo čovek koji bi uvek spoznao situaciju, te bi se njoj i prilagodio. Tako se mešaju *idealizam i materijalizam*, metafizičnost i dijalektičnost u našem piscu, što je svakako *takođe uslovljeno* — pored ostalog — *ranom epohom* i *pionirstvom* Makijavelija na ovom polju. Otuda i stari obrti njegovog stila, kada npr. mesto da da potrebnu ekonomsko-društveno-političku analizu (koju on sam predlaže i preporučuje), on u svom privatnom pismu kaže: *Bog* nam je došao u pomoć. Da nije poslao Turke (protiv Mađara — radi se o godini Mohača — A. L.) da angažuje sve snage cara, već bi nas Španci podjarmili.⁶¹ Isto tako, mada u *praksi* svojoj zna vrlo dobro od čega zavisi poredak i ustav, čim počne da *teoretiše*, često zaluta na polje etike i veli: *Temelj* ustava i *poretka* je — *dobar moral*. Ako je narod dobar, može da mu se da vlast, ali u slučaju *pokvarenosti* naroda — potrebna je vladavina jake ruke.⁶²

Idealistički su često i oni njegovi stavovi u kojima u svom anticrkvenom, antiklerikalnom raspoloženju, osuđuje papu i crkvu, smatrajući da su oni krivi što je Italija razjedinjena i pod stranim upravljačima, tlačiteljima.⁶⁴ Čak i krstaške ratove tretira na ovim mestima kao ratove do kojih je došlo zbog loše politike papa. Ali bog zna, veli, da će se Italija osloboditi i Nemaca i Francuza, da će ona postati svoja, talijanska. Zato je bog i stvorio u Rimu porodice Orsini i Kolona (Colonna) koje stalno oslabljuju papinu vlast, a time i same rade na ujedinjavanju Italije.⁶⁴

⁵⁸ Pored označenih mesta u ranijem tekstu vidi i: *Razgovori* I, 35, 37, 40 itd. na str. 76, 78, 80, 88.

⁵⁹ Isto, II, 2; str. 129—132.

⁶⁰ Isto, I, 55; 110—111.

⁶¹ *Pisma* u navedenom delu, u pismima, naročito ono Soderiniju, broj 36.

⁶² Isto, 70-to pismo iz 1526.

⁶³ *Razgovori*, I, 17, 18, 29.

⁶⁴ *Istorija Firence*, knj. I, 11—71.

Dok autor u svojoj praktičnoj politici i istoriji vrlo dobro poznaje *materijalnu podlogu „unutrašnjih“ borbi*, on, čim počne da teoretiše, ne vodi dovoljno računa o ekonomskoj bazi i, na primer, piše: uzroci međusobne borbe naroda i plemstva jesu u tome što jedna strana *želi da vlada*, dok druga ne *želi da se pokorava*.⁶⁵ Greši on i u vezi sa idealizmom kad kaže: čudnovato je da je narod bio protiv rata Viskontija, mada se tu radilo o odbrani slobode, dok sada odobrava skupi, osvajajući rat, pri čemu ne vodi računa o tome ko stoji u kom ratu na čelu „naroda“ i rata, ko je (koja klasa ili sloj) za rat, ko pak protivu rata.⁶⁶

Sve u svemu, iako je Makijaveli u ponečemu, pri teoretiziranju, primao i primio *konvencionalne stavove savremenika* i svojih *prethodnika* koji su još bili daleko od toga da naslute i stvore građu, materijal za *kasniju zgradu istorijskog materijalizma*, on, ipak, daje takav *pionirski rad* i na polju *istorijskog materijalizma* i uopšte i na polju *teorije revolucije* posebno, da su ga kasnije mogli koristiti 1) kako praktični apsolutisti, tako i 2) tvorci istorijskog materijalizma i teorije o revoluciji.

Zapravo radi se i o nekom trećem uticaju Makijavelija: o uticaju na teoretičare, a ujedno i praktičare *epohe merkantilnog apsolutizma* i one faze *građanskih revolucija* kada se još radilo o revoluciji *trgovačke buržoazije* (Nizozemska, Engleska, donekle Mađarska, Hrvatska u XVII veku i početkom XVIII veka), a ne i *industrijske buržoazije* (Francuska). Mislim tu prvenstveno na Spinosu u Holandiji, Milтона u Engleskoj, pesnika Nikolu Zrinskog (Zrinyi Miklós) u Mađarskoj i Hrvatskoj. Oni su poznavali Makijavelija, te su od njega pozajmili onoliko i ono što je i koliko je odgovaralo njihovoj eposi, trenutnoj situaciji i osobenostima njihove zemlje. Bilo bi veoma zahvalno i privlačno kazati ponešto o svim ovim uticajima, ali bi i najkraće tretiranje ovog pitanja iziskivalo posebnu raspravu kojoj bih se morao posvetiti samo nekom drugom prilikom.

Dr Arpad Löbl

MESSER NICCOLO MACHIAVELLI UND DIE KEIME DES GESCHICHTLICHEN MATERIALISMUS (1469—1969)

Zusammenfassung

Gelegentlich des 500. Geburtstages des ewig-jungen Machiavellis, Autor — die politischen und strategischen Konzeptionen Machiavellis diesmal nicht analysierend — begnügt sich mit der Antwort auf die Frage zu finden: in welcher Form jene dialektischen und materialistischen Anfänge und Elemente in den — hauptsächlich praktischen politischen oder auch historischen Schriften Messer Niccolos, wie auch in seiner praktischen, politischen, besonders aber diplomatischen Tätigkeit erscheinen, die erst nach Jahrhunderten in den ausgebauten historischen Materialismus einmünden werden.

Autor verurteilt die Ausdrücke, wie „machiavellistisch“, „Machiavellismus“ und natürlich auch die Auffassungen, nach welchen Machiavelli einen „Machiavellismus“ begründet hätte, da sich diese Auffassung auf ungenügende Kenntnisse seiner Schriften und seiner Praxis, oder aber auf einiger wichtigen Einflüsse des Zeitalters auf Machiavelli basierten, ausseracht lassend die Tatsache, dass der „Machiavellismus“ Messer Niccolos eine damals noch neue und originelle Theorie der bürgerlichen revolutionären Diktatur bietet, welche aber, im Sinne seiner Theorie,

⁶⁵ Isto, knj. III, 150—210.

⁶⁶ Isto, knj. IV, 211—267.

alsbald durch eine demokratische, bürgerliche Republik abgelöst sein muss, da die Diktatur d. h. der Absolutismus nur ein zeitliches, primitives und notwendiges Übel sei.

Nach Ziel und Wesen war diese Diktatur (Centralismus, Absolutismus genannt) bürgerlich und demokratisch und hatte immer das bürgerliche, demokratische, befreite und vereinigte Italien vor Augen, welches das zerstückelte, bejochte, feudalistische und klerikale Italien der kleinen Tirannen abzulösen bestimmt sei.

Autor schildert dann — nur Illustration-halber, da er hier nach keiner Vollständigkeit trachtet — die Meinungen einiger Schriftsteller über Machiavelli, von dem Renaissance-Zeitalter bis heute, besonders die Ansichten von Gobineau, Macaulay, Oppeln-Bronikowsky, dann aber jene von Marx und Engels, wie auch einiger von ihren Schülern und Popularisatoren in Rücksicht nehmend, auf diejenigen Autoren eingehend also, die zum ersten Male auf die Bedeutung Machiavellis hinwiesen, wenn nicht sonst, so in Hinsicht auf den historischen Materialismus, den Klassenkampf und die revolutionäre Diktatur.

Machiavelli war, in Darstellung des Autors, vor Allem ein Praktiker, ein praktischer Politiker, ein treuer Sohn seiner Klasse und seines Zeitalters zugleich, der aus der wirtschaftlichen, politischen, diplomatischen (und militärischen) Praxis emporgewachsen ist und lehnt sich auf eigene Erfahrungen und Erlebnisse auch dann, als er (aus der Wirklichkeit der Epoche schöpfend) die goldene Regeln der politischen Praxis zu bestimmen trachtet, oder aber diese auf die Vergangenheit, auf die Geschichte anzuwenden bestrebt ist.

Unter dem Einfluss dieses Renaissance-Lebens keimten in ihm die einzelnen Elemente des geschichtlichen Materialismus und der Dialektik auf. Im Gegenteil, dort wo er sich an den Vorgängern nährt, oder aber die Ansichten der durchschnittlichen Menschen seiner Epoche, ohne alle Prüfung, annimmt, vielleicht sogar auch in konventionellen Worten den Lesern eine abstrakte Theorie reichend, dort (und besonders wenn und wo es sich um pure Theorie handelt) sinkt er unrettbar in den damals üblichen Idealismus und ethisch-religiöse Mystik zurück. Autor gibt uns einige Beispiele um uns diesen Idealismus und auch die Widersprüche Machiavellis 1) des Praktikers und 2) des Theoretikers zu veranschaulichen. Doch behandelt er eingehender nur die Elemente und anfängliche Keime des historischen Materialismus und der Dialektik (dazu natürlich auch die Elemente der Theorie des Klassenkampfes und der revolutionären Diktatur) in der damaligen Konzeption und zwar: 1) in den kleineren Schriften Machiavellis (über *Valentino*, *Castruccio Castracani* usw.), dann aber in seinem *Briefwechsel*, oder in den *diplomatischen Berichten*, die uns die Wechselbeziehungen des Lebens und der Theorie erschliessen; 2) in den Schriften wie *Il principe* und *Discorsi-Le decche*, d. h. Betrachtungen, wie auch und zwar am ausführlichsten 3) in seinem Werke über die *Geschichte von Florenz*, welche uns, vielleicht zum ersten Male, eine solche ernste historische Studie darbietet, die einen Teil der menschlichen Vergangenheit dialektisch und zugleich auch materialistisch behandelt, wenn auch natürlich, im Rahmen des Zeitalters des Verfassers. Dieser Teil macht die grössere Hälfte des Artikels aus.

Zum Schluss gedenkt Autor noch des Einflusses den Machiavelli auf seine Nachkommen ausgeübt hat, besonders aber auf jene politischen Praktiker, die uns zugleich auch eine neue, originelle Theorie gaben, wie s. B. Spinoza, Milton, oder aber der croatisch-ungarische Nicolaus de Zrin (Zrinski-Zrinyi), der Dichter, taten, deren er aber hier nur Erwähnung tut, da er die Meinung vertritt, dass die Behandlung dieser Männer eine neue Studie erfordert.

NASELJAVANJE SLOVAKA U SREMSKA SELA SOT I BINGULU GODINE 1835.

Dr Slavko Gavrilović

U toku XVIII veka stanovništvo Srema se stalno umnožavalo doseljavanjem sa strane, prvenstveno slavenskim življem iz Srbije, Bosne, Like i Dalmacije, cincarskim trgovcima iz Makedonije, Nemcima iz zapadnih oblasti Nemačke, pojedinačnim prelaskom Mađara iz Bačke, kao i pojedinačnim i grupnim dolaskom Slovaka iz Slovačke (tadašnje severne Ugarske) i njihovih naselja u Bačkoj. Stoga se broj stanovnika do kraja tog veka, i pored teških socijalno-ekonomskih prilika, ratova i bolesti (kuge), od nekoliko desetina hiljada povećao na preko 170.000 (oko 81.000 u Vojnoj granici i oko 90.000 u Sremskoj županiji), pa je Srem, u odnosu na druge oblasti tadašnje Ugarske i Hrvatske, postao relativno dobro naseljen.¹

Sremska vojna granica, odnosno Petrovaradinska regimenta kao njen glavni deo, ostala je otvorena za naseljavanje i u toku prve polovine XIX veka kako za stanovništvo sa Balkana, naročito iz Like, tako i za Nemce koji su dolazili sa raznih strana i naseljavali se naročito po gradovima. Sremska županija, pak, počela se zatvarati za novo stanovništvo, jer su spahije smatrale da je zemlja dovoljno naseljena, pa su odbijale da primaju čak i Nemce koje su, inače, posebno cenile kao koloniste. Pošto je deo srpskog stanovništva počeo da se iseljava u Vojnu granicu i obližnje županije, porast stanovništva u Sremskoj županiji je ne samo zaustavljen, nego se i u apsolutnom broju počeo smanjivati, naročito u periodu 1828. do 1834, pa je od 100.259 u 1827. pao na 92.560 u 1834. godini.² To je izazvalo zabrinutost županijske i vrhovne vlasti, jer je smanjivanje stanovništva imalo kao posledicu smanjenje ukupne sume poreza, koji je priticao u županijsku i državnu kasu, pa je izvršen pritisak na spahije da pristanu na primanje kolonista sa strane, prvenstveno iz Bačke i severne Ugarske odnosno Slovačke. Tako je, počev od 1835, dosta naseljenika iz redova slovačke, rusinske, mađarske i nemačke narodnosti došlo u Sremsku županiju, pa se broj njenih stanovnika, i pored iseljavanja Srba, ponovo počeo povećavati tako da je 1847. godine već prelazio 102.200, ne računajući plemiće koji nisu plaćali porez pa nisu ni unošeni u popise stanovništva.³

Među prvim, a izgleda i u najvećem broju, u proleće 1835. doselili su se Slovaci iz Trenčinske županije u sremska sela Sot i Bingulu, koja su tada bila u sastavu Odeskalkijevog iločkog spahiluka, u kojima je, zbog odlaska srpskih seljaka, bilo prilično puste zemlje.

¹ Poblžie: Slavko Gavrilović, *Srem u revoluciji 1848—1849*, Beograd, 1963., 7, 56—57.

² Isto, 7, 17.

³ Isto, 7, 18.

Iako je u pitanju grupa od preko sto slovačkih porodica, o njihovom doseljavanju u ova sela našoj i slovačkoj istoriografiji nije dosad bilo ništa bliže i pouzdano poznato.⁴

Od ukupno 102 porodice, u kojima je bilo 490 duša, u Sot je naseljeno 82 porodice odnosno 399 duša, a u Bingulu 20 porodica odnosno 91 duša. Za naseljenike u Sotu odmah je izdvojeno 6 $\frac{6}{8}$ sesije zemlje, a za naseljenike u Bingulu 2 $\frac{2}{8}$ sesije (sesija je u to vreme iznosila 24 jutra po 2.000 kv. hvati oranice i 4 jutra livade). Međutim, ta zemlja u iznosu od 216 jutara oranice i 36 jutara livade, nije ravnomerno raspodeljena na sve doseljeničke porodice, nego samo na 50 između njih, srazmerno njihovoj imovini i mogućnostima za obradu primljene zemlje. Od tih 50 porodica 39 je dobilo zemlju u Sotu, a 11 u Bingulu, i to tako što su ekonomski jače porodice primile po 2/8 sesije (6 jutara oranice), a ekonomski slabije po 1/8 sesije (3 jutra) s tim da su po dve takve porodice morale udružiti svoje parcele i zajednički ih obrađivati. Preostale porodice, a to će reći nešto više od polovine (52), svrstane su u red tzv. inkvilina i dobile, bilo pojedinačno bilo udružene, male količine zemlje, koje nisu ni naznačene u popisu, jer su bile ispod minimuma od 1/8 sesije i svodile su na okućnicu i, eventualno, na malo parče oranice i livade u seoskom hataru („fundi inquilinares“).⁵ Za podizanje kuća, ekonomskih dvorišta i okućnica, naseljenicima u Sotu je izdvojeno 16 jutara od opštinskog pašnjaka, čime su se starosedeooci Srbi osećali oštećenim i tražili da im se pašnjak ne dira, a pusta zemlja ne deli Slovacima, jer će oni i sami nabaviti stoku i obrađiti zapustele parcele.⁶ Treba pretpostaviti da je srazmerno broju porodica i u Bingulu odvojeno zemljište za kuće i okućnice.

Primajući nove naseljenike, spahiluk je obećao da će ih do kraja 1836. osloboditi od rabote i kućarine, ali pod uslovom da oni to vreme iskoriste da podignu kuće, okrče primljenu zemlju i nabave potrebnu stoku i inventar kako bi se osposobili da, po isteku tog roka, odgovore svima spahijskim i javnim obavezama. No, desetinu u naturi naseljenici će davati spahiluku već u toku 1836. Da bi im olakšao podizanje kuća, spahiluk je obećao da će im drvo za krovnu konstrukciju dati besplatno. Za prevoz njihovih stvari (inventara) od Dunava kod Iloka do Sota i Bingule biće im data kola, ali će oni za taj podvoz morati da dadu odgovarajuću rabotu ili da ga plate u visini urbarijalne nadnice. Nikakvu drugu besplatnu pomoć spahiluk im neće dati, pa će svakom od kolonista koji sam ne uspe da dođe do sredstava za život u ovom kraju, biti slobodno da emigrira sa spahiluka. Ukoliko se desi da neka porodica zbog bolesti ili druge nevolje dođe u bedu, naseljenička opština, kao kolektiv, treba da preuzme brigu o njoj. U pogledu, pak, onih naseljenika koji bi se odali skitnji i prosjačenju, pa bi sami propustili priliku da privređuju i stiču sredstva za izdržavanje, spahiluk zadržava pravo da ih, posle opomene, udalji sa svog područja.

Da bi naseljenici mogli da obave jesenju setvu, spahiluk im je obećao seme, ali pod uslovom da mu ga vrate u naturi tokom 1836. i da zemlju zaseju samo pšenicom i ječmom. Ujedno ih je do kraja 1835. oslobodio svih obaveza prema op-

⁴ Savremeni slovački istoričar Ján Sirácky u knjizi *St'ahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí* (Brislava, 1966) za Bingulu navodi samo podatak iz 1880. i 1900, a Sot kao mesto doseljavanja Slovaka i ne pominje. Slično postupi i u radu *Slovaci u Jugoslaviji* (Zbornik MS za društ. nauke 44, 1966, 20).

⁵ Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Sremska županija, Acta congregationalia, ad 1319/1835.

⁶ Isto, 1200/1837.

štini, osim u pogledu podizanja ograda u polju, čišćenja kanala i plaćanja opštinskih pastira srazmerno broju stoke koju budu slali na pašu.

Pošto je i županijska vlast bila zainteresovana za nove naseljenike, ona im je izašla u susret i više nego spahiluk, pa im je obećala tri godine oslobođenja od državnog i županijskog poreza i svih javnih tereta. No, u slučaju da neki naseljenik, u vreme dok traju te „slobodne“ godine ili po njihovom isteku, odluči da napusti spahiluk, moraće da naplati sve od čega je bio oslobođen, inače neće dobiti otpusnicu od županije i spahiluka.

Ugovor između naseljenika i Iločkog spahiluka sklopljen je 4. juna 1835, pa je, zatim, na slovačkom objašnjen većini naseljenika i, zajedno sa spiskom svih naseljenika, upućen na potvrdu Sremskoj županiji koja ga je odobrila i sa 1. julom 1835. stavila na snagu.⁷

Bacimo li i letimičan pogled na popis doseljenika i zemljište koje im je dato, moramo zaključiti da je samo oko 35 porodica dobilo po 6 jutara oranice i jutro-dva livade, od čega su se mogle izdržavati ako su bile vrlo marljive i štedljive, a da su tri četvrtine naseljenika dobile tako malo zemlje da su morale da nadnicom i napolicom dođu do minimuma sredstava za život. Na taj način, spahiluk je došao do potrebne i jeftine radne snage kojom je mogao da obrađuje svoje alodijalno i pustarsko zemljište.

Zbog važnosti i oskudice dokumenata o naseljavanju Slovaka u Sremu, donosimo u celini urbarijalni ugovor i popis iz 1835.

I

C o n d i t i o n e s

Sub quibus I. Dominium Illok Neo advenas Colonias e Comitatu Trentsiniensi partim ad Possessionem SZOTH partim ad BINGULA recipit:

1. In utraque Possessione Familiis illis, quae viribus, et mediis pollent terrae colonicales dabuntur.

2. Ex illis, qui tenuiora media habent plures familiae conjunctim 1/4 Sessionis accipient, cum obligatione in pacifica Communionem vivendi.

3. Nonnullis familiis partim separatim, partim etiam conjunctim fundi inquilinares dabuntur.

4. Ex parte I. Domini conceditur Neo Coloniae pro anno currente et proxime venture, seu usque 31. Decembris 1836. immunitas a Robottis, et Censu Domali, sub ea conditione, ut interea Domos sibi aedificare, et Dumeta nefors in Tenutis Colonialibus extravillanis contenta exstirpare, et necessaria ad promovendam rem agrariam, et labores urbariales ac Publicos perficiendos jumenta et cetera requisita sibi procurare teneantur.

5. Pro hocce anno Colonis resignabuntur prata et agri in Calcaturam vervacti incidentes, et post messum ac Collectionem fagopyri reliquae etiam Terrae Coloniales.

6. Immunitate puncto 4° attacta unice ad Robottas et paratae obventionem restricta I. Dominium reservat sibi Jus anno 1836. solitam decimam e frugibus percipiendi.

7. Neo Coloniae, id est tam Colonis, quam et Inquilinis pro superiore Domus parte, seu pro tecto consueta Ligna Aedilia gratis exassignabuntur.

8. Pro transpositione Cissarum ex rippa Danubii Illokiensis ad respectiva loca suppedi-tabuntur Currus ex Robotta, ita tamen, ut respectivi Neo Coloni Numerum dierum currulium roboitaliter computandarum Dominio bonificare et elaborare obligentur.

9. Sicut ab omni initio dum respectivi Advenae se insinuaverunt declaratum habetur, ita porro etiam declaratur, quod Dominium nullam obligationem in se assumat, Coloniae huic, seu

⁷ Isto, 1319/1835: Izveštaj sreskog sudije Gazapija sa prilozima.

in concreto, seu in individuo gratuitum succursum praestandi, verum talibus, qui in his partibus vivendi media sibi procurare nequirent, libertatem ultro migrandi in salvo relinquunt.

Relate autem ad tales, qui per infirmitatem, aut aliam fatalitatem ad incitas temporaneas redigerentur, Neo Coloni respectivae Communitatis in concreto curam habere, et se in tali Casu tamquam unam familiam considerare tenebuntur. Huic

10. Tales qui se seu potui, seu Divagationibus et mendicationi dederent, vel secus occasioni, vitae media promerendi se subdole subtraherent, et subsecuta admonitione emendatio non succederet, e gremio reinviandi facultas reservatur.

11. Colonia haec ab omnibus quidem etiam Communitatis usque 31^a Decembris a. c. immunitatur excepta tamen obligatione cincturarum, et Canalicum repurgationis, nec non pastorum Communium a proportionem pecorum aut pecudum solutionis.

12. Ex parte I. Dominii dabitur semen illis, qui terras Sessionales accepturi sunt pro authumnali seminata erga restitutionem futuro anno 1836. in natura praestandam, illa expressa sub conditione, ut Calcaturam Authumnalem semper tritico vel Hordeo inseminare teneantur.

13. Ex parte I. Publici spectabilis Dominus Ord. Judex Nobilium Josephus Gazapy Coloniam supra adtactam assecurat, quod per triennium a 1^a Julii anni 1835. inchoando a Contributione Publica, et Cassae Domesticae solutione, praeterea ab omnibus Publicis personalibus oneribus sit immunis futura, si tamen aliqui evoluti immunitationis tempore, vel intermedio tempore emigrare, nec diutius hic morari vellent, illi pro praeterito omnes obventiones a quibus liberi erant, depurare tenebuntur, nec prius, quam ex substantia ipsorum satisfactio praestita fuerit dimissoriales obtinebunt, quae conditio etiam quoad obventiones Dominales, in praeiudicio Casu ex parte etiam I. Dominii conservata habetur.

Sig. Illokini die 4a Junii 1835.

Adalbertus Nagy, m. p. Director

Anno et die quibus supra praeattactas condiciones numerosae parti Coloniae Novae in Cancellaria Dominali I. Dominii Illok congregatae in mei praesentia Lingva vernacula explanatas, esse, cunctasque conditionibus iisdem assensum suum praeuisse, hisce testor.

Sig. Illok ut supra.

Josephus Gazapy, m.p.
Ord. Judex Nobilium

(AHZ, Sremska, ad 1319/1835)

II

Consignatio

Familiarum Slavicarum ex Comitatu Trencsiniensi emigratarum et ad Possessionem SOTH ad I. Dominium Illok spectantem receptarum, Anno 1835 confecta

Nomen Patris familias	Tenet terrae sessionalis	Capitulum familiae Nrus			
C o l o n i			14. Joannes Paulus Adam Baricsik	2/8	16
1. Joseph Kucsera	2/8	4	15. Andreas et Stefan Botek	2/8	9
2. Joan Budoss	2/8	3	16. Martin Mateiesek	2/8	4
3. Adam Kaluxnik		6	17. Joannes Kolemibus		3
4. Joan Straka	2/8	2	18. Jano Kerdan	2/8	8
5. Simon Munyak	2/8	5	19. Jano Strenadel		6
6. Michael Andreshak		6	20. Andria Borcsek	—	9
7. Joan Ruxnyak	2/8	5	21. Joan Skulicsan et	—	3
8. Stephan Kangyera	2/8	9	22. Spindel		3
9. Andreas Stracsek	2/8	5	23. Matus Ticzek	—	4
10. Shimon Koza	2/8	4	24. Josef Gyurinsky	—	4
11. Joseph Koza	2/8	7	25. Jano Olivcsan	2/8	6
12. Joseph Stranadel mladi	2/8	3	26. Matha et Adam Nazalyan	2/8	10
13. Andrea Kubla		3	27. Mathia Kubicza	2/8	3
			28. Gyura Shuszteck	2/8	3
			29. Andreas Valleek	2/8	7
			30. Joan Heicsak	2/8	6

31. Jano Czapek	}	2/8	4
32. Jano Jazdik			2
33. Joseph Hill	}	2/8	4
34. Jano Xivanik			5
35. Adam Brizgala senior		2/8	6
36. Adam Brizgala faber		2/8	10
37. Martin Baros		2/8	8
38. Stephan Kotrith		2/8	6
39. Joannes Baricsak		2/8	11

Inquilini

40. Jano Shustek	—	2
41. Gyuro Tunok	—	4
42. Georg Faktor	—	2
43. Andreas Martikany	—	3
44. Joseph Lahuta	—	4
45. Andreas Koleno	—	2
46. Adam Hadamicsith	—	5
47. Georg Budoss	—	4
48. Georg Olivcsar	—	6
49. Stephan Budoss	—	4
50. Joannes Pollacsek	—	4
51. Andreas Factor	—	3
52. Andreas Pavluch	—	4
53. Vidua Dorethea Koczifay	—	5
54. Michael Koczifay	—	3
55. Jano Mazur	—	3
56. Georg Szekeacs	—	4
57. Adam Hunyka	—	6

58. Andreas Schvab	—	4
59. Adam Ricsicsar	—	5
60. Georg Schab	—	6
61. Joan Vodnyan	—	4
62. Joan Matejcsith	—	5
63. Joan Stusz	—	2
64. Martin Spindl	—	2
65. Vidua Kulaz	—	2
66. Joseph Hunyka	—	6
67. Joan Gazdik	—	2
68. Joan Hunyka	—	8
69. Stephan Kukuska	—	2
70. Joannes Fabiss	—	4
71. Joannes Roznyulyak	—	3
72. Joannes Koczifay	—	4
73. Georg Koczifay	—	3
74. Adam Koczifay	—	7
75. Andrea Koza	—	9
76. Joannes Janyelik	—	10
77. Michael Czvecsek	—	4
78. Jano Pitek	—	6
79. Adam Nazalan	—	9
80. Math. Nazalan	—	4
81. Martin Domajshin	—	4
82. Jano Buchta	—	5

Summa 6 6/8 399

Sig. Illok die 29. Juny 1835.

Ad. Nagy, m. p.
Director

III

Consignatio

Familiarum Slavicarum ex Comitatu Trencsiniensi emigratarum et ad Possessionem BINGULA ad I. Dominium Illok spectantem receptarum Anno 1835. confecta.

(AHZ, Sremska, ad 1319/1835)

Nomen Patris familias	Tenet terrae sessio nalis	Capitum familiae
C o l o n i		
1. Mathias Placskura	2/8	7
2. Shimek Gerak		5
3. Gyuro Pazdjera	2/8	8
4. Josef Martinczak	2/8	4
5. Jano Zavarko	2/8	—
6. Joseph Mikulyak	2/8	7
7. Simek Holli	2/8	7
8. Jano Drechnek	2/8	—
9. Simeon Sevsek		3
10. Paulus Marcsak	2/8	4
11. Adam Skrinuyar		3

Inquilini

12. Adam Bukain	—	6
13. Andreas Ikacsek	—	2
14. Andreas Macsansky	—	4
15. Joseph Gyurcsan	—	7
16. Jano Gajdoshik	—	9
17. Gyuro Kuchlik	—	2
18. Joseph Grassa	—	4
19. Adam Berlyak	—	3
20. Jano Baizak	—	6

Summa 2 2/8 91

Sig. Illok die 29. Juna 1835.

Ad. Nagy, m. p.
Director

(AHZ, Sremska, ad 1319/1835)

Dr. Slavko Gavrilović

PRIST'AHOVANIE SLOVÁKOV DO SRIEMSKYCH DEDIN SOT A BINGULA R. 1835

R e s u m é

Autor v tejto práci hovorí o zaľudňovaní Sriemu v priebehu 18. storočia a potom poukazuje na stagnáciu kolonizácie začiatkom 19. storočia, ako i na presťahúvanie srbského živlu zo Sriemskej župy, čo malo za následok nové usádzanie Nemcov, Madarov, Slovákov a Rusínov na zemianske majetky v Srieme od roku 1835.

Medzi prisťahovalcami, ktorí roku 1835 prišli do Sriemskej župy, boli i Slováci z Trenčianskej, ktorých prijalo ilocké panstvo a nastahovalo ich vo svojich dedinách Sot a Bingula. Do Sotu sa nastahovalo 82 rodín, čiže 399 duší a do Bingule 20 rodín, čiže 91 duší. V Sote bolo pre nich vydelené $6 \frac{6}{8}$ sesí a v Binguli $2 \frac{2}{8}$ sesí. Asi polovica prisťahovaných rodín dostala (každá zvlášť, alebo dve a dve rodiny dovedna) po $\frac{2}{8}$ sesie (6 jutár pôdy, počítajúc za jutro 2.000 kv. siah), kým druhá polovica zaradená bola medzi tzv. inkvilinov, ktorí mohli dostať i menej ako $\frac{1}{8}$ sesie pôdy, čiže hlavne len záhumienky, čo znamená, že sa veľký počet prisťahovaných Slovákov musel živiť z nádenníctva a napoličiarstva, keďže pridelená pôda nevystačovala na užívanie viacčlennej rodiny.

Panstvo dalo prisťahovalcom drevo na stavanie domov (strieč), semä pre prvú sejbu (avšak s povinnosťou vrátiť ho zo žatvy) a do konca roku 1836 ich oslobodilo od roboty, poplatku na dom a iných záväzkov, vyjmúc desiatky. Župa im dala tri roky oslobodenia od dane a iných verejných dávok, čím im chcela umnožiť, aby sa čo najskôr hospodársky osamostatnili.

V prílohe autor publikuje zmluvu medzi prisťahovalcami a panstvom a potom i zoznamy gazdov s počtom čelade a veľkosťou pridelenej pôdy.

ПЕСМА СИМЕ МИЛУТИНОВИЋА САРАЈЛИЈЕ О ПОПЛАВИ ПЕШТЕ 1838. ГОДИНЕ

Васо Војводић

Дунав је више пута плавио своје приобалске градове. Тада би обично страдао и данашњи главни град Мађарске. Будим и Пешта су доживели катастрофалну поплаву 1775. године. Међутим, поплава у марту 1838. надмашила је све раније.

После врло снеговите зиме у коју је Дунав ушао са повишеним водо-стајем, када је почело пролећне отапање залеђеног Дунава река се излила из свог корита и почела да плави Будим, а затим Пешту. Велика поплава је почела 13. марта када се Дунав прелио преко Вацког и провалио Шорокшарски насип. Ледене санте су се нагомилале између аде Чепела и Шорокшара и загушиле отицање воде. Пред налетом стихије куће су се рушиле као да су од карата. Свако је спасавао само голи живот. Страх се појачавао и од тобожњег земљотреса који су, наводно, многи осетили у ноћи између 13—14. и 14—15. марта. Вода је непрекидно расла. Санте су све рушиле пред собом. Тек 16. марта је вода почела да опада и да се повлачи.¹

¹ Опширније о поплави Пеште и Будима код: П. Поповић, *Милован Видаковић*, Београд 1934, 307—310; В. Војводић, *Једно писмо Јана Колара кнезу Милошу Обреновићу*, Зборник за друштвене науке Матице српске, св. 41, Нови Сад 1965, 94—98; „*Пешта и Будим*“, Србскиј народниј лист, бр. 12 од 12. марта (по ст. календару) 1838, Пешта; „*Вјести из Пеште*“, исти лист, бр. 14 од 26. марта 1838. Много више вести о снеговитој и хладној зими, о почецима, току и последицама поплаве доносила је Арнотова „Србска новина или Магазин за хуџество, књижество и моду“ (у даљем тексту: „Магазин“), Пешта 1838, бр. 2, 8, 19, 20, 21, 22.

Сава Текелија је у својим мемоарима дао неке драгоцене податке о поплави Пеште: „Месеца марта 10. до 16. по римском Д у н а в и з л и о и велике штете учинио. У Остро-гону пало преко седам стотина домова, у Пешти 2.281, а 840 тако нарушени да у њима се-дети се не може, но теке један дере дом от два ката на лепој великој пијаци срушио се, проче је највише у Форштати. С почетка казало се у новина' да је шкоде до седамдесет милиона ф. али седам милиона доста би било. Може да су Пештаници толику суму метули да би им се помошт давала. И заиста нечувена ствар да је цела Европа то срџу примила, да помошт им шиљу из Англије, Немачке, Русије; у земљи послато на целу војску да и она поднесе помошт. Све вармеђе, вароши, свјаштенство, једном речом от свакога који је жив иште се помошт. Ту се дају балови, музикалне академије, театри, на тај конач дају, друштва скупљају, књиге за њи' пишу, коњотрка се даје и сваким начином помошт се купи, хотја све куће које су Пешту красиле нерушиме остале. Нити су Пештаници с кућама све своје именије изгубили, многи су новце своје сохранили, дакле можемо надати да ће Пешта лепча бити нежели пре. Ја у толиким усиљенију целе Европе постављам понос пештански, ибо то значи да је Пешта у Европи позната, да је била као средина трговине. У нашој пештанској цркви, кажу да је вода до полилеја била. Школа и црквене куће су се срушиле, и тако су Пештаници у моју кућу попа, учитеља и проче сместили. Дом овај толко прошле године у октомврију купљен, да у њему заведеније уведем за убоге ученике Србље, дакле је празан био, ибо преко зиме нисам га могао уредити да својој целии соот-ствује. До августа месеца при коначу године говори се да је до два милиона фор. у сребру дошло за накнаду штете коју је Дунав учинио“. Сава Текелија, *Описаније животоа* (у редакцији А. Форшковића), Београд 1966, 255—256.

За четири дана Дунав је направио пустош. Од 4.254 куће у Пешти сасвим је срушено 2.281, а јако оштећено 827 кућа.² Будим је мање страдао: од 2.489 кућа било је срушено 204 а јако оштећено 262. Штета се ценила на око 70 милиона сребрних форинти. Људске жртве су биле велике: погинуло је 127 а рањено око 200 лица.³

Ова катастрофална поплава Будима и Пеште одмах се прочула по целој Европи. Новине су описивале тешке призоре људске несреће коју је изазвала рушилачка водена стихија. И они који никада нису видели пострадали град на Дунаву били су узбуђени његовим људским и материјалним жртвама. Још више они који су познавали ову панонску варош у којој су живели народи Угарске развијајући овде своју привредну и културну делатност.⁴

Прилози за пострадале стизали су са свих страна. Леп пример људске солидарности који је Сава Текелија (1761—1842) истакао у својим мемоарима: „И заиста нечувена ствар да је цела Европа то срдцу примила, да помошт им шиљу из Англије, Немачке, Русије.“ Само до краја октобра 1838. европске земље су скупиле 1,125.403 сребрне форинте помоћи.⁶

Од поплаве су пострадали и пештански Срби⁷, нарочито они на острву Чепелу. За њих су купљени прилози по српским насељима у доњој Угарској. Јован Суботић је 1838. године написао спев *Појтољена Пешта*.⁸ Књига се продавала у корист пострадалих чепелских Срба.⁹

Најјачи утисак је поплава оставила на оне који су је лично доживели. Био је то несвакидашњи догађај, који се памти и препричава до краја живота.

² „Сербски народни лист“ (бр. 14/1838, стр. 103) наводи: „У Пешти свега има 4.581 кућевни бројева (нумера) од ови само јошт 1.146. кућа стоје тврдо, 2281 сасвим се срушило, а порушило 827 кућа, 327 су пак које празна кућевна места, које башче . . .“

³ Војводић, 94.

⁴ Како се на Пешту гледало лепо се види из „Сербског народног листа“ (бр. 14/1838, стр. 103): „Разореније Вавилона није могло другчије бити. У место живота и рада, кои је до сад све одушевљавао, забуна и грозна жалост је овладава Варош, која је лепоту Беча скоро достигла била, и као да се већ с Паризом надметати почела, сад само изглед опустошенија и развалина показује“.

Пошто су стране новине јављале о Пешти као потпуно разореном граду, „Магазин“ је писао: „Пешта је много домова изгубила, то се затаи не да, ал је опет њено језгро заостало. Њени најлепши сокаци, плошчади (пиаце), домови, и на кратко све оно што јој величество и славу дае, стои у цјелости“ (Магазин, бр. 27, стр. 111). Јавни објекти и тврде куће имуњнијег света сачувани су. Права несрећа задесила је обичне грађане, који су сачињавали већину пештанског становништва.

⁵ Текелија, *Описаније живота*, 255.

⁶ Војводић, 95.

⁷ Сем приватне штете коју је поплава нанела појединцима, „српска школа сасвим се сурвала, црква је читава остала, али све драгоцености внутрено вода је упропастила“ (Сербски народни лист, бр. 12/1838, стр. 96). Текелија наводи да је у српској пештанској цркви „вода до полилеја била“ (*Описаније живота*, 255—256). У будимској српској цркви која је била на узвишенијем терену вода је „до самог врха светог престола“ нарасла (Магазин, бр. 21/1838). Милутиновић је једну песму објавио у „Магазину“ (бр. 43 и 44 од 1838) о поплави српске цркве „Свети Ђорђе“ у Пешти и заслугама митрополита Стефана Станковића (1788—1841) за њену обнову: „Богомоља Славено-Сербалска Пешћанскога. 1838. г. Маја 15а“.

⁸ *Појтољена Пешта*. На помоћ страдавши потопом од 1. марта 1838. Србаља у адм Чепелу. У Будиму 1838.

⁹ Суботић каже да је Теодор Павловић издао *Појтољену Пешћу* о свом трошку „и набави тим знатнију помоћ за три српске цркве на тој ади“. *Живот Д-ра Јована Суботића (Автобиографија)*, Први део: *Идила*, Нови Сад 1901, 150—151.

Многи су поплаву касније описали по сећању и штампали то у својим успоменама. Поплава Пеште постала је и предмет књижевног стваралаштва. Јокај Мор (1825—1904) је описао догађај у роману *Золтиан Карпашти*.¹⁰

И српски књижевници су писали о страдању Пеште, неки под непосредним утиском доживљене несреће.

Као што је речено, Јован Суботић (1817—1886) је исте године „на Ђурђев дан“ објавио у Будиму своју *Поштољену Пешту*.¹¹ Суботићу је догађај послужио за нека мутна филозофска размишљања о фатуму који влада светом и човеком, о злу и добру који једно из другог ничу. Тако се конкретан опис страхаота које је Дунав причинио изгубио у спеву „луде и апстрактне алегорије“, како истиче Павле Поповић.¹²

Поред Суботићевог штампаног дела о поплави Пеште, постоји још један до данас необјављени стиховани опис догађаја који је сачинио прослављени песник *Србијанке* Сима Милутиновић Сарајлија (1791—1847). За време изливања Дунава Сима се десио у Будиму и, под непосредним утиском свега доживљеног за тих неколико трагичних дана, написао 1. маја 1838. песму *Пренадобичниј поводањ пештијанскиј 1838-е године у јолу мартај месеца*.¹³

Милутиновићеву песму треба после толико протеклог времена најзад објавити из научних и литерарних разлога. То је изворни прилог за историју главног града суседне Мађарске и ширих српско-мађарских културних и друштвених веза у прошлости. Штапање ове песме послужиће и за дубље сагледавање књижевног дела Симе Милутиновића, његовог човекољубља и дубоког саосећања у свим људским невољама.

Како се Милутиновић обрео у Пешти за време поплаве?

Пошто је завршио *Историју Србије* у Београду, Сима је почетком септембра 1836. кренуо у Беч да је тамо штампа. Задржао се у Будиму 15 дана и ту се почетком октобра први пут сусрео и упознао са Маријом Поповић Пунктаторком (1810—1875) „одвећ паметном и родољубивом Српкињом“, поклоницом и тумачем његове поезије. Пошто су се допали једно другом, одмах је обављена и веридба.¹⁴ Милутиновић је продужио у Беч где му је цензура одбила рукопис, а затим је отпутовао у Лајпциг. Овде је проборавио скоро

¹⁰ Jókai Mór, *Kárpáthy Zoltán*, Pest 1854.

¹¹ Прозни садржај *Поштољене Пеште* ове „мале епопеје написане сасвим по образу епопеје јелинске“ донео је Суботић у својим мемоарима: *Живот Д-ра Јована Суботића*, *Идила*, Нови Сад 1901, 147—148.

¹² Поповић, *Милован Видаковић*, 30. Арнотов „Магазин“ под повременом рубриком „Нови књижевни производи“ бележи 3. септембра 1838 (бр. 71, стр. 284) да је Григорије Грујић издао у Бечу у Штампарији Јерменског манастира дело: *Сйомен О сирашном Поштоју Две главне Вароши Мађарске Пеште и Будима и Месца околни 13. Марта 1838*. Стојан Новаковић у *Српској библиографији за новију књижевност 1741—1867* (Београд 1869) не наводи ово дело.

¹³ Милутиновићева песма се чува у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду под бр. М-9998. Песма је написана на бледозеленој тврдој писаћој хартији величине 21 x 12,5 cm. Укупно има 8 листова прошивених концем. Текст се налази на 11 страна, празних страна је пет. Рукопис је овде доспео са оставишином Симиног сина Драгутина (Драгише) Милутиновића (1840—1900), инжењера и архитекте, професора Велике школе, који је сачувао и делимично објављивао рукописе свог оца.

¹⁴ Владан Недич, *Сима Милутиновић Сарајлија*, Нолит, Београд 1959, 121, 132—133; Јаков Игњатовић, *Три српска списатеља*, Одабрана дела Јакова Игњатовића, књ. VII, Нови Сад 1951, 214; Борђе Рајковић, *Марија Милутиновићка „Пунктаторка“*, Издабрани чланци I, Нови Сад 1950, 172—174.

годину дана (од средине децембра 1836. до 2. новембра 1837). За то време је штампао у Лајпцигу четири своја дела: *Тројесестарство*, *Трагедију Обилић*, *Историју Србије* и друго издање *Пјеваније*. Преко Прага стигао је првих дана децембра 1837. у Будиму. Овде је Симу чекала стрпљива вереница. У Будиму ће Сима ишчекивати новац од кнеза Милоша како би се венчао са њом и продужио пут за Србију.

Неочекивано Милутиновић се задржао преко седам месеци у Будиму јер се његова *Историја Србије* није допала кнезу Милошу из спољнополитичких обзира. Њено растурање у Србији било је забрањено. Пао је и предлог новосадског градоначелника бечкој полицији да се Милутиновићу ускрати боравак у Будиму због наводног русофилства.¹⁵

Сима је нашао уточиште у гостољубивом дому свог побратима Симе Игњатовића, варошког подбележника.¹⁶

Милутиновића је пратила песничка слава и уважавање, али му је у Будиму сталан пратилац била и оскудица и неизвесност у погледу даље судбине и слободног повратка у Србију.

О овом Симином боравку у Будиму драгоцене и топло написане странице оставио нам је будући књижевник Јаша Игњатовић (1824—1888), брат од стрица свог татора, знатно старијег Симе Игњатовића (1802—1847) код кога је Милутиновић одсео.¹⁷

У Пешти која је „била средиште српске интелигенције и књижевности“, где се налазила Матица српска и Текелијанум, где је било „српских адвоката, јурата, медицинара“¹⁸, Милутиновић се свакако добро осећао. Само да није било те проклете неизвесности и оскудице везане за неочекивани сукоб са несталним и ћудљивим кнезом Милошем.^{18a}

¹⁵ Недић, 134—140.

¹⁶ О врло интересантној личности Сими Игњатовићу (1802—1847) писао је у својим успоменама брат му од стрица Јаша Игњатовић. Ј. Игњатовић, *Сима Игњатовић*, Одабрана дела VII, 254—260; Ж. Бошков, *Млади Игњатовић* (1822—1848), Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. XIV, св. 1, Нови Сад 1966, 39—41.

¹⁷ Игњатовић, *Три српска списатеља*, 213—233.

¹⁸ Игњатовић, *Рисовије из прошлог српског живота*, Одабрана дела, књ. VIII, Нови Сад 1953, 9.

^{18a} Симино расположење најбоље показује његова песма *Свој — обичајинство* написана у Будиму јануара 1838, а објављена у „Магазину“ тек 10. септембра 1838 (бр. 73):

Ал' Чојковић Чубро Черногорче,
Шта ћеш сада од живота сама?
Нејма дома, нејма отачбине,
Нејма рода, нејма пријатеља,
Ни пилета, како ни мачета,
Сам у свјету к'о и кап на цвјету.
Злост је врага њег лишила тога! . . .
Но и чрез то још не никад свега! . . . ?
Дух му ј' осто, из Свемоћца ј' посто!!
Он уз врле пјево ј' и плакао,
Свиет му је глас'ма одзивао,
Ал' за њега нитко још ни зука,
У његову озбиљном радости
До тек' Сербка . . . цигла Пунктаторка;

У Будиму у кући родољубивог и угледног Симе Игњатовића, свог побратима, Милутиновић је био драги гост, скоро члан породице.¹⁹ Састајао се са Милованом Видаковићем, Франом Курелцем, Јаном Коларом, Јованом Пачићем, новинарима: Теодором Павловићем и Антонијем Арнотом и другима који су живели у Будиму и Пешти или се задржавали на пропутувању (руским славистом Бођанским, Вуком Караџићем).²⁰

Симу је српска омладина у Пешти обожавала као највећег живог српског песника и родољуба, као необичну личност и хуманисту. Јаша Игњатовић каже да је „сва младеж гледала у Симу као у сунце“.²¹ Станујући у истој соби са 14-годишњим Јашом, Сима се с њим необично спријатељио, па и побратимио.²² Како примећује Владан Недић: „Што је најважније, научио га је чистом српском језику и пробудио у њему родољуба и писца“.²³

Чекајући „ајлук“ из Србије Сима је доживео велики „поводањ пештански“ средином марта 1838. У спасавању угрожених — људи су испољавали своје праве вредности. Сима Игњатовић је предњачио у пожртвованости.²⁴ Свакако „тешко је замислити да му се наш песник није придружио“.²⁵ И Теодор Павловић је развио „сву спомогателну дјелателност“ у данима поплаве.²⁶ Након повлачења Дунава у своје користо, остала је пустиш по вароши. Дељена помоћ је само делимично ублажила патње сиромашних.

Јаша Игњатовић се сећа да је Сима Милутиновић „за свога бављења у Будиму написао више мањих дјела, али нијесу сва штампана“.²⁷ Међу њима је и песма о „поводњу пештанском“. Сима је био предао неки рукопис новинару Арноту да га објави у „Магазину за художество, књижество и моду“. Пошто је Арнот одуговлачио са штампањем неколико недеља, Сима се наљутио и повукао рукопис.²⁸ Можда се радило о наведеној песми, те је она до данас остала необјављена.

¹⁹ Исто, 12; Три српска списатеља, 213.

²⁰ Недић, 140—141; Игњатовић, *Три српска списатеља*, 225—226, 235, 242, 246; Исти, *Рисходије из прошлог српског животоа*, 12—13, 17—18.

²¹ Игњатовић, *Три српска списатеља*, 215.

²² Исто, 215—216; Ј. Скерлић, *Јаков Игњатовић*, Београд 1922, 15—17.

²³ Недић, 141; Игњатовић, *Рисходије из прошлог српског животоа*, 19, 139, 419—420; О Симином утицају на формирање младог Игњатовића код: Ж. Бошкова, *Млади Игњатовић*, 44—53.

²⁴ „Године 1838, кад је Пешта потопљена била, будимски варошки капетан био је болестан и није било лако наћи ко ће га заступати, јер се саобраћај између Пеште и Будима морао у највећој опасности одржавати. Наш Сима се сам понуди, — други се нико није ни нудио — те је са својим чамцима у тој великој поплави одржавао саобраћај међу грдним сантама што плове, и то свуда он први. У то доба био је варошки подбележник“. Ј. Игњатовић, *Сима Игњатовић*, 257.

²⁵ Недић, 142.

²⁶ „Трајућег страшног и разорителног наводнења у Пешти с' пролећа 1838. развио је био Тоша сву спомогателну дјелателност своју коју му је човјекољубиво срце његово само наложити могло; и великиј дом је Ђикин над којим је Павловић надзиратељ био; стотинама бједни от гибели прибјежиште донде давао, док се овај увјерно није, да се здање и подржава, и да у њему безбједности нема; нарочито међу старе, дјецу, трудне и болестне своје вниманије дјелећи“. К. Пеиџић, *Животије Теодора Павловића новинара и списатеља српског*, Нови Сад 1857, 64—65.

²⁷ Игњатовић, *Три српска списатеља*, 226.

²⁸ Исто, 223.

Недић укратко препричава садржај Симине песме да би изнео његове утиске о поплави. Напомиње само да је песма недорађена али боља од Суботићеве *Поштољене Пешће*.²⁹

Милутиновић је на низу конкретних појединости дочарао верну слику поплаве. Материјална штета коју је Пешта претрпела пала је у песми у засенак према неизмерним људским патњама њеног становништва. То је оно што је потресло човекољубца Милутиновића и побудило га да испева песму. Величину несреће Сима поетски хиперболише и упоређује са библијском легендом о уништењу древног Вавилона и катастрофалним земљотресом који је Лисабон доживео 1755. године. Пред Симиним очима су стално: с једне стране људска страдања, а с друге људска солидарност у невољи. По Сими, племенито јунаштво и пожртвовање испољено је у току поплаве и после повлачења Дунава. Но песник хоће да „и кром свачиј свакакви верлина, што с' обилно појавише овда“³⁰, истакне и заслуге свог и словачког народа. У име српства и словенства он им захваљује на несебичном заузимању да се ублаже последице несреће. Вероватно да је и Сима учествовао у спасавању људи и посетио све делове града после повлачења воде. Његов радознали дух га је свакако гонио да све види, да се свуд нађе, да све запамти, да ничија заслуга не потоне у заборав. Милутиновић је био вечити сиromaх и није могао као гроф Нако да пружи материјалну помоћ пострадалима. Али се зато одужио Пешти песмом испеваном у једном даху³¹, песмом која је извирала из најлепших и најдубљих људских осећања.

Милутиновићева песма о поплави Пеште написана је доста чистим и јасним језиком. Наравно, Сима не би био Сима да није употребио и своје необичне кованице којима је употпуњавао свој мисаони и песнички израз.³²

Симин опис поплаве је аутентичан. Материјал за песму црпио је из аутопсије и дневне пештанске штампе. Скоро сви детаљи које Милутиновић помиње могу се наћи у Павловићевом „Србском народном листу“ и Арнотовом „Магазину“ који су већ у другој половини марта 1838. подробно описали несрећу.³³ И други листови су му пружали информације о току и последицама поплаве. Сими је само остало да све то преточи у стихове. За раз-

²⁹ Недић, 141, 145.

³⁰ *Пренадобитиј поводањ пештанскиј 1838-е године у полу марта мјесеца.*

³¹ „Сими је било сасвим лако саставити песму. Причају, да је и без икакве раније припреме могао говорити стихове“. Ђ. Ђорђевић, *Сима Милутиновић Сарајлија*, Београд 1893, 95.

³² Милутиновић је говорио младом Игњатовићу: „Има и нових ријечи, које сам измислио и скресао, али да сам нашао у језику другу, која би то исто значила, јамачно не бих се мучио кресањем нове. Има гдје човек најиђе на нову мисао, за коју у језику нема ријечи; онда је принуђена сам да ствара“ (Игњатовић, *Три српска сјисајтеља*, 220). Сима је понекад уз своје песме додавао „Толк риечиј особитиј“, објашњавајући значење кованца. Игњатовић, који је високо ценио Милутиновића и као песника („дивлесниј“) и као човека, каже о Симином песничком изразу: „Има који га држе за неразумљива. Симу не треба читати само из забаве, па неће бити неразумљив. Симине мисли нијесу обичне, свакидашње; он је створио нов свијет мишљења за се. Он је посне оригиналан . . . Да би се разумјеле његове величанствене и особите мисли, морао је Сима тражити и особите изразе, особите ријечи“ (*Три српска сјисајтеља*, 231—232).

³³ „Пешта и Будим“, *Вјесник из Пешће* у „Србском народном листу“ бр. 12 и 14 од 12, односно 26. марта 1838. Магазин, бр. 19, 20, 21, 22 од марта 1838. године. Тим извором се користио и Јован Суботић за своја *Примјечанија уз Поштољену Пешћу*.

лику од Јована Суботића у *Поштољеној Пешти*, Милутиновић је остао у реалистичким оквирима. Полет његове песничке маште никада се не удаљује од конкретности догађаја који нам описује. Сима је истонољубив, непристрасан посматрач збивања и људи. Он се труди да остави верно сведочанство о томе како се све десило и како се то њега лично дојмilo. Отуда, на први поглед, Симина песма није поетична у оној мери у којој би то очекивали од његовог снажног песничког талента и уобразиље.

Песме Милутиновића и Суботића постале су приближно у исто време. Сима је песму „сочинио у Пешти“ првог маја (свакако по новом календару)³⁴ а Суботић на Ђурђевдан, значи 6. маја 1838. Млади Суботић каже да се у његовој „малој епопеји“ осећа извесан утицај Симине поезије.³⁵ Додуше, тај утицај је више формалан но садржински. Сима и Суботић су били два различита песничка талента и темперамента. Милутиновић је могао бити нејасан, неразумљив, својеглав у песничком изразу, али никада високопаран и на силу мисаон као Суботић. Отуда је свакако Симина песма о поплави Пеште боља од оне Јована Суботића.³⁶ Данас ћемо посегнути за Суботићевом песмом више ради његових „примјечанија“ уз саму песму у којима даје прозни фактографски опис повода но да би уживали у алегоричним медитацијама саме „епопеје“.

Милутиновић је остао у Будиму до 15. јула исте „поводне“ године. Током маја и јуна изглађени су односи са кнезом Милошем, Сими су послати новци из Србије и песник је спремао венчање са својом вереницом Пунктаторком.³⁷

Уочи тог чина Милутиновић је доживео да га у будимским бреговима у рано јутро 4. јула будимпештански српски ђаци крунишу песничким венцем у знак захвалности за све што је на поетском пољу учинио за Србе и српство.³⁸ Већа награда за Симу није могла постојати. Чиста срца, Сима је све ово дубоко к срцу примио.³⁹

Истог дана Милутиновић се венчао са својом верном Маријом Поповић у присуству истих пештанских омладинаца који су га овенчали „јеловим венцем са пшеничним класом“.⁴⁰

Песник је хитао у Србију. У недељу 15 (27) јула отпутовао је из Будима „на пароплову *Францу*“ у Београд. Са собом није повео своју нову

³⁴ У самом наслову своје песме Милутиновић каже да се поводањ десило „у полу марта Мјесеца“, значи да га је датирао по новом календару (по старом поплава је почела 1. марта).

³⁵ „Сада ми пада у очи, да у овој песми ту тамо веје као какав лахорић, дух Симе Милутиновића, умерен и ублажен особености свога писца“. *Живот Др-а Јована Суботића, Идила*, 148.

³⁶ Недић, 145.

³⁷ Исто, 143.

³⁸ Игњатовић, *Три српска сисајела*, 226—227; *Райсодије*, 18—19; Ђорђевић, 60—61, 66—68; Недић, 143. После смрти Лукијана Мушицког (1837) Симу су држали за највећег живог српског песника (Бошкови, н. д. 50—51). Арнотов „Магазин“ два дана доцније, 6. јула, доноси ову кратку белешку: „Симу Милутиновић, млади Сербли, академици, на Орловом брду испод Будима, 4. Јула 1838. вјенчаше Јеловим вјенцем, са пшеничним Класом за Класическог у Сербов Поету! В“ (бр. 54, стр. 216).

³⁹ Ђорђевић, 68.

⁴⁰ Игњатовић, *Три српска сисајела*, 227; *Райсодије*, 19; Недић, 143; Рајковић, 173; Ђорђевић, 60.

животну сапутницу.⁴¹ За њу ће доћи поново у Будим у септембру исте године.⁴² Опет је био у кругу старих пријатеља и поштовалаца. Крајем априла 1839. Сима је коначно напустио ту гостољубиву варош за коју су га везивале најпријатније успомене.⁴³ Видео је и њену лепоту и њену трагичну судбину. Радовао се поновној обнови пострадалог града и неуништивом животу који је био јачи од свих елементарних сила које су се биле сручиле на њега.^{43а}

Најзад је Сима деветог маја стигао са својом изабраницом у Београд.⁴⁴ Једно поглавље живота је било завршено. Из Будима је понео са собом у рукопису и песму о *Пренадобичном поводању пештанском 1838-е године*.

ПРЕНАДОБИЧНИЈ ПОВОДАЊ ПЕШТАНСКИЈ 1838-е ГОДИНЕ У ПОЛУ МАРТА МЈЕСЕЦА

Циглиј ужас од како је вјеса
Пешту славну јесте походио,
Какав нигда коју варош другу,
Ни Вавилон свих језика смутни⁴⁵,
Нит' Лисабон већег снесе страха;⁴⁶
Дунав силниј, ледом загушениј
Виш' острва иза Герзелеза⁴⁷
Успре с', надме с', и набуи часком,
И то ноћу, а у глухо доба,
Дотле-гдно, и толико нагло,
Да за тренак Пешта обаплине,
И за часак полу ње с' наводни,
Једва топе ужде Инвалиди⁴⁸

⁴¹ Недић, 143; Бошков, 51; Магазин, бр. 57/1838, стр. 227.

⁴² Овде бих напоменуо да је вероватно Сима побудио Јана Колара да се обрати кнезу Милошу за помоћ пострадалој словачкој општини у Пешти (Војводић, *Једно писмо Јана Колара кнезу Милошу Обреновићу*, 95—97). По свој прилици помоћ није послата. Томе су најмање криви Колар и Милутиновић који су искрено били одани идеји свесловенске узајамности на основи општечовечанских идеала. За време свог боравка у Пешти Сима се често састајао са Коларом, био драги гост у његовој кући (Игњатовић, *Три Српска ситица*, 225; Ђорђевић, 69—70). Дунав је и у Србији начинио много штете. „Соларе Књаза Милоша су се поплавиле и сружиле“ (Магазин, бр. 38/1838, стр. 156). Милош је био врло осетљив на сваки лични материјални губитак, па је заборављао туђе бриге и невоље.

⁴³ Недић, 143—144.

^{43а} „Магазин“ пише 13(25) јула: „Млоге се већ потопом порушене куће назидале. . . . Куд год око погледа, силно мноштво посленика и надничара види. . .“ (Бр. 56/1838, стр. 223).

⁴⁴ Недић, 144.

⁴⁵ Библијска легенда о дрској и богохулној градњи вавилонске куле која је требала да допре до неба. То је бог спречио помевши језик градитеља и казнивши цео Вавилон.

⁴⁶ Катастрофалан земљотрес у Лисабону десио се 1. новембра 1755. Број жртава је процењиван на око 100.000 људи (савремени прорачун жртве своди на 32.000). „Укупна штета до које је дошло у Лисабону процијењена је у оно вријеме на 20 милијуна фунти стерлинга, док су је други процијетели процијенили на 100 милијуна њемачких талира и на 250 милијуна ливри. Тиме није ни приближно обухваћена права висина штете нити је ми данас можемо себи предочити јер је новач имао у оно вријеме куповну снагу много пута већу него што је има данас“. Joachim G. Leithauser, *Najveće katastrofe čovječanstva*, *Stvarnost*, Zagreb 1963, 43, 123, 44—45.

⁴⁷ Каменити брег Герзелез (Blocksberg) у Будиму јесте данашњи Gelert (Gellérthegey). *Хидраулически узроци Пештанског наводненја*, Србскиј народниј лист, бр. 14/1838, стр. 107; Pallas nagy lexikona VII, 187, Budapest 1893—1897.

⁴⁸ Дом инвалида (Rokkantak háza, Invalidusok háza). Грађен од 1720—1740. године. (*Központi városi háza Magyar városok*, Budapest 1941). До ових података сам дошао захваљујући асистенту Rokay Péterу.

Једва звона куцну наопако,
 Једва с' људство иза сна пренуло
 Ал' већ нејма куд ни камо нитко,
 До на таван сватко из постеле.
 Но и тамо спасеније мнимо,
 Ништа нитко — ил' мало што итко
 Изнео најнужниег' добра,
 Дјецу једва и кошуљу саму,
 Ал' ни таван спасиште им ние,
 Ко' страћаре руше се палате
 Покривају људе и скотове,
 Још до дана све преузме вода,
 До новогa у среди Пазара.
 Још газка се, још и пливка вода,
 Док не навру кроз улице санте,
 Тад' и топрв крај свем' избављају,
 Где с' тко засто' тамо је и осто',
 Нитко ником' помоћ дат' не мого',
 А ни лађе још ни одкуд' кое,
 Лед је Дунав широм закрилио,
 Часком пође, а часком застане,
 Скеле позид и насип обале
 Поравнио и не опазио;
 Из Будима тек' се глат' узмогла
 Пеште бједства како иста своја,
 Једва л' мање што и Будим трпје.
 Узајамниј раздају с' јауци,
 Још непадше свуд' пуцају куће,
 И миш бјежи, али не зна куд' ће.
 Ето у том, и пред вече исто
 Сам Палатин свог' опреми сина,⁴⁹
 Те прелеће или се превезе
 Кроз све санте и ледене ханте,
 А у Пешту свјема на утјеху,
 Ш њим' страдати, ол' их све спасити;
 Млад ал' дух им прене ободрења,
 И надежду живу им поврати
 А на Творца, и на свога Отца,
 Сам оставши ноћу боравити
 У по Пеште и у сред наводња,
 Кад' свему се крај примицо' прие,
 Нег' и мисо иком' спасенија!
 Јадно прође и та друга ноћца,
 Све у вреви, све у помагајма,
 Крвна суза воду преузела,
 Мајке с дјецом при груд'ма усахлим
 Засипат' се остану кућама,
 Ил' дубоком утопљене водом;
 Свима помоћ требала је свуда,
 И једва тко без ње с' облазио,
 Прем и дат' јес риедкиј је мого',
 Воља доста, нег средства не оста,
 Нејма средства, па ние ни сљедства,
 Свим' страх, ужас, јадност и невоља,
 Свуд' живота и самрти борба,

⁴⁹ Стефан (1817—1867), будући краљевски намесник Угарске, син је надвојводе Јосифа, тадашњег палатина Угарске. „Принц Стефан, достојни син великог свога отца, прелазио је кроз санте, које су свакиј час чамац извргати, разбити претиле, носећи бједцима утјешеније, ободреније, помоћ“. Суботић, *Поштойлена Пешта*, 74.

Пак и драгом' одољава мрзска;
 Јата људи гола и сквашена,
 Зиме стужом моћ им измужена,
 Још касарне и цркве напуне,
 Под њих мложством таван с' проламао,
 Пак испуне и улице сухе,
 И пазарна мјеста и чатрље.⁵⁰
 Но чињаше с' још имати муке,
 Кад' опасност свуда напредова,
 Власт умукла, жива с' не казуе,
 Спасева се нетко некојако,
 Ал' тко плати, што се год зауст.⁵¹
 Днева л' другог' и пред вече само
 Тек' и топрв луч надежде сјевне,
 Ко' свјетлица из облака ноћна,
 Те прострутом, и пропланком новим,
 Лед и санте малко с' разреднуше,
 Млад Палатин к Отцу одхитао,
 Све каже му бједе и премежја,
 Што видио, и што собом чуо,
 „Свуд' да нужда, свуд' и скудост свега!“
 Овда Јосиф Палатине стариј⁵²
 Мање сматрав и Будима страдње,
 И све лађе што при руци нађе
 Заповједа хљеба превозити,
 И сам Димшић у то приспјену,⁵³
 Те ту сву ноћ, и свег' трећег' дана
 Отуда се превозило амо,
 Шта с' имало, кад' и колик' могло,
 Пак и људства тамо с' превозило,
 Што је амо без крова остало,
 Ал' још Пешти једва бједства мање,
 Оставшије то горе све расло,
 Јер хиљадне тко утјешит' страдце,
 Тко л' безбројне насићати гладце,
 Све мукá где и кад' је sluка,
 Све преузо' страх божјега гњева,
 Свак помишља тако ј' Ноа снашло,⁵⁴
 А Марта је у полу мјесеца,
 Ние дуге, ние јарка сунца,
 И днєви су, к'о и ноћце, стравни,
 Све л' но звона још наopak' звоне.
 Тек' дан трећиј, те од нека доба,
 Нагне вода варош остављати,
 Низ острове лед се оклизнуо,
 Одатио Дунај васколикиј,
 Прецједє се у часку сокаци;
 Ал' ну гле ми још и нешто Побро
 Шта се чини сада и посада!

⁵⁰ „Кромје Јосифове пијаци, новог Вашаришта, Евангеличке чесме и Францисканске цркве и Инвалидског дома, цела је варош у води била и из целе се народ у ова места слегао“. Сербскиј народниј лист, бр. 12/1838, стр. 95; Магазин, бр. 22/1838, стр. 92.

⁵¹ Људи су се спасавали пребацујући се из Пеште у Будим најпре чамцима, неорганизовано и с тешком муком и „за скупе новце“. Сербскиј народни лист, бр. 12/1838, стр. 96.

⁵² Јосиф (Joseph) (1776—1847), аустријски надвојвода и палатин у Угарској.

⁵³ „Димшић“ — од немачког „Dampf-schiff“ (параброд), деминутиван облик (лађица). У петак 4/16. марта „после полдне дође по вишој наредби параброд један из свог зимништа, и почне превозити људе из Пеште у Будим . . .“ Сербскиј народниј лист, бр. 12/1838, стр. 96.

У несретној истог' маха Пешти!!
 Сад' се управ око насужава,
 И камено срце заушава:
 Стотинама и цјелим' шорима
 Стропоштају с' и руше домови,
 Основу им славила вода,
 Њанос давиј са пшеском гмижним.
 Пак и мложтву с' не најами хљеба,
 Ближ' се камен јести угрожава,
 Дом остати једва с' кои слуги,
 Мал' тко свога не казиво' кога
 Под схурвинам' или у оплаву,
 Ол' да не зна трага му ни гласа;
 Кром свег' стрви леже ко' гавјали (кајмани, крокодили)
 По тресет'ма полојне . . . Азие,
 А стобор'ма и по улицама.
 У гноиштам' и варошку глибу,
 Смрад и гнусност мал не окужава,
 Ал' кад' власт се свим' сад силам' крене,
 Ту од свуда из околнй мјестā
 Хљеб доспие и друге помоћи,
 Све л' највише из Будимска града,
 А од врлог' стрица Ђесарева,⁵⁴
 Пак од свие тко још пропо' ние;
 Колику' нужнй толик' помоћника,
 Све их врле не б' ни саме виле,
 Овиј данā досагледат' могле,
 Ко' ни муку, како но ни штету
 Подунавског' људства свукудена,
 То л' у Пешти, једва име спасшој!
 Преко л' свег' тог' чуда и ужасе,
 Сверх разхора, над' страдања свјетска,
 Сјем истога л' нечујна случаја;
 И кром свачиј свакаквй верлиня,
 Што с' обилно појавише овда,
 Нек с' још знаде, што с' видјет' имаде:
 Слав-Карпатци од Пожуна града,⁵⁵
 Те све ђаци, ал' но и мупкарци,
 На све боље што се опремају,
 С неколико там с' учећа Серба,
 Слогом купе и хљеба и смока,
 Ш' чим војшчици добродошли б' некој,
 Пак на лађу натоваре прву,
 Те у Пешту с два допратца пошљу,
 Да помогну прехранити гладце,
 Да и тако све ободре зналце,
 Ко' спас вели и људскоћа сама.
 Милославе с братом Јарославом⁵⁶
 За све Слāве Сербу истородце
 Пријмај од мен' сада и свакада
 Праву фалу и признање чисто

⁵⁴ Библијска легенда о потопу и Ноју.

⁵⁵ Палатин Јосиф је стриц аустријског цара Фердинанда (1835—1848). Фердинанд је живео од 1793—1875 године.

⁵⁶ Први су Пешти у помоћ притекли Словацки („Слав-Карпатци“) из Братиславе: „Пожунци су се особито братољубијем отликовали, кад је глас о овдашњем нешчистију тамо стигао“. Сербски народни лист, бр. 14/1838, стр. 104.

^{56a} Омиљена имена код Словака у време свесловенског покрета Јана Колара и Људевита Штура.

Братољубља ко' и чокољубља,
 Пак од цијелог' Сербства и Славенства
 Чест и почест дружби прицјеplивај!!!
 Тог' свег' стои Ваше жeртвовање.
 Још ми с вашим свечеститим друштвом
 Сви а сложке духом и срцима
 Огњен олтар овешчимо Сербства
 Благодејска, колик' благодарна,
 Настан'мо га у Храм Свемогућца,
 Овјенч'мо га велељепја зрац'ма,
 Из врлина што клијају разнй;
 У том сплету слова изведена
 Да с' читају, и да с' вјечно знају,
 Тако топрв нек' сја и блиста се
 Сврх истога Олтарска жeртвишта
 Име знатног', добротворца радог'
 Сeрба Нака и љубе му Нaсте! . . .⁵⁷
 Стотинам' су гладне захрањали
 Стотинама наге одјевали
 Стотинам' иј у дом свој пријмали,
 Још и неким' - - - бабичише . . . овда!
 Сва чинише добра и помоћи
 Што им годе сад' бјеху могућна,
 А свакоме тко им с' тад' јавио.
 Памтите иј сва доба идућа!!
 Многа љета и вјекове сваке
 На приклад су људ'ма богатима,
 А на славу неба избранима.

Сочинио у Пешти 1-а Маја 1838-е године

Чубро Чојковић Черногорац⁵⁸

⁵⁷ Нако Јован Великосентмиклoушки (1814—1889), српски племић и великопоседник. „Око 1840. држао је у посед Српски Чанад, Наково, Констанцију и Комлош. Био је ожењен Анастасијом (Симица „Наста“) Вучетић из Трста“ (Д. Поповић, *Срби у Војводици III*, Нови Сад 1963, 91—92). Године 1837. основао је у Матици српској задужбину са 5.000 форинти у сребру за награђивање књижевних дела (Поповић, н. д. 92; Ж. Милисавић, *Матица српска* 1826—1964, Нови Сад 1965, 51, 66, 251). „Ј. Нако дао је за цело време потопа сваки дан двапут за 300 душа леба и јела готовити и делити“ (Суботић, *Поштомљена Пешта*, 74).

⁵⁸ Сима Милутиновић се радо на својим делима потписивао са „Чубро Чојковић Черногорац (или Ч. Ч. Ч.). Љуба Ненадовић прича како му је тај надимак дао војвода Станко Стијепоп Петровић (1769—1852), синовац владике Петра I, за време Симиног првог боравка у Црној Гори: „Свако Симино причање било је занимљиво: најобичније ствари он је са необичном ватром приповедао. Гледајући га тако једном кад је у друштву говорио, Станко узвикне: „Е јесте ови Чубро неки Чојковић!“ — Сима одмах запита: „Шта то значи? Шта то значи? — Казаше му: Ч у б р о значи човек са малим ушима; а Ч о ј к о в и ћ значи: да си од човјека, да си од ваљаста оца. — Мило беше Сими, па загрли те пољуби Станка, и од тога доба на Цетињу нису га друкчије звали него Чубром. Он је доцније многе своје књижевне работе, место свог правог имена, потписивао: „Чубро Чојковић Черногорац“, или само „Ч. Ч. Ч.“ (Љ. Ненадовић, *О Црногорцима*, СКЗ, Београд 1929, 125). М. Ђ. Милићевић у „Поменнику“ (стр. 365) наводи да је тај надимак Сими дао председник Сеча Стеван Перков (Вукотић). У напмени уз једну песму Исидора Стојановића (штампаној у „Шумици“ Данила Младеновића, Будим 1838, 58) каже се: „Познато је, да су Г. Симу Милутиновића у Црној Гори прозвали Ч у б р о м Ч о ј к о в и ћ е м карактеризирајући с именом лице, а с презименом срдце његово“. Игњатовић нетачно наводи да се Сима потписивао са „Чубро Чојковић Црногорац“ само „ако је био приједмет црногорски“ (*Три српска синцајела*, 226). Међутим, Сима се баш за време свог боравка у Будиму и Пешти потписао овим надимком на више песама које је штампао у пештанским српским новинама (Ђорђевић, н. д. 179, 180, 181).

Свагдашње Мое примјечанье и сверху Свакога како и овога Сочиненија:

Ако се коме год читатељу учини да, кои стих од вишенаведенога сочиненија не на свом правому мјесту, него би ваљало, да је пред или за другим неким, а он смилуј се на моју искрену молбу опроштења, те ми то у грјех барем самртниј не упиши, јербо сам се занесао у себе исправљање, пак ми такво што ни за тренак на ум дошло ние.

Шумичар⁵⁹

V u s o V o j v o d i ć

SIMA MILUTINOVIĆ SARAJLIJA ÉNEKE AZ 1838-AS PESTI ÁRVÍZRÓL

R e z ü m é

V. Vojvodić ebben a tanulmányában Sima Milutinović Sarajlija (1791—1847) szerb költő 1838-as budai és pesti tartózkodásáról ír. Képet fest arról a környezetről, melyben mozgott, és az emberekről, akikkel kapcsolatban állott. Milutinovićot főnt érte a szörnyű árvíz, mely március 13-a és 16-a között elárasztotta a várost, és arra indította, hogy megénekelje a pesti vészt. Ez a költemény mindmáig kéziratban maradt, tehát ez az első megjelentetése. Milutinović árvízi élményét vizsgálva, Vojvodić a költői mű tárgyi vonatkozásainak forrásait, valamint esztétikai és gondolati fölépítését elemzi. Végül kiemeli Milutinović mélyen emberi együttérzését, amelyet szíves vendéglátója, az árvíz sújtotta város iránt érzett a költő, és hangsúlyozza Milutinovićnak a városlakók iránti szeretetét, akikkel sorsközösséget vállalt a romboló vész napjaiban.

⁵⁹ Овде се срећемо са једним ретким Симиным псеудонимом: „Шумичар“. Можемо само предпоставити како је он настао. За време Симиног боравка у Пешти млади адвокат Данило (Дапа) Младеновић — син Суботе Младеновића (1790—1863), учитеља, надзорника Текелијанума, културног радника и часника Матице српске (Игњатовић, *Райсодије*, 487) — објавио је своју другу збирку песама „Шумица-Гај други“ у Будиму 1838 (прва „Шумица“ је штампана такође у Будиму 1832). У „Шумици“, како наводи Недић, Младеновић је „сваки час славио“ обожаваоног песника Милутиновића и „наводио његове стихове“ (Недић, 141). Можда се Сима зато из захвалности потписао у једном лирском расположењу са „Шумичар“. (О Даши Младеновићу код Игњатовића, *Райсодије из прошлог српског стипендијца*, 50—51, 369—370).

1999
Преподобный поборник Православия
1838 г. Божие у
поку Марии Мух.

Вот твой уделъ отъ Како съ вѣка
Твоему славу. Емъ похвало,
Како въ нѣгда Кото Варовъ друтъ,
И въ вѣдѣнѣ сѣмъ вѣка соучени,
Мои Лассавѣ вѣкѣхъ сѣмъ сѣраха,
Дунавѣ сѣмъ, редовѣ Ватуменный
Мои ошрова и въ Тердсела
Учине сѣ, редовѣ сѣ, и кабуи гасковѣ,
И въ нѣтъ, а у гасковѣ года,
Вотъ тебѣ = сѣмъ, и толико нѣтъ,
За въ нѣтъ Пешта Батлине,
И въ нѣтъ, нѣтъ въ нѣтъ нѣтъ,
Сѣмъ нѣтъ унѣ Чѣвауни
Сѣмъ вѣмъ нѣтъ нѣтъ,
Сѣмъ нѣтъ нѣтъ нѣтъ нѣтъ
А въ нѣтъ нѣтъ нѣтъ нѣтъ

Погруженъ въ мисли събудена,
Шо и у Пешан, Егва ноне саваной!
Прекло и' свей' мот' руда и утасе,
Сверать равноря, над' сарагана свавла,
Сватъ исмоста и' пегуина савраа,
И Кронтъ сбарин стакалли веранна,
Млост' ошумно паяхине обда,
Нек' ионто, Знаде, мост' вугити' инаде:
Слав-Карамагга отъ Пешана града,
Ме сбе фазы, ико и мушкарды,
И на сбе сватъ мостосе ошесанн,
Отъ нехосанто шани' урета Серба,
Словотъ Куче и мавба и смотка,
И' мотъ вондизиза дошродоми С'некан,
Платъ на латъ намоваре ирбу,
Ме у Пешану ст' два дошранна пошанн,
За пошону предаранноти пладзе,
За и шакъ сбе ободре Знаде
Но' савте вели и мислота сама.
Милославе ст' братотъ Сриславотъ
За сбе Славъ Сербу ишородзе.

Своими же нас отбави
Своими же и у дому свои приимаи,
Домъ и нехитъ... добрымъ... овца!
Оба чинимъ добра и поистини
Много маторе саз' бже похута,
А ебак' нас тако нас' рад' ебис,
Паминимъ ии ебзгола нгути!!
Маора ебиса и еблоче ебале
Иа прикладъ су ебзгола ебиса ебиса,
А на ебаву ебиса ебиса ебиса.

Сочиненіе у Петербургъ 1го Маія 1858го
сочинилъ Гусъ Гусъ Гусъ Гусъ Гусъ Гусъ.

Сочиненіе
Мое принабавіе
и ебраву
Ебавора ебале и ебале
Сочиненіе

Ако се вие спомнете Тимотею умиш, да не
станете од биснабедоносних сојузи,
никога не на својата правотна интим,
неко би било да с' пред' нас да
другите некако, а он' соопштуе
на нон искрено мисле окупате,
на, не ни то у грѣх' обрете саар,
такој не уопшто. Грѣх' само да не,
сао у себ' направит, пак' ни пак',
во тоа ни да направит' на уоп'т
зато не --

Миланаро.

SINGIDUNUM

Dr Milivoj Pavlović

Le toponyme celtique *Singidunum*, Σίγγιδουνον, a été objet d'étude à plusieurs reprises, et ces recherches ont été renouvelées pendant les quinze dernières années. Je me propose donc de présenter ici les efforts nouveaux pour expliquer ce toponyme. L'interprétation des travaux nouvellement parus s'impose par le fait même qu'ils ont été écrits par les savants du pays, et dans la langue serbocroate. Le nouvel intérêt pour l'ancien nom de la capitale de Yougoslavie, Beograd, est représenté par l'interprétation de Žganjer (B. Žganjer, *Kelti u Iliriku*, II, *Singidunum — Beograd*. Vjestnik za hist. i ahr. Dalmacije 53, 1951—1952, 20—22), qui voudrait donner une interprétation linguistique, ce qui vaut aussi pour l'opinion de M. Marković (cf. Fr. Barišić, *Vizantiski Singidunum*. Zbornik radova SANU, Viz. I—III, 11—46). La deuxième partie de ce toponyme composé (*dunum*), d'origine celtique, caractérise toute une catégorie de toponymie. Cependant c'est la première partie de ce toponyme qui est l'objet principal des discussions. D'après l'interprétation de B. Žganjer, la première partie (*Singi-*) devrait signifier l'endroit de l'embouchure d'un fleuve, comme c'est, d'après lui, le cas de *Singidava*. Celui-ci se trouvait au confluent du Moriš et du Tamiš, et l'autre devrait se trouver à l'embouchure de la Sava au Danube. Dans le second article cité on explique que *singi* devait avoir comme base le sémantème „blanc“, pour expliquer la forme serbe *Beo(grad)*. — Une analyse détaillée de ces deux travaux et d'autres antérieurs est faite dans l'article très intéressant de Madame la professeur Fanula Papazoglu (*Prilozi istoriji Singidunuma i srednjeg Podunavlja*). Cet article représente les contributions concernant une grande partie de la région danubienne, entre le haut et le bas Danube. Il paru dans la revue de l'Institut d'Histoire (*Istoriski glasnik*, 1957, 307 ff.). L'auteur remarque d'abord que cette question doit être étudiée d'après les données historiques et archéologiques, pour confirmer les analyses et les recherches linguistiques et philologiques. Je suis d'accord sur le fait que l'explication du problème doit être cherchée à partir des données sur la situation historique, mais je voudrais faire ressortir d'une manière décisive que le fond même de ce problème est historique aussi bien que linguistique. — Ensuite une analyse a été consacré à ce sujet dans l'étude de B. Gavella *Protoistoriski i antički Singidunum* (*Godišnjak*, annuaire du Musée de Beograd, 1955, 9—20), conçue comme une discussion sur les faits de la protohistoire et de l'antiquité au sujet concernant Singidunum. Enfin, se basant sur les idées principales de Madame Papazoglu, M. Garašanin a fourni une contribution aux études de ce toponyme sous le titre *Ka imenu Singidunuma*, dans le recueil d'articles, *Mélanges*

offerts au professeur V. Novak (*Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd, VII, 45—53). L'auteur insiste sur l'identification de la tribu de *Singi*, et spécialement sur la déportation de la même tribu et aussi de milliers de barbares „à la rive droite du Danube“ (p. 49). Il explique que les Scordisques, après leur marche contre les Delphes, ont formé un centre, dont le nom est resté inconnu, lequel centre aurait subsisté „jusqu'à l'époque de la domination romane“. Aux temps des préparatifs de la guerre contre les Daces commencèrent les déportations citées. Depuis cette époque-là Singidunum se développa comme une „canaba“, „municipium“, enfin „colonia“ (p. 51). Cette interprétation donc est considérée par l'auteur comme une hypothèse qu'on ne peut pas confirmer „d'une manière définitive“ (p. 52). Pourtant, je suis d'avis que non seulement certaines indications sont acceptables, mais aussi que la construction même donnée par l'auteur devrait être admise et incorporée dans une analyse linguistique complexe.

Le point principal de la discussion portait sur la valeur sémantique du mot *Singi*, étant donné que le prédicat du syntagme toponymique „blanc“ (s. „beo“) est avec raison éliminé comme équivalent de *Singi*. Je voudrais bien, et avant tout, poser la question principale concernant cet élément *Singi*: représente-t-il un ethnonyme ou bien un para-ethnonyme, un fait analogue au nom des Partines? D'après les sources, le siège des *Singi* devait être au Banat, sur la rivière *Moriš* (cf. *Singidava*). *Singi* ont été identifiés aussi aux environs de Salonique. Mais on cite également *Sindon* comme le centre des Sindes du Cuban des steppes russes (W-H II, 542, s. v. *sindon*, cf. Kretschmer, Sb. Wien 1943, 37 ff). — Dans une analyse linguistique il est d'intérêt de savoir comment on doit interpréter la première partie du toponyme telle qu'elle était avant l'arrivée des *Singi* sur la rive droite du Danube, et comment expliquer que les *Singi* auraient donné leur nom à cette ville forte, formant de cette façon un toponyme hybride.

Les savants historiens, dans les études ci-dessus nommées, sont d'accord avec l'opinion de Mayer (*Die Sprache der alten Illyrier*) au point de vue de la signification *Singi-Stadt* (p. 305). Cependant Mayer fait remarquer deux détails qu'il ne faut pas oublier dans la discussion. Pour localiser *Singiduno*, il cite les données fournies par les sources classiques (Tab. Peut., I t., Ant. 132, It. Hier. 563, 14. Not. dign. op. 41, 30. Sing. CIL. III 1660—8151). Il ajoute l'explication „Avala bei Beograd n.o.“ — Une autre remarque porte sur le désignatif du composé toponymique, lequel est antécédant à l'arrivée des Celtes („wahrscheinlich illyrisch“). Ceci ne serait pas contraire à la bivalence de l'illyrien (satem : centum, cf. V. Georgiev, *La Toponymie ancienne et méditerranéenne*). Pourtant, les bons principes de méthodologie dévoilent les types spécifiques de la toponymie celtique et quelques parallélismes au point de vue de structure.

D'après tout ce que nous savons des Celtes, on peut conclure qu'ils n'entreprenaient pas leurs mouvements, leurs migrations sans avoir quelques informations et un certain stimulantes, toujours avec un intérêt spécifique pour le territoire vers lequel ils se dirigeaient. Leurs mouvements, paraît-il, étaient indiqués pour les uns par les terrains miniers et pour les autres par des larges pâturages des massifs montagneux, ce que nous prouvent les éléments onomastiques serbes *Bovan*, *Taraboš* (**Tara-bovisca*; *sk* > *š*). C'est ainsi qu'il faut expliquer *Boiti* (**Boviani*), cf. Βοιῶτες (Polyb. V, 108), Βόιον ὄρος (Strab. VII, fr. 6). — Un ethnonyme de caractère général — **Scord-*: **Scard-* et aussi la var. **Sk'erd-* (qui uniquement pouvait expliquer l'oronyme serbe *Šar-Planina*) — dévoilent

les points stratégiques, p.ex. *Scardona* (Plin. III, 141), Σκάρδον ὄρος (Prol. II, 16, 1), Σκερδά, Σκιρδά (Porph.), *Scerda* (Ie, Cod. d. 3, 26), etc. Indiquant certaines isoglosses du substrat, ces toponymes témoignent qu'il s'agit des tribus montagnardes. Mais un ethnonyme spécifique est *Endorudini*, qu'on ne peut pas expliquer comme le fait Mayer (*Endi rud-es-ino*), mais plutôt comme *Endi-Rudini* (cf. gall. *Ande-roudus*; got. *raufts* „rot“, W-H II, 445, s. v. *ruber*). C'est à cet ethnonyme qu'il faut associer le nom d'une tribu seibe *Ridani*, top. *Ridice* (*u > y > i*). *Endorudini* devraient être mineurs à la barbe rousse (cf. ma conférence *Traces des Celtes en Illyricum*, Amsterdam). Les Celtes de Singidunum s'intéressaient aussi aux mines (Avala, Kosmaj), ce qui ne faisait qu'augmenter l'importance stratégique de la ville forte.

Trois villes fortes marquent trois régions importantes pour les Celtes, et leurs toponymes ont la même structure. Il y a une logique dans la formation des toponymes celtiques en général, spécialement en Gaule (cf. A. Dauzat, *La toponymie française*). Aussi, d'après la situation et la fonction, nous pouvons caractériser les toponymes celtiques en Illyricum. Ils étaient conditionnés par ces deux points de vue. Ceci permet d'y voir un degré de la plus haute valeur toponymique. C'est une comparaison interne qu'il faut établir, d'après la base syntagmatique qui est la même dans les trois cas. Une différenciation sémantique dans ce groupe toponymique permettra d'avoir une orientation plus précise pour comprendre le mot *singi*, qui dévoile une fonction parallèle à deux autres, *carro-* et *cape-*.

Carrodunum, καρροδούνον (Ptol. II, 14, 4) présentait pour l'auteur classique comme une entité, ce qu'on peut conclure par le fait qu'il ajoute l'équivalence grecque pour la ville forte. La valeur sémantique *dunum* n'était pas présente à l'esprit de l'auteur. Cependant c'est surtout la première partie du composé qui nous intéresse. C'est ici que nous avons sans doute gall. *caros*, air. m. kymr. *carr*, bret. *karr* (W-H I, 174; W-P I, 428, s. v. *carrus* „Art vierrädiger Wagen, Karren“). Les dictionnaires étymologiques marquent à côté de la forme grecque aussi celle du latin — „forma quadrata“, ce qui correspondrait à la forme même des voitures des Gaulois. Cette base sémantique a formé le toponyme *Castra Quadrata* „Viereckige Festung“ (A. Mayer, op. cit., p. 282, sub *Quadrata*). Pour Mayer ce toponyme a la valeur *Quadrburgium* („Quadrburgio in Pannonia Prima, Quadrburgio in Valeria“), à quoi il ajoute que la forme plus ancienne est *Quadrata* (Graf, *Geog. Pan.*, p. 100; Kretschmer, Gl. p. 221, 10 ff.).

La seconde ville-forte des Scordisques était *Capedunum* (Strabo, VII, 5, 12, CIL III, 8354, Spom. 98, 487). A. Mayer explique: „Ein der Hauptorte der Skordisker, heute Užice“, et il cite aussi Patsch (Öst. Jahrb. 4, 13, 4; Sitz.-Ber. Akad. Wien 214, 1, 84). A. Mayer confirme qu'il s'agit d'un nom celtique (p. 179). La forteresse turque Užice se trouvait à la même place, sur la rivière Đetinja. Sur une colline („glava“, „capé“), cette forteresse fermait le passage par le défilé de la Đetinja, passage très important au point de vue stratégique. On rencontre souvent ce type de forteresse, avec plusieurs nuances de formation toponymique dans d'autres langues, p. ex. s. *Višegrad*, *Vrhbosna*, *Vršac*, *Vrhovina*. C'est le type opposé aux exemples *Basunt*, *Basant*, *Bosut* (*ă > o*; *an*, *un > ɔ > u*), dont la base doit être issue de l'hydronyme, comme prouvé une forme antérieure — *Ad Basantem*, qui appartient à la catégorie des locutions toponymiques de localisation. (Cf. W-H I, 127, s. v. *cacūmen*, également s. v. *caput*; cf. aussi Gün-

tert Reims 74; 371, W-P I, 371, 374; A. Dauzat, *La Toponymie française: Bassacum, Bassiniacum*, p. 252).

Pour le toponyme *Singidunum* (*Singiduno*, Tab. Peut.; Plaut III, 9, 3) il y avait plusieurs suggestions. Je suis d'accord avec Madame Papazoglu et M. Garašanin que les explications proposées ne sont pas satisfaisantes. Tout d'abord l'explication „embouchure“ n'est pas acceptable. Les éléments qu'on a invoqué, ags. *sundor* „entzwei“, ahd. *suntar* „abgesondert“ ont les bases sémantiques absolument contraires au sens „embouchure“ (W-H II, 542, s. v. *sine*). Les eaux d'une rivière peuvent s'ouvrir les chemins séparés (bifurcation); l'autre nuance, dynamique („entzwei“) a la signification résultative de la même situation sémantique. Dans le dictionnaire de Walde-Hoffmann on trouve une explication suffisante: „Folgend, entlang, über etwas hinaus“ (ib. II, 507, s. v. *sēd*). — Le mot *sindon* „Leinwand“ ne confirme pas la notion „blanc“ dans un toponyme syntagmatique composé. Le mot latin *sindon*, venu du grec, est de l'Asie Mineure, et d'après Kretschmer il n'est pas étymologiquement apparenté avec le nom qu'on donnait à la tribu *Sindi* (op. cit. p. 37 ff.). — Enfin on ne peut pas sans difficulté supposer l'alternance *cingi* : *singi* par le caractère bivalent de la langue illyrienne. Il ne nous reste que de nous tourner vers une interprétation périphrastique cherchant une spécification tripartite dans les composés dont la base est identique:

L'ancien toponyme, correspondant au nom actuel de *Beograd*, a un élément différentiel *singi*, donc une inconnue „x“. La solution doit être cherchée dans la configuration du terrain spécifique:

x : carro- : cape-

Le troisième corrélatif ne pouvait pas indiquer la forme carrée, ni à l'endroit de l'embouchure de la Sava, ni concernant la montagne Avala. S'il s'agissait de l'Avala, le terrain favoriserait la forme *cape-*; mais celui-ci ne vaut pas pour terrain formé par les terrasses du Torlac, terminées par un large plateau à deux niveaux au dessus de l'embouchure de la Sava au Danube, — une position différente de celle qui domine la Đetinja.

Cependant une large base de nuances sémantiques et les possibilités métaphoriques nous offrent la valeur *cingo* „umgürten“, „umringen“, „umschliesen“, depuis Plaute, en y ajoutant *cingulum* de Varron (W-H I, 216—217). Un combattant romain avait une ceinture; de même une forteresse pouvait avoir une „ceinture“ de ramparts à la forme ronde. Cette hypothèse représente plutôt une analogie. Il existe un parallélisme complet entre le type déjà cité *Quadrata* sc. *Castra Quadrata* d'un côté et *Cingulum* sc. *Castrum* „ville de Picenum“, employé par Ciceron, Caesar etc. (Confirmation dans le dictionnaire des auteurs latins, réd. par Chatelain). Aussi on a enregistré l'adjectif dérivé *cingulanus*. *Cingulum* (Cic.) et f. *cingula* (Ovide), à côté de *cingulum* („Frauengürtel“, depuis Varron) ont abouti à la signification spécifique *cinctum* „Gurt“, *cinctus* „Gürten, Gurt“, en y ajoutant *procinctus* „Kampfbereitschaft“ (litt. depuis Ciceron). Ces significations reposent sur la forme **kenkto-* (W-H I, 217, s. v. *cingo*, cf. Planta I, 327; II, 42 f.). ou bien **qeng-* „gürten, umbinden, anbinden, ai. *kāñkatē* „bindet“, *kañcukah* „Panzer“, **κλιγ-κλιδ* abl. *κάκαλα* Ner. pl. aussi „Mauern“. Dans le cas qui nous intéresse c'est surtout la variante **qeng*, confirmée aussi dans le type celtique, air. *cingim* „gehe, schreite“, kymr. *rhy-gyng*, air. *cēimm*, kymr. *cam*. Il faut remarquer les formes gallo-latines *Cinges-Cingetis*, *Cingeto-rix*, air. *cing*

génitif *cinged* „Kampfer“. Il faut y associer le top. *Cingulum* de la symbiose italienne celto-latine. De cette façon on peut formuler l'hypothèse que, pour la zone gallo-celtique, une des caractéristiques de la forme de la citadelle était *cingul-*, donc **Kingi-dunum*. La prédicativité caractéristique est confirmée aussi par l'exemple *Campodunum* (W-H I, 145; air. *cam*, kymr. korn. *cam*, bret. *kamm*). Une équation sémantique et structurale: de *Karro(dunum)*: *Kape(dunum)*: *Kingi-(dunum)* = *Karro* : *Kape* : *Kingi*.

Pour la valeur *singi* = „blanc“ Madame Papazoglu fait une remarque importante: on ne peut pas croire que ce mot ait persisté à l'époque où les Celtes disparaissaient (p. 308); ce qualificatif a dû suivre la palatalisation romane. La déviation *s* pour *c* est due aux légionnaires romains alloglottes, une espèce de substitution d'après la phonation de l'ethnonyme *Singi*, dont le nom leur ne devaient pas être inconnu. Le type slave *Beograd* ne serait pas une formation toponymique nouvelle; il est parallèle aux toponymes all. *Weissenburg*, angl. *White City*. — Mais on n'a pas le droit d'exclure une contamination sémantique, celle concernant la racine **ken* „glänzen“, confirmée dans la forme gall. *cintus* (*cintux*) „erster“ (W-H II, 423). Au point de vue sémantique déjà différencié du kymr. *cynnyf* (**kentusamos*, *Cintugnātus* „Primigenius“), la base gauloise* *cint-*, à valeur primaire („glänzend“), pouvait être superposée à la base **cinct-*, de manière que le résultat pouvait être un déplacement sémantique vers la notion „blanc“. Un processus pareil n'est pas à négliger quand il s'agit d'un long espace de temps. Plusieurs siècles d'une diachronie complexe, caractérisée par la triple échange des couches ethniques, ne permettent pas souvent de s'imaginer une perpétuité de la valeur sémantique inaltérable et inaltérée. Une fausse étymologie (*cingi*, influencé par *cint-*) pouvait être héritée par les légionnaires romains, qui n'ont pas manqué d'associer la première partie du toponyme à la situation actualisée de l'ethnonyme *Singi*. Un rencontre de deux bases sémantiques et une substitution (*c* : *s*) représentent un processus combiné, qui permet à la population nouvelle serbe, au VIe siècle, de former le calque nouveau: „*beo*“ + „*grad*“.

Др Миливој Павловић

СИНГИДУМУ

Резиме

У археолошкој науци у Југославији за последње две деценије обновљено је интересовање за топоним Сингидунум. Како је у келтском називу, који су Римљани прихватили, други део *-dunum* јасан (cf. ст. ир. *tūn* из **tūnos*, germ. **tūna*, **tūni*, енгл. *town*, нем. *Zaun*, Kluge), то је тежиште дискусије на првом делу. Б. Жгањер је покушао да нађе објашњење у поређењу са *Singidava* (на ушћу Мориша у Тису), те би први део сложенице значио „ушће“. По мишљењу М. Марковића, у првом би делу требало гледати „*sindi-*“, са значењем које одговара појму белине, те би ту била основа данашњој семантичкој вредности („Београд“). Анализирајући ова мишљења, проф. Ф. Папазоглу, у Истор. часопису (1957) сматра да ово питање треба подвргнути свестранијим историјским и археолошким испитивањима. Овакво гледиште усваја М. Гарашанин (Зборник Филозофског факултета Београд. унив., VII—1) и ставља тежиште дискусије на развој града и депортовање од Римљана побеђених Синга на десну обалу, при походима Елија Кара и Паулуса Силвија Елијана. Иако он са резервом формулише извесне закључке, ја сам (на другоме месту) показао да нам они указују пут за решење.

Решење топонима помоћу назива „Синга“ је искључено, јер никад није побеђено племе могло условити назив новог града на терену новом за њих. Са називом тога племена први део топонимске сложенице представља само етимолошку коинциденцију. Друго објашњење појмом „белине“ је наивно, неубедљиво и неодрживо етимологисање.

Ономастички метод упућује на разматрање ситуације и оријентисање према карактеристикама и условима живота. Отуда ми се наметала мисао да треба уочити основне мотиве келтских миграција: пастирски и рударски интерес (како сам у једном чланку истакао) за Сингидунум у вези са рудиштима на Космају и Авали. Тако је са групом Скордиска око Бетиње и великих планинских испасишта, као и са групом шарпланинском (**Scerd-*, свакако у вези са рудиштима Трепче), и племенима Боја и Херкуната. Главна од тих племена имала су своја средишта, упоришта — *Кародунум*, *Каједунум*, *Сингидунум*, чији топоними показују занимљиву корелативност.

Као што у кретањима Келта (Јан Филип) уопште постоји логика и доследност, тако се логика и корелативност запажају и у називима сложеног типа за њихове градове, диференцираним у првоме делу (*Cambodunum*, *Lugodunum*, *Noviodunum*, *Tarodunum*, *Augustodunum*). Логика и корелативност се уочавају нарочито код поменути три келтска топонима у Илирикуму.

У првоме од њих предикатски део сложенице чини гал. *caros*, ср. кимр. *carr*, брет. *karr* (W—H II, 174, W—P I, 428, s. v. *carrus* „Art viertändiger Wagen, Karren, гр. *κάρων* гал. *Καρρόδουρον* „forma quadrata“ (cf. *Quadrata* sc. *castra*, A. Meyer, s. v. *Quadrata* — *Quadrburgium*, *Quadrburgium*). — Други топоним, *Capedunum*, *Καπέδουρον* (Strab. VII, 5, 12; CIL III, 8954; Спом. 98) је келтски назив, а град је на купастој главици (cf. W—H II, 163, s. v. *caput*, *cupa*; W—P I 374). — Према ова два топонима треба гледати као паралелну структуру топ. *Singidunum*, из кога „Singi“ треба да је у диференцијалној корелацији са *carro-* и *cape-*, а то би упућивало на значење „округли“, „кружни“, дакле за топ. *Singidunum* треба узети у обзир придев лат. *singulānus*, *cingūlum*, *cingūl*, а и *cingillum* (Var.) „Frangengürtel“, према коме је формирано и метафорско значење „наоружани ратник“ из *cinctum* „Gurt“, *cinctus* „Gürten, Gurt“, којима одговара апстр. *prōcinctus* „Kampfbereitschaft“. Сва ова значења се оснивају на бази **Kenkto* (W—H II, 217, s. v. *singō*, *qeng*, а вар. *κῆκαλα* има чак значење „Mauern“. Семантичку вредност кретања и специјално борца у акцији, у покрету — галско-латинска форма *Cinges*, и према њој *Cingeto-rīx* са значењем „краљ опасани“, тј. крунисани, а топ. *Cingulum* томе одговара као град са кружним зидинама („saepibus in gyrum ductis sic cingitur aula“, Kluge-Götze, s. v. *Zaun*). Романска (предсловенска) палатизација (*k* : *c*) је поремећена од стране алоглотних римских легионара (*c* : *s*).

O GRAFIJI I JEZIKU „ŠIBENSKE MOLITVE“

Dr Aleksandar Mladenović

1. Jeziku i grafiji *Šibenske molitve* (ŠM) do danas u našoj nauci nije posvećena posebna rasprava iako bi takvo ispitivanje ovog spomenika u prvom redu za domaću filologiju svakako bilo vrlo korisno. Značaj jezičkog i grafijskog proučavanja ŠM nesumnjiv je kad se ima u vidu činjenica da je ovo jedan od najranijih čakavskih spomenika, odnosno da ova molitva predstavlja jedan od najstarijih tekstova na našem jeziku, koji su pisani latinicom. Još od vremena kada je izdana, postanak ŠM se vezuje za XIV vek¹, čemu, pored ostalog, idu u prilog i određene arhaične jezičke crte u ovom spomeniku.

Ovom prilikom ispitane su grafijske i jezičke odlike ŠM, i to na osnovu fotokopija teksta same molitve, koje su I. Milčetić i J. Milošević priložili u Starinama XXXIII (593—594), kao i na osnovu transliteriranog izdanja ovog spomenika, koje je priredio prvi pomenuti autor u ovoj istoj publikaciji (573—575).² Iako je Milčetićevo transliterirano izdanje ŠM u najvećoj meri verno originalu, ipak su se, prilikom poređenja izdanja sa fotokopijama autografa ovoga spomenika, otkrili izvesni manji propusti. Tako mesto *siuim* 2 u izdanju, treba da stoji *siuin* (orig. *fiuin*), m. *Fsimi bosgimi dari* 2³ tr. *s Fsimi* . . . (orig. *f fsimi* . . .), m. *p(r)ye-suitlenge* 22 tr. *p(r)osuitlenge* (orig. *pōsuitlenge*), m. *bosga* 25 tr. *bosgha* (orig. *boggha*), m. *kralice* 25 tr. *cralice* (orig. *cralice*), m. *sk(ri)senge* 32 tr. *sc(ri)senge* (orig. *sc'fenge*), m. *Verugu* 55 tr. *Werugu* (orig. *Werugu*).⁴

¹ Up. Ivan Milčetić i o. Joso Milošević, *Šibenska molitva (XIV. vijek)*. — Starine, Zagreb (JAZU), 1911, knj. XXXIII, 572, 583, 586, 589, 592 (skraćeno: Milč. ŠM 572—580, Miloš. ŠM 581—592).

² Na grafiju i jezik ŠM, ali vrlo kratko i informativno, osvrnuo se I. Milčetić uz samo izdanje ovog spomenika (Milč. ŠM 578—580). U cilju poređenja jezika P. Zoranića sa starijim čakavskim tekstovima, G. Ružičić se koristio i tekstom ŠM u svom radu o jeziku ovoga zadarskog pisca iz XVI veka (up. G. Ružičić, *Jezik Petra Zoranića. Zadarski dijalekat u početku XVI veka*. — Beograd (Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 2), 1930, 5 i dalje (skraćeno: Ruž. Zoran.). U najnovije vreme na grafiju ŠM osvrnuli su se, ali samo ilustrativno, M. Moguš i J. Vončina: *Latinica u Hrvata*. — Radovi Zavoda za slavensku filologiju, Zagreb, 1969, knj. 11, 65. Sasvim kratak osvrt na neke osobine ŠM daje i A. Šupuk: *Šibenski govor. Osvrt na prošlost šibenskog govora*. — Pitanja književnosti i jezika, Sarajevo, 1957—58, knj. IV i V, sv. B, 143.

³ Broj označava red u ŠM u kojem se odgovarajući primer nalazi.

⁴ Up. i neke štamparske greške: m. *G[ospool]* 22 tr. *G[ospoye]*, m. *naseaa* 54 tr. *nasega* (orig. *nafega*). Inače u ŠM ima izvestan broj nejasnih mesta, a i netačno napisanih reči, što je I. Milčetić u svom izdanju posebno označio. U primeru: *p(ri)biual uolou boga oca sfetom dufi* 42—43 ispušten je u originalu predlog *v* (treba: . . . *v sfetom dufi*), što Milčetić nije uneo ni u transliterirano ni u transkribovano izdanje ŠM (up. Milč. ŠM 575 red 42. i 577 red 42).

Šibensku molitvu pisala je jedna ruka. Njen tekst obuhvata dve stranice čije su fotokopije, kako je već rečeno, publikovane. Prema ispitivanjima J. Miloševića ŠM se po sadržini sastoji od četiri dela od kojih prva tri počinju na sličan način: direktnim obraćanjem majci božjoj (up. Miloš. ŠM 584—586). Prvi i drugi deo ovog spomenika razlikuje se u nekim jezičkim crtama, čemu je posvećena pažnja u ovom radu (v. t. 43).

GRAFIJA I PRAVOPIS

2. U ŠM upotrebljena su sledeća slova: *a/A, b/B, c, ċ, d, e, f, g/G, h, i, y, l, m, n/N, o/O, p, Q, r, S, t, u, v, w/W*. Nadredni znak $\bar{}$, u vrednosti suglasnika *n* (i retko *m*), često se upotrebljava u ovom spomeniku.

Sa jednom funkcijom, za obeležavanje samo po jednog odgovarajućeg glasa, dolaze sledeći znaci: *a/A, b/B, d, e, f, h, m, o/O, p, Q, r, S, t, v, w/W*. Ostala slova imaju više funkcija, tj. svakim od njih se ne označava samo po jedan već po više glasova. Tako se npr. glasovi: *c, ċ, č, h, i, j, k, l, nj, s, š, u, v, z, ž* obeležavaju pojedinim grafijama koje imaju više funkcija ili grupama pojedinih slova.

Na primer:

c = *c* (8 puta): *luciferoue* 9, *oduitnice* 26, *farcalo* 35 i sl.,
ċ (4 puta): gen. mn.: *muſatiċ* 28, *diuiċ* 28, *otaċ* 59, *redofniċ* 35,
cc (4 puta): *oċca* (gen. jd.) 40, 42, *oċcem* (instr. jd.) 42, *cceffariċce* (vok. jd.) 25.

U vrednosti suglasnika *c* po jednom su upotrebljene grafijske kombinacije *ch* i *cc*, a dva puta — *ch*: *u tamniċi* 22, *cceffariċce* 25 — *udouich* (gen. mn.) 27, 28.

č = *c* (17 puta): *cifto* 11, *caft* 16, *pocenge* 16, *clouich* 45 i sl.,
ċ (2 puta): *uiċni* 44, *laċan* 49,
ch (1 put): *utochiſge* 30.

ć = *g* (11 puta): *naſigenge* 14, *ſelegih* 36, *pomognica* 33 i sl.,
ch (3 puta): *mochy* 9, *ſidechigh* 22, *leſechigh* 23.

Suglasnik *č* je po jednom označen sa *ch* i *gh*: *pyċha* 14, *mogh* 12.⁵

h = *h* (61 put): *hotil* 55, *neuolnih* 30, *tuoghi* 56 i sl.,
-gh (3 puta): *tuoghiĝ* 32, *ſidechigh* 22, *leſegigh* 23,
-ch (2 puta): *blaſenich* 4, 13,
ſh (1 put): *duſha* 6.

i = (323 puta): *blaſenih* 11, *i* (veznik) 14, 16, 32 itd., *neciſtih* 37, *miſeci* 44, *ſina* 17 i sl.
y (38 puta): *ſyna* 7, *nepryatela* 54, *y* (veznik) 6, 7, 8 itd., *yſpouidnicof* (gen. mn.) 13 i sl.

⁵ I. Milčetić ističe da se *č* u ŠM označava i sa *tg* navodeći primer *nadahnutge* 13 (Milč. ŠM 579), što, naravno, nije tačno jer se u ovom primeru radi o završetku *-tje* (*nadahnutje*) a ne o *-će* (v. t. 23).

j = *g* (66 puta): *boſgimi* 2, *prige* 3, *ſoga(n)* 49, *nadahmute* 13 i sl.,
y (38 puta): *Gospoye* 4, *ureſenye* 15, *v golbini paclenoy* 23 i sl.

Po jednom se *j* označava kombinacijama grafija: *gh*: *boſgha* 25, *ch*: *boſchy* 57 a svakako i slovom *i* mada primer nije sasvim čitak na snimku: *pottuerienye* 21.

k = *c* (41 put): *cripco* 8, *Angel(f)co* 5, *cruna* 15, *pro(ro)cof* (gen. mn.) 5, *ſcupiti* 53 i sl.,
ch (10 puta): *f felichym pocte(n)ge(m)* 17, *angel(f)choga* 10, *carſtganſche* 8 i sl.

Po jednom dolaze i grupe grafija za konsonant *k*: *cc*: *uicca* (gen. jd.) 3, *ch*: *ſlatchim* 56, kao i slovo *h*: *ſhaſa(n)ge* 11 i *Q*: *Qi* 40.

lj = *l* (redovno): *oc(ri)plcnye* 8, *poſdrofle(n)ge* 5, *cuplen* 51 i sl.; znakom *l* označava se, naravno, i suglasnik *l*: *ſlzuu* 16, *miſoſti* 21, *hotil* 57 i sl.⁹

nj = *n* (redovno): *nſpuhnſ(n)ge* 10, *iſpuhnſ(n)ge* 5, *nega* 41 i sl.

m = *m* (gotovo redovno): *miſoſti* 21, *d:rom* 60, *ſmartgu* 54 i sl.,
 — (3 puta i to na kraju reči): *poſtēgē* 17, *Bogō* 3, *Nā* 48.

n = *n* (najčešće): *paclena* 59, *Nā* 48, *uernih* 31, *domiſlenye* 13, *pocriplenge* 12 i sl.,
 — (na kraju sloga ali ne redovno): *iſpuhnēge* 5, *pomoſēge* 12, *poſdraſlēge* 5 i sl.,

n̄ (samo jednom): *ſn̄ia* (gen. jd.) 17 (= *sinna* gen. jd.).

s = *ſ* (161 put): *ſſih* 1, *ſyna* 7, *priſlauna* 5 i sl.,
ſſ (4 puta): *cceſſariſce* 25, *ſſe* (enkl.) 41, *ſſi* (enkl.) 4, 5,
S (1 put): *S onof blaſenof pulteu* 43.

ſ = *ſ* (redovno): *ureſena* 2, *naſeye matere* 20, *grifnih* 31 i sl.⁷

u = *u* (redovno): *ureſena* 2, *cruna* 15, *mucenich* 15 i sl.,

v = *u* (88 puta):⁸ *uernih* 30, *neuolnih* 30, *otuoriti* 61 i sl.,
w/W (15 puta i to samo u inicijalnom položaju): *Werugu* 52, 55, 57, *W onoy bloſenoy pulti* 49, *wrata* 59 i sl.,
v (10 puta i to samo u inicijalnom položaju):⁹ *veſelye* 28, *va ſſe nebeſco wlc.d.nge* 18, *vaſ pulc* 39, *vica* 40, *v tuoge blaſeno tilo* 43 i sl.

z = *ſ* (redovno): *ſueſdo* 26, *boliſniuoga* 20, *vſuiſena* 2 i sl.,
ſ (1 put): *obraſ* 35.

ž = *ſ* (redovno): *blaſenih* 4, *ſiuoga* 6, *boſgih* 21 i sl.,
c (1 put): *celeſgih* 36.

Grupa *šč* označava se grafijama *ſg*: *p(ro)ſgenye* 23, *utochiſge* 30.¹⁰

⁹ I. Milčetić ne pravi razliku između primera sa starim i sa novim jotovanjem: dok ovi drugi nemaju *lj*, *nj* < *lj*, *nj* (*ueſelgem*, *poctenge*) već *l'j*, *n'j*, dotle suglasnik *lj* i *nj* nalazimo u primerima *pocriplenge*, *nega* i sl., te samim tim nema nikakvog kolebanja u ovom pravcu kod autora ŠM, jer je on dosledno označavao suglasnike *lj* i *nj*: grafijama *l* i *n*.

⁷ Ovde nije uzet u obzir nejasan primer *pogaſſan* 37, koji Milčetić transkribuje sa *pogalan*, ali za koji istovremeno pretpostavlja i čitanje *bojazan* (Milč. ŠM 577 nap. 2).

⁸ Ovde nisu uračunati primeri: *u tamniſhi* 22, *uđouich* (gen. mn.) 27, 28 (v. t. 12).

⁹ Ovde nije uračunat primer *vffangange* 31 (*uſan'je?*).

¹⁰ Za primer iz orig. *caſge'ye* (čaičen'je) 48 Milčetić pretpostavlja i čitanje *kršćen'je* (Milč. ŠM 477 nap. 4), a što bi, u duhu grafije ŠM, trebalo da bude u orig. napisano sa *carſgēye*.

Slovo *h* dodato je na kraju reči posle suglasnika *-t* u primerima: *va[n]ge-li[s]th* (gen. mn.) 10, *fyroth* (gen. mn.) 27, *fiuoth* (ak. jd.) 63, a u obliku radnog glagolskog prideva *fputihl* ('uputio') 43 ovaj znak dolazi između *-i-* i *-l*.

3. Poznata osobina naših starih čakavskih spomenika iz Dalmacije: da se mesto *v* često javlja *f*, sreće se i u ŠM.¹¹ Na primer:

1) u grupi *fs-* < *vs-* < *vs-*:

*f**f**e* 8, 9, 12, 15, 16, 18, 19, 30, 31, *f**f**e**g**a* 3, 10, 16, 19, *f**f**o**m* 17, *f**f**i**h* 1, 21, 30, 31, 32, 33, 34, 35 (× 2), 36, 37 (× 2), *f* *f**f**i**m**i* 2, *f**a* *f**f**i**m**i* 61, *f**f**a**c**o* 13, 14;

2) u grupi *sv-*:

*f**f**i**t**u* 7, *f**f**i**t**i**m* 60, *f**f**e**t**o**g**a* 41, *f**f**e**t**o**m* 42, *p*(*r*)*f**u**e**g**e**n**a* 24, 38, zatim *f* *f**e**l**i**c**h**y**m* *p**o**c**t**e*(*n*)*g**e*(*m*) 17,

3) na kraju reči:

ak. jd. *carf* 47, instr. jd.: *f* *o**n**o**f* *b**l**a**ž**e**n**o**f* *p**u**l**t**e**u* 43, *b**l**a**ž**e**n**o**f* *c**a**r**u**e**u* 53, *f* *b**l**a**ž**e**n**o**f* *p**u**l**t**i**g**u* *t**u**o**g**e**f* 62, *m**u**c**o**f* 53, *u**o**l**o**f* 53 (tri puta je instrumentalni oblik prideva ž. roda *blaženov* upotrebljen u lokativu, naravno, sa *-f* na kraju: *w* *o**n**o**y* *b**l**a**ž**e**n**o**f* *c**a**r**u**i* 47, *w* *o**n**o**y* *b**l**a**ž**e**n**o**f* *p**u**l**t**i* 50, 51 — v. t. 31 i Milč. ŠM 580);

4) na kraju sloga:

a) pred suglasnikom *lj*: *p**o**f**d**r**a**f**l**e*[*n*]*g**e* 6, *p*[*r*]*o**f**l**a**f**l**e*[*n*]*g**e* 7, *o**b**n**o**f**l**e**n**y**e* 19, *v**r**b**a**f**l**e**n**y**e* 29;

b) pred suglasnikom *n*: *r**e**d**o**f**n**i**c**o**u* (gen. mn.) 35, *r**e**d**o**f**n**i**č* (gen. mn.) 35;

u primeru: *f* *o**n**o**f**g**e* *b**l**a**ž**e**n**o*[*f*]*y**e* *p**u**l**t**e**u* (instr. jd.) 46 radi se, zapravo, o partikuli *-je* koja je dodata atributima uz imenicu a koji se inače završavaju na *-v*, odnosno na *-f* (v. t. 40);

5) u vezi *v* + *bezvučni* suglasnik (izuzev *c* o čemu je već bilo reči) i obrnuto:

*f**p**u**t**i**h**l* (< *v**p**u**t**i**l* 'uputio') 43, *f* *t**e**l**i* (lok. jd.) 44, *f* *t**o**m* (lok. jd.) 44, — *t**f**o**r**e*(*n*)*y**a* 19.

Izuzetke od iznesene pojave predstavljaju primeri:

1) *f**a* *u**s**e**m* *o**b**l**a**ž**e**n**o* 18, 2) *p**r**e**f**u**i*t**i**l**a* 2, *p*(*r*)*o**f**u**i*t**i**l**i**t**i* 60, *p*(*r*)*o**f**u**i*t**e**n**g**e* 22, *p*(*r*)*u**e**g**e**n**u* 52,¹² *f**u**e**t**o**g**a* 6, *f**u**e**t**i**h* 59, *o**f**u**e**g**e*(*n*)*g**e* 7, *f**u**a**r**h**u* *f**e**b**e* 48, zatim *f* *u**e**f**e**l**g**e**m* 18, 3) instr. jd. *f**a* *u**s**e**m* *o**b**l**a**ž**e**n**o* 18, *f* *o**n**o**f* *b**l**a**ž**e**n**o**f* *p**u**l**t**e**u* 43, *f* *o**n**o**f**g**e* *b**l**a**ž**e**n**o*[*f*]*y**e* *p**u**l**t**e**u* 46, *b**l**a**ž**e**n**o**f* *c**a**r**u**e**u* 53, gen. mn. *r**e**d**o**f**n**i**c**o**u* 35, 4) na kraju sloga: (pred suglasnikom *n*): *p**r**i**f**l**a**u**n**a* 3, 5) *v* *t**u**o**g**e* *b**l**a**ž**e**n**o* *t**i**l**o* 43¹³, zatim *t**u**o**g**a* 39, 58, *t**u**o**g**u* 52, 55, *t**u**o**y**e* 56, 60, *t**u**o**g**o**m* 57, *t**u**o**g**i**h* 34, 53, 56, 61, *t**u**o**r**e**n**y**e* 19, *p*(*r*)*o**č**a**f**t**u**a* 5, *p**o**t**t**u**e**r**i**e**n**y**e* 21.***

¹¹ Up. o tome G. Ružičića: Ruž. Zoran. 14—20, i kod mene: *Jezik Petra Hektorovića*. — Novi Sad (Matica srpska), 1968, 9—12 (skraćeno Mlad. Hekt.).

¹² U orig. piše *p*(*r*)*u**e**g**e**n**u* što treba izmeniti (up. rečenicu: veruju, sinu božji, da si hotil *pr**i**s**v**e**ć**e**n**u* tvoju *p*(*r*)*o**d**a**t**i* plt 52). U vezi s tim trebalo bi slično postupiti sa istim primerom u rečenici: v tvoje blaženo tilo se je *f**p**u**t**i**l* s *o**n**o**f* *b**l**a**ž**e**n**o**f* *p**l**e**v* *p*(*r*)*u**s**v**e**ć**e**n**i* *f* *t**e**l**i* 44, što najverovatnije odgovara sintagmi sa redosledom reči: *f* *t**e**l**i* *p*(*r*)*u**s**v**e**ć**e**n**i*.

¹³ O primerima u *tamniči* i *udouich* sa nekadašnjim *vb(-)/vš(-)*, gde je poluglasnik u slabom položaju, v. t. 12.

4. U ŠM se slog *ro* ispušta u pisanju na taj način što se beleži u ligaturi sa suglasnikom *p*, i to samo na početku reči (*pro-*). Npr.: *p(ro)rocof* 5, *p(ro)roaſtua* 5, *p(ro)ſgenye* 23, *p(ro)liti* 47, *p(ro)dati* 52, *p(ro)ſuitliti* 60, pored *prodan* 51. U dva primera izostavljeno je samo *r*: *p[r]oſlaſle(n)ye* 7, *p(r)oſuitlenge* 22.

Slog *ri* se često ispušta u pisanju na taj način što se mesto njega beleži nadredni znak nalik na titlu:

pr̃flauna (prislawna) 3, *pr̃minenye* (priminjen'je) 21, *pr̃ciſta* (pričiſta) 24, 38, *pr̃ciſte* (pričiſte) 46, *pr̃ſfegena* (prisfećena) 24, 38¹⁴, *pr̃biual* (pribival) 42, 44, *pr̃ſuegemi* (prisuećeni) 44, *pr̃ſuegemu* (prisvećenu) 52^{14a},

ili liči na duži apostrof:

pat'arach (patriarak) 4, *oc'plenge* (okripljen'je) 6, 7, 8, *ſc'ſenge* (skrišen'je) 32, *p'ge* (prije) 40, *p'ga* (prija) 46, pored

ſcriſiti 63, *prige* 3, *cripco* 8, *pocriplenge* 12, *pr̃flauna* 1.

Iz iznesenog materijala vidi se da se slog *ri* ispušta, iako ne redovno, samo u slučajevima kada se ispred i iza ovoga sloga nalazio suglasnik (up. npr. *nepr̃yateſa* 54, *otuoriti* 61).

Jednom je ispušteno *r* u intervokalnomo položaju: *Māie* (Marie — vok. jd.) 4, pored *Marie* 24, 38.

5. U ŠM ne nalazimo primere sa udvojenim samoglasnikom. Što se tiče pisanja udvojenih suglasnika, neki slučajevi su već pominjani kao npr.: *uicca*, *cceſſariſce*, *ſſi*, *ſſe*, *ſinna* (up. t. 2); up. i *tt*: *potarttanye* 9, *pottuerienye* 21, *p(ro)-ſuitliti* 60.

6. U vezi sa pravopisnim odlikama ŠM, treba istaći da primera ove vrste nema mnogo u ovom spomeniku. Npr.:

bs — : a) *obsija(n)'je* 6, 22,

zſ — : *iſpulne(n)je* 5 (ovde se može raditi grafijski o *iz* i o *is-* jer se slovom *ſ* beleži i *s* i *z*),

dk — : b) *slatko* 14, *slatkim* 56,

sd — : *uaſda* 42 (*vazda* ? *vasda* ?),

sm — : a) *žalsotnih* 27, 30,

tc — : b) *oca* 40, 42, *ocem* 42,

žſtu — : b) *boſtua* 58 (*boštva* ? *božtva* ?),

sb — : *ſ bogom* 42 (*s bogom* ? *z bogom* ?), *ſ b[l]aſenof pulgu tuogef* 62 (*s b-* ? *z b-* ?).

7. Suglasnik *j* se u ŠM piše u svim pozicijama izuzev u retkim primerima sa *i* + *j* + vok. Npr.

a) vok. + *j* + vok.

naſeje 20, *nevoljnoje* 20, *gospoje* 4, *tvoje* 43, *veruju* 55, 57, *tvojom* 57, *žaja(n)* 49 i sl.,

b) vok. + *j* + kons.

rajnih 34, *rajna* 60,

c) kons. + *j* + vok.

božjimi 2, *nadahnutje* 13, *an'jelsko* 5 i sl.,

¹⁴ Milčetić donosi prvi primer sa *p(re)-* a drugi sa *p(ri)-* mada nije sasvim siguran u takvu transkripciju (up. Milč. ŠM 575 nap. 1, 567 nap. 2).

^{14a} U poslednja dva primera izmenjeno je *-m-* u *-n-* (v. nap. 12). Milčetić piše *prisvejem̃i*, *prisvejem̃u* 577.

č) vok. + j + i

vojih 32, 34, 53, 54, 61,

ć) i + j + vok.

prije 3, obsija(n)'je 6, 22, ok(ri)pljen'je 6, pored neprijatelja 54, Ma(r)ie 4, Marie 24, 38,

d) j + i na početku reči

jisto 11, jimeni 21, jil 50.

8. Prelazeći na zaključne napomene o grafiji u ŠM, treba najpre dati pregled načina označavanja pojedinih glasova, sačinjenog na osnovu dosada izvršene analize. Na primer:

redovno	ređe	sasvim retko (netipično)
a = a/A	—	—
b = b/B	—	—
c = c (8) ¹⁵	ç (4), çc (4)	çc (1), cc (1), ch (2)
č = c (17)	—	ç (2), ch (1)
ć = g (11)	ch (3)	çh (1), gh (1)
d = d	—	—
e = e	—	—
f = f	—	—
g = g ¹⁶	—	—
h = h (61)	—	-gh (3), -ch (2) ¹⁷ , fh (1)
i = i (323)	y (38)	—
j = g (66)	y (38)	gh (1), çh (1), i (1)
k = c (41)	ch (10)	Q (1), h (1), cc (1), çh (1)
l = l	—	—
lj = l	—	—
m = m	—	- (samo 3 puta i to na kraju reči)
n = n/N	— (često samo na kraju sloga)	—
nj = n	—	—
o = o/O	—	—
p = p	—	—
r = r	—	—
s = f (161)	—	ff (4), S (1)
š = f	—	—
t = t (145) ¹⁸	—	-th (samo 3 puta na kraju reči), tt (3)
u = u	—	—
v = u (88)	w/W (15), v (10)	—
z = f	—	ç (1)
ž = f	—	c (1). ¹⁹

¹⁵ Brojevi u zagradi znače koliko se puta određena grafija javlja u odgovarajućoj funkciji u ŠM.

¹⁶ Npr. boga 42, od fina tvoga 17, boga moga 17 i sl.

¹⁷ Samo na kraju reči kombinacije grafija -gh i -ch označavaju suglasnik -h.

¹⁸ Up. npr. tebe 36, smartgu 54, tilo 43 i sl.

¹⁹ O samoglasničkom r i l biće posebno reči u odgovarajućim odeljcima u fonetici (v. t. 14, 15).

Iz ovog pregleda može se zaključiti sledeće:

a) glasovi *a, b, d, e, f, o, p, r* označavaju se isključivo pomenutim znacima koji imaju samo jednu grafijsku funkciju;

b) glasovi *g, l, lj, nj, š, u* označavaju se takođe isključivo na jedan način, ali znaci kojima se oni beleže mogu imati i druge funkcije;

c) glasovi *c, č, ć, h, i, j, k, m, n, s, t, v, z, ž* označavaju se na dva, tri, četiri, pet i šest načina koji su za mnoge od ovih glasova netipični, odnosno koji se javljaju sasvim retko (to važi za sve mogućnosti obeležavanja pojedinih glasova u gornjoj trećoj koloni sa oznakom „sasvim retko, netipično“: *c, č, ć, h, j, k, s, t, z, ž*). Ako apstrahujemo netipično označavanje glasova: *č, h, s, t, z, ž* znacima *ç/ch, gh/ch/fh, fç/S, th, ç, c*, i ako upotrebu title za beleženje suglasnika *m* tretiramo ne samo poziciono, na kraju reči, već kao vrlo retku — onda možemo i za konsonante *č, h, m, s, t, z, ž* konstatovati da se u ŠM označavaju, svaki za sebe, uglavnom na jedan način, odnosno da je takvo beleženje za njih tipično. Samim tim, ovi glasovi po svom označavanju činili bi sa onim pod b) jednu celinu, jer slova kojima se obeležavaju pomenuti glasovi, izuzev *h, m* i *t*, mogu imati i druge funkcije.

Iz ovoga proizlazi da je višestruko, na više načina obeležavanje, tipično za sledeće glasove:

c	= c, ç, çc
ć	= g, ch
i	= i, y
j	= g, y
k	= c, ch
n	= n, "
v	= u, w/W, v.

Za ostale glasove u ŠM, imajući u vidu prethodne analize, tipično je označavanje jednim znakom.

Ako bismo dali pregled upotrebe tipičnih znakova sa više funkcija u ŠM, onda bi to bili sledeći:

znak	glas
c	c, č, k ²⁰
ç	c
g	ć, j, g
y	i, j
l	l, lj
-	n, m
n	n, nj
f	s, š, z, ž
u	u, v
grupa znakova	glas
çc	c
ch	k, ć.

²⁰ Autori M. Moguš i J. Vončina ističu (n. d., 65) da se znakom *c* u ŠM označava i suglasnik *z*, što je svakako greška, jer u ovom spomeniku nema ni jednog takvog primera.

Ostale funkcije pojedinih grafija i kombinacija grafija u ŠM javljaju se kao redak i netipičan način označavanja odgovarajućih glasova, što pokazuje, naravno, gore pomenuta frekventnost njihove upotrebe u ovom spomeniku ($c = \check{z}$, $\check{c} = \check{z}$, $z, i = j$, $Q = k$, $h = k$, $S = s$, $- = m$, zatim $ch/cc/sh = c$, $ch = \check{c}$, $ch/gh = \check{c}$, $gh/ch/fh = h$, $gh/\check{c}h = j$, $ch/cc = k$, $ff = s$, $th = t$).²¹

Kao što se iz svega izloženog vidi, grafija ŠM pokazuje izrazitu neusavršenost koja se ogleda, u prvom redu, u većem broju funkcija pojedinih znakova, odnosno u različitim načinima označavanja istih glasova, kao i u uglavnom neuspehim pokušajima pisara ili pisca ŠM da kombinovanjem slova unese izvesnu diferenciranost u obeležavanju određenih glasova. Sve to, naravno, ide u prilog starini ovoga spomenika, odnosno vremenu njegovog nastanka, kada naša latinica još ni izdaleka nije bila onako razvijena kako će biti, bar kod pojedinih pisaca, na primer u XVI veku.²²

GLASOVI

9. U ŠM se srećemo sa svim onim fonemama koje odlikuju jezik i drugih naših starih dalmatinskih čakavskih pisca, kao na primer P. Zoranića, P. Hekto-

²¹ U pogledu „uposlenosti pojedinih grafema“, koji za ŠM daju M. Moguš i J. Vončina (n. d., 65), izneti su pored nekih bitnih, i izvesni netipični slučajevi označavanja pojedinih glasova. Tako, na primer, pored $c = c$, $\check{c}$, k , $\check{c} = c$, $ch = k$, $g = j$, $\check{c}$, $f = s$, $\check{z}$, z , $\check{z}$, $y = t$, j , pomenuti autori iznose i slučajeve: $\check{c} = \check{c}$, $ch = c$, $\check{c}$, $\check{c}$, $ch = c$, j , k , $gh = h$, j , koji, kao što smo videli, dolaze u ŠM ili u usamljenim primerima ili po izuzetku, sasvim retko. Ako su Moguš i Vončina želeli dati tipične grafijske odlike ŠM, onda je trebalo pomenuti označavanje i sledećih suglasnika: $n = n$, nj , $- = n$, $l = l$, lj , zatim da se slovom g označava i glas g a ne samo j i $\check{c}$, da je $u = u$, v , a da je v , $w = v$, da je i $\check{c}c = c$ (upotrebljeno je četiri puta isto kao i $\check{c} = c$ koje pominju pomenuti autori). Pošto su iznosili i netipične slučajeve označavanja pojedinih glasova u ŠM, onda je trebalo u tome biti dosledan pa pomenuti i ostale: $cc = c$, k , $ch = \check{c}$, $gh = \check{c}$, $ch = h$, $fh = h$, $h = k$, $- = m$, $ff = s$, $S = s$, $th = t$, $c = \check{z}$, $\check{c} = z$). Na osnovu svega ovoga jasno je da nam Moguš i Vončina, u pomenutom svom radu, nisu pružili kompletnu sliku upotrebe pojedinih grafija u ŠM, odnosno da grafijski sistem koji su oni za ovaj spomenik izneli, ne samo da nije potpun već ne vodi uopšte računa o većoj, manjoj ili sasvim minimalnoj „uposlenosti“ pojedinih grafija i grafijskih kombinacija, što se mora imati u vidu kada se vrši analiza i daje sud o grafiji jednog spomenika. Sličnu nepotpunost Moguš i Vončina su učinili i prilikom prikazivanja grafijskog sistema P. Hektorovića (n. d., 65): 1) ako su uzeli u obzir $u = u$, v , onda je trebalo takođe uzeti u obzir i $v = u$, v ; 2) $z = \check{z}$ nije tipično za Hektorovićevu grafiju, jer se javlja svega u pet primera, već je redovno $x = \check{z}$, što pomenuti autori ističu na drugom mestu (n. d., 66), ali ne i u prikazivanju „uposlenosti pojedinih grafema“ kod autora Ribanja (n. d., 65 — grafiju $z = z$ kod ovoga pisca T. Maretić, interesantno, ne pominje u svojoj *Istoriji hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb, 1889, 23); 3) grafija $\check{c}$, a ne c (druga po redu odozgo — M. Moguš, J. Vončina, n. d., 65), ima osnovnu vrednost glasa c (261 put) a za označavanje $\check{c}$ upotrebljava se svega devet puta, dakle sasvim netipično; ako su autori pomenuli i netipičnu funkciju $\check{c} = \check{z}$, $j = \check{z}$ (6 puta) i $c = k$ (12 puta), onda je trebalo istaći takođe retku upotrebu i grafije $z = c$ (5 puta), $c = c$ (5 puta) kod Hektorovića (up. Mlad. Hekt. 7—14); 4) u sumarnom spisku Hektorovićevih grafijskih rešenja, koja autori donose na str. 66. svoga rada, treba učiniti sledeće korekcije: prvo, u drugoj koloni slova treći znak odozgo (c) treba izmeniti u $\check{c}$, a u četvrtoj koloni mesto slova u treba da stoji u , v , i to u oba slučaja: i kada se radi o vokalu u i kada je u pitanju konsonant v .

²² V. poređenje koje čine M. Moguš i J. Vončina u ovom pogledu između ŠM i P. Hektorovića (n. d., 65—66) imajući u vidu i korekcije iznesene ovdje u nap. 21. Za Hektorovićevu grafiju v , takođe i kod mene: Mlad. Hekt. 7—14.

zovića i dr.²³, s tim što je u ovom spomeniku pored vokalnog *r* prisutno i samoglasničko *l*. Dakle, pored pet standardnih vokala: *a, e, o, i, u*, u ŠM postoji i samoglasničko *r* i *l*, a suglasnički sistem sastoji se od sledećih fonema:

usnjeni: *p, b, f, m, v*,
 zubni i alveolarni: *t, c, d, s, z, l, n, r*,
 prednjonepčani: *č, ć (=t')* *š, ž, lj, nj, j*
 zadnjonepčani: *k, g, h*.

Samoglasnici

10. U ŠM mesto starog vokala *jat* nalazimo u najvećem broju slučajeva ikavski refleks, a ekavizme srećemo samo u nekoliko primera.

ě > i

1) u nast. lok. jd. imenica *a*-osnove i *o*-osnove m. i sr. roda: *v golbini* 23, *f teli* 44, [*v*] *sfetom dusi* 43;

2) u nastavcima zameničkih osnova: *fsih* (gen. mn.) 21, 30, 33, 34, 35 (× 2), 36, 37 (× 2), *fisimi* (instr. mn.) 2, 66;

3) u završetku glagolskih osnova: *hoti* (3. jd. a.) 47, 54, 63, *hotil* 52, 55, 57.

Ikavski refleks dolazi i u sledećim primerima:

bolězn- : *boliznivoga jimen*a 20—21,
člověk- : *človik* 45, 46,
děv- : *divo Ma(r)ije* 4, 24, 38, *dif* (gen. mn.) 15, *divic* (gen. mn.) 28,
grěh- : *grišnih* 31, 32,
(j)ěd- : *jil* 50,
krěp- : *kripko* 8, *pokripljen'je* 12, *ok(ri)pljen'je* 6, 8, *ok[ri]pljen'je* 7,
krěs- : *skrisiti* 63, *sk(ri)šen'je* 32,
měšec- : *miseci* 44,
ěd- : *sidećih* (gen. mn.) 22,
vět- : *sfitu* 7, — *sfitim darom* 60, — *p(ro)suitliti* 60, — *presuitla* 1,
ěh- : *utišen'je* 27, *utišiti* 56,
věd- : *ispovidnikof* 13, *zapovidi* 48,
věk- : *vika* 3, 40, *vični* 44,
vět- : *odvitnice* (vok. jd.) 26,
vrěmen- : *v [v]rimeni* 45.

Odrečan oblik 3. 1. jd. prezenta glagola *jesam* glasi *ni* 41.

ě > i/e

těl- : *tilo* 43, pored *f teli* 44.

ě > e

česar- : *cesarice* 25,
věr- : *vere* 8, *nevere* 9, *vernih* 30, 31, 32, 33, 35, 36, 53, 56, 61, *vernimi* 61,
 veruju 52, 55, 57,
zvězd- : *zvezdo* (vok. jd.) 26.

²³ Za P. Zoranića i P. Hektorovića up. Ruž. Zoran. 41—42, Mlad. Hekt. 39.

Prefiks *prě-* > *pri-* u primeru *prislavna* 1, a u primeru *presvitla* 1 nalazimo *pre-* nasuprot stanju npr. u Zoranićevom i Hektorovićevom jeziku, kao i u jeziku drugih naših starih spomenika, gde u toj reči dolazi *pri-* (up. Ruž. Zoran. 57, Mlad. Hekt. 46, RJA XI 736—737).²⁴ U ostalim primerima sa prefiksom *pri-* slog *ri* je naknadnom izdavačevom intervencijom rekonstruisan u transliteriranom izdanju ŠM, jer je *ri* u odgovarajućim slučajevima izostavljeno i mesto njega imamo ligaturu u ovom spomeniku (v. t. 4).

Prilog *prije* 3, *p(ri)je* 40 dolazi sa ikavskim refleksom u ŠM (up. stsl. *prěždě*).

Kako je već rečeno, refleks staroga jata u ŠM jeste ikavski, što čini osnovnu odliku jezika, odnosno dijalekata, kojim je ovaj spomenik pisan. Ekavizmi u ŠM svojom većinom ne predstavljaju nikakvu specifičnost samo ovoga spomenika, jer za *tel-/til-*, *cesar-* i *ver-* znaju i drugi stari čakavski dalmatinski pisci i spomenici: Zadarski lekcionar (*tel-/til-*, *cesar-*, *ver-*), Bernardinov lekcionar (*tel-/til-*, *cesar-*, *ver-/vir-*), M. Marulić (*tel-*, *cesar-*, *ver-/vir-*), P. Zoranić (*telesn-/til-*, *cesar-*, *ver-/vir-*), P. Hektorović (*telesn-/til-*, *cesar-*, *ver-/vir-*; up. Reš. I 109—110, Ruž. Zoran. 54, 56, Mlad. Marul. 91, 92, Mlad. Hekt. 44, 46, 47)²⁵. Jedino u prisustvu ekavizma *zvezd-* ŠM se ne slaže sa gore pomenutim čakavskim spomenicima i piscima iz Dalmacije XV i XVI veka, za čiji jezik njihovi ispitivači ne pominju ovaj primer sa ekavskim fonetizmom. Prema dosadašnjim ispitivanjima današnjih čakavskih govora srednje i južne Dalmacije, ekavizam *zvezd-* ne javlja se na ovom terenu izuzev u govoru Božave na Dugom Otoku.²⁶ Inače, refleks *zvezd-* < *zvězd-* poznat je severnijim čakavskim govorima u Dalmaciji i dalje: na ostrvu Pagu, u govoru Senja i dr.²⁷ Iako usamljen, ovaj primer u ŠM mogao bi dopuštati eventualnu pretpostavku o odgovarajućem severnijem čakavskom poreklu sastavljača ovoga spomenika mada je verovatnija hipoteza Sv. Manojlovića da je ovaj ekavizam u ŠM knjiškog porekla.²⁸

11. U vezi sa samoglasnikom *a* pomenućemo sledeće slučajeve javljanja ovoga refleksa mesto nekadašnjeg poluglasnika:

a) u predlogu *sa* i *va*: *sa vsem oblastev* (instr. jd.) 18, *sa fsom pultju* (instr. jd.) 57, *sa fsmi pvenimi* 61, — *va fse nebesko vlad.n'je* 18 (< *sv vbs-*, *vs vbs-*), pored *s felikim počte(n)'je(m)* 17, *s vesel'jcm* 18, *s/z bogom* 42, *s onof blaženof pultev* (instr. jd.) 43, *s onofje blaženo[f]je pultev* (instr. jd.) 46, *s/z blaženof pultju tvoje* 62, — *f teli* 44, *f tom* 44, *v golbini* 23 i sl. (v. t. 12);

²⁴ Skraćenica *RJA* odnosi se na *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

²⁵ Skraćenice: Reš. I (i Reš. II) i Mlad. Marul. odnose se na radove: dr. Milan Rešetar, *Primorski lekcionari XV. vijeka*. — Rad (JAZU), 1898, knj. 134, 80—160 (Reš. I); knj. 136, 97—199 (Reš. II); A. Mladenović, *Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika*. — Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1957, knj. II, 89—144.

²⁶ Po B. Jurišiću koji ističe da ovaj ekavizam za Božavu pominje M. Tentor (up. *Rječnik govora otoka Vrgade*. I, Zagreb (JAZU), 1966, 23).

²⁷ Up. Vesna Jakić-Cestarić, *Refleks jata na sjevernodalmatinskim otocima*. — Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Zagreb, 1957, III, 416; dr M. Moguš, *Današnji senjski govor*. — Senjski zbornik. Prilozi za geografiju, etnologiju, ekonomiku, povijest i kulturu, Senj (Gradski muzej), II/1966, sv. 2, 34.

²⁸ Pošto se javlja u sintagmi „*zvezdo morska*, dakle u stalnom izrazu koji se mogao prenositi i tamo gdje se govori *zvezda*“ (up. Sv. Manojlović, *Ekavizmi u zadarskim tekstovima XIV—XVII stoljeća*. — Radovi, Sarajevo (Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine. Odlječenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 8), 1964, knj. XXIV, 96).

b) u primerima: *p(ro)ročastva* 5, *vas* (< *vъsъ*) 39, *vazda*/*vasda* 42 -a-<b; up. i *boštva*/*božtva* (< *božystva*) 58 sa nevokalizovanim poluglasnikom.

Sekundarnog, poluglasničkog je porekla -a- u obliku gen. mn. *svetih otac* 59; up. -a- u završetku gen. mn. primera: *pat(ri)arak* 4, *djaval* 37.

U ŠM ne dolazi oblik priloga sa -a ne kraju: *prije* 3, *p(ri)je* 40 već se -e, nasuprot stanju u Zadarskom i Bernardinovom lekcionaru, kao i u Marulićevom, Zoranićevom i Hektorovićevom jeziku gde je forma *prija* redovna (up. Reš. II 179, Mlad. Marul. 92, Ruž. Zoran. 57, Mlad. Hekt. 46, 51). Možda u formi sa -e: *prije* treba videti stariji oblik (up. stsl. *prěžde*), što se podudara sa starinom ŠM, tj. ovaj spomenik još ne zna za mladu formu *prija* koja se sreće u pomenutim čakavskim spomenicima XV i XVI veka.²⁹

Refleks *a* mesto nekadašnjeg nalaza prednjega reda, pod poznatim fonetskim uslovima karakterističnim za čakavske govore, srećemo u primeru *žaja(n)* 49 (koren *žęd-*) i u obliku 3. jd. ž. *p(ri)ja* 48.

12. Nekadašnje *vъ(-)/vъ(-)* na početku reči sa poluglasnikom u slabom položaju reflektuje se u ŠM, u najvećem broju slučajeva, kao *v/f*, što je, inače, u skladu sa čakavskom dijalekatskom osnovom ovoga spomenika. Grafija u ovom pogledu sasvim je precizna: slova *v*, *w* i *f*, koja srećemo samo u inicijalnom položaju mesto starog *vъ(-)/vъ(-)*, obeležavaju nesumnjivo samo suglasnike *v/f* (v. t. 2). Refleks *v/f* sreće se u primerima:

v tvoje blaženo tilo 43, *v golbini* 23, *v [v]rime(n)i* 45, *v onoj blaženoj krvi* 47, *v onoj blaženoj pulti* 49, *v onoj bla[ž]e[n]o[f] pulti* 50, *v onoj blaženof pulti* 51, *v jedinstvi* 41, *f teli* 44, *f tom* 44, — *vzvišena* 2, *vzne[se]jna* 17, *fputil* 43. U primerima *sk(ri)šen'je* 32, *skrisiti* 63 otpalo je *v-* na početku reči zbog nagomilavanja suglasnika (up. stsl. *vъskrěsiti*); isti je slučaj i sa primerom *[v] sfetom dusi* 42—43, gde je *v* ispušteno u ŠM.

Jedini slučajevi gde bismo mogli, eventualno, pretpostaviti *u<vъ(-)/vъ(-)* jesu primeri: *u tamnici* 22, *udovic* (gen. mn.) 27, 28.³⁰ Ova pretpostavka ne bi se zasnivala na glasovnoj vrednosti slova *u* (koje obeležava i *u* i *v* — v. t. 2), već na činjenici da u gore pomenutim primerima sa *v(-)<vъ(-)/vъ(-)* dolaze u originalu ovoga spomenika grafije *v*, *w* (a i *f*) koje su i s k l j u č i v o jedno-funkcionalne u ŠM: one služe jedino za označavanje suglasnika *v* (a *f* = *f*, naravno). Samim tim, možemo posredno zaključiti: da je pisac-pisar ŠM u primerima *u tamnici* i *udovic* izgovarao *v(-)*, on bi, svakako, to i obeležio sa *v/w* ili *f* (*f tamnici*). Pošto on to nije učinio, može se pretpostaviti, svakako sa sigurnošću, da ovde imamo, kako je već rečeno, refleks *u<vъ(-)/vъ(-)*, odnosno da je autor teksta ŠM u ova dva slučaja izgovarao *u(-)*.

Postojanje štokavskog refleksa *u<vr/vъ* u ŠM nije ništa neobično za ovaj spomenik iz XIV veka, jer, kao što je dobro poznato, u čakavskim dalmatinskim

²⁹ M. Rešetar smatra da je *prija* postalo od *prije* na taj način što je -e zamenjeno sa -a po ugledu na druge priloge sa -a. Po A. Musiću *prija* je postalo od prideva *prijašnji* (< *priešnji* : *sadašnji* — up. Reš. II 179; A. Musić, *Prije i poslije*. — Južnoslovenski filolog, Beograd, 1924, knj. IV, 163; up. o ovome i mišljenje T. Maretića: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. — Zagreb, 1899, III, 69; drugo izdanje, Zagreb, 1931, 83, RJA XI 915).

³⁰ Primeri: *udržan'je* 8, *upada* (gen. jd.) 10, *upadnih* 37 nisu pouzdani da imaju u sebi stari prefiks *vъ-* već se može raditi i o *u-*; up. npr. u starom ruskom jeziku: *udržanije*, *upadъ*, *upadъ*, *upasti* (I. I. Sreznevskij, *Materialy dlja Slovarja drevne-russkago jazyka po pismennym pamjatnikam*, Sanktpeterburg, 1903, t. III, 1157, 1236, 1237).

spomenicima XV i XVI veka, i to naročito u onim iz srednje Dalmacije, refleksa *u* gotovo u potpunosti ili u većini slučajeva dominira (up. Mlad. Marul. 99—100, Mlad. Hekt. 59—60, Reš. I 104 za Bernardinov lekcionar).³¹ U ovoj osobini, samim tim, ŠM pokazuje početak prodiranja i uopštavanja refleksa *u* mesto *v* u čakavskim dalmatinskim govorima gde je krajem XV i u XVI veku ovaj proces bio sasvim blizu kraja u svojoj evoluciji.

13. U vezi sa sudbinom *-l(-)* treba istaći da ŠM redovno čuva *-l* (primera sa *-l-* nisam našao). Primeri nisu mnogobrojni: *fputil* 43, *razdilil* 41, *rodil (se)* 41, 46, *hotil* 52, 55, 57, *p(ri)bival* 42, 44. Nesumnivo je da isključivo javljanje ove crte ukazuje na arhaičnost jezika kojim je pisana ŠM, jer se u kasnijim čakavskim spomenicima iz Dalmacije, iz XV i XVI veka, javljaju i drugi refleksi, a naročito i štokavski *-o(-)*.³²

14. Sudeći po grafiji, odnosno po različitom beleženju, staro samoglasničko *l* se čuva u ŠM.³³ Na primer:

ispulnje(n)'je 5, *napulnje(n)'je* 10, *pult* 55, *pu(lt)* 52, *pulti* 47, *pultju* 57, 62, *pultev* (instr. jd.) 43, 46, *v. . . pulti* 47, 50 ($\times$ 2), 51, *pulk* 39, *dolžnih* 29, *v golbini* 23.³⁴

Iako se na osnovu redovnog beleženja vokalnog *l* u originalu ŠM sa *ul* i z *u* s n e n o g s u g l a s n i k a *p* (a u ostalim slučajevima sa *ol*) može pretpostaviti da je u vreme stvaranja ovog spomenika samoglasničko *l* počelo već da doživljuje svoju metamorfozu u pravcu konačnog refleksa *u* — ipak se za sada uzima da je autor ŠM u svom jeziku još uvek imao vokarno *l*.³⁵

15. Samoglasničko *r* u ŠM se čuva. Beleži se redovno sa *ar* a svega jednom sa *er*:

udaržan'je 8, *s[v]arhu fsih* 1, *sfarhu sebe* 48, *potartan'je* 9, *karf* 47, *karver* (instr. jd.) 53, *v. . . karvi* 47, *smarti* 62, *smartju* 54, *zarcalo* 35, *karstjansk* 8, *karsjean[s]ke* 9, *karstja(ns)ka* 26, *karstjan[s]ki* 39, — *potverjen'je* 21.

Izdavač ŠM, I. Milčetić, uzima takođe da se vokarno *r* čuvalo u ovom spomeniku iako dopušta mogućnost i njegove devokalizacije (Milč. ŠM 579). Ma da bi većina primera, koja je napisana sa *ar*, mogla sugerirati pretpostavku o izvršenom procesu *r > ar* u ŠM, ipak se ovakvom zaključku suprotstavlja usamljeni primer sa *er*, kao i starina ovog spomenika. Nesumnjivo je da pouzdano vezivanje

³¹ Što se tiče spomenika iz severnije Dalmacije, M. Rešetar uzima da je u Zadarskom lekcionaru prisutan refleks *v*, a G. Ružičić utvrđuje za Zoranićev jezik prisustvo refleksa *u* u većini primera (up. Reš. I 104, Ruž. Zoran. 85 i dalje).

³² Up. u mlađoj redakciji Bernardinovog lekcionara, u Marulićevom, Zoranićevom i Hektorovićevom jeziku (Reš. II 106, Mlad. Marul. 101—103, Ruž. Zoran. 84, Mlad. Hekt. 57—58).

³³ I. Milčetić je u transkribovanom izdanju ŠM pisao svuda vokarno *l* (Milč. ŠM 576—578, 579).

³⁴ G. Ružičić, koji pominje sve ove slučajeve iz ŠM, priključuje njima i primer *fputil* 43 u kojem se svakako radi o *u* kao refleksu nekadašnjeg nalaza zadnjeg reda a ne samoglasničkog *l* (up. Ruž. Zoran. 85). I M. Hraste pominje neke od ovih primera iz ŠM (up. *Crte o Marulićevoj čakavštini*. — Zbornik Marka Marulića 1450—1950, Zagreb (Djela JAZU, knj. 39), 1950, 253). Inače u poslednjem primeru radi se o reči kojoj u staroslovenskom odgovara *glubina* ma da u ovom jeziku postoji i *glōbina* (up. *Slovník jazyka staroslověnského*, Praha, 1964, 8, 405; up. i RJA III 488).

³⁵ Čakavski spomenici iz Dalmacije XV i XVI veka ne znaju za ovaj samoglasnik (up. Reš. I 142, Ruž. Zoran. 85, Mlad. Marul. 100, Mlad. Hekt. 59).

izmene *r > ar* za XIV vek-zahteva detaljna ispitivanja grafije i jezika i drugih starijih čakavskih spomenika, koja, svakako, tek predstoje.³⁶

16. U vezi sa asimilacijom i kontrakcijom samoglasnika pominjemo sledeće slučajeve:

a) *tvoga* (gen. jd.) 17, 39, 58, *moga* (gen. jd.) 17 (< *tvojega, mojega*), zatim *tvoje* (ak. jd. sr. r.) 43, *tvoje* (gen. jd. ž. r.) 56, 60, *tvoju* (ak. jd. ž. r.) 52, 55 (u ŠM ne dolaze skraćeni oblici ovih zamenica: *tve, tvu* i sl., koji se, inače, javljaju u čakavskim spomenicima iz kasnijeg vremena, ali najvećim delom u stihu);³⁷

b) nesažeti oblik prisvojne zamenice *našeje* matere (gen. jd.) 20 i prideva *nevoljnoje* ... p(ri)minjen'je 21 srećemo u ŠM verovatno kao uticaj crkvenoslovenskog jezika;

c) u primeru: *človik se rodil 46 se je* postalo od *se je* (> *see > se*), pored (*on*) *se je fputil* 43.

17. Dok se imperativ sa -i javlja u ŠM u usamljenom primeru *moli* (2. jd.) 39, dotle infinitiv dolazi češće i takođe u dužem obliku, sa -i: *p(ro)liti* 47, *p(ro)-dati* 52, *skupiti* 53, 54 ('iskupiti'), *ožalostiti* 55, *utišiti* 56, *razbiti* 59, *p(ro)slaviti* 60, *orvoriti* 61.

U primerima: *skušen'je* 9, *skupiti* ('iskupiti') 53, 54, *skupljen'je* 29, *zbrana* ('izbrana') 3 svakako se ne radi o gubljenju *i-* već o prisustvu nekadašnjeg prefiksa *z* koji se u ŠM javlja pored *iz-*: *ispulnje(n)'je* 5, *ispovidnikof* 13, *izbafljen'je* 29. Ovom osobinom ŠM se podudara sa spomenicima nastalim na srednjem i južnijem čakavskom području u Dalmaciji (v. o tome kod mene: Mlad. Hekt. 68).

Prema današnjem (*j*)*evangelist* u ŠM dolazi primer bez -e-: *va[n]jelist* (gen. mn.) 10 (up. isto i u drugim čakavskim spomenicima: Mlad. Hekt. 69).

18. Prema npr. Hektorovićevom *nigdar/nigdare* (Mlad. Hekt. 69) up. i u ŠM *nigdar* 41.

Suglasnici

19. Za staro **d'* i **g'* u ŠM dolazi, naravno, refleks *j*: *potvrjen'je* 21, *žaja(n)* 49, *Gospoje* (vok. jd.) 4, 26, 27, *prije* (pril.) 3, *p(ri)je* 40, — *an'jel[s]ko* 5, *an'je[s]-koga* 10, *an'jel[s]ka* 26, *van'jeli[s]t* 10.

Za grupu *šč* up. primere: *p(ro)šćen'je* 23, *utočišće* 30, *čašćen'je* 48 (Milčetić: *kršćen'je?* — Milč. 577 nap. 4).

20. U odeljku o pravopisu videli smo da grafija ŠM ne dopušta da se u potpunosti sagledaju i u pisanju određene suglasničke pojave u ovom spomeniku, kao što je npr. jednačenje konsonanta *s* i *ž* (v. t. 6). Primeri kao što je *slatko, slat-kim* (t. 6) ukazuje ne samo na fonetsko pisanje već, naravno, i na postojanje odgovarajućeg jednačenja u jeziku autora ŠM.

Grafija ŠM takođe ne dopušta da se sagleda eventualna promena *kle > klje* u primeru: *paklena* 58, *paklenoj* 23, jer se slovom *l* obeležava i *l* i *lj* u ovom spomeniku (v. t. 2).³⁸

³⁶ Hektorovićevom jeziku ova promena je bila poznata (up. Mlad. Hekt. 61—64).

³⁷ Up. kod M. Marulića i P. Zoranića (Mlad. Hekt. 104, Ruž. Zoran. 92—93).

³⁸ M. Marulić i P. Hektorović ne znaju za ovu promenu, dok je u jeziku P. Zoranića i Zadarskog lekcionara ona prisutna (up. Mlad. Hekt. 72).

U vezi sa poznatom promenom *upv-* > *upf-* > *uff-* > *uf-* u glagolu *ufati* i u rečima izvedenim od njega (up. npr. kod Hektorovića: Mlad. Hekt. 72—73), ne može se ništa pouzdano reći za ŠM jer ovde nalazimo svega jedan primer ove vrste a i on nepouzdan napisan: *vffangange* 31 (*ufan'je?* *ufan'janje?*).³⁹

21. U ŠM su redovni primeri sa neizvršenom metatezom od starih inicijalnih grupa *vbs-*, *vbsak-* u odgovarajućim zameničkim oblicima: *fse*, *fsega*, *fsom*, *fsih*, *fsimi*, *fsako* (v. t. 2). U ovoj osobini ŠM se podudara donekle sa Bernardinovim lekcionarom gde nalazimo *vs-/sv-* i *fs-/sf-* a u potpunosti sa Zadarskim lekcionarom koji ima samo *vs-*. a sasvim se razilazi sa Zoranićem, Marulićem i Hektorovićem koji imaju redovno *sv-/sf-* (up. Mlad. Hekt. 74). Možda bi nas ova crta u ŠM mogla uputiti na zaključak da dijalekatsku osnovicu jezika autora ovog spomenika tražimo negde severnije, prema Zadru, mada su, u pogledu razvitka ove osobine na terenu današnjih čakavskih govora, potrebna detaljna proučavanja i drugih spomenika, naročito starijih, sa ovoga područja našeg jezika.⁴⁰

22. U primeru: Bogom *živin* vzvišena 2 ogleda se disimilacija suglasnika po mestu tvorbe u santhiju: *-m v-* > *-n v-* (I. Milčetić piše *živim* — up. t. 1).

23. Suglasničke grupe u kojima je na drugom mestu konsonant *j*, a koje su nastale u našem jeziku posle gubljenja poluglasnika, ostaju, naravno, nepromenjene u ŠM, što je tipična čakavska crta. Npr.:

-ij- : *ncdchmutje* 13 (v. nap. 5), *smrtju* 54, *pultju* 57, 62,

-lj- : *vesel'je* 28, *vesel'jem* 18,

-nj- : *okripljen'je* 6, *ok[ri]pljen'je* 7, 8, *pokripljen'je* 12, *udržan'je* 8, *skušen'je* 8, *potrtan'je* 9, *pomožen'je* 12, *domišljen'je* 13, *nasićen'je* 14, *urešen'je* 15, *pošten'je* 16, *vlačn'je* 18, *tvoren'je* 19, *obnofljen'je* 19, *p(ri)minjen'je* 21, *potvrjen'je* 21, *prosvitljen'je* 22, *obsijan'je* 23, *p(ro)šćen'je* 23, *skupljen'je* 29, *izbofljen'je* 29, *sk(ri)šen'je* 32, *otvoren'je* 34, *čaćen'je* (*kršćen'je?*) 48, *obsija(n)'je* 6, *ubroža(n)'je* 4, *ispulnje(n)'je* 5, *pozdroflje(n)'je* 5, *osveće(n)'je* 7, *p[r]oslclflje(n)'je* 7, *ncpulnje(n)'je* 10, *naučen(n)'je* 11, *skaza(n)'je* 11, *poće(n)'je(m)* 17, *tfore(n)'ja* 19, *utiše(n)'je* 27.

24. Up. grupu *dj* i *stj* u primerima: *djaval* (gen. mn.) 37, *krstjan* (gen. mn.) 31, *krstjan[s]ki* 39, *krstjan[s]ke* 7, *krstja(ns)ka* 26.

25. Grupa *čt* ostaje, naravno, nepromenjena u ŠM: *počten'je* 16, *poće(n)'je(m)* 17, *počtovajućih* 36.

26. Za gubljenje suglasnika up. sledeće slučajeve:

a) *v vr-* > *v r-*: *v rimeni* (v *vrimeni*) 45,

b) *v sf-* > *sf-*: *sfetom dusi* (v *sfetom dusi*) 42,

c) *-vj-/ff-* > *-j-*: *s onofje blaženoje pultev* (s *onofje blaženofje pultev*) 46,

č) *uskri-* > *skri-*: *skrišen'je*, *skrisiti* (v. t. 12),

ć) *tc* > *c*: *oca*, *ocem* (v. t. 6),

d) *žstv* > *žtv/štv*: *boštva/boštva* (v. t. 6).

³⁹ Ako je *v-* u vrednosti vokala *u-*, onda bi to bio jedini primer takve funkcije ovoga slova koje, inače, redovno obeležava u ŠM konsonant *v* (v. t. 2).

⁴⁰ Za sada se može, naravno, samo pretpostaviti da je na celom području čakavske Dalmacije od najstarijih vremena *vbs-* > *vs-/fs-* a da je tek kasnije (posle XIV veka?) došlo do metateze.

Suglasnik *j* čuva se dobro u ŠM izuzev primera u grupi *i + j + vokal* gde se ponekad ispušta (v. t. 7).

U primeru *človik* 45, 46 čuva se inicijalna grupa *čl-*.

27. Sekundarno *j-* up. u primeru *jimena* (gen. jd.) 21.

OBLICI

Imenice, zamenice, pridevi i brojevi

28. *Genitiv jednine*. Imenice *a*-osnove završavaju se u ovom padežu nastavkom *-e*, a takođe i zamenice i pridevi: *fse vere krstjanske* 9, *nevere krstjanske* 9, *fse moći Luciferive* 9. Isto tako imenice nekadašnje *u*-osnove u ovom padežu uopštile su nastavak *-a* nekadašnje *o*-osnova: *sina božja* 7, 25, *od sina tvoga* 17 (up. i ak. jd.: *sina božja* 39, *sina tvoga* 39).

Od imenice *mati* (nom. jd.) 7 genitiv jednine glasi *našeje matere* 20, *brez matere* 40, što se podudara sa starom konsonantskom osnovom kojoj je ova imenica deklinacijski pripadala.

29. *Vokativ jednine*. Imenice ž. roda *ja*-osnove imaju nastavak *-e*, a imenice *a*-osnove — nast. *-o*. Atributi uz imenice oblički se slažu, naravno, sa nominativom. Na primer:

o b[ɫ]ažena, o prislavna, o presvitla . . . o p(ri)slavna . . . o humiljena divo Marije 1—4, *Gospoje* 4, 27, *o p(ri)sfečena, o humljena, o p(ri)čista divo Marije* 24, *o cesarice nebeska* 25, *o kraljice višna (višnja ?)* 25, *Gospoje an'jel[s]ka* 26, *o zvezdo morska* 26, *o odvitične krstja(ns)ka* 26, *o blažena, o p(ri)sfečena, o humiljena, o p(ri)čista divo Marije* 38.

Imenica *mati* zadržala je stari vok. jd. *mati* 25 a isto tako i imenica *sin* koja ima ovaj padež po staroj *u*-deklinaciji: *sinu božji* 52, 57.⁴¹

30. *Instrumental jednine*. Od imenica *m*. i *sr.* roda dolaze oblici s nastavcima *-om* i *-em*: *Bogom živim* 2, *Bogo(m) živim* 3, *s/z bogom ocem* 42, *slatkim darom* 56, *sftilim darom* 60, *s felikim počte(n)'je(m)* 17, *s vesel'jem* 18.

Imenice ž. roda *a-* i *ja*-osnove imaju nast. *-ov* (*-of*) < *-ojə/-ejə* (primeri sa starim nast. *-ə* u instr. jd. ne dolaze u ŠM): *mukof* 53, *voljov* 42, 53.

Nastavak *-ev* < *-ejə*, koji je pripadao instrumentalu jd. nekadašnjih *ja*-osnova, proširen je u ŠM i na većinu imenica ž. roda na suglasnik: *sa vsem oblastev* 18, *s onof blaženof pultev* 43, *s onofje blaženof[s]je pultev* 46 (o partikuli *-je* v. t. 40), *blaženof krcev* 53, pored *sa fsom pultju tvojom* 57, *s/z b[ɫ]aženof pultju tvojev* 62, *smrtju* 54.

Prisustvom nastavka *-ev* (< *-ejə*) u instrumentalu jednine imenica ž. roda na suglasnik, ŠM se odvaja ne samo od ostalih do sada proučenih čakavskih spomenika iz Dalmacije već i uopšte.⁴² Stanje u ovom pogledu iz ŠM pokazuje da

⁴¹ Od ove imenice vok. jd. glasi redovno na *-u* i u leksionarima (up. Reš. II 126).

⁴² Đ. Daničić ne pominje oblike ovog tipa iz naših starih spomenika (što svakako znači da ih nije ni našao) čiji je materijal upotrebio u svojoj *Istoriji oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do četršćetka XVII vijeka*. — U Biogradu, 1874, 40—43, a što je i I. Milčetić konstatovao (Milč. ŠM 580). U svojoj *Istoriji srpskohrvatskog jezika. Knj. II sv. 1: Reči sa deklinacijom* (Beograd, 1962, 49—51) A. Belić, naravno, ne govori ništa o obliku instrumentalna na *-ev* imenica ž. roda i-deklinacije, jer se u ovoj svojoj knjizi oslanjao uglavnom na materijal iz pomenute Daničićeve *Istorije oblika*.

u morfološkom razvitku instrumentala imenica ž. roda treba odsada voditi računa o još jednoj komponenti: o upoštavanju ne samo starog nastavka *-ov* (< *-ojo*) kod imenica *a-* i *ja-* osnove već i o širenju nastavka *-ev* (< *-ejo*) od nekadašnjih imenica *ja-*deklinacije na imenice ž. roda *i-*deklinacije. Iako su u ovom pravcu potrebna nova istraživanja naših najstarijih čakavskih spomenika, na osnovu dosadašnjeg poznavanja odgovarajuće situacije u jeziku spomenika i pisaca iz čakavske Dalmacije XV i XVI veka, kao i u današnjim govorima sa ovog terena — možemo zaključiti sledeće:

a) da se širenje nastavka *-ev* (< *-ejo*) na imenice *i-*deklinacije mora vezivati ne samo za određen, svakako dosta star, period razvitka našeg jezika već i za određene naše narodne govore;

b) da širenjem nastavka *-ev* (< *-ejo*) na imenice *i-*deklinacije nije potpuno potisnut i stariji nastavak *-ju* koji egzistira i u ŠM pored češćeg *-ev*, a koji je jedini nastavak (pored retkog *-i*, i *-im*) u kasnijim čakavskim spomenicima iz Dalmacije, iz XV i XVI veka, a koji su, naravno, do sada jezički ispitani.⁴³

Pomenute instrumentalne forme zamenica i prideva: *vsem*, *fsom*, *tvojef*, *tvojom*, *blaženof*, *onof* zahtevaju poseban komentar. Njihova raznovrsnost u nastavcima, kao i oblici *tvojom* i *fsom*, mogu sugerirati ideju da su forme na *-of* i *-ef* odlika jezika starijeg jezičkog sloja u ŠM, možda nekog starijeg teksta sa kojega je prepisan spomenik koji je do nas došao.⁴⁴ Dok forme *blaženof*, *onof*, odnosno *tvojef*, pokazuju završni fonetski stepen razvitka starog nastavka *-ojo*, odnosno *-ejo*, dotle oblik *vsem*, prisustvom *-m* na kraju, predstavlja korak napred u poređenju sa pomenutim formama: prvu fazu analoškog uticaja u uopštavanju nastavka *-om* (*vsejo* > *vseju* > *vseu* > *vsev* > *v s e m* > i najzad *vsom*).

31. *Lokativ jednine*. Imenice sva tri roda, od onih osnova koje dolaze u ŠM, imaju u ovom padežu zajednički nastavak *-i* (< *-ě*, *-i*):

[*v*] *sfetom dusi* 43, [*f*] *te li* 44, [*v*] *jedinstfi* 41, [*na konci*] 45, [*u tamnici*] 22, [*v golbini paklenoj*] 23, [*v onoj blaženoj pulti*] 49, 51, [*v onoj bla[ž]e[n]o[j] pulti*] 50.

Dok se u odgovarajućim imenicama *o-*osnova m. i sr. roda, kao i *a-*osnova ž. roda, ogleda stari nastavak *-ě*, dotle se u ostalim primerima srećemo sa starijim nastavkom *-i*. Odsustvo nastavka *-u* kod imenica m. i sr. roda u ŠM, predstavlja nesumnjivo arhaičnu crtu jezika ovog spomenika.⁴⁵

Tri puta je upotrebljen instrumentalni oblik prideva ž. roda *blaženof* (< *blaženojo*) u lokativu: [*v onoj blaženof krvi*] 47, [*v onoj blaženof pulti*] 50, 51, što je i I. Milčetić primetio (up. Milč. ŠM 580). Upotreba zameničkih oblika instrumentala za lokativ jd. u našim starim spomenicima vrlo je retka (up. Đ. Daničić, *Istorija oblika*, 180, 186).

⁴³ Up. Reš. II 127—128, Ruž. Zoran. 147, Mlad. Marul. 128, Mlad. Hekt. 92.

⁴⁴ Up. u našim starim spomenicima: *vsakově*, *ednově*, *kojevě*, *svojově* i sl. (Đ. Daničić, *Istorija oblika*, 177).

⁴⁵ U kasnijim spomenicima sa terena čakavske Dalmacije pored nastavka *-i*, javlja se i *-u* u lok. jd. Ovaj drugi nastavak gotovo potpuno je u upotrebi naročito krajem XV i u XVI veku, što pokazuje naročito Hektorovićeve jezik (up. Reš. II 128—130, Mlad. Marul. 123, Ruž. Zoran. 140, Mlad. Hekt. 87—88).

U primeru v [v]rimeni 47 (prema starom *vrěmene*) ogleda se nesumnjivo izjednačenje lok. jd. sa dativom jd. odgovarajuće osnove (*vrěmeni*), što je, inače, i bio jedan od puteva kojim je izgubljena konsonantska imenička promena srednjega roda u našem jeziku (up. A. Belić, *Reči sa deklinacijom*, 28—29).

32. *Genitiv množine*. Imenice muškoga roda imaju u ovom padežu oblike na -Ø, -ov(-of), -i:

— *blaženih pat(ri)arak* 4, *blaženih va[n]’jeli[s]t* 10, *mučenik* 15, *krstjan grišnih* 31, *fsih djaval* 37, *svetih otac* 59,

— *blaženih p(ro)rokof* 5, *blaženih apostolof* 11, *blaženih mučenikof* 12, *blaženih ispovidnikof* 13, *blaženih pustinj(n)ikof* 14, *fsih redofnikov* 35, *fsih duho(v) nečistih* 37,

— *fsih dari* 21, *devet miseci* 44 (od imenica sr. roda u ŠM nisam zabeležio oblike u ovom padežu).

Imenice ž. roda *a-* i *i-*deklinacije imaju u gen. mn. nast. -Ø, odnosno -i:

— *blaženih d’f* 15, *nevoljnih sirot* 27, *žalostnih udovic* 27, *dreselih mužatic* 28, *udovic* 28, *d’vic* 28, *redofnic* 35,

— *milosti božjih* 21.

Up. gen. mn. prideva i zamenica: *sfrhu fsih blaženih* 1, *dolžnih* 29, *fsih vernih, nevoljnih i žalostnih* 30, *fsih vernih tvojih i grišnih* 32, *fsih vernih, slabih i nemogućnih* 33, *vernih tvojih* 53.

33. Od ostalih padeža množine up. sledeće:

instr.: *s fsimi božjimi dari* 2, *sa sfimi vernimi* 61,

lok.: *na nebesih* 40.

34. Od pojedinih imenica up.: *ljub[v]* (ak. jd.) 58, *paklena vrata* (ak.) 59, *vrata rajna* (ak.) 60, *vrat rcjnih* (gen.) 34.

Up. ovde pomenutu pridevsku formu ž. r. *rajna* ('rajska').

35. Za imeničku promenu prideva up. primere: *sina božja* (gen. jd.) 7, 25, 39.

36. Pored oblika demonstrativne zamenice od osnove *on-* (v. t. 30, 31), up. i *sega* vika (gen. jd.) 40.

Jednom dolazi forma *ki* (nom. jd. m. r.) 40.

37. Od oblika ličnih zamenica u ŠM dolaze: nom. jd. *ti* 4, 5, 6 itd., *tebe* ak. jd. 36, *sebe* (gen. jd.) 48, *njim* (instr. jd.) 60, *vas* (ak. mn.) 39, *nas* (ak. mn.) 39⁴⁶.

38. Od brojeva u ŠM dolaze forme: *devet miseci* 44, *treti dan* 62, *osmi dan* 47.

Glagoli

39. Od glagolskih oblika up. sledeće:

a) prezent: *veruju* (1. jd.) 52, 55, 57;

b) aorist: 3. jd.: *hoti p(ro)liti* 47, *hoti nas skupiti* 54, *p(ri)ja* 48, *pusti* 48, *zapovidi* 48, *bi* laćan i žaja(n) 49, *bi* kupljen i prodan 51 (poslednja dva primera su u pasivnoj konstrukciji);

⁴⁶ U dosta nejasnoj rečenici dolazi oblik *je* (v onoj blaženoj krvi pulti p(ri)ja svrhu sebe blaženo čašćen’je (kršćen’je ?) na(m) je pusti i zapovidi 47—48) koji se kao enklitički oblik ž. roda javlja tek od XVI veka, a koji može predstavljati i enklitičku formu za srednji rod, koja se ranije upotrebljavala u našem jeziku (up. A. Belić, *Reči sa deklinacijom*, 110).

dan 62, blaženou krf 47, blaženo čašćen'je 48, blaženou krvou 53, paklena vrata 59, svetih otac 59, —
 Bogom živim 2, Bogom živim 3, sina tvoga 17, 39, boga mogla 17, v golbim paklenoj 23, sina božja 7, 25, 39, o cesarice nebeska 25, o kraljice višna (višnja ?) 25, Gospoje Anjel[s]ka 26, o zvezdo mor[s]ka 26, o odavnice krsija(ns)ka 26, sinu božji (vok. jd.) 52, 57, neprizatelja našega 54, živoia našega 58, vrata rajna 60, vrat rajnih 34, božva/boštva tvoga 58;

b) više atributa i imenica

s fsmi božjimi dari 2, fsako srano (?) nadahnute 13, fsako slatko nasćen'je 14, va fse nebesko vladan'je 18, fse božje tvoren'je 19, v tvoje blaženo rilo 43, s onof blaženof puliev 43, s onofje blaženof[f]je puliev 46, v onof blaženof krfv 47, v onof blaženof puliti 49, v onof blaženof puliti 50, 51, p(vi)svećenou tvouu . . . puli 52, — vas pulh krsijanski 39, blaženou puli tvouu 55, sa sfom pulitju tvouom 57, s b[l]a-ženof pulitju tvouf 62.

U konstrukciji posessivnog genitiva prva dva dela SM se ne slažu između sebe u redosledu reči: dok se prvi deo ovog spomenika (1—23. red) odlikuje stavljanjem prisvojnog genitiva na prvo mesto, dotle se drugi deo (24—37. red) karakteriše javljanjem posessivnog genitiva na drugom mestu. Na primer:
 ti si boga živoga obsija(n)'je 6, ti si sina božja mati 7, ti si fse vere krsijanske kripko udržan'je 8, ti si fsega dvora nebeskoga čast, slava i fse počćen'je 16 i sl., — ti si mati nevoljnih sirot 27, ti si vesel'je dreselih mužaric 28, ti si fse ufan'je (?) fsmi nas vernih krsijan grivnih 31, ti si strah . . . fsmi djaval upadnih 37 i sl.
 U vezi sa iznesenim materijalom iz SM o redu reči može se zaključiti sledeće: a) da su oba reda: *attribut + imenica* i *imenica + attribut* bila uobičajena u ovom spomeniku, b) da se češće upotrebljava više atributa ispred imenice a red dolazi red *attribut + imenica* + *attribut*⁴⁷, c) da se u redosledu javljanja posessivnog genitiva ispred i iza imenice SM podudara npr. sa Hektorovičevim jezikom (Mlad. Hekt. 138—139), ali da ova osobina odavja prvi deo ovoga spomenika od drugog. Ovo može upućivati na zaključak da prvi i drugi deo SM nije sastavljen od jednog istog osnovnog teksta, tj. da ovi delovi SM potiču od različitih izvornika ili autora, koji su se u ovoj jezičkoj crti međusobno razlikovali.

44. U vezi sa upotrebom padežnih oblika u SM, pomenućemo samo:

a) mesto akuzativnog, u značenju nečeg živog, upotrebljava se genitiv, što je inače odlika i drugih čakavskih spomenika (up. Mlad. Hekt. 139). Npr.: *vernih tvogih* . . . *uritiš 56, vernih tvogih skupiti* ('iskupiti') 53;
 b) za instrumental oruda u širem smislu up. primer: *vrata rajna njim sa fsmi vernimi otvoriti 61*.

*

45. U zaključku o grafijskim i jezičkim ispitivanjima SM može se istaći sledeće:

a) Neusavršenost grafije u SM ogleda se u višestrukoj funkciji raznih slova kao npr. *I* (s, z, z', l, lj), *n* (n, nj), *c* (c, č, k), *g* (g, j, c), *y* (i, j), *u* (u, v), što svakako ide u prilog starini nastanka ovog spomenika. Kako se već⁴⁷ Up. i jedno i drugo npr. u Hektorovičevom jeziku s kojim se SM podudara u ovom pogledu (Mlad. Hekt. 135—136).

- c) infinitiv i imperativ (v. t. 17);
 č) perfekt: 2. j.d.: si *horil* . . . prodati 52, da si *horil* . . . ožalostiti 55, da si *horil* . . . umoriti 57—58, 3. j.d.: se (. . .) *rodil* 40—41, 46, od njega se ni nigdar *vazdiliti* 41, se je *fpunit* 43;
 č) radni pridev (v. t. 13);
 d) glagolski prilog sadašnjeg vremena: dolaze oblici koji se dekliniraju kao npr. *sidećih* 22, *ležućih* 23, *žećućih* 34, 36, *potovućućih* 36 (gen. mn.);
 d) trpni pridev: *urešeno* 2, *vzvišeno* 2, *zbrana* 3, *spaseno* 13, *vzne[se]na* 17.

Nepromenljive reči

40. Od nepromenljivih reči pominjemo:
 predloge: *s(a)*, *va*, *v/f*, *u* (v. t. 11, 12), *brez matere* 40, *prije fsega vika* 3, priloge: *vazda/vazda* (v. t. 6), *kričko* 8, partikule: *-je*: *s onofje blaženof* [f] *je puliev* 46, *pored s onof blaženof puliev* 43 (up. *-je* i kod Marulića: Mlad. Marul. 142).

TVORBA REČI

41. U vezi sa tvorbom reči up. odgovarajuće primere:
 a) *-ik*: gen. mn.: *mučenik*, *pustinj(u)škof*, *redofnikov* (v. t. 32),
 b) *-išće*: *utočište* 30,
 -*je*: *veselje* i sl. (v. t. 23),
 c) *-v*: *ljub*. [v] (ak. j.d.) 58,
 -*ica*: *u tamnici* 22, *pomoćnica* 33, *kraljica* 33, *kraljice* 25, *druženica* 35, *cesa-*
-ina: *v golbini* 23,
 -*ice* 25, *odvornice* 26, gen. mn. *redjnic*, *divic*, *udovic*, *mužaric* (v. t. 32),
 Od prideva up. tvorbu već pomenutog oblika *rajna*, *rajnih* (v. t. 34) i *boi-*
znigova (gen. j.d. sr. r.) 21.

NAPOMENE IZ SINTAKSE

42. Što se tiče sintaksičkih osobina jezika ŠM, treba istaći da je sam tekst ovog spomenika takvog karaktera da ne pruža mnogo materijala za analizu rečenice, njenih delova, upotrebe padežnih i glagolskih oblika i sl. Kao molitva upućena majci božjoj, ovaj tekst sadrži česta ponavljanja, nerazvijene rečenice, klise-tirane izraze i ograničenu upotrebu odgovarajućih sintaksičkih kategorija. Zbog toga ćemo se u ovom kratkom osvrtu zadržati samo na sledećim crtama.

43. R-d reči

- a) jedan atribut i imenica

Anj [l[s]ko *pozdr. fji* [n] *je* 5, *fs. ga vika* 3, *fse pokrpičnje* 12, *spaseno domi-*
sljenj e 13, *fse urešeno* 15, *fse počti nje* 16, *s f. l. k. m počti nje* 17, *sa vsim obl. stev*
 18, *sega vika* 40, *sfeogx. d. lha* 41—42, [v] *sfe. tom d. asi* 42—43, *osmi d n* 47, *treći*

od vremena izdavanja ŠM smatra da je to spomenik koji potiče iz XIV veka (v. nap. 1), to se može uzeti da je to vreme kada naša latinica na grafijskom planu, u vezi sa diferencijalnim obeležavanjem pojedinih glasova, nije bila ni izdaleka približno organizovana i usavršena na onaj način kojim se odlikuju npr. Hektorovičeva dela u XVI veku.

b) Sistem samoglasnika i suglasnika u ŠM, kao i određene promene vezane za vokale i konsonante, vezuju ovaj spomenik za teren čakavskog dalmatinskog dijalekta. Prisustvo samoglasničkog *i* u ŠM, kao i $v/f < v(\bar{a})-v(\bar{b})-$, ukazuje, nesumnjivo, na arhaičnost jezika kojim je pisan ovaj spomenik, bilo da se radi o prepisu sa nekog starijeg izvornika (up. Miloš. ŠM 586) bilo da je u pitanju originalno delo anonimnog stvaraoca.

c) Arhaičnost jezika kojim je pisan ovaj spomenik potvrđuje se i isključivim javljanjem nastavka $-i < -\bar{e}$ u lokativu jednine imenica muškog i srednjeg roda, odnosno odsustvom nastavka $-u$. Ova osobina odvaja ŠM i od Zadarskog lekcionara (polovina XV veka) koji pored $-i$, ima i nastavak $-u$ u lokativu jednine pomenutih imenica.

č) Javljanje u ŠM nastavka $-ev (< -ej\bar{e})$, koji je poreklom od imenica neka-dašnje *ja*-deklinacije, kod imenica *i*-osnove u instrumentalu jednine (*oblastev, pultev*), pored redih formi na $-ju$, ukazuje da se u morfološkom razvitku instrumentalu jednine imenica *i*-deklinacije mora računati sa još jednim faktom: da je u pojedinim našim narodnim govorima dolazilo i do širenja nastavka $-ev (< -ej\bar{e})$ u pomenutom padežu, ali da se rezultat toga uticaja, svakako, nije dugo održao.

ć) Jedna osobina iz sintakse: različit redosled javljanja posesivnog genitiva u prvom i drugom delu ŠM, sugerise zaključak da se u ovim delovima ŠM ne ogleda jezik istog autora-stvaraoca ovog spomenika, odnosno jezik jednog istog zajedničkog osnovnog teksta sa kojeg je, eventualno, prepisan tekst kojim mi danas raspolazemo. Radilo bi se, svakako, o različitim licima koja su stvarala osnovni tekst ove molitve a čiji se jezik međusobno razlikovao u redosledu javljanja posesivnog genitiva (npr. *ti si sina božja mati: ti si mati nevoljnih sirot i sl.*). Oba ova dela ŠM, kao što je poznato, sačuvana su u tekstu ovog spomenika, koji je pisala jedna ruka.

Dr Aleksandar Mladenović

DE LA GRAPHIE ET DE LA LANGUE DE „ŠIBENSKA MOLITVA“

R é s u m é

Dans ce travail l'auteur examine la graphie et la langue de „Šibenska molitva“, d'un des plus anciens monuments čakaviens appartenant au XIVe siècle. Ce monument est en même temps l'un des plus anciens textes serbocroates écrits en caractères latins. La graphie de „Šibenska molitva“ se distingue par son imperfection, et la langue par des archaïsmes, ce qui prouve indubitablement l'ancienneté de ce monument. Cet examen a montré que les deux premières parties de „Šibenska molitva“ diffèrent entre elles par l'ordre des mots et la construction du génitif possessif. L'auteur en conclut qu'il ne s'agit point d'un texte primordial de la première et la deuxième partie de cette prière, mais d'un texte différent, et que l'une et l'autre partie ont été copiées par un même personnage dont l'autographe est conservé jusqu'à nos jours.

ФОНЕТСКЕ И МОРФОЛОШКЕ ОСОБИНЕ „ПРОСЕЧНОГ“ ЈЕЗИКА ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА (НА ОСНОВУ ПРИВАТНИХ ПИСАМА)

Др Јован Кашић

Књижевни језик предвуковског периода није још увек у довољној мери проучен, мада се у последње време посвећује све већа пажња његовом испитивању.¹ Међутим, у делима која се баве овом проблематиком испитује се у првом реду језик к њ и ж е в н и х текстова, док изостају радови који би имали за циљ да укажу на карактеристике говорног језика у Војводини пре Вукове реформе.

Данас је, наравно, ово испитивање могуће вршити само на основу писаних докумената у којима је тај вид језика најбоље сачуван. Међу текстове ове врсте спадају у првом реду приватна писма. Она, по правилу, нису намењена већем кругу читалаца — што њиховог аутора у знатној мери ослобађа вођења рачуна о књижевној језичкој норми — а то омогућава да се баш у текстовима ове врсте појаве особине говорног језика у већој мери него у било којој другој врсти писаног вида језика.

Уколико су испитивачи језика овог периода екскерпирали грађу из приватних писама, радило се о писмима једне личности.² Изостао је је међутим, покушај да се на основу већег броја писама различитих личности покуша одредити какав је био језички п р о с е к говорног језика српског г р а ђ а н с к о г друштва у време Вукове реформе и непосредно пре ње.

Сврха овог рада је да се на основу језика писама која су различите личности упутиле Миловану Видаковићу, личности веома популарној нарочито у првим деценијама XIX века³, да макар и непотпуна слика п р о с е ч н о г језика (дакле, књижевног у ширем значењу овог термина), наравно, у првом реду његовог писаног вида, а с обзиром на врсту испитиваних текстова, и, у доброј мери, усменог.

¹ Од новијих радова, у којима је цитирана и старија литература, исп. Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад, 1964, 166 стр.; Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад, 1968, 166 стр.; Александар Албин, *Језик новина Стефана Новаковића (1792—1794)*, Нови Сад, 1968, IX + 118 стр.

² Тако је нпр. језик писама Јована Рајића и Милована Видаковића испитиван у склопу наведених студија, а језик Доситејевићевих писама у расправи А. Младеновића, *Грађанска и језичка испитивања рукописа Доситеја Обрадовића*, Ковчежић, Београд, 1962, 4, стр. 239—249.

³ О популарности М. Видаковића код читалачке публике исп. Ј. Кашић, н. д. I — н. д.

Испитивана писма су, углавном, настала на војвођанском терену, односно у местима која по својим језичким особинама припадају војвођанском делу шумадијско-војвођанског дијалекта. Известан број писама је настао у појединим местима ван овог подручја, али језичке особине у њима показују да њихови аутори потичу са овог терена и да су се у тим местима, вероватно, само привремено налазили.⁴ Мањи број писама настао је у местима чији говори не припадају шумадијско-војвођанском дијалекту.⁵

Интересовања аутора ових писама била су несумњиво веома различита, као и културни ниво појединаца, што се несумњиво одражава и на њиховом језику. Ипак ова писма повезује неколико појединости које дозвољавају да се она у језичком проучавању узимају као целина. Њих обједињује пре свега личност адресата, затим време настанка (сва су углавном настала четрдесетих година прошлог века) и подручје на ком су написана.⁶

⁴ У неколико случајева иста лица су писала Видаковићу из различитих места; били су то обично ученици, или, пак, људи који су због свог занимања морали чешће путовати (тако је нпр. клирик Марко Андрејевић писао из Сремских Карловаца и Пожуна).

⁵ Таква су нпр. писма из Винковаца и Осијека и, наравно, да материјал из њих није унет у овај рад.

⁶ Сва ова писма се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду, под бр. 1421. Почетак и крај писама садрже по правилу, знатно више рускословенских особина, па из њих није узиман материјал за овај рад. Примери су у раду навођени према данашњем правопису и савременом ћирилицом. Само у случајевима када је начин писања у оригиналу дозвољавао двојако читање начин писања није мењан.

Овом приликом нисам посебно настојао да утврдим занимања аутора писама и овде ћу их навести само уколико су дата у писму; имена аутора наводим по местима из којих потичу, односно из којих су писали писма:

Ада: Ева Вујић; Јован Вујић; Теодор Диван;

Арад: Евстатије Арсић (?); Никифор Атанацковић, парох;

Баја: Сава Јовановић, учитељ;

Бановци: Гаврил Теодоровић, учитељ (?);

Београд: Емануел Солар, секретар књажевског конзулата. Из Београда, или можда из Крагујевца су и писма кнеза Милоша и Михаила (писма под бр. 55 и 56).

Беоцин: Јован Нешковић;

Беч: Георгије Захаријадес (писмо је упућено, у ствари, Авраму Добројевичу који је скупио претплату).

Бечеј: Дионисије Павловић;

Будим: Антоније Арнот, адвокат, Јован Витковић;

Велики Бечкерек: Тома Тапавица, учитељ;

Винковци: (Sic) Топаловић;

Вршац: Димитрије Божић; Пахомије Јанковић, парох; Ана Панић (писмо није упућено Видаковићу него, изгледа неком од његових ученика); Лазар Цвејић;

Земун: Марко Карамата; Теодор Томић;

Коморан: Теодор Димитријевић, учитељ;

Кулпин: Георгије Стратимировић, ученик;

Нови Сад: удовица Паје Јовановића (аутор је неко други, а њен је само потпис); Петар Јовановић; Георгије Киријаковић; Георг Марковић; Теодор Петровић; Петар М. Рајковић; Георгије Сарајкић (из Сремске Каменице); Пера Стојановић;

Нови Варадин: (Петроварадин ?): (Sic) Георгијевић;

Осијек: Јован Јанковић;

Пачево: Јефрем Бојић (или Барић ?; можда је из Темишвара?); М. Всецки, ђакон и учитељ; Давид Рајић, директор;

Петроварадин: Аксентије Киријаковић, војник;

Пешта: Марко Андрејевић; Јован Берић; Ј. Михаиловић; Јосиф Миловук; Н. Стојановић (из Н. Сада ?);

Помаз: Стефан Теодоровић, парох;

За проучавање језика баш ових писама одлучио сам се из следећих разлога:

— писма су упућивана личности која је врло активно учествовала у формирању књижевног језика;⁷

— аутори писама припадали су различитим друштвеним слојевима, о чему се мора водити рачуна приликом испитивања ове врсте;⁸

— број аутора и њихових писама је довољно велики да би закључци створени на основу проучавања њиховог језика имали општију вредност;

— већина писама је настала на подручју Војводине, или бар у местима која по свом дијалекатском типу припадају војвођанским говорима.

ФОНЕТИКА

Вокалске особине

1. Ј а т. — Пред рефлекса за ђ који су у складу са стањем у данашњем књижевном језику⁹ у неким случајевима континуанти јата се разликују од оних које прописује књижевна норма.

Глаголи који су имали јат у инфинитивној основи уопштили су готово доследно у њој и према основи презента:

Сегедин: Павле Стоматовић; Ј. Фоти;

Сента: Марија Фоти;

Сомбор: Димитрије Мороквашић; Георгије Петровић;

Сремски Карловци: Марко Андрејевић, клирик (он је писао и из Пожуна); Петар Матијевић; Данило Петровић, капелан; Јован Петровић, С(?) Хаџић, Теодор Матијевић;

Сони Београд: Дим. Турјак, парох;

Темишвар: Константин Андрејевић, игуман; Софроније Грујић (писао је и из Пеште); Јован Деметровић; Аркадије Пејић; Сава Петровић, молер (сликар ?); Тома Динић; (из Темишвара је био вероватно и Марко Хаџи-Теодоровић који је Видаковићу писао из Берлина);

Томашевац: Тома Динић;

Фрањево (Нови Бечеј): Јеврем Гавриловић (тајни комесар ?) (писмо није упућено Видаковићу), Лазар Милојевић, Ђосма Ђаковац, лекар;

Чаково: М. Веселиновић, парох; Стефан Поповић;

Черевећ, Гаврил Нешковић (трговац ?).

Овим списком нису обухваћена сва писма која су упућена Видаковићу; нису навођана она која су писана на страном језику (латински, немачки), затим она која нису била довољно читка, или пак, она за која се ни приближно није могао утврдити аутор или место из кога су писана.

⁷ Као плодан и радо читан писац, Видаковић је утицао на формирање језичког узуса своје читалачке праксе. Сем тога он се у много случајева и теоријски залагао за образовање књижевног језика и расправљао о многим проблемима из језичке проблематике (исп. *Видаковић*, посебно стр. 147 и д.).

⁸ Као што се види из података датих у нап. 6 међу ауторима писама се налазе ученици, свештеници, адвокати, занатлије, војници, трговци, управо представници свих оних слојева који су сачињавали српско грађанско друштво.

⁹ Намерно не говорим о случајевима у којима је замена *e* истоветна са стањем у књижевном језику, односно о случајевима у којима замена овог гласа није карактеристична бар за неке војвођанске говоре.

видиџи 19—11,¹⁰ 64—1 Тем,¹¹ 74—4 НС, видио 23—1, 23—2 Том, 20 Ком, 38—2, 71—4, 74—4 НС, 50—2 Сомб, видиола 34 НС, видићемо 42—3 НС, видићете 52—2 Чер; — *желио* 19—15, 64—2 Тем, 8—1 Врш, 38—4, 71—8, 74—3, 74—4, 74—5 НС, 2—6, Пож, 3 Буд, 47 (х 2) Пеш, *желели* 52—3 Чер, *желела* 88—1 Сента; — *зашѣдио* 19—9 (х 2), 19—11, 64—2 Тем, 16 НВар,¹² 2—8 Пож; — *зашѣдио* 2—5 Пож; — *јолудиџи* 19—14 Тем; *јосѣидио* 90—1 Врш; — *јосѣидили* 6 Панч; — *јређуџиџи* 71—8 НС; — *разуџио* 19—16 Тем, *развидиџи* 2—5 Пож; — *сврбило* 38—3 НС; — *јрѣиџи* 49—2 Пеш, *видеџи* 48; — *донео* 46—1 Фр,¹³ 68 Панч; — *изволели* 49—5 Пеш; — *разуџео* 19—9, 19—11 (х 2) Тем, 62—2 СК, 2—4 Пож, *разуџела* 8—1 Врш, 42—2 Ар.¹⁴

Презент глагола *волеџи* забележен је у облику *волем* 46—3 Фр;¹⁵ исп. и инф. *јриволеџи* 2—4 Пож, 7 Пеш.

Од глагола који су у основи имали јат испред сонанта *ј* у прегледаним писмима регистровани су само облици глагола *огрејаџи* (*се*), *сејаџи* и *смејаџи* *се*, доследно у екавском облику: *огрејаџи* 42—2 НС (реч није читљиво написана); — *сејање* 19—15 Тем, *смеје* (*се*) 64—1 Тем, *смејаџи се* 17—11 Тем, 2—4 Пож, *смејо* (*се*) 46—7 Фр. Овамо, свакако, припада и пример *јосео* (= посејао) 19—5 Тем написан без *ј*.¹⁶

Мада се префикси *јре-* и *јри-* углавном чувају, регистровани су и примери који указују на њихово мешање, при чему су нешто бројнији они у којима је *јри-* замењено са *јре-* од оних у којима се место *јре-* јавља *јри-*:

¹⁰ У Архиву САНУ писма су под сигн. 1421; сређена су по азбучном реду према презимену адресанта и фасцикле су означене редним бројевима од 1 до 95. Уколико постоји више писама од исте личности, она су посебно нумерисана. Приликом навођења потврда, први број означава фасциклу, а други писмо у фасцикли.

¹¹ Места из којих су писма упућивана редовно су означавања одговарајућим скраћеницама, наравно када такав податак постоји на самом писму. Употребљене су следеће скраћенице: Ар — Арад, Бан — Бановци, Буд — Будим ВБеч — Велики Бечкерек, Вар — Варадин, Врш — Вршац, Зем — Земун, Ком — Коморан, Кулп — Кулпин, НС — Нови Сад, Панч — Панчево, НВар — Нови Варадин, ПВар — Петроварадин, Пеш — Пешта, Пож — Пожун, Сег — Сегедин, СК — Сремски Карловци, Сомб — Сомбор, Тем — Темишвар, Том — Томашевац, Фр — Фрањево, Чак — Чаково, Чер — Черевих.

¹² Вероватно локални назив за део Петроварадина; у попису насеља Војводине га нема.

¹³ Данас Нови Бечеј.

¹⁴ Појава аналошког *и* у облицима од инф. основе позната је готово свим војвођанским говорима, било као редовна било као казационална појава. У Срему су облици са *и* обичнији, а облици са *е* регистровани су само у јужном Банату (Берислав М. Николић, *Сремски говор*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XIV, сепарат 2, Београд, 1964, 314 — у даљем тексту: *Срем*; Павле Ивић, *О говорима Баната*, Јужнословенски филолог, XVIII, Београд, 1949—1950, 147 — у даљем тексту: *Банат*; Иван Поповић, *Говор Госпођинца у светлости бачких говора као целине*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, CDXXV, одељење литературе и језика, књ. 21, Београд, 1968, 42 — у даљем тексту: *Госпођинци*).

¹⁵ Уопштавање „инфинитног“ *е* у презентским облицима овог глагола позната је појава војвођанских говора (*Срем*, П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и ипипокавско наречје*, Нови Сад, 1956, 75 — у даљем тексту: *Ивић*, *Диј.*).

¹⁶ Војвођански говори нису у овом погледу јединствени. Док северни Банат, северо-западна Бачка и западни Срем имају углавном *-иј-*, јужни део Баната, југоисточна Бачка и источни Срем имају *-еј-* (*Банат*, 147—148, *Госпођинци*, 23, *Срем*, 111—112; Бранко Милетић, *Извештај о ипипипивању говора североисточног Баната*, Годишњак Задужбине Васе и Саре Стојановића, 1937, 7, 18 — у даљем тексту: *Кикинда*).

пре: *пребивајући* 2—4 Пож, *преварени* 38—3 НС, *прелазе* 14 Ада, *премешнем* 90—1 Врш, *пренебрегао* 2—6 Пож, *пренебрегавају* 38—1 НС, *прејоручији* 46—4 Фр, 76—1 НС, *прејоручиле* (се) 46—7 Фр, *пресјавила се* (= умрла), *пресјавиши се* 1, *пресјане* 86—1 Фр, *преседиши* 46—3 Фр, *прејивара* (се) 2—7 Пож, *прејивриши* 46—7 Фр;

пре- < *при-*: *предигао* 46—3 Фр, *приложено* 71—8 НС, *премораван* 19—2 Тем, *прејоведати* 42—4 НС, *пријаван* 71—4 НС, *пријављам* 71—1 НС, *пријављен* 50—4 Сомб, *пријавно* 2—6, 2—7 Пож, *пријивриши* 71—3 НС, *прихвашио* 2—6 Пож, *премешни* 2—1 СК; исп. и *пригужден* 59 Тем и *пригужден* 71—4 НС.

Префикс *при-* место *пре-* регистрован је само у примерима: *принеши* 74—2 НС, *приметајући* 50—2 Сомб, *приместио се* 52—3 Чер.¹⁷

Само у екавској форми јављају се: *пре* 71—2, 71—3, 76—1 (х 2), 76—2 НС, 16 НВар, 62—2 СК, 2—8 Пож; *пред* 52—3 Чер; *преко* 90—1 Врш, 2—4 Пож, 88—1 Сента.¹⁸

Поред више пута забележеног прилога *неколико* у овој форми у различитим местима (нпр. 71—1, 71—4 НС, 16 (х 2) НВар, 20 Ком, 81 Бан, 2—6, 2—7 Пож, 3 Буд, 48) само у писмима из Тем регистровани су облици са *ни-*: *николико* дана 19—3 и: док му нисам *николико* речи исказао 19—4 Тем.

У једном писму из Новог Сада забележен је облик *нигди*: књигу сам *нигди* забацио 44.¹⁹

Начин писања одричне форме глагола *јесам* у примеру *нијесам* 3 Буд и вокатива *дијеше* 71—4 (х 2) НС једини су примери који би указивали на евентуално присуство јекавских облика.²⁰

Прилог *где* употребљаван је доследно у свим писмима у форми са *-и*; (исп. *гди* 17—3, 17—4, 17—5, итд., 64—2 Тем, 46—7, 86—1 (в. пута), 86—3 Фр, 23—1 Том, 10 Чак, 69—1, 71—1, 71—5, 71—7 итд., 38—4, 76—1 НС, 36—2 Зем, 16 НВар; *ди* 76—1 НС, 42—2, 42—3, 42—4 (в. пута) итд., затим *гдигод* 77—2 Кулп, 46—3, 86—3 Фр, *гди-гди* 38—3 НС, *гди-који* 38—3 НС, *нигди* 34 НС).²¹

У екавској форми забележен је и прилог *овде* 38—3 НС, а у икавској *именица* *гнзидо* 42—3 НС.

¹⁷ У Срему *прб-* даје доследно *пре-*, а место *при-* често се јавља *пре-* (Срем, 112—113); истоветна је ситуација и у говорима Бачке (Госпођинци, 41—42), у Банату *прб-* > *при-* (Банат, 147) — међутим док у северним банатским говорима долазе примери типа *пријави*, *пријавари*, на југу је *прејави*, *прејавари* (н. д., 155).

¹⁸ У Банату увек *пре*, *преко*, adv., а граер. *priko*, али *прид*; *пре* и *преко* је и у Срему као и спорадично *прид*, док је у Госпођинцима *приш* и *прико* (Банат, 147; Срем, 113; Госпођинци, 41).

¹⁹ Док у Срему готово доследно *нб-* > *не-* (сем *доникле*) у бачким говорима се напоредно са *не-* јавља и *ни-* које се „углавном спорадично“ чује и у Банату (Срем, 113; Госпођинци, 42; Банат, 147).

²⁰ Јекавизам *дијеше* је широко распрострањен у војвођанским говорима (Банат, 147, Срем, 114, Госпођинци, 44).

²¹ „Икавски“ рефлекс *в* у овој речи је општа појава (Срем, 113—114; Банат, 147; Госпођинци, 41); смедеревско-вршачка група има *гди/негде* (Павле Ивић, *Мешто банатског херског говора међу српским говорима*, Нови Сад, 1958 (посебан отисак из Зборника Банатске Хере), 329 и 340.

2. В о к а л а. — Предлог *с* јавља се у овој форми и са покретним вокалом *а*; форма са вокалом *о* (*со*) није регистрована (за *с* *о*иим исп. примере нудже). На основу прикупљеног материјала не могу се утврдити нека правила о дистрибуцији краћих и дужих форми овога предлога. Може се констатovati само да су обе форме обичне и да се употребљава у без обзира на то којим гласом почиње наредна реч. Ипак се уочава тенденција да се испред фрикативних сугласника употребљава пуна форма предлога. Исп.:

с *особијом* *радосију* 2—8 Пож; *с* *оригиналним* *дрвешом* 2—4 Пож; — *с* *вами* 3 Буд, 19—8 Тем, 23—1 Пож, *с* *великим* *йрудољубијем* 4—2 Ар, *с* *новцем* 86—3 Фр, *с* *млеком* 64—1, *с* *радосију* 2—8 Пож; — *с* *друге* *сйране* 49—3 Пеш, *с* *концем* 71—8 НС, *с* *каковом* *радосију* 36—1 Зем, *с* *йером* 50—3 Сомб, *с* *йисмама* 86—1 Фр, *с* *йим* 36—2 Зем; — *с* *Савом* 81 Бан; *с* *свирејом* *неблагодарносију* 71—2 НС;

са *овим* 76—2 НС, *са* *ваши* *йреводи* 23—1 Том, *са* *лейим* *дијурнама* 71—8 НС, *са* *мојим* *суйругом* 13 Ада, *са* *мојим* *сином* 47 Пеш, *са* *мојом* *сесйром* 17—7 Тем, *са* *мојима* *многими* *йословима* 17—7 Тем, *са* *мојим* *сузама* 16 — НВар; — *са* *граматиком* 17—4 Тем, *са* *дукайима* 19—10 Тем, *са* *кафом* 19—2 Тем, *са* *йрвом* *йошйом* 19—3 Тем, *са* *йредисловијем* 23—1 Том, *са* *болесном* *снајом* 51—1 Бечеј; — *са* *Софронијем* 64—1 Тем, *са* *својим*(а) 71—2 НС, *са* *славенским* *окончанијама* 74—5 НС, *са* *сви*(х) *сйрана* 4—2 Ар, *са* *свим* *силама* 2—8 Пож, *са* *собом* 2—5 Пож; — *са* *мног* 17—1 Тем, 32 СК.

Форма *со* не јавља се у функцији предлога, него само као префикс. Према прикупљеним материјалу изгледа да је употреба префикса *со-* била лексички регулисана.²²

Са префиксом *со-* сложено је свега неколико корена:

собраји 4—1 Ар, *собирајте* 4—2 Ар, 2—1 СК, *собрала* Ар 4—1; у . *совесйи* 2—7 Пож; — *совешом* 69—1 НС, 2—7 Пож, *совеште* 52—3 Чер, *совештовайи* 19—12, 19—13, 64—2 Тем, *совешујем* 36—2 Зем, *совешују* 19—13 Тем, *йосовештовайи* *се* 14 Ада, (у првом издању Вуковог *Рјечника* нема *савјейи*, *савјештовайи*), — *совокуйишеле* 68 Панч, 50—1 Сомб, *совокуйишеле* 74—3, *совокуйленија* 50—2 Сомб, *совокуйиши* 20 Ком, *совокуйи* 17—7 Тем; — *свршиши* 2—7 Пож, *свршиши* 17—1, 23—1 Тем, 46—7 Фр, *свршиена* 76—2 НС, *свршиенсйвује* 74—2 НС, *свршиенсйвују* 76—2 НС (али: *свршиши* 7 Пеш, *сврши* 76—1 НС; *скуйиши* 50—2 Сомб, *скуйла* 76—2 НС, *скуйлено* 17—3 Тем); — *содержавайи* 2—5 Пож; *сожаленија* *достойна* 2—8 Пож, *сожалујем* 19—6 Тем, 74—1 НС, *сожалим* 17—5 Тем; — *сообшйиши* 19—8 Тем, *сообшйавам* 19—11 Тем, *сообшйиши* 71—3 НС, *сообшйим* 17—5 Тем, *соревнованије* 71—3 НС; — *сосйавленије* 71—2, 71—3, 71—8 НС, 4—2 Ар, *сосйојао* *се* 52—3 Чер; *сошвори* 2—1 СК; — *сочинишеле* 64—2 Тем, *сочиненија* 23—1 Том.

Као што показују наведени примери добар део ових речи представљао је називе везане за писменост (и штампање књига). То, с једне стране, објашњава њихову велику фреквенцију у овим текстовима, а с друге, и узроке њиховог губљења из језика, тако да оне ни у понарођеној форми нису остале у употреби. Оне које нису биле посебни термини углавном су сачуване, али у понарођеном облику.

²² Употреба префикса *со-* имала је углавном лексички карактер и у Видаковићевом језику (исп. *Видаковић*, 36).

Мањи број речи, углавном глагола, употребљаван је доследно са префиксом *са-*: *савише* 71—4 НС, *саслушаши* 2—7 Пож, *саставиши* 16 НВар, *састаши* 19—4 Тем, 3 Буд, *састанем се* 51—1 Бечеј, *састанемо* 17—2 Тем, *састанете* 46—9 Фр, 17—4 Тем, *састали* 16 НВар, *сасвим* 19—2 Тем, 51—1 Бечеј, 76—2 НС, 4—2 Ар, 38—6.

Редупликација предлога *с(а)* регистрована је само у неколико случајева. Несумњиво је да се о овој појави ради у примерима: *са шњоме* 19—2 Тем и *с шњима* 38—1 (х 2) НС. Међутим, у примерима: *сас свима* 38—1 НС, и *сас свим* 38—6 НС може се радити и о антиципацији консонанта *с* из наредне речи; исп. и *сасвим* 69—1 НС, 2—7 Пож, 51—1 Бечеј, 46—5, *са свим* 4—2 Ар, 2—8 Пож.²³

Предлог *к* је, како показује његова велика фреквенција у прегледаним писмима, био присутан у свакодневном говору, и саставни део изражајних средстава у војвођанској (грађанској) средини. Међутим, пунија форма овог предлога *ка* изостаје.⁴ Фонолошки склоп наредне речи овде није био од пресудног значаја за употребу краћих / дужих облика. Изгледа, међутим, да је употреба овог предлога била донекле лексички условљена. Наиме, најчешће се предлог *к* јавља испред облика личних заменица.

Ни употреба форме *ко* као да није била условљена фонолошким склопом наредне, управне речи, него углавном њеним морфолошким ликом. Наиме, обично се форма *ко* јавља испред речи у ненародном облику.

Од забележених примера исп.:

к мени 65 НС, 2—5, 2—6, 2—8 Пож, 88—1 Сента, 47 Пеш, 17—1, 71—4 *к мене* 19—14 Тем, *к вама* 16 (х 2) Вар 50—1 Сомб, 74—3 НС, 19—11 Тем, 19—8 Тем, 86—3 Фр, 2—4 Пож, 20 Ком, *к њој* 19—9 Тем, *к њему* 19—4 Тем, *к нама* 71—5 НС.

к једној цени 76—2 НС, *приспем . . . к мојем родитељу* 81 Бан, *к науки* 14 Ада, 2—6 Пож, *к славенском* (језику) 74—5 НС, *инклинацију имаду к сувој жалосној болести* 52—1 Чер, *к добро искусном говору* 52—1 Чер, *кад је к другом отишао* 2—6 Пож, *к шому* 46—1 Фр, 2—7 Пож, 14 Ада, *к шруду* 2—6 Пож.

ко добро управио 2—6 Пож, да се *ко другом* предмету окренем 2—8 Пож, *ко извиненију* 90—1 Врш, *ко коњу* привести 71—8 НС, 86—3 Фр, *к чиненију* 71—3 НС, *ко више права* 76—1 НС, *ко њојправленију* 2—6 Пож, *ко њочим* предметом 2—4 Пож, *ко њосвешченију* 2—8 Пож, *ко ћушању* приволети 2—4 Пож.

У вези са вокалом *а* могу се учинити још следеће напомене:

Именица *част* са овим вокализмом има значење 'део', а са значењем *поног* употребљаван је облик *чест*; нпр.: *слава и чест* 2—7 Пож, имао сам *ту чест* 16 НВар, *чести* [вам] не служе 32 СК, *чести* служити неће 49—2 Пеш, у *чести* превеликој 64—2 Тем, *чест* имала 88—1 Сента, *јочест* 52—3

²³ Удвојени предлог *сас* познат је свим војвођанским говорима, али је у неким његова употреба слободна, а у другима је везана „за облике личних заменица које почињу са њ- (саи њим и сл.).“ (Госићкици, 26; Срем, 361).

²⁴ Велики број примера са предлогом *к* показује да је он био особина говорног језика, мада се не може потпуно искључити ни евентуални подстицај за његову употребу који је могао доћи из језика тадашњих књижевних дела. То значи да би употреба финалног дат. без предлога у војв. говорима могла бити новија појава (исп. Госићкици, 219).

изићи 49—2 Пеш, изиде 76—2 НС, изишли смо 19—3 Тем, изишла 19—3 Тем, изишло 49—4 Пеш.³³

Глагол (*йо*)*слайти* има облике: *шаљем* 17—5 Тем, 8—1 Врш, 19 Фр, *йошљем* 19—20 Тем, 8—1 Врш, 10 Чак, 78 (ВБеч, 71—7 НС, *йошљейе* 69—2 НС, *йошљийе* 10 Чак, 77—2 Кулп, 69—1 НС, *йошље* 2—7 Пож. Исп. и инфинитив *шилайти* 90—1 Врш, 34 НС и 15, 46—10 Фр, 78 ВБеч, 68 Панч, 69—1 (х 2), 76—1, 76—2 НС, 2—5 Пож, *не шиље* 2—6, 2—7 Пож.³⁴

Исто тако реч за исказивање вероватноће *ваљада* забележена је само у наведеном облику (исп. 19—3 в. пута, 19—7, 10—12, 19—16 Тем).

Прилог *бадава*, такође забележен у писмима из Тем, вероватно је употребљаван у лику *бадјава* (у оригиналу написано *бадјава*).³⁵

Придев *лицемеран* је забележен у облицима који одговарају данашњем књижевном језику: *лицемерни пријатељ* 62—2 СК; исп. и *нелицемерно* 64—2 Тем.³⁶

У неколико случајева забележено је код глагола мешање наставака *-ну-* / *-ни-* у облицима изведеним од инфинитивне, односно презентске основе: *йроменула* 19—11 Тем, *йроменуи* 71—8 НС; — *бринила* 19—15 Тем, *бринио* 19—15 Тем — али *извиниши* 2—8 Пож, 49—3. Међусобни утицаји код глагола овог типа су позната особина војвођанских говора.³⁷

3. Редукција вокала. — Од свих вокала најчешће се редукује вокал *и*. У финалном положају регистровани су примери за губљење овог вокала код везника *или* и *али* и у упитној речци *ли*; исп. примере: *ви ил* ја 76—1 НС, по првој прилици *ил* пошти 10 Чак; — *ал* 19—2, 64—1 Тем, 65 НС, 5 Ар, 3 Буд, 49—2, 49—4 Пеш; — *јесте л* примили 86—3 Фр, *јесу л* задовољни 19—12 Тем, *јеси л* . . . бар задовољан 64—2 Тем, ако *л* би хотели 6 Панч, не би *л* 49—2 Пеш; *јесте л* их заслужили 23—2 да *л* ви што чујете 42—3. Наравно, регистровани су и случајеви у којима финални вокал није редукован: *је ли* жив 19—5 Тем, *јесте ли* здрави 65 НС, од пријатеља *ли* 2—7 Пож; за *или* нпр. исп. 71—4 НС, за *али* 64 Тем, 57 Бечеј.

Напоредне форме са крајњим вокалом и без њега регистроване су и за везник *ниши*; исп. *ниш* 49—3 Пеш и *ниши* 2—8 Пож.

До редукције вокала *и* у медијалном положају често је долазило у плуралским облицима императива, али су бројнији случајеви у којима је овај глас сачуван. Тако поред примера као што су: *изволије* 23—1 Том, 46—3 Фр, 49—5 Пеш, *кашије* 53—1 Пеш, *кажйе* 19—9, 49—2 (х 2) Пеш, *йишије* 53 Пеш. и др. налазимо и *говоришије* 19—9 Тем, *држйије* 71—2 НС, *ойросишије*

³³ Само са вокалом *-и-* забележен је овај глагол у језику *Видаковића* и *Орфелина* (*Видаковић*, 37; *Орфелин*, 155), док су обе форме имали *Венцловић* и *Рајић* (*Венцловић*, 153; *Рајић*, 56).

³⁴ Без вокала *-а-* облике овога глагола употребљавали су *Рајић* и *Видаковић* (*Рајић*, 64; *Видаковић*, 46).

³⁵ Присуство овог лика и у овим писмима указује на непрецизност Вукове локализације која је дата уз ову реч (исп. *Рјечник*, s. v.).

³⁶ Са истим спојним вокалом ова реч је регистрована и у *Видаковићевом* језику (*Видаковић*, 41) док ју је *Рајић* употребљавао и са спојним вокалом *-о-* (*Рајић*, 65—66).

³⁷ Глагол *йроменуи* је познати војвођизам против кога је већ и Вук устајао; исп. *Б. Милановић*, *Глаголи на -ниши с облицима йромене ну/не основа*, *Наш језик*, 7, Београд, 1955, 87—106.

5 Ар, *ишшиће* 19—3 Тем, 71—1 НС, 2—7 Поз, *иоздравити* 19—4, 64—1 Тем и др.

У медијалном положају вокал *и* је редукован и у прилогу *колко* 53.³⁸

Вокал *а* је често редукован у императивној речци *нека*; исп. *нек* 19—9, 19—10, 19—13 Тем, 42—2 НС, 49—1, 49—2 Пеш, 53 поред *нека* 49—2 Пеш.

Поред форме *нишиџа* (нпр. 86—3 Фр) ова заменица се неколико пута јавља и без финалног вокала: *нишиџ* 86—1 Фр, 10 Чак, 65 НС, 52—1 Чер, 36—1 (х 2), 36—2 Зем.³⁹

Без финалног вокала регистрован је и везник *него* у примеру: на част боље *нег* на живот свој пази 23—2 НС.⁴⁰

Без крајњег вокала употребљавани су и предлози *међу* и *између*; исп. *међ* синовма 2—5 Пож и *измеђ* 8. и 12. п. ф. маја 71—4 НС.⁴¹

Губљење овог вокала у акуз. јд. именица ж. рода забележено је само једном и то у примеру *на шољ кафе ђослао* [новце] 19—10 поред *на шољу кафе* [узмите новце] 19—9 Тем у писму истог аутора.

4. А с и м и л а ц и ј а и к о н т р а к ц и ј а в о к а л а. — Прелаз групе *-ао* у *-о* био је широко распрострањен; према материјалу из прегледних писама облици са сажетом групом *-ао* били су стандардно средство говорног језика. Али већи број примера у којима се секвенца *-ао* чува указује на то да је оваква форма ипак схватана као књижевна и да су аутори писама настојали да њу употребљавају.

бирао 52—1 Чер, *дошао* 69—1 НС, 2—5 Пож, *жеришовао* 57—2 Бечеј, *задржао* 68 Панч, *ишао* 78 ВБеч, *казао* 19—3 Тем, 2—4 Пож, 53, *могао* 8—2, Врш 17—1, 19—15 Тем, 10 Чак, 78 ВБеч, 57—2 (х 2) Бечеј, 3 Буд, 38—3, 65, 69—1 НС, 2 — (х 2) Пож, *морао* 19—5 Тем, 71—3, 71—8 (х 2), 52—3 Чер, *написао* 69—1 НС, *нашао* 19—8 Тем, 57—1 Бечеј, 48, *обрадовао* 48, *окресаво* 50—2 Сомб, *обрадовао* 19—9 Тем, *ошшишао* 19—2, 64—1 Тем, 57—2 Бечеј, 5 Ар, *иисао* 19—8 Тем, 71—1 (х 2), 74—3 НС, 2—4 Пож, *ђослао* 17—4, 64—2 Тем, 86—3 Фр, 57—2 (х 2), Бечеј 781 Бан, 69—2 НС итд.

верово 19—11 Тем, *дошо* 42—3, 65, 71—8 НС, *ексидиро* 50—1 Сомб, *изишо* 65 НС, *казо* 49—2 Пеш, *мого* 57—1 Бечеј, 37—1 ПВар, 52—1 Чер, 7, 49—3 Пеш, *обећо* 49—2 (х 2) Пеш, 2—6 Пож, *обрадовао* 19—1 (поред: *обрадовао* у истом писму) Тем, *ошшишо* 77—1 Кулп, *осећо* 42—2 НС, *ђосло* 42—3 НС, *јочо* 19—2 Тем, 36—1 Зем, *ђошо* 51—1 Бечеј, *јредо* 17—3 Тем, 57—2 Бечеј, *јрочитио* 50—1 Сомб (на почетку), *реко* 49—2 Пеш, *смайџа* 65 НС.

Сем у радном придеву секвенца *-ао* је регистрована још само у именици *ђосао* (ак.) 19—3 Тем која је забележена у наведеној форми, и у речци *као* 19—3 Тем, 74—5 НС, 2—1 СК која је поред наведене форме регистрована и са извршеном контракцијом: *ко* 49—2, 53.

³⁸ Редакција вокала *и* обична је у војвођанским говорима, а може бити и делимична и потпуна; исп. *Срем*, 318. и 320; *Госиођинци*, 68. и 70.

³⁹ Потпуна редукција вокала *а* забележена је у војвођанским говорима, али у другим речима (*Срем*, 315; *Госиођинци*, 68).

⁴⁰ Потпуна редукција вокала *о* у војвођанским екавским говорима забележена је у већем броју случајева него у овим писмима (*Срем*, 318; *Госиођинци* 68—69).

⁴¹ Поред (*из*)*међ*(у) у Војводини се јавља и (*из*)*мед* (*Срем*, 360; *Госиођинци*, 211; *Кикинада*, 31).

Остале вокалске секвенце у финалној позицији су далеко ређе. У погледу њиховог чувања, односно контраховања ситуација је следећа:

Секвенца *-eo* контрахована је само у радном придеву глагола *йочейи*: *йочо* 19—2, 19—8 Тем, 36—13 док се чува у облицима: *донео* 57—2 Бечеј, *узео* 19—3, 19—15 Тем, *изео* 19—2 Тем.

За секвенцу *-ио* забележен је по један пример са извршеном контракцијом и без извршене контракције: *учино* 49—4 Пеш и *налазио* 49—3 Пеш.

Само у два примера забележена је група *-уо*, а ни у једном примеру није извршена контракција: *освануо* 50—2 Сомб, *уздануо* 2—8 Пож, 36—1 Зем.⁴²

Заменички облици у којима је извршена контракција медијалне секвенце *-оје-* приближно подједнако су чести као и они у којима се она чува.⁴³ исп. примере:

мог 86—3 Фр, 71—8 НС, 2—8 Пож, *мога* 52—3 Чер, *мом* 19—9 Тем, 46—3, 46—4 Фр, 7 Пеш, *ком* 49—2, 76—1 НС, *моме* 19—11 Тем, 49—3 Пеш, *кому* 71—4 НС, *йом* 10 Чак, *йоме* 38—4 НС, *у свом делу* 38—1 НС итд.

мојег 19—5 Тем, 71—1, 71—3 НС, 88—1 Сента, 47 Пеш, *којег* 71—1 НС, *мојем* 71—3 НС, *мојему* 50—2 Сомб, *својем* 88—1 Сента, *својему* 50—2 Сомб, *којем* 2—7 Пож, *којему* 38—4, 71—2 НС, 74—5 и др.

5. Покретни вокали. — Појава покретних вокала није била регулисана неким правилима, али се ипак могу уочити извесне тенденције у њиховој дистрибуцији.

У ген.-ак. заменичко-придевске промене мушког (и средњег) рода чешћи су примери без покретног вокала *-а*, па чак и у случајевима када су уз именицу употребљене две одредбе; исп.

мог 29—1 Тем, 2—7 Пож, 86—1, 86—3 Фр итд.; *мојег* 71—1 НС, *самог* 2—5 Пож, *којег* 71—1 НС, *нашег* 2—1 СК, 71—4 НС, *вашег* 2—7 Пож, 86—2 Фр, *овог* 2—7 Пож, *срейног* 19—13 Тем.;

йог *мог* *мазгова* 19—3 Тем, *мог* *љубезног* *сина* 19—3 Тем, *од свог* *мојег* 19—5 Тем, *нашег* *милог* *сина* 19—9 Тем, *брата* *мог* *малог* *Милоша* 2—8 Пож, *од сваког* *даљшег* *извиненија* 71—5 НС, *без сваког* *мог* *даљшег* *ушчерба* 71—2 НС, *у досадашњег* *живота* *мојега* *времену* 71—3 НС итд.

Наравно, ови падежи се јављају и са покретним *-а*: *држким* за *мерйвога* 64—1 Тем, *људи* *садашњега* *века* 64—2 Тем, *на* *мога* *сина* 19—9 Тем, *мога* *Миливоја* 19—4 *онога* *нема* 64—1 Тем, *йога* *ради* 44 СК, *мојега* *сина* 14 Ада, 52—1 Чер.⁴⁴

Са покретнима *-а* јављају се и плуралски облици дат.-инстр.-лок: по *нашим* *вапарцима* 17—5 Тем, у *свима* 74—5 НС.

⁴² У Срему „контракција вокалских група доследно је спроведена у радном глагол-ском придеву ако је први од два вокала који припадају завршној вокалној групи неакцент-ован (и) . . . ако се . . . не развије секундарно в . . . Једино група *-ио* није уопште контрактибилна“ (Срем, 322) У другим случајевима контракција није „обавезна и доследна, али (је) довољно честа“ (исто). Слично је и у бачким и банатским говорима (*Госпођинци*, 71 и д., *Кикинда*, 17—18, *Банат*, 146 — примери дати за илустрацију друге појаве).

⁴³ Краћи облици су били ближи готово свим писцима са војвођанског подручја чији је језик испитан (*Венцловић*, 190; *Досијеј*, 36; *Рајић*, 69—70; *Радичевић*, 65, *Видаковић*, 50).

⁴⁴ Облици без покретног *-а* били су далеко фреквентнији у Видаковићевом језику, наравно уколико није употребљавао рускостолненске облике (*Видаковић*, 80 и и нап. 339).

Покретни вокал -у ретко се јавља у дативу; забележио сам само ове примере: *благодарному срцу* 2—7 Пож, *оному* 2—4 Пож, *кому би посветио* 36—3 Зем, *оному кому* 64—2 Тем, *к њој* 74—5 НС, *мојему благодетељу* 50—2 Сомб, *мој сину* (али и: *мом оцу*) 19—9 Тем; *мојему сину* 69—1 НС.

Бројнији су примери с овим покретним вокалом у локативу; исп.: у *којему* 38—4 НС, *о којему* 74—5 НС, у *објављенију вашему* 74—3 НС, у *вашему њисму* 38—3 НС, *јо желанију вашему* 7 Пеш, у *овој* 50—4 Сомб, *о њој* 8—1 Врш, 74—5 НС, *јри њој* 65 НС, у *свачему* 2—6 Пож; у *народу сербском* 74—5 НС.

Од примера без покретног вокала исп.: у *роду нашем* 49—1 Пеш, *јри сшаром мом јринцијалу* 71—2 НС, у *овом мом јушу* 46—3 Фр.⁴⁵

Покретни вокал -е обично се јавља у локативу сг.; нпр.: у *роду српскоме* 64—2 Тем, *јешкоме насшанку* 42—2 НС, *исшоме* 49—2 Пеш, *о моме сину* 19—11 Тем, *јо обичају моме* 49—3 Пеш, *на овоме свешу* 88—1 Сента, 64—2 Тем, у *овој месш* 46—3 Фр, у *серцу швоме* 64—2 Тем, *о њој* 14 Ада, у *шоме* 14 Ада, 38—4 НС.

Овај покретни вокал се јавља и у инстр. сг. личне заменице трећег лица: с *њиме* 46—3 Фр, *са шњоме* 19—2 Тем.

Затим, он се јавља и код неких непроменљивих речи: *веће* 64—2 Тем, 46—5, 46—6, 46—4 (х 2) Фр, *саде* 46—3 Фр, *јошш* (исп. и т. 13).⁴⁶

Од непроменљивих речи са покретним вокалом -у забележена је само *јрошш* 46—9 Фр.

Од покретних вокала код непроменљивих речи најобичнији је вокал -и. Наравно и његова употреба је произвољна, а приближно су подједнако чести облици са покретним вокалом и без њега; исп.: *кад* 79 (х 2) Пож, 80, 49—1 Пеш, *када* 47 Пеш, *сада* 74—5, 75—2 НС, *куд* 49—4 Пеш, *ниошкуд* 49—3, *скуда* 2—4 Пож, *суд* 49—1 Пеш.

Предлог *около* забележен је без финалног вокала у примеру: *окол млади воћкица* 50 Сомб; исп. и *ушав* на вас 19—14 Тем, као и заменицу *свак* (— свако) у 64—2 Тем.⁴⁷

6. В о к а л н о р. — У вези са начином писања — обележавања овога гласа потребно је учинити неколико напомена. У погледу означавања вокалности овога гласа ситуација је двојака. С једне стране, налазе се бројни примери у којима се речи са овим вокалом писане без икаквог знака за обележавање вокалности гласа р. С друге стране, јављају се мање бројни примери у којима се испред р пише знак е. Мада би се могло допустити да је овај знак, макар у неким случајевима, имао и гласовну а не само ортографску вредност, са довољно оправданости може се сматрати да знак е долази у првом реду да обележи вокалност гласа р. На овакав закључак упућује велики број

⁴⁵ У данашњем језику покретно -у се сматра архаичном особином, поготово у источном језичком подручју. Подаци које наводе испитивачи језика појединих писаца указује донекле на време и правац губљења ове појаве; код Доситеја -у је било подједнако обично и у дат. и лок.; код осталих писаца из Војводине са покретним вокалом био је обичнији локатив, а код писаца пореклом из Србије — Вук и Видаковић — датив (исп. Видаковић, 81 и нап. 341 и 343; М. Ивић, *Једно поређење*, 119).

⁴⁶ У Видаковићевом језику покретни вокал -е био је редак (Видаковић, 81 и нап. 342).

⁴⁷ До губљења финалног вокала у овим примерима вероватно је дошло елизијом.

речи писаних без икаквог пратилачког вокалног знака, као и случајеви у којима су исте речи писане на различите начине, тј. са *p* и са *ep*. У сваком случају изговор *ep*, уколико је до њега долазило, представљао је спорадичну појаву.

Од примера забележених у писмима исп.:

врло 36—2 Зем, са . . . *дрвѣиом* 2—4 Пож, *држе* 48, *држи* 64—1 Тем, 3 Буд, *држати* 2—5 Пож, *задржи* 53, *одржим* 19—9 Тем, *српји* (дат.) 2—7 Пож, *Српкиња* 4—1 Ар, *срцу* 2—7 Пож, *йрви* 19—2 Тем, 2—5 Пож, 49—2 Пеш, *йрговац* 49—2 Тем, *йрпји* 2—7 Пож, *йрпји* (импер.) 38—2 НС; — *четврѣио* 2—5 Пож, *врло* 19—7 Тем, *држати* 19—13 Тем, 3 Буд, *држим* 47 Пеш, 64—1 Тем, 74—5 НС, *држи* 63—1 Тем, по *йрвој* прилики 19—1 Тем, 50—4 Сомб, *йрговаца* 19—15 Тем, *црква* 19—14 Тем.⁴⁸

7. У речима које су некад имале *д* у прегледаним писмима редовно се јавља народни рефлекс *-у-*, а само по изузетку се јавља група *-ол-*. Мало-бројност регистрованих случајева са *-ол-* недвомислено указује на то да се у тим случајевима ради о књишком утицају, а не о особини разговорног језика. Свакако да су речи са овим континуантом *д* биле далеко обичније у текстовима писаним „узвишеним“ стилем, што би најбоље могло показати испитивање језика оваких текстова. Поред разлика у стилу, свакако да се чешћа појава *-у-*, односно *-ол-* може условљавати одређеним лексичким јединицама.

Да би се добио приближан однос између речи употребљених са *-у-* и *-ол-* навешћу нешто више примера:

дубок 86—2 Зем, *дуг*, 31, 71—8 НС, *дуга* 175, 64—1 (х2) Тем, 71—7 НС, *дугове* 19—9 (х 2), 2—7 Пож, 64—2, *дужан* 2—7 Пож, 71—8, 31, НС, *дужни* 19—7 Тем, *дужна* 31 НС, *дугог* 71—2 НС, *йозадуго* 71—8 НС, *задуго* 64—2 Тем, *дужносѣи* 64—2 Тем, 71—2, 71—4 НС, 2—7 Пож, *дужносѣи* 71—4 НС, 2—5 (х 2) Пож, *дужносѣију* 71—4 НС, *дужносѣије* 2—1 СК, *йуно* 31 СК, *сунце* 2—4 СК;

исѣолним 71—4 НС, не *исѣолни* 1, по *должносѣи* мојеј 38—1 НС.

Облици радног придева на *-л* готово да нису употребљавани. Поред огромног броја примера у којима је у радном придеву финално *-л* прешло у *-о* у тексту писма су забележена само два са *-л*, што очигледно показује да се не ради о особини говорног језика: *йримил* јесам 47 и *разумел* јесам 47 Пеш.

КОНСОНАНТСКЕ ОСОБИНЕ

У инвентару консонаната готово да нема разлике између савременог књижевног језика и језика ових писама. Присутни су сви консонантни који постоје и у данашњем књижевном језику; сугласник *з* који се јавља данас у неким дијалектима регистрован је само у примеру *зло* болестан 64—1 Тем.⁴⁹

⁴⁸ Анализа материјала из Видаковићевог језика показала је да је писање слова за означавање вокала уз *p* вокално имало у првом реду ортографски карактер (Видковић, 25—26).

⁴⁹ У банатским говорима је регистрована „појава фонеме *з* у ограниченом броју речи“ (Банат, 149).

8. **Консонант х**. — Поступак аутора писама приликом обележавања овог гласа одражава с једне стране стање у њиховом говору, а с друге тенденцију да се овај глас обележава бар у неким позицијама. Уочљива је тенденција да се овај глас боље чува, обележава у иницијалној него у медијалној позицији, а у медијалној последније него у финалној; међутим, ни у једном случају обележавање овог гласа није доследно вршено.⁵⁰

Списак лексема у којима се јавља иницијално *х* прилично је ограничен, а њихова фреквенција је мала; нешто су фреквентнији једино облици глагола *хити*, док су остале речи са почетним *х* употребљене свега једном или два пута.

Мада су случајеви у којима је обележено *х* у облицима глагола *хити* чести, бројни су и примери у којима се оно не пише: *хоћу* 50—2 Сомб, *хоће* 2—4 Пож, 17—2 Тем, *хоћеће* 71—1 НС, 46—3 Фр, 52—2 Чер, *хоћећу* 17—4 Тем, 38—1 НС, 50—4 Сомб, 47 Пеш, *хоћео* 38—4, 2—6 Пож, *хоћео* 19—4 Тем, *хоћела* 86—2, *хоћели* 74—2 НС; — *оће* 49—4 Пеш, 64—2 Тем, 65 НС, *оћу* 36—2 Зем, 19—2, 19—8 Тем, *ћели* 19—5 Тем, 23—2 Тем.

Са *х* у иницијалном положају забележене су и следеће речи: *хаљина* (г. пл.) 53, *хараћеру* 71—8 НС, *хасниши* 47 Пеш, *хасне* 19—14 Тем, *хасну* 19—10 Тем, *хиладу* 19—9 Тем, *хити* 46 Фр, у *хитоси* 71—6 НС, *хладна* 65 НС, *ходам* 86—1 Фр, *ходу* 2—1 СК, *Хорваћанин* 76—2 НС, *храбрећи се* 14 Ада, *хране* (= чувају) 74—5 НС, *Крста Христова* 2—4 Пож, *Християнски* 52—1 Чер, за *хатар* 53—2 Чер, *худог* содружества 2—6 Пож.

За изостављање, неписање *х* у овом положају исп. *ладно* 17—2 Тем, 71—8 НС, *ладне* воде 86—1 Фр, *раном* 71—4 НС, *ране* (3 през.) 53.

И речи са *х* у медијалној позицији нису фреквентне; више од десет пута употребљен је само глагол *находиши* (*се*), док се остале јављају знатно ређе. Облици глагола *находиши* (*се*) доследно су употребљавани са *х*: *находим* 76—2 НС, *находи* 14 Ада, 71—3, 76—2 НС, 2—1 СК, *находиши* 8—1 Врш, *находиће* 2—7 Пож, 19—5 Тем, 2—1 СК, 36—1 Зем, *находе* 76—1 НС, од . . . *находећи* се књига 76—2 НС.

Остале речи забележене са *х* у овој позицији имају далеко мању учесталост: *захитева* 47 Пеш, *захитевамо* 36—2 Зем, *захитеваће* 76—2 НС, *духа* вашег 71—2 НС, *духовог сина* 71—2 НС, у *парохов* квартир 64—2 Тем, *приходи* 2—1 СК, *жеља* . . . *приходећа* 76—2 НС, на *сипхови* 2—5 Пож.

Сем посесивне заменице за треће лице плурала која је забележена без *х* више пута (доследно), све остале речи које су написане без *х* у медијалној позицији имају веома малу учесталост.

За заменицу *њихов* исп.: *њив* [језик] 20 Ком, *њива* родбина 78 ВБеч, за сигурност *њиву* 69—2, НС, по пришествију *њивом* 68 Панч, по *њивој* ћуди 74—3 НС, *њиве* очи 69—1 НС, *њивим* обичајима 36—1 Зем.

За губљење *х* у медијалном положају исп. и примере: да га *манем* 46—3 Фр, *сипаоша* 46—4 Фр, у *сипау* 19—8 Тем, *сипаја* 17—5 Тем, на *сипајске* судове 71—8 НС; исп. и *сипа* 19—9 Тем.

⁵⁰ „Још је Вук констатовао да се сугласник *х* у војвођанским говорима не изговара“ (*Госпођинци*, 143), а „изузетци су ситни и често секундарни: *хрђав*, *хома*“ (*Банаш*, 149).

Са најмање доследности *x* је писано у финалној позицији. Без *-x* се редовно пише прилог *одма*[x], а готово доследно без *-x* долази и ген. пл. заменичко-приведске промене и 1. сг. аориста.

одма 17—3, 59 Тем, 23 (х 2) Тем, 71—1, 71—5, 74—2, 74—4, 74—5, 76—2 НС итд. — *школски* послова 2—8 Пож, од *наши* некоји родољубаца 14 Ада, код *ови* *наши* *млади* спаија 17—5 Тем, *ови* дана 19—8 Тем, *имам мали* [граматика] 32 СК, за *њи* 49 Пеш, *неки* списатеља 38—3 НС, *свакојаки* *невоља* 64—2 Тем, *ови* дана 65 НС, *нераздаиши* књига 68 Панч, *сребрени* 69—1, 69—2 НС итд; — *не могу* 3 Буд, *ојидо . . . враиши се . . . йроведо* 42—3 НС (Сер), *не могу, не би, дођо, видо, изгоре, йройаде* (све) 42—3 НС, *чека* 46—5 Фр, *морадо* 71—1 НС, *не дођо* 86—1.

Поред бројних примера који потврђују губљење *x* у финалном положају, регистровано је само неколико случајева у којима се оно у овој позицији пише: *мах* (асс.) 64—2 Тем, *писма којих* 71—2 НС, *многих* списатеља 74—2 НС и *улучих* 15 Фр. Именица *йарох* 4—3 Ар забележен је само са овим фонетизмом, док се поред *сиромах* 65 НС налази и *сиром* 13—11 Тем.⁵¹

У корену *хвал-* иницијална консонантска секвенца је прешла у *ф-*, што се веома често огледа и у писању, али не доследно; бројни су и примери у којима се ова промена огледа, као и они у којима се чува примарна група:

фала богу 19—13 Тем, 76—1, 76—2 НС, богу *фала* 17—4 Тем, 52—2 Чер, *фала* господу 19—2, 19—6, 19—11, 19—15, 19—16, 19—17, Тем, *фала* 46—6 Фр, себе *фалииши* 52—3 Чер, *фали* 19—9 Тем, *фалиише* 6 Панч, *фалу* 19—12 Тем, *фалииши* 17—3 Тем, *зафалујем* 46—7 Фр;

хвала богу 3 Буд, 64—2 Тем, 71—1, 74—3 НС, 77—1, 77—2 Кулп, *хвала* 2—1 СК, 17—6 Тем, 71—4 НС, *захвалујем* вам 46—11 Фр, *захвалииши* хоћу 19—9 Тем, *йохвално* [слово] 19—3 Тем.

У неколико примера је место секвенце *-хв-* писано *-хф-*: *захфалииши* 19—11, *захфалујем* 19—14, *захфалио* 19—3 (све) Тем.

Наведени примери показују да је прелаз групе *(-)хв-* > *(-)ф-* био извршен код свих аутора писама, као и то да је код њих већ постојала изграђена свест о супстандардности ове форме. Њихово настајање да избегну њену употребу огледа се у честом писању *(-)хв-*, као и у контаминирању ових двају проседеа, тј. у писању *(-)хф-*.

У корену *хвай-* место секвенце *(-)хв-* јавља се само *-(в)-* у примеру *йриваишила* 4—1 Ар, али је регистрован и пример у коме се ова секвенца пише *йрихвайишо* 2—6 Пож.⁵²

Са сонантом *в* сугласник *х* је супституисан у примерима *сув* 52—1 Чер и *кувани*.

Као супституент за *х* сугласник *к* се јавља углавном у облицима глагола *хйеиши* и глаголима сложеним са њим: *не кйе* 62—2 СК, *не кйео* 42—2 НС, *кйео* 19—4 Тем, *закйеао* 50—4 Сомб, *закйеаише* 52—2 Чер, по *закйеању* 19—14 Тем, 57—2 Бечеј, 86—1 Фр.⁵³

⁵¹ И. Поповић сматра да је у форми *сиром* дошло до супституције *-ах* са *-аџ* (*Госпођинци*, 145).

⁵² Различита судбина групе *хв* у коренима *хвал-* и *хвай-* позната је и из литературе о војвођанским говорима (*Срем*, 326; *Госпођинци* 152—153).

⁵³ За Госпођинце а и остала места у Бачкој И. Поповић бележи *к* „само у позајмицама из књижевног језика и из туђих језика“ (*Госпођинци*, 144—145).

1—1, 19—2, 19—3, 19—8, 19—9, 19—11 Тем, *и њим* 19—12 Тем, *и њима* 38—1 НС, 49—4 Пеш, исп. и *с њима* 38—1 НС.⁵⁸

11. Дисимилација. — Секвенца састављена од две назалне фонеме дисимилирала се ако друга фонема у секвенци није била палатална. Међутим, дисимилација није вршена доследно, тако да поред случајева у којима се чува секвенца *мн-*, као што су: *много* 17—6, 19—6, 19—12, 19—13, 64—2, 71—3, Тем, 46—1, 46—8 74—5, 76—2 НС, 2—7 Пож, 48, *многи* 64—2 Тем, 74—5 НС, *многима* 74—5 НС налазимо и: *млого* 19—5, 19—6, 19—15 Тем, 32 СК, *млоги* 19—11 Тем. *млоге* 2—6 Пож.⁵⁹

Ако је друга фонема у секвенци састављеној од назалних сонаната била палатална, до дисимилације није долазило. Такав случај је у облицима именице *сумња* и глагола *сумњати*: *сумња* 2—5, 2—7 Пож, *сумње* 2—7 Пож, у *сумњи* 71—4 НС, *сумњу* 19—2, 19—7, 19—8, 19—10, 19—16 Тем, *не сумњам* 2—1 СК, 2—5 Пож, 17—7 Тем, 4—2 Ар, *сумњати* 2—4 Пож, *сумњао сам* 19—11 Тем.⁶⁰

12. Упрошћавање сугласничких група. — Од сугласничких секвенци у иницијалном положају упрошћавале су се:

гд-: *гди*, *ди* (в. примере у т. 1);⁶¹

тк-: *тко* 71—4 НС, 38—6 НС 49—2 Пеш,

когод 57—2 Бечеј, *нико* 2—4 Пож, 17—3 Тем.⁶²

Група *кћ-* у облицима именице *кћи* чува се: *кћер* 19—2 (х 2), 19—15 Тем, *кћери* 17—3 Тем.⁶³

У сугласничкој секвенци (-)*хћ-* може доћи до губљења првог консонанта секвенце или, пак, до супституције консонантом (-)*к-* при чему се новонастала секвенца не упрошћава (примере в. у т. 8).

У погледу чувања, односно упрошћавања медијалних консонантних секвенци ситуација је следећа:

-вд-: До упрошћавања ове секвенце губљењем првог члана долази, али се оно не врши доследно: *овде* 13 Ада, 16 НВар, 17—7 Тем, 35 Баја (х 2), 51—1 Бечеј, 64—2 Тем, 74—5; — *оде* 77—1 (х 2), 77—2 (в. пута и једном: *овде*) Кулп, 53;⁶⁴

-вљ-: Оба члана ове секвенце се у регистрованим примерима чувају: *оурављао* 7 Пеш, *уурављено* 2—8 Пож, *йрейурављенима* 36—7 НС;⁶⁵ *не забораваљам* 64—2 Тем, *йоздрављају* 19—12 Тем.

⁵⁸ „Врло је чест прелаз с испред заменичког *њ* у *ш*“ (Срем, 330), а тако је и у бачким говорима (Госпођинци, 156).

⁵⁹ Група *ин* у војвођанским говорима се дисимилије у *мл* (Срем, 333; Госпођинци, 154).

⁶⁰ О судбини ове као и осталих група и ван војвођанских говора исп. већ цитирани рад З. Павловић-Стаменковић.

⁶¹ Група *гд-* се упрошћава само у прилогу *гди* уколико он није сложен (Срем, 333; Госпођинци, 41; Банат, 147).

⁶² За говор Госпођинаца Поповић наводи да се група *ћк-* чува али као потврде наводи само облике глагола *ћкајти* (Госпођинци, 156). Међутим, примери које даје другим поводом показују присуство упитне заменице *ко* (нпр. на стр. 227).

⁶³ Иницијална консонантска секвенца код ове именице се окازیонално упрошћава (Срем, 333; Госпођинци, 156), али у Бачкој обавезно долази *ћерка* (Госпођинци, 156).

⁶⁴ У истој лексеми ова група се упрошћава у говорима Срема и Бачке (Госпођинци, 139, Срем, 334).

⁶⁵ Упрошћавање групе *-вљ-* није у подједнакој мери захватило све војвођанске говоре, а најчешће је у северним банатским говорима (Госпођинци, 138—139; Бан. Хере, 333, Кикинда, 20).

-тс-: Упрошћавање ове консонантске секвенце не врши се испадањем једног од њених чланова него се место секвенце јавља нова фонема, африката *ц*: *брацки* (прил.) 19—11 Тем (*х* 2), *брацку* љубов 19—15 Тем, на *грацкој* граници 19—3 Тем;⁶⁶

-тн-: Губљење другог члана секвенце не врши се доследно, чак ни у писмима из истих места: *мејнуиши* 19—7 Тем, *мејниши* 19—11 Тем, — *мејнуиши* 6 Панч, *мејиши* 17—7 Тем, 36—3 Зем, *мејнувиши* 71—3 Тем;⁶⁷

-тств-: У овој четворочланој секвенци губи се први, плозивни члан: *йроклесишво* 19—14 Тем.

У примерима као што су: *ојравиши* 38—7 69—1 НС, 49—5 Пеш, *ојрави* 53, *ојравља* 7 Пеш не мора се радити о упрошћавању групе -*иш*-, односно у овим примерима није ни морала постојати ова секвенца већ да је глагол могао бити сложен са префиксом *о-*; исп. и *ојишиши* 53.

Финална секвенца -*си* доследно се чува: *власи*, 64—2 Тем, *коси* 69—2 НС, *сигурноси* 69—2 НС, у *болеси* 19—15 Тем, *јароси* 19—14 Тем, *радоси* 2—8 Пож.⁶⁸

У примеру *невеш* [и] 19—3 Тем вероватно се ради о писарској грешци, а не о губљењу сугласника у финалном положају.

Секвенца -*и* *ћ*- која се практично остварује у футуру глагола с инфинитивом на -*иши*, упрошћава се као и у савременом књижевном језику, губљењем експлозивног консонанта: *гледаћу* 71—4 НС, *имаћу* 52—1 Чер, 48, *јавићеише* Чер, 52—1, *йисаћу* 2—4 Пож, *йримићу* 52—2 Чер, *йосиараћу се* 57—1 Бечеј.

13. Остале сугласничке појаве

Што се тиче гласовних алтернација *к/ц*, *г/з* и *х/с* у дат.-лок. именица женског рода, ситуација је следећа:

— недостају примери који би потврђивали алтернацију *х/с*;

— за именице чија се основа завршава консонантом -*г*- регистровани су само примери у којима се овај сугласник јавља и у дат.-лок.: по *вашој налоги* 19—13 Тем, по *налоги* вашој 74—1 НС;

— од именица са основом на -*к*- регистровано је *ц* код именице *йрилика* у лок.: по *йрилици* 42—2 НС, 78 по сигурној *йрилици* 46—2 Фр, 35 Баја, 15, по . . . *йрилици* 2—5 Пож и *рука*: у *руци* 36 Зем. Од осталих именица забележени су само облици са -*к*-, а са тим консонантом у лок. регистрована је и именица *йрилика*: у . . . *грамайици* 76—1, 76—2 НС, у *науки* 69—1 НС, његовој *науки* 19—10 Тем; — у *йолийици* 37—1 ПВар, у мојеј *йракийици* 86—2 Фр, *йо йрилици* 50—4 Пож, по *йрилици* 74—4 НС, *йрилици* (лок.) 77—2 Кулп, 10 Чак, у *Норд Америци* 49—5 Пеш, *к науци* 2—6 Пож.⁶⁹

⁶⁶ Вук „истиче да је изговор [групе *иш*] са *ц* нормалан“ (иако пише *ц* само у *љуици*)“ (П. Ивић, *Вуков Рјечник*, 118).

⁶⁷ Упрошћавање сугласничке групе у овом глаголу врши се у свим војвођанским говорима (*Срем*, 334, *Кикинда*, 28; *Банат*, 145, *Госпођинци*, 157).

⁶⁸ Губљење финалног -*и* у овој секвенци познато је из многих говора. „Распрострањеност појаве је огромна. Тако напр. на истоку наше језичке територије она прекрива зону од бугарске границе па до тока Бегеја у средњем Банату“ (*Бан. Хере*, 333). У *сремским* и *бачким* говорима ова се група добро чува (*Срем*, 333; *Госпођинци*, 157).

⁶⁹ Аналошко успостављање сугласника основне *к*, *г* (*х*) у овим облицима захватило је многе народне говоре, па и војвођанске (*Срем*, 339—340; *Кикинда*, 24; *Госпођинци*, 171). Иста појава је регистрована и у језику старијих војвођанских писаца (исп. *Видаковић*, 64 и нап. 279).

Поред придева *срећан* јављају се и облици са *-и-* у основи *срећан*: 86—2 Фр, 50—2 (х 2) Сомб, 2—5 Пож, *срећна* 2—6 Пож, *срећно* 17—11 Тем, 86—1 Фр, *срећне* матере (асс. рл.) 86—1 Фр, *срећно* 49—1 Пеш, 71—3 НС, *срећног* 19—13 Тем, *срећни* 16 НВар.⁷⁰

Глагол *моћи* има, по правилу, у облицима презенте сугласник *-ж-*; нпр. *може* 19—13 Тем, *можеће* 69—1, 76—1 НС, али *моје* 64—2 (х 2) Тем.

Именица *слобода* и речи изведене од ње јављају се са иницијалном групом *сл-*: *слободу* 77—2 Кулп, *слободно* 71—6 НС, *слободна* кућа 47 Пеш.

Глаголски прилог садашњи глагола *љубићи* гласи *љубљећи* (64—2 Тем, 36—2 Зем) са *-љ-* аналошки унетим према облицима у којима је оно фонетског порекла.

Иницијална група *сй-* у речима страног порекла није регистрована, него се, у складу са немачким изговором, јавља *шй-*: на *шйецификацији* његовој 69—1 НС, моју *шйецификацију* 69—2 НС, [три] *шйишйендија* 2—4 Пож, *шйишйендиума* 76—1 НС, *шйишйидије* 2—4 Пож.

Радни придев глагола *йусишйи* забележен је у облику *йушйишйи* са *-ш-* аналошког порекла.

Прилог *још* јавља се у три облика; поред наведене форме регистроване су још и *јошйи* и *јошйе*. Најфреквентнији је облик *јошйи*:

још 46—4 Фр, 64—1, 64—2 (х 2) Тем, 71—2, 71—5 (поред *јошйи*), 71—6 НС, 9—10, 49—1 Пеш.

јошйи 19—11 Тем, 50—2 Сомб, 38—2, 38—3, 38—6, 42—1, 71—1, 71—4 (х 2), 76—1 (в. пута), 76—2, 14 Ада, 36—2 Зем, 2—1 СК, 52—1, 52—3 Чер, 16 НВар, 35 Баја итд. *јошйе* 46—7 Фр, 2—4 Пож.⁷¹

Прилог *ојей* забележен је једном са протетичким *ј-*: *јојей* 64—1 Тем.

Према књижевном *госйођа* у писмима се редовно употребљава облик *госйоја*; исп. од његове *госйоје* 19—9 Тем, пред *госйојом* 19—2 Тем.

У многим речима које су у књижевности употребљаване са рускословенском групом *-жд-*, у овим писмима се јавља народни рефлекс *-ђ-*, нпр.; *међу* 19—3 Тем, 13 Ада, 2—4, 2—5 Пож, *међушйим* 35 Баја, *йређашњи* књига 49—5, *йакођер* 19—2, 19—3, 19—5 (х 2), 19—11 (х 2) Тем, 71—2, 71—4, 71—7, 74—3, 74—5 НС, 2—1 (х 2) СК, *йређе* 46—3 Фр, 57—2 Бечеј, 50—1 Сомб, итд., *увеђен*, *увеђени* 19—11 Тем, *усађено* 2—4 Пож. Међутим и у писмима се, са мање доследности, јавља и група *-жд-*, као у примерима: *надежда* 71—5 НС, *надежду* 2—6 Пож, *йренужден* 59 Тем, *йринужден* 71—4 НС, *измежду* 76—2 НС.

⁷⁰ Обе форме су регистроване у Вуковом *Рјечнику*, као и у Видаковићевим и Змајевим делима, док је Радичевић употребљавао само *срећан* (Видаковић, 88; Радичевић, 76).

⁷¹ Сва три облика су била присутна и у Вуковом језику (П. Ивић, *Вуков Рјечник*, 121), истина, последњи са партикулом *-р*.

⁷² У овим примерима би се могло радити било о губљењу звучности у финалном положају (исп. *Срем*, 328) или о посебном изговору *-к-*, *-г* на крају речи „са палаталном аспирацијом“ које бележи И. Поповић, не само за говоре Бачке, него и Срема и Баната (*Госйођици*, 134—135).

⁷³ Тенденција продирања *-о-* место *-е-* није подједнако изразита у војвођанским говорима; „највећа је на североистоку Баната, на линији Кикинда—Радојево, али се осећа свуда“ (*Банай*, 151); исп. и *Срем*, 336; *Госйођици*, 161.

МОРФОЛОГИЈА

Именице

Поред напомене које је неопходно дати у вези са појединим падежима и променом неких именица треба одмах у почетку констатовати да се форме именица женског рода на -а у ген., дат., инстр. и лок. сг. и ном. (ак.-вок.) и ген. пл. употребљавају доследно у оном облику који имају и у књижевном језику.

У деκлинацији именица треба указати и на следеће појаве:

14. Вокатив. — У вок. сг. именица м. рода дистрибуција наставака -е и -у готово доследно одговара стању у данашњем књижевном језику; исп. *боже* 17—5 Тем, 38—3 НС, *браће* 19—3, 64—2 Тем, *господине* 32 СК, 16 НВар, 5 Ар итд., *домине* 71—7 НС; *благодетељу* 71—2 НС.

На ширење наст. -у и на именице са тврдим консонантом основе указивао би једино вок. у примеру: ако [послуша] онда збогом *свећу* 19—11. Међутим, уколико наведени пример схватимо као редукцију потпуније конструkcије *збогом свећу може рећи* и сл. тада у ствари овде и не бисмо имали форму вокатива.

15. Инструментал јединине. — Наставак -ом који се јавља код некадашњих именица м. рода само код тврдых основа, показује тенденцију ширења и на меке: са предрагим *родитељом* 36—2 Зем, са *Стојановићом* 19—5 Тем, са . . . овдашњим *трговцем* 19—8 Тем, с таквим *штрайацом* 65—НС. Пример са *Софронијем* указује међутим на то да ова појава још није била доследно спроведена.

За именице друге врсте већ је констатовано да у овом падежу имају облик истоветан са данашњим књижевним језиком. Међутим, именице женског рода треће врсте употребљавају се у овом падежу углавном у облику који није карактеристичан за српскохрватски језик, тј. са наставком -ију: с *благодарношћу* 71—8 НС, 21—1 Том, с . . . *неблагодарношћу* 71—2 НС, с *помоћију* 71—3 НС, *дужношћу* 71—4 НС, с *радосћу* 71—4 НС, 2—8 Пож, са *мојом чесћу* 6 Панч.

16. Генитив множине. — Најчешћи наставка у овом падежу код именица првог деκлинационог типа је -а; наставка -и код именица мушког рода је нешто чешћи него у књижевном језику, док се форма без наставка, односно са наставком -ов практично не јавља — регистрована је само два пута:

осим школски *јослова* 2—8 Пож, из *Карловаца* 27—1 Кулп, због *ирошкова* 8—2 Врш, неколико *дана* 2—8 Пож, *новаца* —81 Врш итд.

Са наставком -и забележени су ови примери: десет *саћи* 3 Буд, у девет *саћи* 86—1 Фр, неколико *месеци* 71—1 НС, неколико *комади* 68 Панч, 18 *комади* 69—1 НС (поред: 58 *комада* 74—1 НС, 15 *комада* 15 Фр), неколико *јући* 71—4 НС, много *јући* 71—4 НС више *јући* 36—1 Зем, (поред: више *јући* 38—1, 65 НС, 2—6, 2—8 Пож, неколико *јући* 16 НВар, хиљаду *јући* 2—4 Пож, доста *јући* 48).⁷⁴ Исп. и примере: има *јријатељи* који га . . . со-

⁷⁴ Наставак -и у војвођанским говорима је чешћи него у књижевном језику, нарочито уз бројеве и остале речи за количину (*Госпођинци*, 161—162; *Срем*, 336—337).

ветују 19—13 Тем и од нас, *Банађани* 19—15 Тем у коме истакнуте форме не морају бити генитиви.

Без наставка, односно са наставком *-ов* забележено је само *форинијов* 68 Панч, *йренумеранијов* 4—1 Ар.

Од осталих именица исп. само: *из усџи*, пошто се ген. мн. других именица не разликује од форми у књижевном језику.

17. Датив, инструментал и локатив множине. — Пошто једначење ових падежа није у потпуности обухватило ни говоре на чијем су терену настала ова писма, сасвим је нормално да се то огледа и на језику ових писама.

а) Старе форме датива на *-ом* / *-ем* су се на овом подручју врло слабо сачувале, па су и у писмима потврде за њих оскудне. Вероватно да су облици са старим наставцима били живљи него у наше време мада се у регистрованим примерима не може са апсолутном сигурношћу искључити ни утицај славеносрпског језика.⁷⁵

Забележени су само ови примери са наставком *-ом*: *лекаром* пошо 51—1 Бечеј, *добрим младићем* 14 Ада, ко прочим *йредмејом* 2—4 Пож, *вашим добрим совејом* 2—7 Пож.

Како су, међутим, још ређи облици датива г. урала са завршетком *-има*, забележени су само примери: *йрофесорима* 2—4 Пож и поштеним људима 71—4 НС, намеће се закључак да испитивана врста текстова не погодује употреби овог облика.

Са наставком *-ама* у дат. пл. забележена је именица *деца*: *децама* 65 НС.

б) Број забележених примера за INSTR. пл. именица мушког рода указује на то да су ауторима писама биле познате, мада свакако не подједнако блиске, обе форме — које се могу јавити у овом падежу, тј. форма без наставка *-ма* и облик који одговара данашњем књижевном језику.⁷⁶ Могуће је да је постојање облика без наставка *-ма* било потпомогнуто утицајем славеносрпског језика.

Од примера исп.: разни *дели* обременјени 2—8 Пож, (али код истог аутора: *делма* окружен 2—1 СК), заједно с *йренумеранији* 50—1 Сомб, међу *йренумеранији* 2—5 Пож;

са *дукајима* 19—10 Тем, правите их *магарцима* 46—2 Фр, са . . . *йословима* оптерећен 17—7 Тем, с вашим прекрасним *романима* 88—1 Сента.

Од именица м. рода са наст. *-ма* у овом падежу је забележен само пример међ *синовма* 2—5 Пож.

в) Док је број примера за дат. и INSTR. прилично ограничен, облици локатива су знатно чешће употребљавани:

у *Бановци* 81 Бан, у последњи *дани* 62—2 СК, по *Пешијанци* 36—3 Зем, по ови *Бечкеречани* 78 ВБеч, у *Карловци* 76—1 НС, 2—6 (х 2) у *сандуци* 34 НС, у *йослови* моји 2—7 Пож, у *шефтери* 31 НС, на *стихови* 2—5 Пож;

⁷⁵ У погледу присуства наставка *-ом* у данашњим говорима испитивачи се у потпуности не слажу; изгледа да се у неким говорима још може наћи (исп. *Срем*, 337; *Господинци*, 8 и 163).

⁷⁶ „Архаични INSTR. пл. познат је на целој територији Војводине“ (*Срем*, 337), али, наравно, и нове форме.

по нашим *йрговцима* 86—3 Фр, по нашим *вашарцима* 74—5 НС, по *вашарцијама* 71—8 НС, у свим *лейойисима* 74—5 НС (у *Лейойиси* 76—2 *мо-* гао би бити и лок. сг. ж. рода) о *йредмейима* 74—3 НС, по нашим *Карлов-* чанима 44 СК, у *језицима* многима 2—6 Пож.⁷⁷

Од именица сред. рода. забележен је са наст. -ама само лок. именице право: у *йравама* 2—6 Пож, [на] *йравама* 14 Ада.

г) И дат. именица ж. рода је веома ретко употребљаван; забележено сам само пример *музама* 2—6 Пож.

д) У инстр. именица исте врсте редовно се јавља наставак -ма:

фрајлицама 19—2 Тем, с разним *књигама* 8—2 Врш, с *књигама* 38—1 НС, с нашим *књигама* 38—6, са свим *силама* 2—8 Пож, са школским *наукама* 47 Пеш, под црним *хаљинама* 2—4 Пож, међу прочима *књигама* 2—5 Пож, са лепим *дијурнама* 71—8, међу чужим *нацијама* 2—4 Пож.

Само једном, у писму из Тем, употребљена је конструкција са *надува-* нима *дромбуле* 19—3 Тем. Уколико се не ради о случајној омашци, онда би овај пример указивао на присуство „*casusa generalis*“ у језику аутора.

д) И у локативу именица друге промене сусрећу се обе могуће форме, с тим што су облици са наставком -ма и овде фреквентнији:⁷⁸

у они *година* 19—12 Тем, у *сербски новина* 74—4 НС, на *колица* 65 НС, у они *црни гаћа* 53;

у *наукама* 19—11 Тем, 76—1 НС, 14 Ада, у свим *наукама* 19—9 Тем, у старијим *йогрешкама* 46—9 Фр, о *вашима књигама* 38—4 НС, по *йровин-* цијама 74—5 НС, на *каруцама* 52—3 Чер, у *књигама* *вашима* 74—2 НС, о *књигама* 50—4 Сомб.

е) Од именица треће промене забележена су само ова два примера инстр. овима *речма* 71 Бан, с *речма* 2—5 Пож, с другим *сйварима* 38—7 НС и лок. именице *сйвар*: у *сйварима* 36—1 Зем, у тима *сйварма* 46—7 Фр.

18. У вези са деклинацијом именица потребно је указати на још неко- лико појава.

Именица *човек* има, нормално, множину *људи*; у дат. пл. ове именице регистрована је форма *људма* 36—3 Зем, 38—1 НС.

У ген. пл. именице *йренумеранй* (сем примера *йренумеранйов* 4—1 Ар) доследно је употребљавана форма са наставком -а, али се група -*нй*- није растављала непостојаним а; исп. *йренумеранйа* 17—7 Тем, 49—2, 49—4 Пеш, 20, 74—3, 48.⁷⁹

Именица *Србин* и одговарајући облици изведени од ове основе употре- бљавани су веома ретко; регистровани су, заправо, само ови случајеви: *Србин* 2—8, *Србина* 2—6 (х 2) *Србином* 2—4 Пож (дакле, сви примери потичу из писама исте личности). Остали аутори, су употребљавали облике изведене од основе *Србљ-*; исп.: *Србљин* 64—2 Тем, 88—1 Сента, 57—2 Бечеј, 2—8 Пож, ген.-ак.: *Србљина* 42—4 НС (Сер), 16 НВар, 2—7 Пож, у једном

⁷⁷ „Архаични облик лос. pl. познат је на целој територији Војводине“ (Срем, 338).

⁷⁸ „Локатив плурала именица женског рода на а(х) није познат у Банату“ (Банат, 149), али је обичан у говорима Срема и Бачке (Срем, 340; Госпођинци, 173).

⁷⁹ У том облику ову именицу је употребљавао и Вук (П. Ивић, Вуков Рјечник, 124).

Србљину 2—8, Србљи 17—6, 76—2 НС, 62—2 СК, Србаља 46—7 Фр, 77—2 Кулп, свима правима Србљима 16 НВар, Србље 2—1 СК итд.⁸⁰

Именица *новци* употребљавана је готово доследно у плуралу: *новци* 38—3 НС, 49—2 Пеш, *новаца* 4—1 Ар, Буд, 49—4 Пеш, 2—5 Пож, 46, *новце* 38—5, 69—2 НС. Само у једном писму употребљена је сингуларска форма *с новцем* 86—3 Фр.; исп. и много *новце* 19—6 (х 2) Тем.⁸¹

Именице на *-(ан)ин* чувале су финално *-ин* у сингуларским облицима: *варошанин* 19—5 Тем, *Цинцарин* 64—2 Тем, *Бачванин* 53; исп. и навођено *Србин*, *Србљин*.⁸²

У погледу дистрибуције *-ов-* *-ев-* у облицима плурала именица мушког рода нису регистрована одступања од стања које налазимо у књижевном језику: велике *вешрове* [су] биле 19—11 Тем, многи од моји *другова* 48, *дугове* 19—9 Тем, 2—8 Пож, у *послови* моји 2—7 Пож, за такве *послове* 38—1 НС, *појови* 64—2 Тем, старе *пошове* (асс.) 2—6 Пож, на *стихови* 2—5 Пож.

Акузатив у *гости* забележен је само у једном писму (81 Бан).⁸³

Када се властито име Љубомир употребљавало као скраћени назив познатог Видаковићевог романа Љубомир и Јелисијуму, могло је, нормално, имати и плуралске облике: *од Ваши Љубомира*, *Ваши Љубомире*, *покрај Љубомира* (све) 49—5 Пеш.

Облик *свевци* је једини забележени пример ове врсте (недостају примери као што су *сиршци* | *сиршци* и сл.), па се о судбини консонанта *-ц-* у оваквим примерима не може ништа рећи, него само указати на постојање наведеног облика.⁸⁴

У једном од писама забележена је именица *коракљај* са овим фонетизмом (36—2 Зем).⁸⁵

Према *чудо* неописано 74—5 НС у сингулару, у плуралу је забележено: *чудеса* која су *свевци* чинили 2—4 СК.

Именица *време* имала је облике као и у књижевном језику: *време* 50—3 Сомб, 19—11 Тем, *времена* 19—3, 51—1 Бечеј, 2—1 СК, 52—3 Чер, 48, по кратком *времену* 52—2 Чер, *временом* 49—4 Пеш, различна *времена* 52—1 Чер.

Поред ном. *мајин* 19—14 Тем, 71—4 НС регистровани су од осталих падежа: од *мајере* 76—1 НС, 71—5, *мајери* 53, *мајер* 64—1 Тем.⁸⁶

Уз неколико именица треће промене одредба је употребљена у мушком роду, што може бити знак за губљење овог деклинационог типа: *јаросѝ* ваш

⁸⁰ Облик *Србљи* је „врло изразита војвођанска одлика распрострањена по целом Банату, а и даље по Војводини“ (Бан. Хере, 336); у Срему је у једн. доследно *Србин*, а за говор Госпођинаца је констатовано да је, опет у једн., „обичан облик без елемента *-љ-*“ (*Госпођинци*, 168; *Срем*, 342).

⁸¹ Док је Рајић, изгледа, употребљавао само плуралске облике, Видаковић и Радичевић, имају и сингуларске (*Рајић*, 102; *Видаковић*, 76, *Радичевић*, 191).

⁸² У народним војвођанским говорима, међутим, финално *-ин* се изгубило (*Срем*, 141—142, *Госпођинци*, 170—171; *Кикинда*, 25).

⁸³ Овај архаични облик присутан је у многим говорима (исп. *Срем*, 337; *Госпођинци*, 162—163; *Бан. Хере*, 336).

⁸⁴ Да се у наведеном примеру не ради о случајној омашци или индивидуалној особини показује присуство одговарајућих облика у говору Срема (*Срем*, 329), Баната (*Банат*, 151).

⁸⁵ Са истим фонетизмом ова реч је регистрована код Видаковића и Игњатовића, а налази се и у Вуковом *Рјечнику* (исп. *Видаковић*, 77).

⁸⁶ Исто *Госпођинци*, 175.

19—14 Тем, тај *нарав* 19—11 Тем; исп. иштем ваше *сйварове* 19—4 Тем.⁸⁷ Међутим, пошто се сви ови примери јављају у писмима исте личности, то би могло говорити и о њеном недовољном познавању српскохрватског језика. Исп. код истог адресанта и *велике вејрове* [су] биле 19—11, као и моју *реч* одржим 19—9, опоменејте се на нашу стару *йријатељству* 19—14.

Форма *адрес* која је регистрована у једном од писама (71—4 НС) данас се осећа као застарела.

Заменице и йридеви

19. Карактер испитиваних текстова условио је и присуство у већем броју само неких личних заменица; посебно су фреквентни облици личних заменица за прво лице сингулара и друго лице плурала (као форма за исказивање поштовања).

Датив једнине личне заменице првог лица може бити и *мени* и *мене*,⁸⁸ нпр.: *мени* 17—3, 64—1 Тем, 8—2 Врш, 68 Панч, 38—1, 69—1, 71—2 НС, 3 Буд, 36—3 Зем, 2—8 Пож итд. — *мене* 17—6, 19—7, (х 2), 19—20 (х 2) Тем, Панч, 21—1, 23—2 Том; исп. и *себи* 68 Панч.

У инстр. сг. ове заменице регистрован је само облик (са) *мно* 46—1 Фр, док недостаје потврда за употребу облика *мноју*.

У дат.-инстр.-лок. пл. личне заменице за друго лице пл. јављају се облици *вама* и *вами*, али је овај други лик знатно чешћи;⁸⁹ исп. *да т.*: *вами* 19—3 Тем, 90—2 Врш, 31, 38—3, 69—1, 74—4, 74—5 НС, 16 (х 2) НВар, 47 Пеш, 36—3 Зем; и н с т р. *вама* 77—2 Кулп, 13 Ада, 42—1 НС, 44 СК; *с вами* 19—8 Тем, 64—2 (х 2), 76—1, 61—5 (х 2) НС, 14 Ада, 3 Буд, 23—1 Том 16 НВар; л о к.: *о вами* 74—5 НС, 64—1 Тем, 36—1, 36—3 Зем, при *вами* 36—1 Зем.

За треће лице сг. ж. рода забележен је дат. *њојзи* (писано *нјоизи*; 64—1 Тем.⁹⁰

Енклитички облици акузатива ове заменице гласе као и у књижевном језику *је* и *ју*, али је њихова употреба нешто друкчија; облик *ју* се употребљава и у оним случајевима када се по правилима књижевног језика може употребити само *је*.⁹¹ Тако поред примера као што је *кад ју је* [књигу] Милован *написао* 50—3; ја *ју* добити не могу 74—2 НС, који *ћеду ју* критизирати 74—3 НС, да *ју* дадем печатати 49—4 Пеш, али и да *сте је* наумили 48.

⁸⁷ О преласку овог деklinационог типа у неким нашим говорима именицама ж. рода прве врсте исп. П. Ивић, *Гал.*, 197—199.

⁸⁸ Док П. Ивић (*Банаш*, 147) и И. Поповић (*Госйођинци*, 41) бележе у дат.-лок. личних заменица само облике на -и, за Сремске говоре Б. Николић наводи и облике *мене*, *шебе*, *себе* (*Срем*, 348).

⁸⁹ Облици *нами*, *вами* јављају се у неким војвођанским говорима (П. Ивић, *Гал.*, Срби, 166; *Госйођинци*, 181; С. Георгијевић, *Бачки буњевачки говор*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића, 6, Београд 1938, 29).

⁹⁰ Исти облик потврђује *Срем*, 349 и *Госйођинци*, 182.

⁹¹ И. Поповић и Б. Милетић изричито тврде да се облик *ју* не употребљава у говорима које су они испитивали (*Госйођинци*, 182; *Кикинда*, 25). У прво време ни Вук *је* употребљавао овај облик (П. Ивић, *Вуков Рјешник*, 130).

20. Улок: сг. заменичко-придевске промене поред новијег *-им*⁹² јављају се и старији облици са наставцима *-ом/-ем*: у *мојим* новокупљеним дому 17—7 Тем, у *шим* писму 19—11 Тем, о *шим* 64—2, при свем *шим* 17—1 Тем, у *чим* 19—10, по овим [списку] 19—6, на *гдикојим* месту 17—4, као *мојим* брату 19—6, *вашим* здрављу 17—4, у *серџским* језику 19—1, на *лајтинским* језику 19—3 (све Тем), кажу *мојим* ученику ВБеч, у овим 9—1 Врш, о *шим* известити 74—1 НС, о *добрим* здрављу 40 НС, у овим пределу 16 Бвар, о *шим* 74—1 Пеш, по *сџарим* 2—7 Пож; исп. и дат. *добрим* је свуда добро 2—1 СК.

у *Новом* Саду 38—3 НС, 77—1 Кулп, о *шом* 71—8 у *добром* здрављу 2—1 СК, при свем *шом* 48, у *вашем* писму 19—14 Тем, о *вашем* рачуну 34 НС, у сваком случају 10 Чк, на *белом* свету 64—1, у *шом* 36—2 Зем, у *живећем* језику 76—2 НС.

Само у једном примеру забележено је *-ог* место *-ег* у ген. сг. у примеру *нашог* милог сина 19—9 (за примере за *-ег(а)* исп. т. 5).⁹³

Потврда за именичку промену придева и придевских заменица има и у овим писмима, али су оне доста ретке — забележено је свега десетак примера:⁹⁴ шта је тамо важно *нова* 64—2 Тем (али: *Новога* нема ништа 1), нећу да знам више од тог *сувога* човека 19—1 Тем, изручите му поздрав као *непознатицу* 19—13 Тем, за живота *његова* 31 НС, Желим да вас ово моје писмо *здрава* . . . застане 76—2 НС, на *сџара*, смрти се *приближавајућа* оца 2—7 Пож.

Показне заменице *шакав* и сл. забележене су у сва три облика позната са овог терена (гј. *шакав*, *шаков*, и *шаки*), али су облици са завршетком *-ов* најфреквентнији.⁹⁵

Од неколико десетина потврда за ове заменице регистровани су само следећи случајеви употребе облика типа *шакав* и *шаки*:

шакав 2—4 Пож, за *некаквог* Србина 49—5 Пеш, на *какви* начин 29—4 Тем, *каком* добру 64—2 Тем; *каква* судба 64—1 Тем, *каква* . . . зверка 19—3 Тем, беду *какву* 32 СК, *какво* . . . звање (асс.) 2—7 Пож, *некаквом* силом 64—2 Тем, *шаковима* 19—13 Тем;

при *шаким* путовима *какове* ја имам 46—10 Фр, у *шакој* тесноти 46—3 Фр.

Број потврда за употребу заменица на *-ов* је највећи и од забележених примера наводим само неке:

шакови 64—1, на *шакове* људе 46—2 Фр, од *шакови* комешала 6 Панч, *добар* *каков* дом 90—2 Врш, *никакове* помоћи 76—1 НС, *шакови* груби шала 32 СК, *каковог* 50—3 Сомб.

⁹² Ова појава је широко заступљена у многим народним говорима, па и војвођанским. Вук је ову особину, међутим, сматрао за одлику градског језика (*Банай*, 150; *Госпођинци*, 179; *Срем*, 344). Ни у једном од војвођанских говора овај наставак није уопштен.

⁹³ Ширење „тврдих“ наставака и на „меке“ основе у војвођанским говорима је и код придева узело велике размере (*Банай*, 151; *Срем*, 343; *Госпођинци*, 182).

⁹⁴ Постојање облика именичке промене у војвођанским говорима је познато, али је њихова дистрибуција друкчија од облика „одређеног“ и „неодређеног“ вида (*Госпођинци*, 178—179; *Кикинда*, *Видаковић*, 81—83; исп. и *Срем*, 346—347).

⁹⁵ Према дијалектолошкој литератури изгледа да заменички облици на *-аков* не долазе у војвођанским говорима (*Срем*, 348—349; *Госпођинци*, 185—186; *Кикинда*, 126). Такве форме су, међутим, биле врло обичне у језику старијих писаца (*Орфелин*, 169; *Рајић*, 110, *Радичевић*, 111; *Видаковић*, 85—85 и др.).

Ген. пл. заменице *сав* забележен је само у облику *свију*; 76—1, 76—2 НС, 50—3 Сомб.

Инстр. сг. заменице *ѿај* у вези с предлогом употребљаван је с протетичким вокалом -о: *с оѿим* 19—11 Тем, 69—1, 74—1 НС, 57—2 Бечеј.⁹⁶

Заменица *којешѿа* има значење које се поклапа са њеном већ регистрованом семантичком вредношћу из тог времена „различите ствари, различите појаве и сл.“, као што то показује и пример: *проча којешѿа* 2—8 Пож.⁹⁷

21. Облици компаратива и суперлатива одговарају стању у савременом књижевном језику и нема потребе да се наводе примери. Мада писма потичу са различитих делова војвођанског подручја ни у једном није регистрована појава ширења наставка -иш у компаративу на придеве који тај наставак немају у књижевном језику.

Потребно је указати и на присуство компаратива и суперлатива који су имали славеносрпски, односно рускословенски облик.

Могућност употребе оваквих облика била је, међутим, ограничена. Они су се употребљавали само као форма учтивости, односно као средство за исказивање посебне пажње и посебног поштовања адресату. Као изразито стилски обележено средство изражавања, ови облици свакако нису били у употреби у обичном, свакодневном говору. Да су били укључени у редовна изражајна средства, ови облици би несумњиво изгубили посебну стилску функцију — а то, није био случај.

Глаголи

22. Презент. — У првом лицу сг. сем глагола који и у књижевном језику имају наставак -у, готово редовно долази -м. Примери са наставком -у су врло ретки и уколико се јаве, онда је то по правилу у почетку и на крају писма. Ван ова два дела писма, чији се специфични карактер одражава и на језичком плану, број примера са наставком -у је толико мали да се може занемарити; уочена су у ствари само ови примери: *буду* 2—6 Пож, *остјају* 17—2 Тем.

Глаголи VII и VIII Белићеве врсте имају у трећем л. пл. готово редовно наставак -у:⁹⁸

долазу 64—2 Тем, 38—2 НС, *излазу* 74—2 НС, *не мару* 64—2 Тем, 38—1 НС, *налазу се* 74—2 НС, *ѿраву* 64—2 Тем, *ѿѿрошу* 64—2 Тем, *не сѿиду се* 38—2 НС, *фалу* (= фале) 38—4 НС, *фалу* (се) 19—12 Тем, *чину* 19—13 Тем, *сѿоју* 77—2 НС, *лежу* 64—1 Тем.

Број примера са наставком -е знатно је ређи; исп. *љубе* 19—12 Тем, *ѿраве* 76—2 НС, *чести* (не) *служе* 32 СК, 2—4 Пож.

⁹⁶ У народним говорима данас долазе облици са о- и у осталим наредњима (*Срем*, 348; *Кикида*, 25; *Бан. Хере*, 338; *Госпођинци*, 184—185).

⁹⁷ *Вудаковић*, 87.

⁹⁸ У Срему „наставак е чешћи је“ (*Срем*, 149), а „госпођиначки говор и уопште екавски говори у Бачкој сачували су код презентских основа -и- врло доследно -е (наравно, уколико нису добили -иду)“ (*Госпођинци*, 188) док су у Банату глаголи VI, VII и VIII врсте уопштили -у (*Банат*, 152).

Са проширењем -ду забележено је само у *можеду* 64—2 *разумеду* 64—2 Тем и код глагола *хйейи* (в. примере у т. 25).⁹⁹

Глаголи VI врсте забележени су у овом лицу само са наставком -ју; исп. *зайрукају* 86—1 Фр, *морају* 8—1 Врш, *мењају* 76—2 НС, *обожшавају* 16 НВар, *одообравају* 74—5 НС, *очекивају* 57—1 Бечеј, *илаћају* 3 Буд, *йоздрављају* 19—12, 19—16 Тем, *йренумерирају* 50—2 Сомб, *йромењују* 76—2 НС, *удаљавају* 74—5 НС.

23. А о р и с т. — Мада је ова морфолошка категорија још увек присутна у војвођанским говорима, веома је уочљива тенденција ка њеном губљењу. У погледу употребе облика за поједина лица ситуација је следећа. Друго лице и једине и множине ишчезло је сасвим; прво л. множине се у неким говорима изгубило потпуно, а у другим је веома ретко; нису чести облици за ово лице ни у једини. Најчешћи су облици трећег лица, и у сингулару и у плуралу.¹⁰⁰

Материјал екскерпиран из писама разликује се од стања у данашњим говорима само у погледу фреквенције првог лица синг. које је сразмерно често. Поред примера забележених у т. 8 исп. и:

Срећно *путешствијеимадо* 86—1 Хр, *реко* 53, *не могу(х)* 49—3 Пеш. *ишчезну* (сумња) 2—7 Пож, *ведрити се йоче* 2—8 Пож, *он ми рече* 35 (ж 2) Баја, *он рече* 17—5 Тем, *парох слага* 49—3 Пеш, *он изгуби матер* 64—1 Тем, *остйави нас и оде* 64—1 Тем, *јошт ми не оййиса* 35 Баја;

За 1. и 3. л. пл. регистрован је само по један пример: за најбоље *нађосмо* 36—3 Зем и *йодадаше* 49—3 Пеш.

Одступање од стања у данашњим говорима представља донекле и прилично честа употреба 3 л. сг. аориста.

24. И м п е р ф е к т. — Имперфект се готово потпуно изгубио у војвођанским говорима, а слична је ситуација и у прегледаним писмима. Испитивачи војвођанских говора забележили су само облик *бијаше*; у овим писмима су регистровани примери: *бунар сйаше* 86—1 Фр и *одговараше* као какви светињак 19—3 Тем — оба из Баната.¹⁰¹

25. Ф у т у р. — У највећем броју случајева овај облик се гради као и у књижевном језику: од енклитичких форми помоћног глагола *хйейи* и инфинитива глагола који се мења. Посебно је потребно указати на 3. л. пл. у коме се помоћни глагол редовно јавља са наставком -ду:

хоћеду . . . одобриши 17—4 Тем, *ћеду се йошрудйиши* 17—6 Тем, *ћеду се шйлаши* 90—1 Врш, *нећеду йлаћаши* 69—1 НС, *ћеду новце йоложйиши* 38—5 НС, 38—5 НС, *ћеду . . . йохйиши* 88—6 НС, *нећеду се ни йриши* 2—7 Пож.; *уверићеду га* 4—2 Ар, *учинићеду* 74—5 НС.

На губљење инфинитива указује присуство конструкције (ја) *ћу да облазим* 53 у којој се место инфинитива јавља *да* — презент.

⁹⁹ Наставак, -ду је распрострањен по целој Војводини; исп. *Срем*, 352; *Госйођинци*, 186 и д.; *Банай*, 152.

¹⁰⁰ Облици аориста се ретко чују у војвођанским говорима; најчешћи је облик 3. л. у једини и у множини; 1. л. је чешће у једини него у множини (1. пл. забележено је само у Срему), док 2. л. није регистровано (*Срем*, 351—352; *Госйођинци*, 191—192; *Банай*, 152).

¹⁰¹ Имперфекат се у војвођанским говорима потпуно изгубио, сем облика глагола *бйиши* (*Срем*, 352; *Госйођинци*, 190; *Банай*, 151; *Бан. Хере*, 338).

У писмима је присутан и футур II, али му фреквенција није велика. Поред примера у којима начин творбе овог облика одговара норми српско-хрватског језика: када и(х) *будем њрдоао* 78 ВБеч регистровани су и такви у којима се место радног придева јавља инфинитивом: *говорићићу будем* 2—7 Пож, *њослаићу буду* (ја) 68 Панч као и облици сложени са префиксом уз-: *узфали* 50—2 Чер.

26. И м п е р а т и в. — Овај облик је прилично чест у писмима, али се његове форме углавном слажу са стањем у књижевном језику, па — сем оног што је већ речено у т. 3 — не треба више говорити.

27. Г л а г о л с к и п р и л о з и. — Глаголски прилог садашњи је веома жива категорија у језику ових писама, а облици у којима се глагол јављају у највећем броју случајева су истоветни са стањем у књижевном језику; исп.: *очекивајући* 86—1 Фр, 50—2 Чер, *очекивајући* 46—3 Фр, *њомажући* 2—1 СК, сузама *обливајући* 16 НВар, *неимајући* времена 51—1 Бечеј, *знајући* 2—5 Пож, *не жалећи* 52—1 Чер, *чекајући* 71—4 НС.

Друкчијим поступком него у књижевном језику, аналогijом према глаголима VII врсте, начињен је облик *сјављући* 2—7 Пож; исп. и облик *љубљећи* који је изгледа био веома распрострањен у то време.

У два случаја забележен је овај облик од тренутних глагола; интересно је, међутим, да ниједан од тих глагола није народна реч, него су преузети из књижевних текстова: *увидећи* 34 НС и *усмојрећи* 2—5 Пож.

Променајивост овог облика, која је регистрована у неколико случајева, могла је добити подстицај са две стране; с једне стране, постоје у српскохрватском језику случајеви у којима су ови облици попридевлени — те према томе имају деклинацију, с друге стране, импулс за деклинацију прилога садашњег могао је доћи и из књижевног — славеносрбског језика: *смрти се њриближавајућа* оца 2—7 Пож, оца идућа у *цркву* (сусретнем).

Судећи по броју забележених облика, прилог прошли није био стандардно средство изражавања, а на његово књишко порекло — бар у неким случајевима — указује његова „апсолутна“ употреба као у примеру: *бивши ми* у Пешти 71—8 НС. Овај облик забележен је још у примерима: *њримивши* (ја писмо) баш на свети четвртак 714 НС, *сјусињивши се* ја . . . за узети 2—5 Пож.

28. П о т е н ц и ј а л. — У писмима је овај облик употребљаван углавном у 1. л. сг. и 2. пл.; за 3. л. сг. забележена су само два примера. Прво лице се редовно јавља са *бисам*, док у 2. л. пл. поред случајева у којима је овај облик изграђен помоћу *бисће* постоје и они са *би*; нпр.: *бисам* . . . *могао* 38—3 НС, *морао бисам* 71—8 НС, *бисам морао* 64—2 Тем, ја *бисам добио* 2—4 Пож; — кад *бисће* . . . *њосеићили* 17—4 Тем, *начekali бисће се* 38—3 НС, ако *бисће могли* 52—3 Чер, да *бисће извесићили* 2—6 Пож — да *би ми њослаи* 74—2 НС, ако *би добри били* 52—3 Чер;

мого би и он *добии* 2—4 Пож, *морао би знати* 52—3 Чер.

На произвољност једног, односно другог типа конструкције у 2. л. пл. указује присуство обеју изражајних средстава у писмима оба аутора (52—3 Чер).

30. З а к љ у ч н е н а п о м е н е. — Изложене фонетске и морфолошке црте можемо посматрати у односу на:

- а) (до)тадашњу (славеносрпску) писмену традицију,
- б) стање у (тадашњим) народним говорима,
- в) данашњи књижевни језик.

а) Особине које припадају фонду изражајних могућности тадашњег књижевног — славеносрпског језика изненађујуће су мале (али је њихова фреквенција бар у неким случајевима знатна). Анализа регистрованих примера показује да се ове црте јављају, у ствари, у два случаја: прво, у речима које су заједно са новим појмовима продирале у нашу средину и друго, у случају када је позајмљена реч или облик имала стилску функцију, када је њоме постигнута већа експресивност. Због тога је и разумљиво велико присуство оваквих облика баш на почетку и на крају писама, која због тога и нису могла бити узета у обзир приликом одређивања језичког просека. (Треба и овде нагласити да су приликом ексерпирања грађе изостављена писма писана славеносрпски, односно таква која су била у великој мери русифицирана).

Од славеносрпских особина које су због своје велике фреквенције посебно уочљиве поменућу овде префиксе *со-* и *вос-* *воз-*, наставак *-ије* за творбу апстрактних именица средњег рода и облике суперлатива грађене суфиксацијом а не префиксацијом. Међу овим особинама треба поменути и писање група *-ер-* место *г* и *-ол-* место *у* (*< л*) чија појава није на истом нивоу. Док писање групе *-ер-* можемо у већини случајева схватити као правописни манир, начин обележавања *г* — дакле, не као гласовну него правописну појаву. Присуство групе *-ол-* у неким речима, према српскохрватском *-у*, треба посматрати не на фонолошком него на лексичком нивоу.

б) Најбројније су појаве у којима се огледају дијалекатске особине војвођанских говора. Њихово присуство је потпуно разумљиво када се има у виду врста писаних текстова као и то да аутори писама нису увек имали веће образовање, што је само олакшавало продирање дијалекатских црта. Наравно да неке од особина типичних за војвођанске говоре нису могле да дођу до изражаја у писму (изговор вокала, акценат). Потпунији закључци о појединим дијалекатским цртама не могу се правити ни због тога што материјал није могао бити подједнако прикупљен са различитих терена, него је зависно од места у којима су писма настајала, као и од њиховог обима и бројности.

Поред великог броја дијалекатских особина присутних и данас у говорима Војводине у овим писмима су регистроване и неке које се, заправо, више не налазе у савременим говорима. Тако је данас готово потпуно ишчезао датив мн. на *-ом/-ем*, затим еклитички облик асс. личне заменице *она* — *ју*, као и предлог *к*.

в) За историју књижевног језика посебно су интересантни случајеви када се у језику аутора писама налазе особине које према локалном говорном типу адресанта не бисмо очекивали, а које су присутне и у данашњем књижевном језику.

Тако, рецимо, велики број случајева у којима је одговарајућим знаком обележен глас *х* указује на присуство тежње која се у данашњем књижевном језику формулисала као генерално правило да се „овај глас пише тамо где му је етимолошки место“. Исто тако јасно је испољена тенденција да се у

писању не огледа контраховање вокалских секвенци на крају речи, као и да се наставци тврдих промена *-ом, -ог, -ово-* не шире на рачун меких.

Потребно је такође указати на присуство *-ма* форми у дат., инстр. лок. пл. именичке промене (поред архаичнијих облика), затим на присуство напоредних форми као што су заменички облици дат. *мени / мене, вама / вами*, присуство наставака *-ом/-ем* поред *-им* у дат.-лок. заменичко-придевске промене.

Особине поново поменуте овде, као и многе од оних које су навођене у ранијем излагању, показују да су у (раз)говорном језику у Војводини у много случајева биле као једине или као дублетне присутне и оне форме чију је употребу предлагао и Вук Караџић. Према томе за велики део писмених људи у Војводини прихватити Вукову реформу значило у највећем броју случајева прихватити употребу, мање-више доследну, једних — довољно блиских — форми (које су биле присутне и у Вуковом језику), а престати употребљавати друге. Оваква ситуација је у знатној мери олакшавала и убрзавала ширење и прихватање јединствених норми изражавања и у крајњој мери омогућила формирање књижевног језика у његовом данашњем виду.

Д-р Јован Кашић

ФОНЕТИЧЕСКИЕ И МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБИХОДНОЙ РЕЧИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX СТОЛЕТИЯ

Резюме

В предлагаемой работе автор исследует фонетические и морфологические особенности частных писем, которые различные лица, главным образом с территории Воеводины, направляли Миловану Видаковичу, известному сербскому писателю первой половины XIX века. Ввиду того что адресанты писем принадлежали к сербскому городскому сословию, исследование, языка в их частных письмах, по мнению автора, лучше всего может показать в какой степени рускославянские, соответственно славяносербские черты были в повседневном употреблении. На основании собранного материала автор приходит к выводу, что эти особенности носили специальные характеристики и появлялись на лексическом и стилевом уровнях, а особенности народного языка являлись стандартным средством общения.

ЕНОЛОШКИ НАЗИВИ У 'ИСКУСНОМ ПОДРУМАРУ' ЗАХАРИЈА ОРФЕЛИНА*

Весна Н. Берић

Име Захарија Орфелина (1726—1785) и његов опус дуго нису нашли, с обзиром на свестраност његовог старалаштва, своје право, одговарајуће место на страницама наше историје. Ипак су нека дела Захарија Орфелина доживела и неколико издања.¹ Та чињеница је сасвим јасна ако се узме у обзир да су, нека од њих као нпр. 'Искусни подрумар', имала чисто практичан садржај и била намењена сасвим одређеној читалачкој публици.

Иако га је и његов, нешто млађи, савременик Доситеј Обрадовић (1742—1811), необично ценио, јер га је и лично познавао, требало је да прође још много деценија па да Захарију Орфелину и његовом целокупном опусу буде посвећена једна обимнија детаљнија студија.² Међутим то не значи да су у међувремену његова дела остала незапажена.³

Једном пружена научној јавности, дела Захарија Орфелина не престају да привлаче пажњу и постају тема разноврсних испитивања. Колико је нама, међутим, познато, енолошки називи 'Искусног подрумара' нису до сада посебно обрађивани, мада су поједини називи били третирани са других аспеката.⁴ Треба истаћи да енолошки називи не представљају изузетан научни проблем, али је вредно и њих обухватити испитивањима.

Енолошки називи у 'Искусном подрумару' нису многобројни, и могли би да се поделе на три групе:

I. називи вина по географском пореклу винове лозе, II. називи вина по његовом укусу, и III. називи вина према основној биљци која улази у

* Рад читан на XIX научном састанку Научног друштва за историју здравствене културе Југославије, одржаном у Новом Саду 14. децембра 1968. године.

¹ ИСКУСНЫЙ ПОДРУМАРЪ, вѣрно наставаляющій, какъ подрумѣ, вѣрадѣ, и нова и старая вина содержать, различная хвдожественная... , ннѣ первѣе на сербскомъ языкѣ списанъ захаріемъ орфелиномъ, напечатанъ въ царствующемъ градѣ вѣннѣ, при штифтѣ вѣгородномъ ѿ крѣцкѣ, іалѣричскомъ восточномъ дворномъ тѣпоградѣ, въ лѣто 1783; каснија издања: 1808, 1855 — цитирано према Каталогy Библиотеке Матице српске.

² Тихомир Остојић, *Захарије Орфелин — живото и рад му*, Посебно издање СКА, Београд, 1923, 223 + I (непар.).

³ Види: Бориноје Маринковић, *Прилози библиографском изучавању Захарија Орфелина*. — Зборник Матице српске за друштвене науке, 1958, књ. XXI, 121—125.

⁴ Јован Туцаков, *О фармакомедицинској вредности биљака и „иравних вина“ у Орфелиновом „Искусном подрумару“*, Зборник Матице српске за књижевност и језик (Нови Сад), књ. XI/1, 1964; Јован Туцаков, *Здравствени значај Орфелиновог „Искусног подрумара“*. — Посебно издање САН, књ. CCCXCVI, Одељење медицинских наука, књ. 20, Београд, 1966; Александар Младеновић, *Прилог проучавању Орфелиновог језика*, Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1960, књ. III и др.

њихов састав. — Ова група је и најдокументованија, јер уједно садржи и рецепте за вина. Четврту групу сачињавају називи који међусобно немају никакве заједничке црте, али чине посебну групу, јер не могу да буду класификовани ни у једну од три претходне.

У одељку књиге који носи наслов 'О иностранных и венгерских винах', Орфелин набраја квалитетна европска вина која су већ тада била позната у овим крајевима. Овде су углавном цитирани називи који улазе у I групу, али би они могли да се поделе на две подгрупе од којих су само другој приложени и рецепти. Прву подгрупу сачињавају следећи називи:

мѣст⁵ (41)⁶ хишпанское вино (46) канарійский сектъ (47) францѣска вина (47) вѣргѣндское вино (48) шампанское вино (48) фронтинакъ (49) мѣшкатное вино (49) италианска вина (49) флорентинское вино (50) велтејнское вино (50) малваѣа (50, 156) нѣмецкаа вина (51) рейнска (51) еларское вино (51) вино кѣпрское (51) еларское (51) бахарское (52) рейнгаверское (52) мозелскаа вина (52) некарскаа вина (53) франконскаа вина (53) тѣролскаа вина (53) австрѣйскаа (53) венгерскаа или мажарскаа вина (53) токајское вино (53) шопронское (55) великоварадское (55) довроценское (55) вѣдимское (55) мишколское (55).

Друга подгрупа обухвата и рецепте:

малваѣа (156) мѣшкатное вино (157) червленное мѣшкатное вино (159) ренское вино (161) франкоское вино (161) келтринское вино (162) рамминское вино (163) авшпрѣхское вино (164) гвстосинское вино (165) мозелское вино (166) римское вино (167) хишпанское вино (167) шпанское вино (168) деликатное шпанское вино (170) попѣлское вино (178) греческое вино (174) греческое вино, нарицаемое нектаръ (175) греческое вино, нарицаемое мѣлазъ или мѣселезъ (176) греческое вино, нарицаемое хипокрасъ (176) греческое вино, нарицаемое иппокрасъ (178) греческое вино, нарицаемое кларетъ (181)⁷ вѣрншвиѣгский кларетъ (184) нѣмецкѣй кларетъ (184) страѣвѣрскѣй кларетъ (186) австрѣйский кларетъ (187).

⁵ За реч 'муст' Вук (*Српски рјечник*, Београд, 1935, 388) наводи да се реч употребљава у Војводини. У мађарском се и данас шира назива 'мошт' или 'мушт'. Међутим, иста реч гласи у старовисоконемачком 'most', а у средњевисоконемачком 'must', стога би постојала могућност да је назив 'муст' преузет из средњевисоконемачког заједно са другим називима винарства, као нпр. преса, трихтер и сл. С обзиром на то да иста реч гласи у баварско-аустријском 'Most' (Hildegard Striedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Berlin: Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Slavische Veröffentlichungen, Bd. 18, 1958, 162), а употребљава се баш у Војводини, највероватније је да је преузета из поменутог немачког дијалекта, јер се немачко о често рефлектује у српско-хрватском као 'у', нпр. Lotteri — лутрија, Koffer — куфер и сл. Називи су слични и у другим европским језицима: франц. moût, итал. mosto, шпански: most, португалски: mōsto, енглески: must (*Lexique de la vigne et du vin (français-italiano-espagnol, deutsch-portugais-english-russkij)*, Paris: Office international de la vigne et du vin, 1963, 203).

⁶ Број у заградаи означава страну у 'Искусном подрумару'.
⁷ Назив вина 'кларет' представља такође позајмљеницу из немачког језика, где се зове Klarettwein. И немачки назив је позајмљен и то из средњолатинског: claretum, а у средњовисоконемачком гласи: klāret (Mattias Lexers, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig (Hirzel), 1959²⁰, 109). Реч је преузета у средњовисоконемачки посредством француског: claret, на шта указује изговарање наставка -et. Упореди: франц. credit — нем. Kredit, франц. cabinet — нем. Kabinett, јер се у немачком у оба случаја изговара крајње 'т', за разлику од француског, где се оно не изговара. Називи истог вина слични су и у другим европским језицима: тал. chiarette, шпански: clarete, португалски: clarete (*Lexique de vigne et du vin*, 433).

У свим овим називима вина које је дао Орфелин, није тешко препознати данашња уобичајена имена појединих врста вина.

II групу представљају називи дати према укусу вина:

горкоє вино (315) преизредноє горкоє вино (317) горкоє, кѣ здравію полезноє вино (320) горкоє деликатне вино (321) трапезноє горкоє вино (321).

Треба напоменути да су и овој малој групи вина приложени рецепти.

III групи припадају називи вина по основној састојној биљци:

пеленово вино или бермет⁸ (138, 306, 308, 310, 312, 313, 314) вино анге-
личино (332) вино доксофалино (333) сажиничино вино (334) вино аптино (336)
вино очанично (336) вино бетоникино (339) вино черновыльво (339) вино ѿ вѣлого
гетералана (331) вино ѿ подрожника (332) вино восильково (341) розмариново вино⁹
(342) лавендино вино (343) маіераново вино (343) вино ѿ матичнака (343) иссопово
вино (344) вино ѿ доврачавице (344) вино рѣжичино (345) вино ѿ дивѣе рѣже (346)
вино ѿ каранфила (348) вино ѿ крапиловке (348) жалфѣино (349) вино ѿ зове
(352) вино оманово (352) вино онайзово¹⁰ (355) вино ѿ сладкогѣ копра (357)
вино петрожиљво (358) вино смреково (359) вино ѿ морскогѣ грѣжа (359) вино
ѿ дренѣнахѣ (360) вино ѿ терѣнахѣ (360) вино ѿ чивѣтскихѣ трешана (363)
вино ѿ черныхѣ кѣпинныхѣ годахѣ (363) вино ѿ дѣгнахѣ (364) вино ѿ вишана
(367) вино ѿ сѣихѣ вишана (374) деликатное вино ѿ грѣжа (375) вино ѿ
крѣшка (376).

Од целе III групе језички су посебно занимљива два назива, и то 'вино
Онајзово' (данашњи анасон) и пеленово вино или бермет, јер представљају
позајмљенице из немачког језика. У првом називу позајмљеница је, наравно,
само име биљке, а у литератури, колико је нама познато, први пут регистро-
вано код Орфелин. За 'Wermutwein' или скраћено 'Wermut' у Орфелина је
забележен назив 'бермет'. Данас бермет означава специјално пеленово вино
из Сремских Карловаца, док је вермут пеленово вино које се добија много
сложенијим процесом.¹¹

⁸ 'Bermet' за vinum absinthiacum позајмљен је из баварско-аустријског где гласи
Wermut, а Б. Данничѣ (*Рјечник хрватског или српског језика*, Загреб, 1880, I, 23 8 наводи
да је питиран код Орфелина. — У баварском је 'w' билабијално — у средњовисоконемач-
ком периоду — и алтерира са 'b' од отприлике 1100. године (Herman Paul, *Mittelhoch-
deutsche Grammatik*, Tübingen: Max Niemeyer, 1960¹⁸, 78. Anm. 4). И данас се та алтерна-
ција јавља, истина ретко али постоји; отуда долази до стварања парова позајмљеница исте
речи, нпр. biksati — viksati, bokter/bakter — vehter, bohtmajstor — vahtmajstor (Hildegard
Striedter-Temps, n. d., § 145).

⁹ Орфелин је ову реч вероватно преузео из латинског: ros marinus, талијанског:
rosmarino или из руског: розмарин, док је извесни аутори данас третирају као позајмљеницу
из немачког (Hild. Striedter-Temps, n. d., 188; Милош Тривунац, *Deutsche Lehnwortfor-
schung im südslawischen Sprachraum*, Belgrad (Südost), 1941, 17).

¹⁰ За име биљке 'onaiz' (*Pimpinella anisum*) наводи Н. Striedter-Temps (n. d., 166)
да је преузета из баварско-аустријског 'Aneis'. Према *Рјечнику хрватског или српског је-
зыка* (VIII, 946, 950) реч је у облику 'онаиз' наведена код Орфелина, а даје и облике *аниж*
и *аниш* (n. d., I, 90), као што и Вук наводи оба облика (n. d., 474).

¹¹ Усмено саопштење др Драгослава Милисављевића, енолога, професора Пољо-
привредног факултета Универзитета у Новом Саду.

Четврта група обухвата неколико разноврсних назива: Шилер — назив вина у Сремским Карловцима — према значењу исте речи у немачком — и како сам Орфелин даље наводи вино је добило своје име по боји.¹² Осим поменутог улазе и следећи називи:

деликатный шилеръ (55.189) деликатное каплевое вино (134) сладное вино (166) воденый кларетъ (189) изредный шилеръ (193) водное вино (381) шиферное вино (379).

Ни ова група назива вина нема неке посебне језичке карактеристике.

★

На материјалу од преко сто енолошких општих и посебних назива које је Орфелина навео у свом делу, може се закључити да је шест односно четири назива позајмљено. Од ових шест позајмљеница четири је преузето из немачког језика и то из баварско-аустријског дијалекта. Утицај немачког језика на српскохрватски нарочито је јак већ од XVI века¹³, док је утицај готског и старо-средњевисоконемачког више спорадичан. Како су регистроване позајмљенице преузете у данашње језичко подручје Војводине, а пореклом су из баварско-аустријског, може се претпоставити да су позајмљене из нововисоконемачког. С обзиром на географски положај као и на политичку и културну улогу Аустрије односно Аустро-Угарске, јасно је да наведене позајмљенице воде своје порекло из поменутог немачког дијалекта.¹⁴

Четири назива за вино (од укупно шест позајмљеница): бермет, кларет, муст и шилер, користе се још увек у нашем језику. То би значило да је Орфелин навео имена која су свакако употребљавана у народном језику. Наиме тешко је претпоставити да су она у тој мери могла да се одомаће у народу само преко Орфелиновог 'Искусног подрумара' ма колико да је његово дело било омиљено међу одређеном публиком и доживело више издања за неколико деценија.

Може да се претпостави да је Орфелин или сам преузео речи, при чему су оне усвојене од народа, јер се и данас користе, или су оне већ биле у употреби а Орфелин их је само регистровао, па су оне у оба случаја — ма колико локалног карактера — обогатиле лексику. Како две од њих и поред тога што се употребљавају у народном језику, рузмарин и онајз, означавају називе биљака, па иако су коришћене за справљање вина, неће бити овог пута обухваћене изучавањем, јер као називи биљака прелазе оквири овога рада. Значи да преостају четири назива вина и то: бермет, кларет, муст и шилер.

¹² Реч 'Schiller' означава у немачком боју која блиста, која се прелива, или као што наводи Орфелин: за то что полъчить колоръ средный, то есть междъ бѣлымъ и червленнымъ (Искусни подрумар, 104). Ова врста вина била је нарочито омиљена у раном периоду нововисоконемачког (Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch*, Berlin (W. de Gruyter), 1963¹⁰, 649). Вук (н. д., 868) наводи да се назив *шилер* или *шилѐр* употребљава у Срему.

¹³ Edmund Schneeweis, *Die Deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht*, Berlin (W. de Gruyter), 1960, XVI.

¹⁴ Ivan Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden (Otto Harrassowitz), 1960, 606.

Назив 'бермет' нема Микаља у свом речнику, већ само 'пелин'.¹⁵ Ни Дела Бела¹⁶ исто тако га не наводи. У речнику Белостенца нема назива 'бермет', већ исто само под „Absintes: Vini cum absinthio decocti, Pelinovo vino, Pelinék“.¹⁷ Јамбрешићев речник¹⁸ нема речи 'бермет', већ исто само „Absinthes, Pelinek, Vino pelinovo, Wermuthwein“. Сви наведени речници настали су у периоду пре објављивања 'Искусног подрумара' Захарија Орфелина. Међутим, у речнику Т. Аврамовића, издатом неколико година после Орфелиновог дела, цитирана је реч 'бермет' и то само у немачко-српском, тј. у I делу, као превод речи „Wermuthwein“ и то „пелинное вино, берметъ“.¹⁹ У првом издању свога речника²⁰ Вук даје реч 'бермет' за 'Wermuthwein, vinum absinthiatum', исто наводи и у другом издању²¹, док је у трећем²², додат и назив 'пеленаш'. Речник Српске академије наука²³ даје уз пример из литературе и тумачења за 'бермет': „ароматично, десертно вино“, а наводи и немачки назив 'Wermut'.

Назив 'кларет' не наводе ни Микаља, ни Дела Бела, ни Белостенец, ни Јамбрешић. Исто тако га не наводи ни речник Аврамовића, као ни сва три прва издања раније цитираног Вуковог речника. Грађа за Речник САНУ једино региструје да је забележено код Орфелина.

Један од назива представља и 'мост' који Микаља не наводи, док га Дела Бела помиње у облику „mas, -sta“ (н. д., 128). Белостенец даје као превод за „mustum“ назив „most, novo vino“ (н. д., 797), а Јамбрешић (н. д., 583) не даје субстантив, али зато даје превод за адјектив: „iz mosta, mostu spodoben, mosten“. У првом издању Речника Вук наводи „муст“²⁴ и каже да се употребљава „у Сријему, у Бачкој и у Банату“, док у другом и трећем издању Речника, поред 'муст' упућује и на назив 'маст'.²⁵ Грађа за речник САНУ као најстарији извор наводи Орфелина.

Енолошки назив 'шилер' није наведен ни у речнику Микаље, ни Дела Беле, ни Белостенца, ни Јамбрешића, као ни Аврамовића. У прва два издања

¹⁵ Mikalja J., *Blago jezika slovinskog ili slovník* . . . , Lavrett, 1649, 408.

¹⁶ Dela Bela, *Dizionario italiano, latino, illyrico, opera del p. Ardelio Della Bella della compagnia di Gesu* . . . , in Venezia, 1728.

¹⁷ Belostenec J., *Gazophilacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium, Zagrabiae*, 1740, 9.

¹⁸ Jambresić A., *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica*, Zagrabiae, 1742, 6.

¹⁹ Avramović T., *Deutsch und Illyrisches Wörterbuch zum Gebrauch der Illyrischen Nation in den K. Staaten*, Wien (Kurzbeck), 1790, I/669).

²⁰ Вук Стефановић, *Српски рјечник истолкован њемачкијем и латинским ријечима*, У Бечу (Wien, Viennae), gedruckt bei den P. P. Armeniern, 1818, 28.

²¹ Вук Стефан Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, у Бечу у штампарији Јерменског наместира, 1852, 23.

²² Вук Стефан Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, у Биограду: у штампарији краљевине Србије, 1898, 23, 509.

²³ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Српска академија наука, Београд (Институт за српскохрватски језик), 1959, I, 477. Пример: Одма у почетку школе док још сваки новаца имаде, распитују, где има добра бермета, те ајд' тамо (Руvaraц Коста, *Скупљени стихи*, I—II, у Новом Саду 1866—1869).

²⁴ Вук Стефановић, *Српски рјечник* . . . , 1818, 419.

²⁵ Вук Стефан Караџић, *Српски рјечник* . . . , 1852, 375; 1898, 388.

Вуковог Речника регистрован је назив „шилер“ са напоменом да је у употреби у Срему, а у трећем издању проширен је синонимима „шилџер“ и „винаш“.²⁶

Упоредивањем одговарајућег материјала у речницима штампаним пре издавања Орфелиновог дела, као и оних изашлих после објављивања 'Искусног подрумара', дошло би се до следећег резултата.

Ниједан од цитираних речника пре Орфелина не региструје реч 'бермет'. Она је први пут наведена, после објављивања у 'Искусном подрумару', у речнику Т. Аврамовића. Наводе је, даље, сва три прва издања Вуковог Речника, Речник српскохрватског књижевног и народног језика као и Речник хрватског или српског језика.²⁷

'Кларет' исто тако није обухваћен ни у једном од поменутих речника. Међутим, опште је познато да се реч употребљава у народном језику.

Назив 'муст' није наведен ни код Микаље, а ни Дела Бела га не цитира у том облику, већ као 'мас', Белостенец 'мост' а тек Вук даје облик 'муст'. Рјечник хрватског или српског језика даје оба облика са напоменом да су из мађарског језика.²⁸ Међутим, већ је раније било речи о томе да је назив 'муст' по свој прилици из немачког²⁹, док је назив 'мошт' вероватно из мађарског језика. Обе речи су истовремено у употреби, што је сасвим разумљиво, с обзиром и на тадашњи утицај мађарског језика на данашње језичко подручје Срема односно Војводине.

Реч 'шилер' на наводи ниједан поменути речник, па ни Аврамовићев, али се налази већ у првом издању Вуковог Речника. Назив је доста распрострањен, и данас се обилно користи, а Орфелиново дело указује да се и тада користио (исто као и реч 'бермет').

Иако поменуте речи нису наведене у познатим овде нотирањима речница у периоду који је претходио издавању Орфелиновог 'Искусног подрумара', као ни у речницима издатим касније, то наводи на закључак да су оне биле искључиво локалног карактера. Како их је Орфелин навео у свом делу, највероватнија је претпоставка да је Орфелин, између осталих, набројао и ове енолошке називе који су већ били у употреби у народу и на тај начин допринео њиховог даљем ширењу односно употреби. Како су се насељени Немци — било у оквиру саме Војне границе било дубље у територији проширене аустроугарске монархије — налазили на вишем степену материјалне културе, сасвим је разумљиво да су вршили утицај на наш језик у првом реду, наравно, на лексичком плану.

Осим тога треба истаћи да је Орфелин, наводећи бројне називе вина, сигурно знао да су неки од њих непознати чак и публици којој је дело било намењено. Али дајући за одређен број вина и рецепте, желео је да упозна своје читаоце и са саставом појединих вина. Орфелин је скоро уз свако вино објаснио и његово лековито дејство и навео тачно у којим случајевима треба треба узети које вино. Желео је тим путем да приближи своје народу енолошке врсте Европе тога доба, а пре свега да поучи и да објасни лековиту намену неких од њих. На тај начин остао је до краја веран својим просветитељским идејама, а своје дело уврстио је и у ризницу наше народне здравствене културе.

²⁶ Н. д., 1818, 917; 1852, 839; 1898, 868.

²⁷ *Рјечник хрватског или српског језика*, изд. Ђ. Даничић и др. Загреб, 1880, I, 238.

²⁸ Н. д., VII, 19 и 166, где наводи: „биће из мађарске рјечни истог значења“.

²⁹ Види нап. 5.

Vesna N. Berić

**ÖNOLOGISCHE BEZEICHNUNGEN IM „ERFAHRENEN
WEINKELLERMEISTER“ VON ZACHARIAS ORPHELIN****Zusammenfassung**

Behandelt werden önologische Bezeichnungen aus „Erfahrenem Weinkellermeister“ von Zacharias Orphelin. Der Schwerpunkt der Untersuchung liegt auf den vier Bezeichnungen: Bermet, Klaret, Must und Schiller, weil man annimmt, daß sie aus dem Deutschen entlehnt worden sind. 'Bermet' leitet sich etymologisch von Wermut her. Der veränderte Anlaut ist sprachgeschichtlich begründet. Die drei anderen Bezeichnungen — außer 'Must', wo die Veränderung des ursprünglichen „o“ zu „u“ stattfand — wurden so übernommen, wie sie im Deutschen lauten.

Die Untersuchungen einschlägigen Wörterbücher, die für die betreffende Frage herangezogen wurden, führten zu folgendem Ergebnis. Kein Wörterbuch vor Orphelin (von J. Mikalja, Della Bella, J. Belostenec, und A. Jambrešić) gibt das Wort 'Bermet' an. In dem späteren Wörterbuch T. Avramović, wie auch in den ersten drei Ausgaben des 'Srpski rječnik' von Vuk, in dem 'Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika' (Srpska akademija nauka, Beograd) und in dem 'Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika' (Zagreb) ist es registriert. Das Wort 'Klaret' wird ebenso in keinem Wörterbuch weder vor noch nach Orphelin zitiert, obwohl sein Gebrauch allgemein bekannt ist. Die Bezeichnung 'Must' und 'Schiller' wurden ebenfalls in keinem Wörterbuch angeführt, werden aber gebraucht.

Man kann also annehmen, daß die erwähnten Entlehnungen durchaus gebräuchlich waren, wohl aber erst von Orphelin registriert wurden, und durch sein zu jener Zeit viel gelesenes Werk weitere Verbreitung fanden.

СЛОВЕНСКИ, НАРОДНИ НАЗИВИ МЕСЕЦИ НА МАКЕДОНСКОМ ЈЕЗИЧКОМ ПОДРУЧЈУ

Др Војислав И. Илић

У аспекту лексичке констелације, имена месеци и у македонском језику означавају евидентан узус културно-историјског дуалитета и његовог разрешавања. Стања у савременим дијалектима и подаци у писаним споменицима јасно упућује на паралелни живот дотичних речи ексцерпираних из два извора, па на све поузданији факат свођења двојног реда назива месеци, словенског и латинско-грчког, на један систем модела.

Да ли је, пак, тај процес свођења, унификације потпун?

Врло рано тај паралелизам се може констатовати на македонском језичком земљишту, на бази директног или индиректног сведочанства, па се у споменицима XII века чак страно име месеца напоредно даје са домаћим, један назив накнадно објашњава другим. У *Охридском ајосѡлу*, тако се износи, на пример, „јануар“ и „просинец“: *мѣѣ енварѣ рекомѣ просинецѣ* (Кулбакин, 115)¹, а и у *Слейченском ајосѡлу*: *мѣѣсѣцѣ генар рекомѣ просниц* (Иљински, 102).² Исто тако ће се предавати у тим изворима називи „фебруар“ и „сечен“: *мѣѣ фѣвѣрѣ рекомѣ сѣченѣ* (Охридски апостол, 122), *мѣѣ фѣвѣрѣ рекомѣ сѣченѣ* (Слепченски апостол, 105), или „јул“ и „чрвен“: *мѣѣ июлѣ рекомѣ црѣвѣны* (Охридски апостол, 132), *мѣѣ маи рекомѣ трѣвѣнѣ* (Охридски апостол, 129), и остали.

Разуме се, појав је карактеристичан и за ширу јужнословенску језичку и културну ареу. Споменик везан за бугарско подручје, *Трновски календар* (из 1275. г.) представља на исти начин: мѣъ генар • рекомы просинець — мѣъ феввар • рекомы сѣче, или: мѣъ маѣ • рекомы соухъ, и слично (Ј. Зајмов, *Българският народен имен на месеците*. БАН. Известия на Института за български език, кн. III, 1954, 103).

Словенски народни називи месеци које је у регистру од 240 јединица међу првим испитивачима у комплексном прегледу констатовао и чију је генетичко-морфолошку основу у највећем делу случајева добро одредио Ф. Миклошич у свом раду *Die slavischen Monatsnamen*³ у једном броју се пот-

¹ Кульбакин, С. М., *Охридская рукопись апостола конца XII века*. София, 1907. Изд. ранији опис И. И. Срезњевског: *Древние славянские памятники юсоваго письма*. Спб., 1868. 75—100, 269—300.

² Ильинский, Г. А., *Слейченский айосиол XII века*. Москва, 1912. (Исп. и претходни опис И. Срезневского, н. д., 101—117).

³ Denkschriften d. k. Akad. d. Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Dd. XVII, Wien, 1868, 1—32.

врђују и у македонском језичком материјалу, али се у дотичном опусу и опису то не разграничава тачно.

Интерес за порекло и проблематику овог круга назива⁴, нарочито покренут и развијан после Миклошичевог огледа у бројним радовима разних слависта и посебно сређиван и у неким етимолошким речницима, довео је и до накнадних истраживања, потврда и резултата и у вези са стањима у балканској језичкој ареи. Јужнословенски аспект феномена са освртом на стање у словеначком језику добро потврђује Фр. Левстик (Novica, 1868, 11—18). За стања у српскохрватској лексици врши свођења, поред других, Томо Маретић (*Nastavni ve nik*, алманах „Бошковић“), а кратак преглед Тих. Борђевића (*Народна имена месеци* („Караџић“, I, 1899, 77—78) врло је инструктиван с обзиром на показивање неких назива на територији источне и јужне Србије. Сређен, допуњен, мада још не и потпун, материјал већ нарочито добро износи *Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* уз консултовање и старијих вокабулара (Стулиног, Бјелостенчевог, Белиног, Микаљиног, Јамбрешићевог и потом Вуковог). — Источна област, бугарска, осведочена је широко и поуздано најпре збирком Јордана Ковачева *Народна астрологија и метеорологија*. Принос към българския фолклор (Сборникъ НУН, кн. XXX, 2, 1914, с. 1—85), која је од домаћих аутора оцењена као „најверднији и богат материјал савремених бугарских имена месеци“, а А. П. Стоилов у раду *Народни имена на месециџе у Българииџе* (Българска сбирка IX, кн. X, 1902, 620—625) објавио је богату грађу ексцерпирану у главном из штампаних текстова.⁵

Питање, пак, назива месеци у македонском народном језику није постављано ни у посебном виду ни у довољном обиму. Грађа у дотичном лексичком кругу, спорадично и парцијално констатована у дијалектима тог језика и доста често потврђивана у разноврсним споменицима са македонског подручја, посматрана је у оквиру туђих лексичких система. С друге стране, у неким новијим прегледима, при извлачењу паралела, она је констатована, али је остала тачно недефинисана.

За прву ситуацију посебно је карактеристичан најновији рад из ове области, који иначе врши дефинитивнији, систематскији преглед ангажовања дотичне лексику у бугарском језику, студија Јордана Зајмова *Българскиџе народни имена на месециџе* (БАН, Известия на Института за български език, кн. III, 1954, с. 101—147). Један број примера из македонских говора и из македонских споменика коришћен је и ту при егземплификацији историје стања у бугарском језику. — За други случај евидентан је такође новији преглед, рад Далибора Брозовића *Otkuda hrvatski nazivi mjeseci* (Otkrića, II, 4, 1955, стр. 298—301).

Питање употребе словенских и несловенских назива месеци на македонском земљишту, у оквиру македонског језика, тражи, управо, посебан

⁴ Ф. Миклошич словенске називе дели, како је познато, на 6 група (у вези са биљним светом, животињским светом, природним појавама, према земљорадничким пословима, црквеним празницима, календар. реду).

⁵ St. Mladenov, *Etymologisches aus einer kurz gefassten Geschichte der bulgarischen Sprache*. Сп. БАН, кн. XLIII, бр. 21, 115—116, — потом Г. С. Раковски, *Показалец*, ч. I, Одеса, 1869; Л. Каравелов, *Памјатници народнаго бытия болгар*, кн. I, Москва, 1861; Ј. Иванов, *Български сѣпарни изъ Македония*, II изд., Софија, 1931, и други, објављују или праве краће прегледе „старобугарских имена месеци“.

и тачан преглед. У покушају да се ту постави бар једна, прва скица стања, евидентираће се, најпре, материјал у појединим дијалекатским зонама — на основу нашег личног испитивања на терену и на основу објављене фолклорне грађе. Користиће се потом поједини записи, натписи, писма, представке, мемоарске белешке и књижевни текстови из разних епоха и од разних састављача. При овом од подједнаког значаја ће бити материјали забележени од македонских људи и на македонском терену, и они који су ту коришћени, ту постојали — у мањој или већој мери — познати. Текстови писани и на туђим језицима који су, међутим, циркулисали у овој области, били ту коришћени (првенствено, разуме се, на језицима којима су домаћи људи из народа, посебно интелектуалци, делимично или у пунијем опсегу владали — грчки, албански, српски, бугарски) осведочавају, пак, могућности и моменте утицаја, услове за појаву и нових назива или варијаната у говорној пракси, што априори може водити и укрштавању разних модела датих лексичких јединица и ситуацијама накнадног, друкчијег њиховог ангажовања и свођења.

„Rusi, Srbi, Bugari, Makedonci i Slovaci ne poznaju više slovenskih imena, nego rabe samo latinska“ — наглашен је закључак у раду Д. Брозовића.⁶ И у односу на стање у македонском језику овај став је нетачан, или, бар, сасвим непрецизан. И методски недоследно и погрешно се потом, и управо, поступа када се, у рекапитулацији факата и анализа, износи таблица имена „код осталих словенских народа“ како би се извело поређење тих лексичких јединица и њихових облика са „хрватским називима“. И сад, у тој табели, поред рубрике „хрватски“, „чешки“, „пољски“, налазиће се и рубрике „украјински“ и „бугарски“, а сасвим је изостављено место за *македонски*.

И управо почели бисмо од тога — да ли Македонци „не познају више словенских имена“?

Моја теренска пробна испитивања у неколико сеоских пунктова показала су јасно да су народни називи месеци познатији старијим особама, а потом да су појединцима имена само неких месеци обичнија. Спиро Тантуревски, информатор из Дебра (стар 65 година) могао је да се присети само назива *сечко*, *коложек* и *жесџвар*; Јане Бундалески, 80-годишњи извештач из пре-спанског подручја и 50-огодишњи Трајан Гасковски, из околине Битоља (село Драгош), знају, уз *сечко* и *коложек*, и назив *црвенко*, а Иванка Стојанова, из Светог Николе, у источној Македонији, накнадно, с напором се присетила да се у народу чува и име *лисџојад*.

Порекло, етимологију неких од тих речи дотични информатори су ми могли да одреде (на пример за *сечко* или *лисџојад*), али се показивала и несигурност у осећању значења тангираних назива. Један извештач из Дојрана (69 г.), на питање зашто се месец *коложек* тако зове, само је растављао делове сложенеце, и глагол „жећи“ (*жесг-*) замењивао обичнијим „палити“ (*џали*), „горети“ (*гори*), чинио јаснијим буквално значење: „коли се палат“, „кога горат колите“. Он није могао да објасни зашто, којим поводом се кола „пале“. — Каткад није сигурна временска одредница наведених примера (веза са конкретним месецом). Крсте Петков, из околине Тетова, пак, одмах је био у стању да одреди семантичко порекло појма *коложек*: „тога таква е голема студ, зима, што и колите се палат ако нема дрва за греање“. Пецо

⁶ Dalibor Brozović, *Otkuda hrvatski nazivi mjeseci*. Otkrića, II, 4, 1955, с. 298.

Тунчевски, из околине Битоља (с. Лажец), дао ми је интересантан пример *колигори*, али није знао сигурно да ли је он напоредан назив за *коложсек*, или се он, чак, употребљава и за наредни, исто хладни месец — март.

У другим зонама, међутим, те делимичне „спискове“ могао сам да допуним и још покојим називом месеци овог порекла. Углавном у измешаном систему словенских и туђих имена, каткад и са поремећеним редом, известиоци из околине Битоља су ми износили имена *коложсек*, *сечко*, *марш*, *ајрил*, *жешваро* (с. Буково); *коложсек*, *сечко*, *колигори* (П. Тунчевски, 48 г., с. Лажец); *сечка*, *марша*, *ајрил*, *мај*, *црвенко*, *вршачо*, *ченкаро* (Маса Кожуарска, с. Поешево, 85 г.); *коложсек*, *сечко*, *марш*, *цвичимайорица*, *мај*, *црвенко*, *жешвар*, *лисийаи* (Ставре Јанчевски, 76 г., с. Бистрица). У Орешу, у околини Велеса, забележио сам од Деља Димова Ђурчинова: *сечко*, *коложсек*, *марша*, *андрија*, *мај*.

Ни од једног од анкетираних, коришћених информатора у више различитих средина нисам добио имена свих 12 месеци. То упућује и на моменат честог некористишења целог „система“ тих термина у народним говорима, али то не значи и да се уз шири и упорнија консултовања и других, старијих становника не може доћи и до још ширег списка дотичних сигнатура. У сваком случају и слика данашњег стања осведочава територијално ширу и сталну употребу словенских назива месеци, која ће у даљем прегледу овог рада бити и комплетније изнета. Та савремена слика мешања имена два порекла, пак, слаже се са стањем у старомакедонским споменицима (*Охридски ајосџол*, и др.).

Када је у питању сеоска средина, када је реч о представницима недовољно еманципованим, у конзервативнијим формама свести и живота, аутентичнијим и као изворима за архаичнију језичку црту, имена месеци се и иначе ређе користе за временску оријентацију.

Глобалнија одређивања врше се и на македонском терену најпре према самим годишњим добима⁷, а генетички, појав је већ објашњен: деоба на те целине, одсеке према месецу као небеском телу с обзиром на његово периодично јављање, а не према сунчевој години⁸, но, ипак, са ослонцем је на сунце, са опсервацијом је на његове промене закључак забележен у охридској зони: „На св. Варвара слънцето се завървява към лѣто“ (Вацов, Народна метеорологија, 24)⁹ или народно запажање: „На св. Вартоломей слънцето се завъртувало към зимата“ (Охрид — Вацов, 19).

Одређивања према годишњим добима може се, разуме се, илустровати бројним примерима. Сасвим су обичне одредбе у исказима типа: *Лейоска* убо поминаф со берикетот . . . *Есенва* сѐ ќе биди готоо — забележеним у мом материјалу о битољском говору. Сасвим су, тако, са ослонцем на шири модел у народном формулисању примери везани за велешки терен: *Лѣино врѣме* издава сѝ крилата си шума (Велес — Георгов, Материали за рѣчника, 81).¹⁰

⁷ Ј. Заимов, н. д., 105: „Годината се разделя на дванадесет месеца само в официалния календар. Првоначално народите не са имали понятие за месец, а за сезон, за годишно време“.

⁸ Ђорђе Пуљевски, *Речник од шри језика*, Београд, 1875, с. 84; — исп. ту објашњење: „Једни бројад, а други небројад које Турци и Јевреји бројад, по месечина, година . . .“

⁹ Спас Вацов, *Народна метеорологија*. София, 1900.

¹⁰ Ив. А. Георгов, *Материали за рѣчника на велешкия говорѣ*. Сборникѝ IIY, кн. II (XX).

— *Зимно време* лăканьот коа го расчѣпкуиат, ако наїдат нăтре тѣпка дожѹра, кѹе има гѣлемо зимо (Велес — Георгов, Материали за рѣчника, 16). — *Зимно време* кога лѣтаат гѹсѹки, шăтѹки . . . нăтакаї нѣмало зимѣ (Велес — Георгов, Материали за рѣчника, 43), а већ из директног саопштавања: и *на-ѹролей* или најмногу за Пѣтровден ѡа-си-се-врати в Галичник (Галичник, — Белић, Галички дијалекат, 226).¹¹

На овој основи, а и са другим везама, су примери: *Некої-ден ѹрей-Пѣйров-ден* ѡдит (Галичник — Белић, Галички дијалекат, 238), нѣ зима-та на Водици, токо лѣто-то на Ылин-ден (Белић, 235), па опис у македонској народној песми: Послужите свети Петра летнег, / Послужите *свей* *Илија в сред* *лейѹ*.¹²

У овом правцу карактеристичан је и податак који даје Томо Смиљанић у раду *Старе народне мијачке ѹсеме* (Гласник Етнографског института САНУ IX—X, 1960—61, стр. 139 и даље) чак о деоби народних песама дотичне зѹне „према добу године када се оне певају“ на *ѹролейѹне*, *лейѹне* и *зимске*¹³ (Сама годишња доба, ѹихово трајање, уз тачне датумске границе, описује Ђорђе Пуљевски за македонску средину и у македонској књижи, у вокабулару *Речник од ѹри језика* (Београд, 1875, с. 85).

И у индивидуалном стилу и постављању биће таквог одређивања. У писму македонског етнографа Кузмана Шапкарева (Паскалова) упућеном из Охрида Г. Раковском у Београду 10. јула 1861. стоји, на пример: „ако не сега, поне *кон есен*, кога ќе си идат нашенци (Миладиновци, Преписка, 189).¹⁴ Тако и у текстовима савремене македонске белетристике која је са пунијим ослоњцем на структуру народног, фолклорног формулисања дотични о иси добијају (и у дијалозима личности и у говору писца) пунији рељеф: Нека ги спасат овците *лейѹово*, на *зима* една од планик, друга на тланик (Попов, Калеш Анѓа, 32)¹⁵, *Тоа лейѹ* Јован и Стојан заедно тргнаа на едно бачило (Попов, Калеш Анѓа, 31), Токму *ѹаа есен* кога Сирмевци се спремаа за свадби, седеа група агалари во едно од прилепските кафиња (Калеш Анѓа, 33), Султан Селим II се откажа од понатамошната војна во Европа и се врати во *ѹролейѹна* на 1566 година (Калеш Анѓа, 214).

У материјалу македонског језика, па тако и у забележеним текстовима, показују се потом одредбе према неким радњама које се обављају у неком дужем року, али у одређено годишње доба: *Во жниѹе време* богатио беше зел аргати да му жнијат (Цепенков, Македонски народни приказни, II,

¹¹ А. Белић, *Галички дијалекат*, Београд, 1935 (СКА, Српски дијалектолошки зборник, књ. VII).

¹² Томо Смиљанић, *Старе народне мијачке ѹсеме*. Гласник Етногр. института САНУ IX—X, 1960—61, Београд, 143.

¹³ „Нема јесењих песама, јер Мијаци као пастири и печалбари с јесени су се растанали од својих драгих, те им није било до певања“ (н. д., 139).

¹⁴ Братја Миладинови, *Прейиска*. Софија, 1964.

¹⁵ Стале Попов, *Калеш Анѓа*, Скопје, 1958.

¹⁶ Аналошки је случај одређивања часова дана неком појавом у природи, што претстављује и књижевни текст стваран са ослоњцем на народни тип изражавања: *Околу сонце огревање* утринава проштеаа низ пазариштето (С. Попов, Калеш Анѓа, 12), дотрча *околу сонце огревање* во Прилеп (Калеш Анѓа, 57).

На *йрвијо дено Велигдено* (Радовановић, Маријовци, 52)²¹, Се собрале, ајде се набрале . . . / На *Илинден*, море, на добер ден (Радовановић, Мариовци, 79), Нека дојди *Видовден*, та после ќе се видиме (Пословици, 132), Служба праваа на *Мишјровдин*, на св. *Ранг'ил'*, на св. *Ашанас* (Бевђелија — Д.Иванов, 118)²², У тој ден (*чистиј йонеделик*) не се работи от глухци, за да не ни прават пакос на стоката (Велес — Георгов, Материали за рѣчника, 13). У раду Спаса Вацова *Народна метеорологија* (Софија, 1900, 14) наводе се, на бази материјала македонског фоклористе Шапкарева, са одредницом порекла песме „Охридско“, и стихови: Кога ми дојде *Гюргево-ден*, / Сама се гора облекла / Сѣ во зелѣна долама²³, али ту треба тражити и другу појаву (в. даље).

II

Инвентар народних имена месеци на македонском тлу, у пунијем и јаснијем виду потврђен на пример у *Охридском ајосѿолу*, *Слејченском ајосѿолу* и *Македонском ајосѿолу*, управо у паралели са стањем у овим изворима сасвим се добро може евидентирати и пратити. На основу досад потврђених модела у савременим говорима македонског језика — значај иновација не би могао да се посведочи у већем степену.

Охридски апостол, са скоро комплетним словенским регистром назива (листопадъ²⁴, гроуденъ, стовденъ, просиницъ, сѣѣнъ, соухъ, врѣзенъ, ѿзок, ѿрѣвннъ, заревъ) у „меседослову“ који „по своимъ особеностямъ и древности, признается однимъ изъ замѣчательнѣйшихъ славянскихъ мѣсяцесловъ“, па Слепченски апостол. са именима листопа (октобар), ствдѣ (децембар), просиницъ (јануар), сѣѣнъ (фебруар), ѿзокъ (јун) у сличном меседослову (који почиње са л. 106 и прекида се са 15. јуном) и Македонски (Струмички) апостол, из XII—XIII века, са сигнатурама ствднъ, просинца, које се поклапају са употребом назива у претходном споменуку и са ознаком заревъ за „август“²⁵, имају — може се рећи — сачувану своју лексику одређеног типа и значења у данашњим македонским народним говорима у делимичном опсегу или пунијој мери. Има, пак, измена и у поклапању, односно померању — означавање једном именицом другог, обично „суседног“ месеца.

Чување ове лексике, употреба њена у осетно напред помереном временском раздобљу може се добро потврдити најпре у споменицима из XIV века. У синаксарима три зографска четворојеванђеља (No 39, 41, 43) комплетно је дат списак словенских назива месеци и они су тачно одређени латинским називима.²⁶ Лексичке јединице су исте у сва три извора, а са извесним су мањим разликама у наставачким морфемама, у гласовном склопу или графичком, правописном постављању.

²¹ Војислав С. Радовановић, *Мариовци у њесми, љричи и шали*. Скопље, 1931.

²² Димитър Иванов, *Гевгелискијѣ говорѣ*. Софија, 1932. — Вокал посебне боје у предлогу на у материјалу је штампан са кружићем испод односног слова. Овде, из техничких разлога, ми кружић замењујемо тачком — у истом положају.

²³ Акценат предат у овом виду — непотпуно и непрецизно.

²⁴ *Окѿобар*. За септембар ту није дат словенски назив.

²⁵ Замењивањем сугласника, ту је потом страни назив у облику *сѣтѣврѣ*.

²⁶ Йордан Иванов, *Български сѣтарини изъ Македония*. Софија, 1908, 49—50. Исп. и II издање — 1931. Даље скр.: *Сѣтарини изъ Македония*.

	№ 39	№ 41	№ 43
септембар	рѣмѣ	роуѣмѣ	рѣмѣ
октобар	листопадъ	листопадъ	листопадъ
новембар	гродѣнь	гродѣ ^ѣ	гродѣнь
децембар	стѣдѣнь	стоудѣнь	стоудѣнь
јануар	просинець	просинѣць	просинець
февруар	сѣфѣнь	сѣфѣнь	сѣфѣнь
март	сѣхъ	соуѣхъ	сѣхъ
април	врѣзокъ	врѣзосокъ	врѣзокъ
мај	трѣвѣнь	трѣвѣнь	трѣвѣнь
јун	изокъ	изокъ	изокъ
јул	ѡрѣвѣнь	ѡрѣвѣнь	ѡрѣвѣнь
август	зарѣвѣ	зарѣвѣ	зарѣвѣ

И у Псалтиру из Битоља, у запису једног трговца, у споменику из средњемакедонске језичке епохе, и та старина модела и та напоредност страних узора је осведочена: мѣца агѣа, роуѣ, листопадъ, клѣка, априла, маи (Иванов, Старини изъ Македония, 239), а у синаксару Чейворојеѡванђеља из Кратова, текста српске рецензије са почетка XIV века су словенска имена роуѣмѣ, листопадъ, гродѣнь, стоудѣнь, просинець, сѣфѣнь, соуѣхъ, врѣзокъ, трѣвѣнь, изокъ, (Стојановић, Каталог рукописа, 5).²⁷

²⁷ Љуб. Стојановић, *Каталог рукописа и старих шtamпаних књига*. Збирка СКА, Београд, 1901. (И даље скраћеница *Каталог рукописа*). На основу тога што се у синаксару (од кога недостаје завршетак јуна и јула и август) помиње „само Гаврило Лесновски“, а „и по записима“, Стојановић претпоставља „да је рукопис и писан и дуго био у ман. св. Аранђеља“ (о. с., 5).

На македонском простору, међутим, ван ових лексичких јединица чували су се или накнадно јављали и дублети словенских назива месеци, па се у одређеним дијалекатским зонама, уз све већу употребу латинских модела, фиксирао и комбинован систем имена. Јордан Иванов у поглављу „Словенски имена на мјесецитѣ“ у иначе значајној збирци докумената, старина из Македоније констатује, тако (ор. cit., 50), на основу свог теренског испитивања, на острву Ахил на Преспанском језеру, спрег назива: 1. *кóложегъ*, 2. *сѣчко*, 3. *маршъ*, 4. *априлъ*, 5. *май*, 6. *црѣвеникъ*, 7. *жѣтваръ*, 8. *авгусъ*, 9. *рујанъ*, 10. *мишрофъ*, 11. *листойаишъ*, 12. *никулъ*.²⁸

Ту већ, у материјалу ове македонске карактеристичне говорне зоне (да најпре са стањем у њој направимо поређење) нема назива из поменутих Зографских јеванђеља *груден*, *сухи*, *брезок*, *шрвен*, *изок* и *зарев*, нити *сшуден* (*и*) и *шросинец* које (пored истих, али само првих пет) садржи Четворојеванђеље из Кратова, а јављају се: *коложег*, *жѣтвар*, *мишроф* и *никул*, поред латинских *марш*, *април*, *мај* и *август*.

Егзистентност народних имена месеци у македонском народном језику може се, потом потврдити посебно у јужнијој дијалекатској бази. А. Мазон у књизи *Contes slaves de la Macédonie sud-occidentale* (Paris, 1923) већ у оквиру једне народне приповетке из Неолана, из околине Лерина, у дијалозима текста предатог под насловом „La vieille femme abandonnée et les Moi“, презентује неколико — у генетичком дуалитету:

Какъв е *Nikol*?^{29a} — A *kákov* e, *bábo*, i toj *mésec Kolóžek*? — Kak e toj *Sečko* mori, *bábo*? — *Sečko*, *sáb'ja* da te poseče! — Kak e toj *Márt*, mori, *bábo*? — A kak e toj *Ápril*? (стр. 62) — Kak e toj *Nikol*, mori, *bábo*? a *pítva éden*. — *Ámi toj Kolóžek*, mori, *bábo*? — *Nógo úbaf mésec* e: *svék'e* *udira* u *Kolóžek*. — *Kákvi cvek'in'a belúčki izlégva* vo *Sečko*? *Áren* e *Séčko*. — *Hájde, Ápril*? — *Ápril nógo ubaf* e: na *léto mirísa* (стр. 64).

Међутим, овим поводом, у „фусноти“, даје се и потпун списак речи те семантичке породице констатованих на ширем подручју испитивања, чиме се такође обелодањује у савременом стању једног дијалекта ситуација претежног присуства народних имена уз моменат ангажовања и појединих страних термина, а посебно евидентира јављање богатијег регистра и рељефа лексичких јединица за дотичне појмове: *Níkol*, *Níkul* „decembre“ (d' après la Saint-Nicolas), *kolóžek* „janvier“ (колозегъ „la roue en feu . . .“), *sečko* „fevrier“ (сѣчко „le moi ou l' on abat les arbres“, *Haumonat*, *Fállmonat*, d' après Miklosich . . .), *mart*, *april*, *ceré.aro* „le moi des cerises“ или *maí*, *crvénik* „juin“ (. . . „le moi rouge“), *žétvaro* „juillet“ (le moi de la moisson), *žítaro* или *áustos* „août“ (le moi du blé), *krstóvski mesec* „septembre“ (d' après la fete de la Sainte-Croix, le 14 septembre), *Mitróvski mesec* или *evtóvrio* „octobre“ (d' après le Mítrof den, le 26 octobre), *listopád* „novembre“ (letemps de la chute des feuilles).

А. Мазон у својој књизи *Documents, contes et chansons slaves de l' Albanie du Sud* (Paris, 1936) захвата исту грађу у селима Бобоштица и Дреновљане,

²⁸ У фусноти, Иванов даје објашњење: *жѣтваръ* (за „жѣтварь“), *Димитровденски* (за „митрофъ“) и *Николовденски* (за „никул“).

^{29a} Фонема о затвореније артикулације, у тексту А. Мазона представљена словом о са кружићем у доњем плану, овде се предаје графичом о са тачком у исто положају.

у околини Корче, у народној причи „Старица и месеци“ (La vielle et les Mois, стр. 222—226), чиме се означава и још шири радијус распрострања дотичних назива месеци у македонском језичком, лексичком обухвату. У том тексту са албанског терена именовани су (уз употребу латинских назива *марѿ*, *април*, *мај*, *август*): *коложеск* (у паралелно датом преводу текста је ознака *janvier*), *сјечко* (у паралелном преводу: *février*), *чарвеник* (у паралелном преводу: *juin*), *жјенѿар* (преведено: *juillet*), *сѿавроф* (преведено: *septembre*), *миѿроф* (: *octobre*), *лисѿоѿаѿ* (: *novembre*), *никул* (паралелни превод: *décembre*): *Bjē zima, vo Kollozhek* (222), *Ah soj Kollozhek, da g' ubije Gospo, ni stori zima tēllka gojlēma* (222), — *Am Sjēčko, babo?* . . . *Ah, celet moje, gj, ima podobar ot Sjēčka?* (224), — *Am Čarvenik, babo?* *I Čarvenik mnogu masen* (224), — *Am Zhjēntar, babo?* *Gj' ima podobar ot Zhentara?* (224), — *Am Stavrof? Stavrof esti shčo se bere llozjata* . . . (224), — *Am Mitrof, babo? Mitrof?* (. . . *I soj esti mnogo masen* (224), — *Am Listopat?* *Ah shčo dobar e Listopat?* (224), — *Am Nikul, mori babo?* *Gj' ima pomasen ot Nikula?*

Посебан моменат на који већ одмах упућују подаци у само доведе три прегледане говорне зоне (преспанска, леринска и корчанска) јесте грађење на бази главнијих хришћанских празника (што иде паралелно са употребом новијих назива типа *жјѿвар*, *череш(н)ар*): *крсѿовски месец*, *сѿавроф* (за „септембар“); *миѿрофски месец*, *миѿроф* (за „октобар“), *никол*, *никул* („децембар“).

Појав је, како ће се даље видети, и на нешто широј основи. М. Малецки у Речнику своје књиге *Dwie gwary macedońskie* (Kraków, 1936) показује у говору солунских села Сухо и Висока приличну фиксираност грчких, одн. латинских назива (*águst, apríl, mártá, júl'us, okt'omvri*), али бележи и формације овог типа: *arxang'elòsxji* — „listopad“ S („новембар“) и *nikúlskiji* — „grudzien“ S, W („децембар“).

Пуну слику, пун списак народних термина (са изузетком назива за *марѿ* и *април*) налазимо у студији Стевана Тановића *Српски народни обичаји у Беохелијској Кази* (СКА, Српски етнографски зборник, књ. 40. Живот и обичаји народни, књ. 16, стр. 7, Београд—Земун, 1927): *Коложес* (Јануар), *Сечко* (Фебруар), *Марѿа*, *Април*, *Црешар* или *Мај*, *Жјѿвар* (Јуни), *Биљар* (Јули), *Прабражденски* (Август), *Бугурајчин* или *Груздубер* (Септембар), *Миѿровски* или *Касим* (Октобар), *Лисѿоѿад* (Новембар) и *Гулемјуѿ месец* или *Бужикјов* (Децембар). Као ређи у односу на стање у осталим македонским говорима евидентни су, дакле, називи *биљар* и *касим*, а потом они црквеног порекла (в. даље).

И стари словенски називи из круга који представља Охридски апостол и новије народне варијанте тих модела и образовања настала у вези појединим хришћанским празницима потврђују се на македонском терену, уз трагање за све даљим изворима, у пунијем опсегу и регистру. У егземплификацији речничког материјала који је за нас ту од интереса навешћемо отуд још понеки податак, углавном примера спорадично или у непотпуном списку осведочених у појединим описима македонских дијалеката, у македонским народним песмама или објављеној етнографско-фолклорној грађи, што води и увиду у стварност локализовања дотичних имена с обзиром на шири терен.

модела на бази диференцијалних дијалекатских ситуација: *сечко* — *сјачко*, *сечку*; *црешар* — *черешар* — *черешнар*; *жсѣйар* — *жсѣйвар* — *жсѣйваро* — *жсѣйвар* — *жсјанишар*; *црвенко* — *црвеник* — *чарвеник*; *гроздобер* — *груздубер*, *лисѣйод* — *лисѣйод*; *никулскију* — *никулски* — *никул* — *никул*; *коложсег* — *колсжсег* — *колушсег* — *колошсег*, — *колошсег*, и сл.

Прототипови словенских назива, пак, називи којима је одавна изгубљен траг и у широј јужнословенској и општесловенској ареи, нису освечени. У вези са именом *зарев*, међутим, постоји посебан случај, чак и посебна дискусија у литератури. У Зборницима Стефана Верковића *Веда Словена* (књ. I, Београд, 1874) и *Веда Словенах* (књ. II, С. — Петербург, 1881), збиркама народних песама „из претхришћанског доба“, „от јазическог времена“ са терена Македоније и тракијске и родопске зоне, потврђени су неки од старих словенских назива месеци. Један тест садржи, управо и стари назив августа — *зарев*: Дурѣ да ми дойде *Заревъ-денъ* / *Заревъ-денъ*, *Заревъ мѣсецъ* (Веда Словенах, 454), што добија даље (на стр. 577) и посебан коментар да је то „јесењи месец када је отпочињала зима“ и посебно прецизирање — август. Овај пример, на који само указује Л. Милетич (Сборникъ НУ II/2, 1890, 206), па га цитира Ј. Иванов (Старини изъ Македония, 50) и Ј. За мов (Български имена, 131), може се третирали, заиста, као директна језичка позајмица из дотичног дијалекатског подручја, али и као инфилтрат, појав намерног уношења и наглашавања старог назива у тексту народне песме од стране скупљача грађе и редактора Гологанова за стицање веродостојности и архаичности мотива у датом пасажу, што је било задовољавање посебног интересовања С. Верковића и акт мистификовања.

Говор смилевских печалбара, организован у систему знакова „тајног језика“ (чија хронологија није тачно утврђена, али који се формирао у дугем периоду, уз сталне иновације мада и у сличним моделима, а са пуним ослоном на лексику, морфологију и типолошке карактеристике македонског народног језика одређене констелације) ангажује и читав, пун регистар старих словенских и новијих народних назива месеци, па је присутна и посебна изведеница на сличној бази: *коложсег* (јануар), *сечко* (фебруар), *лејник* (март), *шрешник* (април), *чарешар* (мај), *сенокос* (јун), *жсѣйвар* (јул), *грмлив* (август), *гроздобер* (септембар), *лисѣйод* (октобар), *сѣуден* (новембар), *снежник* (децембар).³³

У овом пуном списку неки примери су посебно занимљиви. Име *лејник* на широкој македонској територији покрива само један дан — први март: „Први март се нарича . . . *лејник*, зашто се почва лѣтото“ (Е. Спространов, Отъ Охридъ, 29)³⁴, па тако и у самом Смилеву: „Први март се нарича „*лејник*“ зашто времето върви къмъ лѣто“ (Георгиева, Народенъ календаръ, 77), о чему и друге наводе дајемо у другом делу овог рада. Међутим, исто тако је факат да се на једном делу македонске територије *лејник* ангажује у вредности појма „март“ (Стоилов, Българска сбирка, г. IX, кн. X, Софија, 1902, с. 623). Дотична употреба назива *лејник* у тајном језику

³³ Душко Хр. Константинов, *Таен јазик на смилевски печалбари*. Прилози. Научно друштво — Битола. Бр. 1, 1960, стр. 38.

³⁴ Е. Спространов, *Материали. 2. Оѣъ Охридъ*. Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVI—XVII, 1900 (и даље скраћеница *Оѣъ Охридъ*).

176, бр. 5725), а у вези са овим исказим дато је у дотичној књизи *Македонски народни умотворби* IV (Скопје, 1954, 176) објашњење: „Февруари е доста студен, нарочно за јагњина; во март од студ смрзнуваат доста јагњина, а во април им се продаваат кожите, бидејќи тогаш обично доаѓаат трговци со кожи“. Локализација примера је шира, а и са изменама у детаљима заклучувања: *Сѣчко, сѣчи не сѣчи, ѝа на лѣто мершешѣ* (Велес — Вацов, 9). Иначе, паралеле са стањем у балканским несловенским језицима откривају и калк у грчком језику — модел исте карактеристике у њему: *Μάρτης γβάρτης* (cf. Зајмов, 113).

Зимски месеци *коложег*, *сечко* и *марѝ*, па и децембар — *никул* и *јадре*, *андрија*, су тешки, непријатни и опасни; време често помахната, „побесни“ тада, па се у пословицама и осталим структурама исказа то наглашава адекватним поређењима: *Збеснел како мачка во сечко*. *Збеснел како волци во сечка*. *Туку клапай чапкџот како волк во сечко* (Прилеп — Сборник НУ IV, 213, 213, 248).⁴¹

И иначе, у народном описивању то ће се истицати. Са ослонцем на та извор је казивање: Само *суровияѝ* „*јадре*“ (Декември) и *жесѝокиаѝ* „*коложег*“ (Јануари) с . . . (Копачка / Кичево — Алексиев, Етнографски бѣлежки, 35), а у рукописном материјалу С. Верковића који је открио и о коме саопштава С. Романски (Ст. Романски, *Народниотисни материјали оѝ Долновардарско*, Македонски прегледѝ, VI, кн. 4, 1931, с. 95) је текст *Бабини дни* у коме је означен и груб, вулгаран однос према месецу *сечко*: „Тѝш, козо на планина!“ „Да му са серум на деут (дедото) *Сечко* на брадина“. Кога испаднал месецѝт *Сечко*, стара баба, ка пасела койѝ’те, изрекла горните лафове. Как а дочул дедо *Сечко*, рекѝл: „Мила Марто! Мила сестро! . . .“⁴². Овакав став и формулисање у односу на исти месец је и у причи-песмици *Сечка и овчари* коју је забележио В. Радовановић (*Мариовци у ѝесми, ѝричи и шали*, 104). Март се погрдно означаваше и често именује као *баба марѝа*, управо као љута, прека, ружна баба: *баба марѝа* (Смилево — Горгова, *Народенѝ календарѝ*, 75), *баба марѝа* (Ореше / Велес — из мог материјала), и другде, а управо за овај месец се везује стих *ѝрди марѝу на брадина!* у тексту „Баба-та и мѝс.Мартѝ“ који је забележио К. Шапкарев (Сборникѝ VII, бр. 11, 39)⁴³, а у ствари је варијанта напред поменутих песмица *Бабини дни* и *Сечка и овчари*. Најшира варијанта коју откривамо је, пак, прича о Сечку и баба-Марти у Тановићевој студији о обичајима у Бевѝелијској Кази (н. д., 13).

Изузетно, као што је у већ показаним народним причама о месецима које је забележио А. Мазон, поред поруге или клетве (*Ah soj Kollozhek, da g' ubije Gospo, ni stori zima tѝllk gollѝma*), јављаће се и позитивна карактеристика, у вези са неким посебним моментом везаним за дотично време:

⁴¹ *Македонски народни умотворби*. Том IV, кн. 1; исп. ту исте примере: *Туку клапачапкѝот како волк во сечко* (Пословици, 195, бр. 6334), *Збеснел како мачка во сечка* (или: како волци во сечка) (о. с., 67).

⁴² Миладиновци, ЗБОРНИК 1861—1961, с. 475; исп. ту опис обичаја „бабини дни“ у напису са истим насловом: „Последните дни од марта се викает бабини дни, кои обикновено сѝт студени и ветарливи. Тие дни се земени од априља, еве како . . .“.

⁴³ Уп. у рукописној песмици Шапкарева — Год. зборник ФФ на Универзитетот во Скопје кн. 6(1953)5, с. 155.

Nógo úbaf mesec e: svék'e udira u Kolóžek (Неолани / Лерин — Mazon, Contes slaves, 64), Kákvi cvekín'a belúčki izlégva vo séčko. Áren e Séčko (Contes slaves, 64), . . . gj' ima podobar ot Kollozhega? Kollozhek esti nova godina, ta imame Vasilevden . . . (Бобошница, Дреновјане / Корча — Mazon, Documents, 222), . . . gj' ima podobar ot Marta, Mart chço ni nosi proljêta (Documents, 224). — О осталим месецима, већ, карактеристике су увек позитивне: April mnogo dobar; otvorve mnogo lulenishca и mirishi sllatka dusha (Mazon, Documents, 224), мај је „цар свих месеци“ и: zeleno poletó, so masni [лепи] trëndafilí (Mazon, Documents, 224), а у јуну, „чарвенику“ — румене се vishnje и cerje shne“ (Documents, 224), April nógo úbaf e: na létó mirísa (Неолани / Лерин — Mazon, Contes slaves, 64), итд.

У македонским народним причама и песмама месеци су персонификовани: *Колужек*, *Сечко*, *Мартиин* и *Април* ка одиле, рекле: Ајде да му истепиме на тоа кая (кехая) девит илјяди офци (Солун)⁴⁴, како што је случај у текстовима већ ту коришћених народних умотворина *La vieille femme abandonnée et les Moi*, *La vieille et les Moi*, *Бабини дни*, *Сечка и Овчари* и *Бабайца и месец Марти*. У Верковићевој *Веда Словенах* (II, с. 325), траг старог имена септембра *руен* је сачуван у имену *Руј*, *Рујо*, персонификацији бога „на вишното, на гроздјето което се бере прѣзъ септември“ (Ј. Иванов, Старини изъ Македония, 49), што наводи и Зајмов (ор. с., 131 и 132):

Боже ле, Рујо Боже,
изметъ ти, Боже, праве,
сега малу три години,
та ти бера белу грозде,
та ти точе рујну вину . . .

III

Паралелно са старим словенским и новијим народним именима месеци типична *коложсек*, *сечко*, *йривен*, *черешар*, *црвеник*, *сенокос*, *жсѣввар*, *ченкаро*, *жсѣваро*, *вришач*, *лишѣопад*, *цвичимагарица*, *гроздобер*, *снежник* и другим сличним, на македонском терену се користе и називи црквеног порекла, како смо напред већ индицирали, што представља нов моменат. Парцијалан преглед омогућавају најпре ту прегледани извори и консултована факта из само неколико зона — ђевђелијске, солунске, леринске, корчанске, преспанске, охридске, ничевске, кратовске и кочанске: *Прабразѣденски* (Август) Тановић, Српски народни обичаји у Ђевђелијској Кази, 7; *krstóvski mesec* „septembre“ (d'après la fête de la Saint-Croix, le 14 septembre) Mazon, Contes slaves, 62; *Стѣвров месец* (име септембра у кочанском крају) Т. Стаматоски, Н. Македонија, 15. III 1957; *stavrof* (Stavrof esti shço se бере llozjata; у преводу текста стоји Septembre) Mazon, Documents, 224; *Бугуројчин* (Септембар — у ђевђелијској средини) Тановић, 7; *mitróvski mesec* „octobre“ (d'après le Mitrov den, le 26 octobre) Mazon, Contes, 62; *Миѣровски* или *Касим* (Октобар) С. Тановић, 7; *mitrof* (Mitrof? Shço posjêve cífçiti!), у преводу приче: Octobre (Mazon, Documents, 224); *миѣроф* (октомври) Иванов, Старини изъ

⁴⁴ S. Verkovič, *Lidové povídky jiho makedonské*. Praha, 1932, 293; уп. Ј. Зајмов, н. д., 109.

Аџанасое не се излеговат надвор (Атанасов дан — 18. јануар), Цел *Пејџро* е тој седа дома (Петровдан — 29. јун), можда се и могу узети у вредности ознака дотичних календарских месеци, али то нисмо потврдили. У стиховима из збирки Шапкарева: Кога ми дойде *Гјоргеџ-ден* / Сама се гора облека Сѣ во зелена долама (Вацов, Народна астрономија, 14) управо као да се ради о једначини *гјоргеџден* = април, бар према општем смислу описа.

С друге стране, и већ потврђени називи постали од имена хришћанских празника и они који се претпостављају као такви некад се стриктније поклапају са календарским месецима, некад су обележје дужег или краћег временског одсека око одређеног празника. Пример из мојих бележака са битолског терена *меџубогоројџиџе* потврђује приближно везивање назива за термин „август“ а прецизно се одређује границом сама два дотична празника (*Богородица*, „Велика госпођа“, 15. август, и *Мала богородица*, „Мала госпођа“, 8. септембра).

Интересантан је случај развоја, измене модела *андрија* какав налазим у с. Ореше (мијачка пресељеничка оаза у околини Велеса) у вези са св. Андрејом у назив *ј’дре* у охридској зони или *јадре* у околини Кичева — у духу народне етимологије. Спространов (Отъ Охридъ, 37) преноси основну употребу термина: „Мѣсецъ декември се казва *џдре*. Празднуватъ први декември свети апостолъ Андрей...“ и даје објашњење за схватање правца померања значења: „Отъ тоя денъ *наедрјвали* днитѣ и зато се наричалъ мѣсецътъ *џдро*“. Сам назив *андрија* мој информатор, интересно, предао ми између „марта“ и „маја“, и са накнадном допуном да је то име месеца април, што ће бити, очигледно, израз личног несигурног познавања факта. Померање на бази познатог формулисања „сечко сече“ доводи у јужној говорној територији до описа и спрега *никул* — *коли*, што је, по Мазону, на линији игре речи, а у ствари са схватањем самог имена месеца у вредности „клетѣ“.

Описно представљање је трећи вид именовања, а сасвим ограниченог домаћаја.

Посебан назив „јануара“, дугог 31-одневног месеца, у форми супстантивизираниг придева *голем*, *големиот*, извучен из синтагме *голем месец*, *големиот месец*, који као термин тог састава констатује у српским говорима Тих. Ђорђевић (Караџић I, 1899, 77), а у елипси тако је чест нарочито на терену јужне Бугарске (Ј. Зајмов, *Българскиџе народни имена на месециџе*, 108), у македонској средини је ређе употребе. За околину Костура (Жужолци) фиксирано је име *големио* (са редуковањем чланске морфеме).^{46а} Тихомир Ђорђевић управо открива и изрично наводи: „Још се у Македонији јануар зове као у пиротском округу *големи месец*“ (ор. с., 77). Потврда је у *Гулемјуџи* *месиц* у ђевђелијској зони (С. Тановић, Срп. етн. зборник II, 7), али као ознака м. децембра. Трајко Стаматоски (Нова Македонија, 15. III 1957) такође за децембар показује тај назив у формама: *големин* и *голем месец*. — На овој основи створен је и назив опозитног обележја, за фебруар као најкраћи месец године, а у вези са моментом коришћења имена *сечко* и за јануар: *сечко мал* (Бесвина Костур — Зајмов, Българските имена, 113). Међутим, кон-

^{46а} Исп. ширу; јужнословенску основу, назив *вељача* у хрватско-српској арси. Миклошич (о. с.) је задржао пажњу на моделима оваквог формулисања са „велики“ и „мали“ у новогрчким дублетима.

статован је у солунској зони управо термин *мал месец*: *màlkiju m'āsnić* / *m'ājanc* (Сухо / Солун— Малецки, *Dwie gwary macedońskie*, 64), *màlkajuc m'āsnić* „luty“ (Висока / Солун — Малецки, 64).

IV

Латински називи месеци, употребљавани у званичним документима, наредбама, повељама, записима, посебно у црквеним, богослужбеним књигама преведеним са грчког на старословенски, добијали су временом у македонским народним говорима све већу примену. Констатују се и у бројним бележкама, записима, натписима, писмима, па у каснијим штампаним текстовима. Преношени индиректно, преко грчких позајмица, па као лексичке јединице прилагођаване гласовно и морфолошки узусима већ диференцираних дијалеката, дотични обрасци су на македонском земљишту представили и доста различите модалитете. У фонетском лику и моделу образовања они су временом, разуме се, мењани у детаљима и под утицајем конституисања дотичних лексичких репрезентаната у српском, бугарском и руском језику.

Инвентар назива овог порекла у споменику XII века, документу са македонског подручја, у *Охридском ајосѿолу* скоро је комплетан: *ѿнварѿ*, *ѿебварѿ*, *априлѿ*, *маи*, *јунѿ*, *јулѿ*, *августѿ*, *октивѿ*, а допуњава се и материјалом, на пример, Битољског триода, споменика истог столећа, и при овоме служе као основа за паралелу с обзиром на правце и резултате извршених измена.

Називи месеци настали према именима римских богова (Јанус, Фебрус, Марс) и богиња (Јунона), па по именима римских владара (Јулије Цезар, Август) и настали на бази латинских лексичко-семантичких вредности *aprilis* и *maius* биће ту напре и одвојено, а по календарском реду, представљени због посебности њихове структуре:

— за први месец: *ѿнварѿ*, *јанварѿ*, *јануарѿ*, *јануари*, *јануар*;

— за други месец: *ѿебварѿ*, *ѿебруари*, *ѿебралѿ*, *ѿебрал*, *ѿебруарѿ*, *ѿебруар*, *ѿебруар* (у текстовима на грчком: *Φεβρουαριου*);

— за трећи месец: *марѿ*, *марѿа*, *марѿѿе*, *марѿѿе* (у писмима македонских интелектуалаца XIX в., њиховим текстовима на грчком језику, као што је на пример кореспонденција Димитра Миладинова, предаје се дотично име у форми *μαρτιου*;

— за четврти месец: *априлѿ*, *априлѿ*, *April*, *априлѿ*, *априлѿ* 1856, *априлѿ* 1859 (у форми зависног падежа: 1849 *априлѿ* 2, 1855 *априлѿ*, *оѿ* 25 *априлѿ*);

— за пети месец: *маи*, *маи*, *тај*, *мај*, *маиј*, *мају* (у облику зависног падежа: 1507 *маѿ* *Маѿа*, 1850 *маѿ* *маѿа*, *ѿрез* *маѿа*, *родоѿар* *от* *Маѿа*);

— за шести месец: *јунѿ*, *јунѿ*, *јун*, *јуни*, *ѿонѿ*, *ѿвнѿа*, *јунија* (основни облик речи) (у косима падежима: во Кукуш 1857 *јунија* 1; 8 *месеѿа* *јунија*; *маѿа* *ѿвнѿа*);

— за седми месец, *јулѿ* *julus*, *јули*, *јулиј*, *јулија* (основни облик, Ђ. Пуљевски, *Речник* II, 81)⁴⁷ (у другој форми: 15 *јулија* — у народном говору, забележено у Велесу: *м(ѿс)ѿа* *јул(и)ѿ*, и сл.);

⁴⁷ Ђ. Пуљевски, *Речник од ѿри језика*. Кн. II, Београд, 1875.

— за осми месец: *авгоустѣъ, августѣъ, августѣ, august, августъ, авгдсѣ, águst, áustos* (у грчком тексту: Αύγουστου 1861; у зависном падежу: 1861 *Августѣ* 21-го Солун; *На ѿрзрви августѣа; ѿрвиоѿ ден од августѣа*).

Имена месеци сачињена од бројева 7—10 (*septem, octo, novem, decem*) и пишу се често у скраћеницама типа: 7/*врѣй, 7-ври* 1885; 8-*врѣй; 9-врѣй, 10-врѣй* као у грчким обрасцима 7 βριου, 8 βριου, 9 βριου. Међутим, обична су, нарочито у текстовима писаца, и образовања на основу латинског наставка -*бер* („октобер“), уз разликовање неколико ступњева. Сем алтернације б/в у наставку, дуалитет утицаја се потврђује и алтернацијом ц/к (*новембер — ноември : децембер — декември*). Диференцирања у основи и даље су осведочена у материјалу, истакнут је однос *дека(м) | децем* на пример у моделу који је у језику македонског писца Кирила Пејчиновића: *декемвриа*⁴⁸ и у образовању које користи македонски учитељ и књижевник Јордан Џинов — *декабрѣ*.⁴⁹ Двојство је и у замени корена: *сенимберѣ, сениабрѣ | сейимеври, па и у јављању аналошког м у називу десетог, одн. „осмог“ календарског месеца: октиомбер, октиомври* (исп. однос у грчком материјалу: *oktovrios, septemvrios, poemvrios, dekemvrios*) и чувању примарног стања у погледу фонетског склопа речи: *октиобрѣ, октиобрѣа, октиоври*, што налазимо у другим македонским изворима.⁵⁰

У егземплификацији прикључујемо и из овог круга имена месеци, напоредно, по неколико репрезентаната, називе

— за девети месец: *сениабрѣ, сенимбер, сенимберѣ, сейимеври, сейимеври, сенимеври* (у облицима зависних падежа: од девети *сенимевриа*; написана I-ви *Сенимевриа* 1874 година; престависа во лето 1848: *сенимевриа* — последњи пример из натписа на гробу, Скопље);

— за десети месец: *октиоврѣ, октиомбер, октиомберѣ, октиобрѣ, октиабрѣ, октиоври, октиомври, октиоври* (Ὀκτωβριου — у тексту-писму Д. Миладинова на грчком језику; у формама синтетичке деклинације: м(ѣ)с(е)ца *октиомвриа* — у тексту једног дамаскина; 1856: *октиомвриа* 6 дн — натпис на гробу; 1857 года *октијбра* 15-го — у тексту молбе Константина Миладинова, руска црта);

— за једанаести месец: *новембрѣ, новемберѣ, новембер, новембар, ноембар, ноемвр, ноември* (деклинација: *Ноемвриа*, 17 дењ — Крчовски, Чудеса, 18; 1861 *Ноемвриа* 13й — из писања Партенија Пољанског; 1856 година *Ноемвриа* 18-й дењ — Константин Миладинов; 1861 *Ноемвриа* 13й — Прличев);

— за дванаести месец: *декабрѣ, декембрѣ, декемберѣ, декември, декемвриа* (у вредности номинатива, основног облика речи), *декемвриа* (у номинативској служби у дотичном споменику), *децембер, децембар* (облици: *декемвриа* — запис Арсенија из Теарца; *мѣца декемвриа* дењ 21 — запис на препису Пејчиновићевог „Утјешение грјешним“ направљен у Прилепу 1843—44; вѣ Кукушѣ 1858 вѣ *Декемвриа* 19 — Д. Миладинов у писму; Зима се зафа-

⁴⁸ Сг. запис К. Пејчиновића из 1807. на Иловачкој крмчији: *Писах сѣ во лѣтѣ аѡѡз декемвриа кѡ ден.*

⁴⁹ Х. Поленаковиќ, *Кореспонденцијата на Јордан Хаѡи Конѡтанѡвинов — Џинов со Друшѡвѡто срѣксѡ словѡсноѡти*. Филозофски факултет на Универзитетот — Скопје, Материјали, кн. 2, 1955, с. 54.

⁵⁰ Случај јављања варијаната *октиомври*: *октиоври* продискутован је у једној белешци у часопису *Македонски јазик* I, 4, 1950, 96, а варијанта *фебруар*: *фебруар, фебруари*: *фебруарица* у Новој Македонији од 26. IV 1969, стр. 10 (Б. Ќорубин).

ћад, од девети децембра — Ђ. Пуљевски у речнику; скраћенице: Во Струга 859 *дѣра* 22 — Д. Миладинов; 29 *Декемб.* 1856).

Како је већ напред индицирано, поједине форме генитива *јулија*, *јунија*, *декембрија* схватају се и у народном говору и од појединих писара и писаца као основни облици речи. Јасну потврду даје већ Ђ. Пуљевски који дотичне месеце и именује тако у свом списку: *јунија*, *јулија*⁵¹, *декемврија* (*Речник* II, 81).⁵²

Језик црквенофеудалне администрације, моменат усвајања хришћанског календара, услови коришћења грчке литературе и опште византијске цивилизације наметали су македонским људима од пера, македонским писцима, латинскогрчке називе месеци, мада су им народни термини били познати. Да се запазити да аутори првих македонских штампаних књига, писци са почетка XIX века и васпитаници грчке школе, Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновић, не ангажују словенске моделе ове лексике.

Интерес за њих појавиће се, међутим, касније, око средине столећа, у периоду Препорода. Епоха романтизма, са панславистичким расположењима и идејама и другде је обнављала стара имена, уз општи култ народног бића, духа и језика. За утврђивање дотичне лексике, на пример, у хрватској српском језику у овом правцу није без значаја Илирски покрет.

Стога, треба истаћи као врло евидентан и карактеристичан, мада не и уопштен случај, покушај уношења словенских, народних имена месеци у даљу праксу од стране македонских културних радника и писаца.

Димитар Миладинов, тако, користи називе *коложсек*, *лисийоад*, *сечко*: ако напр. првиот ден од Августа чинит горештина, *коложсек* (јанвар) ке бидит студен (Зборник 1861—1961, с. 474), ако на вториот / ден од Августа / правит добро време, на *сечка* (феврал) ке чинит лошо (Зборник, 474) — у опису народног веровања, сазнања о метеоролошким приликама. У писму јеромонаху Клименту Пољанском које Димитар доставља 28. новембра 1859. из Струге стоји и: Во 28 *лисийоаџа*. Не би се тачно могло знати који календарски месец тиме именује, с обзиром на могућност везивања тог термина за два-три суседна месеца у појединим областима и дијалектима, али се, на основу садржине писма, може сасвим претпоставити да се мисли на „новембар“.⁵³ — Скупљач македонског фолклора и учитељ Кузман Шапкарев исто ће то радити. У писму које шаље из Охрида 10. јула 1861. Г. Раковском, уреднику „Дунавског лебеда“ у Београду, у коме га моли да пише о хапшењу Димитра Миладинова и тиме скрене пажњу јавности, употребљава народне називе *жешвар* и *црвеник*: Во Охрид на 3-го дене месеца *жешваря* (јулија) 1861 (Миладинови, Преписка, 1964, 189), До сега бѣргу (15 *црвеника* — јунија) беше [Димитар Миладинов] уще во цариградските подземни темници (Преписка, 189). — Македонски песник и преводилац, сарадник браће Миладиноваца, Рајко Жинзифов представља назив *коложсек*, а на то указује

⁵¹ Ђ. Пуљевски, *Речник* . . . II, 84, и име римског императора предаје у истом облику: Цар, римски *Јулија*, цезар, тој направил годиниве да се бројад.

⁵² Ђ. Пуљевски, *Речник оџ четири јазика*, I, Београд, 1873, 25, има последњу групу назива у истој структури: *Сейтемберь*, *Октомберь*, *Новемберь*, *Декемберь*. Интересантно, у Речнику II мења само четврти образац, презентујући ту модел *декемврија*.

⁵³ Браћа Миладинови, *Преписка*, София, 1964, 99.

први Л. Каравелов у својим *Памјатници народнаго быѣа болгар*, кн. I, Москва, 1861, 270: „Записатъ Болгаринъ Жин(зифовъ)“.⁵⁴

Спорадично, називи овог порекла ће се и даље користити, али тај процес, очигледно, неће моћи да добије пун развој; испољена тенденција није се могла озбиљно супротставити већ учвршћеној пракси употребе општеевропских образаца имена месеци.

Страни називи календарских временских одсека били су доста познати у народу, а македонска интелигенција их је упознавала и у другим срединама (Србији, Бугарској, Русији, Грчкој). Тенденција је, управо, ишла ка њиховом уопштавању.

Фиксирање латинско-грчких термина, њихово легализовање за културну употребу и књижевни језик врши македонист Ђорђе Пуљевски у свом вокабулару *Речник од три језика* (Београд, 1875) изневши их у пуном списку, искључиво њих, а у моделима који су носили печат одређене, личне концепције уредника: И од месецине, имињава овакви се: *јануар, фебруар, март, април, мај, јунија, јулија, август, септембер, октомбер, новембер, и, декемврија* (стр. 81).

Изражена тенденција усвајања општеевропских назива добија извесну потврду код истакнутог теоретичара и градитеља македонског књижевног језика Крста Мисиркова — у књизи *За македонскиот јазик* (1903); он пише редовито: *февруар, февруарскиот* реформи (IX), *јули* (о. с., X), *септември* (о. с., I), *февруари* (о. с., 4), *октом.* (о. с., 68), и сл., недоследно, или компромисно, задржавајући образовања са -ар и -ври (структуре које су у суштини биле ближе типу образовања у латинском језику, а, у посебној варијанти, био је усвојио још нешто раније Јордан Константинов Џинот: *февраръ, вемваръ, февралъ, февруаръ, сепиабръ, октиабръ, октиобръ, новембръ, декембръ*, и уз краће формације *јуно* и *јуло*).

Савремени македонски књижевни језик, и лексички одређени, конституисан после 1945, у том правцу је утврдио општеевропске називе месеци, али уз усвајање модела са формантом -ври у одређеном кругу ових именица: *јануари* (јануарски) РМЈ, I, 308⁵⁵, *февруари* (февруарски) РМЈ III, 466, *март* (мартенски, мартовски) РМЈ, I, 402, *април* (априлски) РМЈ, I, 12, *мај* (мајски) РМЈ, I 397), *јуни* (јунски) РМЈ, I, 310, *јули* (јулски) РМЈ I, 309, *август* (августовски) РМЈ, I, 4, *септември* (септемврски) „деветтиот месец од календарската година“ РМЈ, III, 184, *октомври* (октомврски) РМЈ, II, 55, *ноември* (ноемврски) РМЈ I, 508, *декември* (декемврски) РМЈ I, 131.

Народна имена, међутим, појављују се спорадично и у савременом македонском белетристичком тексту, ангажовани сад и као посебан уметнички валер, са ефектом и карактеристиком експресивнијег сликања. У песми Чаловског „Листопад“, на пример, употребљена је реч *листойад* (Современост XVI, 9, 1966), мада више у асоцијативном смислу („падање лишћа“). (У заоставштини македонског приповедача и романописца Јована Бошковићског пронађен је рукопис недавно рађене прозе под насловом *Време коложегово*. У Прилепу постоји презиме Коложегов.) Примера, разуме се, има још.

⁵⁴ Д-р Ђ. Л. Милетић, *Сборник НУ*, II, 1890, 206.

⁵⁵ *Речник на македонскиот јазик*, I, II и III. Скопје, 1961, 1965, 1966.

Други део овог рада, комплетно обрађујући и оштрије систематизујући сву главну грађу која се односи на имена месеци у македонском народном и књижевном језику, и уз пун научни апарат, управо би и имао и у овоме да осветли битне оријентације.

Словенска имена месеци, дакле, постојала су и постоје у македонском народном и књижевном језику, а у пракси културе и у стандарду језика дефинитивно су усвојени 1945. године општеевропски модели.

Dr Vojislav Ilić

LES DÉNOMINATIONS SLAVES POPULAIRES DE MOIS SUR LA ZONE LINGUISTIQUE MACÉDONIENNE

R é s u m é

Dans la langue macédonienne, aussi, les noms de mois indiquent un usage d'une dualité culturelle et historique. L'état de dialectes contemporains et les données de manuscrits attestent une longue vie parallèle d'un double ordre de termes slave et latinogrec, et dans un vieux document datant du XIIe siècle, l'*Épître d'Ohrid*, un modèle étranger est donné parallèlement et expliqué par un autre, indigène: *енваръ рекомъ просинець, февваръ рекомъ сѣчениъ, нюлъ рекомъ чрвѣнъ*, etc.

Le lexique respectif de la genèse slave représenté, pour la première fois, complètement dans ce travail, à côté d'une délimitation des matériaux par rapport à l'individualité macédonienne, ethnique, culturelle et linguistique, montre la conservation, de vieux modèles avec un signe caractéristique et suffisamment motivé et les résultats de la création sur la base d'une nouvelle association, d'une nécessité et d'un calque.

Certaines dénominations sont d'un usage général sur tout le territoire macédonien (*koložeg, sečko*), d'autres n'ont qu'une portée régionale (*čenkarо, koligori, cvičimatorica, snežnik*). Et pourtant, dans l'ensemble, elles, forment des séries, mettant, du même coup, en plein relief les différenciations dialectales dans l'image phonétique de mots (*koložek/kolodžok, nikol/nikul, j'drel/jadre, arangelskiот mesec/arhang'eloshju*) ou dans le modèle de formation (*crvenkol crvenik, jadre/andrija*).

En majeure partie, elles sont en rapport avec les phénomènes naturels et l'agriculture (*listopad, sečko, snežnik, žetvarot, čenkarot, vršačot*). Il existe également des dénominations nées de certaines fêtes chrétiennes, mais non, semble-t-il, dans le registre et le nombre que confirment les aires serbocroate et bulgare, bien que cette matière ne soit pas suffisamment explorée sur le sol macédonien. (Comp. de ce cercle: *mitrov mesec, stavrof mesec, nikulskiju, dimitrushju, Petrovden*).

A la liste générale des dénominations de mois faite sur la base des documents disponibles et des matériaux de folklore, on ajoute certains documents qui ne furent pas aperçus jusqu'à présent et que l'auteur découvrit dans la zone de Bitolj.

En règle générale, les termes sont strictement liés à des mois déterminés.: *koložek, gole-miot, mesec* (I m. — „januar“), *sečko, sečko mal, malkijut mäsniк* (II m. „februar“), *letnik* (III m. „mart“), *trevnik, cvičimatorica* (IV m. „april“), *čerešar* (V i VI m.) *crvenik, senokos* (VI m. „jun“), *žetvar, vršač* (VII m. „jul“), *zarev, žitarо, čenkarо, grmliv, meğubogorojcite* (VIII m. „avgust“), *ruen, grozdober, krstovski mesec, stavrof* (IX m. „septembar“), *listopad, mitrofski mesec* (X m. „okto-bar“), *studen, arhangelošhju* (XI m. „novembar“), *nikol, nikulskiju, jadre, snežnik* (XII m. „decembar“). Les variantes se rapportant à ce sujet, ne sont pas mentionnées. Il y a quelque déplacement quand on emploie *čerešar* et *listopad*.

Les dénominations greco-latines, suggérées et imposées par la voie officielle, ecclésiastique et administrative, tant dans le parler du peuple que dans celui des intellectuels, présentent également des signes d'entrecroisement de différentes variantes au point de vue de l'image acoustique des mots comme au point de vue des formants: *envar, janvar, januarij, januvar, januvar*.

fevvar, fevruari, fevral, februar, februar . . . ; jul, julus, juli, julij, lulija . . . ; sentabr, september, septembar, septevrij, septevri, septemvri . . . ; dekambar, dekembr, dekembar, dekevri, dekemvrija etc.

Les parallèles macédonno-grecs, d'une part, et les relations yougoslaves, de l'autre, donnent à ces phénomènes un relief plein et déterminé.

Les dénominations populaires obtiennent la chance de s'imposer au code culturel à l'époque de la Renaissance en Macédoine („Prerodba“) dans un culte général vif et romantique de la langue et de l'esprit nationaux. C'est dans ce sens que D. Miladinov et K. Šapkarev font certaines tentatives et suggestions, mais cette tendance n'eut pas de suite sérieuse. Elle ne pouvait pas, déjà, s'opposer à la pratique établie des modèles européens en fait de mois.

La fixation des termes latino-grecs, la légalisation de leur emploi culturel et littéraire furent opérées par le macédoniste Đorđe Puljevski dans son *Dictionnaire des trois langues* (Beograd, 1875), qui les a présentés en entier, exclusivement sous forme de ce système de dénominations et de modèles portant, aussi, l'empreinte d'une conception personnelle du rédacteur: „Les noms de mois sont les suivants: *januar, februar, mart, aprilj, maji, junija, julijja, avgust, september, oktomber, november i dekemvrija* (page 81).

Une tendance dans ce sens et la norme d'adoption de la nomenclature européenne trouvent une pleine confirmation dans la langue de l'intellectuel macédonien à la fin du XIXe siècle. Le théoricien distingué de la pensée politique et nationale et en même temps théoriciens et créateur du macédonien littéraire, Krste Misirkov, dans son livre *Za makedonckite raboti* (1903), donne, lui-aussi, à ce système de dénominations de moi, un droit d'usage exclusif, plaidant, par sorte de compromis, la formation avec le suffixe -*er(ar)* et le formant -*vri (j)*: *fevruar — septevri*.

Le macédonien littéraire contemporain constitué définitivement, pour ce qui est du lexique, après 1945, a confirmé ce processus. On a légalisé les dénominations européennes de mois, mais en adoptant le modèle avec le formant -*vri* dans un cercle déterminé de noms que voici: *januari, fevruari, mart, april, maj, juni, juli, avgust, septemvri, oktombri, noemvri, dekemvri*.

Les noms populaires, eux aussi, se présentent sporadiquement dans les textes littéraires contemporains, mais engagés, maintenant comme valeur accoustique particulière portant la marque caractéristique d'une peinture expressive.

МОТИВ ИЗДАЈЕ НА КОСОВУ У БУГАРШТИЦАМА

Јелка Ређеј

Косово је у усменој народној хроници, у народном песништву, постало „тип бојног поља, разбојишта, па и саборишта за расправљање свих значајних питања народног живота нашега“.¹ Косово је, по традицији, витешко ратовање, изгубљено царство, одлазак јунака у неповрат, часно умирање за слободу, витешки подвизи и срамна издаја, остављене веренице и расплакане мајке и удовице. Два су циклa „косовска“, каже Драгутин Костић², по никла према два разнолика и разновремена историјска догађаја, према два боја на Косову. Један је једнодневни бој на Косову између Мурата I и кнеза Лазара 15. јуна 1389, а други је тродневни бој на Косову између султана Мурата II и Јаноша Хуњадија од 17—19. октобра 1448. године. Оба боја, значајна и незаборавна, урезала су се живо у памћење савременика, да би се доцније, маштовито испреплетана, преносила кроз дуги низ година у усменом предању.

Песме које говоре о догађајима из 1389. и 1448. године, Драгутин Костић убраја у два косовска циклa, а налазимо их у збиркама Вука Караџића³, Валтазара Богишића⁴, Богољуба Петрановића⁵, Фрање Миклошића, Ивана Франа Јукића и фра Грге Мартића, Григорија Николића као и у неким часописима.⁶ „У двома најзначајнијим, у Ерлангенској и Милутиновићовој збирци, правих косовских песама и нема. Оне пак у Петрановићевој, не могу се баш ни сматрати довољно поуздано „народним“, како због видних трагова књишког, управо „полукњишког“ подешавања у њима, тако и уопште због непоузданог бележења Петрановићева“.⁷ У збиркама Вука Стефановића Караџића све песме, осим *Секула се у змију ђрејвории* у две варијанте, и *Јуришић Јанко*, певају о боју 1389; код Богишића, осим песме бр. 1 и бр. 2, све су о боју 1448. У своме раду о два косовска циклa⁸, Костић још напомиње да су десетерачке песме, по Вукову бележењу, формиране до почетка XIX века, у Војводини са Сремом, у Србији, Босни, Херцеговини и Хрватској а

¹ Драг. Костић, *Два косовска циклa*, ППНП, VI, март 1939, 1, 1.

² Исто.

³ *Српске народне ђјесме*, II и IV.

⁴ *Народне ђјесме из сџаријих, највише ђриморских зайиса*, књ. I, Биоград, 1878.

⁵ *Српске народне ђјесме из Босне и Херцеговине*, књ. II, Биоград, 1867 и књ. III, Биоград, 1870.

⁶ Налази се у часописима: *Даница*, *Српски Венац*, *Сабор*, *Сабор Вјстине и Науке* 1832, *Лейџис*, *Босанска Вила* 1886.

⁷ Драг. Костић, *Два косовска циклa*, ППНП, VI, март, 1, 2.

⁸ Исто.

бугарштице, по бележењу Ј. Бетондића и Ђ. Матејића до половине XVIII века у Приморју, а једна половином XVII века у Хрватској.

Није намера овога рада да се бави упоређивањем бугарштитичких и десетерачких песама и косовском боју, нити да проналази битне и заједничке моменте или указује на њихове међусобне разлике. Мотив издаје у косовском боју 1389. и боју 1448. у бугарштитицама, биће предмет нашег интересовања у овоме раду. Двадесетак бугарштитица, каже Валтазар Богишић, у предговору своје књиге⁹, певају косовску битку и догађаје из доба српских деспота, па, дакле, и из времена косовске битке 1448. Рекли смо већ да прве две бугарштитице у Богишићевој књизи¹⁰ певају о косовском боју 1389, а све остале о боју 1448. Нас, међутим, поред бугарштитице бр. 1 и бр. 2, највише занима бугарштитица која је код Богишића забележена под бројем 15¹¹, јер је управо и у њој обрађен мотив издаје на Косову. Најбогатији извор бугарштитица ове Богишићеве књиге, јесте дубровачки рукопис и у њему се налазе и већ поменуте три бугарштитице, бр. 1, 2 и 14. Богишић у предговору каже да је из ове књиге изостала једна бугарштитица „ради узрока од мене не зависећих“.¹² Она је у рукопису под бројем 24 и има наслов: „*Кад се свадно Милош Кобиловић и Вук Бранковић*“. Песма је, по Богишићевом тврђењу, требало да дође у II књигу бугарштитице, која се, нажалост, није појавила, али је, срећом, објављена у Гиљфердинговој књизи *Боснија, Герцеговина и Сјараја Србија*¹³ још 1859. и код Миклошића у *Die Volksepik der Croaten*.¹⁴ Сличну песму налазимо код Андрије Качића Миошића у делу *Разговор угодни народа словинскога*.¹⁵ На челу дубровачког рукописа стоји белешка да су песме у рукопису скупљене „1758 у Дубровнику“. Веома је занимљиво Богишићево тврђење, до кога долази комплексним разматрањем неколиких важних чињеница, „да ово није првобитни рукопис, у који су записивали бугарштитице и друге пјесме они, који су их непосредно из народа скупили, тј. Матеји¹⁶, Бетонди¹⁷ и остали, него да су оне најпре биле пописане сабирачима у посебне рукописе (који нијесу познати), из којих су последице у ову збирку преписане биле“.¹⁸ Богишић мисли да је првих четрнаест бугарштитица, па дакле и песме бр. 1, 2, 14 и 24, морају бити с краја XVII или почетка XVIII века.

Каква је слика косовског боја 1389. и другог 1448. у бугарштитицама? Песма *Кад је јогиноу кнез Лазар и Милош Обилић на Косову*, забележена у Богишићевој збирци под бр. 11¹⁹, дуга је и пева први косовски бој, односно

⁹ Народне пјесме из сјаријих, највише приморских зајиса, књ. I, Биоград, 1878, 34.

¹⁰ Исто, п. бр. 1: *Кад је јогиноу кнез Лазар и Милош Обилић на Косову*, 3—10; п. бр. 2: *Како Милош Драгиловић или Обиловић, рањен на Косову на 15. лиђа г(одишња) г(осподинова) 1389 прилику, и ниго нареди на коњу живојта и јоручи Видосави љуби својој, јо својој јуници Милици љуби господара кнеза од Србљи а кћери Угљеше Мрњачевића*, 10—12.

¹¹ Исто, *Кад се свадно Огњени десиоћ Вук и Бан Пав'о Сјријемљанин*, 42—46.

¹² Валтазар Богишић, *Народне пјесме из сјаријих, највише приморских зајиса*, књ. I, Биоград, 1878, 126.

¹³ Петроград, 1859, 243—248.

¹⁴ 1870, под бр. 5, 17—19.

¹⁵ *Писма од Милоша Кобилића и Вука Бранковића*, 70—74.

¹⁶ Ђуро Матен.

¹⁷ Јодзо Бетондић.

¹⁸ Валтазар Богишић, *Народне пјесме из сјаријих, највише приморских зајиса*, Предговор, 132.

¹⁹ Испод песме (В. Качића Миошића: *Разговор угодни народа словинскога*, I, 115 и 123).

1389. годину. После злослутнога сна Љубе Стјепана Бушића, описује певач скупљање „угарске господе“ пред дворове Лазарева. Има злих слутњи и у речима Милоша Обиловиха упућеним Миличи, која с прозора поздравља господу. Нагледај се — каже Милош — л’јепе све господе. . . и твоје браће Уговића, „Бог зна веће хоћеш ли их твојим очима сагледати“.²⁰ Злослутан је и Миличин сан који јој одгонета њен зет Милош и тако предсказује сигурну пропаст. Зато она моли Милоша а не одмах кнеза Лазара као у десетерачким песмама,

„Да би ми се молио славному Лазару кнезу,
Да би мени оставио једнога од Уговића“.²¹

Пошто јој Милош одбија жељу, сама моли свога господара, кнеза Лазара, и овај јој одбија, јер су се они заверили „угарском краљу“. Војска са кнезом Лазаром одлази на Косово. И у овој песми описује се вечера на којој Вук Бранковић клевета Милоша Обиловиха: „Милош ће ти невјеру на Косову учинити“.²² Лазар узима златну чашу хладна вина, каже песма, и наздравља Милошу, опомињући га:

„И тако ти Данице твоје лепе веренице,
И тако се тобом доста дичила и подносила,
Немој мени невјеру на Косову учинити“.²³

У овоме раду желимо да сагледамо само један мотив обрађен у бугарштинама које опевају косовске догађаје 1389. и 1448, а не да упоређујемо бугарштите и десетерачке косовске песме, па ипак не можемо а да понешто не напоменемо. Читајући Лазареву здравицу у бугарштини, одмах нам се намеће мисао како у њој нема, па већ ни у самом опису вечере и атмосфере, која се у предвечерје битке осећа, оне жалости и горчине у Лазаревом прекоју Милошу као у десетерачким песмама. Милош се у бугарштини заклиње да је веран а да ће ујутру цара „ханцаром убити у срце живо, И још ћу га одвећ десном ногом притиснути“²⁴, али не опомиње кнеза Лазара да му не-вера седи уз колено. Одмах устаје од стола, дозива слуге Ивана, Милана и Николу Косовчића „Ере ћемо ми поћи турску војску уходити“.²⁵ Идући у турски табор „на коњу малахно тиха санка продр’јемао“ и пре но што је сунце било на источној страни, стигао је пред царев шатор. Кад га је цар упитао зашто је дошао да уходи турску војску, Милош му је одговорио:

„Ја сам ти се уврг’о од војске Лазара кнеза,
И дош’о сам у помоћ теби цару честитому“.²⁶

Поштујући, тобож, турске законе да се цар љуби у колено, Милош Обилових се сагнуо, златним ханцаром убио цара, и „још се једном вратио и ногом га

²⁰ Богишић, песма бр. 1, 5.

²¹ Исто.

²² Исто, 6.

²³ Исто, 6—7.

²⁴ Исто, 7.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, 8.

притиснуо“²⁷, у једном скоку је изишао из шатора, у другом се попео на коња и побегао низ Косово. Бугарштина даље прича како је турска војска појурила за Милошем, како је он погубио Турке око себе, изгубио своје слуге и био ухваћен по савету гласа из облака. Милош у критичном тренутку, без ноге и подупрт на сабљу, дозива свог таста Лазара, довикујући му да је Турке стјер’о на реку Марицу и многе поубијао. У тренутку кад Срби „пођоше да скоче на њихове“²⁸ не добре, „²⁹ Турци ударише на њих, Лазара разбише а

„Вук Бранковић утече у планину у зелену“³⁰.

У песми се затим каже како се пред још жива цара довели и Лазара и Милоша Обиловиха. Цар је заповедио да се одсеку главе обојици а да се Лазарева метне под његове ноге. Милош је и у последњим својим часовима одан своме господаву и зато моли турског цара да његову главу стави под Лазареве ноге, како би га и „у матери црној земљи“³¹ служио и дворио као и за живота. Дирнут и овом Милошевом приврженошћу, Лазар му се, обливен сузама, обраћа:

„Ах блажена мајка твоја, која те је породила,
Тобом сам се свеђ дичио међу браћом и господом;
А проклета мајка била која је Вука породила,
Он је мени срамоту прид господом учинио!
И мени је издају на Косову учинио!“³²

Бугарштина, дакле, оптужује строго Вука Бранковића за издају а уздиже и велича Милоша Обиловиха. Из последња два стиха песме сазнајемо да су и до Милице допрли тужни гласови и

„Бјеше јој се од жалости живо срце распукинуло“³³.

Друга песма у Богишићевој збирци, бр. 2, *Како Милош Драгиловић или Обиловић, рањен на Косову на 15. лијња г(одишња) г(осподинова) 1389 при-
мину, и ишшо нареди на коњу живојца и иоручи Видосави љуби својој, њо својој
иуници Милице љуби господара кнеза од Србљи а кћери Угљеше Мрњавчића*³⁴ другачије но све остале косовске песме говори о последњим Милошевим часовима и уопште не спомиње ни Вука Бранковића нити издају на Косову.

Интересантнија од ове, биће за нас песма *Кад се свадно Милош Кобиловић и Вук Бранковић*, коју, рекли смо, није објавио Богишић већ Гиљфердинг у поменутој својој књизи.³⁵ Ова нам песма показује како је све народ тражио и налазио разлоге нетрпељивости између Милоша и Вука. Милош је напао Вука због увреде коју му је нанела Вукова жена, рекавши да је Вука родила властеоска жена а Милоша пастирка и одгојила га под кобилком. У свађи жена, а нарочито Милоша и Вука, видео је народ разлог Вукове мржње према Милошу.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 9.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто, 10.

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ Испод песме (В. Мавра Орбинија 314 и 315).

³⁴ *Боснија, Герцеговина и Сјатарај Србија, 1859.*

Песма *Кад се свади Огњени Вук и Бан Пав'о Стријемљанин*, једина је од бугарштина Богишићеве књиге³⁵ која, међу песмама које опевају косовску битку 1448. обрађује мотив издаје на Косову. Ево шта каже песма: бугарски краљ је послао војску на Косово, њу је предводио бан Павле Стријемљанин а под заставом Огњена деспота Вука. После добијене битке, када су разбили Турке, ухватили Хасан пашу Предојевића и заробили многе Турке, Павле је отишао у Будим а Вук у Купјеновац. И као што Вук Бранковић клевета Милоша кнезу Лазару, тако исто је и Павле Стријемљанин клеветао будимском краљу деспота Вука да је неверник:

„Ја сам Турке разбио на размјерној покрајини,
А Вук ти је Огњени ту невјеру учинио:
Кад се војска почела прима војсци ударати,
Тад је Вуче побјег'о у планину у зелену;
А кад смо разбили турску војску свуголику,
Тад се Вуче извуче из планине из зелене,
Тере иде по пољу мртве главе ос'јецати“.³⁶

Та је вест толико ражалостила и разгневила будимског краља да је решио да убије Огњенога Вука. Лажну причу Павла Стријемљанина слушао је за трпезом и Митар Јакшић и, под изговором да иде да се одмори, отишао у Купјеновац и све испричао Вуку. Дошавши одмах у Будим, Вук је још за трпезом затекао господу у весељу. Као и Милош, и овде оклеветани Вук седи на дну трпезе. „Свак свакоме напија, нико Вуку не напија“³⁷ вели певач, и то је подстакло Вука да почне изазивати, напијајући свом златном буздовану:

„Здрав си, брате буздохане, у моје и твоје здравље:
Данас ћемо видјети ко је вјера и невјера“.³⁸

Изазван, будимски краљ му одговара:

„Бе си, Вуче Огњени, вјеро моја и невјеро?
Ово ли је служба твоја коју си ми одвратио?
Ја сам тебе отхранио уз моје господско кољено.
Како сина мојега, којега сам породило,
А ти си ми издају на Косову учинио“.³⁹

Клевету да ће издати Лазара на Косову и прићи турском цару, Милош оповргава витешким поступком, убиством Мурата у шатору пред бој, а развој догађаја у песми⁴⁰ обелодањује правог издајцу. Огњени деспот Вук, оклеветан је после боја па се и не доказује новим поступцима већ позива за сведока турског сужња из тамнице, Хасан пашу Предојевића. Од њега будимски краљ сазнаје истину о боју и чује хвале о деспоту Вуку. „Није достојно — каже паша за Вука — да сједи у доњем челу од трпезе“⁴¹ већ при врху, јер

³⁵ Народне пјесме из сѣријих, највише приморских зайиса, Биоград, 1878.

³⁶ Исто, п.бр. 14, 43.

³⁷ Исто, 44.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто, п.бр. 1.

⁴¹ Исто, п.бр. 14, 45.

је разбио Турке, ухватио самога пашу, напунио тамницу Турцима и да њега не беше „ваше би се владике црна рука наносиле“.⁴² Кад би таквих јунака имао цар „он би њега учинио за везира великога“.⁴³ Хасан паша Предојевић открива у Павлу Стријемљанину издајника „они ти је издају на Косову учинио,

И они је утек’о у планину у зелену,
Кад је војска почела прима војсци ударити!“⁴⁴

Будимска краљица спречава Огњеног деспота Вука да не убије Павла Стријемљанина да јој сестра не би остала „хуже среће“. Вук се враћа у Купјеновицу, скупи јунаке, зароби доста Турака и пође у Будим. Видевши га с Турцима пред Будимом, поново га клевету (не помиње се више име Павла Стријемљанина) будимском краљу да је издајник:

„Нећеш нами јоштера, св’јетли краљу, да вјерујеш,
Да је Вуче Огњени од колена невјернога“⁴⁵

Доводећи турске сужње, Вук разбија сваку сумњу код будимског краља и поново показује своју оданост:

„Нека знадеш данаске ко је вјера и невјера“.⁴⁶

Анализа песама из Богишићеве збирке показују да једино бугарштице бр. 1 и бр. 14 обрађују мотив издаје у боју на Косову. Остале бугарштице помињу догађаје и личности везане за Косово 1448, помињу Сибињанин Јанка, његовог сестрића Секулу и многе друге, везују за косовску погинућу и учествовање у боју и личности које нису биле на Косову ни 1448. а ни 1389, али се у понеким од тих песама говори о јунацима који у Косово одјездише и у Косову погибоше.⁴⁶ Ни у једној, осим у поменуте две, не говори се о издаји у косовском боју. Отуда се и нећемо задржавати на њима.

Погледајмо како је обрађен мотив издаје у косовском боју у бугарштици бр. 1 и бугарштици бр. 14. И поред битних тематских разлика, у обе песме издајник је онај који клевета. Клеветник Милоша Обиловиха, Вук Бранковић, показује се као стварни издајник у боју у песми бр. 1, као што је то и Павле Стријемљанин, који лажно окривљује Огњена деспота Вука у песми бр. 14. Обојица су са бојишта утекли „у гору у зелену“. Готово идентичним стиховима сагледава народни певач у обе песме издајство Бранковића односно Стријемљанина. Обојица су приказани као негативне личности, који лажно окривљују врхунском господару, кнезу Лазару односно будимском краљу, јунаке невине и изузетне по врлинама, најбоље међу свима. То што Вук Бранковић приписује издајство Милошу Обилову а Павле Стријемљанин деспоту Вуку, подмукла је намера да се сопствена кривица пребаци на другог, баш истакнутог у боју јунака. Само што Бранковић то чини учи боја

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто, 46.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто, п.бр. 8 и друге, косовске песме.

на вечери, а Стријемљанин, такође за трпезом, али после боја. У обе песме та драматична сцена, пуна напетости, одиграва се на вечери коју приређује врховни господар, кнез Лазар односно будимски краљ. Такође у обе песме, дакле и Лазар и будимски краљ, прекоревају оклеветане јунаке, Милоша и Вука, само што у песми бр. 1 кнез Лазар изазива Милоша здравицом, док у песми бр. 4 деспот Вук, напајајући буздовану, подстиче будимског краља да му у лице каже клевету коју је чуо. Исправност чак изузетну важност у боју оклеветаних јунака приказују обе песме: Милош подвигом а деспот Вук сведоком и последњим поступком.

И поред не малих разлика садржинских, низа другачијих појединости па и начина развоја догађаја, најзад описивања две различите битке у којима су учествовале, дабогме, и друге личности, немогуће је не приметити извештај паралелизам. Личности јесу друге јер су и друге битке, али су им побуде и поступци готово идентични. Оно што се осећа као заједничка, иста мисао коју је вероватно имао народни певач носећи сваки од ових песама у себи, јесте следеће: клеветник је издајник у једном важном боју и оклеветан је најбољи, најизузетнији јунак. А све се, наравно, дешава на Косову, том пољу судбоносном по много чему у народној традицији.

Познато је у науци да се „моменти из упесмљене легенде о боју на Косову 1448. могу потврдити подацима историјским“⁴⁸ јер о том боју имамо и много више и много поузданијих историјских података. Драгутин Костић је у својој познатој студији *Два косовска циклa*⁴⁹ врло упушно показао да постоје сличности у појединим моментима већ и међу описаним догађајима на Косову 1389. и 1448, а да се „познији може сматрати као угледање на ранији“.⁵⁰ Но мишљења је, да се формирањем друге косовске легенде, почело то утицање преносити и из позније у ранију легенду. Извесно је да се Огњени деспот Вук никада није борио на Косову а Хасан паша Предојевић страдао је 1593. код Сиска. Нема, дакле, никакве историјске основе ни потврде да су се на Косову срела два јунака. Прихватљиво је Костићево мишљење да се „издаја, која се у једној свакако позније посталој бугаршћини (Богишић бр. 14), везује и за Косово 1448, и за Вука Огњенога . . . , и оправдава стварном издајом на Косову 1448. влашког војвода Дана“.⁵¹ Међутим, нигде нема помена имена влашког војводе, већ се издаја лажно приписује деспоту Вуку а из песме се после види да ју је учинио Павле Стријемљанин.

Довођењем у сусрет на бојиште јунака који се тамо никада нису срели, најбоље показује каснији постанак Богишићеве бугаршћине бр. 14, по ипак не толико позни да се заборавила издаја која се стварно и десила 1448. године. Та се издаја боље памтила уз 1389, иако ње онда стварно и није било, јер је у свести народа судбоноснија за српску државу и пропаст царства изгледала издаја Бранковића но стварна издаја војводе Дана. Поготово и стога, што су се после извесне временске дистанце, у машти народног певача, почели мешати и догађаји и битке и јунаци. Доиста нам изгледа вероватно да је та стварна издаја 1448. „могла утицати и на стварање а несумњиво на поја-

⁴⁸ Драг. Костић, *Два косовска циклa*, ППНП, VI, март 1939, 1, 12.

⁴⁹ Исто, 1—18.

⁵⁰ Исто, 13.

⁵¹ Исто, 12.

чавање легенде о издаји г. 1389⁵². Као потврду преношења из позније легенде у ранију, Драгутин Костић наводи податак из причања Константина Михаиловића из Острвице да је косовски бој трајао три дана, колико је трајао бој 1448. (од 17—19 октобра) а не један, колико је стварно трајао бој 1389. Издаја влашког војводе Дана у косовском боју 1448. доиста је могла бити један од битних елемената при формирању мотива издаје на Косову 1389, но поједини заједнички моменти на које смо указали анализирајући бугарштице бр. 1 и бр. 14 из Богишићеве збирке, упућују нас на помисао да је паралелизам, који постоји у односу ове две песме, одјек косовске легенде везане за 1389. годину.

Издајство на Косову идентификовано је у народном предању са именом Вука Бранковића, и само према њему могла је временом машта певача, више или мање, формирати нови лик завидника и издајника у лику Павла Стријемљанина. Тешко је веровати да је у време свога постанка, песма попут бугарштице бр. 14 могла послужити као узор или схема за песму бр. 1, јер она памти само издају, и то не тако јако изражену као у песми бр. 1, али не и праве личности, везане за бој 1448. Несумњиво је, рекли смо већ, да је она доцнијега постанка. Погледамо ли изворе о косовском боју 1389, запазићемо да се мисао о завиднику и клеветнику јавља „свакако пре овако формиране бугарштице са Хасан-пашом Предојевићем“⁵⁴.

Осврт на изворе који говоре о издаји на Косову 1389, помоћи ће нам да још боље сагледамо проблем настанка мотива издаје на Косову 1389, и његовом везивању за Вука Бранковића.

Знамо да народно предање приписује издајству Вука Бранковића пораз српске војске па чак и српске државе; такво схватање заступано је и у науци, а тек захваљујући Илариону Руварцу⁵⁵ и Љуби Ковачевићу⁵⁶, који научним истраживањима долазе до истог закључка, другачије се види личност, неправедно окривљеног, Вука Бранковића.

Најстарији извештаји о косовском боју 1389. не само да не спомињу издају, већ о косовском боју говоре као о победи; по дубровачким летописима (крај XV века) „победу нису добили ни Турци, ни Срби, јер је била велика погибија“⁵⁷. У похвалама кнезу Лазару, различито се говори о исходу битке. *Служба кнезу Лазару* Раваничанина I говори о победи на Косову. У њој се каже да је Лазар „Голијата с множином народа поразио . . . и победним венцем овенча се“⁵⁸. О победи говори и *Похвала кнеза Лазара* од Раваничанина II: „светлу победу показаше“ и одмах затим „злочастивог оног Амира срушивши победише“⁵⁹. Све остале *Похвале*, Јефимијина, Данила Млађег, Раваничанина III, кнегиње Милице, деспота Стефана Лазаревића *Речи на сјубу мраморну на Косову* и Андонија Рафаила Епактита, не

⁵² Исто, 13.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Иларион Руварца, *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1887.

⁵⁶ Љуба Ковачевић, *Вук Бранковић*, Београд, 1888.

⁵⁷ Исто, цитат из дубровачких летописа, 263 (Monum. Spectant XV. Scriptores, I, 48).

⁵⁸ Ђорђе Сп. Радојичић, Раваничанин I, *Служба кнезу Лазару*, *Антиологија српске књижевности*, Београд, 1960.

⁵⁹ Исто, Раваничанин II, *Похвала кнезу Лазару*, 120—121.

говоре о победи српској на Косову. Ниједна од *Похвала* не спомиње издају у боју. *Похвале* су настале у времену од 1390-тих до 1419/20-тих година, па према томе значи да се у то време није у издаји на Косову тражио узрок српског пораза. Неке од њих, међутим, истичу Лазарево опредељење за царство небеско: „да поживимо вечно на небесима“⁶⁰ каже се у *Похвали Данила Млађег*. Дивна је идеја са којом се, по истој *Похвали* иде у косовски бој: „боље је нама у подвигу смрт него ли са стидом живот“⁶¹, кажу војници пред полазак у битку.

Издају не спомиње ни Константин Филозоф у *Биографији деспота Стефана Лазаревића*, већ само каже да „беше неко благородан веома, а код свога господара њега облагаху“⁶² и да он „заби мач у тога самога охолог и страшнотог самодржца“.⁶³ По мишљењу Ђорђа Сп. Радојичића, Константин Филозоф је Деспотову биографију писао у крајевима данашње Војводине⁶⁴ у времену између 1433. и 1439. године. Цитат из Константина Филозофа показује да се у време писања Стефанове биографије, дакле половином XV века, јавила већ идеја да је извршилац чувенога подвига био оклеветан код свога господара. Помињање облаганог, оклеветаног јунака, имамо код Константина пре стварне издаје на Косову 1448, која се могла прихватити у народу као логично решење за пораз и пропаст државе, и тако надовезати на идеју о оклеветаном јунаку.

Објашњавајући како је кнез Лазар ухваћен, састављач *Койорињског* родослова каже: „не знам шта да кажем о томе: да ли га је издао који од његових слугу, или је сам бог тако судио“, а доцнији преписивачи још више проширују ову мисао: „неки страха ради или неверства ради побегли“.

Објашњење косовског пораза Константин Михайловић из Острвице (крај XV века) види у неравноправном суделовању јунака у боју. Он каже да су се господа, која су била пријатељи кнезу Лазару, јуначки и истрајно борили „а други, кроз прсте гледајући, битци су се дивили. И због те невере и неслоге злих људи, битка је изгубљена у петак у подне“.⁶⁵ Писац ових редова не говори изричито о издаји али напомињање оних који су кроз прсте гледали битку и називање то невером и неслогом злих људи, казују нам о неисправном ако не и издајничком држању неких ученика. Истовремено, Константин „Јаничар“ нам својим текстом показује пут формирања легенде о издајству, која је, вероватно временом, пренета са више личности на једну.

По преводиоцу Јована Дуке (крај XV или почетак XVI века), издајник је био Драгослав Пробиштиновић⁶⁶, Лазарев војвода. Он је, каже се у тек-

⁶⁰ Исто, Данило Млађи, *Похвала кнезу Лазару*, 110.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто, 169.

⁶³ Исто, 170.

⁶⁴ Ђорђе Сп. Радојичић, *Завршни акростих код Константијина Филозофа*, „Преводника“ и „Училишта српског“, *Творице и дела сјајне српске књижевности*, Титоград, 1963, 242.

⁶⁵ Ђорђе Сп. Радојичић, Константин Михайловић из Острвице, цитат, *Антологија сјајне српске књижевности*, Београд, 1960, 222.

⁶⁶ А. В. Соловјев у својој студији *Судбина једне власијевске породице из средњовековне Србије* правилно исправља Љ. Ковачевића и доказује да се јунак, кога спомиње преводилац Јована Дуке, зове Драгослав Пробиштиновић, а не Драгослав Прибиштић (Dragossavo Probisic), Старица, 1933.

⁶⁷ Цитати из студије Љ. Ковачевића: *Вук Браковић*, *Годишњица Николе Чуцића*, Београд, 1888, 263.

сту, „издао и окренуо оружје против хришћана“.⁶⁷ У свом коментару текста преводиоца Јована Дуке, Љуба Ковачевић истиче да се у тексту не каже ни изричито ни сигурно да је Драгослав Прибишић (како га он зове) издајник, већ да се само „разнесе глас по целом бојном пољу о томе“.⁶⁸ На тај глас и сестрић краља Твртка, Влатко Влађенић, одмах окрете леђа и журно побеже са војском у Босну. Овај су глас, по причи, пустили сами Турци да би поплашили наше људе, или је тако хтела несрећа јадних хришћана због њихових грехова. И код преводиоца Јована Дуке се говори о Лазаревом прекоревачу и изражавању сумње у верност за време вечере, но она се овде чини нелогичном, јер је сам Милош показао Лазару Муратова писма у којима га овај позива к себи а није, као у осталим текстовима, био оклеветан од другог. „Сутра рано, ако да бог, те учиним што сам наумио, видеће се да ли сам вера или невера свога господара“ — одговор је Милоша на кнежеву здравицу.

Легенда о Милошевом одласку Турцима, Лазаревом прекоревачу и Милошевом заклињању на верност, као и везивање издаје у боју за појединца, развијеније је дата но у ранијим изворима о боју 1389.

У XVI веку Дубровчанин Лудвиг Туберон (Ludovicus Tubero, Aloysius de Crieva, cervarius) (Цријевић) говори о Лазаревом пребацивању на вечери каже да је Милош оклеветан из зависти од неког такмаца. У одговору на здравицу, он обећава да ће сутра показати делом да је његов „тужилац лажа и варалица“⁶⁹, а да је он веран своје краљу. У причању Туберона нема помена о издаји.

Ни у причању Словенца Бенедикта Курипеша не говори се о издаји на Косову. Причајући о косовском боју 1389, каже, између осталог, да у историји стоји о томе написано да је Милош Кобиловић био врло славан и заслужан витез, да је чинио многа јунаштва али га ипак „облагаше код његоша господара, као да се договара с непријатељем и као да нешто у потаји ради“.⁷⁰ И по Курипешу је Милош облаган из зависти, но једини он о Милошу Кобиловићу говори као о старом и заслужном а не младом витезу. Занимљиво је како ова два аутора XVI века објашњавају исход битке и у чему виде узроке пропасти. Туберон каже да се војска, изгубивши из вида Лазара када је мењао коња, поплашила, побегла, док Курипеша, сасвим супротно од Туберона, прича да су уплашени Муратовом смрћу побегли Турци, и не упустивши се у битку.

Мавро Орбини пише своје *Краљевство Словенско* крајем XVI века али га издаје 1601, те се отуда ово дело може сматрати извором XVII века. „Колико знам — каже Љуба Ковачевић — он је први писац који окривљује Вука Бранковића да је издао у косовском боју“⁷¹, а описује бој углавном по Халкондилију и Туберону. У свађи Лазаревић кћери а затим у двобоју Милоша и Вука, у коме Милош обара Вука с коња, Орбини види разлог Вукове мржње према Милошу. Зато Вук клевета Милоша кнезу Лазару а овај, да би се уверио у то, позива на вечеру властеле и војводе и прекорева Кобилица за издајство. Милош и овде, као и код Туберона, каже да је његов опту-

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Исто, 267.

⁷⁰ Исто, 268—269.

⁷¹ Исто, 272.

жилац лажа и варалица. Сам чин издаје Орбини описује на овај начин: „Пошто је српска војска разбијена, Влатко Вуковић побеже с мало својих у Босну. А Вук Бранковић, зет кнеза Лазара, спасе се готово с целом својом војском, јер је (као што неки кажу), тајно уговорио с Муратом, да изда (као што је и учинио) свога таста да би добио његову државу“.⁷²

Јаков Лукарић, четири године после Орбинијевог дела, у свом делу *Дубровачки Летописи*, такође окривљује Вука Бранковића за издајство, али изоставља сваћу сестара, Милоша и Вука и Лазареву здравицу. Чињеница да ових елемената нема у Лукарићевом казивању, наводи Љубу Ковачевића на правилан закључак „да је све то Орбин узео из народног причања, чему Лукарић не хте веровати. Из Орбина и Лукарића прешла је прича о издајству Вукову у дела познијих писаца“.⁷³

Најстарији српски летопис у коме се Вуку Бранковићу приписује издаја, писан је почетком XVII века. Овај непознати писац, тзв. *Бранковићевог летописа* и савременик Орбинијев, уноси, такође, из народног предања причање о издаји: „војводе, пак, изневеривши кнеза, побегоше, Вук Бранковић и други“.⁷⁴

Извори XVIII века приписују издају и пораз на Косову само Вуку Бранковићу. Почетком XVIII века, по народном предању и народним песмама, састављена је *Прича о боју на Косову*. Налазимо је у великом броју варијаната читав један век, од прве половине XVIII до прве половине XIX века, најчешће под насловом *Жиције кнеза Лазара, Милоша Обилића и осталих јосиоде*...⁷⁵ Готово сва *Жиција* причају дугу и опширну причу о свађи сестара и пашенога, Вуковом клеветању, Лазаревом пребацивању, ухођењу војске, Милошевом подвигу и Вуковој издаји.

Други извор из XVIII века јесте *Троношки родослов*, који такође казује дугу и сличну причу оној из *Жиције*: свађа сестара и Милоша и Вука, клевета Лазару, прекор, Милошево убиство Мурата и Вукова издаја. Милош и овде говори да ће се сутра видети ко је вера, ко ли је невера, и да му не вера седи до колена. „Вук Бранковић, са својом силом од Босне, 10.000 војника, одступи на другу страну Ситнице. Кнез Лазар га прокуне, позове војнике да пођу, који хоће, за Вуком:“ И азъ во днесъ ѹмрети хоѹ за вѣрѹ христовѹ и цѣркви вожѣа, вставѹи же по мнѣ горѹаа дочекаѹ вѣдѹтѹ.“⁷⁶ Др Никола Радојчић мисли да је *Троношац* настао „око саме половине XVIII в. а да је *Прича о боју на Косову* „по њему настала а не да је он за њу знао“.⁷⁸ Питање односа *Троношца*, *Приче о боју на Косову* па и Орбинија, под чијим је утицајем, поред народног предања и настао *Троношац*, представља веома занимљив и сложен проблем, који заслужује посебну пажњу. Отуда о њему и неће бити речи у овом раду.

⁷² Исто, 273.

⁷³ Исто, 294.

⁷⁴ Исто, 274.

⁷⁵ *Жиције кнеза Лазара* се налази најчешће у *Зборницима* XVIII века а понекад и као посебан рукопис. Први га је објавио Стојан Новаковић у *Старинама* X 1878.

⁷⁶ Др Никола Радојчић, *О Троношком Родослову*, Београд, 1931, 42.

⁷⁷ Исто, 62.

⁷⁸ Исто, 63.

Међу изворе XVIII века о Косову 1389. помиње Љуба Ковачевић и народне песме, бугарштице, о којима смо већ говорили, и које, такође, окривљују Вука за издају и пораз на Косову 1389. године. Не само бугарштице, већ и десетерачке песме, Вукове, Петрановићеве, као и све остале које смо поменули и које су и млађе од бугарштица, обрађују мотив издаје на Косову и везују га за Вука Бранковића.

Од предања које је забележено у *Троношцу*, „мало се разликују“⁷⁹ причања, која су 1857. и 1870. чули Гилффердинг и М. Милојевић од косовских становника.

Од списка о косовском боју 1389. споменућемо још само два записа, која су интересантна, чини нам се, за развој мотива издаје на Косову. Оба се налазе у III књизи *Записки*⁸⁰ Љубе Стојановића. У првом, свакако старијем, говори се о косовском боју, убиству Амурата и, поред осталог се каже: „и за повѣжение њѣхвиѣ шѣ срѣ(вѣ)скѣхъ конскѣхъ ѡрѣшѣдолѣше Тоуѣрпѣ“⁸¹. Иза њега су записане *Речи на сѣубу мраморну* деспота Стефана Лазаревића а затим долази један дужи текст о боју на Косову. Он се, иначе, налази испод слике боја у трпезарији манастира Раванице у Срему. Овај други запис не само да је опширнији већ је и легенда о издаји разрађеније дата, везана је већ за Вука Бранковића и сигурно је доста млађи од првога. У њему се каже да „вѣкѣ невѣство свое ѡкри, и с воинствомъ своимъ ѡбежѣ“⁸².

Цитирајући и разматрајући изворе о косовском боју 1389, наравно не све, већ само оне који наговештавају издају, помињу клевету завидника и Лазарев прекор или децидирано говоре о издаји групе великаша, појединца или Вука Бранковића, покушавамо да сагледамо развојни пут мотива издаје и његово обликовање у бугарштицама. Никако пак не намеравамо да поново оправдавамо или окривљујемо Вука Бранковића, јер је то већ учињено у нашој науци. Захваљујући најпре Илариону Руварцу и Љуби Ковачевићу, а затим и осталим научницима и доцнијим испитивањима, нема двоумљења о Вуковој исправности и његовом часном држању у косовском боју, као што је већ одавно јасно да издаја на Косову није узрок српскога пораза 1389. године. Постоји довољно других, важнијих разлога за његово објашњење: „на Косову се сударила два опречна политичка организма: један расточен унутрашњим друштвеним супротностима без јединствене државне мисли, која би могла развити народне снаге; други млад и полетан, који је сву моћ државе могао покретати у борбу“⁸³. Баш због таквих прилика у којима се налазиле српска и турска држава, њихових унутрашњих стања и моћи, на Косову су се судариле и две различите војске а „непосредан тактички узрок пораза је у најтежњој вези са структуром противничке војске“⁸⁴.

У науци је, такође, одгонетан и проблем стварања легенде о издаји на Косову, а посебно, његовом везивању баш за Вука Бранковића. Стварање мотива издаје на Косову, његово везивање за Вука Бранковића и објашња-

⁷⁹ Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Београд, 1888, 286.

⁸⁰ *Стари српски записи и најписи*, књ. III, Београд, 1905, 44.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто, 45.

⁸³ Петар Томац, *Косовска битка*, Београд, 1968, 221.

⁸⁴ Исто.

вање тако српског пораза 1389, које нам презентирају поменути извори, занемљиво нам је у овоме раду понајвише стога, што нам се чини да ћемо у комплексном разматрању тих извора и бугарштина о косовском боју, потпуније сагледати читаву проблематику око мотива издаје на Косову уопште, као и посебно у бугарштинама.

Видели смо да се име Вука Бранковића не спомиње ни код Константина Филозофа, ни код Константина Михайловића из Острвице, па ни код нирнбершког пушкар Јерга, који је, почетком друге половине XV века, вероватно на основу онога што је чуо на двору Херцег Стефана, казивао причу о свађи два Лазарева зета али није помињао њихова имена. Код Дукиног преводиоца, код Курипешиха, Цријевића-Туберона па и код Јерга, налазимо већ неке елементе косовске легенде, који су у ранијим изворима били само бледо наговештавање а који ће доцније, код Орбинија и још више у XVIII веку, добити своју коначну и потпуну довршеност. Мотив о издаји на Косову, кога није било у почетку, у првим изворима, формирао се временом, од узгредних слутњи, преко идеје о клеветању завидника до судбоноснога издајства. Што је време даље одмицало од боја и заборављали се истинити догађаји, све је више народ тражио објашњење које му је погодновало. Догађаји који су се временом дешавали а могли су се довести на било који начин у везу са бојем, маштовито су се уткали и испреплитали у причу која се стварала. Зато нам се чини да је Гилфердинг у праву кад каже да је српски народ, сумњајући у Вука Бранковића „бедио га издајом, приписујући му мало-помало пропаст на Косову, јер је народном славолубљу велика утеха, да рођени брат помогне Турцима да одрже победу, а не њихова властита храброст и способност“.⁸⁵ Такође нам је прихватљиво и објашњење Фрање Рачког⁸⁶ да „ратоборни српски народ није могао наћи узрока своме поразу на Косову у својој целокупности, већ га је тражио најприје у неколико великожа, онда у једном лицу“. Најзад, мало ко је у науци дао тако свестран и потпун одговор на питање зашто је народна традиција окривила баш Вука Бранковића, као што је то учинио Љуба Ковачевић доказујући да Вук доиста није био издајник.

Читав низ околности учинио је да се током времена формирао мотив издаје као оправдање за пораз 1389. а временом веже баш за Вука. Извори о косовском боју које смо цитирали као и многи научни резултати до којих се дошло испитивањем овога проблема, показују нам да је сплет разних околности резултовао стварањем легенде која је већ у XVIII и XIX веку добила свој завршни облик.

Вук Бранковић је преживео велику косовску трагедију, па је већ и то пружало могућности да се много доцније за њега веже прича о издаји. После косовске битке 1389. пореметили су се односи породице Лазаревић и Бранковић. Љуба Ковачевић⁸⁷ мисли да је Вук припадао оној струји у Србији која је хтела продужење рата са Турцима, наслањањем на Угарску, наспрот другој, помирљивијој, која је била за признавање Бајазитове врховне власти а којој су припадали кнегиња Милица са синовима и кћерима. Бајазитово

⁸⁵ Исто, 81 (цитат из Гилфердинга).

⁸⁶ *Бој на Косову*, 96.

⁸⁷ *Вук Бранковић*, Београд, 1888.

одузимање Бранковићеве земље и давање Лазаревићима, стварао је велики јаз између ових двеју породица. Зато у сукобу између Вукове и Лазареве породице, како различно види Стојан Новаковић,⁸⁸ треба тражити узрок па и извор свима трзавицама, које су раздирале Србију све до помирења Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. После боја 1389. у Лазаревићевој држави стварао се култ кнезу Лазару; наспрот њему, у Бранковићевој држави, добијао је култ Стефан Дечански. У времену од деведесетих година XIV па све до двадесетих година XV века, писани су текстови у славу кнеза Лазара, који је све више постајао оличење храбрости, части и поштења, свега онога што ће после, временом, симболизовати Косово 1389. И док је Лазар добијао ореол свеца, Вук се злопатио, и с годинама, дошао у непријатељство са Лазаревом породицом. После битке на Косову 1402, дошла је и битка 1448, и полако се формирао мотив о издаји. 1402. Лазаревићи и Бранковићи су се нашли на супротној страни. 1448. у косовском боју Ђурађ Бранковић је, у борби против Турака, одбио да се придружи Јаношу Хуњадију. Најзад, у том истом боју десила се и стварна издаја влашког војводе Дана. Непопуларност и Вука и његових синова, јер их је народ памтио по злу и проливању крви, претварала се постепено у издајство Бранковића, и то Вука, који је преживео битку 1389. Прихватиљиво је мишљење да је у народној традицији Вук Бранковић заменио Влатка Вуковића, који је „журно побегао“ у Босну, а кога спомињу и неки од цитираних извора. И преводилац Јована Дуке и Орбини говоре о њему али се већ у *Троношцу* каже да је Вук Бранковић побегао са својом силом од Босне, са 10.000 војника. У литератури је писано доста о Влатку Влађенићу (Вуковићу) и одласку босанских чета са бојишта, но занимљиво је и мишљење Петра Томца, који каже да је велико питање да ли је тактички било могуће да се Влатко Вуковић и врати у борбу у помоћ српском центру, дакле кнезу Лазару, јер је овај био одбачен на Лаб. Тако је он одступио из боја најкраћим путем у Босну и отуда су, вероватно, Босанци имали мање губитака.

Формирању мотива издаје Вука Бранковића могли су заиста допринети и још неки моменти: мешање Вукових Бранковића са породицом босанских бегова Бранковића, јер се мисли да је босански бег Бранковић један од оних властела који су без боја пропустили Турке у Босну 1463. Породица босанских Бранковића издавала се за потомке Вукове, а податак који нам пружа *Троношац* да је Вук са својом силом побегао у Босну, чини нам се као доказ повезивања ових двеју породица у свести народа. Могуће је и такође прихватљиво још једно Ковачевићево мишљење⁸⁹, да је стварању легенде о Вуку издајнику, помогло и идентификовање дела Вука Бранковића са неделима Вука Лазаревића, који је Србима чинио велика зла заједно са Турцима.

Мотив издаје, везан за Вука Бранковића, био је, дакле, већ у XVIII веку потпуно формиран. У време када је он већ пренет са Влатка Вуковића на Вука Бранковића, предање је обликовало и у народним песмама, што најбоље потврђују и бугарштице о боју на Косову 1389. Развојни пут мотива издаје на Косову може се лепо пратити у списима које смо цитирали. Нажалост, песама немамо забележених из тих периода, па не можемо сигурно ни

⁸⁸ *Срби и Турци XIV и XV века* (I изд. 1893 са предговором, допунама и објашњењима С. Ђирковића), Београд, 1960.

знати да ли је можда предање, чији се утицај осећа у понеким и ранијим изворима, обликовано истовремено и у песмама. На основу бугарштица које имамо и о којима смо говорили и у овоме раду, можемо претпоставити да је до обликовања у народној поезији дошло, вероватно, од времена Орбинијевог па надаље. То нам показује не само преношење мотива на Вука Бранковића, већ и неки други моменти, нпр. свађа сестара, сукоб Милоша и Вука као непосредан догађај пред бој и узрок Вукове мржње према Милошу. Такође нам се чини да је и песма бр. 14. из Богишићеве књиге млађа, и стварана по схеми песама о Вуку Бранковићу издајнику. Отуда у њој тај паралелизам и поред садржинских разлика. Не изгледа нам да би могла бити једна од оних песама која би чинила пут до бугарштице са издајником Вуком Бранковићем преко издајника Павла Стријемљанина. Немамо довољно убедљивих доказа да бисмо могли претпоставити да је мотив са Павла Стријемљанина пренет на Вука Бранковића као што је пренет у неким списима, писаним по народном предању, са Влатка Вуковића на Вука Бранковића. Тачно је да паралелизам између бугарштице бр. 1 и бр. 14 постоји, али нам се чини да је створен по схеми песме са Вуком, већ и због тога што ова песма не само да не памти најбоље бој 1448, већ на сцену доводи и личности које се ту стварно нису ни појавиле. То никако не значи да сам чин издајства влашког војводе Дана у боју 1448. није имао великога одјека и помогао стварању и формирању мотива издаје у песмама о боју 1389. године. Напротив.

Узмемо ли у обзир све разматране елементе и разлоге и сагледамо их у историјској перспективи, не можемо а да се не подсетимо још једнога, чини нам се, доста битнога момента. Ђорђе Сп. Радојичић је у праву кад каже да је косовска легенда „започела да се ствара у старој, а не у народној“ књижевности и да је њен корен „у култу кнезу Лазару, који је настао одмах после косовске битке, свакако о преносу кнежевних моштију из Грачанице у Раваницу (1390/91)“⁸⁹ То најбоље потврђује велики број списа, похвала, житија и служби, које су настајале тридесетак година после Лазаревог погубљења, у времену од 1390. до 1419/20. године. Ових првих десет косовских списа чине, по Ђорђу Трифуновићу, посебан и целовит круг, после кога долази пауза од неколико векова „у којој се јављају само прераде такозваног старијег српског летописа и понека вест, ствара се у XVIII веку нов круг са причама о косовском боју и Троношким родословом“.⁹¹ Тачно је да се у XVIII веку јавља нови круг са причама о боју 1389, но и тај нови круг има својих корена у оном ранијем. Дисконтинуитета није било. Напротив, неки елементи, који ће се временом уткати у легенду, из времена су после боја, а што у XVIII веку имамо нов круг прича, разумљиво је кад се има на уму дуги развојни пут легенде о Косову. Преношење Лазаревих моштију у сремску Раваницу, такође је доприносило оживљавању Лазаревог култа у познијем времену. Са великом временском дистанцом од догађаја 1389, појачавао се узвишени Лазарев лик али и кривица Вукова. Једна од основних идеја, која се осећа

⁸⁹ Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, Београд, 1888.

⁹⁰ Ђорђе Сп. Радојичић, *Почетак косовске легенде*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Н. Сад, 1967, 214.

⁹¹ Ђорђе Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, Крушевац, 1968, 9.

⁹² Данило Млађи, *Похвала кнезу Лазару*, Антологија старе српске књижевности, Београд, 1960, 110.

у понеким од тих првих, најранијих списа, добијала је у овако формираној легенди о издаји, један вид остварености, без обзира што се у тим првим списима нико не окривљује. Позивање „да вечно живимо нанебесима“⁹² далеки је корен идеје народног песништва о Лазаревом опредељењу за царство небеско, као што нам се чини да је и бодрење Лазарево „боље је нама у подвигу смрт, него ли са стидом живот“⁹³ у далекој будућности после више векова, прерасло у мисао о часности само оних који су и изгинули 1389. Јер само су ти и добили „светле венце“ и испунили, и по народном предању, жеље Лазаревих војника из *Похвале* Данила Млаћег „умримо да свагда живи будемо“.⁹⁴ А Вук Бранковић је преживео битку! Та далека веза касније nestалог и народног песништва о боју 1389. и предања које се осећа у неким од цитираних извора, лакше се да разумети ако претпоставимо постојање и усменог стваралаштва о тим догађајима, и у оно време, у коме је могла постојати нека од ових идеја.

Мотив издаје на Косову имао је дуги пут настанка. Сувременицима се косовска битка чинила другачија но потомству, које јој је, временом, придавало нарочиту важност. Са више маште а мање истине исплетла се драматична прича и нашао се разлог страдања и пропасти у издајству. На стварање мотива о издаји у косовском боју, видели смо, утицало је више момената, често преношених из најранијих периода формирања легенде, но могуће је да је било и утицаја страних, западноевропских мотива, по Николи Банашевићу, из старофранцуске витешке епике. Но питање евентуалне узајамности обликовања нашега мотива издаје и мотива из старофранцуске епике, представља посебан проблем о коме овде неће бити речи. Обрада мотива издаје на Косову у бугарштицама је у далеко тешњој вези са текстовима које смо наводили у овом раду.

Jelka Redep

LE MOTIF DE LA TRAHISON A KOSOVO DANS LES BUGARŠTICE (CHANTS POPULAIRES EPIQUES EN VERS DE 15 A 16 SYLLABES)

R é s u m é

Dans la tradition populaire, Kossovo est devenu le champ de bataille sur lequel se sont passés les moments essentiels de la vie du peuple serbe. Les poèmes sur Kossovo tirent leurs origines de deux événements historiques de circonstances et d'époques différentes. Le premier est la bataille de Kossovo du 15 juin 1389 et le second la bataille de Kossovo du 17 au 19 octobre 1448. La première fut menée entre Murat I et le prince Lazare et la seconde entre Murat II et Janos Hunjadi. Ces deux batailles s'imprimèrent profondément dans la mémoire des contemporains pour être, plus tard, transmises oralement, mêlées par l'imagination des conteurs. Dans ce travail nous avons analysé seulement les bugarštice qui chantent le motif de la trahison à Kossovo, soit „Lorsque le prince Lazare et Miloš Obilić tombèrent à Kossovo“ (poème n° 1 du recueil de Bogišić), „La dispute de Miloš Kobilović et de Vuk Branković“ (n°24 dans le manuscrit de Dubrovnik) et „La dispute du despote Vuk Ognjen et du ban Pavle Strijemljanin“ (n° 14 du recueil de Bogišić).

L'analyse des poèmes montre qu'il existe, à côté de différences de contenu et de façon de présenter le cours de l'événement, à côté de détails différents dans la description de deux batai-

⁹² Исто.

⁹⁴ Исто, III.

Iles différentes, un certain parallélisme entre les personnages: le dénonciateur de Miloš Obilić, Vuk Branković, est présenté comme le véritable traître dans la bataille du poème n° 1, comme c'est le cas pour Pavle Strijemljanin, qui accuse à tort Vuk Ognjen dans le poème n° 14. Les deux ont fui „dans la montagne verte“. Nous avons examiné toutes les sources sur la bataille de Kossovo qui indiquent la trahison, mentionnent la calomnie des envieux, la remontrance de Lazare ou parlent nettement de la trahison d'un groupe de seigneurs, d'individus et de Vuk Brankovic et ce faisant, nous nous sommes efforcés de dégager le motif de la trahison dans les bugarštice. Considérant la personnalité historique complexe de Vuk Branković, les études faites à ce sujet. et les sources citées, nous avons acquis la certitude que toute une série de circonstances sont à l'origine de la formation du motif de la trahison comme justification de la défaite de 1389, de la défaite de l'Etat serbe et du rattachement de ce motif à la personne de Vuk. Nous avons souligné également que le motif lié à Vuk Branković s'est formé complètement au XVIII-ème siècle, époque à laquelle il passe de Vlatko Vuković à Vuk, dessiné vraisemblablement dans les chansons populaires. Le poème n° 1 sur la bataille de Kossovo confirme cette thèse. Les sources que nous avons citées montrent de la façon la meilleure l'évolution du motif de la trahison et, sur la base des bugarštice que nous avons analysées, nous pouvons supposer que l'esquisse formée dans la poésie populaire, telle que nous l'avons aujourd'hui, date d'Orbini.

Le parallélisme existant entre le poème n° 1 et le poème n° 14 nous semble créé d'après le schéma de la chanson sur Vuk. La présentation du motif de la trahison à Kossovo dans ce genre de chansons populaires épiques est en rapport étroit avec les textes que nous avons cités.

ОДЛОМЦИ ТРАГАЊА ЗА РАЧАНИМА И ТРАДИЦИЈОМ О ЈЕРОТЕЈУ РАЧАНИНУ

Боривоје Маринковић

У оквиру досадашњих изучавања једног од најмање разјашњених периода српске књижевности новијег доба, насталог у мучним данима политичке и економске неизвесности с краја XVII и почетка XVIII столећа, присуство неколицине рачанских калуђера у развоју националне духовне баштине, недовољно још сагледано и мало у чему познато, било је усмерено претежно на позиције њихове уско засноване преписивачке делатности и вредновано, дабогме, аргументима који су готово увек, и увек на исти начин, били у опречности с логиком прецизног аналитичког поступка. Недовољно интересовање за позитивна стремљења прегалаца овога раздобља, које се, у буквалном смислу те речи, испољавало у узгредним јер површним поменима њихових имена, није, међутим, само у томе што се невесто исконструисаном схемом прејудицираног мишљења истицало уверење да су резултати скромних књижевних заговорника били, у ствари, у несразмери с набујалим потребама друштва којем су припадали, или времена у којем су поникли, већ и у томе што се, не једном, исказивала подозривост у вези с чињеницом да ли су, и у којој мери, разлози за њихово стваралачко деловање домили, на неки начин, празне облике дотадашњег стереотипног литерарног говора и, с друге стране, да ли су их, и у којем обиму, упућивали на провокативне путеве изналажења никако не једноставних и лаких, а вазда других и друкчијих структура сопствене интелектуалне вокације. Значајни, превасходно, по томе што су чували — и сачували — драгоцену традицију писмености и, у мањем броју случајева, не безначајне плодове подоста још и онда превазиђене културе, у настојањима ове недовољно дефинисане, па ни у именима поуздано евидентиране, групе преданих посленика требало би, по могућству, трагати не толико за појединошћима које су их држале у кохерентној поједностављености и сабијале у токове општег развоја колико, напротив, за особеностима које су их међусобно раздвајале и гранале мимо свих струјања, представљајући их поштоваоцима културног наслеђа у пуној светлости њихових аутентичних достигнућа.

1.

У невеликој и све пре но поузданој литератури о књижевним напорима представника последње генерације такозване српско-словенске епохе, међу којима је било личности од знања и талента ништа мање но у односу на

њихове ближе или даље претходнике, пример Јеротеја Рачанина, једног од калуђера који су неправедно били предати забору, довољан је за потврду сазнања колико се о прегоацима овога времена, у наглашеној оскудици често незаобилазних био-библиографских података, износило не само непроверених већ и нетачних твђења. Овде се, дабогме, из одређених узрока не узимају у обзир нерешена јер веома комплексна, а сложености својом ни иначе лако ухватљива, питања из области периодизације књижевне историје, упркос томе што је било завођљивих указивања на чињеницу како је „скромним и тихим радом Рачана“ изненадно била започета „значајна и прилично хомогена књижевна делатност“, која је, код нас, трајала у специфичним условима „више него два столећа“ и тек онда, „после крупних Стеријиних прилога“, дочекала тренутке своје декаденције „у истрошености и духовном умору“.¹ Овде се, уистину, помишља на свакаке изворе дезинформација и недовољне обавештености о носиоцима рачанске културе и, у конкретном виду, на контроверзност малобројних сведочанстава из живота Јеротеја Рачанина и проблема који неконтролисано извиру из његових мало у чему познатих и тешко доступних литерарних остварења.²

Већ и по овлашном прегледу постојеће литературе, која се, на жалост, ретко када одрицала површности у истраживачком поступку и непробирљивости у пригодничарској ангажованости, стиче се утисак да су досадашња разматрања о књижевним напорима Јеротеја Рачанина била, у већини случајева, заснована у пребрзим домишљањима оних од којих су зависила. Изузетно споредне појединости из његовог живота, које су данас једино приступачне, претакале су се у делима културних историчара у сплету богатих хипотетичких судова, који су се, иначе, лако дали избећи, и с грешкама у интерпретирању, које су се, као што је познато, с муком једва изналазиле. Произвољности, с њим у вези, има у толиком броју и у таквом интензитету да је, чини се, узалудно и помишљати на то да је било тренутака када се оне нису појављивале у различитим својим појавним облицима.

Јер, и само увођење Јеротеја Рачанина у историју српске књижевности, на начин како је то учињено, није лишено основе да су се заблуде множиле управо од тада. Говорећи, наиме, о делима старе књижевности, којима је завршио своје опаске о развиту „српске црквенословенске књижевности“, Стојан Новаковић је — поводом „путописа Јеротија Рачанина у Јерусалим“ — изгубио из вида најосновнију чињеницу да је за датум настанка овога списа преузео, зачудо, годину којом је, уистину, писац започео своје путовање³, на што се доста деценија касније, уз твђење које ништа више није прецизно, указало с тобожњом жељом да се очита погрешка исправи и, разуме се, у критичку литературу унесе нужна исправка.⁴ Недоумице, с друге стране, Јована Скерлића, изречене у два маха у вези с чињеницом да ли је Јеротеј

¹ Мл. Лесковац, *Српска књижевност у Војводини до велике сеобе*. — Војводина, Нови Сад, 1939, књ. I, 415. (Исп. Мл. Лесковац, *На нашој јоситојбини*, Нови Сад, 1951, књ. I, 9.)

² Д. Алимпић, *Наш први путописац*. — Volja, Beograd, III/1928, knj. I, sv. 6 (jun), 440—443.

³ Ст. Новаковић, *Историја српске књижевности*, Београд, 1871², 105.

⁴ Св. Матић, *Силвестар Пойовић, путописац 18. века*. — Гласник Историског друштва у Новом Саду, Срем. Карловци, 1930, књ. III, св. I, стр. 31, нап. бр. 6.

Рачанин своја дела — међу њима, пре свега, путописну прозу⁵ — писао „србуљским“⁶ или, чак, „доста добрим народним језиком“⁷, стилизоване тоном несумњиве површности, сведоче о извесној и не баш обичној немоћи књижевносторијских аргумената на начин који се готово ни у чему не разликује од необјашњивог поступка једног од савремених књижевних естетичара, Милана Кашанина, коме је, чудном збрком имена и појмова, Јеротеј Рачанин интересантан, данас, пре свега по својим „оригиналним стиховима“, мада их никада није писао, а да је не он већ Кипријан Рачанин био, између осталог, аутор „првог путописа у нашој књижевности“.⁸

Прецизно изречен није, међутим, што и поуздано заснован суд. Својевремено се, у одсуству тона у јавном дијалогу, на страницама наших часописа водила оштра полемика не о суштаствено важним питањима из круга ничим окрњене загонетности књижевног рада Јеротеја Рачанина, већ о томе колико је он као „прост човек“, „духовник и преписивач црквених књига“, у своме једином оригиналном спису, у поменутом путопису, био, или је могао да буде, „лаковеран и празноверан“!⁹ Полазећи од уверења да је његово образовање морало да буде недовољно за послове којима се бавио и да је, исто тако, био мало у чему интелигентан да би се, на пример, одликовао друкчијим а не „врло скученим и уским видиком једног старинскога калуђера“, Јован Скерлић је у фрагментима његове путописне прозе, јер интегрални текст путописа ни њему ни другима није био приступачан, уочио више доказа његовог „празноверја“, међу којима су се, дубином своје наивности, истицала она места у којима је писац, сасвим у психолошком сагласју с човеком примитивних назора, изражавао веровање у то „да постоји бакарно гумно на Овчјем Пољу“ у Македонији и тврдио, даље, за реку Нил „да истиче из раја“.¹⁰

Први од ова два доказа, у низу сличних који нису изазвали неку нарочиту пажњу, нашао се у склопу разматрања једног од критичара књижевноисторијских преокупација Јована Скерлића. Не слажући се са оценом којом је Јеротеј Рачанин „рђаво прошао код г. Скерлића“ и, затим, носећи друкчији утисак о његовом помену „од бакра гумна“ крај Овчег Поља¹¹, Станоје Станојевић је, и не само поводом овога случаја, осудио писца с којим је ступио у полемику због његове „брзине при раду“ и других јер важнијих узрока због којих је у својим текстовима, често, био недовољно критичан, „као што могу бити некритични само — лошији писци“. Исписујући контекст из путописа Јеротеја Рачанина, из којег се прецизно могло сагледати само то да је информацију о „бакарном гумну“ он поменуо не као сопствену заблуду већ као сведочанство домородаца из краја кроз који је прошао, Станоје Станојевић додао је, у виду закључка, мисао која делује више као прово-

⁵ Ст. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. VI Јеротеј Рачанин и његово путовање у Јерусалим 1704. год.* — Гласник СУД, Београд, 1871, књ. XXXI, 297—310.

⁶ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку.* — Пос. изд. СКА, Београд, 1909, 195.

⁷ Исто, 230.

⁸ М. Кашанин, *Судбине и људи*, Београд, 1968, 306.

⁹ Ј. Скерлић, 229.

¹⁰ Исто, 229.

¹¹ Ст. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности* . . . , нав. чл., 299.

кација него као интерпретација: „Као да је [Јеротеј Рачанин] знао да ће га обединити српски научник у XX веку, толико је метнуо ограда у причи о бакарном гумну“.¹²

С критичким аргументима овако конципираним — који од неколико доказа за исто тврђење преузимају само један и с њим изводе сасвим друкчију извесност — Јован Скерлић није могао да се сложи и, у одговору, остао при своме закључку да изнађени подаци не сведоче ни о чему другом већ о томе колико је Јеротеј Рачанин одиста био „празноверан и лаковеран“.¹³ Из цитата, међутим, који је једном већ навео и на који се, у изазваној реплици, накнадно позвао, доводећи га у везу са истакнутим премисама Јована Скерлића, Станоје Станојевић није се мирио с предубеђењем да се у њему изналазе неки елементи на основу којих би се могло тврдити „да је Јеротеј веровао у бакарно гувно“, да у његовом путопису, даље, има довољно грађе из које се могу извући друкчији судови од оних за које се zaloжио његов опонент и да се, најзад, „не може без резерве, просто и аподиктички“, прихватити оно „што је учинио г. Скерлић“.¹⁴

Из временске дистанце која читаоце ових редова раздваја од полемичког дуела о којем је реч и који је, у суштини, данас вредан помена само због тога што се у њему упућује на споредне а не битне детаље из, често, јадових побуда којим су научни разговори некада били вођени, може се одгонетнути поразна чињеница о томе колико је у ставовима обојице дискутаната остало, чини се, неразјашњено то што је Јеротеј Рачанин видео на пропутовању и, у реаговању очевица, забележио на страницама свога путописа. Оријентисани, по свему судећи, на домишљање да је „бакарно гумно“ плод народне фантазије и да се оно изналази, углавном, у легендарним причама с митском подлогом, онако како је о свему томе мислио један од њихових савременика¹⁵, помен овога локалитета — мимо тога у каквом је односу дат — они су идентификовали с појмом наивне представе коју људи из народа, суочени са силама природе, изражавају у сагласности са својим ниским образовањем. И ово утолико пре што се управо из казивања Јеротеја Рачанина могло закључити да је „бакарно гумно“, у ствари, обележје границе до које су Срби дошли у свом насељавању „преко мора“ до „иза Троје града“¹⁶, да је оно, уистину, крајња тачка у простирању српског народа до неког топографски одређеног места.¹⁷

„Бакарно гумно“ је, међутим, специфичан назив за место где се, између осталог, обављала вршидба жита. Тако је, на пример, Јован Мишковић — поводом Рудника и околних села, међу којима је била и Звезда — навео да „бакарно гумно добија назив отуда што је некада, кад је Звезда ората,

¹² Ст. Станојевић, *Јован Скерлић: Српска књижевност у XVIII веку* (приказ). — Летопис Матице српске, Нови Сад, 1910, књ. 268, св. VIII, стр. 66.

¹³ Ј. Скерлић, *Оцена г. Станоја Станојевића о „Српској књижевности у XVIII веку“*. — Српски књижевни гласник, Београд, 1910, књ. XXV, св. 6 (16. септембар), 471—472.

¹⁴ Ст. Станојевић, *Фразе и факта. (Г. Ј. Скерлићу)*. — Дело, Београд, XV/1910, књ. LVII, св. 2 (новембар), 313—315.

¹⁵ М. С. Дринов, *Мѣдно (бакарно) гумно, мѣден шок в словѣнокииѣ и грчки умошвореніи*. — Съчинения на М. С. Дринова, под редакцията на проф. В. Н. Златарски, София, 1911, кн. II, 502—524.

¹⁶ Ст. Новаковић, 299.

¹⁷ М. С. Дринов, 522—524.

било опште гувно за вршење направљено, па бакарном потковано; ту се налазе остаци од некаквих подрума и зидина“.¹⁸ Недавно је, такође, Миленко С. Филиповић изнео масу података из литературе о не малом броју ових и оваквих топонима „у средишњим и јужним јужнословенским областима“ и указао на неоспорне чињенице које говоре о томе да „бакарно гумно“, тамо где је такав локалитет уочен, не представља, искључиво, место „где се врше жито него, уопште, равну површину где се обављају разни послови, а особито рударски и металуршки“, и да овај назив, накнадно уплетен с предањима о прибежиштима на којима су се вештице окупљале, потиче из потребе да се сачува успомена на објекте где су се, поред свега другог, изводили рударски послови и вршила обрада бакра.¹⁹

Помен „бакарног гумна“ у путопису Јеротеја Рачанина јесте, заправо, најстарији писмени траг о оваквим локалитетима на терену данашње Македоније.²⁰ Његово повезивање овога топонима на Овчем Пољу с предањем о распрострањености Срба до границе до које они могу да иду, чак и у освајачким походима, служи као доказ да је измешао, логично, извесна учена веровања о пореклу свога народа с локалном традицијом, али ту везу он није саопштио стога што јој је веровао, већ зато што му се учинила занимљивом на путовању које је, већ и само по себи, будило емоције и изазивало радозналост.²¹ Сасвим је друкчији, а опет сличан, контекст о Нилу који „из раја иде“.²² Веровање, на које се овде упућује, припада развијеној легенди о „четири рајске реке“ и откривено је, досад, у великом броју хебрејских, грчких, римских и словенских рукописа, као, на пример, у првој књизи Мојсијевој, у делима Јосифа Флавија, Цезарија Насијанског, Јеврема Сирског, Елифанија Кипарског, Северијана Гавалског, Теодорита Кирског, Козме Индикоплова, Јована Дамаскина, код Константина Филозофа, Јована Егзарха, у апокрифу о Еноху, у Служби св. Клименту, у једном од руских хронографа из 1512. године, у летописима и хроникама²³, „у средњовековној космографији и географији“ из једног рукописа Валтазара Богишића²⁴, који је само превод с грчког²⁵, као што се, уосталом, овај мотив налази „и у нашој Александриди“.²⁶ Занимљиво је, исто тако, да се трагови овога веровања запажају, „мање него у старој, и блеђе“, у делима и новије српскохрватске књижевности, у *Сашуру* Матије Антуна Релковића и у наравоученију басне „Ластавица и славуј“ Доситеја Обрадовића.²⁷ Истичући да се овој легенди

¹⁸ Ј. Мишковић, *Опис рудничког округа*. — Гласник СУД, Београд, 1875, књ. ХЛІ, стр. 175, нап. бр. 3.

¹⁹ М. С. Филиповић, *Бакарно или мједено гумно*. — Етнолошки преглед, Београд, 1959, св. 1, 19—33.

²⁰ Исто, 25.

²¹ Исто, 24—25.

²² Ст. Новаковић, 304.

²³ П. Поповић, *Четири рајске реке*. — Глас СКА, Београд, 1936, књ. CLXXI (88), 161—175.

²⁴ П. Стевановић, *„Четири рајске реке“*. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1940, књ. ХІХ, св. 1—2, 151—152.

²⁵ Н. Радојичић, *О четири рајске реке*. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1954, књ. ХХ, св. 1—2, 71—75.

²⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад, 1962, 60.

²⁷ П. Поповић, 175.

писац *Басана* „подсмевао“²⁸, Павле Поповић једино је „за нашег рационалисту“ био сигуран „да не узима ствар озбиљно; једини он схвата ствар тако, сви остали, не изузимајући, можда, ни самог славонског песника, верују у рајски извор“.²⁹

Поменом овога мотива из књижевности разних народа Јеротеј Рачанин је, у једном правцу, посведочио о сопственој наивности, чим је могао да повећу легендарним казивањима, али је, у другом правцу, књижевним историчарима пружио несумњиво уверење о томе колико је био не само упућен у литературу грчко-византијске провенијенције, већ и пријемчив за разноврсне појединости из животне реалности. О његовом могућном образовању не могу се, стога, доносити пребрзи закључи и олака размишљања пре него што се систематски проуче извори који су присутни у његовом књижевном стваралаштву. Насупрот уверењу Јована Скерлића о празноверности, чему се Станоје Станојевић енергично успротивио, може се, изгледа, говорити пре о његовој духовној радозналости, с обзиром на чињеницу што је, усмерен култури којој је као духовник припадао, у својим књижевним пословима оставио доста трагова о себи као човеку који је кроз живот пролазио широко отворених очију.

2.

Јеротеј Рачанин потиче из круга у коме се чувала исконска традиција образованих испосника. Крајем XVII столећа, за време сеобе под патријархом Арсенијем III Црнојевићем, пребегли су из домовине, поред других монаха, у великом броју и калуђери манастира Раче крај Дрине. У новим условима живота у границама аустријске монархије, где су се првобитно а затим и стално настанили, продужили су са свим текућим пословима, међу којима се, с дужним поштовањем, неговало и преписивање богослужбених текстова.³⁰ Ова делатност, одвојена „од нове службене књижевности, црквене и школске, на рускословенском језику“, представља, у једном виду, „продужење старе српско-словенске писмености“, док је, у другом, прихватила особености „прилагођавања новим приликама, које су сасвим одударале од оних у старој домовини, те се не може тај рад уврстити, сасвим, ни у једну групу наведених књижевних родова, а приказује нам и писце од свестранијега и друшчијега интереса“.³¹

Међу Рачанима, за које се обично узима да их је „већи број“³¹, славу учених људи уживали су, више од осталих, Кипријан, Јеротеј и Гаврил Стефановић Венцловић, који се сâм сматрао Кипријановим учеником. О књижевном раду преосталих заговорника рачанске традиције не зна се,

²⁸ П. Поповић, *Стари српски живописници XV и XVII века*. — Старе српске биографије XV и XVII века. Српска књижевна задруга, књ. 265, Београд, 1936, стр. LIII.

²⁹ П. Поповић, *Четири рајске реке* . . . , нав. чл., 175.

³⁰ Исп. Т., *Нешто о манастиру Беочину*. — Глас истине, Нови Сад, V/1888, св. 9 (25. мај), 140; М. Костић, *Гроф Колеџ као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*. — Пос. изд. СКА, Београд, 1932, 25—26.

³¹ Ј. Живојновић, *Српска и хрватска народна књижевност*, Нови Сад, 1910, књ. I, 165—166.

³² Исто, 166.

осим њихових имена, често готово ништа значајно³², мада има сведочанстава о томе да су они „при свом прелазу 1690. на ову страну донели, уз црквене ствари и утвари, и многе рукописне књиге, које су, већином, писане у самом ман[астиру] Рачи од рачанских калуђера.“³³ Јован Скерлић је, на основу грађе из старих записа и натписа, успео да дешифрује имена неколицине Рачана, за које је знао само толико да су се бавили преписивањем црквених књига и „у новој отаџбини“ — у Сент-Андреји и у манастиру Беочину у Фрушкој Гори.³⁴ Били су то, поред тројице већ поменутих, Христофор, Симеон, Ћирјак (Киријак) и Теодор³⁵, а у накнадно дописаној белешци поменуто је „архијаконa Данила, из 1693, и неког Михаила, 1704“, за које је скренуо пажњу, не дајући о томе никаквих података, да су били Кипријанови ученици у Сент-Андреји, „при цркви св. Луке“.³⁶

Упркос томе што није потпуна, идентификација Јована Скерлића није ни тачна. Помен „неког Михаила“ из 1704. године не само што се не односи на рачанског калуђера, већ он није био ни ученик прослављеног Кипријана Рачанина, мада се у литератури износе супротна тврђења.³⁷ У једном поуздано утврђеном запису „многoгрешног Михаила јеромон[аха]“, који је неколико пута досад био прештампан, сам је за себе, уосталом, рекао да се 1704. године налазио у Сент-Андреји, „више столнога града Будима“, „при духовнику Кирилу јеромон[аху]“, а да се, „некогда“, закалуђерио „у манастиру зовом[у] Милешева, в храме В[о]знесенија господа Бога и спаса нашегo Исус[а] Христа“.³⁸

У пословима око разрешавања анонимности овога преписивача, који у Сент-Андреју није дошао из Раче већ из Милешева,^{38a} требало би имати на уму, пре свега, то да он није могао да буде истоветна личности са игуманом Михаилом, који се, као „пострижњик милешевачки“, помиње 1678. године у иницијативама око обнављања опљачканог манастира.³⁹ Ако је ово неоспорно, јер је више но сигурно да се неко ко се 1678. године титулисао игуманом не би, касније, нашао у незахвалној улози обичног калуђера, неоспорно је, такође, и то да Јован Скерлић није први починио грешку у идентификовању спорног Михаила. Губећи из вида факт да „Кирил јеромон[ах]“, који се у

³² В. Петровић, *Рачани*. — Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб, 1928, књ. III, 721.

³³ Дим. Руварац, *Манастир Беочин*, Срем. Карловци, 1924, 29.

³⁴ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку* . . . , нап. дело, 221—222.

³⁵ Исто, 221.

³⁶ Исто, 223.

³⁷ Исп.: Драг. Страњковић, *Манастир Рача*. — Браство, Београд, 1930, књ. XXIV, 88; Д. Медакoвић, *Српска минијатура XVIII века*. — Библиотекар, Београд, X/1958, св. 4, 275; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига друга. Од Карловачког мира 1699. до Темнишарског сабора 1790*, Нови Сад, 1959, 409.

³⁸ Запис је, у изводу, први објавио Љуб. Ковачевић, *Белешке и најнииси. Друга рукописи*. — Гласник СУД, Београд, 1884, књ. LVI, 347. Каснија издања: Љуб. Стојановић, *Каталог рукописа и старих иштаманих књига. Збирка Српске краљевске академије*, Београд, 1901, стр. 25—26; Љуб. Стојановић, *Сјари српски записи и најнииси*. — Зборник ИЈК СКА, Београд, 1903, књ. II, бр. 2130, стр. 9. (У даљем тексту „Љуб. Стојановић II“.)

^{38a} Исп. Свет. Радојчић, *Милешева*, Београд, 1963, 54.

³⁹ Љуб. Стојановић, *Сјари српски записи и најнииси*. — Зборник ИЈК СКА, Београд, 1903, књ. III, бр. 4996, стр. 61—62. (У даљем тексту „Љуб. Стојановић III“.)

наведеном запису „многогрешног Михаила“ помиње као његов учитељ, није и не може да буде Кипријан Рачанин, о коме се, упркос свему, чак подоста зна, Љубомир Стојановић је, прештампавајући поменути запис, наивно претпоставио за његовог аутора да је био „ученик Кипријанов“ и да се у његовом препису *Минеја за септембар*, у којем је оставио овај запис, разговетно препознаје не само „ортографија“ но и „стил Кипријанов“.⁴⁰ Занимљиво је, с тим у вези, указати на мишљење, недавно изречено, о томе како је његова данас једино позната рукописна књига „у својој изведби једноставна до сиромаштва“ и како се о њој може говорити само због тога што илуструје време и прилике „у којима се затекла српска књижевност после Велике сеобе“.⁴¹ У њој се, уосталом, ништа не може изнаћи од било којег, па и најмањег, утицаја Кипријана Рачанина, ни у језику ни у правопису, још мање у техници израде украсних вињета и цртежа, с обзиром на чињеницу што је у ликовно-графичкој култури Кипријана Рачанина, од које су заостали значајни трагови, „линеарно-контурни стил старе српске графике“ прилично вешто био оплемењен богатим елементима „већ барокизирани, минијатурно изведене, графике коју сусрећемо у руским штампаним књигама“.⁴²

Михаил, међутим, није био једини од савременика који су непровереним тврђењима били уписани у плејаду рачанских калуђера.^{42а} Случај Теодора, кога је Јован Скерлић такође сматрао Рачанином, карактеристичан је утолико више што се, поред свега другог, не може утврдити ни његово право порекло. У првом издању једног његовог записа, убележеног на рукописном *Псалтиру* манастира св. Тројице код Пљеваља свакако после 1516. године⁴³, уместо „Рачанин“ било је дешифровано „Рисанин“, што би могла да буде својеврсна индиција за мишљење да се сâм везивао, рођењем или боравком, за Црногорско Приморје и бокељски градић Рисан.⁴⁴ Уколико је тачно то да се сматрао Ришњанином, он никакве везе не би имао с калуђерима из манастира Раче.

Име једног од Рачана који се, током XVII stoleћа, међу првима бавио преписивањем црквених књига — Ђирјака (Киријака) — дуго времена било је приступачно у погрешној стилизацији „кир Јак[ов?]“⁴⁵. Димитрије Руварац, срећом, био је добро обавештен да је његово име „Киријак“ (Кирјак) и да је 1642. године преписао један *Псалтир*.⁴⁶ Тај се рукопис, много година касније, налазио у ризници манастира Беочина.⁴⁷ Мање је, међутим, познато да је у литератури био нотиран још један његов преписивачки посао. У манастиру св. Тројице код Пљеваља чувао се, својевремено, рукописни зборник

⁴⁰ Љуб. Стојановић, *Каталог* . . . , нав. дело, стр. 25—26.

⁴¹ Д. Медаковић, 275.

⁴² Исто.

^{42а} О Михаилу из манастира Милешеве говоре и други подаци (исп. Љуб Стојановић III, бр. 4995—4996, стр. 61—62).

⁴³ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и најписи*. — Зборник ИЈК СКА, Београд, 1902, књ. I, бр. 428, стр. 131. (У даљем тексту „Љуб. Стојановић I“).

⁴⁴ М. Вукићевић, *Из старијих србуља*. — Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1901, књ. XIII, 310.

⁴⁵ (Г. Магарашевић ?) *Монастирь Беочинъ у Фрушкој Гори*. — Сербске летописи, Будим, 1828, књ. 15, стр. 11.

⁴⁶ Дим. Руварац, 29.

⁴⁷ Љуб. Стојановић I, бр. 1354, стр. 346.

беседа Јована Златоустог, који је 1644. године, „у манастиру Рачи“, преписао „јеромонах Киријак [. . .] при игумену Силвестру“.⁴⁸ Из пропратног записа, објављеног касније⁴⁹, сазнало се да се у изрази овога *Златоустова*, какав је његов прави наслов, „менши в[о] иноцех јер[о]монах Ђирјак“ потрудио на захтев „игумена јер[о]монаха Силвестра и всего збора“.⁵⁰ У вези с њим требало би на уму имати и ову појединост: учивши, у „Причи о Александру Великом“ из рукописне збирке старе Народне библиотеке у Београду под бр. 522 (122), белешку о томе да се неки Киријак „пре[д]стави[о] [. . .] в. Белграде“ по свој прилици 1660. године⁵¹, Љубомир Стојановић држао је да има разлога за претпоставку да се помен о смрти овога калуђера односи, у ствари, на Ђирјака (Киријака) Рачанина.⁵²

Међу рачанским калуђерима било је доста таквих који се нису бавили књижевним радом, али су племенитим поступцима, затим разумним руковођењем и, често, издашним новчаним наградама подстицали манастирску браћу да истрају у корисним, мада заморним, преписивачким пословима. Прохор Рачанин, један од монаха, привлачи пажњу најпре стога што је с његовим именом био повезан рад двојице вредних сарадника. О Симеону Рачанину зна се толико да је 1676. године преписао „праксапостол“, у литератури назван иришким, који се, данас, чува у рукописној збирци Павела Јозефа Шафарика у Прагу⁵³, да је у запису на истом рукопису себе назвао „јерођакон[ом] Симеон[ом], јеромонах[ом] Рачанин[ом]“⁵⁴, као и то да је на једном од последњих листова свога преписа исписао топлу умрлицу „поп[у] Прохор[у], јер[о]монах[у] Рачанин[у]“, који је, изгледа, исте године, 1676, преминуо „в Белграде“, оставивши „велик плач по смрти својеј“ као човек „велми смирен, и добродјетел[а]н, и христољубив, и всакими добрими дели украшен“.⁵⁵

Насупрот Симеону, који је Прохору изражавао благодарност за дарове душе, Христофор Рачанин дуговао му је захвалност из сасвим друкчијих разлога.^{55а} У једном од неколико својих записа, састављеном 1671. године, Христофор Рачанин је, зачудо без лажне скромности, отворено признао да је на препису тога дела радио, углавном, „повељенијем и с мздоју Прохора, јеромонаха Рачанина“.⁵⁶ Да не би учинио преседан већи но што је смео, или бар који је хтео, своје ближе обележје — да је од Рачана — забеле-

⁴⁸ С. Косановић, *Српске списине у Босни*. — Гласник СУД, Београд, 1871, књ. XXIX, стр. 166.

⁴⁹ М. Вукићевић, 291.

⁵⁰ Љуб. Стојановић I, бр. 1383, стр. 351.

⁵¹ Љуб. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке. IV Рукописи и старе штампане књиге*, Београд, 1903, стр. 384; Љуб. Стојановић III, бр. 5684, стр. 174.

⁵² Љуб. Стојановић III, стр. 443/а (в. регистар).

⁵³ J. Vašica—J. Vajs, *Soupis staroslavanských rukopisů Národní musea v Praze, Praha*, 1957, 115—117.

⁵⁴ Љуб. Стојановић I, бр. 1710, стр. 415.

⁵⁵ Исто, бр. 1711, стр. 415; исп. J. Vašica—J. Vajs, стр. 116.

^{55а} У међувремену, пошто је овај рад био предат у штампу, појавила се прва посебно написана студија о књижевном и уметничком раду Христофора Рачанина (М. Харисијадис, *Христофор Рачанин, преписивач и илуминатор рукописа*. — Зограф, Београд, 1969, св. 3, стр. 34—38).

⁵⁶ Љуб. Стојановић I, бр. 1658, стр. 405.

лежио је у овоме запису словима тајног писма⁵⁷, како би „звање своје затајао“.⁵⁸ Учинио је то, разуме се, свега једном. У осталим случајевима, међутим, и он се сматрао „грешним“⁵⁹, „худим“⁶⁰ или „неискусним“⁶¹, док је у два маха, штавише, истакао и то да је све што је радио — радио, дабогме, на књижевном пољу — с напором обављао у трагичном самоосећању човека „убога в добрих делех, богатога же в гресех“.⁶²

За разлику од већине Рачана, који су као испосници боравили у самом манастиру, Христофор Рачанин живео је у његовом непосредном суседству, у скиту св. Ђорђа у Бањи⁶³, који је, такође, био један од значајних преписивачких центара у овом делу Србије⁶⁴ и од којег су, на жалост, заостали само разваљени зидови обрасли травом.⁶⁵ Из његовог живота, прикривеног многим веловима необавештености, зна се сигурно да је крајем 1682. године, заједно с патријархом Арсенијем III Црнојевићем и његовом пратњом, отишао „на поклоњеније ч[ес]тному и животворештому гробу Х[рист]ову“,^{65a} да је, затим, 1684. године борао у поменутом скиту св. Ђорђа, где је „завршио с преписивањем једне књиге“, и да је, касније, заједно с неколицином рачанских калуђера пребегло у Угарску.⁶⁶ Крајем 1697. године патријарх Арсеније III Црнојевић дозволио је, својим „отвореним листом“ од 15. септембра⁶⁷, „духовнику кир Христифору и всем Рачаном“ да разрушену беочинску цркву обнове и да се овде задрже „без сваке турбације“.⁶⁸ Ништа се о њему више не зна. Домишљање Димитрија

⁵⁷ J. Vašica—J. Vajs, стр. 312—313.

⁵⁸ Драг. Костић, *Тајно писање у сѣменицима српским*. — Глас СКА, Београд, 1898, књ. LIII (35), стр. 147.

⁵⁹ Љуб. Стојановић II, бр. 4308, стр. 424.

⁶⁰ Љуб. Стојановић I, бр. 1825, стр. 434.

⁶¹ Исто, бр. 1636, стр. 400.

⁶² Исто, бр. 1632, стр. 398. Исп. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и написи*. — Зборник ИЖ СКА, Срем. Карловци, 1923, књ. IV, бр. 7013, стр. 185 (у даљем тексту „Љуб. Стојановић IV“); Д. Вуксан, *Рукописи Цетињскога манастира*. — Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље, 1936, књ. I, 205—206.

⁶³ Драг. Страњаковић, 78.

⁶⁴ Влад. Р. Петковић, *Преглед црквених сѣменника кроз њовесницу српског народа*. — Пос. изд. САН, Београд, 1950, 280.

⁶⁵ Драг. Страњаковић, 78—79.

^{65a} Ст. Новаковић, *Из хронике десјоџа Ђорђа Бранковића с додајком некојих докумената који се њега тичу*. — Гласник СУД, Београд, 1872, књ. XXXIII, 185; исп. Ђ. Сп. Радојичић, *Путопис патријарха Арсенија III Црнојевића с краја 1682. и с почетка 1683. године*. — Браничево, Пожаревац, IX/ 1963, св. 4—5 (јул—октобар), 19. Фотокопије страница (2/б, 3/а) из оригиналног рукописа овога „дневника“, на којима се помиње Христофор Рачанин, публиковао је А. Младеновић, *Особине графije и језика путописа патријарха Арсенија III Црнојевића из 1682. године*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1965, књ. VIII, иза стр. 146; фотокопију прве од ове две странице из аутографа (2/б) објавио је, раније, Р. Л. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*. — Пос. изд. САН, Београд, 1949, стр. 11.

⁶⁶ Драг. Страњаковић, 79, 82, 88.

⁶⁷ И. Руvaraц, *Православни српски манастири у Срему*. — Шематизам источно-православне српске архидијецезе сремско-карловачке, Нови Сад, 1892, 13.

⁶⁸ Д. Ђорић, *Отворени листи патријарха Арсенија Црнојевића о обнови ман. Беочина*. — Гласник Историског друштва у Новом Саду, Нови Сад, 1939, књ. XII, св. 2, 222—223. Занимљиво је скренути пажњу на то да се, у литератури, аутори не слажу у вези с дешифровањем личности „кир Христифора“ из „отвореног листа“ патријарха Арсенија III

Руварац да је могао да буде „први игуман беочински у обновљеном манастиру“ не носи у себи проверену информацију.⁶⁹ У категорију произвољних твђења требало би, свакако, убележити и једну појединост из 1705. године. Судећи по адеспотном запису од 11. маја те године, који је Иларион Руварац открио у великореметском препису Пајсијевог *Житија и жистица цара Уроша* из 1642. г., неки „монах Христофор“ пренео је тело цара Уроша из манастира св. Уроша код Петрича, од „Неродимља“, у манастир Јазак у Фрушкој Гори.⁷⁰ Уколико би се овај податак односио на Христофора Рачанина, који се крајем XVII столећа налазио у манастиру Беочину, у том случају не само што би се дешифровао „монах Христофор“, који се помиње у цитираном запису, него би се констатовало и то да се 1705. године Христофор Рачанин, можда, задржао у манастиру Јаску. Засад није могућно одговорити колико је ова претпоставка тачна.⁷¹

Живот Христофора Рачанина, тек делимично сагледан, протекао је више у прегалачком настојању но у калуђерској скрушености. Уживајући популарност вештог преписивача богослужбених књига, који није само радио већ је и друге запошљавао⁷², он је, у временском распону од десетак и више година, преписао повећи број црквених књига — колико за практичну употребу, толико и из других побуда. Један од најстаријих — могућно, чак, и првих — његових преписа, текст Теодосијеве *Службе и житија светјаго и пребодобнаго оца нашего Петра [Коришког]*⁷³, завршен 1668. године у скиту св. Ђорђа у Бањи, улази у групу дела којима је, мада

Црнојевића. Док се, по Илариону Руварцу, овде несумњиво ради о Христофору Рачанину (И. Руварац, нав. чл., 13), Димитрије Руварац задовољно се чињеницом да констатује податак из поменутог документа, не улазећи, истовремено, у питање који би то Христофор могао да буде (исп. Дим. Руварац, нав. дело, 4). Недавно је, у вези с тим, готово на исти начин поновљено да је „Арсеније III 1697. године дао дозволу неком јеромонаху Христофору...“ (Дим. Богдановић — М. Гроздановић Пајић—Л. Цернић, *Још један рукопис Христофора Рачанина*. — Библиотекар, Београд, XX/1968, св. 5, стр. 515). Једино је Драгослав Страњакровић у своме раду о манастиру Рачи покушао, прво, да претпостави, а затим с поузданошћу и да закључи, да је „кир Христофор“ уистину „наш јеромонах Христифор“, односно Христофор Рачанин, који се после бекства, заједно са осталим „калуђерима из манастира Раче“, дуго потуцао по Угарској „без свога сталног места становања“, док патријарховом дозволом из 1697. године није стекао право да се може „настанити у манастиру Беочину“ (исп. Драг. Страњакровић, нав. чл., 79, 82, 88).

⁶⁹ Дим. Руварац, 4.

⁷⁰ И. Руварац, *Житије цара Уроша*. — Гласник СУД, Београд, 1867, књ. XXII, 230—231. Исп. Љуб. Стојановић II, бр. 2151, стр. 13.

⁷¹ Т. Вукановић, *Кулиј цара Уроша*, Скопље, 1938, 19 (сеп. от. из „Хришћанског дела“); Л. Павловић, *Куликови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево, 1965, стр. 114.

⁷² Исп. Л. Мирковић, *Ситарине фрушкогорских манастира*, Београд, 1931, стр. 10—11 (и табла XII, сл. бр. 1). Исп. даље: Б. Радојковић, *Уметничка обрада метала народа Југославије кроз векове*, Београд, 1956, књ. II, стр. 33, бр. 327; В. Радојковић, *Три златара из Цамца*. — *Naše starine*, Сарајево, 1958, књ. V, 66—67; С. Ст. Душанић, *Диско јеромонаха Христифора из 1674. године*. — Гласник. Службени лист Српске православне цркве, Београд, XLI/1960, св. 6 (јун), 115—116; Б. Радојковић, *Ризница живског манастира*. — *Старине Црне Горе*, Цетиње, 1963, књ. I, 62; Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад, 1966, 75—76, 130, 140; Ђ. Mazalić, *Leksikon umjetnika*, Сарајево, 1967, 33.

⁷³ Драг. Костић, *Кад је Теодосије писао Животој и Службу св. Петра Коришкога*, Београд, 1934, 3—14 (сеп. от. из „Богословља“).

свестан свога неискуства у пословима ове врсте, стекао славу „писца“ међу рачанским калуђерима.⁷⁴

Своју способност, која је несумњива, Христофор Рачанин није потврђивао искључиво даровима талента, већ и снагом изузетне амбициозности. Од већег броја његових преписа заостали су, на жалост, само неколики. У Музеју Српске православне цркве у Београду налазе се, на пример, *Минеј за децембар* из 1668.⁷⁵ и такозвани *Архејерејски чиновник* из 1686. године.⁷⁶ У Повијесном музеју у Загребу, у бившем фонду старих књига и рукописа Музеја Срба у Хрватској, чува се његов препис *Минеја за август* из 1684. године⁷⁷, док је у Народној библиотеци у Београду, одавно, још један његов *Архејерејски чиновник*, преписан, очигледно, негде током 1688. године.⁷⁸ Међу старим рукописним књигама Цетињског манастира запажен је његов *Триод* из 1673. године.⁷⁹ Душан Вуксан, описујући овај рукопис, погрешно је држао да се у овом случају ради о „посном“ *Триоду*, „а управо је обрнуто, то је друга половина *Триода*, цветни“.⁸⁰ Белешка којом се указало на омашку у одређивању карактера овога списка потпуно је на свом месту. Из записа неког „Епифанија јер[о]монах[а]“, који је, касније, овај рукопис откупио за библиотеку манастира Успења Богородице на извору Пиве, види се, између осталог, да је ова „св[е]таја и б[о]ж[е]ствена“ књига“ обухватала текст *Триода ѿенѣишкосѣара*⁸¹, како се, као што је познато, „цветни“ *Триод* често назива.⁸² Најзначајнији, а данас познати, преписивачки рад Христофора Рачанина одавно већ није својина наших библиотечких установа. У оставштини Павела Јозефа Шафарика, у оном делу његове збирке у којем се налазе никако не безначајни рукописи поникли, током векова, у нашим духовним просторима, чува се *Сѣихологија* Христофора Рачанина из 1671. године. У овом опсежном рукопису, у којем су преписане разнолике духовне песме, „стихови избранија псалмов“ и они који се, према потреби, певају у време празника или „повседневно“, на последњим страницама био је дописан текст познатог и, иначе, у историографској науци веома респектованог *Рачанског леџописа*.⁸³

Већ и по броју рукописа који су допрли до наших дана, а њихов укупан број може, у ствари, да буде само већи, дозвољено је мислити да је Хри-

⁷⁴ Љуб. Стојановић I, бр. 1636, стр. 400. Исп. VI. Мошин, *Izveštaj o radu na uređenju Bogišićeva arhiva i Savtati*. — Ljetopis JAZU, Zagreb, 1954, knj. LIX, str. 25, br. 116; Срет. Петковић, *Руски уџицај на српско сликарство XVI и XVII века*. — Старинар, Београд, 1961, књ. XII, 96; Л. Павловић, нав. дело, 81. и даље.

⁷⁵ Дим. Богдановић — М. Гроздановић Пајић — Л. Цернић, нав. чл., 515. Исп. Дим. Руварац, *Манастир Крушедол је обзиром на права и дужности Фрушкогорских манастира у XIX веку*, Срем. Карловци, 1918, стр. 39.

⁷⁶ Исто, 506.

⁷⁷ Исто, 515.

⁷⁸ Исто, 501—515. Исп. Љ. Штавланин—Борђевић, *Сѣари ћирилски рукописи Народне библиотеке у Београду*. — Библиотекар, Београд, XX/1968, св. 5, стр. 421.

⁷⁹ Д. Вуксан, 205—206.

⁸⁰ Ђ. Сп. Радојичић, *Извештај о раду на проучавању сѣарих српских рукописних и штампаних књига, као и других сѣарина*. — Историјски часопис САН, књ. II (1949—1950), Београд, 1951, 335.

⁸¹ Д. Вуксан, 205.

⁸² Дим. Богдановић, *Метод опису рукописа у Археолошком одељењу Народне библиотеке СРС у Београду*. — Библиотекар, Београд, XX/1968, св. 5, стр. 367.

⁸³ J. Vašica—J. Vajs, 310—314.

стофор Рачанин, сасвим у духу постојеће традиције, радио „веома савесно приликом преписивања књига“.⁸⁴ На основу података из записа — које је сâм остављао на страницама својих преписа и у којима је, по осведоченом искуству, говорио о тешкоћама с којима се суочавао у тако незахвалним пословима — могу се, даље, утврдити не само рокови потребни за израду ових дела, већ, на неки начин, и извори којима је располагао док је на њима пословао. *Минеј за децембар* писао је од 20. августа 1667. до 3. марта 1668. године⁸⁵, „што значи да му је требало шест месеци да исту књигу заврши“.⁸⁶ За „цветни“ *Триод* или *Пенійкосѿтар*, нешто крупнијег формата, али не и већег броја страница, била су му потребна, међутим, „два лета“, како би с преписивањем „једва [. . .] свршио“.⁸⁷

Спорост у преписивачком поступку, о којој Христофор Рачанин говори без икаквог зазора, није резултат само његове савесности већ и тешкоћа у прикупљању грађе за дела на којима је имао намеру да ради. Насупрот већини својих савременика, који су, обично, богослужбене књиге преписивали с једном већ утврђених и, у текстолошком погледу, сасвим обликованих версија, он се прихватао посла и у случајевима када није поседовао чисте изворе и када је морао, покатакд, да води рачуна о томе како ће и у којој мери предлошке да комбинује у један посве нов јер друкчије организован свод. Ова појединост није, срећом, промакла књижевним историчарима. Говорећи о томе да се у неразвијеним условима књижевног деловања, какви су били управо у периоду рада рачанских калуђера крајем XVII столећа, указује низ ретко када предвидљивих тешкоћа с којима је имао да се бори „и тако примитиван књижевни род, какав је био преписивачки“⁸⁸, Младен Лесковац скренуо је читаоцима свога есеја о развоју „српске књижевности у Војводини до Велике сеобе“ пажњу на онај део записа Христофора Рачанина, из његовог *Минеја за децембар*, у којем су о свему овоме изнађени преважни подаци неочекиваног ефекта: „Зјело бо се трудих“, додаје Христофор Рачанин у поменутом запису, „о написанији сем, сâм си невјежда и неискус[а]н писанију, а најпаче же извода и два имјех, н[о] ни један не бист доб[а]р, нес[о]гласни бо бјеху и в многих мјестех и речех недоумевах се и не вједє что створити, т[о]чију преписах јакоже обретох“.⁸⁹

Пред сличним тешкоћама Христофор Рачанин нашао се и неколико година касније, 1684, када је преписивао текст служабног *Минеја за август*. И овога пута, наиме, он је пред собом имао недовољно поуздан и на многим местима не у свему прецизан и непрекоран извод. „Тјемже мољу се и мил[и] се дјејучтуштим ју или преписујуштим, јелика погрешенија в њем обрештут се не посуждати ни поносити, зјело бо слаб и неисправљен извод имјех“.⁹⁰ Сасвим друкчије сведочење оставио је, међутим, у вези с настанком „цветног“ *Триода* из 1673. године. Тражећи од читалаца овога дела, уколико их буде, разумевање због тога што је био приморан да узме новчану награду

⁸⁴ Драг. Страњаковић, 79.

⁸⁵ Љуб. Стојановић I, бр. 1632, стр. 398.

⁸⁶ Драг. Страњаковић, 79.

⁸⁷ Д. Вуксан, 206.

⁸⁸ Мл. Лесковац, 417.

⁸⁹ Љуб. Стојановић I, бр. 1632, стр. 398.

⁹⁰ Исто, бр. 1825, стр. 434.

за обављени посао („... аште и взех мзду“, јер „и труд велик понесох“), он се није осетио постиђеним што је морао да призна да је, у односу на претходне, ова књига, зачудо, била „из добра извода [пре]писана“.⁹¹

Несумњиво од значајних преписивача рачанске традиције и, по свему судећи, од најамбициознијих прегалаца овога круга, у којем се способност процењивала не по томе шта се већ колико се урадило, Христофор Рачанин је, уједно, био и последњи представник ове писмености о којој је Јован Скерлић поседовао извесну евиденцију. Помен „архиђакона Данила“ из 1693. године не односи се, међутим, на човека који се бавио, или који је могао да се бави, преписивањем црквених књига. Његово име сачувао је од заборавља Кипријан Рачанин у једном од неколико својих записа, забележеном 1693. године на рукописном *Псалтиру* „ман[астира] Бођана“, правдајући уложене напоре у изради ове књиге ишчекивањем да ће Данилу, „превжделеном чеду“, она ипак бити од неке користи.⁹² О њему као могућном учеснику у неговању књижевне речи у приступачној и познатој документацији нема никаквих информација и све оно што се данас зна, на основу поменуте белешке, јесте то да се последњих година XVII столећа он налазио у Сент-Андреји, „више славнаг[о] града Будима“, с титулом архиђакона.⁹³ Могућно је, најзад, и то да се сматрао учеником Кипријана Рачанина, али не у књижевним већ у црквеним пословима.⁹⁴

3.

Међу рачанским калуђерима било је, дабогме, духовника који се нису бавили преписивањем црквених књига — као што су, на пример, Силвестар из 1644⁹⁵, Арсеније из 1667⁹⁶, Јосиф из 1668⁹⁷, Исак из 1668⁹⁸, Прохор, о

⁹¹ Д. Вуксан, 206. — Исти запис, у читању Марка Драговића, објавио је и Љуб. Стојановић IV, бр. 7013, стр. 184—185. Ово поновљено издање не одликују се великом поузданошћу, јер не само што му је додато друкчије датирање (у запису код Д. Вуксана објављена је година 1673, овде, пак, 1675), већ недостаје и завршна реченица, у којој се указује да је поменути препис израђен на основу „добра извода“. У извештају Ђ. Сп. Радојичића (исп. овде нап. бр. 80) не говори се о текстолошким разликама у вези са овим записима, али ме је, недавно, писмом од 7. маја 1969. године, он љубазно обавестио о следећем: „Своје цетињске белешке имам. Исправке сам уносио у сепарат Вуксановог списка, а имам бележака и у посебним свескама. Код *Триода* бр. 38 у Вуксановом опису стоји година 1673. одмах у почетку. Нисам је исправно. Та година је и у запису неисправљена. Не бих се ослањао на М. Драговића, нарочито кад његово читање даје Љуб. Стојановић“. Исп. Б. Радојековић, *Илустрације српских шtamпаних књига XVI века као приручници сѣтарих српских златара*. — Зборник Музеја примењене уметности, Београд, 1967, књ. XI, стр. 72.

⁹² Љуб. Стојановић I, бр. 1977, стр. 461.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто, бр. 1383, стр. 351. Исп. Драг. Стражаковић, 81.

⁹⁶ Исто, бр. 1632, стр. 398.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Исто, бр. 1641, стр. 402. Исп. Љуб. Стојановић, *Сѣтари српски записи и најписи*. — Зборник ИЈК СКА, Срем. Карловци, 1926, књ. VI, бр. 10173, стр. 117. (У даљем тексту „Љуб. Стојановић VI“.) У вези са овим записом в. Вл. Р. Петковић, *Сѣтарине. Записи, најписи, листине*, Београд, 1923, 22; Влад. Р. Петковић, *Манасијир Сидуденица*, Београд, 1924, 6. Исак Рачанин помиње се, најзад, и у грађи из манастира Жиче (исп. Влад. Р. Петковић, *Жича*. — Старинар, Београд, II/1908, св. 2, стр. 141; Влад. Р. Петковић, *Манасијир Сидуденица*, нав. дело, 6; Драг. Стражаковић, нав. чл., 82).

коме је досад већ било речи⁹⁹, Гаврил из 1686¹⁰⁰ и, у повећем низу имена, Рувим из 1708, који је, по бекству, дошао до титуле игумана манастира Беочина¹⁰¹, затим Нићифор и Хрисав, који су се у истом манастиру, стицајем околности, затекли с многобројним драгоценостима из ризнице манастира Раче¹⁰² и, најзад, Николај из 1722. године^{102a} — али је било и таквих који су предано учествовали у неговању преписивачке делатности, упркос томе што се, у оскудици података, о њима не зна ништа поуздано.¹⁰³ За Исаију Рачанина, аутора једног занимљивог записа¹⁰⁴, има индиција да се, бежећи из Србије, склонио где и остали његови другови, у Угарску, и да је „живео и радио [...] у Јегри“.¹⁰⁵ О Ра[с?]тку Рачанину нема, међутим, ни толико података, осим онога који сведочи да је, не зна се тачно када, преписао *Богородичник*, заправо „акатисник“ с канонима испеваним Богородици.¹⁰⁶ Сачувана је, осим тога, недовољно поуздана вест и о неком Георгију Рачанину, који је, тобоже, за потребе манастирске братије и њихову духовну оријентацију преписао „зборник-путопис хиландарског калуђера Лаврентија у свете земље“.¹⁰⁷

Преписивачка делатност поименце познатих представника рачанске традиције, међу којима је било, колико се данас о томе може судити, не само вредних већ и учених „писаца“, одвијала се, углавном, у њиховом најужем кругу, у ћелијама манастира Раче. Сви они припадају „србуљској“ књижевности друге половине XVII столећа и њихов значај, озбиљно говорећи, превасходно је у томе што су деловали у поробљеној домовини, у Србији, у деценијама најстрашнијих политичких и економских притисака. Бекство из земље, коју су, упркос свему, нужно сматрали својом — после разарања манастира Раче 1690. године — пружило је одбеглим калуђерима не толико друге услове живота колико, уистину друкчије побуде за стваралачку активност. Није, стога, чудно што су се, поред уобичајеног преписивачког рада, поједини од пребеглих калуђера у новој отаџбини предавали неочекиваним пробама пера и покушајима у тражењу оригиналног књижевног израза.

⁹⁹ Исп. нап. бр. 55.

¹⁰⁰ Љуб. Стојановић I, бр. 2008, стр. 467; Љуб. Стојановић IV, бр. 7231, стр. 221.

¹⁰¹ Дим. Руварац, 6, 10, 54. О Рувиму Рачанину исп. још: Б. Брзић, *Наћийис о градњи воденице манастира Беочина из 1711. године*. — Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 1964, књ. XXXVIII, 162—163 (у продолетку истог часописа, на стр. 163—164, обратити пажњу и на белешку Р. Л. Веселиновића, *Белешка уз прилог „Наћийис о градњи воденице манастира Беочина из 1711. године“*).

¹⁰² Ст. Игњих, *Ујесичка нахија*, Београд, 1961, 40.

^{102a} Исп. М. С. Филиповић — Б. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*. — Споменик САН, Београд, 1951, књ. CI (3), стр. 151.

¹⁰³ У овој другој групи калуђера посебан значај, због меценатства, имају Висартион и Доротеј (исп. Љуб. Стојановић I, бр. 1512, стр. 377, бр. 1699, стр. 413; Љуб. Стојановић, *Сѣтари српски записи и наћийиси*. — Зборник ИЈК СКА, Срем. Карловци, 1925, књ. V, бр. 8139, стр. 137 (у даљем тексту „Љуб. Стојановић V“). Поводом последњег записа исп. Драг Странџаковић, нав. чл., стр. 79—80, нап. бр. 35.]

¹⁰⁴ Ђ. Ср. Радојићић, *Antologija stare srpske književnosti (XI—XVIII veka)*, Београд, 1960, 292, 366. Текст целовитог записа исп. код Љуб. Стојановића I, бр. 2070, стр. 477—478.

¹⁰⁵ Д. Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1960*. — Поучник Српске књижевне задруге, књ. XIV, Београд, 1954, стр. 46.

¹⁰⁶ Дим. Руварац, 28.

¹⁰⁷ Исто, 29.

Многоструко изазовни јер сложени, а пипаво истраживачки, напори једног од најзаслужнијих људи из ове плејаде никада, иначе, у довољној мери проучених индивидуалности — просвећеног Кипријана Рачанина, који, због много чега, заслужује пажњу не само посебног, већ и у најширим оквирима свестрано заснованог и аналитички до краја доведеног осврта — учинили су, као што је познато, изузетно користан преокрет у прегнућу неколицине његових поштовалаца и следбеника.¹⁰⁸ Међу њима, дабогме, плодотворна вокација инспиративног Гаврила Стефановића Венцловића — кога, уосталом као и Кипријана Рачанина, неизоставно треба даље проучавати¹⁰⁹ — остала је непоновљива готово у истој мери у којој је делатност двојице савременика, такође Рачана, пошла специфичном стазом у трагању за вишим облицима прозних структура.

Први од те двојице, Григорије Рачанин, уистину је од оних писаца с почетка XVIII stoleћа о којима, обично, књижевни историчари не знају ништа поуздано, мада има података да је сплаварио Дунавом и први, изгледа, у једном данас неприступачном делу описао доживљаје из те своје несвакидашње пустоловине.¹¹⁰ Претпоставља се, вероватно с добрим разлозима, да је и он, попут многих, избегао из Србије током 1690. године. Док су, међутим, други Рачани бегали углавном на север, према Будиму и Сент-Андреји, Григорије Рачанин, тешко је одгонетнути из којих разлога, задржао се у неком од славонских манастира, где је, по свој прилици, наставио с преписивачким пословима, с којима се бавио и у старој домовини. Касније је „путовао на славу Дунавом од Ос[и]јека до Крајове у Румунији“ и о томе догађају оставио белешке у своме рукопису. Пре више од пола stoleћа рукопис овога дела видео је, по нечијем препису, Андра Гавриловић.¹¹¹ На основу штурих података, данас једино приступачних, могућно је претпоставити да је на ово путовање он пошао „по послу свога братства, које је имало неких својих интереса по православним манастирима Румуније“.¹¹² Говорећи о томе да ће „цео рукопис“ детаљно описати и, првом zgodном приликом, све „важније податке“ саопштити, што никада није учинио, Андра Гавриловић објавио је из овога путописа само краћи испис о проласку Григорија Рачанина крај смедеревске тврђаве.¹¹³ Једну појединост, срећом, није заборавио да помене.

Григорије Рачанин, свакако не сам, пошао је на пут крајем августа, Андра Гавриловић, с тим у вези, додаје да „на сачуваним листовима рукописа година није назначена“. С обзиром на чињеницу што се у тексту путописа

¹⁰⁸ Писац ових редова припрема посебну студију о животу и књижевном раду Кипријана Рачанина.

¹⁰⁹ Исп. засад монографски есеј М. Павића, *Гаврил Стефановић Венцловић*. — Књижевност, Београд, XX/1965, књ. XL, св. 4 (април), 328—348, св. 5 (мај), 428—443; св. 6 (јун), 532—552, књ. XL I, св. 7—8 (јул—август), 90—109, св. 9 (септембар), 761 (?)—777 (?), св. 10 (октобар), 275 — 286, св. 11—12 (новембар—децембар), 387—415.

¹¹⁰ Ђ. Сп. Радојичић, *Сјача српска књижевности у средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1957, књ. II, 259—260.

¹¹¹ А. Гавриловић, *Традиција о Бранковићима у Гундулићеву „Осману“*. — Годишњак Николе Чулића, Београд, 1914, књ. XXXIII, 138—139.

¹¹² Исто.

¹¹³ Исп. нап. бр. 110.

говори „о боју код Гроцке“ „као о скоро минулом догађају“, логично је било претпоставити „да је пут чињен на скоро по том боју између Аустријанаца и Турака, што је било 1717. године“.¹¹⁴ Ђорђе Сп. Радојичић, када је први пут поменуо Григорија Рачанина, датирао је његов путопис „из времена после 1717. године“¹¹⁵, али је у својој антологији, касније, одбацио нетачно домишљање Андре Гавриловића и узео, као једино исправну, могућност да је ово дело, уколико је одиста настало „uskoro после bitke kod Grocke“, написано тек после „jula 1739“¹¹⁶, јер је врло добро познато да су се судбоносни окршаји између турске и аустријске војске, с поразом ове друге, одиграли „недалеко од Београда код Гроцке“ не 1717. већ, прецизно, 23. јула 1739. године.¹¹⁷ Несумњиво је, према томе, да је Григорије Рачанин као писац деловао у годинама које су се примицале средини XVIII столећа и његово присуство међу рачанским преписивачима било је, по свему судећи, у томе што се налазио, у хронолошком погледу, у редовима последњих протагониста ове дуге и занимљиве традиције. С његовим именом Ђорђе Сп. Радојичић је, уосталом, и закључио своју антологију старе српске књижевности од XI до XVIII столећа.¹¹⁸

У деценијама које раздвајају Кипријана од Григорија, Рачане који међусобно ни у чему нису били блиски, књижевним радом бавио се Јеротеј Рачанин. Један од оних наших писаца с краја XVII и почетка XVIII столећа о којима, почесто, сазнања не иду далеко, он је живео у приличној удаљености од сабраће и, изолован, радио на својим пословима колико су му прилике дозвољавале и личне склоности пружале. Упражњавањем преписивачке делатности одговорио је захтевима традиције и нашао се на линији прегалаштва многобројних Рачана, па и старијег Кипријана, док је писањем путописне прозе напустио добро утабане стазе неоригиналног стваралачког поступка и изналазио нове, којима је, на неки начин, пошао и млађи Григорије. Својом ангажованосту одиграо је, у много чему, значајну посредничку улогу и испунио осетну празнину у иначе једнолинијском развоју књижевне уметности овога доба.

Сличности између Кипријана и Јеротеја, које су евидентне, треба изналазити у томе што су обојица наставили с радом у духу којим су били прожети и с којим су, као преписивачи црквених књига, започели књижевну каријеру. Идентичности између Григорија и Јеротеја, који се могу довести у непосредну везу, нису, међутим, само у томе што су, неочекивано, чинили покушаје у вези с неговањем прозног књижевног израза, већ и у томе што су њихови списи имали, на жалост, готово заједничку судбину. Док је, с једне стране, путопис Григорија Рачанина вољом судбине утонуо у дебеле наслаге заборави и, да нас, остао сасвим непознат, путописна проза Јеротеја Рачанина, с друге стране, избегла је делимично неумољиву осуду времена и, досад, била приступачна тек у неколиким случајно одабраним фрагментима.

¹¹⁴ А. Гавриловић, 139.

¹¹⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Сѣпар срѣиска књижевности* . . . , нав. чл., 259.

¹¹⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија* . . . , нав. дело, 369.

¹¹⁷ Ј. Тадић, *Аустријско-турски ратови у првој половини XVIII века*. — Историја Београда Југославије. Књига друга. Од почетка XVI до краја XVIII века, Београд, 1960, 788.

¹¹⁸ Исп. нап. бр. 110.

Недовољно проучен као писац, Јеротеј Рачанин још мање је познат као човек. Из његовог живота — који се изненадно појављује и, затим, мање очекивано прекида и губи у деценијама које су одавно истекле — приступачно је свега неколико података, међу којима не и они који би о њему сведочили као о личности која је била од значајног утицаја на друштво свога времена. Већ и необјашњива колебаљивост у писању његовог имена говори о томе колико се о њему мало зна. Мада је сам, у неколико махова, забележио своје име у облику „Јеротеј“¹¹⁹, па тако, изгледа, потписао и своје путописне белешке¹²⁰, не мали број проучавалаца наше културе сматрао је да је његово право име „Јеротије“, како је то први претпоставио Стојан Новаковић¹²¹ и, затим, прихватили други, као, на пример, Иларион Руvaraц¹²², Јован Радонић¹²³, Павле Поповић¹²⁴, Светозар Матић¹²⁵, Милевоје Башић и тд.¹²⁶ Станоје Станојевић је, у различитим годинама своје научне делатности, овога писца ословљавао именом „Јеротије“¹²⁷, упркос чињеници што је једном, опоменут од стране Јована Скерлића¹²⁸, прихватио логичнију форму у облику „Јеротеј“¹²⁹. У историјским документима, међутим, није пронађен ни један пример овога имена у стилизацији „Јеротије“, већ само „Јеротеј“, што се може потврдити богатом грађом старих записа и натписа¹³⁰, или ономастичким списковима црквених поменика из XVI, XVII и XVIII столећа.¹³¹ Начин писања и изговарања „Јеротије“ уместо „Јеротеј“ условљен је, неоспорно, тежњом за изједначавањем монашког имена (Јеротеј) народним (Јеротије) на -ије (као, на пример, Аксентије, Атанасије, Вилотије, Димитрије, Јевтимије, Јелисије и др.)¹³², према већ усталим принципима усаглашавања црквенословенских речи с речима из народних говора.¹³³

¹¹⁹ Љуб. Стојановић I, бр. 2051, стр. 473, бр. 2054, стр. 474.

¹²⁰ Ст. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности* . . . , нав. чл., 294.

¹²¹ Ст. Новаковић, *Историја српске књижевности* . . . , нав. дело, 105.

¹²² И. Руvaraц, *О кнезу Лазару*. — Стражилово, Нови Сад, IV/ 1888, св. II (17. март), стр. 169. [Овде се цитира према „сепаратном“ издању: И. Руvaraц, *О кнезу Лазару*, Нови Сад, 1887 (= 1888!), 321.]

¹²³ Ј. Радонић, *Тих. Осјојић: Српска књижевност од велике сеобе до Доситејева Обрадовића (1690—1783)*. — Летопис Матице српске, Нови Сад, 1905, књ. 229, св. I, стр. 106.

¹²⁴ Р. Поповић, *Jugoslavenska književnost*, Cambridge, 1918, 74. (Исп. и нап. бр. 23.)

¹²⁵ Св. Матић, 30.

¹²⁶ М. Башић, *Из синаре српске књижевности*, Београд, 1931¹, 323.

¹²⁷ Ст. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку. I Извори и историографија*. — Пос. изд. СКА, Београд, 1937, 291. (Исп. и нап. бр. 12.)

¹²⁸ Ј. Скерлић, *Оцена г. Станоја Станојевића* . . . , нав. чл., 471.

¹²⁹ Ст. Станојевић, *Фразе и факта* . . . , нав. чл., 313—315.

¹³⁰ Љуб. Стојановић III, стр. 351 (регистар), Љуб. Стојановић VI, стр. 288 (регистар).

¹³¹ Ст. Новаковић, *Српски поменици XV—XVIII века*. — Гласник СУД, Београд, 1875, књ. XLII, 118.

¹³² Исп. Ст. Јосифовић, *Око Доситејева имена*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1957, књ. I, 181—182; Ст. Јосифовић, *И ојем о Доситејевој имену*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1960, књ. III, 196—197.

¹³³ Р. Budmani, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb (1892—1897), knj. IV, str. 602 (pod „Jerotej“ i „Jerotije“).

Говорећи о Јеротеју Рачанину — који се, ипак, у литератури најчешће ослонљавао овим именом¹³⁴ — Јован Скерлић је све три, данас једино познате, појединости из његовог живота саопштио с грешкама које је, добрим делом, преузео од својих претходника. „Сва је прилика“, речи су његове, „да је заједно са патријархом Црнојевићем дошао у Угарску и да је, као и остали Рачани, као духовник и преписивач црквених књига, живео по разним српским насељима у Угарској: 1698. био је у Фелдварцу, у Бачкој, 1704. је, преко Србије и Бугарске, ишао на хаџилук у Свету Гору, а још 1721. живео је у фрушкогорском манастиру Великој Ремети, где је написао свој путопис у Свету Земљу“.¹³⁵

Овде се, засад, не треба задржавати на једној од наведених информација, јер 1704. године, а година је тачна, Јеротеј Рачанин није ишао на хаџилук у Свету Гору, како је то Јован Скерлић забележио, већ у Јерусалим, што, уосталом, нико од његових биографа није спорио.¹³⁶ Далеко више пажње, међутим, потребује тврђење да се 1698. године Јеротеј Рачанин налазио „у Фелдварцу, у Бачкој“¹³⁷, утолико пре што је оно у већем броју случајева било и прихваћено у литератури.¹³⁸ Први је, изгледа, ову мисао изложио Димитрије Руварац, говорећи, између осталог, о томе да је *Минеј за април* преписан „1698. у Фелдварцу (у Бачкој)“¹³⁹. По мишљењу другог аутора, „Фелдвар“ је „у близини Пеште“.¹⁴⁰ Чињенице, у ствари, сведоче нешто другачије. Ђорђе Сп. Радојичић скренуо је пажњу да се у поменутој информацији не ради о Фелдвару у Бачкој, који је на Тиси (данас Бачко Градиште¹⁴¹), већ о „Фелдвару (или Фудвару)¹⁴², који је на десној обали Дунава (Дуна-Фелдвар), у јужној Мађарској.¹⁴³ То је тачно. У запису од 6. новембра 1698. године, којим је желео да сачува од заборавља датум када је завршио с преписивањем *Минеја за март*, Јеротеј Рачанин додао је напомену да је на овоме делу радио „в земљи угарској, у веси [селу] зовомеј Фудвар“.¹⁴⁴ У *Минеју за април*, који је преписивао у раздобљу од 7. новембра 1698. до 23. јануара 1699. године, забележио је, још прецизније, податак

¹³⁴ Први је, изгледа, Димитрије Руварац прихватио име у облику „Јеротеј“. Исп. Дим. Руварац, *Манасџир Рача и Беочин*. — Споменик СКА, Београд, 1898, књ. XXXIII (30), 61.

¹³⁵ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку* . . . , нав. дело, 228.

¹³⁶ По једном мишљењу, међутим, Јеротеј Рачанин није пошао на пут 1704. већ 1711. године (К. П. Стрижак, *Белешке из југословенске књижевности по предавањима Павла Поповића, проф. Универз. у Београду*, Београд, 1932, 50), по другом, тобоже, тек 1709. године (исп. Влад. Р. Петковић, нав. дело, 281).

¹³⁷ Исп. Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1914, 27.

¹³⁸ Исп. Д. Алимпић, нав. чл., 440; В. Петровић, *Рачанин Јеротеј*. — Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб, 1928, књ. III, 721; Драг. Страњковић, нав. чл., 89; Anonim, *Račanin Jerotej*. — Enciklopedija Leksikografskog zavoda. Knj. VI (Perfekt — Sindhi), Zagreb, 1962, 300.

¹³⁹ Дим. Руварац, *Манасџир Рача и Беочин*, нав. чл., 61.

¹⁴⁰ Ст. Игњић, 40.

¹⁴¹ М. Marković, *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine za period od 1853. godine do danas*, Novi Sad, 1966, 29.

¹⁴² Д. Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба* . . . , нав. дело, 46.

¹⁴³ Б. Сп. Радојичић, *Сџара српска књижевност* . . . , нав. чл., 260. Тачну локацију овога места исп. на „историјској карти Барање“ у делу Ст. Михалчића, *Православна епископија у Весџиму. Манасџир Српски Ковин. Манасџир Брана и његова околина у њошловости. Село Бранина*, Нови Сад, 1935 (у додатку).

¹⁴⁴ Љуб. Стојановић I, бр. 2051, стр. 473.

да је све ово време провео „в земљи угрцеј, у веси Фудвару при реце Дунаву“.¹⁴⁵

Трећа и последња појединост из живота Јеротеја Рачанина, датум настанка његове путописне прозе, изазвала је непотребне неспоразуме у размагњенима културних историчара. По Јовану Скерлићу, као што се већ видело, он је „1721. живео у фрушкогорском манастиру Великој Ремети“ и, у њему, „написао свој путопис у Свету Земљу“. Исто мишљење изразили су, пре Јована Скерлића, браћа Руварци, Иларион и Димитрије¹⁴⁶, као што га је, касније, прихватио и већи број аутора.¹⁴⁷ Било је, међутим, и друкчијих указивања — посредством Стојана Новаковића — о томе да је путопис, тобоже, постао још 1704, исте године када се започело с путовањем¹⁴⁸, али и таквих, необјашњивих, која претпостављају да се овај спис може датирати 1722.¹⁴⁹ или, чак, 1751. године.¹⁵⁰

Ни један од наведених датума, на жалост, није тачан. Желећи да продре у суштину овога питања, које у самој ствари није безначајно, Светозар Матић, на пример, из једне заблуде прешао је у другу. По њему, наиме, Јеротеј Рачанин писао је своје дело током 1721. године, што се може закључити „по запису на самом рукопису“, мада је Стојан Новаковић, који је прештампвао овај запис, као годину писања немотивисано узео „1704, прву годину путовања“¹⁵¹; учинио је то, дабогме, не само у случају када је публиковао одломке из спорног рукописа¹⁵², већ и нешто пре тога, када је његовог писца уводио у историју српске књижевности.¹⁵³ Нетачно датирање Стојана Новаковића није, међутим, настало као резултат произвољних домишљања већ због досад неуочене штампарске грешке. Преузимајући текст поменутог записа из издања руског историчара Осипа Бојанског, који га је први објавио и код кога стоји да је из 1727. године (афкз)¹⁵⁴, Стојан Новаковић га је, својом или туђом кривицом, ставио у 1721. годину (афка)¹⁵⁵ и тиме, разуме се, читав проблем око датирања ове путописне прозе завео на

¹⁴⁵ Исто, бр. 2054, стр. 474.

¹⁴⁶ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, нав. дело, 321; Дим. Руварац, *Манасијир Рача и Беочин*, нав. чл., 61.

¹⁴⁷ Исп. Р. Поповић, *Jugoslovenska književnost*, нав. дело, 74; Драг. Страњак, нав. чл., 89; Влад. Р. Петковић, нав. дело, 281; Ђ. Сп. Радојичић, *Стиша српска књижевност* . . . , нав. чл. 260; Ђ. Сп. Радојичић, *Antologija* . . . , нав. дело, 367; Ј. Деретић, *Račanin Jerotej*. — *Enciklopedija Jugoslavije*. Knj. VII (R — Srbija), Zagreb, 1968, стр. 4.

¹⁴⁸ Исп. Ј. Р(адонић), нав. чл., 106; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1912, 22; А. Barac, *Jugoslavenska književnost*, Zagreb, 1954, 75; A. Cronia, *Storia della letteratura Serbo-Croata*, Milano, 1956², 151; М. С. Филиповић, нав. чл., 25; М. Ravbar—St. Janež, *Pregled jugoslovenskih književnosti*, Maribor, 1960, 92.

¹⁴⁹ К. П. Стрижак, 50.

¹⁵⁰ Д. Алимпић, 441.

¹⁵¹ Св. Матић, стр. 31, нап. бр. 6.

¹⁵² Ст. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности* . . . , нав. чл., 292, 294, 296.

¹⁵³ Ст. Новаковић, *Историја српске књижевности*, нав. дело, 105.

¹⁵⁴ О. Бодянский, *Путешествіе къ граду Иерусалиму Иерооа, иеромонаха рачанинскаго*. — Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей росіійскихъ при Московскомъ университетѣ, Москва. 1861, т. IV, стр. (II).

¹⁵⁵ Ст. Новаковић, *Прилози* . . . , нав. чл., 294.

споредне стазе.¹⁵⁶ Једни аутори, наиме, полазили су у својим белешкама од његовог превида и прихватили не погрешно одштампану годину из поменутог записа, већ његово условно датирање (1704); други су, на жалост, без проверавања преузимали годину из наведеног записа, не знајући да је у издању Стојана Новаковића управо она нетачно била објављена (1721). Да је путопис Јеротеја Рачанина у издању Осипа Бођанског био приступачан историчарима књижевности, а није готово никоме, не би се уопште јављали неспоразуми око тога када је, временски, он био писан. Јер, у запису који је Јеротеј Рачанин исписао на једном од последњих листова свога рукописа, судећи по томе како га је публиковао Осип Бођански, прецизно стоји да је на овоме делу радио тек 1727. године: „Путьшаствіе сіе списа се въ лѣто Господне *ѿфкз* (1727) ва подкрилію Фрушке Горе, ва монастыру Ремети, храма святаго и славнаго великомученика Димитрія Мвроточиваго“.¹⁵⁷

Аутентично издање овога записа, мада је објављено пре више од једног столећа, не само што је многима остало непознато, већ није било прихваћено ни онда када је, на неки начин, постало одвећ доступно. У великој збирци Љубомира Стојановића овај запис био је прештампан у два маха: први пут на основу издања Стојана Новаковића и, нејасно због чега, с новом јер сасвим друкчијом годином у тексту — у запису је, наиме, објављена година *ѿфкд* (1724 ?)¹⁵⁸; други пут, неочекивано, по читању Осипа Бођанског и, зачудо, с правом годином (1727!)¹⁵⁹. Губећи из вида факт да је два пута, у непосредном суседству, публиковао текст једног истог записа, издавач, разумљиво, није приметио неслагасје око његовог датирања. Учинио је то, на опште изненађење, добрих двадесет година касније, на начин који је, најблаже речено, неодговорно нејасан. Приметивши штампарску грешку у првој објави записа, Љубомир Стојановић инсистирао је на томе да се објављена година *ѿфкд* (1724) исправи према датуму у читању Стојана Новаковића *ѿфка* (1721), због чега цео запис треба „пренети под ову годину“.¹⁶⁰ За друго издање истог записа назначио је, међутим, само то да је он непотребно поновљен, док је у вези с његовим датирањем претпоставио, тешко је одгонетнути стварне разлоге, да је објављен — не само у његовом већ и у издању Осипа Бођанског — „јамачно са погрешном годином“.¹⁶¹ Ништа, на жалост, погрешније од оваквог закључивања, јер се у тренуцима у којима се неопозиво држало да се расуђује колико логично, толико и недвосмислено тачно, увелико већ јездило по маглинама неописивих заблуда. Тако се, најзад, може протумачити и одлучност Љубомира Стојановића да поменути запис у читању Осипа Бођанског, до којег је дошао вероватно по нечијем испису, неизоставно треба „избацити“ из малобројне серије таквих текстова,

¹⁵⁶ Полазећи од Стојана Новаковића и преузимајући запис Јеротеја Рачанина из његовог издања, Добривоје Алимпић је, између осталог, починио нову грешку. У његовом читању, наиме, година — означена словним знацима — није више *ѿфка* (1721), која и иначе није тачна, већ *ѿфна* (1751), захваљујући јамачно коректорској небрижљивости на трећем словном месту (исп. Д. Алимпић, нав. чл., 441).

¹⁵⁷ Исп. нап. бр. 154.

¹⁵⁸ Љуб. Стојановић II, бр. 2428, стр. 62.

¹⁵⁹ Исто, бр. 2496, стр. 73.

¹⁶⁰ Љуб. Стојановић V, бр. 7519, стр. 38.

¹⁶¹ Исто.

написаних током 1727. године, упркос томе што је једино у овом издању година била објављена у пуној својој аутентичности.¹⁶²

Јеротеј Рачанин не сноси никакву кривицу што његови ретки биографи нису, почесто, били у стању да допру до основних јер једноставних, а једино поузданих, чињеничких сазнања. Сплет необузданих неспоразума, који се спорадично јављао, прикрио је, међутим, доказну моћ малобројних података који о њему постоје и све оно што се о њему досад тврдило добило је, током времена, чудовишне размере произвољних ставова. У оскудици других сведочанстава, за којима тек треба трагати, приступачна документација нужно мора да буде растерећена свих наноса којима је, из тежње за истином, насилно била затрпавана. Старо је, уосталом, искуство да истину треба изналазити не тамо где ње нема већ тамо где је она скривена, јер се враћањем првобитним изворима врши, истовремено, и процес њиховог критичког преиспитивања.

4.

Књижевни рад Јеротеја Рачанина одвијао се у оштро раздвојеним токовима. С једне стране стоји преписивачки посао, с друге, напротив, драгоцене пробе пера. Мада је, данас, у свему јасна позиција коју он заузима у стогодишњој традицији рачанских преписивача, у постојећој литератури изражавани су, често без икакве потребе, непоуздани и контроверзни судови о томе колики је, уистину, био његов дуг првобитно прихваћеним обавезама. По мишљењу не малог броја ретко када солидно обавештених зналаца, чији су закључци засновани у маштовитом представљању опако једностраног извора, он је за собом оставио, наводно, „много преписа“¹⁶³, „преписао и написао многе црквене књиге“¹⁶⁴, бавио се, уопште, умножавањем „црквених књига“¹⁶⁵, заостало је, тобоже, „неколико рукописа преписаних црквених књига“¹⁶⁶, популарност је стицао и због тога што је, како се тврди, „преписивао црквене књиге“¹⁶⁷ и тд. Један од аутора који су међу последњим писали о овој теми наговестио је, чак, не само старе већ и нове неспоразуме, јер се, по њему, Јеротеј Рачанин заинтересовао за преписивање богослужбених текстова тек од 1704. године, када је — мада тада још не — боравио „у Великој Ремети“.¹⁶⁸

Поодавно је, међутим, Димитрије Руварац констатовао да су сачувана и, самим тим, позната свега два преписа Јеротеја Рачанина. Први од ових рукописа, „Минеј за месец мајѝ, писат Јеротеј[ј]ом Рачанином у Фелдвару 7207 (1698)“¹⁶⁹, чувао се, својевремено, у ризници манастира Беочина као

¹⁶² Исто, бр. 7600, стр. 49.

¹⁶³ А. Ст. Јотић, *Историја књижевности Срба, Хрвата и Словенаца. Други део*, Београд, 1921¹, 20.

¹⁶⁴ Дим. Руварац, *Манастир Беочин*, нав. дело, 30.

¹⁶⁵ Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири*, Загреб, 1927, 88.

¹⁶⁶ В. Петровић, *Рачанин Јеротеј* . . . , нав. чл., 721.

¹⁶⁷ М. Савковић, *Југословенска књижевност*, Београд, 1938, књ. II, 13.

¹⁶⁸ Ст. Игњић, 40.

¹⁶⁹ Дим. Руварац, *Манастир Рача и Беочин* . . . , нав. чл., 61.

књига „добро сохрањена и чисто преписана“.¹⁷⁰ *Минеј за аѿрил*, други препис Јеротеја Рачанина из исте године, био је пронађен у библиотеци Мале Ремете¹⁷¹ и налазио се у њој доста година касније.¹⁷² Ово драгоценост сведоштво Димитрија Рувараца, који је, касније, и друкчије знао да расуђује¹⁷³, извесном броју књижевних историчара није, срећом, остало непознато, иако се чини да је оно стекло право грађанства више због тога што га је, међу првима, прихватио Јован Скерлић.¹⁷⁴

Ако је судбина ових рукописа данас неизвесна, записи с њихових листова делимично су сачувани. У *Минеју за март* Јеротеј Рачанин исписао је један запис који је, у изводу, био обелодањен 1828. године,¹⁷⁵ а у целости публикован у знаменитој збирци Љубомира Стојановића 1902. године.¹⁷⁶ У *Минеју за аѿрил* Димитрије Руварац открио је, пре других, такође један запис¹⁷⁷, који је, накнадно, у два маха био прештампаван.¹⁷⁸ На основу оба записа могло се утврдити да је на овим преписима Јеротеј Рачанин радио током 1698. године у „Фудвару при реке Дунаву“, с том разликом што је први преписивао нешто више од два месеца, завршивши послове до 6. новембра 1698, а други у времену од 7. новембра 1698. до 23. јануара 1699. године. Тражећи разлоге због којих је посао око преписивања другог рукописа, *Минеја за аѿрил*, захтевао нешто више времена, негуних седамнаест дана, Димитрије Руварац био је расположен да претпостави да су оване „узрок [. . .] свеци у децембру и јануару.“¹⁷⁹ Другом приликом, међутим, измешао је у брзини наслове ових преписа и закључио, сасвим погрешно, да је *Минеј за март*, а требало је *Минеј за аѿрил*, довршен почетком 1699. године.¹⁸⁰

Судећи по насловима, јер рукописи нису приступачни, ови преписи Јеротеја Рачанина припадају типу служабног минеја. То су, као што је познато, књиге „са црквеним службама за сваки дан у месецу“ и свака од њих, појединачно, посвећена је „службама једног месеца, те има укупно дванаест служабних минеја (за септембар, октобар и тд.)“.¹⁸¹ Био је обичај, исто тако, да се први у серији оваквих минеја, који се називао и „месечним“, започиње с црквеним службама од 1. јула, због чега су поменути рукописи обухватили, по овом рачунању, текстове из деветог (март) и десетог (април) месеца у години.¹⁸²

¹⁷⁰ (Г. Магарашевић ?) нав. чл., стр. 8.

¹⁷¹ Исп. нап. бр. 169.

¹⁷² Л. Мирковић, *Зайиси из манасѿиѿа Мале Ремете из 17. века*. — Гласник Источног друштва у Новом Саду, Срем. Карловци, 1930, књ. III, св. 3, стр. 460.

¹⁷³ Исп. нап. бр. 164.

¹⁷⁴ Ј. Скерлић, *Срѿска књижевност у XVIII веку . . .*, нав. дело, 228; Ј. Живојновић, нав. дело, 167; Д. Алимпић, нав. чл., 441; Ђ. Сп. Радојичић, *Сѿѿара срѿска књижевност . . .*, нав. чл., 260.

¹⁷⁵ Исп. нап. бр. 170.

¹⁷⁶ Љуб. Стојановић I, бр. 2051, стр. 473.

¹⁷⁷ Дим. Руварац, *Манасѿиѿ Рача и Беочин . . .*, нав. чл., 61.

¹⁷⁸ Љуб. Стојановић I, бр. 2054, стр. 474; Л. Мирковић, *Зайиси . . .*, нав. чл. 460.

¹⁷⁹ Дим. Руварац, *Манасѿиѿ Рача и Беочин . . .*, нав. чл., 61.

¹⁸⁰ Дим. Руварац, *Манасѿиѿ Беочин*, нав. дело, 28.

¹⁸¹ Дим. Богдановић, *Метод оѿиса . . .*, нав. чл., стр. 368.

¹⁸² Ј. Живановић, *Крајак ѿреглед ѿѿѿурѿијских књига грчко-словенске цркве*. — Глас истине, Нови Сад, II/1885, св. 13 (15. јул), 99.

У својим записима Јеротеј Рачанин опширно је реферисао о тешкоћама у пословима ове врсте, али од онога што је изнео мало шта се, међутим, може прихватити као његово искуство. Ствар је више него једноставна због тога што је текстове тих записа снабдео, добрим делом, општим и радо коришћеним фразама. Тако, на пример, у запису *Минеја за април* послужио се, на једном месту, буквалним исписом из записа Христофора Рачанина из 1684. године, из времена, дакле, када је он радио на своме *Минеју за август*, с обзиром на чињеницу што се код обојице појављује идентична мисао: „От[а]ч[а]ство же ми земља, мати же гроб; тјемже се мољу и мили се дјечучуштим ју или преписујушtimi, јелика погрешенија в њем обрештете . . .“.¹⁸³ Извесна и не мала сличност може се, затим, установити између завршног дела наведеног записа Јеротеја Рачанина и, с друге стране, не само контекста из поговора Божидача Вуковића, објављеног у његовом *Псалтиру* (Венеција, 1520), већ и поговора Јована Светогорца из Каменграда, штампаног у „цветном“ *Триоди* (Трговиште, 1649).¹⁸⁴ Пошто се у свим случајевима појављује истоветност изражавања о томе да читаоци не смеју да их проклињу, или да им се ругају, јер ова дела, разуме се, „не писа а[н]гел, н[о] рука бренаја и грешнаја“.¹⁸⁵ Занимљиво је, најзад, и то да се стилско поклапање изналази између једног дела, литерарно најинтересантнијег, записа Јеротеја Рачанина из *Минеја за март* и поговора поменутог „цветног“ *Триода* из Трговишта.¹⁸⁶ У оба текста аутори помињу да једва чекају, преморени пословима око преписивања, да заврше с њиховом изразом — „јакоче корабник“, овде се даје испис из записа Јеротеја Рачанина, „влајами о[т] спротивних ветрова желајет к крају в отишние пристаниште стати, тако и аз обуревајем љутим саном и горкоју леностију и потопљајем страстми умними жељах скоро преписати“.¹⁸⁷ У стилизацији контекста *Триода* из Трговишта, за разлику од записа Јеротеја Рачанина, има неких испуштања и економисања у изразима.¹⁸⁸

О популарности оваквих и сличних фраза, које су се, иначе, често преносиле — покаткад и у буквалном исписивању — из једнога дела у друго, било је већ неких разматрања у литератури посвећеној спорним питањима. Један од наших историчара који су се овим проблемом посебно бавили. Владимир Ђоровић, указивао је с многобројним примерима на текстове у којима се запажала истоветност у начину изражавања¹⁸⁹, што је, несумњиво, доказ не само извесне културе већ и одличног познавања књижевности код

¹⁸³ За контекст Христофора Рачанина (Љуб. Стојановић I, бр. 1825, стр. 434), за Јеротеја Рачанина (Љуб. Стојановић I, бр. 2054, стр. 474).

¹⁸⁴ На ову сличност први је указао Ђ. Сп. Радојичић, *Сћара српска књижевност* . . . , нав. чл., 260.

¹⁸⁵ За поговор Вуковићевог *Псалтира* (Љуб. Стојановић I, бр. 443, стр. 136—137, бр. 444, стр. 138), за поговор „цветног“ *Триода* из Трговишта (Љуб. Стојановић I, бр. 1433, стр. 361), за Јеротеја Рачанина (Љуб. Стојановић I, бр. 2054, стр. 474).

¹⁸⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Сћара српска књижевност* . . . , нав. чл., 260.

¹⁸⁷ Љуб. Стојановић I, бр. 2051, стр. 473.

¹⁸⁸ Исто, бр. 1433, стр. 361.

¹⁸⁹ Вл. Ђоровић, *Ушћењај и одношај између сћарих грчких и српских записа и најнишиса*. — Глас СКА, Београд, 1910, књ. LXXXIV (50), стр. 45—46; Вл. Ђоровић, *Узајамне везе и ушћењај код сћарих словенских записа*. — Глас СКА, Београд, 1938, књ. CLXXVI (90), стр. 140—141, 143—145, 162.

личности код којих су таква места могла да буду уочена.¹⁹⁰ Само због тога што нису аутентичне, јер су дословно преписане, поједине изјаве нашега писца о невољама у раду на преписивању поменутих минеја не могу се узимати у обзир; осим, ваљда, у изузетнијим случајевима. Упркос томе што му је било познато да контекст с метафоричном алузијом о „корабнику“ води порекло не из искуства Јеротеја Рачанина већ из поговора „цветног“ *Триода* из 1649. године — који се, и иначе, може изнаћи у великом броју старих рукописа не само наше но и грчке, руске и бугарске провенијенције, с назнаком да „заморени писари у неколико поређења“, а готово на исти начин, „дају израза својој радости кад се приближују крају свог посла“¹⁹¹ — Ђорђе Сп. Радојичић није желео да пропусти прилику и да, бар узгредно, не претпостави да се Јеротеј Рачанин, можда, још 1698. године спремао „на пут преко мора“, на којем ће доживети не само буру, већ о којој ће и писати у своме путопису.¹⁹²

Да ли се овоме случају, насупрот другим, сме поклонити поверење? Колико је у позајмљеној фрази о „корабнику“, коју је Јеротеј Рачанин несумљиво преузео, било његових одиста аутентичних наслуђивања да би се, на основу ње, могао изградити систем наведеног домишљања?

5.

Ако данас нема могућности за проверу колико се, још 1698. године, Јеротеј Рачанин осећао спремним за ризикантно путовање „преко мора“ до најзнаменитијег хришћанског светилишта, за пут који је трајао нешто више од годину дана од средине 1704. до средине 1705¹⁹³, извесно је, међутим, то да је његов одлазак на хаџилук био резултат не толико усаглашених амбиција неколицине оданих верника, који су с њим заједно путовали¹⁹⁴, колико заједничког уверења да је њихова посета Христовом гробу догађај који ће изазвати свеопшту пажњу.¹⁹⁵ О свему томе, упркос недовољној исцрпности у детаљима, има потврда на страницама путописа, мада су савременици, којима овај текст није био доступан, и на друге начине, изгледа, могли да буду информисани о величини оствареног потхвата. Из једног адеспотног записа, откривеног на рукопису који се, својевремено, чувао у збирци грофа Алексеја С. Уварова у Москви¹⁹⁶, могли су, на пример, да сазнају то да су „о[т] с[рб]скије земље“, после свих искушења, „Јеротеј Рачанин о[т] монастира Раче“, затим „архимандрит Григорије и поп Висарион“ из „монастира Раковице“ стигли, најзад, „в лето 1705 [. . .] в Јерусалим“.¹⁹⁷ Цитирана белешка

¹⁹⁰ Исп. Ст. Станојевић, *Књиге у сѣарим срѣским зайисима*. — *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 1905, књ. 233, св. V, 68—91, књ. 234, св. VI, 41—70, књ. 235, св. I, 75—94.

¹⁹¹ Вл. Ђоровић, *Узајамне везе . . .*, нав. чл., 164—165.

¹⁹² Ђ. Сп. Радојичић, *Сѣара срѣска књижевност . . .*, нав. чл., 260.

¹⁹³ Исто.

¹⁹⁴ Исто, 260—262.

¹⁹⁵ Исп. Ст. М. Димитријевић, *Покајничка (харијска) путовања хришћанским светињима*, Београд, 1933 (сеп. от. из „Покајног народа“).

¹⁹⁶ Арх. Леонидъ, *Системайическое описаніе славяноросійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова*, Москва, 1893, т. I, бр. 6, стр. 9.

¹⁹⁷ Љуб. Стојановић V, бр. 7341, стр. 10.

једног од тројице духовника, јер се међу њима крије могући аутор, није морала да остане непозната људима који су, касније, имали срећу да се користе рукописом на којем је она била исписана. Њихов подвиг, већ и по овоме, могао је да ужива извесну репутацију код савременика.

Сасвим друкчије обележје поседовао је, напротив, путопис Јеротеја Рачанина, за који никада неће бити сигурно колико је, у ствари, савременим читаоцима могао да буде познат. Због тога што су у дутом низу година, читаво једно столеће, чамиле у забитим угловима заборава, јер су прилично касно објављене на страницама иначе тешко приступачних и мало у чему комуникативних издања, његове путописне белешке доживеле су својеврсну судбину. Први се за њих заинтересовао не човек наше већ стране крви, руски историчар Осип Бођански, на свом пропутовању по словенским земљама. Када је „узиму 1840. године“ посетио Сремске Карловце и прегледао старе књиге и рукописе до којих је могао доћи, приметио је у једном зборнику спис под „насловом“ *Путишасиџивѣ къ граду Јерусалиму*, из 1727. године, од дотад непознатог „Јеротеја јеромонаха рачанинскога“. Предосећајући да би ово дело имало „неки значај за Србе“ и њихову путописну књижевност уколико би било објављено — не толико због тога што припада невеликом броју споменика „писаних народним језиком“ колико стога што се у њему налазе, свеједно у којем обиму, погледи Јеротеја Рачанина на ствари и догађаје „који су привлачили његову пажњу за време путовања“ — Осип Бођански замолио је Милоша Поповића, „тада још слушаоца богословије у Карловачкој семинарији, затим уредника *Српских народних новина* у Кнежевини“, да му препише и, одмах потом, пошаље препис овога путописа. Двадесет година касније, крајем 1861, објавио је, по добијеном препису, целовит текст поменутог списка, заједно с краћим предговором и речником за руске читаоце непознатих речи, извлачећи из потпуне анонимности једног писца из првих деценија XVIII столећа.¹⁹⁸

Знајући врло добро да се „у биоградским збиркама Српскога ученог друштва и Народне библиотеке не налази [. . .] никакав опис јерусалимскога путовања“ и, с друге стране, да је једини дотад познати рукопис објавио Осип Бођански, чије издање, на жалост, „не носи знаке филолошке вјерности, чему је, може бити, крив и преписивач“, Стојан Новаковић имао је, испрва, намеру да га прештампа — али не по издању Осипа Бођанског, већ с пишчевог аутографа — у серији својих диспаратних *Прилога к историји српске књижевности*. Обратио се, стога, неком „пријатељу“ у Сремским Карловцима с молбом за помоћ и посредовање, не предвиђајући да је спис Јеротеја Рачанина „о поплави Карловаца — међу рукописима пок[ојног] проте [Павла] Стаматовића, у кога се налазио — пропао“ и да је, тако, у својим издавачким плановима принудно остао само „на овоме московском издању“.¹⁹⁹ Других могућности, уосталом, није ни било.

Припремајући за штампу, на основу издања Осипа Бођанског, текст путописа Јеротеја Рачанина, Стојан Новаковић није имао намеру да га донесе у интегралном виду, већ у одабраним одломцима, од којих први је био „с почетка“ рукописа, „други из прве половине, а трећи с краја, да би се

¹⁹⁸ О. Бодянский, нав. чл., (III) + 34 + 8. (Исп. нап. бр. 154.)

¹⁹⁹ Ст. Новаковић, *Прилози* . . . , нав. чл., 294—295.

— ко хоће — по њима могао ближе упознати с овим радом.²⁰⁰ О самом писцу, изузев онога што је сазнао из његових бележака с путовања, није знао ништа одређено. За њега је то име, изгледа, било неочекивано, мада такво није смело да буде. Јер, промакло му је, што није знао ни Осип Бођански, да је један део овога путописа, у којем се описује пут до Солуна „с почетком путовања преко мора“²⁰¹, изишао из штампе, још 1841. године, у редакцији Павла Стаматовића.²⁰²

Историчарима књижевности први је Иларион Руварац, узградно јер другим поводом, скренуо пажњу на пропуштено издање путописних бележака Јеротеја Рачанина.²⁰³ Са овом напоменом Јован Скерлић, испочетка, није био упознат²⁰⁴, али је, убрзо, увидео свој пропуст и у тексту велике историје нове српске књижевности из 1914. године, у одељку у којем је говорио о Јеротеју Рачанину, допунио сопствену информацију податком да је „прво“ издање путописа објављено „1841. у *Сербской печати*, потом га је објавио Бођански 1861“.²⁰⁵ Зна се, осим тога, и то да је приређивач другог издања монографије Јована Скерлића *Српска књижевност у XVIII веку*, Владимир Ћоровић, пренео из првог издања његове велике историје књижевности у текст ове књиге поменути библиографски податак²⁰⁶, упркос томе што га није издвојио „угластим заградама“, како је, иначе, доследно поступао са својим „подацима и примедбама“²⁰⁷. Ово је, уосталом, смео да учини и због тога што се, недавно, утврдило да је у својеручном примерку првог издања *Српске књижевности у XVIII веку* Јован Скерлић сам прибележио, у врху 229. стране, раније неспоменуто издање Павла Стаматовића.²⁰⁸ Мираш Кићовић, приређивач трећег и последњег издања ове значајне монографије, послужио се у редакторским пословима тим примерком, али је у одељку о Јеротеју Рачанину, да засад само о томе буде речи, олако и без потребе изменио пишчев текст и, својом интервенцијом, дао нешто друкчију, мада исту, стилизацију („... први га је почео издавати“)^{208а}, а затим је и Павла

²⁰⁰ Исто, 297.

²⁰¹ Ђ. Сп. Радојичић, *Ћира српска књижевност* . . . , нав. чл., 262.

²⁰² П. Стаматовић, *Србско у Ерусалиму путовање 1704. године. (Из сѣларогъ рукописа.)* — Србска печла или Новый цвѣтникъ за годину 1841, Соедин (Сегедин !), 1841, књ. XII, 78—84.

²⁰³ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, нав. дело, 321.

²⁰⁴ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, нав. дело, 228—229.

²⁰⁵ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (1914), нав. дело, 27—28. Овај податак редовно је, затим, био прештампаван и у каснијим издањима (Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1921², 27—28; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1953³, 26; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*. — Сабрана дела Јована Скерлића, књ. XIII, Београд, 1967, 40).

²⁰⁶ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, 1923², 166.

²⁰⁷ Исто, стр. XVI.

²⁰⁸ Народна библиотека у Београду, сигн. С—II—1470.

^{208а} Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*. — Сабрана дела Јована Скерлића, књ. IX, Београд, 1966, 193. — Већ и због овога, дабогме, не може да остане тврђење Мидхата Беглића, писца додатне белешке на 420. страни исте књиге, да је последње издање ове монографије, коју је за штампу припремио Мираш Кићовић, „верно огледало Скерлићева савуваног ручног примерка“, утолико пре што се у литератури већ говорило о томе да је „приређивач доста, и не увек оправдано, интервенисао у редакцијом тексту“ (Ж. Младеновић, *Сабрана дела Јована Скерлића*. — Прилози за књижевност, језик, историју и филозофију, Београд, 1967, књ. XXXIII, св. 3—4, 305—306).

Стаматовића, сасвим погрешно, преобратио у „Н[икола ?] Стаматовића“, како се доиста звао један од мало познатих српских писаца с краја XVIII столећа, но који, дабогме, није био ни у каквој вези с првим издавачем путописне прозе Јеротеја Рачанина.²⁰⁹

Ако је издање Павла Стаматовића у *Сербској њели* доживело незахвалну судбину да дуго времена остане непознато, а да у ствари буде приступачно, путопис Јеротеја Рачанина у редакцији Осипа Бођанског, изузев, дабогме, Стојану Новаковићу и, по свему судећи, Илариону Руварцу²¹⁰, никоме, на жалост, није био доступан, мада је морао да буде познат. И ово утолико више што се недавно, чак, сазнало да се „сепарат издања Бођанског“, којим се Стојан Новаковић послужио приређујући за штампу поменуте одломке, налазио „у Народној библиотеци у Београду пре њене пропасти 1941. године“.²¹¹ Звучи готово невероватно! Одувек непознат у целисти, путопис Јеротеја Рачанина био је на дохвату руке историчарима српске књижевности. Има, међутим, необоривих доказа за тврђење да ово дело једног од најмање познатих наших писаца с почетка XVIII столећа никада у потпуности није било коришћено у досадашњим проучавањима његовог књижевног рада: 1) нико се од познавалаца српске књижевности у својим истраживањима није послужио руским издањем путописа Јеротеја Рачанина, већ је њихово познавање било засновано искључиво на одломцима у редакцији Стојана Новаковића; 2) у постојећој литератури, колико је она приступачна, није забележен ни један случај о томе да се било ко од позваних упустио у сложена проучавања целовитог текста овога путописа, што може да значи само то да он никога није био приступачан у интегралном виду; 3) узалудно је, даље, инсистирати у трагању да би се утврдило да ли се ко од истраживача осећао обавезним да накнадно прештампа или потпуни текст овога дела, или бар фрагменте, а њих је далеко више, које Стојан Новаковић, нејасно због чега, није нашао за сходно да донесе у оквиру свога издања; 4) због тога што нико није располагао изворним текстом, објављеним у издању Осипа Бођанског, остало је неразјашњено у којој је мери Стојан Новаковић редиговао — кварио или поправљао — одломке које је публикувао у својој редакцији; 5) никоме, најзад, није било познато да Јеротеј Рачанин своје дело није писао 1721, какво је датирање углавном прихваћено, већ 1727. године, како је то објављено, у поменутом запису, у издању Осипа Бођанског.

Чудовишно карактеристичан а непријатан пример неодговорног односа према критичкој грађи налази се, на жалост, у једином посебно написаном и објављеном раду Добривоја Алимпића о „нашем првом путописцу“.²¹² Свој чланак од свега неколико страна, штампан 1928. године, он је засновао искључиво на подацима које је изнашао у белешкама Стојана Новаковића из 1871. и Јована Скерлића из 1909. године.²¹³ Готово све њихове закључке, на које су они рачунали, посебно детаље и оцене како их је стилизовао Јован Скерлић, пренео је у свој текст покатакд у буквалним, покатакд и у слободно

²⁰⁹ Исп. претходну напомену.

²¹⁰ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, нав. дело, 321.

²¹¹ Ђ. Сп. Радојичић, *Сидара српска књижевност* . . . , нав. чл., 262, нап. бр. 155.

²¹² Д. Алимпић, 440—443.

²¹³ Чланак Д. Алимпића захваљан је за утврђивање некритичности поступка његовог писца, али овде, разуме се, њему не може да се поклати посебна пажња.

препричаним изводима, не марећи, том приликом, на чињеницу што је, истовремено, с њиховим погрешкама стварао нове, још бесмисленије, противуречности у могућном уопштавању позитивног сазнања. Не треба, ипак, сву осуду свалити на недужна плећа овога критичара, јер је познато да су у заблуде и произвољне конструкције ступали и његови претходници. Читаво шаренило у цитирању „налова“ путописне прозе Јеротеја Рачанина — који је, по већ осведоченом искуству, био исписан не у виду наслова већ само додатног записа — још је један од доказа колико су, када је реч о овоме писцу, непозната нагађања појединих аутора била на самој ивици понора између незнања и несавесности. „Насловни“ запис у издању Осипа Бођанског дат је у овој стилизацији: „Путьшаствіе къ граду Јерусалиму Јерофея, іеромонаха рачанинскога, въ лѣто отъ бытыя аѣд, а отъ рождества Христова зѣви, месеца юліа 7“.²¹⁴ Исти текст, са заменом словних знакова цифарским, прештампвао је Стојан Новаковић²¹⁵, али је он, знајући да овај запис не носи функцију наслова, путописне белешке Јеротеја Рачанина условно назвао, у наслову свога чланка, конструкцијом: *Јеротеј Рачанин пути у Јерусалим 1704. год[ине]*.²¹⁶

Шта се, међутим, у литератури збива? Наслов чланка Стојана Новаковића, под који су дошле и његове пропратне напомене, Драгослав Страњковић желео је да искористи као наслов за сам путопис.²¹⁷ Други аутори давали су друкчија решења. Јован Скерлић у два маха²¹⁸ и Вељко Петровић једном²¹⁹ послужили су се, у својим белешкама, пуним текстом „насловног“ записа Јеротеја Рачанина²²⁰, док је први део истога записа, без контекста у којем се помињу године од створења света и Христовог рођења, искоришћен у радовима Милоша Савковића²²¹ и Јована Деретића.²²² Још краћи „наслов“ — *Путишествије* [или *путешествије!*] *к граду Јерусалиму* — прихватили су Јован Живојиновић²²³, Јован Скерлић у школском издању историје српске књижевности²²⁴, Драгутин Ј. Илић²²⁵, Милош Савковић у историји југословенске књижевности²²⁶, Фрањо Пољанец²²⁷, Никола Т. Петровић²²⁸ и Живојин Бошков.²²⁹ Многи су се, најзад, задовољили тиме да овај путопис

²¹⁴ О. Бодјанскій, стр. (I).

²¹⁵ Ст. Новаковић, *Прилози* . . . , нав. чл., 294.

²¹⁶ Исто, 292.

²¹⁷ Драг. Страњковић, 89.

²¹⁸ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, нав. дело, 228—229; Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (1914), нав. дело, 27.

²¹⁹ В. Петровић, *Рачанин Јеротеј*, нав. чл., 721.

²²⁰ Ст. Новаковић, *Прилози* . . . , нав. чл., 294—295.

²²¹ М. Savković, *Jugoslovenska književnost. Primeri stila i jezika*, Београд, 1939, кн. II, стр. 1.

²²² Ј. Деретић, 4.

²²³ Ј. Живојиновић, 167.

²²⁴ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (1912), нав. дело, 22.

²²⁵ Драг. Ј. Илић, *Др Јован Скерлић, ванредни професор историје српске књижевности на Универзитету у Београду: Историја нове српске књижевности* (приказ). — Бранково коло, Срем. Карловци, XVIII/1912, св. 21 (15. новембар), 670.

²²⁶ М. Савковић, *Југословенска књижевност*, Београд, 1938, књ. II, 13.

²²⁷ Ф. Poljanec, *Repetitorij istorije jugoslovenske književnosti*, Zagreb, 1938, 68.

²²⁸ Н. Т. Петровић, *Југословенска књижевност*, Београд, 1939, књ. II, 8—9.

²²⁹ Ж. Бошков, *Култура у првој половини XVIII века*. — Историја народа Југославије. Књига друга. Од почетка XVI до краја XVIII века, Београд, 1960, стр. 1085.

Вторій конакъ у Гроцкой, и ту да-
ниvasмо трій дный,

и умало ту Турчинъ не удари Гри-
горіа сѣкиромъ, зацо ч'тій часовъ
на чардаку.

3. конакъ Хасанпашина паланка. 4.
конакъ Батичина. 5. конакъ на Мора-
ви, на купрій ягодинской

и пройдисмо Параћинъ рано, и
дођосмо на ужину у Ражанъ.

6. конакъ на Пандуре, кодъ Алексина-
ца,

и дойдосмо на ужину на Нишаву,
и ту слависмо Святаго Пророка
Ілію под великомъ тополомъ, сла-
ни Мия кирація нас части лѣпо, и
вина писмо доволно, Богъ да про-
сти,

и пойдосмо мало уз Нишаву.

7. конакъ Нишава на зеленой трави,

и вечерасмо и писмо, и оттолѣ
дойдосмо у Нишъ на ужину

и паки 8. конакъ на Бугарску Мора-
ву под Курвинъ град, и ту се побу-
нисмо от полунощи, него, хвала
Богу, не би щете ница, него здраво
и мирно устасмо,

и дойдосмо под Лѣсковацъ на ужин-
у кодъ камените цркве [. . .].

пакъ на друго преноћиште у Гроцку
дођосмо, гдѣ три дана проведосмо.

У овомъ мѣсту умало што не удари
Турчинъ Григоріа сѣкиромъ, што
е часове на чардаку читао.

Трећа намъ преноћъ бы Хасан-
-Пашина Паланка, четверта Бати-
чина (Баточина), а пета Моравскій
мостъ у Ягодини,

кою кадъ прођосмо и Параћинъ
порано остависмо, онда на ужину
у Ражанъ приспѣсмо,

пакъ одавдѣ на шесто преноћиште
у Пандуре кодъ Алексинаца дођо-
смо.

Сутра данъ край Нишаве на ужини
бысмо и Светога Пророка Ілію
подъ великомъ тополомъ просла-
висмо: прослави га Мия Кирайція
и почасті насъ лѣпо; вина доволно,
Богъ да прости, писмо.

Одавдѣ далѣ узъ Нишаву пођосмо,

и седмо преноћиште кодъ исте рѣке
на зеленой трави недалеко одъ Ни-
ша проведосмо;

на истомъ мѣсту вечерасмо и писмо,
а уутру се кренусмо и у Нишу ужина-
смо,

пакъ затимъ на Бугарской страни
подъ К...инымъ градомъ преноћи-
смо. Овдѣ се после поноћи побу-
нисмо, но хвала Богу никакове
штете не претерпѣсмо, но здраво и
мирно устасмо

и подъ Лѣсковцемъ кодъ камените
цркве на ужину стасмо [. . .].

Из упоредног свођења оба текста види се, очигледно, то да је Павле Стаматовић своје редакторске дужности схватио исувише слободно, па је, стога, срећна околност што му се није пружила шанса да из тек изнађеног рукописа објави нешто више од његовог почетка. Јер, као што је познато, свеска *Сербске њцеле* — у којој је почео да излази овај текст — била је, истовремено, „и последња година излажења тога алманаха“.²⁴³

У односу, међутим, на ову версију, која је некритички приређена за штампу, редакција Стојана Новаковића ближе је оригиналној, мада не и беспрекорно изведеној, стилизацији путописа. Већ је, уосталом, било примећено да је Стојан Новаковић у „сепарату издања Бођанског“ назначио, „код имена Кобилић“, да неизоставно „приликом прештампавања слово К треба изоставити“.²⁴⁴ Исту појединост приметио је, поодавно, још Иларион Руварац, узгредно додајући, са осудом, да је замену презимена „Кобилић са Обилић“ спровео, у своје издању, и „покојни прота Стаматовић у *Сербској њцели* за год[ину] 1841“.²⁴⁵

С прегалаштвом Стојана Новаковића у раду на мукотрпном издавању књижевноисторијских извора из прошлости повезује се, дакле, једна нит која делује пре свега својом неочекиваношћу. Упркос томе што се, код нас, одувек неговало уверење да је Стојан Новаковић у овом демену своје делатности вазда био „поздан и скрупулозно тачан“, да у његовим критичким издањима, наиме, има „мало погрешака“ и да ће му се ретко када „моћи учинити оправданих замерака“²⁴⁶, искуство које се стиче чак и овлашним прегледом путописних одломака Јеротеја Рачанина у његовој објави служи, на жалост, за потврду сазнања Николе Радојчића, који је, једном приликом, за њега изјавио да је туђе текстове у својим издањима подешавао „према начину за који је веровао да их је требало по њему писати“.²⁴⁷ Он, даље, није поседовао „ориђинални рукопис“ Јеротеја Рачанина, како би, поредећи га са „издањем О. Бођанског“, могао прецизно да установи да ли оно, одиста, „не носи знаке филолошке вјерности“.²⁴⁸ Чим је непроверену осуду саопштио јавности, а могао је да се послужи само тим тобоже недољно аутентичним издањем, више је него сигурно да је у својој редакцији, без могућности провере и проверавања, извршио низ стилско-језичких интервенција.

Стојан Новаковић је, преузимајући одломке из издања Осипа Бођанског, интервенисао пре свега у речима за које је могао да буде сигуран да су погрешно биле објављене. Тако је, код њега, извешан број речи прештампан у исправљеном виду: Дунђеринъ, 297 (уместо *Дуљђеринъ*), Бато-чина, 297 (*Башичина*), пресахну, 302 (*ѡресхану*), богаз, 303 (*бога*), Мисиру, 305 (*Мисру*), чуданъ, 308 (*чуднъ*) и тд. Избацивао је, затим, полугласе на крају речи, мада не увек и не увек доследно, као, на пример, Ниш (297), каменом (299) и др., или је извесне облике

²⁴³ Исто, 262.

²⁴⁴ Исто, 262, нап. бр. 155.

²⁴⁵ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, нав. дело, 321.

²⁴⁶ Ст. Станојевић, *Историјски рад Стојана Новаковића*. — Споменица Ст. Новаковића. Српска књижевна задруга, књ. 157, Београд, 1921, 64—65.

²⁴⁷ Н. Радојчић, 74.

²⁴⁸ Ст. Новаковић, *Прилози* . . . , нав. чл., 295.

из црквенословенског језика замењивао облицима из народних говора: с в е т а г о, 297, 299, 300 и др. (уместо *святаго*), с м р т њ, 302 (*смертъ*), д а н њ, 303 (*день*), с р б с к у, 309 (*сербску*) и тд. У низу примера, најзад, чинио је и интервенције које се могу назвати штампарским погрешкама: објавио је, рецимо, ч а с т и м о, 297 (уместо *часийисмо*), х л м а, 298 (*холма*), м н о г о р а з л и ч н о, 298 (*многоразлична*), п а, 300 (*йак*), в и д и, 301 (*виде*), п о п и с а н о, 301 (*йисано*); д о в а т и, 304 (*довайтимъ*), А к р у, 307 (*Амру*), н а с њ, 308 (*съ*), а, 308 (*и*), и д у щ и њ, 310 (*идушийхъ*) и др.

Најкрупнији пропуст, међутим, учињен је на оним местима где није објављен потпуни текст. Описујући Солун, како га је видео, Јеротеј Рачанин задржао се, посебно, у разгледању цркве св. Димитрија, која је „красна и велика зјело“, али у којој олтарски свод „бѣше пао, и како е пао, тако и стаяху стѣне неизнете“. Контекст објављен овде шпационираним словима не налази се, на жалост, у издању Стојана Новаковића (300). Сличних пропуста има и другде: „... пойдосмо и дойдосмо у Јаву“ (307); „... и бысмо на утрини и на литургиј“ (309). Једна реченица, најзад, сасвим је осакаћена. Када су путници, по издању Стојана Новаковића, 18. септембра 1704. године кренули лађом „изъ Родоса“ на „велику пучину“, доживели су, између осталог, и то да „вторый часъ ноцъ велики страхъ имасмо“ (302). Реченица, како је објављена, није разумљива због тога што јој недостаје низ речи из текста у издању Осипа Бођанског. Она гласи овако: „И второй часъ ноцъ уста бура, и волни на морю зѣло страшній, и въ ту ноцъ велики страхъ имасмо“.

Путопис Јеротеја Рачанина, као што се види, Стојан Новаковић прештампвао је с колебљивим и не у свему поузданим критичко-издавачким мерилима. Проблем, међутим, није у томе да ли су, и у којој мери, неки од уочених пропуста резултат само његове недовољне акрибичности у пословима којима се бавио, или, напротив, неопрезно вођене коректуре, јер има случајева који делују управо као вулгарне штампарске погрешке, већ је у томе што он није имао намеру, макар и с грешкама већим од ових, српској читалачкој публици и заинтересованој научној јавности да учини доступним целовит текст путописа. С обзиром на чињеницу што је аутограф Јеротеја Рачанина нестао под стихијом елементарног разарања, а његово комплетно издање, објављено у редакцији Осипа Бођанског, историчарима српске књижевности до данас остало не само неприступачно већ и непознато, мада су се они могли послужити једним његовим примерком у фонду књига предратне Народне библиотеке у Београду, прештампани одломци Стојана Новаковића никако не могу да одговоре високим захтевима књижевне историје за свестраније сагледавање писца о коме се, као и о његовим савременицима, толико мало и тако недовољно зна.²⁴⁹ Требало би, осим тога, још једном поновити да Стојан Новаковић уопште није издао „путопис Јеротеја Рачанина“, како је то, брзоплети, стилизовао један од његових поштовалаца²⁵⁰, мада је, прештампаним одломцима из тога дела, извукао његовог писца из

²⁴⁹ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, нав. дело, 228.

²⁵⁰ П. Поповић, *Рад на историји српске књижевности*. — Споменица Ст. Новаковића, нав. дело, 59.

заборава и, самим тим, успоставио не мале континуитете у иначе прилично хетерогеном и нејединственом расту наше духовне цивилизације.²⁵¹

Што није јуче, неизоставно се мора учинити данас. Интегрални текст путописа Јеротеја Рачанина преноси се, овде, модерном графичком техничком — не само због тога што би се, прештампавањем овога дела с руског издања Осипа Бођанског, свакако појавиле нежељене погрешке, већ и стога како би се, када је оригинални рукопис већ морао да пропадне, сачувало у регистрима сећања издање које га, стицајем околности, у свему одмеђује. Фототипским издањем текста у редакцији Осипа Бођанског пружа се читаоцима изванредна прилика да се — први пут за нешто више од два столећа — упознају с целивитом структуром путописне прозе Јеротеја Рачанина и свим детаљима његових утисака с напорног путовања до колевке хришћанске мистике.

Недовољно познат, упркос свему, чак и у одломцима Стојана Новаковића, јер је у његовој редакцији био објављен у малотиражној публикацији највише научне установе код Срба, путопис Јеротеја Рачанина, на жалост, никада није био предмет озбиљних књижевноисторијских изучавања за ову врсту литературе заинтересованих посматрача. Ако се, засад, изузме полемика између Јована Скерлића и Станоја Станојевића, о којој је било речи, и ако се, с друге стране, заобиђу ситни, али занимљиви, подаци Ђорђа Сп. Радојичића о пишчевим сапутницима, међу којима су му пажњу привукли, више од осталих, јеромонаси манастира Раковице Григорије и Висарион²⁵², ништа се друго није изнашло што би не само од значаја већ и од користи било за свестранија и продубљенија сагледавања о овоме писцу, у много чему данас и загонетном и недовољно познатом, с краја XVII и почетка XVIII столећа. Књижевне и естетичке анализе његовог духовног стваралаштва, пре свега драгоценог путописа из 1727. године, уистину тек предстоје у пуном обиму своје сложености. Њима, разуме се, није било места у овим претходним разговорима о неугодној теми нашег произвољног односа према вредностима националне културе.

7.

Књижевни напори Јеротеја Рачанина, који се указују из забачених углова памћења, у свему нису још ни сагледани. Једна појединост, о којој се досад ништа није знало, преплиће се са осталим његовим стваралаштвом на неочекиван начин.

Српска књижевност на Светој Гори дочекала је, као што је познато, тренутке своје декаденције не прегалаштвом нашег већ страног аутора, „Украјинца Самуила Бакачића“, који је у другој половини XVII столећа „преводио са руског и новогрчког“ на српски језик.²⁵³ Међу првим његовим преведеним делима нашао се и полемички трактат Јоаникија Галатовског под насловом *Месіа йравдивый* (Києвъ, 1669), написан поводом јављања

²⁵¹ Ст. Станојевић, *Историски рад Стојана Новаковића*, нав. чл., 66—67.

²⁵² Ђ. Сп. Радојичић, *Слика српска књижевности . . .*, нав. чл., 261—262. Исл. Ljub. Kovačević, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka*. — *Starine JAZU*, Zagreb, 1878, knj. X, str. 259.

²⁵³ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук . . .*, нав. дело, 40.

новог јеврејског Месије, Сабатаја Цевија, и савременицима, изгледа, занимљив стога што је био обликован у форми препирке између хришћанина и Јеврејина.²⁵⁴ Мада овај превод данас није приступачан, јер је пропао у другом светском рату у библиотеци манастира Житомислића²⁵⁵, не би се смело помислити да је он био и једини доказ интересовања српске читалачке публике за ово актуелно дело.²⁵⁶ Занимљиво је, с тим у вези, нагласити да је у рукописном зборнику Јеротеја Рачанина, у којем је открио његову путописну прозу, Осип Боћански запазио и „неколико исписа“ из поменутог трактата Јоаникија Гаљатовског. Те своје исписе писац је снабдео овим записом: „Сије обретох у Синају, у књиги што се зове *Праведни Месија*“. Белешке, међутим, не представљају континуиране изводе из ове преважне књиге, већ садрже само извештај број информација о томе да се Јава називала и Јопијом, док се Дамаск друкчије ословљавао као Шам, а Багдад као Вавилон, да се Мојсије уистину звао Немелхијом, да је његов отац био Аврам, а мати [Х]олемфора, „следе, даље, тумачења Антихристових имена од стране Ири-неја, Хиполита и Зонаре, дају се, најзад, сва Пророкова имена од Мојсија до Јована Крститеља: Мојсије, Арон, Давид, Соломон, Илија, Јелисеј, Јездра, Атон, Исаија, Јеремија, Варух, Језекиљ, Данил, Јосија, Јоил, Амост, Авдија, Јона, Мехеја, Наум, Авакум, Соф[р]оније, Агеја, Захарије, Малахије, Јован Крститељ“.²⁵⁷

Није јасно шта је Јеротеј Рачанин желео да постигне својим исписима из ове књиге, мада их треба узимати као грађу за коју је, као духовник, он пре свега морао да буде заинтересован. Тешко је, с друге стране, у њима открити елементе на основу којих би се могло установити да ли је имао намеру да се озбиљније позабави преводом ове по броју страна позамашне књиге, утолико пре што данас нема никаквих могућности да се прецизно установи колико је за те заморне послове поседовао не само искуства већ и воље. Нешто је, разуме се, имао у виду. Шта? Одговор на ово питање, искрсло у неочекиваном обиму, требало би, свакако, тражити на страницама његовог рукописа, на којима су поменуте белешке биле исписане. Како је, међутим, судбина овога дела у свему неизвесна, поуздано може да буде само то да се ништа друго од овога што се већ има неће изнати и да ће у будућим разговорима о књижевно-преписивачкој делатности Јеротеја Рачанина неразјашњено остати, у низу сличних, и његово интересовање за Јоаникија Гаљатовског и наведени трактат великог руског беседника.

У историји српске књижевности Јеротеј Рачанин је, и иначе, заузео своје место више по неприхватљивим него прецизно ухватљивим критеријумима. Недовољно познат колико и остали савременици — и као човек и

²⁵⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*. — Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. XIII/2, Нови Сад, 1965, 294—295.

²⁵⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Сѣтари српски писци руске народности (од краја XV до краја XVII века)*. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1960, књ. V, 204—207.

²⁵⁶ Тако, нпр., у библиотеци манастира Врдника чувао се, својевремено, један штампан примерак *Месије* Јоаникија Гаљатовског (исп. Тих. Остојић, *Досијеј Обрадовић у Хойову. Сјудија из културне и књижевне историје*, Нови Сад, 1907, 340).

²⁵⁷ О. Бодјанский, стр. (III).

као писац — његовом увођењу у националне духовне просторе нису се, међутим, успротивили ни они који су, обично, о њему изражавали негативне оцене, какве су, на пример, те да је био човек ниске културе и скучених интелектуалних видика²⁵⁸, да у његовој путописној прози нема никаквих, а најмање „важних података“²⁵⁹, да је тај спис, на жалост, „побожан, пун празноверица и кривих појмова“²⁶⁰, „van sumnje, starinski po karakteru“²⁶¹, због чега, самим тим, није ни могао да буде од значаја и утицаја који су формирали „какву-такву књижевну традицију“²⁶². Један поступак Павла Поповића карактеристичан је у много чему: желећи да дефинитивно сведе свој суд о Јеротеју Рачанину, учинио је то прећуткивањем његовог имена! У својој приступној академској беседи, говорећи, поред свега другог, и о томе „да ми ни у најбољим гранама наше књижевности XVII и прве половине XVIII века немамо праве прозе, изворне ни праведене“, он је био склон да различито скрене пажњу на чињеницу да дела, чак, и најзначајнијих прозних писаца овога времена, „Бартоломија Кашића, Матије Дивковића, Хабделића, Пајсија, Томе Хрена и сличних“, спадају „више у писменост него у књижевност, и више у књижевност него у уметност.“²⁶³ Очигледно је, у цитираном испису, то да је од српских писаца Павле Поповић поменуо једино Пајсија, док остале не само што је превидео, већ их је — такав се утисак има — свесно потиснуо у страну и оставио у тминама просечности, сматрајући да њихов удео у књижевном развоју ретко када и ретко чим достиже високе захтеве правог уметничког стваралаштва. Међу неспоменутим писцима нашли су се, пре од других, гроф Ђорђе Бранковић, Стефан Раванићанин и, од Рачана, Кипријан, Јеротеј и Гаврил Стефановић Венцловић.

Истоветност у просуђивању, мада тоном гласног размишљања, понављала се, затим, у небројаном низу аподиктичких судова. Јеротеј Рачанин је, по Милошу Савковићу, поседовао „наивну радозналост човека који се први пут нашао на дугачком путовању“.²⁶⁴ Војислав Ђурић се, једном приликом, са страхом упитао „шта би било од Доситејевих просветитељских идеја и од васколиких његових просветитељских подухвата да је, после њега, нешто дошао Јован Рајић или Јеротеј Рачанин и читав низ писаца равних њима?“²⁶⁵ С дубоким уверењем да је поуздан, али не и равнодушан, Душан Ј. Поповић је и за најчувенија имена рачанских калуђера, Кипријана и Јеротеја, мислио да су они, данас, мало у чему интересанти²⁶⁶, слично, донекле, Живојину Бошковићу, који није скривао сопствено незадовољство — недољубљиво, ипак, образложено — што је једини самостални спис Јеротеја Рачанина

²⁵⁸ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, нав. дело, 229.

²⁵⁹ Ј. Живојиновић, 167.

²⁶⁰ Драг. Ј. Илић, 670.

²⁶¹ Р. Поповић, *Jugoslovenska književnost*, нав. дело, 74.

²⁶² Св. Матић, 31.

²⁶³ П. Поповић, *Југословенска књижевност као целина*. — Глас СКА, Срем. Карловци, 1922, књ. CIV (60), 40.

²⁶⁴ М. Савковић, *Југословенска књижевност*, нав. дело, 13.

²⁶⁵ В. Ђурић, *Светозар Марковић и српска просвета*. — Наша књижевност, Београд, 1946, св. 9 (септембар), 92—93.

²⁶⁶ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини . . .*, нав. дело, 409.

и први те врсте у мучним данима буђења модерне српске културе одвећ „незамљив и слаб као књижевно дело“.²⁶⁷

Оваква и овима слична домишљања, небирана и честа, овде су намерно јер наменски постављена у први план само због тога да би послужила као изазов баштиницима наше културе у њиховом племенитом напору да поновно преиспитају и изнова проуче књижевну делатност писца који је, у много чему, данас не само загонетан већ и непознат, а његово прегалаштво осуђено и одбачено, иако, на жалост, у потпуности никада још није било ни приступачно ни сагледано.²⁶⁸ Међу савременицима изузетан по томе колико је у себи носио духовног немира, потомцима не изгледа разумно да га треба оставити у домену традиције, коју је, на свој начин, разбио и у комадима разбацао по просторима којима је прошао. Ако је, међутим, тачна мисао да нема разлога за веровање да писци који су били исти као и он, буду друкчији и бољи него што је он, поуздано је, такође, и осведочено искуство да његово књижевно посредовање не може да буде ништа друго до оно што уистину јесте: опредељење рано сазрелог интелектуалца да сведочи о своме добу и својој стварности. Што други нису смели или могли, покушао је он сам у пуном сагласју са етиком хришћанске догме да стваралачки заноси, уколико до њих дође, не трају и не могу да потрају дужи од тренутка доласка у литературу до тренутка одласка из живота. У овако омеђеној извесности, јамачно при самим њеним ивицама, смештени су он и његово дело, несумњиво.²⁶⁹

²⁶⁷ Ж. Бошков, 1085.

²⁶⁸ Изузетан пример непојмљиве необавештености показао је један од наших романтици склоних историчара, Ж. М. Романовић, по коме, чини се, Јеротеј Рачанин није написао путописну прозу већ — подужу песму! [Исп. Аноним, *Биографија и државничка радња Вука Бранковића и Милоша Обилића. Тематички награђен видовданском наградом. Од Ж. М. Романовића*. Београд, 1891, стр. 93 (приказ). — Јавор Нови Сад, XVIII/1891, св. 51 (22. децембар), стр. 813.]

²⁶⁹ Пошто је рад већ био сложен, његов писац осећао се обавезним да читаоцима — бар накнадно, у додатној напомени — скрене пажњу на две појединости од не малог значаја, које су, на жалост, досад редовно губљене из вида у разговорима о књижевном настојању Јеротеја Рачанина: 1) у вези с „бакарним гумном“ занимљиву грађу из народне традиције саопштио је Јован Хади-Васиљевић у једном чланку који је, до данас, увек био изван круга интересовања о овој недовољно још проученој теми [Ј. К. (!=Х). Васиљевић, *Границе српског према истоку и југу. (По народном предању о „бакарном гумну“.)* — Побратимство, Београд, I/1892, св. 2 (фебруар), 17—24]; 2) о *Минеју за марш*, „часловцу“ (?) из библиотеке манастира Беочина, који је, тобоже, „Јеротеј Рачанин“ (?) преписао „1699. год. (?) месеца новембра у Фудвару“, неколико нових података и, затим, подужи испис из овога рукописа у вези с „тајанственим тумачењем св. литургије“ [под насловом *Указаније о с(вја)шеј л(и)шу(р)гији како йодобајет сйсојати в ц(е)ркви всакому хр(и)стијанину с сйрахом, бл(аго)с(ло)ви оче*] — уз занимљиво откриће да је и наш писац, као и други Рачани, „у овом часловцу“ исцртао повећи број минијатура и орнамената (о пресв. Богородици Одигитрији, Благовестима, Св. Симеону, Архангелу Михаилу, јевангелистима Матеју и Марку и тд.) — публиковао је Лазар Мирковић у „Органу Српског археолошког друштва“, који историчарима књижевности, разуме се, обично није при руци (исп. Л. Мирковић, *Анђели и демони на калитицима у цркви св. Димитрија Маркова манастира код Скопља*. — Старинар, Београд, 1931, књ. VI, стр. 7, 9—10, 11—13).

ОСИП ВОЂАНСКИ

ПУТОПИС ЈЕРОТЕЈА РАЧАНИНА
(1727)

(ФОТОТИПСКО ИЗДАЊЕ)

ЧТЕНІЯ

ВЪ

ИМПЕРАТОРСКОМЪ

ОБЩЕСТВѢ

ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ РОССИЙСКИХЪ

ПРИ

МОСКОВСКОМЪ УНИВЕРСИТЕТѢ.

ПОВРЕМЕННОЕ ИЗДАНІЕ.

1861.

ОКТАБРЬ — ДЕКАБРЬ

КНИГА ЧЕТВЕРТАЯ.

МОСКВА.

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ

1861

ПУТЬ ШАСТВІЄ

НЪ ГРАДУ ІЄРУСАЛИМУ

ІЕРОФЕЯ, ІЕРОМОНАХА РАЧАНИНСКАГО,

ВЪ ЛѢТО ОТЪ БЫТІЯ 7851, А ОТЪ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА 7474, МЕСЕЦА
ІЮЛІА 7.

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Путешествіе въ Іерусалимъ Іерооѳея, Іеромонаха монастыря Рачи (на рѣкѣ того же имени, въ окруженіи Ужицкомъ), въ нынѣшнемъ Княжествѣ Сербскомъ, принадлежитъ къ небольшому числу памятниковъ, составляющихъ попытку писать языкомъ народа. Разумѣется, въ памятникахъ такого рода нельзя ожидать языка совершенно безукоризненнаго; важно уже и то, если перевѣсъ остается на сторонѣ рѣчи народнои. Въ этомъ отношеніи Путешествіе Іерооѳея имѣетъ свое значеніе для Сербовъ. Оно имѣетъ значеніе и во взглядѣ путешественника на предметы, привлекавшіе его вниманіе во время странствованія, при всей скупости паломника на слова; кромѣ того, описаніе богослуженія въ Іерусалимѣ, совершавшагося за полтора вѣка передъ симъ, не лишено занимательности, для сличенія оного съ нынѣшнимъ тамъ же и въ прочихъ земляхъ Православнаго исповѣданія.

Путешествуя по Славянскимъ землямъ, я, между прочимъ, побѣтилъ и Карловцы въ Сремѣ (зимой 1840 года), въ коихъ въ ту пору пребывалъ Православный Митрополитъ Сербскаго и Валахійскаго народовъ Австрійской Имперіи, нынѣ, какъ извѣстно, съ 1848-го года Патріархъ. При обзорѣнн разныхъ рукописей и книгъ, находящихся въ этомъ мѣстѣ, мнѣ встрѣтился сборникъ, содержащій въ себѣ это «Путышаствіе къ граду Іерусалиму.» Въ концѣ Сборника замѣчено именно, что «Путышаствіе сіе списа се въ лѣто Господне 1727 (1727), въ подкрілію Фрушке горе, въ монастыру Ремети храма святаго и славнаго великомученика Димитріа Мвротоичиваго.» Фрушка же гора составляетъ цѣпь горъ, которая тянется по правому берегу Дуная къ Петроварадину, и по обѣимъ сторонамъ которой раскинуты 12-ть обителей Православныхъ Сербовъ; по такому числу эта гора нерѣдко величается въ устахъ народа Сербскимъ

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Аеономъ. Названіе ея—отъ Франковъ, которые, по изгнаніи Византійскихъ Грековъ изъ Италіи, ворвались и въ Савскую Паннонію, присоединили ея къ своимъ владѣніямъ и поставили въ зависимость отъ Маркграфа Фріульскаго; самая крайняя стража ихъ находилась въ Сирміи или Сремѣ на Дунаѣ, въ окрестностяхъ этого хребта, получившихъ съ тѣхъ поръ названіе *Φραγγοχώριον* (*Frangochorium*), передѣланнаго Сербами въ Фрушка гора, т. е., Франкская (по древнему правописанію Славянскаго языка Франкъ есть Фрѣгъ, откуда уже въ Сербскомъ Фрушкій, Фрушка и т. д., ж въ оу, у, унасть Фругъ, чаще Фрагъ; Фрягъ (ж въ д, л).

Іеромонахъ Іерооенъ, кончивъ описаніе своего Путешествія, присоединилъ еще къ нему нѣсколько выписокъ изъ книги, найденной имъ въ Синайской обители и составленной нашимъ Іоанникіемъ Галятовскимъ въ 1669-мъ году, подъ названіемъ: «Месія Правдивый.» Кіевъ (въ 4-ку, 18 + 429 + 5 листовъ): «Сіе обрѣтохъ у Синаю, у книги, що се zove Праведній Мессія.» Выписки эти содержатъ въ себѣ свѣдѣнія о томъ, что Ява называлась Іопія, Дамаскъ—Шамъ, Багдатъ—Вавилонъ, Мойсей—Немелхія, отецъ его—Авраамъ, а мать—Офемфора; далѣе толкованіе имени Антихристовъ Приемъ, Ипполитомъ, Зонарой и, напоследокъ, перечисленіе по имени Пророковъ, начиная съ Моисея и кончая Іоанномъ Крестителемъ: «Моисей, Аронъ, Давидъ, Соломонъ, Ілія, Елисей, Ездра, Атонъ, Ісаія, Іеремія, Варухъ, Езекиа, Даніиль, Іосія, Іоиль, Аммосъ, Авдія, Іона, Мехея, Наумъ, Авакумъ, Софоніе, Аггей, Захарія, Малахія, Іоанъ Креститель.»

По просьбѣ моей, списокъ съ этого Путешествія былъ сдѣланъ г. Милошемъ Поповичемъ, въ то время еще слушателемъ Богословія въ Карловицкой Семинаріи, а потомъ издателемъ «Сербскихъ народныхъ Новинъ» (Вѣдомостей) въ Сербскомъ Княжествѣ и д. т.»

О. Бодянский.

Ноября 21-го дня,

1861 г.

Москва.

ПУТЬШАСТВІЕ КЪ ГРАДУ ІЕРУСАЛИМУ

ІСРОФЕЯ ІЕРОМОНАХА РАЧАНІНСКАГО,

въ лѣто отъ бытія 7212, а отъ Рож. Христова 1704, мѣсяца Іюлія 7.

Пойдосмо из Бѣлграда, и дойдосмо у монастырь Раковицу на првѣй конакъ, и ту се частисмо 3 дны, и из монастыря отголѣ пойдосмо Григоріе Іеромонахъ, а Бисаріонъ Іеромонахъ, и Салахій из Бѣлграда поѣде, и Станое, и из Ирига Іованъ Параносиѣ и жена му Мела, и из Бѣлграда Дулѣрина снѣхъ Павло, седам нас кунно пойдосмо. Вторій конакъ у Гроцкой, и ту данивасмо трѣх днѣх, и умало ту Гурчинъ не удари Григоріа сѣкиромъ, защо чѣмъ часовъ на чардаку. 3 конакъ Хасанишина паланка. 4 конакъ Батичина. 5 конакъ на Морави, на Ђуприѣ Ягодинской, и пройдосмо Паранинъ рано, и доѣдосмо на ужину у Раканъ. 6 конакъ на пандуре, код Алексинаца, и дойдосмо на ужину на Нишану, и ту слависмо Святаго Пророка Лію под великомъ тоголомъ, славни Миліи кирація нас части лѣпо, и вина писмо довольно, Богъ да прости, и пойдосмо мало уз Нитаву. 7 конакъ Нишава на зеленой травѣ, и вечерасмо и писмо, и осталь дойдосмо у Нишъ на ужину и паки 8 конакъ на Бугарску Мораву под Курлинъ градъ, и ту се побунисмо от козупощи, него, хвала Богу не би щете нища, него здраво и мерно устасмо, и дойдосмо под Ђѣсковачъ на ужину код каменіе цркве, пак дойдосмо до 9-га конака на Ђѣсковачку клисуру, пак устасмо рано и уѣдосмо у клисуру, и падосмо на ужину у клисури, у страни, како коза на малю, и ту помилише зміе, и жабе и гущери, и коріяче, мало у воду не поскакасмо от страха, и паки падосмо на 10 конакъ под монастырь Решитски, на измак Вранске клисури, и ту наловисмо рана за вечеру, и ту обретосмо чловѣка, и кажу, да му е 120 лѣта, проседе браде, и три му се пут зуби мѣняли, пак парасла како у дѣтега, и 2 пут брада опадала, пак парасла, и има сына сѣба

от отца, и казиваше, да нѣ тай стараць Турчина виѣбо, ни тарач
дао, ни вина нѣо, него пасао овце на горахъ, и ту видесмо чло-
вѣка и дѣвойку те се окаменили, те казива стараць тай, да с кум
с кумомъ сатворио саудъ, тога ради се окаменили. И оттогѣ
устасмо рано, и дойдесмо у Враню на 11 конак, и из Вранѣ дой-
десмо на 12 конак у Кошуне, недомакъ 40 црквы; ту с прежде
велика варошъ была за Србског господства, и сад по Турски зо-
ву кркт клиса, и видох ту корита каменна око бунара много
множество велики голѣма на дваденѣ, и чудисмо се, и над той
вароши видѣсмо три холма велики висока, Богомъ саздана, а на
врху равна, и от одне стране може чловѣкъ поѣти, а от ине
не може, и то зову историца Марка Кразѣвића, и Милоша Ко-
билића, и Редъ Омѣвѣића, и Цовака Дебелића; и ту се у ютру
люди привесеніе моцїи святаѣ Петки Триовскіе одне те црквѣ
храмъ, и базаръ се купиш, и ту обретесмо обилїе хлѣба и вина,
и славы Висарїонъ нашъ другъ. И дойдесмо на 13 конак у Го-
робиницѣ, на Овчє Полѣ, и туду видѣхъ красну землю, лѣна поля
и жїта, и виноградї, и овоцїа многоразлично, и лѣне рѣке теку
на дванина, и источницы студени и чести, и градови се виѣу и
села, и ту на узкини съ одного мѣста, ща се види, набронесмо црквѣ
14, великїи бѣли се каменъ, Србы правили, а сад све пусто; и ту
нам казиваше, кад су напре Србы из преко мора прѣшли от Срб-
ске, и потом се Србы и назвали по рѣци тоє иза Троя града,
те су напре на Овчє Полѣ пазы, и ту кажу сковали от бакра гум-
но, а веле, не умѣли врѣти на земли, и кажу и до данасъ стои за-
судо землею, и веле, да хоѣе велико крвопролитїе ту быти от
Турака на после, и ту се велики чудисмо красоти земли и обилїю
плодовъ. И пакѣ дойдесмо на 14 конак у Велез градъ Бугар-
скїи, а Турци зову Тюприлиа и ту палесмо от полудне, и ту
тече рѣка, зову с Вардаръ, врло голѣма, и ту бїяху Турцы много,
и ту на мосту ѣмурукїа, и господа многа, и кадія, и варошъ
голѣма, и Христїяна има много, и куѣе и авїя и све от камена,
и плочомъ каменномъ све куѣе покривене от мала до велика, и
цркве камене многе имаю пописане, али пуге. И ту у граду, на
свѣтаго Пантелїмона видѣхъ гроадїе посе у котарица на магарци
много, Турци купую, а Христїяни не до Преображенїа, зато пи-
тасмо и чудисмо се доброму дѣлу ихъ. И око тога града то тїяхъ
земалх видѣхъ нїве многе посѣлане памукомъ, и чудих се, прежде

не видію, и туа' люди мало жита сѣю, него сво панукъ; и при-
 идосмо Вардаръ, и пойдосмо от града и изидосмо на полѣ, гдѣ
 су Турци Нѣмце разбили и натраг потнали, кад су Нѣмци Бѣл-
 градъ узели в лѣто от бѣгѣя 7196, мѣсяца Августа 19, пакъ
 раши Турке до тога града Велеза, пакъ Нѣмци стали на том по-
 лю, а бѣле кише и зло врѣме, а Турци изиду сухи из града,
 та и разбію, и мало по мало дотѣраю опѣт до Бѣлграда, и до
 године 2 узели Бѣлградъ. И оттодѣ дойдосмо на 15 конак у
 Тиквешъ, и пакъ сутра дойдосмо на 16 конак у Грчице, и ту
 видисмо, како врху жито с коли на волови, учниѣна даска ко-
 лико врата, пак оздо набѣсна пуна каменя (кремени), те онаѣ ка-
 менъ тре сламу, пак саспе у куће те скотом дае у торбах; и ту
 на Вардару стѣне високе до облакъ, и ту с просѣченъ каменъ те
 начвиѣнъ путь, zove се Демиркапіа Марка Краѣвѣиѣа, и ту се
 подписао високо у камену, усѣчена слова веѣа него прѣсти: и ту
 срѣтосмо камиле чрвене, те се уплашине конѣи подѣ Іованомъ и
 под Недомъ, мало не посскакаше у Вардаръ. И въ той данъ до-
 идосмо на 17 конак у Псеенску варошъ и градъ, Турски зову
 Абрегъ Исаръ; и сутра данъ дойдосмо на 18 конак, у градъ Се-
 ланѣкъ, и ту бисмо 7 дней, и ходисмо око града и по граду, и
 у куће и чаршѣе, и улазисмо у цркеву святаго Димитріа, кра-
 сна и велика зѣло, и Турци у нѣой кланяю, оловом покривена,
 олтарски сводъ бѣше пао, и како с пао, тако и стаху стѣне не-
 панете, четвори диреци одни на други, и 4 ѣмери и много цркве
 горѣ по ѣмери, 4 ката дирека мермерны, и у свакомъ кату по
 17 дирека обли, како да су на стругъ стругати, и еданъ дирекъ
 близу двери, из нѣга муро тече, и мы се мазасмо. Каза нам Тур-
 чинъ, кой ту перетише, те вели, тако изиде капо проха на нѣве
 годове, и код тога дирека на патосу умисато: от сего дирека
 петый, и тамо гробница святаго Димитріа, и тако обретосмо
 гробницу и цѣловасмо, и ту естъ святый Димитріе и до данасъ;
 и по выше у духару повысоко от землѣ гробница подписана са-
 на нѣкіе отроковицѣ, и у припрати на углу приѣзана, и ис
 цркве слова у камену ископана, една врата Србскій, а другая
 Грчкый; повѣдус моци ту лежеше, святый Савва, Царыградскій
 Патрїархъ, и Павалъ исповедникъ; и казива Турчинъ, кадъ су
 Турци кѣбли да улѣзу у та врата ко тимъ мондемъ, те изишао
 пламен те и пожегзо, тада и зазидале та врата, тако и данасъ

стое заидана, и мы гледасмо. И по ній церквахъ идосмо и по-
 кланясмо се, и на врхъ града, зову га Чаушь монастырь, и бѣше
 калуѣра много, и ту видѣхъ еще ідоаску кумирницу, и на нутрь
 чудно зданіе, на нѣка окна све своѣено, мнит ми се, има дебоо
 духар за 10 аршина, а висине Богъ зна; ту онай. Апостолъ от-
 метнусе Димась, що га Апостолъ Павалъ пише, и былъ іерей ідо-
 скій, и то е све из нутаръ мусіомъ повисано, еще за ідола писа-
 но, лозе, и цвѣтія, и древа, а чловѣчій образа не йма, него иза
 тога храма ідолъ стои на земли поврженъ сврха; йма, мнит ми се,
 10 аршина широкъ, и толяко высокъ, едакъ битевн камень еще
 йма кажу толяко отбѣнъ, и наоколо све образи истукани изсѣ-
 чени, и съ одну страну дѣствице изсѣчене, и то су были наши
 у нутаръ призидали олтаръ и учынили цркву. Паки Турцы у ол-
 тару призидали Хоѣи мѣсто, и садъ с раміа, то се види и по-
 знас. И ту по средѣ града ймаю сводови високо отсадна куѣа,
 виде се и преко сокака, и видѣ се горе образи изсѣчени, мучи-
 тель суанца и престоли градскій, и кажу, да е ту мучитель сѣдіо,
 кад с Несторъ. Нія нияложіо на нѣкомъ ласкахъ. И долѣ къ мо-
 ру видасмо цркву велии голѣму, що с нѣкій царъ правіо по по-
 добію св. Софіе, чудни дирецы и сводови, не може се чловѣкъ
 нагледати, ни на умъ узети; и ту намъ Турчинъ казива, кадъ су
 ту Турцы уѣзѣли, те су нашли еднога калуѣра на одномъ пир-
 гу под врхомъ, те га ту носѣкли, и пао на прозорацъ, и ула-
 рила кровъ на полѣ низ духаръ, и види се, и мы гледасмо, кровъ
 низ духаръ, и каже Турчинъ, то су, вели, Турцы много пута стру-
 гали и замазивали кречем, и не могли нища. И пойдосмо изъ
 Солуна мѣсяца Августа 7 данъ на море у галию, и дойдосмо
 другій данъ под Матамону град, и ту йма над градомъ плани-
 на, именуе се Бабкина планина, и близ те ина планина, именуе се
 Саргаръ, и йма у ній монастырь святаго великомученика Дими-
 трія дивна и градъ око монастыра, и ѣліа йма 200. И пак до-
 йдосмо у Загорѣ на премо Святой Горы, и преко мора идосмо 11
 дни, и ту у Загорю сѣдисмо 9 дны, и ходисмо по горы, и обрѣ-
 тосмо монастыре и цркве много, и гроздіе и овоціе различно, а
 црквы числомъ 100, и куѣа 5 тысячъ, све Христіани. И ту йма
 люди, те не знаю, на чему жито расте, и ту видисмо цркву Пре-
 ображенія, скоро сограждена, голѣма и красна зѣло, олтара 3, и
 я носвы 30, и 95 кандила ужегоше сребрны, и златны, и предъ

црквиомъ 2 источника цѣлабна, и около гора борова; и у цркву 1
 С. Николѣ свакий дань идосмо на вечерню, на утреню, и сваки 2
 дань пою литургію. И оттолѣ пойдосмо, и другій дань под Ка- 3
 садру дойдосмо, и ту бысмо 5 дны, докле дрва товарише, и 4
 страх имасмо от курсана, и ту видисмо градъ Тиронъ, ту су 5
 святаго мученика Θεодора Фирона мучили, из бедена метнули у 6
 море, и садъ стон пустъ. И туд идући видисмо одну маску не- 7
 сіицу, и кажу, у нѣой пища не йма, него дивокозе, близъ Святе 8
 Горе, и дойдосмо под Аѳонъ, вѣтръ дотера, и не хотѣи, и ви- 9
 дисмо монастырь Святы Павль и святу Анну, и види се винограды, 10
 и меѣе у камену улитицы. И оттолѣ пойдосмо къ великову мо- 11
 рю, и дойдосмо подъ планину, Юрь зовому, третій дань, идѣже 12
 святий Аѳанасіе молитвами бѣсове заключи, и до донас тамо 13
 стоить, и ту замркосмо на мору, и сгда бысть вторый часъ но- 14
 щи, уста буря на морю, и волни силни, наче корабль волна мор- 15
 ска преливати и извртати сѣмо и овамо, и бысть страх великъ 16
 и плачь горькій арещимъ бурю морску и смерть люту, и ту се 17
 одини пращаю, а инии исповѣдую се другъ другу. Бѣше же кора- 18
 бленика 75, а Турака 11, и ансїа 15; и сгда бысть о полунощи, 19
 наче корабль извртати се, и крчїе сметоше се, наде облакъ чернь 20
 на море, тогда се живота очаясмо, криченіе и гласи великимъ 21
 изхождаху, призивающе Пречистую Богородицу и святаго Отца 22
 Николу, и правитель вѣтриломъ позна градъ Ливно, и ту прибѣ- 23
 госмо, и стаясмо 32 часа, и оттолѣ на Усѣкновеніе пройкосмо 24
 Самотрак, и Бокчу, и Линдру, и Ибро, и идосмо до Измирскаго 25
 богаза, и пакы изійде другій вѣтаръ те занесе под Милитин. И 26
 у томъ Милитинскомъ острову има 300 села и 4 монастыря, Арх- 27
 аггела и Крестителя Іоанна, и оттолѣ пройкосмо Балукъ аду и 28
 богаз Саказскій, и дойдосмо у Саказ градъ, преѣе се звао у 29
 Апостолъ Хїя, 30 дне Августа, и ту у Саказу проходисмо цркве 30
 многе, има црквы соборни 70, а мали 600 црквы, и кажу 2000 31
 попова мїрскихъ, и видисмо цркву святаго Троицы новосаграждену, 32
 на нѣой пенѣра 55, и дїрека от мермера 67 и гробница 47, и 33
 ина красота и ядїяри невозможно сказати, и туде бысмо 2 дны. 34
 И от Сака пойдосмо, и пройкосмо Сусамски богаз, и въ ту пощъ 35
 осванусмо на Самсонову борищу съ женою пѣксою, тако кажу, 36
 да счуо Самсон яку жену, те понео голем камень из Анатолїе, 37
 и она понела запрегу камєня, а кад се видили, та и метнуо 38

Самсонъ камень у море скралъ, и видѣла се, колико голема пуѣа, тако и она сасула изъ запрегѣ на сухо, и сад се видѣ грохнула голема и веѣе се не били; то сѣ отъ Саказа 80 миль. И въ той данѣ дойдосмо у Хистанѣосъ, преѣе се за Апостола звало Конанитѣу, и обретосмо обиліе хлѣба, вина и гроздія. И ту видѣсмо у граду едно древо чудно неудобѣ сказати, у деблу дебео 12 аршина, обзидано у коренѣу каменомъ и подсолонѣно столповы, камени дирека 42 и дрвени дирека 34, и отъ мермера дирека 8, и ты сви дирецы држе гране того древа, и подѣ тымъ дровомъ има данѣ шидванѣ, и две чесме, и два бунара, и два чардака, и 6 крвета, и 4 кафане, и 1 дуѣанѣ трголачки, и 1 ѣанія, и 2 касанинице, и 1 лѣбарница, и 4 захода, и ту подѣ тымъ дровомъ има у свако време по 200, или по 300, люди, у хладу сѣде; и ту видѣхъ дяконію, щосгодѣ за сѣо стои по меѣданѣу, нитъ кто чува данѣомъ, ни поѣомъ, нитъ се покрыва, нитъ чува, и чудисмо се. И оттудѣ пойдосмо 2 дни, и дойдосмо у градѣ Родосѣ, и обидосмо по црквахъ, и видѣсмо украшенія многа; и тай су градѣ градили Малтези, таке красоте и тврѣе нигдѣ не има; ту сѣ едно диво, гдѣ сѣ кумирѣ стало едномъ ногомъ на одной кули, а другомъ на другой кули, има удалеко колико пушка може быти, и ту изчекасмо се 14 днѣй. Паки пойдосмо изъ Родоса мѣсяца Септ. 18, на велику пучину Адрианскую, 18 лаѣи, и 2 галуна; и второй часѣ ноци уста буре, и волни на морѣ зѣло страшніи, и въ ту ноцѣ великій страхъ имасмо, и огда данѣ бысть, наче се корабль погрузивати и преливати бурей морскою, и въ той данѣ не видѣсмо иного корабля отъ грядущихъ съ нами, ни видѣсмо солнца, ни мѣсеца, ни неба, ни землѣ, ни птице летуще, кромѣ буре и облака, и бурѣ различіе, бѣли и зелени, и чрни, и плаветни, и единые яко варѣ кипаху, иніи яко молніи. И въ той данѣ исповѣдуе се другъ другу, и сви се живота отчалосмо, и гласъ исходжааше великъ еднотласно зоніаху къ Богу, и поминаху чудеса святаго Николы, и призываху на помощь; и огда бысть пол днѣ, наче се корабль преваливати сѣмо и тамо, и погрузи се корабль, да сниде низѣу моря, тогла гортанѣ нанеможетъ, гласъ пресече се, а въздыханіе омазѣ и духъ въ насѣ, слыхъ пресыхаху, бысть гласъ токмо, и умилѣннма очима вазираше другъ на друга, и нѣкомъ силелѣ главу съ ногами и скржещуще зубы своими, видѣще горкую смертѣ. И въздвигоше

крану на иренза, и обрече, колико кон може дати, да изпра-
зи корабъ у море, и въ той часъ начеше празникъ, и турати
достоянствъ свое у море, и егда опраздни се до полъ кораба, тог-
да прѣлѣжа силѣйшій вѣтръ, и раздраше се вѣтрица отъ вышния-
го края до нижняго, и работна ужа попускаше, и катарка вели-
ка погрузи се у море, и вазимаше то вышній древо воду морскую.
И въ време заходящу солнцу погрузи се корабъ, и восташе вол-
ны силѣйшіи, якоже горы высокіе, и облацы и молніи силѣи
и различніи. И вси надохоу яко мертви, работати и направи-
ти не възмогоу ничтоже, токмо другъ на друга умилѣннѣ
очима вазираше, иѣцы же поминаху Бога и Богородицу и Светце,
а инии отца и матеръ, и братію и сестре, и сродники и знаеме
свое, и жены и дѣти своя, и единѣи трзюще ризы свое, а инии
сакрывающе очи свое, да не видѣтъ грозную смерть, а инии и
сподумрѣи быше, гортанъ изнеможе, и языкъ пресуши се, гласъ
премолну. За 2 дни и за 3 нощи отъ свихъ насть имъ единъ хлѣба
не вкуси, ни воде, ни ти другъ другу проговори, ни ти може кон
устати, ни коракъ корачити, яко мрѣи лежеще. И ту видѣхъ,
како корабль брзо иде, како и стрѣла, одакле стрѣлу пусти, онде
и паде стрѣла; и ту корабникъ сданъ каже: 40 дѣтъ, како хо-
димъ прѣко моря, и таке буре не видѣхъ. И въ третій день узрѣ-
смо нѣмцу отъ полудне, и велии се возрадовасмо, рекоше, быѣ
иѣгда край близу, и бура малко утѣли; тогда воспоменусмо се
о смерти, и благодареніе воздасмо Богу, а едни въ 4 день съзы-
комъ проговорили, и хлѣба и воде вкусили, а инии въ 5 день
водомъ съзыкъ сквасили. И въ той 5 день узрѣсмо сданъ ко-
рабль отъ нашего друштва, и сданъ злѣи корабль видисмо, и уте-
космо 6 день, али вѣтръ натрагъ и въ 7 день дойдѣсмо на
богatzъ Решигевіи, у Нілѣ рѣку, подѣ Решигъ градъ, зову га
малѣи Мисиръ, прежде се звало Рамъ. И ту видисмо многу
причу, люди ту живуше, ни ти кто носи гаѣа, ни чакшира, ни
квашанъ, ни калчина ни на сѣломъ, господа и бояри носе
отъ платна и отъ свѣле алыне, али цѣви голе, нища, кромѣ папу-
ча, а едни ходе нагѣи яко отъ майке роѣени. По чаршіи и муж-
ко и женско точію у самой кошули, и шію тутунъ и каву, и
мужко и женско, великии и малѣи. И видисмо, како се нараста
финиковъ цвѣтъ рода ради, да одржи родъ. И видѣсмо древо, на
кому наумъ расѣ. И отъ 4 руке смоковницу, 1 смоква, на кою

се Адамъ прелести, расти на три мѣсто, и сладость се ути чар-
 вѣчески сказати не можеть, не много сладости доводи, пось 7
 одну мушисмо, и сви едосмо за 3 дни, ваки отишисмо, и не на-
 госмо е шѣсти от сладости, а чини ми се не има волъ око у мой;
 и друга, от коее листыи набрао, има листыи дуге 9 педи, а ши-
 реко 4 педи; трећа смоква, що е проклета, и плодъ ее лети се
 не може; четврта смоква, що има по всей земли. И ту видѣхъ
 птицу нол, голѣмо, едва доватити рукомъ по хриту, и вилоса га,
 ходе по чаршин и поредъ лафн, по бушиду, куни, щода те се кра-
 ни, и ту пребисмо 6 дни. И ваки пойдосмо Ниломъ рѣкомъ, и
 та рѣка из рай иде, и видисмо око те рѣке много села и варо-
 ши съ обою страну рѣке, и чловѣцы сви наго, и жена и дѣте,
 и сви голѣи, и да речеть от сто людей, да има кошулицу, и имаю
 жене нѣка те нѣка спредъ запрегу, а мно нищо; а дѣце по 50,
 или по 100 око рѣке чуваю марву, и веће боанослено, када нась
 види, виче, проси, а мы метнемо по гланъ пемисметъ, а нитъ за-
 плыва по 20, а коя ухвати, онай изеде, тако нась све прате от
 села до села. И ту видѣсмо шеһеръ, посью ниве велико, и она-
 кое кано кукурузъ стаблика и листъ, и изъ оне стаблике ваде
 срчику те пече шеһеръ. И дойдосмо у Мисиръ великій 6 данъ,
 т. е., Египать, Фараоново царство. Големину кто можеть сказа-
 ти, нити може прѣћи, ни край видити, а от множества люди не
 можъ на сокакъ да изидешъ. Ту есу дворови прекраснаго Іосифа,
 мусіомъ пописати, посредъ града на чудной высины, и ту му
 ссть диванхана голѣма вѣло, 34 велика дирека, по два чловѣка
 еднога да обувате, толико су дебели, обля и глаткін, како да
 су на стругъ стругати, а высокіи Богъ вѣсть, и ты сви су дире-
 цы от мермера, има ихъ 300, кое мало, кое голѣмо, а чини ми се,
 има высины 50 аршина, пакъ на нима горе сводови, а садъ стои
 пусто, и глѣ кон дуһанихъ сиромашкій долѣ око дирека, и ту е
 бунаръ Іосифовъ, и сада ту воду ваде, и мы улазисмо до другій
 волова, пакъ се препадосмо те се вратисмо. На 3 места што во-
 лови воду ваде, басамака има 444 дублинне до воде, у самовтору
 камену све сѣчено, и ту 18 волова воду ваде. И у томъ бѣгиту
 бѣше Папа и Патріархъ, именемъ Герасимъ, и идосмо къ нѣму,
 и исповѣдасмо се, и чита намъ молитву, и благословеніе пріисно,
 и видисмо у одну неделю літургіа, и метну на себе два истраі-
 ля, и два омфора, и по літургіи сѣде, те чини придицу за много

тако подъ свмиъ одеждѣми, и ту видѣсмо Патриарха Контоского (Контъ есть великій вилаетъ и нѣмѣтъ краю узъ Нилъ рѣку), и видѣсмо у старомъ Египтъ, ази е весь пустъ, мало глѣбкои человекъ. Ту видѣсмо ханбаре Юсифово: кто да може изобрѣсти и величаство назати! И ту у старомъ Мисирѣ црковь Іоанна Милостиваго, то е была Архипіскупіа, и садъ калуѣрице стое ту, и ту мною призе голема и красие велии много множаство, Царска одавіа, и у две цркви 2 иконе чудотворне, Богородице и святаго Георгія, и то кажу, кады су Турцы узели, иѣ су се даде съ мѣста дигнути, и садъ на томъ мѣсту стое, а цркви пуста и паде око нитъ. Святаго Георгія иѣ голема, иѣ 4 аршина дуга, а стоп на мегдану высоко отъ земли, како не може чловѣкъ рукомъ доватити. И ту иѣ црквица скровница Христова, кал е побѣгао отъ Ирода, и у земли 10 басмака глубока, отъ мервера сограждена, и наа транее у дугару каю пещъ, те кажу, ту е Христа Богородица крыла, и ту преко те цркви была одна греда отъ ковчега Новаго, а сада мало теке уатула; и ту се у старомъ Мисирѣ новцы и садъ нуѣ. И виле се премо великому Мисирѣ Фараонова тепета, то е едно чудо на свѣту, двосъ пидано отъ камена каю камаре две, и толика е голѣмина и вышенна, отъ 3 дана хода може се видѣти. И ту есть близу великаго Мисира гора, що е зову дурдагъ Христіански, ради молитвъ пошла у Нилъ рѣку. И ту сѣдѣсмо у великомъ Египту 22 дни, у дану Синаѣца калуѣра, и ту сваща цоста свѣтино, по 8 сомуніа на одну пару, а една пара 8 мангура, и ту узимяхъ за одну пару 74 лимуна, а віна и ракіе да дукать дасть, за одну оку не бы нашѣо.

И пойдѣсмо изъ Мисира къ Синаю око 211 данъ, и ходѣсмо 3 дана до Ахруда, не видѣсмо ни чловѣка, ни древа, ни травке, ни птице, ни воде, кромѣ камена и песка, и ту у Ахруду видѣсмо нѣке невиѣшене люде и птице, и 2 мишца бѣла, и въ той данъ дойдѣсмо у Сувенѣтъ градъ на Индіанску скелу, на Првеного моря отоку, и ту у Сувензу узесмо воду, и обрѣтѣсмо еднога Христіанина Халила, тако му име, и поидевасмо на святаго Нестора, и рано устасмо и дойдѣсмо на 12 источникъ Мойсееви, иѣже раздѣли море и потопа Фараона съ колѣспницами; и ту бѣше нѣколко финника, и вазесмо воду отъ тяхъ источникъ у мехове, и оттолѣ дойдѣсмо за 3 дни на Караидулъ, и ту обрѣтѣсмо воду, и нѣколко врацовъ, и 50 дрестъ финиковыхъ. Иакъ ходѣсмо два дни и обрѣтѣсмо сданъ бунаръ воде глѣбе, и

ту видисмо два зрака и пѣкѣ птице красне зѣло, и гласъ дивнѣишій, и ту поѣхисмо, наикъ ходисмо два дни, не видисмо ни члвчїка, ни птице, ни древа, ни траве, кровъ тїне до облакъ проте-
 гле се, и 11 данѣ ходя от Египта видисмо нїколикѣ кола, и нече члвчїке страшно видїніемъ, капо дивїи. О братїе, тїсна и при-
 скорбна пута и невозна живота на той землї! И ту видисмо дивїи любенїице и откусисмо, горча е пелена. И сутра данѣ дойдосмо у Святїи Сїнаї, у монастырь, Ноемврїа 3, на обновленїе хра-
 ма Святѣго Георгїа, на лїтургїю, и въ то време бїаше у Сїнаю Давїей Неофитъ іеро. и Ананїа іеро. и Анаѣолїс іеро. и Герасимъ іеро. и Пегарїс іеро. и Дїакони Давїль, Дїонисїс, Іоаннїїс, Пансей, Іосавъ, а по путу Богъ вїсѣтъ koliko е, кажу, да има едїнїхъ по 20 лїтъ, пїсѣху у монастырь дошли. Слава Богу, сподобившему насъ узрѣти святїа сїа мїста и поклонити се, и узрѣти дивную красоту. У Сїнаю монастырю велика црква красна зѣло, 12 дїрека велики и на нїма сводони, и среда оловомъ покрывена, и 100 мертецы дрвїи. Патос олгара савъ мермеръ пегазгъ, бїо, шаренъ, зїаенъ, на околї око трпезе дузаръ, на олгару мермеръ и иная красота, к-
 коне, хоро, и капїла, и крестови и Свѣтїїа окована красна множество, а сїно Свѣтїїа Царя Θεодосїа сѣе златомъ нїсано от края до края, 20 Свѣтїїа, що свѣгда стоє по честныхъ тра-
 пезахъ, и олгар мустомъ каменомъ нїсїсано и темнѣ дивнѣо по-
 ащєно, и святїа трпеза, и проскомїдіа, и на доїи зѣло укра-
 шєно. У дужину црква велика, от дєвери до прєпрѣтє 43 аршїна, а шїрїне 16, и олгаръ дужїне 11 аршїна, а шїрїне 9, а прєпрѣта дужїне 8 аршїна, а пєпцєра 53, врата велика от бакра, и двоя мала, и та црква ведї естъ храмъ Прєображенїє. И святїа Неопалїмая Кушїна, црква сѣа зеленїмъ мерме-
 ромъ патосата, и на около сѣе зарувертъ. И у великой цркви 10 олгара, гдѣ се служи, и особїи цркви 15 у нутаръ града тос, и градъ шїрїне 108 аршїна, а дужїне 128, и зїмаю два бунара студєнїє воде у граду: ту с Мовсєй Рагуїлу овцє пашїю, и градска врата назїдана, не отвора се, него на вїтає валазє и илалє. И ту починасмо 4 дїа, пакї поїдосмо на святїи архъ, и дойдосмо прє полднє у цркву, зову Панатїа Прєсвѣтїа Богоро-
 дїцы, и ту поклонисмо се, и проїдосмо кровъ два вємєра, и дойдосмо на поїище до цркви святѣго Ілїє, ту е святїи Ілїа от Езавєлї побїѣао: то сѣтъ Хорїиъ гора, и ту е поїсїо святїи

Иліа, и ту вечерю читасмо, и сутра от полночи пойдосмо на
 святой връх, идже Моусей пости се дзверехъ по 40 дни, и прѣ-
 ми скривали от Бога, и ту естъ пещера 4 басанака догѣ подъ
 каменъ, и ту е една црква наша, и една Римска, и одна царя, и
 ту читасмо утреню, и служисмо святую литургію; и ту естъ мѣ-
 сто изъ цркве, гдѣ се Моусей подъ каменъ саврюю и Божія за-
 ния видѣо, и утопила се меѣа у каменъ, како у сибѣ. Паки се
 повратисмо на святого Иліа, и видисмо на пути каменъ, що е
 Ангель мачемъ разсѣкао, те пао каменъ на путь предъ святого
 Иліа, и рекао Иліа: Моусей иі с изишао на землю обитованіую,
 а ты не ѣмъшъ на святой връхъ, те се вратио опетъ къ Іерусалиму;
 и ту е ити от монастыра на святой връхъ 14.000 басанака, сѣ-
 сечено о свемъ, що е онако ходити. И от святого Иліа црква ко-
 лисмо до цркве святого Іоанна Лѣстничника, и ту естъ пещера,
 гдѣ е лѣстницу писао, и ту е близу црква святого Пантелеимо-
 на, и ту има вода лѣна, и ту имаю пещере, гдѣ су пустынники
 станли многи, а ѣліа здание от суха камена, безъ вара и безъ
 креча, и паки сидосмо на святыхъ 40 мученикохъ цркву, и
 имаю ѣліа многе, и ту пощевасмо. И паки рано от полночи
 пойдосмо на гору високу, идже Ангели положили тѣло Екате-
 рине, и лежало 300 лѣтъ, и егда изыдосмо на връхъ, раздѣли-
 се солицу, поклонисмо се и цѣлиасмо мѣсто; и пойдосмо ко
 цркви святого Оновріа пустинника, и ту му е пещера, гдѣ савро-
 бывао, и ту естъ близу мало пониже каменъ, иже удари Моусей,
 и источи 12 источникъ воды, и садъ руе стос празне. И паки
 дойдосмо цркви святыхъ Апостолъ, и имаю ѣліа и монастыръ
 обичаеъ, баще и овоцѣ, и студенацъ, и поле велико, гдѣ е
 Израилскій родъ стало, кадъ е Моусей законъ писао, и ту близу
 естъ талацъ, комы су се Израилтине поклонили, и ту естъ на-
 дупъ, у комы е саливееъ, и ту близу црква Аронова, ту е Мо-
 сей скривали найпре донесо, и выше те цркви къ монастырю
 покрай пута каменъ, но мѣну слова писана, а иже чitati се
 може, и кажу кивотъ Заветъ Ангель донесо шкъ Іерусалина, те
 подъ тай каменъ ухонао, да стои до страшнаго суда. И паки
 дойдосмо у монастыръ у градъ, и ту пребисмо 31 лѣтъ, и по-
 клонисмо се по святыхъ мѣстѣхъ и призвахъ: егда естъ цесѣ пра-
 дникъ, и святыи поимъ мѣлиасмо; и ту су мѣста Савтерине пу-
 ченице, и у томъ монастыру у дукери зидѣхъ мѣсто, гдѣ е зей-

тний текао изъ духара. И сподобисмо се благословенія отъ святихъ отецъ и общаго собора, нами прощеніе пріемше пойдомъ вспять въ Египтъ мѣсяца Декав. 4 день.

И оттуду пойдомо къ Іерусалиму съ Пашиною войскою, и дойдомо у Гау на конакъ, и ту данивасмо, и ту баше градъ голень, то є было храбраго Самсона царство, и ту є побію костью ослию иноплеменикъ 3,000, и ту му є столпъ и чардакъ, що є послѣній оборію. И оттолѣ идомо два дни, и пройдомо Лиду, и вѣтъ града къ мору єсть црква святаго Георгіа голѣма и красна, тако гдѣ голема Лида, близъ Яфе, и ту святий Георгіа порази змію копіємъ; и ту є пропастъ велика, отдакле змія исхождаше, и ту мучи Діоклиціанъ святаго Георгіа, и ту му є гробъ у той цркви. И вѣтъ нбій є столпъ, иже принесе святий и жена вдовица, єгда се црква здааше, тогда желаше вдовица приложити вѣтъ црковъ столпъ, и вазе камень єдинъ, и не возможе принести, и моли корабу начальника, да принесетъ съ своими столпови, и не восхотѣ, и поче жена плакати, и прінде святий Георгіа, и рече жєни, возми камень, и вазе съ єдного края святий Георгіа, а съ другаго края жена, и внесоша на море вѣтъ єдинъ часъ, и привнесє до цркве, и зна се, гдѣ святий Георгіа держаше руками. И дойдомо у Ревію, и ту дановасмо, пакъ угасмо вѣтъ време, зашадшу солнцу, на святаго Іоанна Крестителя Саборъ, и ходисмо цѣлу ноцъ безъ покоя, токмо вѣтъ Еммаусу отѣйдомо, и писмо кафу, и дойдомо за ноци до святаго града Іерусалима, на порту Пророка и Царя Давіда, и не ктєше намъ отворити, докле свану.

И уѣѣздомо у Іерусалимъ мѣсяца Ян. 8 данъ. И пріємише насъ и гостише, и ногѣ омыше и паруссією даломо Пятрону монастыра, црква храмъ цара Константина и Слєны, и даломє намъ конакъ у монастыру, зовомъ святий Савва, Србскій монастырь, храмъ святаго Архаггєла, и ту се молисмо Богу в ходисмо по святихъ церквахъ катадневно и покланясмо се. И идомо на свату порту, на всєкій данъ по два редѣ, и уолисмо живоносному гробу вѣтъ лѣто 1705, Фєвраля 3 данъ, поклонисмо се гробу живоносному, и нощенасмо ту у цркви, и благодарисмо Бога, сподобившаго насъ узрѣти то желаніє, єже вєзджеласмо, и видисмо многа чудеса. И у великой цркви Воскрєсенія Христова икона голѣма, 8 пєли дувинє и 5 ширине, Христосъ у Архі-

ерейской одежды уписанъ, и око Христа 4 Бвangelиста, и подъ икономъ до патоса уписанъ Христосъ уснуо; и подъ нѣга левъ, сѣи рече: яко левъ свѣ, и до Христове иконе икона, уписанъ гробъ и 2 Ангела въ бѣлыхъ ризахъ, кои су отвалили камень от гроба, и нуроносице. И Христосъ кадъ е рекао: Не прикасай се мнѣ, не у бо въздохъ къ отцу моему; и подъ врхъ Елеонска гора, и Вознесеніе, и подъ том икономъ Воскресенія уписанъ Пророкъ Іона, како су га метнули у море, и како га е куть прождерао, и како га е изметнуо, и до те иконе врата кано и двери, и на ними брва те се заключава, и иза врата Предтеча Іоаннъ уписанъ; и надъ сви трію врати позлаћене лозе, а образа не йма, и Богородица такожде голѣма, и младенца држи на лѣвой руцы, и 4 пророка око нѣ, и подъ икономъ уписана купина неопалима; до Богородице икона соборъ Архангелскій, 20 образа Ангела, и Христосъ у округао на среди, еще херувимъ око Христа, и многоочити много, и подъ икономъ чудо Архангела, и сѣверна врата кано и двери, и на нима брва, и иза врата Константиъ и Елена. И предъ иконами око двери врстомъ 27 кандила сребрины, и надъ двери 3 от злата, и 4 свѣщника голѣма от туча, и на свакомъ по една свѣща гори, и до нѣи цвѣтъ висн, тронъ гране на нѣму, и до цѣтга на ужу кандила 41, то естъ до Патріархова стола и до налоня, и выше тога форо, и на нѣму 23 кандила, и толико яя носевы, и на яю по икона, и по 16 ћемера на фору, и на свакомъ ћемеру по 4 свѣщци (и све ужегу у еданъ путь), и то форо естъ от туча; и выше двери лозе позлаћене има от аршина, пакъ иконе праздника 16, и паки лозе, и выше тога крестъ, и око креста 9 кандила, и предъ svakимъ праздникомъ выше двери по кандило, и до владични столова са сваке стране по 10 кандила, и от владични столова горе са стране по 25 кандила, предъ трапезомъ 9 кандила (3 от злата, и горе высоко свудъ на около савъ оltаръ кандило до кандила, выше от 100 кандила сребрини, а све Србскій), и предъ проскомидіомъ 3 кандила, и предъ горнимъ сѣдалищи едно, еще премо нѣму. У Патріарха Іерусалимскаго столъ 6 степеній, и у столу Христова икона, на нѣму Архіерейска одежда до пояса, и колико столъ широкъ, толико е и она, и надъ столомъ у шатору улази, на около изваяно у дрвету; на среди молѣніе, и око нѣхъ 12 Апостола (и на врхъ стола орелъ от 2 главе), еще другій Патріарха три стола,

у сваки по 4 басанака. Свѣщницы дуги 9 педій, от свѣщника до свѣщника 11 педій, на два свѣщника по 7 чутуре, и стои на 3 лва, и горе тѣснѣ и 12 шилака съ чашами, и 13 у среды, и на друга два свѣщника 4 чутуре, и на два свода и три поге, и горе 12 чирака и на среди 1; и кадъ нѣ е прадиникъ, све скину и оставе, и иконе покрыю, и кандила скину, и врата сва трѣ покрыю, и цвѣтъ и хоро, и свѣщнике покрыю. И порель икона не горе кандила, него око двери по два, и два врата по едно, и надъ двери едно, и предъ крестомъ едно, и подъ фोरомъ 1, предъ трапезомъ едно; то ти свеча у великой цркви. И видѣхъ едно кандило предъ крестомъ 3 аршина дуго, и у нѣму 7 мањи кандила гору (те све от туча, и съ еднога мѣста набромъ 310 кандила, и у той цркви 700 и вышше има теке Православни кандила), и има средни кандила, стало бы 12 ока воде, и на средѣ цркве едно, на нѣму 17 кандила (дуго 4 аршина, а широко 2; а едно предъ Христовымъ гробомъ има 24 кандила, и 25 Ангела, и свакий Ангелъ држи у руцы по кандило, а средне држе два Ангела), у среднѣ бы кандило стало 20 ока воде, дуго $3\frac{1}{2}$ аршина; и подъ форомъ едно дуго $4\frac{1}{2}$ аршина, а широко 3, 6 грана, що сяче на нѣму горе, а нареди кандило могло бы 30 ока воде стати. И изъ велике цркве на Голготу 18 степеній, а гдѣ се крестъ нашао 42 басанака; и подъ Голготомъ есть пещера желѣзомъ замрежена, гдѣ е была Адамова глава, и кадъ су Христа горѣ на Голготи распели, те камень пукао, те кровь текла на Адамову главу, и та пукотина, и садъ есть замрежена, и благоуханіе велико има. И на лѣву страну есть мѣсто, гдѣ су Христа у кладе метали. Трапеза у великой цркви от земли высока 4 педій и полъ, от мермера, дуга къ престолу 6 педій, а упрѣко 12, а горе високо кубе, я станемъ на патосъ и проишем се на прете, пак горе претима докоснем се кубету, гдѣ е пайнѣже, а проскомидія от патоса $4\frac{1}{2}$ педій, а широка и дуга по 4 педій. Широка есть црква Соборна 47 педій, а дугачка 20 столова, а сваки сто по 3 педій мањѣ 3 прѣта, еще от столова Патріаршескій до двери 30 педій, от двери олтаръ дугъ до степеній 21 педій, и у седамъ степеній 9 педій (то есть, у средѣ цркве Соборне, а друге су свудъ наоколо, и гробъ особъ предъ томъ церквомъ).

На Православну Недѣлю на литіи свакомъ хаміи ладоше по икону оковану Московску, а на Крестопоклонѣну Недѣлю свакомъ

во крестъ окованъ; а на Цѣти свакомъ по ошничову грану, и ма-
 еница другу; а кадъ носе лѣтню око гроба, побу маъ олгара на
 сѣверну страну, напредъ иде 6 барана, и предъ свакиъ бара-
 комъ по 1 свѣща дебела безъ чирака, и по томъ попови, напредъ
 маѣи и по нихъ две свеѣе, и еданъ баракъ, и една щака, и ту
 владица, или 1, или 2, напорѣдо, и око нихъ діакони по 3, по
 6, или колико има, и по 40, или 50 попова, и до владики по-
 насн и простіи люди; и обуче се по 20 клирика дѣце, те они по-
 се свѣще, баряке и щакѣ, и крестъ, и по 12 рипида съ ба-
 ричиѣи. На литургіи на входъ и преносъ клирицы напредъ по-
 се крестъ еданъ, али напредъ свѣще, по томъ 10, или 12, ри-
 пида, потомъ колико владики есуже, толико и щакѣ, по томъ
 свѣща една, и діаконъ иде натрагъ, кадеѣи агнаць, а нѣтъ дія-
 конъ носи триѣле предъ агнецѣмъ, а по аганцу 1 свѣща, дія-
 конъ носи, и пакѣ другіе триѣле, и наѣлнѣи полъ носи ча-
 шу, и надъ чашомъ діаконъ трепѣе рипидомъ, тако и надъ
 агнецѣмъ рипида, діаконъ от трагу иде, и око чашѣ и агнца ту
 сви діакони иду, колико ихъ има; и на преносу 1 діаконъ воз-
 гласи найпре: И всѣхъ васъ да помянеть, а прочи діакони
 нища не говоре, и по діакону сви священники реку то, що и
 діаконъ: Всѣхъ насъ и проч., и нища выше, ни Патріарха, ни
 Цара; и сви священники носе путире от билюра запечатлѣни; у
 нима моци многе, и подписано, кое с що. И свакогъ празника
 тако носе; а на Воскресеніе не носине, него начелнѣи чашу, а
 другіи ложницю, а третіи коніе, а прочи нища, него спустили фе-
 лоне, те онако иду; 40 попова были, и 4 владики, и 7 діакона.
 21 клирика, то на Воскресеніе. И на Великій Четвѣртѣкъ сазваше
 све харіе предъ ѣлїями на полю, да свете масло, и поставише
 одну свѣщу, и на валоню метнуше икону и Евангелїе, и метну-
 ше тетраподъ, и на тетраподъ кандило, у иѣму еданъ жижакъ
 упаленъ те гори, выше нища, и у одной чашницы пшенице, у
 пшеницу забодоше 7 палица, обвѣнни памукомъ, и ста 3 влади-
 ка съ омфори и 3 попова съ петрахиломъ, и отпояше канонъ, и
 рекоше отпустъ, потомъ начелнѣи владики рече: Благословено
 царство, и еданъ діаконъ, облеченъ въ одежду, рече діаконство,
 потомъ рекоше редомъ молитву; потомъ діаконъ очтиз Апостолъ, и
 владики редомъ Евангелїа; и діаконъ діаконство: Пожилуй насъ,
 Боже; даскали триредъ: Господи, помилуй; потомъ реднѣи

пошъ дигне Євangelіа, те держи у руды, а людѣ сви поклоне гав-
 ве, 5 владыка очтише по Євangelіа, и молетво, и рекоше отпустъ;
 и узеше 7 палица, и ставше редомъ, и людѣ иду редомъ, те сва-
 кіи мѣроноше, а діаконъ приноси кандило къ свѣщю, мажу на
 челу, на броду, или на устѣхъ, на образѣ, и на обе руки съ обеи
 страну, и креста на маслу не бы. И на Великій Цѣтакъ угу-
 зосмо у цркви, и у субботу на утрени очтише найпре канонъ, пакъ
 изнеше аеръ на средѣ цркве, поставише коге на десну страну, и дѣ-
 свѣще у главѣ и дѣ у ногѣ, и на средѣ едно Євangelіа, и по две
 цѣлнваю найпре Євangelіа, пакъ Христа; и кадъ начеше опело по-
 сле канона, и выше от 30 попова обучени сви редомъ, надѣше по
 два заодно, покадише первѣ владыке 2 заодно, пакъ попови, а
 діакони додаю кадилице, найпре поклоне се къ владыкамъ, пакъ
 по 3 редъ ману озго заодно, пакъ десни прође от десну страну, а
 лѣви от лѣву страну (нити каде икона ни владыка, ни людѣ, и са
 сваке стране ману по трипутъ кадилицомъ, а выше ніс, нити крсте),
 пакъ прође десни озго, а лѣвый озго на трагъ, пакъ десни от
 лѣву страну, а лѣви от десну страну, пакъ оба стану озго, и
 по томъ отдаду кадилице, и поклоне се владыкамъ, и иду на
 мѣсто свои. И кадъ попови покадише, онда и діакони кадише
 по два редомъ, а кадъ владыке кадише, діакони предъ ними три-
 беле носиле, и кадъ савршише славословіе, онда понеше коге
 напредъ на врата южне стране, те око олгара и око гроба обне-
 ше, пакъ на положеніе положише, и ту чѣтише, и оттогъ не-
 пеше на она врата, гдѣ су изишли, те у олтаръ, и свудъ на
 дасцы носиле, пакъ даску оставише предъ олтаромъ, те онако на
 главахъ четворица унесе, и око трапезе не обнеше, него сиредъ
 положише, главу къ проскомидіи, и рекоше отпустъ, и тай часть
 свияше и оставише, извезено златомъ, Христось положенъ, и еще
 образа и бисера много. И у Субботу собра се множество людѣ въ
 цркви, и въ 5-й часть дне чекау и гледау Духа Свягата, и потасише
 сва кандила по цркви и свѣще; на гробу сами Турцы потасише
 кандила, и врага запечатише на гробу (и сви людѣ по нитѣхъ
 црквахъ метанишу, и моле се Богу и плачу) И чтише часы и зарѣ-
 мес, и тогда саврши се 8 сатъ дне, тогда Турцы отпечаташе врата и
 внидоше, и не обрѣтоше, не бѣше еще сашалъ, и пакъ запечатише,
 и у то време наши поѣхоше се облачити на літургію, тогда наши (дого-
 тога часа) отпечатише и внидоше Турчинъ, Савроу и палугаръ.

и набоше на гробу кандило важегло се, и важегоше от нѣго свѣщи, и изнесе народу, и бысть гласъ от народа великъ (жнѣт се, небо на землю паде). И паримосе на вечерни не чтише, и сврши се литургія на 1 сатъ прѣжде ноци, и сѣдismo въ церкви, и дѣянїя не чтише; и въ полноци клеваше, и очтише канонъ и отпустъ, и облекоше се въ одежди, ина ихъ више от 50, и пойдоме поюще: «Воскресенїе твоє, Христе Спасе», и обидоме око гроба три редъ, и сташе предъ гробомъ и метнуше палоню на среди, и очиташе Євangelїя воскресна 2, и бѣху изнели 4 Євangelїя, а друго ница, и по свѣщу свакой држи, две владыке и 2 попа по Євangelїе држе, и ту пояше «Христосъ воскресе» са стихови, и внидоше предъ двери, и 2 Євangelїя съ едне стране двери, а 2 съ друге, и начеше цѣлѣвати сва 4 редомъ; и от лѣве стране сташе Священницы редомъ, и цѣлюю се у оба рамена, благолюще: «Христосъ анесть»; и егда први цѣлѣваше, тогда владыка пачелїи сѣде у столъ съ еднимъ Євangelїемъ, и цѣлѣва народъ, а прочїи внидоше у олтарь, и заключише сва врата от народа, и бысть велика тѣскота от народа и подъ Христовомъ икономъ една даска пуче, и паде от тѣскоте; и егда пояху «Святый Боже», тогда видѣхъ на пенцере, и позна се зора, и чтише Євangelїе осморица, едїнь владыка на трансїи прво, и по нѣмъ діаконъ выше темна, и потомъ предъ дверма попъ Србски (Григорїй Раковичкїй) и прочи попови, и по нихъ діакони до врата, и на свакой сроцы по сданихъ у тасъ удари, а пайпосле мало у тасъ покуца (капо и мы), и егда изыдоше съ литургіе, бысть 3 часъ дне изишло. На воскресенїе у вече добе владыка, и метну омфоръ, и наче вечерню, и на вхоль облекоше се 2 попа, и по входу вниде владыка въ олтарь, и начеше чтии Євangelїе на 4 мѣста, на сроке капо и на литургіи на воскресенїе. И тако да знашъ, на воскресенїе на утрени и на литургіи и на вечерни, и прочес дни по воскресенїю первѣе владыка, или попъ отпос «Христосъ воскресе» триредъ, и иза тога не пою ликови. Христосъ воскресе, него попъ рече стихъ, пакъ отпос друга страна «Христосъ воскресе» еданредъ, и тако све стїхове рече, и славу и нѣнѣ, а они по сданихъ пою «Христосъ воскресе», и ликови: «гробниимъ живомъ дарова»; потомъ діаконство, и тако све чїне, и по замвоной молитвѣ триредъ отпою «Христосъ воскресе», и потомъ слава и нѣнѣ, и року отпустъ, и потомъ пою «Христосъ воскресе».

много, докле се анафора раздѣли. И у очи Ѳоимине неделѣ предѣ Архієпископомъ Синайскимъ литію носе, напредѣ двое деце свѣще носе, и 4 пона 4 свѣтелиа носе, два единомъ страномъ, а два другимъ, и два діакона каде, идући на трашке, и дойдоше на около, и поклони се Архієпископъ триредѣ, пакъ прекрести народъ на 3 стране: и кадѣ владика народъ благослови, попови отидоше у олтарь, а діакони рекоше діаконство, пакъ на около у олтарь, и повъ напуть на двери рече ошугъ, потомъ кленаше, и изыдоше сданъ повъ и 2 діакона на около, и сотворише къ дверма 1 метанію велику, пакъ иде се Патриархову столу метанію велику, пакъ на лѣву страну къ Архієпископу, и цѣловаше у руку, и пакъ метаницу, и отидоше у олтарь, и тако снагда чине. И сгда начеше поити: Положи, Господи, храненіе, тогда Ѳакони пойдоше 2 кадити, носе кивоте, и предѣ нима сданъ чловѣкъ носи свѣщу, и первъс окаринше трапецу съ 4 стране, а веће другога чловѣка, и оба заодно изыдоше на проскомнишка врата, и сташе на околу, и съ единого мѣста обидише двери, и двѣ иконе око двери, пакъ показише къ народу, триредѣ мапуше, пакъ на десно егость Патриарховъ, пакъ на лѣво Архієпископомъ триредѣ, тако редомъ и друге владике; потомъ другин каде гробъ и Голготу и положеніе, и пакъ возврате се у велику цркву, и у олтару кога набу, покаде на около, а трапезе не ѣе. И на литію изыдоше попова много, сваки носи по свѣщу, старин напредѣ, и діакони наипосле изыдоше те стане до свѣщника два говорише діаконство, а 2 ница, и кадѣ литію свршине, сви выидоше въ олтарь, и свлеконсе се, а 2 діакона остане кодъ свѣщника, и по стиховой изыде повъ сдинъ съ кадиницомъ кадити хлѣбове, и кадѣ окарин, отда кадиницу, и владика молитву рече, а повъ сданъ хлѣбъ са свѣщами дигао, те држи, и кадѣ благослови, понесе къ владикѣ тай сдинъ хлѣбъ, и истрча калугерь, и вазе изъ хлѣба 4 свѣще, а середия оста, и владика рукама превати тай хлѣбъ, и цѣлова у край, и дойде инъ служитель, и вазе тай хлѣбъ от владике съ свѣщомъ, и прочес хлѣбы раздробише и разделише по залогамъ, а не вѣдѣхъ никада поученія или слова да чтише (а прицке много чинише). И кадѣ на вхоль излазе и на преность, діакони иду напредѣ по два наворедо, а попови по сданъ редомъ, а на литію на двѣ врете чине и свѣще и баряке, и попови двѣма вретомъ иду до среде пространно, напредѣ млавін, а старин

до владыке, найпосле владыка посреди, и око нѣга діакони. И начеше утреню, «Христось воскресе» владыка триредь, потомъ «Святый Боже,» и за «Прїидите» триредь «Христось воскресе» и «Помолим се» рече попъ подь петрахлємъ; и ту «Христось воскресе» не рекоше, него «Святый Боже», и не кадише, защо пре почела діакони кадили и попъ изыде надъ двери, кадь рекоше Аллилуїа, и Архієпископъ изъ книзе чти Шестопсалміе, и по діаконству «Богъ Господь,» нити рече попъ, нити діаконъ, него нѣвцы начеше «Богъ Господь» пояти; и каѳисмы на средь цркве чту, и редній попъ говори Аллилуїа на каѳисмахъ, тако свегда, и на подіселей ужгоше свѣще по фору све и цѣвгови; и діакона два у одежахъ кадише и носе кивоте, а друго нища діакони не износе; а на входъ не носе кивотъ, него кадилище, а другїи иду празни. И на третїей пєсми рече Архієпископъ придику без книге. И кадь се працую, найпре се прости попъ у діаконъ, то с на литургїи, те проскомидишу, пакъ прочи попови по два излазе на коло, те створе і метанїю велику къ дверма, и другу къ игуменову столу, пакъ къ владыки на лѣву страну, те цѣлнѣу руку, пакъ метанїю, онда у олтарь, ни ти чту що, ни ти цѣлнѣу икона, ни каде, а діакони после попова такожде, и у олтарь како улазе, тако се и облаче, не иду предъ трапезу. И що с годъ свѣще изыћи на двери наколо, кон що носи владыкине одежде, колико ихъ има, и діакони облаче ихъ по чину, и кадь облаче, єдинъ діаконъ кади скола, и држи трифеле, и ту сви стогъ докле реку: «Во царствїи си,» и ту поповомъ по нуне ковице книга изнесу, и свакомъ попу дару по єдну, и све носе у руку, не може стати по трапезы от другїи красота. И кадь хоће Євangelїї чтити діаконъ, носи предъ нимъ щѣку клирикъ. И на великомъ входу носе полудїакони риниде до двери, а у олтарь не улазе, и двери стогъ отворене на свой литургїи, и на причастной стогъ отворено, и кадь очгу «Вѣрую,» узму два діакона 2 риниде от полудїакона, те унесу у олтарь, те єднѣ тренєце надъ агнємъ, а другїи надъ чашомъ докъ реку: «Тебе поємъ, тебе благословимъ,» и тада опетъ изнесу на двери, те даду полудїакономъ, и кадь буде малый преносъ, онда оставе риниде. И по «Достойно» иде діаконъ на двери, те стане предъ Аристовомъ икономъ, а другїи предъ Богородице икономъ; и рече првыи діаконъ: «Господи, спаси благочестивыя и услыши ны,» и нос владыка предъ

трапезомъ тако. Потомъ другій діяконъ рече: «Господи, спаси...», таже десный ликъ нос: «Господи, спаси благочестивыя», пакъ десни діяконъ: «Господи, спаси благочестивыя» и послѣвый ликъ: «Господи, спаси...». Потомъ помене діяконъ Патріарха Іерусалимскаго сама, и по семъ помене три Патріарха засидю, и потомъ иду діякони у олтартъ, и по 40 попова сваки ѣе редомъ рећи: «Перви помини, Господи, Патріарха Іерусалимскаго,» а веће другоѣ никога, и тако всегда творе, и попови, како се пречесте, скидаю одежде, не читаю отнуста; и діякономъ дае владика и тѣло пресвятое, и кровию частною напои изъ чаше своіомъ рукомъ, а попови сами узымаю и тѣло и кровь, и сви чекаю до наипослѣднѣга. И Богородице честь межу сани отъ проскомидіе, а другіи межу откуду и чинови. И на литургіи отнустъ рече: «Воскресъ изъ мертвыхъ,» пакъ помене Іакова, перваго Епископа, кои с писаво службу, пакъ Константина и Елену, пакъ Златоуста, пакъ Іоакима и Анну, и веѣхъ Святыхъ. И литургію пою кадъ що хите, и пре свануѣа, а кадъ не хите, онда начну служити, кадъ се поѣе зора познавати; а када поѣе на вхоль съ 4 стране, каде трапезу, и обиду око трапезе сви. И у великой цркви не видѣхъ никада, да другіи редъ трапезу каде, него теке кади оне, кои стои по олтарту, и остави кадишницу. И на отнусту поѣе свегда говори: «Пресвятая Богородице, спаси насъ,» и «Слава тебѣ упованіе наше, слава тебѣ,» и по Воскресенію до Вознесенія каиѣзма навече не чате, кромѣ у очи недѣль и полунощнице. И от Воскресенія до Вознесенія пре отнуста «Христось воскресъ» не говоре, него кадъ рече отнустъ, онда рекне поѣе «Христось воскресъ,» трици, и вси отгворе: «Восстигну воскресъ.» Тако све до Вознесенія говоре, и на почелу «Христось воскресъ,» а «Прїидите» на «Благослови, душе, не говоре, него «Христось воскресъ.» «Воскресеніе Христово» кромѣ недѣль, не говоре, и то единоци; а на «Хвалите» када има, пою, ници «Хвалите» чту, ни на стиховно говоре, него оставлю (веле, тое меѣо онога); и кадъ с годъ было полїезей, вече каиѣзма не чту, него после начну пояти: «Хвалите имя Господне.» И на Мазареву Субботу идосмо на гробъ Мазаревъ въ Виванію, пакъ на Сіеопску гору, одакле се Христось вазнесе; око оне стопе има кубе, а око кубета была црква врло голѣма, дуга на истокъ съ олтартемъ 83 стопе, а у преко 114 стопа, и кубе широко и дуга 18 стопа; и гдѣ с святая трапеза была, стои яко-

лико зида, и надъ тѣмъ распеше шаторъ, и святише водицу, и поше литургію, и проскомидисаше едно до другого. И въ Великій Понедѣльникъ пойдомо на Іорданъ отъ полнощи, и самъ Паша поиде, и сва Пашина войска да насъ прате и рещи чуваю Отъ Іерусалима на истокъ Гетсиманіи на ѿдарски потокъ, пакъ на Виванію све преко сухи стѣна низъ брдо на Содомско море, и на конакъ падомо кодъ рѣке, що иде исподъ Єрихона. и виде се куће Закоове, и съ те с воде Єлисей се изцѣлю. И заутра пойдомо на Іорданъ тек се солнце помила, и писмо и купасмо се. Іорданъ естъ вода сладка зѣло и дубока врло, гавити се не може, єдни пливаше, и ту бѣше гора, що зову Єрмонъ, ту се и Христось крестію, и выше насъ виѣшаше се монастырь Прѣдтечєшъ, и ту се Марія Єгиптеиниа причестила, що пише у слову великогъ канона, и ниже насъ види се монастырь Герасимовъ, смуже лавъ служаше, и близу насъ види се море Содомско, и туд су красна поля. И пак се вазвратисмо отъ Іордана, и на путу бѣше сданъ источникъ воде, великій святый Герасимъ молитвомъ извео, и у полъ дне сяхаше на полураву, запеше сѣги, и узеше отъ свакогъ хафіе по 5 гроша, що насъ чува и прати; и паки на тай конакъ дойдомо подъ Єрихонъ градъ, и на ту рѣку, и вышше тога конака види се градъ Єрихонъ пустъ; и исподъ планине єдна красна поля и садъ села сѣде, и ту близу конака у каменю високу естъ пещера, гдѣ се Христось постію 40 дни, и врло прискорбно естъ къ нѣой прінти. И паки нападе страхъ великъ на насъ, не смѣсмо поїти, него пойдомо заходящу солнцу: цѣлу поць ходисмо преко планина, како кому конь може, и дойдомо у Іерусалимъ у велику среду у полъ дне, и всего града люди бѣху изишли предъ хафіе, све до Виваніе съ обою страну пути чловѣкъ до чловѣка стао неизчатено много множество, и жєне, и бує, и дѣца, Турцы и Чиѣути, и што є годъ вѣра на свету све изишло. И мѣсяца Ян. 20 идомо у монастырь святаго Євѣмїа на вечерню, и чинише литію, и попова 5 обуче се на вхоль, и сданъ дїяконъ брадатъ просѣдъ, и тако сви изыдохе на литію съ чалмами на главахъ, и свакій носи по свѣцу, док се литїа отиол, пакъ свакій свою угаси и носи са собою; и пза свѣща изнєше воду отъ цвѣтія, и свєму народу усунєше по малю у руке, те се потрше по образу, и по брады, поцьомъ пронєше тепсію, те браше аспре, и метнуше 5 просѣоры

врно голѣми, у сваку забодена по една сѣща, и гори, и тако всегда имаю обычай. И кадъ савршише вечерню, даде по 1 чашу вина ту у цркви, зане на полю вѣшаше врно сѣтъ, и за недѣлю дана и даньом и ноѣмъ не преста; и кадъ поѣосмо изагати, стало и дѣте предъ врати, те дае по залогаѣ леба свакомъ у руку от пѣто хлѣбнице, а друго стои подалѣ, те држи коливо, те свакій узима по шаку, пакъ иду дома. Тако и на срѣтеніе идосмо у другій монастырь, Сретеніе зову, и тако и ту бысмо себичне недѣлѣ, и то естъ у граду; и првый путь изыдосмо на града ходити на врата колъ Давидовы куѣа, и мало пониже от Давидовы куѣа президана една долина са свою страна, а оздо хоросан, и тако кажу дае Чрадіо Соломонъ, те быо сзетро начинію, те се возію по воды, и играо се съ дѣвойкама, и докле е брло Сіонъ, що е прежде градъ быо, а садъ сію жито, и много гробля има Христіанско. И томъ долиномъ отидосмо на Іоановъ бунаръ, и тай бунаръ кажу 40 аршина дубокъ, пакъ и тада изъ пѣга тече рѣка, две бы воденице на поредо меле, и мало пониже сѣе ключа вода оздо изъ землѣ, и вась градъ ти дана и жене и дѣца ту идоше, носе халине те перу, и мало повнише тога Іоанова бунара естъ село скуделниче. И ту гледасмо чудне пещере, изсѣчена куѣе бѣле, и гледасмо пещеру, гдѣ мѣху, що нише въ погребаніе страннымъ. И от того Іоанова бунара пойдосмо узъ другій потокъ сухій Кѣдарски подъ градъ Сіонъ, и видисмо мѣсто, гдѣ су Пророка Ісаію претрли, ту садъ стои голѣма гоміла камня, и ту е повнише подъ землю изведена вода от Силоама: и оттолѣ пойдосмо напредъ узъ потокъ далеко, не знамъ бы ли могла пушка донетнути до Силоама. И той бунаръ Солоамъ естъ изсѣченъ у здравъ камень у землю, и ні е управо сѣчено, него положито, има широко 3 аршина, и сврха 26 басмака. И оттолѣ пойдосмо узъ брло, и дойдосмо подъ градъ Іерусалимъ. И дойдосмо по краю бедена града Іерусалима на мѣсту, идѣже естъ быо градъ святой Сіонъ, а садъ не има града, него посѣяно жито, токмо на среди велика црковь, и куѣе колико на два голема монастыра, и ту Турцы Христіанину уѣсти не даду; и ту е тайна вечера была, и ту е се Петръ отвргао, и ту е пѣтъ възгласію, и садъ ту естъ пѣталъ уиисать, и камень, гдѣ су Христа посадили; и ту е сошастіе Святаго Духа было. И пакъ у Субботу на задушнице изыдосмо на градска врата

на святой Сіонъ, и ту чтише молитву на гробю, пакъ оидосмо низъ брдо святой Сіонъ, те дойдосмо на село Скуделинче, и ту има церковь подъ земліомъ, и отпояше литургію, и изыдоше надъ гробницу, и док се гробницы врата отворише, и литургія се отпоя, и пакъ затворише, и чтише коливо озго надъ гробницы, и на коливу каенсма не чтише, него канонъ, и на свакой пѣсни діаконство рекоше, и редомъ на свакогъ попа по една молитва и возглашеніе бысть, а владика найпре, и дадоше пшенице и по залогай хлѣба, и по чашу вина, пакъ дома. И пакъ дойдосмо у бѣлу Субботу завтра на Елеонску гору, и то есть према граду, и пойдосмо отъ гроба Христова, и видисмо. гди су биле преже Христова распетія града врата, и садъ стос, и оттолѣ могао бы дѣлоте два путь изъ праще донетнути каменомъ, и отъ ти врата све дуѣани ѡмерли, има 100 дуѣана, све пусто, токмо гной и боклукъ, и кажу кадъ су Христа пропели на распетіе, те му су се ту дуѣанціе насмѣли, те и с Христось проклео, за то су пусты. И дуѣи преко града, видѣхъ мѣсто на камену, гдѣ с Христось сѣо, или реку носрнуо, кадъ с крестъ носіо, и то с према куѣа оногъ богатогъ, щоно Христось у Благенію пише, що му не ѡ имена да помене, а име му с Наваль, и то с Христось према тому приказомъ носрнуо, и отлатіе су дали понести крестъ Сумону Куріею, и то есть среди града. И пойдосмо колико бы два путь каменомъ изъ руке донетнуо, отлатіе с Христось крестъ понео: ту су были Пилатови дворови, и садъ има сводъ преко сокака одъ они куѣа: и оттолѣ пойдосмо куѣи Іоана Богослова Отца, що с продао, пакъ куѣи на святомъ Сіону, и оттолѣ велика црква была, що с Соломонъ правіо 40 лѣтъ, а садъ една црква, що с зову Соломонія, а другая Святая Святыхъ на томъ мѣсту, а удалена стои меѣдан и дуарови, и Христіанину угѣзти не даду, и чини ми се колика с дужина, нушкомъ два путь бы ли могао донетнути, а прѣмо тому и ширина, и предъ нимъ мѣстомъ има ровъ голѣмъ, сдва бы каменомъ изъ руке добаціо преко нѣга, тако с и ширина и дужина: ту су Пророка Іеремію убили, и садъ рупетина се види голема. И предъ тимъ преко сокака видисмо куѣе Іоакима и Анне, и ту есть црква голема, и мали много цркви, и ту подъ црквамъ пещере много: ту кажу, да се Богородица родила, и меѣду црквамъ и куѣами банца има за 15 аршина дуга и широка,

и имаю садъ 3 перанѣа, поне бѣху ружица, еще ерѣвіа 4 и 5; ту, кажу, кадѣ се Анна молила Богу, те видѣла птичіе гнѣздо, а сада то затвора Турчинѣ, теке стонъ пусто, и близѣ ту видѣсмо бунарѣ, овчюю купѣль, що пише. И оттодѣ изыдосмо изъ града на врата, що идѣ на Слеонѣ, и на ти врати унутра нѣко чудо кажу: Ангелѣ притискао рукомѣ каменѣ, и садѣ се видѣ, и ту цѣливасмо, и испредѣ града пойдосмо низъ брдо, и ту видѣсмо мѣсто, гдѣ су святаго М. Стефана каменіемѣ побили, и ту поклонисмо се и цѣливасмо, и дойдосмо на потокѣ Кедарскій. И ту сѣ была весь Гетсиманія, и садѣ има црковѣ голѣма, и на средѣ цркве гробѣ Богородице, и кубе око гроба, и вратца на кубету двоя, и у ту сѣ цркву у землю сиѣи 65 басамака, а горе равна со земліомѣ, и ту 3 олгара, и ту сѣ вода святая у цркви, и вадѣше, и писмо, и умывасмо се, и ту су гробови Іоакима и Анне, и ту сваке субботе у великій постѣ доходитсмо на литургію поємо, и цѣливасмо Богородице гробѣ, и поклонисмо се. И мало пониже предѣ томѣ црквомѣ видѣсмо руну подѣ землю, те веле отдалѣ ѣе огнаѣа рѣка погѣни, и едни заглядѣше, али я не хтеде; и ту посредѣ те цркве естѣ пещера голема подѣ землю широка, що пише вртоградѣ, гдѣ су Христа ухватили, и кулѣ су се Апостоли крыли, и видѣхѣ ту мѣсто, гдѣ су Апостоли спавали, и Христосѣ отишао яко врженіе камена, и рекао: «Отче, аще возможно» и проч., и помоліо се, и ту цѣливасмо, и повѣше има мѣсто, гдѣ сѣ смоковницѣ Христосѣ прокао, и ту податѣ видѣхѣ, гдѣ сѣ поясѣ съ Богородице нао. И изыдосмо на Сленску гору, ту видѣхѣ, отдалѣ се Христосѣ възнесао, и има една стопа десна у каменѣ утопила се, а другу кажу, да су Римляни отпѣли, и ту Арапи чуваю, и Турцы изыдали тулбе надѣ стопомѣ, и пониже има мечиѣ, и они затворау, и отдалѣ видѣсмо Іорданѣ, и Содомско море, и пониже има еданѣ брегѣ, те се на нѣмѣ видѣ громила каменя, и ту веле, да сѣ Соломонѣ быо кумира метнуо. И выше Сленске горе има друго брдо голѣмо, те веле, то се сѣ звала Галилея Іудейска, и тудѣ се покланисмо, и пакѣ се возвратисмо въ Іерусалимѣ 22 Февр. И у Чистый Четвртакѣ изыдосмо изъ града доломѣ, що се зове юдолѣ плачевна, и дойдосмо у монастырѣ святаго Савве Освященнаго, у юдолѣ плачевну, у лѣпѣцы прелѣплѣно канѣ ластавиче гнѣздо, има градѣ наоколо, и една кула унутра, а друга ванѣ. И испредѣ

цркви до куле 9, 90 басамака, и узъ кулу 51, и у кулы уѣхъ сѣди единъ чрнецъ, чува стражу, а изъ куле уже привезано предъ црквомъ, и на ужѣ 4 звонца, и кадь кога види, гласъ дае; а црква висока на ѣмеръ, и трудо на цркви, пещера 20, црква дуга 120 педій съ олтаремъ, и у олтару до трансезе 13 педій, а иза трансезе 16 педій, а пѣвица не йма, а широка съ црква 35 педій. До Христове иконе Архангелъ Гавріиль, пакъ врата, и на врати уписанъ Христосъ на трансези, и Петръ Александрійскій: «Кто ти, Спасе, ризу раздра?» и надъ врати на ѣмеру Тайина Вечера, а иза врата Святый Савва, и надъ дверма сѣтъ Христово съ креста, и надъ проскомидискими врати Авраамово гощеніе, а надъ другими врати два канона Творца, и Святый Николай, сѣде единъ Святитель, и врата 2 ката, и на врати брва, и надъ двери изнутрь ключаонница, и до Богородице иконе Архангелъ Михаилъ, и иза врата проскомидійскій Предеча Іоаннъ, и надъ икономъ Рождество и Успіиновение. И видѣхъ пещеру Іоанна и Аркадія; и ту сѣ въ подолъ плачевну съ обою страну безчисленно множество пещера замыкало се Содомскомъ мору, и ту сѣ покланяемо, и пакы возвратисмо въ Іерусалимъ.

И у полдне 2 неделѣ поста пойдосмо у Внолѣмъ Святый, и первъ видисмо на пути камень, и надъ нимъ смоква, и веде, ту сѣ Богородица сѣла, кадь сѣшла грудна у Внолѣмъ. И мало отголѣ пойдосмо, и видѣхъ бунаръ на пути, и одале еу сѣ возвратити волсви инымъ путечъ въ землю свою. Сѣде мало пойдосмо на обрѣжакъ, и ту сѣ мѣсто у каменѣ подъ сиречемъ, гдѣ сѣ святый Іліа заспао, пакъ та Ангелъ пробудіо и рекао: «Востани, яждь, яко далекъ ти сѣть путь 40 дній и 40 поцій», и одале сѣ отишао на Синайску гору, и удалило се мѣсто у каменѣ, гдѣ сѣ лежао, и према тога сѣть монастырь Святаго Пророка Іліа врло готѣмъ. И ту има една икона чудотворна, и ту нѣкакове вериге стое, те сѣ крозь ѣи промѣеемо, свето то држе. И отголѣ пойдосмо, и видисмо камень, гдѣ сѣ Богородица съ Христомъ скрыла се. И отголѣ подалѣ видисмо око пута каменнице капо похутъ, вели, учинила се камень олъ похута рекао Христосъ: «Ща сѣбшь, человекъ?» а онъ рекне: «Камень» тада рекао Христосъ: «Камень ти и было!» Сѣде пойдосмо и видисмо гробъ Рахиле, матере Іосифа прекраснаго. И ту према гробу видѣхъ домъ Евфрамовъ, и садъ села нову: види се 7 кула стари, и градъ наоколо. И дойдосмо во Внолѣмъ, и

гу, гдѣ се Христосъ родію, есть велика црковь, пѣвице широке 156 педій, а от олтаря къ владычю столу 70 педій, а от владычна стола у дулину до предіи препрате 132 педій, и у той среднои препраті 112 педій, и у шой дѣрека мермерни 48, и 20 пещера, и сва была пописана мусіомъ, и садъ има нѣколко образа, аля с много покварено; препрата с дуга 30 педій, и на около ѿемеръ свудъ, а среда рогови дрвени, и оловомъ покрывенно, и едно труло предъ олтаремъ; и пакы изъ обію пѣвища басамачы у пещеру подъ олтарь велики. Изъ едне 16 басамака, а изъ друге 13: ту с мѣсто, гдѣ се Христосъ родію, подъ камень пещера, т. е., вертепъ, и ту мѣста окована сребромъ, ту гдѣ се родію, има кандила много, и има 4, или 5, аршина обративши се на западъ, ели пониже 3 басамака, и ту гору кандила много, и посредь тога есть мѣсто, гдѣ су волеви стали, кады су Христа видѣли, и ту горе кандила; и по той пещери озго комашомъ по камену прострто, а патось мермеремъ, и ели мермеремъ. И ту мало по далѣ, рецы 10 аршина, мѣсто, гдѣ су воду просули, кады су Христа окунали, и ту кандило горе, и мало проѣи на врата, те има мѣсто замржено гвоздѣмъ, гдѣ су младенце за Христа заклали у пещеры, и ту кандило горе, и има предъ томъ великомъ црковомъ мѣсто како предворіе 60 аршина дуга, а широко 40, и садъ с патось, и мѣсто наоколо, кудъ су сѣдили, кады изыду изъ цркве, и има бунаръ вестеранъ и крестителница много голема от камена. И ту с быо монастырь, и садъ стое калуѣри, и ту види се близъ планинща Сигоръ, гдѣ с Лотъ от Содома побѣгао, и дошао до Сигора, и видѣмо мѣсто и планину, що зову Авраамъ, гдѣ с Авраамъ Святую Троицу учредію, и садъ есть дубъ зеленъ, и близъ есть Вилелесма, не знамъ, има ли сать хода, и веле, от Вилелесма до Іерусалима 2 сата хода. И идѣмо на поле, гдѣ с Давидъ Голіата побѣдію, и то поле есть голомо, и на томъ полу пещера, гдѣ су были пастыри, кады су Ангели появили: Слава въ вышнихъ Богу.

И от Вилелесма пойдѣмо на Крестъ монастырь, и ту видѣхъ мѣсто подъ святомъ транеомъ, гдѣ с древо уѣченно честный крестъ, и има благоуханіе велико, и замржено гвоздѣмъ, и есть олтарь дугъ 33 педій, а широкъ 30 педій, и есть проскомидіа, башка от олтара, и у дулину от олтара 60 педій, а у ширину 60 педій, а препрата 20 педій, едно труло на цркви, сва с на сводѣ, и двѣ иконе Христове, и до нихъ Ангель,

и 2 Богородице до нихъ. И у темну 12 Апостолъ, и на среди моленіе, и горѣ крестъ, и око двери духаръ, исподъ иконе Светцы по духару пописани. И ту есть патосъ ситанъ, колико малый покать, и многоразлично, бѣло яко снѣгъ, жуто, зелено, чрно, плаветно, чрвено угасито, плаво, све лозе сплетене свакояке, по нихъ авѣрови, птице, рыбе, зміе, чудити се есть, кос е много украшеніе въ той цркви. И ту су три цркве, Архангелъ, Успеніе, Николае, и градъ наоколо, и ту поклонисмо се и частно древо цѣлиवासмо; и то есть близъ Іерусалима полъ сага хода. И поидохъ от Креста монастыра къ Іерусалиму, и видихъ на пути, гдѣ хотяху Іудеи побити каменіемъ жену блудницу, и рекоше Христу: «Что ты о ней глаголени?» ту Христосъ писа претомъ на камену: «Кто не йма грѣха, тай прѣѣ да вржеть камень на ню;» и не обрѣте се чловѣкъ безъ грѣха; и ту цѣлиवासмо писмо Христово, и дойдосмо у Іерусалимъ.

И второе недѣль поста у четвртакъ пойдосмо изъ Іерусалима, и пойдосмо, що зову Богородице вода, и наки мало подалѣ дойдосмо, що зову Филинова вода, гдѣ с Филинъ каженника крестію, и оттолѣ пойдосмо преко страна и каменя, и дойдосмо, гдѣ с Силсанеовъ, кадь с лежала, рекла: «Горо, приими матеръ съ чедомъ,» и расѣо се камень, и прииміо, и ту зна се, гдѣ Предтеча рукою вазео камень, и садъ 5 прста у камену, и ту истече вода лѣна, и нихъ и умых се, и ту су зиданіе бѣле цркве много, и ту есть вода обличенія блуду, гдѣ напоя Захаріа Богородицу и Іосифа, да обличи водою, откуду значе Богородица дѣвица, и не возможе обличити, зане побѣже вода въ землю, и ту нихъ и умых се, бунариѣ и садъ. И наки дойдосмо на мѣсто, гдѣ се Предтеча Іоаннь родіо, идѣ же во горняа съ тцаніемъ въ градъ Іудожъ, и вииде у домъ Захаріинъ, и ту есть велика црква, а садъ Вренцы поновили и држе. И есть у той великой цркви поредъ олгара на сѣверну страну у землю 7 басамака подъ камень у пещеру, ту се с Іоаннь родіо, и ту кандила гору много, и мермеромъ све украшено, и остало мѣсто, како може рука ухѣзги, и то серебромъ оковано, и ту цѣлиवासмо, и гудъ хотѣѣи на два мѣста, добаху насъ Харани на каменемъ побити, док се парами не зайазише. И оттолѣ пойдосмо на Крестъ монастырь, и наки въ Іерусалимъ. И наки пойдосмо изъ града на врата, що су се прѣѣ звала Дамаскова врата, и садъ нову Шамеска врата, и дойдосмо у пещеру, гдѣ с Варухъ спавао 62 лѣта,

и то естъ близъ града, мало не може се каменомъ доући до града. И паки пойдосмо изъ града на врата, що су на Іорданъ, и ту ниже пута естъ гробъ Авесалома, сына Давидова, и надъ гробомъ тулабе лѣно, и ту су стари пророчески гробови много, и мало повнше того Авесаломова гроба естъ мѣсто на каменю, гдѣ с Христосъ брениі сотворио и помазао очи слѣпорожденному. И дойдосмо у Виванію, и ту улазисмо у гробъ Лазарева, има 30 басамака, и ту с была црковь голѣма, пакъ Турци учинили мечитъ, пакъ садъ пусто и развалено; и идосмо на каменъ, гдѣ с Христосъ едію, кадь с изышла сестра Лазарева, кадь с ншко воздвигнути Лазара, и каменъ тай помасчакъ, и иі с каню то око нѣга каменъ, него каменъ тврдъ преко нѣга плаветне стрече, и има далеко от гроба Лазарева, у два бы путь пущкомъ дохитію, и паки дойдосмо у градъ пре часова. И паки нѣзъ день поведосмо насъ у градъ по монастыри; и первъ изъ монастыра Архангела у монастыра Святаго Димитрія, пакъ у монастыра Святаго Николи Мурлибнескаго, пакъ у монастыра Богородичанъ, одаіе с, вели. иедала Богородица, кадь су Христа распинали. Пакъ у монастыра Срегеніе, пакъ у монастыра святе Екатерине, и Святаго Георгія, 2 монастыра; рекоше, кос у граду, кос око града, 20 цркви има. И на 26 места насъ воде, и на свакомъ мѣсту милостивно щу. И има монастырь, зову Авраамъ, црква маска, и на средъ цркве естъ мѣсто, гдѣ с Авраамъ хтео сына заклаи (и ту понижє естъ древо, гдѣ с было ованъ привезанъ), и то естъ до овога мѣста, гдѣ су Христа распели, не знамъ, имали 8 аршина, духаръ расставію, и естъ предъ врати велике цркве мѣсто пространно широко 94 стоне, а у дузину 77 стона, было пребе на сводъ, а садъ се оборило, то с была препрата, али иі с затворато, него онако стаяло, и садъ стои от дирека темель, що су пребе были сводови. И у той препрати от врата велики на истокъ кубе красно: ту с Марія Егуптянска Богородице видила образъ, що с къ ншій бесѣдію, а садъ с то зазидано те учинена црква, и до те цркве естъ дирекъ, и на тай дирекъ Святый Духъ стао, кадь с на Патріарха сишао, и то естъ, на десну страну врата велики, а на лѣвой страни врата естъ, дирекъ посреди пущао, гдѣ с Святый Духъ от гроба изашао, и ту су врата врло голема, 5 дирека на среди, а по 5 на два края, теке с полакъ сада зазидано, а полакъ и садъ служи 2 каната,

свакій канатъ по 12 педій широкъ, и висину измѣрити не могутъ, и надъ врати чудна красота, дозе названіе у камену; и ту свакій день цѣлиасмо. И ту има единъ камень, кадѣ е река Богородица, да ми е, да видимъ Синайску гору, те е донео Ангель два камена и рекао: «Ако желишь Синайску гору видети, то естъ камень Синайске горе, те се нагледай;» одинъ стон ту, а другій у другой цркви, и гори надъ нимъ кандило всегда. И до те цркве естъ црква Іакова брата Божія. И идосмо у две куће, гледасмо, гдѣ е Псалтирь писао, естъ пенцерь, и ту гори кандило всегда, Турцы жегу; и естъ на пенцери мѣсто у камену удолито, и то, веле, да се е Давидъ наслоніо, кадѣ е Псалтирь написао, те се лавать утоію у камень кано у снегъ, и ту цѣлуемо, и то е замрежено донекле желѣзомъ, те се преко гвозѣа пребисажимо, докъ цѣливамо. И идосмо у монастырь Святаго Георгія, и прїйдосмо въ село Бежалу, и ту се родило 12 пророкъ, и ту црковь Святаго Николая, и поклонисмо се ту. И аще хоцеша разумѣти о вратинхъ града Іерусалима: 1 Внѣшеска, 2 Сіонска, 3 Идумейска, 4 Раутска, та су заздана, та су на великой цркви Соломоновой, ту е Христось улѣзао на цвѣтоносія, и кадѣ су Турцы узели градъ, пакъ кой годъ ту улѣзао на та врата, свакій по мртавъ, та и заздали; 5-я врата Гетсиманиска, 6-я Шамска. У Іерусалимски устави црковни литургію съ ютрянью пою, не расталяю, и безъ поста и у посте, кромѣ пржедсвѣщеніе, кадѣ виде, да се поѣ зора познавати, ютряню не савршую, него проскомидише, а овамо чту утряню, и кадѣ не буде доснео, чату када 1 часъ и она 2, и попъ предъ частіомъ трапезомъ «Царю Небесный» не чти, него како проскомидише, кади оларъ и око двери иконе, и кой е чтіо часе, рече «Достойно,» и попъ рече отнустъ малый, шкога не поминѣ, ни днєви ни светца, а на проскомиди отнустъ не говоре, тако чине всегда; и док рекну: «Миромъ Господу помолимся,» не затвораю двери никадѣ, и кадѣ говоре: «Помилуй насъ, Боже,» двери не затвораю, или на литургіи, или на вечерни, или на утрени, кадѣ попъ у олару говори, двери отворене стое, и на томъ діаконство поменуѣ 50 или 100 имена, іеромонаха и монаха и среа, именую, кто е кога чина, а простимъ теке имена брос, а веѣ ница не говоре, и усопша имена после живыхъ поминю, пакъ возглашеніе: «Яко милостивъ,» а ставе коліво предъ Христовомъ икономъ на землі, и попъ кадилицомъ

кади и говори діяконство, и имена поминѣ, потомъ и молитву велегласно кано и діяконство, и на молитвы имена поминѣ, и възгласъ, потомъ рече отпустъ вечерни, и изнесу предъ врата, и како кой излази, тако и узима шакомъ, како кой може, и просиу и по земли; тако и на литургіи у субботу. И люди носе по одну просфору, и колико годъ свечара, или усопшіи, от сваке не метнути честь на дискось, изъ слова не вади, него отреже от сваке по ускраякъ, те метне у нафорницю; изъ еднога ускрайка извади Богородичанъ изъ проста мѣста, а ні с изъ слова, и чинове меће изъ ускрайка по одну честь, или по две, или по 3, како има просфори, како не изъ сваке извадити, а оне двѣ врсте не меће, него уаму ускраякъ, те от нѣго мрви на одну громилицу много, и поминѣ много и мртве и живе, и чинове изъ проста хлѣба, а ні с изъ печата съ лица просфуре, а ні с изъ нутарѣ. И предъ великій входъ, кадъ хоће поплъ поминати, дигне покровоу съ агнца, пакъ допесе онай ускраякъ, те от нѣга мрви, а звѣзде не диже, и поминѣ, кой годъ хоће, кано и напрѣ, пакъ покріе те носе на входъ; тако и владыке поминаніе творе, каде саже. Кадъ ваде агнаць за преждедѣшцену, на сваки агнаць башка крести вино и воду, и сипа у путирь на сваки агнаць редомъ, и сдѣи осталяю у субботу 2 агнца за среду и штакъ, а у недѣлю не осталяю, а другіи у субботу не осталяю, него метну у недѣлю по 6 аганцевъ, те свакій день пою преждеосвященную. На преждедѣшценной на преносу поплъ лѣвомъ рукомъ држи агнець, и пройде близъ свѣщника, а не йде наколо, а двери стое отворене, и поплъ стане предъ трапезомъ, кадилицею кади и пое: «Да исправится молитва моя,» и свѣщеносаць стане сзади трапезе премо попу, држи свѣщцу, и како относ: «Да исправится,» и стихъ очти, а не пое; пакъ пое десный ликъ, а поплъ прође от южне стране, а свѣща премо нѣму зрѣ на западъ, и ту кадъ очте святыхъ, пакъ пое лѣвый ликъ, а поплъ прође за трапезу, зрѣ на западъ, а свѣщеносаць премо нѣму, и ту кадеши очти стихъ, пакъ поплъ прође на сѣверну страну, а свѣщеносаць премо нѣму, и ликъ пое, и ту поплъ кадеши очти Славу и нынѣ, и пакъ поплъ стане предъ частіомъ трапезомъ, зрѣ на истокъ, и свѣщенное за трапезомъ, и ту пакъ поплъ пое: «Да исправится,» до полакъ, и оба лика аасдно: «Воздержаніе руку мою,» а поплъ умукне, а метаніе ни сдѣи. И при-

анка по црквахъ видѣхъ и говоре; одну говорихъ на Святаго Еванѣиѣ, другу на Сретеніе, треѣю на Петсиманіѣ Архієпископъ Синайскій, 4-ту у великой цркви на живоносномъ гробу; въ неделю Крестопоклонѣниѣ све по лѣтургіѣ, и на Цвѣтоносіѣ на утрени. И у монастыру Святаго Саввы, Србски монастырь, трапеза широка 5 педій, а дуга 4 педій, и высоко кубе. Высока трапеза от земли 4 педій и 3 прста, према тамъ и проскомидіѣ, и на живоносномъ гробу от велике цркве до велики врата до среднѣ цркве 58 стопа, и има преграде 1 аршинъ, то с одесну страну до игумена стола, а от лѣве стране до захода 51 стопа, и захода есть 12, от преграде до гроба 38 стопа, то све у папуча. Кубе надъ гробомъ дуго, сій рече, на истокъ и на западъ 36 стопа, и иза гроба до свода 22 стопе, и ту иза гроба Христова гробъ Іосифа и Николіма, и за великаго олтаря 14 стопа, и мали олтари по 14 стопа. И от двери 18 стопа далѣко діаконъ стои, кадѣ діаконство говори одагліе и кадѣ иконе око двери, никадѣ ближе не иду, и све надсвѣщникѣ иду. И на отпусту діаконъ кадѣ рече: «Премудрость», на колу рече, или поближе проскомидіѣ, пакъ иде на проскомидіиска врата, и кадѣ хоче полъ, да чти Евангеліе у олтару на утрени, діаконъ изійде на коло те рече: «Господу помолимся.» И осподобитисе, и «Премудрость прости», пакъ иде у олтарь на около И види ровъ, гдѣ братія навргоше Іосифа прекраснаго. И ту сѣдисмо 98 дній, и ходисмо на свакій день по святыхъ црквахъ, и покланясмо се, и на живоносни гробъ ухажасмо на сваки празникъ, по день и пощѣ унутрь у цркви пребывасмо, молеще и благодареще Бога. И ката день праздника, угощевашу насъ и часть твораху намъ іеромонаси. И благословеніе се сподобисмо от Отець Святыхъ, и прощеніе и даръ пріисмо.

И пойдосмо изъ святаго Іерусалима 17 Априліѣ съ радостію и страхомъ многимъ, славеще и хвалеще Бога, сподобившаго насъ толициѣ части и славы недостойніе, найпаче и богопомазаніѣ от непреподобни Харапа, и до Яве за два дни доста быхъ и кровави глава. Пойдосмо на вторникъ велики заутра по святомъ Ѳомы, и пройдосмо село Добри Яковъ, тако се зове, и пакы пройдосмо Симаусъ, и еще многа села и гради пройдосмо, и дойдосмо на конакъ у Реньс, и оттолѣ заутра пойдосмо, и дойдосмо у Яву у полъ дне, и пройдосмо Песарію Филиппову, и Кармилску гору, и Акру, и монастырь святаго Іліѣ, и Тиръ, и Сидонъ, а близу е Яве

види се покрай мора. И видѣхъ единъ монастырь пустъ и градище пусто, и многе планине пройдосмо, и ту видисмо планину. Коривъ, гдѣ се е святой Іліа постіо; 5 лаѣ насъ бѣше пощю засно, и 5 Маіа заутра у петакъ видисмо острово Ішпарско, и на вторый сахатъ ноци араксаше у краю, и кадъ мѣсець шайіде, пойдосмо по краю. И заутра 2 сата дне видисмо 2 шайке курсана Вренски, и вратисмо се на море, побѣгосмо, и то бѣше подѣ градомъ Ішпромъ, и того ради не могосмо доѣти у Ішуръ градъ, гдѣ е святой Лазаръ. И пройдосмо многе планине, и дойдосмо у градъ, що садъ зову Павѣ, ту су Апостола Павѣа били, що нише у Апостолу, палицею бисѣнь бысть 40 кратъ, развѣ единою; и садъ стои дирекъ каменни, за кои су га били везаи те били. И то е біо градъ голѣмъ, пакъ су га Вренци разметнули, било 390 црквы, а садъ разорено, и помалу пусто, и има ту Турака и краю Грци. И кажу у томъ Ішпромъ острову има 40 хиляда села. и ту бысмо на Богослова, и тогда пойдосмо на велико море и на пренесеніе мощей Святаго Отца Николи, и заутра насъ тѣра една шайітя, и даде Богъ утекосмо, и у полдне галуиъ, и от того и окренусмо се на ину страну. И у петакъ еще дѣли день и ноцъ 11 Маіа, узрѣсмо противну шайітию, и окренусмо на ину страну, и узрѣсмо предѣ нами галуиъ Малтезски, и оцѣпенѣсмо от страха, и возописмо къ Богу вси, и не бѣ помогающаго, бѣху бо превозмогли грѣси наши, и посуше Турци яко градъ, и бысмо се вѣзѣкосмо, и все вазеше Малтези, и сданъ од Малтеза паде мртавъ, и два се ранише, и от наши 4 се ранише, и све съ насъ скидоше и кошулѣ, него теке наге и босе изметнуше на край на иѣсакъ, и однимъ далоніе свои раздрте кошуле и алине, що неваля, и біяху с нами 4 Чивутина, и нихъ разбише и отнесе и у свою землю и нашу лаѣу отнесе. И то быхъ подѣ градомъ, що зову Финиѣія, и дойдосмо голи и боси по тернію и по остроу каменію у Іцю подѣ градъ Финикъ, и ту подѣ градомъ закопасмо се у шверѣ, те тако преноѣисмо, и ту наѣосмо 3 лаѣ нашего друства харіа, и подѣлише намъ що ща, комъ кошулю, комъ гаѣе, комъ капу, комъ мараму: біаше насъ оплѣнѣни харіа 65, а онѣ друге харіа веѣе не смеше ни моремъ, него отидоше сухомъ, Анатоліомъ сухомъ Цариграду, а насъ оплѣнѣни 34 найдосмо канкъ да съ отнесе у Родостъ. И прву ноцъ пойдосмо подѣ градъ Мгръ, и кадъ се разсвану, видисмо галуна на богау предѣ нами, и ту

чекасмо 3 ноци и 2 дни, докле се галунъ уиконн. И еще нѣсто градова и села пройдосмо са 18 дни до Родоста града, и Родостъ есть у ады, и тай градъ есть чуднѣ, градъ и краснѣ, а градъ га Малтези, и премо нѣму есть другій градъ у Анатолии, Малтезски бо прежде, а садъ Турцы у нѣму. И оттоль дойдосмо у Станное, и то есть градъ и варошъ, и воденице много вътрени, и дойдосмо у Саказъ градъ у той ады Саказской, или рече власту, има, кажу. 390 цркви, то с прежде звано Хія. И оттоль дойдосмо подъ Троій градъ велики, и велики се чудисмо телиномъ теличаству, и есть у Анадолиской страны покрай мора. Види се и садъ иудови, нѣгда те нѣгда пусто и раскопато, види се покрай нѣга воденице много, Турцы от нѣга и садъ носе и видаю градове. И дойдосмо на Калиполъ, сій рече, добрый градъ, ту су Турцы наирѣ море прешли, нѣ с шире мало выше за два Дунава, ту су прешли на Србску землю, и ту имаю са обою страну градови и вароши, и поля красна равна съ обою страну. И дойдосмо подъ варошъ Мармару, и то есть у ады, и ту ноцевасмо; и ныше те аде есть мѣсто на мору, кадъ су Латини носили свѣту трапезу изъ Софіе, те с ту пропала изъ лаѣ, и садъ от нѣ муро на мору излази, и кадъ с тихо море, могу люди купити, и види се по мору муро.

И дойдосмо у Цариградъ мѣсеца Іуліа 12 данъ, ту видисмо великій градъ, прегледати се не може, минт ми се, да и на земли такового голѣма не има, и ту видѣхъ велику црковь Софію. И пойдохъ въ неделю съ Григоріемъ заутра къ Патріарху Цариградскому, и бысмо на утрени и на литургіи, и отидосмо на конакъ. И ту видѣхъ кодь Патріарха, найпре поминю Цариградскогъ, пакъ Іерусалимскаго. И пойдосмо изъ Цариграда мѣсца Іюліа 2, и 3 дни идосмо покрай мора на Солунску страну сѣе, и ту видѣхъ 1 мостъ, има многа хода преко нѣга от мора, и тудъ су лѣпа поля; и дойдосмо на 9 конакъ у Филиба, варошъ велики голѣма, и градъ се зна, кудъ с быо, и кажу, да с тай градъ изъ темели зидао Филипъ Драгилонъ, и ту дановасмо: и ту пакъ десетый конакъ у Пазарчикъ, 6 сати хода от Филибе, и ту дановасмо; туд су планине и овце стое много по планины, а зимѣ иду к мору. Оттоль послѣ великогъ пута дойдосмо у Софію, и то есть варошъ голѣма, а градъ не има, нѣ с ни было, у равну полю голѣму, има Христіана много, и ту у

одной церкви Краль Милутинъ Сербскій цѣлокупанъ. И завтра
пройдосмо велике планине, що се зову гора Ежевица, и дойдосмо
на Мораву на мость, и ту се перевозисмо на лафи, и завтра
пройдосмо, що зову Нова Паланка, плоть улепленъ. Турцы зову:
Деве багрданъ, сій рече, Камилъ рѣка, буде злате не могу Камиле
прећи, него се разчеплюю. И потомъ дойдосмо у Батучину,
паланка, плоть улепленъ и ханъ голѣмъ. Конакъ 19 у Асанпашин-
ной паланки, варошъ и плоть улепленъ, и пройдосмо Коларе, и ту
паланка улеплена, и идущіхъ видѣхъ с планине, градъ Смедер-
рево по край Дунава от Бѣлиградске стране, ниже Гроцке. И
конакъ 20 у Гроцкой, и ту варошъ и ханъ, и паланка улеплена, и
Турцы зову Исарникъ. И конакъ 21 у Бѣлиградъ. От Ниша до
Бѣлиграда 44 сата хода, а от Ниша до Ягодине 20 сата хода.

ОБЪЯСНЕНИЕ НЕПОНЯТЫХЪ СЛОВЪ

Ада, островъ.

Авлія, aula, дворъ.

Али, ἀλλά, но.

Алина, халина, одежда, платье.

Апсиа, хапсиа, узникъ; ἀψίς, узы.

Аспре, деньги.

Бакаръ, мѣль.

Барякъ, знамя.

Басамакъ, ступень лѣстницы.

Бацити, бросить, кинуть; добацити, добросить, докинуть.

Башка, особенно, отдѣльное.

Башча, огородъ, садъ.

Бедемъ, беденъ, каменная стѣна.

Безпослено, безъ занятія.

Билюръ, хрусталь.

Богазъ, проливъ.

Брава, замокъ.

Брдо, гора.

Брегъ, холмъ, берегъ; обрежакъ, холмикъ, возвышенность.

Брой, счетъ; бронти, считать; набронти, пасчитать.

Була, женщина, жена Турка.

Бунаръ, источникъ, колодезь.

Буна, возмущеніе; бунити, возмущать; побунити, возмутить.

Буниште, мѣсто для сора.

Бѣда субота, сыропустная суббота.

Вадити, брать откуда; извадити, вынимать.

Ванъ, вонъ, виѣ, извиѣ.

- Варошъ, городъ.
 Веѣе, веѣть, выше, больше; еще; уже; и; но.
 Веѣи, большій.
 Велимъ, велю, велишь, веле, вели, говорю, и т. д.
 Верста, рядъ; ровня.
 Вилаетъ, область, страна, земл.
 Витао, колесо, rhombus.
 Воденица, водяная мельница.
 Врло, очень.
 Вренци, Франки.
 Газити, бродить въ подѣ; прегазити, перебрести.
 Галіа, галунъ, галера.
 Гаѣе, штаны.
 Гвожђе, желѣзо.
 Година, годъ.
 Големъ, большой, огромный.
 Гоміа, греміа, куча, множество, толпа; могила.
 Градъ, крѣпость, твердыня, замокъ.
 Грана, вѣтъ.
 Грета, перекладина; бревно; брусъ.
 Гробае, кладбище.
 Гроздъ, виноградная вѣтъ.
 Гуштеръ, ящерица.
 Данаеъ, днесъ, сегодня, теперь, нынѣ.
 Дебло, стволъ, стебель; пень, кряжъ; корень.
 Джаміа, мечеть, Турецкій храмъ.
 Дигнути, двинути; поднять.
 Дирекъ, бревно, брусъ.
 Довуѣи, привлечь, притянуть; привозить, довести.
 Докъ, дока, пока.
 Дубокъ, глубоокъ; дубина, глубина.
 Дугъ, долгій, длинный; дужина, дулина, должина, длина.
 Дуѣанъ, торговая лавка.
 Духаръ, каменная стѣна.
 Дяконія, угощеніе; лакомство.
 Ёвтино, дешево.
 Жито, хлѣбъ вообще; пшевица (въ Воеводинѣ); просо (въ Корватіи).

- Жижакъ, пощникъ, сѣтильникъ.
 Жуть, желтый.
 Задушнице, поминовеніе умершихъ въ Рождественскій масленицъ,
 рѣже въ Троицкій; собственно же задушнице въ масленицъ
 воскресенье, почему и называется задушная неделя.
 Залогай, кусокъ, ломоть хлѣба.
 Замакнутисе, погрузитисе, потонуть.
 Замркнути, быть застигнуто мракомъ, вечеромъ, ночью, онечевать.
 Запрега, передникъ; ноша; большая тяжесть.
 Засуѣи, засыпать, завалить.
 Заизити, запрудить; удовольствовать.
 Згодитисе, случитисе; згода, случай.
 Зейтинъ, деревянное масло.
 Зидъ, стѣна; зидати, создавать, строить; заидати, замуровать.
 Иверъ, стружки.
 Ископати, выдолбить, вырѣзати.
 Истогодъ, что ни есть.
 Кадія, судья.
 Кава(фа), кофе; кав(ф)ана, кофейня.
 Каикъ, лодка.
 Калуферъ, чернецъ.
 Калушъ, форма, модель, образецъ.
 Калчине, чулки, онучи.
 Кано, какъ.
 Капа, шапка.
 Касапница, мясная лавка; касапъ, мясникъ.
 Катъ, ярусъ, этажъ.
 Кираджія, сонаемщикъ, соквартирантъ.
 Киша, дождь.
 Клашня, чулокъ.
 Клисуря, горный проходъ, тѣснина.
 Конакъ, дневка; день пути; домъ; дворъ.
 Коракъ, шагъ; корачити, шагать.
 Корияча, черепаха.
 Котарница, кошница.
 Кошуля, рубашка, сорочка.
 Кренути, вертѣть, воротить, поворотить; окренути, поворотить.
 Кречъ, известь.

- Кубе, куполь.
 Кула, башня.
 Купите, собирать.
 Курсанъ, морской разбойникъ, озорной.
 Кутя, хижина, изба, домъ, куща.
 Куцати, бить, ударять.
 Лубеница, арбузь.
 Лѣбарница, хлѣбня.
 Магарацъ, осель.
 Маекъ, маленекъ; помаекъ, маленькій.
 Майка, мать.
 Малъ, долбня, баба.
 Мангура, деньги.
 Манути, махнуть; двигаться; отказаться.
 Марамъ, платокъ.
 Марва, скотъ.
 Медя, межа; кустъ, кущина; ограда.
 Мейданъ, площадь; поединокъ.
 Мермеръ, мраморъ.
 Метанисати, повергаться на земь съ сокрушеніемъ; метанію.
 Метаніе, поверженіе на землю, низкій поклонъ.
 Моуна, мохуна, махуна, стругъ; шелуха.
 Мрва, крошка.
 Наизмакъ, наконецъ, на концу.
 Напоредо, одинъ возлѣ другаго, рядомъ, вподрядъ.
 Натрагъ, натрашки, назадъ, пятакъ.
 Неволя, нужда, необходимость; неволянь, принужденный, неприятный.
 Неваля, ничего не стоить.
 Него, но.
 Недомакъ, не доходя.
 Неранѣа, померанецъ (дерево и плодъ).
 Нико, никто.
 Новци, деньги.
 Ной, струсь, строфокамилъ.
 Обала, берегъ.
 Обаль, обла, обло, круглый.
 Оборити, низвергнуть, повалить; выстрѣлить.

Обуѣи, одѣть.
Одакле, оттуда.
Озго, сверху.
Оздо, снизу.
Ока, шра.
Опело, оцѣваніе, отпѣваніе.
Отокъ, островъ; отокъ, оухоу.
Отска, рукавъ рубки.
Пакъ, па, и.
Паланка, городокъ, мѣстечко.
Памукъ, хлопчатая бумага.
Папуча, пантофель, туфля.
Пара, деньги.
Парусія, вкладъ для поминовенія.
Патось, пѣтосъ, полъ.
Пегастъ, крапчатый.
Пелень, поlying.
Пексимоть, сухарь.
Пенджеръ, окно.
Питровъ, ἐπίτροπος, надзиратель, настоятель, смотритель.
Пиргъ, πύργος, башня.
Плаветанъ, голубой.
Планина, гора, лѣсомъ покрытая.
Плотъ, плетень, тынь, частоколъ, ограда.
Плоча, листъ, плита, доска.
Полакъ, половина; наполовину.
Помилиати, показываться, являться.
Помилиати, ползати, пресмыкаться.
Посриутисе, поскользнуться, оступиться.
Посуѣи, уѣзати, посѣзати.
Порта, porta, ворота, врата, двери.
Пратити, проводить, допроводить, сопровождать.
Пребисажитисе, перевѣситься какъ котомка, сумка.
Пре, преѣ, прежде; первѣ.
Преко, поперекъ, черезъ.
Премо, прямо.
Пренадатисе, испугаться.
Преисрата, отдѣленіе для жещицъ въ церкви.

Прича, притча, разсказъ; аиво.	прича, притча, разсказъ
Прозоръ, окно.	прозоръ, окно
Проседаъ, сѣдовать.	проседаъ, сѣдовать
Проспати, пролить; просыпать.	проспати, пролить; просыпать
Просуѣи, пролить.	просуѣи, пролить
Проха, просо.	проха, просо
Пукати, треснуть; пукотина, трещина.	пукати, треснуть; пукотина, трещина
Путиръ, чаша.	путиръ, чаша
Пунъ, полный.	пунъ, полный
Путь, разъ.	путь, разъ
Пушка, ружье.	пушка, ружье
Ракіа, водка.	ракіа, водка
Ружица, роза.	ружица, роза
Руна, яма, дыра, трещина.	руна, яма, дыра, трещина
Сатъ, сахатъ, часъ.	сатъ, сахатъ, часъ
Савъ, сва, све, весь, вся, все.	савъ, сва, све, весь, вся, все
Садъ, сада, сале, нынѣ, теперь.	садъ, сада, сале, нынѣ, теперь
Свакъ, велкъ.	свакъ, велкъ
Сванути, разсвѣтать; осванути, тоже; свануѣ, разсвѣтъ.	сванути, разсвѣтать; осванути, тоже; свануѣ, разсвѣтъ
Свудъ, свуда, всюду.	свудъ, свуда, всюду
Сирома, сиромала, бѣднякъ.	сирома, сиромала, бѣднякъ
Сирчика, сокъ.	сирчика, сокъ
Ситанъ, мелкій.	ситанъ, мелкій
Сиѣи, сойти.	сиѣи, сойти
Скела, перевозъ, переѣздъ.	скела, перевозъ, переѣздъ
Сквасити, промочить.	сквасити, промочить
Сиречіе, можжевельникъ.	сиречіе, можжевельникъ
Сокакъ, улица.	сокакъ, улица
Сомунъ, сайка, булка.	сомунъ, сайка, булка
Страна, сторона, страна; часть; гора.	страна, сторона, страна; часть; гора
Стрека, полоса; пруть.	стрека, полоса; пруть
Стѣна, скала.	стѣна, скала
Съяхати, сойти съ лошади.	съяхати, сойти съ лошади
Теке, текъ, именно; только; едва.	теке, текъ, именно; только; едва
Темель, основаніе.	темель, основаніе
Темно, иконостасъ.	темно, иконостасъ
Тенсіа, мѣдный тазъ.	тенсіа, мѣдный тазъ
Терати, гнать; дотерати, догнать; протерати, прогнать.	терати, гнать; дотерати, догнать; протерати, прогнать

Немеръ, сводъ.

Жижекъ, родъ починика, свѣчника.

Товарити, навьючивать, нагружать.

Трчати, бѣжать, снѣшить.

Трудна, беременна.

Труло, куполъ.

Тулба, накрывка, покрывка; сѣнь.

Турати, гнать; бросать, кидать, метать.

Тучъ, бронза, колокольная мѣдь.

Ю, ѣсшъ, ѣе, хочу, и т. д. при неокончателномъ означаетъ будущее время: ѣереѣи, реѣиѣе, скажетъ.

Юмрюкѣя, таможенный чиновникъ.

Юнрѣя, мостъ.

Угасить, темноватый.

Уже, веревка.

Узъ, возъ: вверхъ; возлѣ, подлѣ; между, въ продолженіе.

Улазити, входить; излазитъ, выходить.

Умукнути, замолчать.

Уочи, наканунѣ, свечера.

Уплашитисе, испугаться.

Ускраекъ, кусочекъ.

Учредити, угощать, принимать.

Ханъ, постоянный, вѣзжій домъ, корчма.

Харачъ, дань, подать; харчъ.

Хитати, хватать; снѣшнить.

Хоѣа, Турецкій священникъ.

Цѣви, голени.

Цѣлокупанъ, нетронуть, невредимъ.

Чакшире, штаны, портки.

Чардакъ, сторожа, сторожка, вышка.

Чаршія, торговая площадь, базаръ.

Частити, честь дѣлать, честить, угощать; частъ, честь; частный, честный.

Чатити, читать.

Чекати, ждать, ожидать.

Чесма, колодезь, источникъ.

Честъ, часть.

Честъ, частый.

Чин(ф)угъ, Еврей.

Чиракъ, подсвѣчникъ.

Чувати, охранять, беречь.

Чутура, деревянный сосудъ для вина въ дорогѣ.

Шайка, Малоросс. чайка, лодка, судно.

Шайтія, см. шайка.

Шака, ладонь; горсть.

Шаренъ, пестрый.

Ше(в)дерванъ, водометъ, фонтанъ, бьющій ключъ.

Шеѣръ, сахаръ.

Шилакъ, деревянная игла.

Штака, посохъ, палка, костыль.

Штета, вредъ, убытокъ.

Штогодъ, что либо.

Ъло, пища.

Якъ, крѣпкій, сильный, здоровый.

ПРИПОВЕДАЧКА ПАНОРАМА ВЕЉКА ПЕТРОВИЋА

Др Бошко Новаковић

Судбинска кривуља живота Вељка Петровића оцртана је једном појавом која је преко границе уобичајености: стваралачком делатношћу до самога гашења живота. Била је то судбина коју човек само може пожелети. Он је пустио перо из руке кад је легао у болесничку постељу, која ће бити и самртничка. Тако је, готово у потпуности, сједињавао оно што је телесно трајање са оним што је духовна свежина све дотле докле се могло говорити о животном присуству чисте људске свести и творачких моћи.

Та појава се — при сагледању обимног приповедачког дела — одмах наметне снагом своје изузетности и мером свога деловања. Није у питању временска дужина живота већ активна, плодоносна дужина. Тиме она постаје једна особита димензија обухватања неколиких различитих раздобља историјског хода српске књижевности. Почеци јој се подударају са почецима века: у *Сабраним њириковима* под причицом *Мали Хуан* стоји да је написана 1900. године; уз њу је и пишчево саопштење да је она „једини преостали прозни састав од мојих првенаца“, читаних на седници „тајног књижевног удружења Срба, ђака виших разреда мађарске државне гимназије у Сомбору“. Завршетак је на крају седме деценије века. А између њих? Између почетка у Београду као главном граду Србије, мале земље у грчевима тражења свога властитог националног бића и властитога смера културе, и завршетка у Београду као средишту Југославије, још увек мале земље, али „мале земље међу световима“, стоје три временска раздобља историјски јасно и чврсто обележена. Два светска рата су њихове споне и њихови мостови за прелаз у нове облике живота државе и друштва. Та три раздобља и та два светска рата укључују се крупним планом у приповедачево дело; по природи односа укључена је и његова личност у њих, јер се време одблескује у делу онолико колико је човек урођен у време.

Ту одмах настаје не само занимљиво него и сложено питање књижевно-теоријског карактера: коме то раздобљу припада књижевно дело Вељка Петровића? Може ли се оно тако „ситуирати“ у једно наше историјско раздобље да се у њему види и да је у њему смештено као у огледалу које му хвата целокупност физиомије, или, ако то није могуће, онда бар пресудно значајне црте и ознаке којима се најубедљивије карактерише? Очеvidно, то није лако постићи већ из основног разлога што свако смештање неизбежно представља умањивање целокупног збира, па и умањивање целокупности стваралачке динамике, не толико за количински део књижевних текстова,

него за оне односе, за ону атмосферу, за онај дух времена у коме је писац и сам бивао друкчији. Одиста је тешко мерити неком временском деоницом учешће писца у живим књижевним токовима, кад се оно прелива преко те деонице у друге, кад траје колико и цео један људски век, кад своју целину ствара органским спајањем више раздобља са израженим особеностима. Преко шест деценија Вељко Петровић је напрегнуто, узбуђено, саживљено пратио судбинску кривуљу живота родне земље. За цело то време исписивао је вијугаво судбинско кретање једне бројем уистину велике и упечатљиве поворке људских ликова. Тако је од својих приповедака правио једну неоспорно богату панораму савременог живота у врло различитим облицима.

Чин оданости

Прилазак приповедачевом делу не може мимоићи један чин оданости. По једној духовној доследности Вељко Петровић је у наративној прози искључиво приповедач, одолевајући властитим искушењима и туђим сугестијама да се огледа и као романијер. Велика критика је веровала већ у почетним годинама његове приповедачке делатности да „није никакво пророчанство тврдити да ћемо од њега имати добар роман“ (Јован Скерлић); изгледало је тако да то није никакво пророчанство, јер је све упућивало на природан пут да од врсног приповедача постане врснији романописац, или бар да остане толико врстан колико је то као приповедач, а нити се испунило пророчанство, нити су се обистинила очекивања. Прећутно и пресудно Вељко Петровић се слагао са Јованом Скерлићем у оцени неједнаког значаја романа и приповетке. Ако је Скерлић позивао Петровића на освајачки поход у нове, романијерске просторе, он је то чинио са пуним уверењем да писац може бити такав освајач; међутим, његови интимни мотиви полазили су од жеље да се роман, у томе времену још недовољно развијен, појача и подигне до степена којим ће се изједначити са приповетком. Одиста, у првој деценији овога века приповетка је била најзначајнији род српске књижевности и роман је још увек засењен њеним сјајем и значајем. На самом завршетку прве деценије *Нечистића крв* Борисава Станковића одједном је крупан датум српског романа: с једне стране моћна синтеза пишчевих приповедачких особина; а са друге висок домет и значајно проширивање уметничких могућности целог рода. Је ли већ то мењало односе међу приповетком и романом? Нешто се, одиста, већ тада догодило и, органским следом и развојем, настављало да се догађа. Ако Милутин Ускоковић и Вељко Милићевић нису отишли даље од упечатљивих почетака, роман је у свакој потоњој деценији добивао све више у значају захваљујући све бројнијим и моћнијим представницима.

У седмој деценији овога века Вељко Петровић је био сведок обрнуте ситуације, сведок апсолутног тријумфа романа, тријумфа толико апсолутног да је водио (и води) чак ка негацији властитога рода. Међутим, међу писцима који су својим делом омогућили раст српског романа и који означавају његове видне степенике продора ка врху нашега прозног израза, Вељка Петровића није било. У целом томе времену, историјски судбоносно преломно, и у тој ситуацији смењивања књижевних родова и настајања нове духовне

климе, истицала се појава трајне, упорне и проверене верности онеме књижевном жанру са којим се и почело. Вељко Петровић је остао један од ретких наших писаца који никад, ниједним текстом, није оставио приповетку, дужу или краћу, „кратку“, новелу, новелету, развијен исечак живота или скицу његових појава. Та верност приповеци није била чин протеста било у којем виду; била је чин стваралачке духовне доследности. Бранко Лазаревић је у своме огледу *Предрајна и Њорайна ѝричања* узео Вељка Петровића као „пример предратног причања, појављеног после рата“ и наглашавао да је он „у традицијама све приповетке“, подразумевајући под традицијом „све што је у њој добро, право, лепо и истинито“. То је била и врста високог признања: заједно са новим, модерним писцима Вељко Петровић је настављао, могао да наставља даљи живот српске приповетке.

Чинио је то са неизмењеном љубављу: приповетку је сматрао „камерном музиком језичке уметности“, инспиришући се баш механиком брисања и скраћивања. Та механика, према начелу: на што ужем простору произвести извор што веће снаге и у физици и у уметности (*rassourcissement*), води закључку да је „приповетка поступак високог уметничког ранга“. За њега је било не само дубоко интимно задовољство већ и извесно сазнање оправданости и непромашености властитога уметничког пута кед је могао да упозори да је „баш у тој врсти“, баш у приповеци, „југословенско књижевно стваралаштво успело да се, чак и у просеку, изравна с врхунским примерима светске књижевности“. Ако је као лиричар волео да удише лирски ваздух цветних вртова Милтона, Гетеа, Његоша и других великих изворника, као приповедач је, не мање привржено и не са мање постојаног жара у Додеу, Мопасану, Чехову, Горком, Неруди, Росегеру, Киплингу, Мому, Пиранделу, Миксату, обасјано гледао те писце који су „међу најбриљантнијим талентима прошлог раздобља“, а баш „своју највишу меру дали су у новелети . . .“ Само . . .

Само, то што је за Вељка Петровића интимно оправдање, није још и прихватљив аргуменат против заслужености доминације романа у данашњици. При томе се ипак дешавао и један изузетан процес у развоју схватања, могло би се рећи у поезици његовој, који много шта објашњава. Пратећи судбине наших људи, постајући постепено својеврстан, узбуђен и страстан хроничар нарави и појава, времена и догађаја, он је све више долазио до уверења да је све то што он тематски обухвата посебним приповедачким целинама ипак само низ фрагмената једног широког, моћно разгранатог, јединственог романа о једном свету у сложености и замршености његових животних манифестација. На тај начин приповедач постаје романсијер, чак и онда када формом не усваја романсијерску технику. Питање је, очевидно, широке синтезе која, као неким мозаичким поступком, слаже каменчиће приповедака у шаролику и садржајну фреску времена. У чему су, онда, њена простирања? Она су свакако циклусна, са вишеструким повезивањима и укрштањима, са мноштвом ликова и мноштвом мотива. То је, у ствари, једна иста епска форма која обиље епизода скупља у фабуларно нејединство, али у јединство истог карактера причања, истог темперамента и менталитета сагледања, истог духовног изворишта.

Већ у своме есеју из 1913, *Вељко Пејровић као ѝриповедач*, у коме један значајан писац из Војводине тако рано, „на прагу“ приповедачке каријере

проглашава другог „гросмајстером живота“, Исидора Секулић утврђује да је Петровићев „укус проналазача живота“ и крив и заслужан што су „толики рашчерупани и разнесени романи у његовим приповеткама“. Мисао добива значај баш због тренутка у коме је речена. Наша садашња запажања и судови заснивају се на замашном броју од преко две стотине приповедака. Међутим, запажање Исидоре Секулић је настало у времену када писац ствара тек прве десетине својих приповедака, па се ипак посведочава та особина која ће доцније добивати још убедљивије потврде. Тиме се, вероватно, иде у саму суштину природе причања Вељка Петровића.

Има примера када он, вероватно намерно, збија романијерску грађу у оквиру кратке приповетке. Тако је његова кратка проза *Нејошзнайи „сћа-ри“*, хитна слика вешала на Теразијама у првим данима окупације, само скица за потресну драму; тако је *Вештица* само збијена, у трку испричана историја једне породице, која са друкчијим поступком може постати и прави роман и права драма. Међутим, друга страна тога односа је и друкчији карактер приповетке: у неким приповеткама није сад само притисак животне материје која својим садржајним богатством једва стаје у уске оквире већ оне и својим опсегом, дакле и формом, примају крупна људска кретања и велике људске драме. Приповетка *Разговору никад краја* у том смислу је врло карактеристична, па и врло занимљива.

Пре свега, она је простором крупнија целина: писац ту не ограничава своју аналитичност, већ је усмерава погодним темпом. Потом, композиција је ту, на узак простор једне грађанске куће и у њој још ужи простор двеју соба, довела две људске скупине, једну младу, другу стару, а довела их у времену у коме се суочавају сурове опречности врлине и порока, довела их у мучнину ратних искушења. Ту се сад, у наелектрисаној атмосфери полицијског и војничког окупаторског прогона, пале искре драмских обрта и катастрофа са уништењем људских живота, са јунаштвом старих и младих, са генерацијским споразумима и неспоразумима. Приповетка као да иде на два, па и на више колосека. Ту је, најпре, једна породица, муж и жена, и њихов син; овај трећи члан породице, син, занимљив је не толико својом изузетношћу колико личном храброшћу. Ј р, он је болесник, везан за постељу болешћу ноге. И ту би се могла очекивати она ситуација која је природна у свету болесних: мрзовоља, проклињање, горчина, па и мржња. Али млади Десимир је супротност: „... убрзо по томе што га је болест жива закопала за лежај као слепога миша за довратак, Десимир се почео ближити животу, бавити се његовим „тајнама“ које постају закони чим их докучиш и утврдиш“. Он је, утврђује писац, на своме примеру увидео да „постоје границе у току живота“; раније, пре болести, чинило му се да је све вештачко, да је све произвољна мера, да је све наметнута претпоставка, али га је управо болест учинила друкчијим, осветлила му стазе живота, отворила му праве видике. Живот пре и после болести као да су животи двојице људи, до којих је баш овај други, болеснички, испуњен дивном људском енергијом, племенитошћу пожртвовања: Десимир је илегалца у окупираном Београду, није, дакле, предан судбини беспомоћности болесника него јој се опире борбом човека за вредност и достојанство људског живота.

Уз ту ситуацију, довољну за једну приповетку по мотиву и динамици, иде друга. Код оца се скупљају стари другови, професори, лекари, научници,

естете, на свој редован недељни састанак. Њихово мало друштво је велика тема засебне приповетке, или баш засебног романа. Јер, ту је толико изражитих индивидуалности колико је присутних. Не знам да ли ће будући читалац препознавати прототипове ових ликова — што се буде више одмицало од живих сведочења, то ће бити све теже —, али данашњем је лако видети како то друштво сачињавају неке наше врхунске умне и духовне величине, као што је математичар Михаило Петровић — легендарни Мика Алас, као што је географ Јован Цвијић, естетичар и књижевни критичар Богдан Поповић, песник Јован Дучић, етнограф Тихомир Р. Ђорђевић, есејиста и политичар Јаша М. Продановић. Тешко се отети утиску да их је Вељко Петровић скупио по примеру народног песника који здружи јунаке различитих векова и различитих крајева. Као на неком „јуначком збору“ и овде је слава и величина једнога времена. За онога ко зна (а ко не зна!) шта су ове личности представљале и значиле у нашој историји и култури, биће изванредно јасна чињеница о садржајности и о неуобичајености овога мотива. Дабогме, изненађења нас чекају: тон није празничан, није ни елегичан, него је ироничан. Писац је обилно празнио лук својих ироничних стрела: естетски проблеми Богдана Поповића изгледају и делују тако апстрактно, тако удаљени од живота у овој атмосфери судара двају неизмирљиво супротстављених светова. Писац није одолео искушењу да се нашали на рачун оне распрострањене тврдње о књижевној и научној непродуктивности Богдана Поповића. Приповедач овде пушта једног поштоваоца Богдана Поповића да развије парадоксалну теорију:

„У нашој средини у којој се људи истог занимања, па и разних занимања, тако слабо подносе и никако не поштују, утешно је било слушати како он тврди сасвим озбиљно: Благојева (Богданова — Б. Н.) је величина у томе што скоро ништа не пише, што су му објављени списи далеко незнатнији део стварања, а главно његово дело је културно уздизање нашег друштва“.

Ако је потка анегдотична, много шта је ту претерано, а и неправедно. Потресно сведочанство Бранка Лазаревића о оној хеленској мирноћи са којом Богдан Поповић, сам, у нељудским боловима и мукама, на постељи једне огољене болнице, дочекује смрт певушећи мелодије из Бетовнових симфонија, готово да сасвим поништава суд о интелектуалној јаловости човека који заслужује поштовање не само радним животом већ и храбром смрћу.

Шта је, заправо, требало да буде та проза, или — шта је писац њом желео да оствари? Споменик људској храбрости младих? Извесно. А старима? Очеvidно, писац их је познавао сасвим интимно, из велике близине, па је то била стварна шанса да њих, да ту генерацију на заласку, осветли дубљом и широм анализом. Иронично сенчење било је недовољно за убедљивију пластику слике. Тиме је испуштена одиста повољна прилика за сведочење које би ту било потпуно веродостојно, по непосредности односа готово научно осветљење водећих интелектуалних личности једне епохе, једно хватање историје у њеним значајним носиоцима. Ипак, писац није ишао ка таквом циљу. Привлачило га је првенствено додиривања и спајање двеју генерација кад се потврђују оним што је различито у психологији и менталитету, а нађу заједничку људску суштину којом се бришу не само временске границе већ

и све ознаке различитог васпитања, различитог класног припадања, различитих навика и природа, па остаје, делује и види се само чиста морална основа. У приповеци стари Алимпије Омољак, пензионисани дипломата, повезује те две генерације у исти однос помоћне људске солидарности: он је тако прибрано и вољно, са толико неког безазленог а у опасном тренутку тако дирљивог шарма помогао младој илегалки Луцији. То што ће њу окупатори за који час убити, само је горка порука и горка истина да је слабашии пензионер био на правој страни, да је засветлео пламсајем истинске храбрости. *Разговору никад краја* — рекао је писац у наслову, а разговор се овде, уистину, није завршио: као да га, неким неочекиваним, супротним дејством, смрт баш отвара, баш усмерава одлучније и опредељеније. Порука је ненаметљива, као да извире из дубина, са дна људског бића, кад се оно отвара као цвет, обасјан изнутра због додира са тајнама судбине.

Таленти

Приповетком *Молох* Петровић је оцртао фаталитет једне друштвене појаве у датом времену. Тема је, уистину, врло крупна својим уоквиривањем суровог антагонизма између земље и човека, земље као упоришног друштвеног појма и човека као носиоца значајног талента. Корене антагонизма писац види у неком загонетном, недокућљивом деловању чудне природне силе, неумитне и стравичне, због које се не може „израсти изнад ниских кровова“. Силу састављају и себична љ бав и љута љубомора, тврда нетрпељивост и својствена приврженост. Земља се ту поистовећује са живим бићем као сплетом инстинката и вољних енергија, бићем које брани свој историјски смер и чува свој отпорни дух. То још, по писцу, није степен усклађеног деловања елемената. Целу тадашњу ситуацију Војводине — прича је писана пре првог светског рада, 1913. — Вељко Петровић је видео у структури бајке: „И јесте прича о мојој земљи бајка, јер њен је садашњи живот још трајање преисторијске бајке“. Међутим, оно што је пресудно за тај облик преисторијског стања, у коме се гложе и рву елементи, свакако је већ видна извесност будућег удела у историји. Ако је то још увек хаос, он је ипак „хаос у коме се само назире контура извеснога големака“. Пишчева теза је била да томе „големаку“ путеви још нису отворени:

„Моја земља не трпи генијалност, јер геније је свачији, и јер је она праведна мати, — ту је њена чаробна моћ, — она воли своју децу подједнако, и неће ницији глас да крикне више осталих. Моја земља живи својим животом и не хаје за цели остали свет, она има своју историју и своје смерове, којима она све покорава, изравнава и ломи. На тајни жртвеник приноси она дневно срца и мозгове своје најбоље дце.

— — — — —
Жалосна и дивна, крволочна и неодољива као Молох, прождире она своје најбоље због неког недокућног нагона. Због неког чудног и својственог човекољубља, које је дубље још и од Достојевсковог, јер она, ваљда, једе своју најдаровитију децу да би била једном, кроз векове, толико сита и силна, да би богато могла вратити свој дуг, и родити изнуреном и залуталом човечанству нове геније и апостоле“.

Тако се оно што је у клици мотива могло деловати као теза претвара у програм, у далекосежно виђење историјског пута. Но, уметничко објек-

тивисање тога програма у једном примеру, тј. у једном упечатљиво убедљивом случају, показује раскорак између фаталистичке основе и друштвене појаве. Ово друго, овај социолошки феномен, стварнији је облик и као нарација и као мотивација. Основа залази у доста мутне воде предестинације, а уопштавања се држе само понеком компонентом. Тој основи, односно тој тези се могу поставити питања која ће лако уздрмати њену чврстину. Пре свега: кад писац каже „моја земља“, шта то прецизно значи? Зар већ ту не делује недовољна одређеност појма? Моја земља — то је Војводина, али у склопу друге, туђинске, ненаклоњене државе, па је већ у томе недостатак историјске одреднице. Супротно, тема и прича у *Молоху* истакли су једно од најсудбоносних питања и један од најсложенијих проблема у односу дар — провинција, представљајући тријумф провинције, што овде значи мале, уске средине, са скученим видцима, и егоистичним схватањима, као појаву која је тада, у времену, неумитна, а која је, ипак, и историјски условљена.

Милош Ока (контаминација настала узимањем карактеристичних гласовних скупина из имена двојице значајних српских научника: др МИЛУтин Миланковић и др Славко Б — ОК — ш — А — н), главна личност приповетке, млад, амбициозан, натпросечно даровит инжењер — проналазач, потражио је велики свет да би нашао све услове и погодности за размах свога природног талента. Немачка, са развијеном индустријом и неограниченим материјалним могућностима, пружиће његовом таленту оно што му малена постојбина не може дати ни онда када би то желела. За Оку то није само сусрет са Европом, но тријумфалан улазак у њу кроз велике капије успеха: *Окини армирани бейони*, резултат неистрошене смелости и разигране инвентивности, сведочанство су изворне свежине и дубине потенцијалних снага сакупљених у духовном арсеналу младог човека. Он је тек на почетку своје животне стазе, тек му предстоје — читалац то предвиђа заједно са писцем — орловски летови, тек се дохватио правог упоришта за нестрпљиве даље одскоке. Чека и њега пут којим су ишли, славодобитно и у светском ореолу, Тесла, Пупин и Паја Радосављевић. А онда . . .

Онда, али то је деловање тезе пишчеве о окрутности Молоха, онда се јавља већ помало заборављен глас роднога краја, роднога дома, родитељски и братски позив да се врати кући. Сплићу се и преплићу љубавне чини и страсти, тријумфи и порази, сударају се емотивни трепети и интелектуалне амбиције у Оки и око њега, копрца се он у мрежи коју му нико није набацио, али која га све неумитније стеже и обавија. Где је излаз?

Све то што је љубав у далеком свету, у Берлину, са плавом Германком у којој има „нечег од херојских Вагнерових жена“, и после, код куће, према несрећници Мири, та два искушења и два животна круга у које се није могао сместити, намеће се, више или мање, као пишчева конструкција. Као да је писац желео да до краја одржи неку логичну симетрију: уз успех проналазача иде и успех у љубави; уз пораз научних амбиција иде и пораз интимних чежњи. То је, дабогме, имагинативан сплет, али прича и тема, теза и судбина, хрле своје финалу: Сомбор је победио Берлин, у свему, коначно. Равница ће даровати Милоша Оку својим чарима: „Све је отворено, јасно, поштено. Нема привидности ни обмањивања“. Он ће равници даровати своје енергије: створиће нов план града, конструисаће клупе у парке, а врхунац ће бити конструкција микроакумулатора „који даје електрику не само за

звончад но и за целокупно осветљење и грејање“. Ипак има и једна морална накнада: Ока своју жртву не осећа као властити пораз; чини му се да он само враћа дуг части. Можда ће, засветлуцао је нагавештај, његов син остварити оно што њему није било суђено, јер мрзи „уски, притешњени живот“. У њему је очев таленат, неће се, ваљда поновити и очева судбина.

Пројекција те теме у данашњици није више могућа. Она је могла да се јавља и да притискује само у прошлости када су наши скучени паланачки видици били као невидљиве логорске жице због којих је великим даровима наших људи био потребан европски и светски простор за пун размах и целовито остварење. Данашњица, ово време бетона и челика, асфалта и нафте, време циновских мостова, витких вијадуката, моћних хидроцентрала, хитрих магистрала, стамбених блокова који хрле висинама и свих облика и појава убрзаног ритма живота, даје шансу свакоме дару. Војводина пре првог светског рата и Милош Ока у њој као прототип стваралачког духа пораженог (и пониженог) општом затвореношћу и ограниченошћу — то је историјска условљеност национално-политичке, друштвене, економске и културне ситуације, са неминовношћу развоја који јој мења облике и структуру.

Према томе техничком таленту стоје и други, врло различити, у друкчијим облицима и друкчијим односима, носиоци карактеролошких ознака и етничких обележја, али и индивидуалисане социјалне појаве, са посебностима и оригиналностима које их издвајају и истичу у шароликој поворци животнога карневала. Један такав таленат је Перка Паткуша. Она је главна личност приповетке са доста неуобичајеним насловом — *Перка Пајкуша или мосје де Риу, наш будући нејфријашељ* —, сведеним на драматичну поенту двоструког пораза. Ако је Милош Ока таленат освајача на ширем, општијем плану, борца на фронту европске несмиљене дисциплине, Перка Паткуша је таленат на ужем плану, личном, појединачном, и она освајач. Та Перка, висока, крупна девојка са Салајке, драстична лепота и драстична елементарност, постаће неочекивана и неслућена судбина једног Француза старе племићке лозе, „врло католичког племића“, образованог и префињеног. Случајан сусрет виконта од Риукура и Ермонвила са Персидом Јовин у другој пројекцији је сусрет средишта Париза са периферијом Новог Сада.

Приповетка је занимљива са једне стране. Ретко где је Вељко Петровић толико раздраган надмоћношћу панонске сировине над страном културном зрелошћу. То што је Перка за Гастона une montagne des passions, планина из које кључа „хиљаду извора страсти“, само једна од компонената сложености и несвакидашњег љубавног односа, за писца је првенствено победа „разбалаћеног“ живота над срећеним, укалупљеним, што значи и победа силне природе над механичношћу цивилизације. „Нема нашег живота нигди на свету“ — то је девиза и страшно уверење Перкино, али и пишчево, ма и са осмехом, ма и са тихом оградом. Париз је за Перку (а зар би и могао бити друкчији!) „кућерине, кућерине, лепо и красно, лутке, само лутке, а људи к’о машине, к’о овај мој „мари““. Смех Перкин, смех Салајке, као да је заглушио целу љубавну повест, као да је наткрилио и прекрилио све односе и страсти, све заносе и поразе, па врхуни победнички, у сјају и блистању, моћан као сама природа.

Тема је географски смештена у Нови Сад, додирује овлашно, узгред, и Париз, али праве атмосфере средине нема ни у једном случају. Битна је

инкарнација духа средине, један лик који је њен органски израз и израштај, једна сведеност многих чари и слабости, једна синтеза супротности. Желећи да фиксира типолошку суштину појаве, писац је њу артистичким процесом свео на Гастоново, тј. странчево непознавање, али јој је дао и своја зналачка објашњења:

„Он није познавао тај нарочити тип наших паланачких девојака које расту на периферијама богатих градова, у сиротињи пропалих сељака што долазе у варош да се прехране надницом и ситним пиљарењем. Њима се, на доглед грађанске раскоши, огади сиротиња па или појуре у школе или на занате или у авантуре. Те девојке су решене сваке стеге, не улазе у грађанско друштво, из свога су искочиле, зато живе једном нарочитом, примамљивом слободом, у којој неке дотерују далеко, али махом у туђим срединама, а неке пропадају; тек један мали део прелази нормално на један виши ступањ, и обнавља буржоазију војвођанских градова која се брзо троши“.

И Перкине сестре су отишле у свет, па су у Бечу и Берлину „тражени манекени“ и скупочене „пријатељице“; освојиле су, по свом интимном схватању, вишу, баш и високу лествицу друштвеног успеха. Перка је застала и заостала: „Салајка ју је стално вукла натраг“. Је ли то „натраг“ једнозначан прилог у пишчевој мисли? Натраг — у место, или натраг — у низину, на периферију, или једно и друго и треће нешто — повратак навикама и односима, слободама и елементима? Повратак је увек једнак поразу, али и он има исцелитељну снагу.

Трећи таленат, трећа врста талента у тој својеврсној приповедачкој типологији, јесте војвођански сељак Живко Сечујски, тежак-човек који „мора и умрети гди му је земља“. Он је *с дејством у шорби* — то је и наслов приповетке — прешао, препешачио, „по привременим суровим лежиштима“ и пренатрпаним возовима гурао се, „ћутке трпес и осећао свој терет“ од далека Сибира до свога питомог села. Пратили су га „грохот и поруга“ три месеца, али је он, и под мучним притиском те пратње, а носећи у себи невидљив пламичак човечности, издржао сва искушења као неки мален и неугледан Одисеј који се пробија између сила и зала природе и света и враћа својој Пави и своме дому.

Нема ли неке чудесне (хеленске?) сведености и зреле мудрости онај финале у коме живне и усправи се домаћин који одмах, у првом тренутку, постаје брижан отац, али и бранич куће, породице, домаћег огњишта? И за такав подвиг потребан је таленат.

Градови

То је једна од првих, али и најтражнијих тема Вељка Петровића. Она није само интонирана већ и широко обухваћена, потврђена и утврђена као суштина гледања и схватања у првој књизи приповедака, *Буња и други у Раванграду*. Тај Раванград (Сомбор) ушао је у српску литературу не само као слика, пејзаж, атмосфера, животни облик, већ особито као судбина и дух историје, судбина и дух кретања нашег човека. А никако се није измицао оку, нити је умирао у срцу, нити се отимао перу приповедача. Лик Раванграда, виђен из много углова, хватан у различитим стањима и ситуацијама,

грађен и дограђиван нарацијом, сећањима, успоменама има упечатљивог рељефа и дубинског унутрашњег осветљења.

Између неколиких градова који су у делу Вељка Петровића обележени неједнаким степеном пластичности и упечатљивости Раванград избија у први ред многоуганошћу сагледања и особитим скупом и спојем животних елемената. Он је, наизменично и не по неком редоследу, него спонтаним наметањем, највише неодољивим притиском свога лика, своје атмосфере, свога људског мноштва, час визија детињског сна, час позорница породичне трагедије, час слом личности, час тријумф свести. У пишчевом многостраном доживљају он је средиште у коме се секу координате људских судбина, координате које обухватају простор са супротно обележеним вредностима, од плуса до минуса, али и од нуле до неизмерности. Је ли то један свет у маломе? Шта му недостаје до те ознаке? То је простор у коме се зачиње, слаже и развија широка драма људи бачених на попрште ради освајања живота. Ко ће ту бити успешан освајач? Ко страдава, ко побеђује у неправној борби?

Отимам се од искушења да писцу наметнем оно што он није хтео. Не, нема једног циклуса приповедака са неким својим мотивским и композиционим јединством. Има мноштво приповедака о Раванграду, на десетине, понекад и танким додиром повезаних између себе, али превасходно уобличених у чврстим приповедачким целинама, истовремено издвојеним у неку своју засебну сферу и укљученим у општи животни ток средине. Нешто је ту не само занимљиво него и уистину карактеристично: то је начин на који писац види себе у Раванграду, али и на својој стваралачкој путањи, како је он у тексту, не увек онај који прича, него и онај који учествује, који је, дакле, и причалац и судеоник, посматра ствар споља, али се није издвојио, није се удаљио, него је и сам ту унутра, у жаришту, у склопу, у живој реци људских амбиција, жудњи, стремљења, катастрофа. Тако се приповетка укрсти са биографијом, не губећи тиме од своје ознаке целовитости, од свога структуралног језгра.

У *Микшевићевим сиренама*, приповеци која треба да је повест о фаталним љубавима и промашеним животима, а заправо је упоредна студија времена и човека у њему, има и овај параграф, помало критички интониран, помало ироничан, аутобиографским одељком сведен на тражење потврде о целисходности пута:

„Да, видите, то је читав роман, особита грађа за каквог богоданог и интелигентног писца. Али шта ћете, код нас се још ради етнографски, фолклорски и на парампарчад; још нема никог ко би обухватио цело наше друштво, цели наш проблем који се не може схватити без наших криза и наше компликованије душе, без нас који смо одрасли с „Одолом“, који смо у детињству још наилазили на тавану на који лист „Прикљученија“, а учили се од Францускиња гувернанти да се не једе ножем. Има један, мислим, негде сам читао нешто о некаквом „човеку без корена“, од некаквог нашег земљака, али и тај ми се чини да је од наше феле. И он пише пола новеле, а пола чланке. Но ипак, бар је неки почетак“.

Свако зна да је то „нешто о некаквом „човеку без корена“ Петровићева приповетка *Буња*, са поднасловом *Повест човека без корена*; свако зна и да је тај некакав наш земљак писац Вељко Петровић. Ипак, ствар није само у методу причања. Пред врлетном планином која се зове „цело наше

друштво“ и пред нераскрченом планинском честом која се зове „цели наш проблем“, писац је и обавезан крчилац, својом вољом, али и против ње. Има, дакле, уопште вокација писца у тадашњим нашим приликама и условима, и има, посебно, вокација писца Вељка Петровића. Сопствени суд како он „пише пола новеле, а пола чланке“ није само критичка мисао већ и оправдање које указује на нужност једне ситуације и неминовност једнога пута. Међутим, та се особина неће губити ни изгубити са годинама. Она проистиче из пишчеве потребе и наклоности према карактеролошком уобличавању личности, према типологији којом су битне људске особине већ и пресудни чиниоци психологије, морала, менталитета.

Мешавина је основно својство Раванграда: у његову друштвену структуру улази више слојева, од „горњих“ до „доњих“ са различитим прелазима и комбинацијама. То је лик и дух града који свој економски просперитет заснива готово искључиво на пољопривреди. Земља је основно мерило вредности: на њеним богатствима настају и богатства трговаца, адвоката, лекара, занатлија. Од њих живи и периферијска сиротиња, која је увек полу-сељак полу-варошанин. Породица Каменарских у приповеци *Микошевићеве сирене* заснива своју економску независност и свој друштвени углед на плодности ораница и сигурности салаша. Њихова катастрофа је последица покушаја да се помешају, да се интимно зближе са високом чиновничком породицом. Фискал Микошевић је човек урбанизоване психологије и навика. „Отменост“ за његов слој није само обична реч већ закон и стил живота. У приповеци је жив приказ онога реда и оних друштвених ограда којима се висока бирократија брани на својој изолованој висини од нижих и неотмених:

„Приступ у њихов салон значао је као удар витешким мачем по рамену. У њиховом се салону редовно играло, музицирало, сладило бонбонима и пушиле само, специјално за њих справљене, египатске цигарете; а у господиновој се соби картало на велико. Они су имали свој „тенисплац“ за затворено друштво, и увели су као правило да сваки члан мора имати један обичан фијакер, стално и искључиво за себе изнајмљен. Возити се њима било је више „шик“, но на својим коњима. Ове треба имати, и у коњушници држати. Сваки младић на кога су се смисловали да га, уз протекцију и после дужег чекања, приме међу се, морао је бити богато снабдевен гардеробом, морао је знати коју врсту спорта, разумети се у парфимерију као дрогерист, носити цепове пуне Кутлерових или Хелерових бонбона, и никад не доћи у неприлику због новаца. Особито због новаца. Чим би којем усахнули извори, осетио би како га хладан ветар пири напоље из друштва“.

Где смо то? У Бечу, Пешти, или бар у Загребу? Не, реч је о Сомбору, граду и са таквим рефлектовањима господског сјаја и надменог тона, и са тако прецизно изграђеним и примењеним механизмом непремостивог друштвеног ограђивања. Био је једак Вељко Петровић до мере која мења карактер његовог текста. Ту он, одиста, пише „пола чланке“, јер је тужилац, јер је увређен, јер протестује због туђинског облика и карактера појаве, а у његовом Сомбору, стедишту богате људске душевности. Тај хладан ветар из салона није пристајао топлим равничарским видицима. Међутим, то и није прави разлог несреће тројице Каменарских. Најмлађем брату, који ће једини остати жив после фаталних љубави са Микошевићевим сиренама, писац је дао реч да у Пешти, скрхан духом и телом, само олупина некадашњег поносног човека, из свога личног слома извлачи искуства која улазе природно у шири опсег општих егзистенцијалних проблема српског народа у Војводи-

ни. Суптилна су његова запажања о односу Сомбор—Пешта, што значи о ситуацији, о животним условима и перспективама, о судбинама српских ђака и студенаца у Пешти. Полазећи од свога личног примера — „као ђак, ушао сам у пуну, напети живот, и сагорео“ — Каменарски утврђује да трагичне последице произилазе из немоћи Срба, „балканских номада, пастира, ратника и хајдука“ да се прилагоде новим условима грађанског живота, да без великих, судбоносних потреса буду не само учесници но и носиоци процеса асимилације. То већ није далеко од једне филозофије национализма која укључује и распетост народа између Истока и Запада, половичност у оријентацији, половичност у ерудицији, недостатак пуне, врхунске концентрације за „прелаз у Европу“, неизмиреност патријархалности и модерног индустријализованог начина живота. Раванград, дакле, нуди и у том смислу значајне податке.

Буња, већ од своје појаве позната и са респектом примљена приповетка Вељка Петровића, и слику Раванграда и филозофију националних и друштвених поремећености проширује ликом и трагичном судбином Буњевца, „нашег човика“. Не помиње Каменарски случајно ту приповетку Вељка Петровића: писац му је пружио прилику да укаже на једног свога сабрата у несрећи и у неизбежности трагике. Сличности, одиста, има, јер је и др Стипа Паштровић, интелектуалац, правник, опет „човек без корена“, опет скрхан и побеђен у покушају да измири, да вештачки усклади супротне нарави и неспојиве менталитете. Ипак, постоје ту и разлике, нарочито у књижевном поступку приповедача. Према опојном и отровном мирису фаталног црног романтичног цвета уклете љубави у *Микошевићевим сиренама*, у *Буњи* је пресудан социолошки метод, један аналитички поступак пропасти сељачког сина у нездравом ваздуху вештачког брака. Писац је мотивисао ту пропаст жениним расипништвом, сужујући тако целу појаву на појединачан случај, али је није изузео из домета општости. У томе домету здрав сиромашни син плаћа издајство свога порекла, своје националне припадности, плаћа изневеравање својих интимних снова о сељанци Буњевки (богатој!) и о тихој топлини салашића на Буковцу, па је његова женидба са поджупановом кћерком само пут за пакао и неумитна пресуда самоуништења. Темељ таквог брака је од живог песка: Паштровић је ту само заробљеник у перфидној завери морално труле високе чиновничке породице и сталеза, па тоне беспомоћно од првога корака у своје браку.

Друштвена атмосфера Раванграда и у њој пишчева прецизна типологија добивају своје црте и боје у *Буњи* и ван основне теме, у описима са карактеристичним појединостима које су данас веродостојни подаци о минулом времену, некад и са уопштеним запажањима, али органски убаченим у ткиво текста. Овај опис повратка са пијаце већ је и непосредан улазак у економско стање тога света:

„Куварице, удовице, чиновничке жене до осмог „чиновниг разреда“ и девојке с мање од 10.000 круна мираза враћале су се с пијаце уморне, раздражене и извређане од дрских и надутих пиљарица. Оне су и данас жалосне и разочаране, јер ни овај пут не могаše скрпити ручак од форинте због те проклете скупоће. А људи, чиновници, адвокати и попови, пошто наредише обед или подсетише још једном с капије своје неочешљане, зловолне жене да не забораве напојити петла и свиње, полазе које у звање, које на суд, а које на шаховање у читаоницу“.

Човек мора овде да се осмехне релативитету економске ситуације. Зар и онда, 1909, у првој деценији овога века, деценији која још не зна за светске ратове, за рецесије, за клиринге, за многе неслушене диспропорције, па „проклета скупоба!“ Ето једног огледалца времена са строгом друштвеном поделом. Овај податак из психологије младе, размажене и наопако васпитане девојке још није увео лист прошлости:

„Тек у најтањим борама свога срца крила је чежњу за љубављу, али човека, каквог је она желела волети, неке врсте аутомобилског демона, тврдих мишића, бруталног и нежног, политичара, бојцију, финансијера и јахача, није налазила међу танковратим концепијентима и задуженим писарима високих огрлица, позајмљене духовитости и оштро углачаних панталона“.

Лик те девојке, одрасле у стакленој менаџерији разблудног готованства, добива своје праве димензије тек у тренутку када треба суровој истини у очи погледати. Тек тада се и види колико су она и муж два света, различита у свему и неспојива у било чему, два света окренута леђима један другоме, па се њихови путеви не могу никад састати. „Ја сам те дигла, ти се мораш мојем свету прилагодити“, женин је изазов са друге стране понора. Дубину тога понора сагледао је само муж; за жену он не постоји. Од девојке са сновима до жене без скрупула — то је не само један наopak развојни пут него и отрован задах друштвене атмосфере, типичније и шире од онога чиме се ствара и обележава у Раванграду.

Само, све је то Раванград с једне стране, оне чија се спољашњост највидније истура, оне која је трусно тло и варљиви видик живота, оне набијене кризама и катастрофама. По томе би и слика његова била једнострана у својој претежно црној обојености. Међутим, постоје и друге стране, други тонови, друге боје, друкчија трептања живота, по којима се Раванград приказује чак и у некој интимнијој светлости, у топлијим, приснијим и мекшим цртама свога лика. Његов пејзаж не чине само улице, тргови, паркови, здања, зеленило. Он није затворен град, са неким границама, зидовима, капијама. Цела његова историја своди се на освајање властите земље, као да између кућа у граду и салаша у пољу постоје неки невидљиви мостови, намењени трајном и чврстом повезивању грађанина са његовим пореклом, са широким видицима и чистим ваздухом. Тако тај пејзаж има своје јединство и у ширинама равнице, и у архитектоници града, као што под капутом грађанина притајено тиња, али се не гаси носталгија за земљом и природом. За тај карактер Раванграда веома је карактеристична приповетка *Мица*. У њој се преплиће неколико приповедачких мотива: ту је рустикална љубавна игра између младог Пакашког и Мице; мотив промена у односима између човека и ствари; мотив богаћења; мотив опојне привлачности земље; мотив преображаја сељака у грађанина; још и други. А између свега тога, између живости, обиља и динамике деловања свих тих укрштених, удружених, органски спојених мотива, надмоћно блиста и надмоћно врхуни тријумфално лице живота.

Снажна и искрена симпатија приповедача и песника Вељка Петровића окренута је само томе лицу. Ако ће се он још са безазленим смешком ироније зауставити пред некињуреним, „налорфаним“, утегнутим и укоченим сеоским девојкама које у граду, са губитком сигурности губе и своју природну

лепоту, и његова реч и његов став су друкчији у односу на рад, на обиља, на лепоту природе. Ту нема више приповедача са реалистичким методом: реч узима, реч преотима песник. У том песничком сагледању и сјају питоми волови су „као нека голема, митска, света бића“, а прашина која се стапа с летњим сјајем сунца диже рогове бикова „у неку пурпурну, вергилијевску ореолу“, док жетва добија димензију тајанственог ритуала, јер у њој „има нешто велико и мрачно, нека натчовечанска сила која то ситно, дробно скупља и слива у толику хрпу тежине и вредности“. Мица је повратак младога Пакашкога после четворогодишњег одсуства које је провео у Бечу и Лондону припремајући се за модерног трговца. Много шта се изменило око њега и у њему, али и тај газдачки син, већ са видцима великога света, ено, „гњура голу руку до рамена у жито као да би се заситио“, са уживањем чини то, тај додир и то миловање, јер је то и пријатност за око и за дух човеков. Писац се разведрио пред тим приказом: ако је ускост средине угасила пропламсај великог научног талента Милоша Оке и подвргла га својим свакидашњим интересима, природан дар ратара и трговца у Душану Пакашком има поуздан ослонац за расцветавање енергија и освајање животних добара.

Опсерваторске особине и типолошке наклоности готово су подједнако видне и у слици периферије. Приповетка *Главчина* носи своје име — или га позајмљује — из реалитета: то је крај вароши који је увек у борбеном отпору према урбанизацији, одбацујући и техничке тековине и истрајавајући у унапред изгубљеној бици. Поред Ока, Микошевића, Каменарских, Пакашких, Паштровића, постоје и Дудвићи — ни сељаци ни грађани, бесни љубавници и мужеви, људи у трајном спору са свима нормалним изразима живота, иначе и убојице, ипак, у свима својим грчевима само један тренутак Раванграда, један прелазан облик, неизбежна степеница у стремљењу ка оним елементима који ће за дух и лик града бити од пресудног значаја. Ту је већ помало, као ненаметљив призив уз породичну историју, затитрала и она животна жица која је непрекидно притиснута дејством времена. То још није тема о времену, неумитном судеонику човекових преображаја. Она ће то бити јасније и прецизније, са различитим подацима и мноштвом опсервација, у приповеци *Пошиснути*. Од Прустових тема *Време које разара* и *Памћење које чува*, од Прустове мисли да „куће, авеније, путеви пролазе, авај, као године“, овде су сазнања о променама супротног смера: људи постају суморнији, старе, растачу се, нестаје их, а град се подмлађује, почиње се „лицкати и дотеривати, а тихи његов дремеж претворио се у нервозну журајивост“. И Вељко Петровић, као толики српски писци, прати нестанак старог као губитак лепоте некадашњег живота. „Нема више...“ Ни старих кућа ни саксија у пендерима, ни широм отворених капија, ни некадашњих назива улица, све се изменило „још само оно неколико трговаца, занатлија и чиновника по српским заводима што чувају, тако рећи обема рукама, у прсима заосталу топлину некадашње патријархалности...“ „Нема више...“ — то није само сетан уздах растанка већ и погребно звоно коначног нестанка. Време које разара однело је све што се не може вратити ни наћи; остаје памћење које чува, али и оно да утврди како промене нису битне у стварима но у људима. То што је заувек ушло у прошлост нису куће, улице, ствари, облици ствари, већ сунчана младост човекова, његови позлаћени дани, његове неповратно изгубљене вредности и лепоте живота.

Отуда је Панта Јерковић, стари књижар, само симбол једног узалудног и јаловој отпора. Он умире са својим илузијама, као што је живео са својим заблудама. Онај гротескни *Сукелми* у *Раванграду*, из истоимене приповетке, животињи је бар неком жустрином свога фанатизма. Међутим, ткање времена са неодредљивим спиралама људских каријера сложило је и усложнило своје нити у поретку чији се композициони поступак снажно отима и опире нашој моралној представи и суду, па је приповетка *Маишурански сасијанак* варљива својим насловом (појавила се у *Варљивом њролећу*). Вељко Петровић је друкчије акцентовао и друкчије усмерио своју приповетку на Исидора Секулић своју хроничарску тугованку *Амбиције*, *дим.* У приповеци Исидоре Секулић остаје горак окус: после варљивих обећања даровите и амбициозне младости све је дим, пораз, пропаст. Вељко Петровић је ублажио пораз дарова и амбиција, али га је учинио мучнијим у пропорцији социјалне, интелектуалне и моралне неправде. Кад се матуранти састану после протеклих деценија, онда је то смотра успеха и неуспеха једне генерације (пишчеве, очевидно, јер се у набрајању имена помиње и Павловић који је „постао српски песник и сад је негде у Босни“), али смотра са помереним редоследом, смотра у неком времеплову који враћа стање у готово нестварно време. Састанак је ту да би се утврдила апсурдна истина диспропорције талента и друштвене каријере: најгори ђак генерације, Пишта Фратричевић, постао је велики жупан, „Пресветли“, а најбриљантији таленат, Јоца Остојић, остао је писар са малом платом и малим угледом. Парадокси прште на све стране: Пишта је и сад, још увек, глупак, Јоца и је и сад, као некада, збир интелигенције и ерудиције; Јоци се говорило: „... од вас ће бити прави и ваљан човек...“, Пишти: „... није за вас школа... Ви треба да сте кочијаш“. И сад, ко се коме ту руга и ко се коме ту свети? Пишта је и постао онај који управља, али не двопрегом или четворопрегом, него кормилар многољудног брода једне жупаније, а на том броду Јоца Остојић може бити само чистач палубе. Па је слика још и апсурдније окренута: сад је Пишта, некадашња „лештина и пропалица“, надмоћан саветник и зналац; он је тај који ранијим надама отвара очи зашто су неуспели у животу. Он има и своје законе продирања и освајања у животу, јер има проверена сазнања: „И сазнао сам да је човек сам са својом песницом, да свет лаже и хоће да га лажу, да напред иде онај који уме, а не који зна“. Свршетак приче је мало уверљива пишчева моралистичка тенденција о Остојићевом интимном задовољству да је, „на крају крајева, према приликама, честито испунио свој живот“. Не, требало је да прича остане на пуном, апсолутном тријумфу безобзирности и снаге, јер би ту била на степену моћније сатире и продорније истине.

Једном је Предраг Палавестра рекао: „Његов Раванград, који је у својој имагинарности стваран исто колико и Фокнеров Џеферсон у Јокнапа-тафи...“, упоредивши тиме два несродна писца у елементу по коме су сродни. Има ту оправдања, али, у суштини, Раванград је за Вељка Петровића и више и мање од онога што је Џеферсон за Фокнера. Раванград није могао да се у потпуности обликује у приповеткама. Уносио га је Вељко Петровић кад год је могао у своју панораму живота. Уобличавао га је у свима ситуацијама које су искрсавале пред очи и пред дух, па је ипак преостајало много, толико да цео циклус *Сећања и машићања* зрачи новим, свежим утисцима, ликовима, ситуацијама, темама. Писац је, усталом, сматрао да уметници могу

да „у својим визијама обнове, поново проживе једном већ претрпљења (!) осећања“ и да та њихова рекреативна способност чини и запамћења веродостојнијима. У ствари, дешавао се нешто друго: Вељко Петровић је и од својих мемоарских текстова стварао приповетке, уносећи у жива, прецизна, готово неупоредиво целовита сећања значајне елементе *машина* као приповедачко, као уметничко уобличавање датог податка. Да ли су она *Три наша професора* остала у сећањима множине ђака онакви какви су у тексту Вељка Петровића? Сасвим је вероватно да су код највећег броја они избледели, у добрим тренуцима и добрим главама сачувани само понеким фрагментом, а Вељко Петровић је оживео све њихове наставничке особине, осветлио све њихове људске вредности и слабости, извео их пред рефлектор који кроз прожима, али није равнодушан, већ са мудрим разумевањем своди људске билансе. Ту способност је Вељко Петровић имао у високом степену. Без ње би цело његово приповедачко дело, тако снажно ослоњено на чињеничка језгра као битну основу доживљаја, било готово незамисливо.

Видно је то и у другим текстовима *Сећања и машина*. Њих пише истовремено тужилац и адвокат прилика, људских сусрета, људских драма. Пише их и писац подстакнут и озарен неким поносом, што је његово родно место, Сомбор, варош која је „дала множину чувених, јаким људи“. Свако од нас је спреман да, при таквом говору, одмах потегне име Лазе Костића. Чинио је то и Вељко Петровић, али је само код њега и за њега могла *Смрт великог и малог Ђоши* да сједини и приближи Титана Лазу Костића и интимно знаног чаробњака Ђену Павловића. Где је, уосталом, забележено тако непосредно какав је одјек имао суд Љубомира Недића о Костићу међу тадашњом интелектуалном омладином? А Вељко Петровић је забележио: „Недић је вређао нашу дечачку осетљивост: као да аналише лепоту наше матере!“ А опис свадбе и свечаности у којој је женик, Лаза Костић, „помало згужван, *нахеро*“, и у којој је импресиван лик кума Лазе Дунђерског, избија из магле сећања у оживотвореном приповедачком сјају.

Ниједан други град нема у прози Вељка Петровића ту доживљајну димензију; можда је неправедно и очекивати је. Ипак, има неколико градова којима је писац успео да ухвати нешто из саме бити друштвене атмосфере, неки њихов посебан звук и ритам живота, оно што је тешко ухватљиво и што се пружа оку и духу дубоког и присног znalца. Сремски Карловци немају свога правога прозног историчара; имају песника, Бранка. Колико се ти Бранкови Карловци могу назвати и Вељковим? Јер и код Вељка Петровића постоји и вибрира звук Сремских Карловаца, изазван финим сплетом запажања и нијансираним сликањем једне особите, изузетне атмосфере којој је тешко наћи пандан. То је атмосфера са ликовима који као да силазе са икона, али и онима другим, ђачким, младим, трагичним. Неки дах прошлости, неки ореол изгубљеног, потамнелог сјаја, неку визију живота са натрулим коренима, још је аутентично могао да уобличи Вељко Петровић. О томе је Мирослав Крлежа писао 1962. године:

„Не знам да ли је нетко од Вељка Петровића описао боље и стварније трагично бесмислен оцај искорјењене сељачке дјече, изопачене по туђим вармеђијски талмигородским крововима једног gentru-свијета, који је већ у вријеме његова debuta лежао на самрти. Примјера ради зауставио бих се на тренутак на једној од његових, не знам зашто заборављених новела, на једном мотиву који носи скроман

наслов анонимне провинцијалне кронике *Догађај у Сремским Карловцима 1889*. Као да је ријеч о пастелу из давних дана, овај мотив Вељка Петровића носи у себи читав шарм једног мртвог времена, када су Сремски Карловци, под „милим Стражиловом“, у нашем националном романтичном свијету играли улогу једне од наших Атина. Сва врева ђачких безазлених дана, у сјени карловачке патријаршије и њених барокних звоника, усред безбрижне ђачке радости са лирским, богословским болом несретне туберкулозне љубавне дјечачке кантилене, класични разговори код богатих архимандритских трпеза са расвјетом и са читавом атмосфером давно несталога амбијента, сачувана је у прози Вељка Петровића као у старомодној баршунастој кутији, у каквим су госпођице оног давног доба чувале своја сентиментална писма, своје плесне дарове и своје увело цвијеће као успомене на давне балове“.

У Петровићевим успоменама Сремски Карловци су неизбрисив доживљај: „Тај градић је био за мене не центрум, не пупак света, већ цео свет. Све је ту било велико, моћно, силно, славно!“ Дабогме, било је такво из перспективе и из угла дечака, али је одиста упечатљив тренутак у коме се детету од четири године некадашњи стасити, „динарски делија“ патријарх Анђелић „учинио омалена попица“. Сумрак једне историјске фигуре, али и неизбежан подсмех човековој трошности.

Географија посебне врсте и посебне упечатљивости, приповедачка обухватност градова сведочи више о пишчевим изукрштаним путањима, и више је биографија његових боравака, но усклађивање са њиховим општим значајем. Отуда Београд, Сремска Митровица, Нови Сад, Пешта, Сарајево, Загреб, Ниш, добивају своју пластику само у мери у којој је досегне личан однос. Некад је то мера окрзнутости, кратког борава, брзог пролаза, па је и лик града само скица или наговештај. Некад има и довољно времена и довољно животних података за целовитију и веродостојнију слику.

Дечак и ѿајне

Има један дечак кога отац води још за руку на упис у четврти разред, а срце му лупа под новим оделом. Он је у нарочитом расположењу — делимично је жалостан због престанка распуста, делимично преплашен пред новим учитељем, помало и поносан због своје одраслости. Но тај дечак није само ђак; он је већ посматрач, он већ поставља питања себи, он већ жели да продре у неиспитане просторе света и неодгонетнуте тајне човека. Речено је за учитеља да је строг, а дечак поставља питање: Како може бити строг без „пацака“? Има већ и коментар о тој недоумици: „То ми је било тајанствено, па сам га се прибојавао“. Из тога првог односа произићи ће упечатљива, трагично интонирана приповетка *Наш учитељ четвртог разреда*. У њој је више потресних људских драма и више сложених људских историја: забрањена, жртвена љубав младе девојке, забрањена, понижавајућа љубав младог свештеника, животни слом једног учитеља коме су уништени морални и друштвени темељи властитог света. А ипак, Вељко Петровић није назвао приповетку: *мој учитељ*, него *наш учитељ четвртог разреда*. То је већ опредељење приповедача, психолога, уметника: властити однос и властити доживљај није ствар само лична, није ни појединачна, него појава општијег и вечнијег додира двеју различитих генерација, са свима сложеним антагонизмима, са одбијањима и привлачењима, са сударима и мирењима.

Дечак је откривао чуда не искључиво у свету својих вршњака, но у свету старијих, одраслих и зрелих људи, шибаних ветровима судбине по нашим градовима и селима. Ти рани утисци и та рана сазнања остаће и трајати живо и плодотворно у чулима потоњег уметника. Тај лов за чудима, за тајнама, за загонеткама тога чудесно свеобухватног људског живота, размрежиће се у многоликим, живописним, узбудљивим, лично интонираним темама приповедача до додира са оним што је сам назвао *дах живојша*, што је веродостојност сваке атмосфере и истинитост сваке ситуације. Иако удаљен деценијама од доживљаја своје младости, приповедач и сам застаје импресиониран и узбуђен пред једном од тајни: „За мене су још увек право чудо те човекове очи. Шта је то што у њима од сваке речи разговетније говори, исповеда и сведочи, чак и од уздаха, узвика и јаука?“ На та изненађења једног детињства, разбокована у питања зрелог мужевног доба, приповедач је тражио могуће одговоре и утешна решења.

Дечак вири кроз плот у учитељеву башту и тајне се откривају. Само, јесу ли у њима лица или налицја живота? „Први пут ми се он учинио бедан и жалостан човек“, сломиће се нешто у дечаку онога тренутка када открије, када је сведок украдених миловања попових, и од изузетности учитељеве, од чудесног мајстора у причању и великог педагога у поступцима постаће одједном неко други, стран и мален. Је ли то цена откривања тајне? У визији дечаковој један учитељ прешао је свој круг од узора до патника, од врхунца до понора, дотучен и поражен заблудама својим и заблудама туђим. Непажљивост, незахвалност и суровост дечја према сломљеном учитељу истиче у методу и ставу писца једну уистину занимљиву појаву. Приповедач ту не раздваја раздобља и не одмерава односе: нико није надмоћан самом чињеницом младости или зрелости, већ људским моћима и врлинама, нико ту неће и не може прокријумчарити слабост за снагу, нико завести читаоца химеричним чаролијама.

У оштрим одсјајима једног детињства које рано бере зрело воће живота сачувана је и сцена здружене реалности и симболике. Кроз своје „широке и истурене прозоре“ Карловчани гледају свакодневну смотру света. Тако и приповедач, кроз широке и отворене прозоре свога срца и свога уметничког чула, цео живот прати ту шаролику и бучну смотру младих и старих, смотру којој краја нема а удружује се, прибира и разбија неким својим тајним законима.

Рајкови

Вељко Петровић не може поднети поређење ни са жучним негаторима ни са психолошким бродоломцима, ни са глорификаторима ни са проклињачима рата. Галиција Крлежина или Црњанскога, то су крвава попришта бесмисла, стравичне узалудности уништења, то је пакао из кога човек не може изаћи онакав какав је ушао, него само разбијен у својим лежиштима и ослонцима, само огрубео и нагрђен унутра. Тоба пакла код Петровића нема у некој тоталној пројекцији; нема ни раја у некој апсолутности. Његов доживљај рата, било првог или другог светског, заправо је највише чистилиште, један огроман филтер човекових слабости, зала и врлина. При томе, фраг-

ментарност сагледања и доживљавања онемогућује компоновање целовитије слике. У исечцима, у оделитим темама, у парчићима великог огледала, приповетке Вељка Петровића су у напрегнутом тражењу оне ситуације која је позорница племенитог, јуначког, човечног подвига, или онога лика који се издваја својом људском величином. Сјај врлине, зрачење хуманости, тријумф људскости, то су ознаке којима национално биће показује своју најдубљу суштину, али и појаве којима се превазилазе националне ограде и руше укоренење предрасуде. У томе смислу врло је карактеристична приповетка *Мађар Пишића*, својом тенденцијом, али и својим тезама и анти-тезама.

Његовом лику и његовом подвигу писац је дао убедљив звук популарности: „... цела га је Србија у рату знала по том имену“, сви су му честитали на јуначком срцу, сви му признавали да је прав човек. Пребеглица из војске коју није марио и против које је желео да се бије ради освете својих предака он је, по писцу, „српски официр“, као што је и генерал Штурм и толики други, „војник слободе против војника угњетача и тирана“. Има код њега деловања и неке асимилационе снаге „некако је све више заборављао свој пређашњи живот, сродно се с овом војском...“ Изванредан је тренутак и ситуација у којој је Хангош, на опоравку у Нишу, међу непознатим светом, њему и туђем, али и блиском, кад већ осећа невидљиве нити које спајају људе:

„Неко слатко и болно осећање обузима човека кад, туђ и усамљен, физички доста близу а иначе далеко од њих но звезда од звезде, слуша пред собом, иза себе, слева-здесна, одасвуд, њихове, скоро вазда уздрхтале речи, трилиране смехове, шум њихових одела, игру прстију по коси, сукања око ногу, мирисни и топли лахор који лепрша стално око њих и кроз њих“.

Од тога слатког и болног осећања до узбудљиве слике која је већ на граници једног сна, на граници материјалног и нематеријалног, прилаз и прелаз су психолошки врло природни и органски. Има правог психолошког суштитета у спокојној улози посматрача који седи на клупи према Нишави и граду,

„... па из тог сутона жбуња и сенки гледа у девојке које промичу пред првеним зажареног сунца, као фантоми који не газе већ лебде, кроз чије одело, као кроз вилинске велове, пробијају зраци наговештавајући њихова лака, готово нематеријална тела“.

Писац је направио овде и једну љубавну фабулу која се својом намештеношћу и натегнутошћу доста неуверљиво уклапа у спонтан и природан карактер радње. Реч приповедачева одиста је продорна и звучна онде где он утврђује коју и какву је то истину примио Хангош као сазнање о суштини природе српског човека:

„Страшно је тврда и храпава кора на овоме свету овде... Међу очи удара њихова опора, привидна проза, у грлу дави тај њихов задах земље, то свирепо гледање у стварност, без потребе за улепшавањем, за декоративним сном“.

А са друге стране тога привида крију се запретане снаге, оне људске опруге које их бацају у висине недостижних идеала. Пишчева је теза да се

дух јунака лако сродно са духом Срба, као „полазника смрти“; његова анти-теза је да је сиви прах заборава покрио Хангошева јунаштва деловањем оне „опоре прозе“ народа притиснутог бедом и безбројним трагедијама. Поента приповетке, пишчева увереност, или бар његова слутња о томе како обешени предак дочекује „унукову душу на другоме свету“ са целивањем тога чела лишеног целива љубљене жене, све то иде у област загробне, нестварне утехе. Све је то, уосталом, пишчево одуживање дуга, пишчев „прилог“ којим се, колико-толико, поправља и ублажава суровост једне неправде.

Према тој гласној ратничкој и јуначкој репутацији писац је у нетраже-ном контрасту осветлио анониман људски чин. Наслов приповетке — *Ни имена му не знам* — већ сугерише додир са истинитим смислом човештва. Акценат и тон неприкривеног дивљења мудрости и људској ширини сељака издиже ликове једног мушкарца и једне жене до степена величине. „... И њих је мајка родила . . .“ каже сељанка једноставно као да изговара сваки-дашњи поздрав, а у томе је саосећање и брига жене око судбине заробљеника остављених да умиру у потлеушици за овце. Такво је и војничково, сеља-ково резонување да се свима чини да је „тамо, преко плота, у другој авлији“, живот друкчији и људи бољи, као убедљив одговор на јаловост лутања ин-телектуалаца.

Међутим, правила нема и у другим околностима интелектуалац је тај који својом хуманошћу наткриљује свирепу јаву рата. У приповеци *Освећта докшора Перишића* засветлуцала је и искра хумора. Згрожен аустријским зверствима над становништвом Мачве, лекар-хирург мајор Перишић је завацио о потреби сурове казне. Он је у томе тренутку искрено уверен и у личну спремност да се свети „заробљеним зликовцима“, али кад се то раш-чује и кад му дивизијар, готово сасвим исцрпљеном напорима и даноноћним радом, пошаље неколико заробљених официра да би га довео у искушење, да би га ставио на пробу, јер га зна као душевна и племенита човека, онда се све стубоком окрене. Перишићеве мржње нестане као ветром развејане и цела његова „освета“ се сведе на пуну, праву, искрену бригу да што боље и лепше прихвати и помогне својим невољним гостима. Онај десни, проседи брк дивизијаров се са правом извио навише: био је довољан најобичнији и најелементарнији повод, па да се покаже тријумф људске душевности над речима тренутног расположења.

У искиданом филму тих ратних слика, у омнибусу различитих догађаја и сцена, упоредо се јављају, каткад у неочекиваној смени, безазлен хумор, лака иронија, сатирична жаока са трагичним тоновима, са жалопојкама, клет-вама и горким осудама. Понекад је то само тренутак у коме се трагедија кон-дензује без речи. „Чича Горча“, миран сељак између кога, као посиљног, и мајора Свете као претпостављеног настаје готово родбинска пажња, брига и поверење, створи се топлина искреног људског односа, преузео је прете-жак задатак: да јави жени мајоровој о његовој погибији. Цела прича *Горча йосилни* заправо се сведе на тај сусрет мајорице која и не слути какву вест јој доноси Горча и тога сељака који је већ постао као члан породице, окружен симпатијама деце. И Горча је преценио своју снагу: пред мајоричиним оп-тимизмом, пред њеном вером да смрт не може доћи по доброг човека, по нежног оца и мужа, топи се решеност и нема речи. Мајорица само из његовог начина одласка, кад не може да попије кафу, а не може, исто тако, да истисне

ниједну реч, сагледа истину. И *Земља* је потресна туга родитељска, очевска, над синовљевом утопљеничком смрћу, и завет да ће сина из Италије пренети у „лепу земљу, у наше цвеће и зеленило“. *Наш варварин* је горак подсмех апсурду поремећености: окупатор Немац туче кочијаша Никодија због његовог варварског односа према стоци, а то је пред телима повешаних Срба, пред чином беспримерног варварства! *Бањички дани и ноћи* само су запис о екстремима мржње и љубави: с једне стране паклена жеђ уништавања, са друге присно људско разумевање. А шта су *Очи*? Једна фина, узрујана сазнајна објава, један узнемирен блесак тајне у очима. *Талог* је, међутим, готово психолошка студија о деловању притајених, мутних нагонских и крвних веза: старица Мађарица, проживевши свој век од удаје у Ваљеву, баш је у невремену, у ужасима окупације, осетила куд припада, изменила се, обрнула свој животни ход натраг, не знајући да таквог обртања више нема и водећи и себе и свога слепог мужа у неизбежну катастрофу.

Ратови, тако, у прози Вељка Петровића нису битке, освајања, одмазде, већ зло време у човеку и човек у злом времену. До идејног и мисаоног анти-милитаризма та проза никад није доспела; она није за тим ни ишла. Ратне теме у приповеткама Вељка Петровића не представљају, отуда, неку посебну категорију његовог стваралаштва: оне су у органском склопу његовог дела, онај део који прати човека у рату, као што остале прате човека и његову судбину у миру.

Птице и животиње

У једном занимљиво и зналачки писаном тексту Саве Кличковића *Из сусрећа с Вељком Петровићем* има мишљење Јелене Кличковић, тада, 1962., још ученице: „Тата, рекла је она. Чудно је то с тим тзв. „дечјим приповеткама“. Ове Чика-Вељкове приче тако су велике да их деца непосредно схватају, и толико велике да их одрасли не могу да разумеју . . . Однос овог нашег приповедача према птицама особен је и често . . .“ (*Литературна Мисао*, 8/9, 1962). Овом проницљивом Јеленином мишљењу треба додати и пишчев коментар: „То би био један интересантан прилаз. И не само птице. Ја сам још од малена имао посебан однос према животињама уопште. Погледајте дивље животиње, на пример лане. Цела слобода шуме је у тим очима, па грациозни покрет“. Да, „посебан однос“, као што се поновило у Јеленином и пишчевом образложењу. Из тога је настала цела једна мотивска област, али не засебна, не издвојена и самостална, но и она у изражавању човекових односа према птицама и животињама. Приповедача је нарочито занимала та заједница живота и њени одрази. Вичним оком znalца он је запажао и међусобне утицаје:

„Домаће животиње, живећи у заједници с људима десетине хиљада година, подвргнуте чак и у свом најинтимнијем животу човековој користољубивој и естетичкој вољи, чини се, попримиле су понешто од особина својих господара, али је и човек, у исто време, понешто примио од њихових особина“.

Познавање особина које иде до улажења у унутрашњу организацију живота, које је и фино разликовање навика, односа, нагонских реакција и

потреба, лежи у основи пишчеве симпатије и стваралачких подстицаја. Ако није створио студиозан и научан продор у тајне тога крилатог и крзнатог живота, попут Метерлинка у *Живоју ичела*, Вељко Петровић је, дивећи се својим великим узорима, нарочито Мопасану, своје приповедачко дело проширио тематски са оном категоријом која ће му донети и чувати прво место у нашој прози. Међутим, и у тој категорији он је настављао своју причу о човеку, о његовом мучном ходу по земљи, о његовој судбини, Ако је у питању драма птичје љубави, љубоморе, неверства, освете, онда је упоредо у току приче и једна друга драма — људска, па се оне међусобно преплићу, каткад и са извесним подстицајем. *Голубица са црним срцем*, она којој „у узвереним, пијаним очима блешти страст хитрине и висина“, упоредо је животна историја голубова, али и Мише и Даре, са њиховим састајањима и растајањима, неспоразумима и промашајима. *Прејелица у руци* . . . колико је то тема? Београд у окупацији, други рат и друга окупација са новим облицима насиља и мучења, па између њих није само временски размак и само разлика у поступцима него и нешто пресудније, теже ухватљиво, вишеструко сложено. Кад се у овој приповеци постави за окупирани Београд питање: „Чија је то варош?“, онда то није тражење одговора, већ болан усклик човека у неверици, унезвереног и избаченог из свога животног и људског лежишта. „Је ли он заиста доживео био то што му сада пролеће кроз мозак, или је све то био само неки сан, нешто туђе уопште?“ — то није доживљај само професора Рашанина но и општи, народни, и није само он туђин у рођеном граду. Та препелица, са својим дивљим птичјим срцем, ближа је човеку од носиоца нељудског притиска, а писац је удружио два трепета — други је младе илегалке Лене — у две судбине, не тражећи симболе, али нудећи их ненаметљиво и не без упечатљивости.

Из множине тих приповедака издвајају се још *Јасиреб* и *шумске њишце*, једна минијатура о ваздушној борби у којој се нагонско уобличава у естетичко, па *Орлови*, са сувереним описом њиховог летења, па *Мајилда* и *Берша*, са фосфоресцирањем изазовне ироније. Посебно успелу приповедачку целину свакако чини *Pully von Jefimitch*, чија историја преображавања од пулина до господског, негованог и маженог, украсног пса, и доцнији повратак првобитном начину живота, укључује и човекове преображаје на линији друштвених тријумфа и пораза. Овој групи треба придружити и причу *Генијални канаринац*, наведену у поменутом тексту Саве Кличковића. Тим пре, што се у њој врло рељефно види приповедач и усмени причалац Вељко Петровић.

Панорама

У овом тексту, у овој уској и једностраној скици за ширу студију, учињен је покушај извесне тематске класификације, или бар покушај издвајања неких крупнијих тематских група. Међутим, много шта је остало ван домаћаја овога текста. То се најбоље види из множине појмова означених и осветљених у лепој и доброј књизи *Кришничари о Вељку Петровићу* (1965), коју су са темељним познавањем и неоспорном инвенцијом приредили др Божићар Ковачек и др Драшко Ређеп. За ширину панораме приповедачких мотива и

књижевних особина Вељка Петровића потребна је анализа знатнијег броја појава. Нека неке од њих буду само напоменуте.

Петровић је већ од своје појаве означен као приповедач реалистичког поступка. Међутим, кад се данас чита она група приповедака која иде у његове почетке, онда се добија друкчији утисак. Готово све приповетке из 1906. — *Тмина*, *Амбис*, *Дамјанова смрт* — у сфери су неке романтике, неке сентименталности која ће се доцније, изгледа и доста брзо, изгубити, неке наивности, па и извесне схематичности поступка. *Пој* — *Јефтимјева Мара* је занимљива и због видног Змајевог утицаја, или утицаја оних на које се и Змај угледао у својој прози, као и због раног акцента друштвене сатире у споју са мелодраматиком. Подробнија анализа показаше ту и извесне језичке несигурности.

Једна мања група приповедака има сликарске инспирације. У *охладнелом дому Негована* јесте и историја усамљивања, али и критичарска анализа уметничких особина Данилових портрета. *Кћи скућача сџарина* као да својим насловом интонира нешто из света криминалистике, а у ствари је декор за једну сцену у којој ће се наговестити вредност једне још недовољно познате збирке.

Неке приповетке као да остају издвојене својим мотивом. Таква је, примера ради, *Булка*, једна драма у колоплету љубави и љубоморе, једна сцена из кључања страсти, на селу, са истовременим супротстављањем суптилне лепоте и сирове елементарности. *Песма у њодне* је опис у споју поетског и реалистичког. Мали бакалинов пас, охоли блистави петар комшинице Ангелине, лепе пред кућом госпође Вуке, стари орах у дворишту столара Михајла, сунцокрети и трандафили удовице Нате, све ограде, сви кровови и димњаци, нису само збир података за стварање атмосфере већ и обележавање односа према природи начином којим се допуњује оно што је емоцијом изражено у лирици. *Сремачка шала* је у хумористичкој намени, али хумор Вељка Петровића у повременим одсјајима и местимичним ефектима, као и његова увек уздржана и увек стишана сатира, траже исцрпнију анализу. То се може с правом односити и на теме о жени, о типологији, о смрти, о животу у ритму путовања *шрећом класом у жићима*, о пријатељству, о дикцији, о богатству и сиромаштву, о срећи, о локалном и универзалном.

Јер, све су те приповетке, оне које можемо сагледати у неким органским целинама и циклусима, и оне које се отимају у засебан простор и у засебан израз, делови једне панораме људских судбина и једне поворке људских ликова којима Вељко Петровић, приповедач, хроничар и аналитичар, остварује своју слику света.

*Dr. Boško Novaković***VELJKO PETROVIĆ' ERZÄHLERISCHES PANORAMA****Zusammenfassung**

Diese Abhandlung stellt den Versuch einer gewissen thematischen Klassifikation von Veljko Petrović' Erzählungen dar. Er war ein sehr fruchtbarer Erzähler, Dichter und Essayist. Sein erzählerisches Werk umfaß über zwei hundert Erzählungen. In dieser Abhandlung sind einige der wichtigsten Bereiche seiner erzählerischen Inspiration angegeben. Das sind in erster Linie Themen über spezifische Talente, die nicht immer günstige Bedingungen für ihre Entwicklung finden, dann Themen über die Städte, von seiner Geburtsstadt Sombor bis Wien und Budapest, weiter Themen über das Leben der Kinder, über die Kriege, die Vögel und Tiere.

Im Rahmen dieser Bereiche hat Veljko Petrović ein erzählerisches Panorama geschaffen, das sowohl ein geographisch mannigfaches Schicksal es Menschen in der Vojvodina und auf dem Balkan, als auch eine poetische Evokation seines Suchens nach dem eigentlichen Sinn des Daseins darstellt.

СТРУКТУРА ЈЕДНЕ НАРОДНЕ ЛИРСKE ПЕСМЕ

Жарко Ружић

У најсложенија теоријско-књижевна питања иду проблеми жанра, ритма и метра и јединства садржине и форме. У вези са жанром расправља се о „спољашњој“ и „унутрашњој“ форми, о субјективности, објективности и сукобу у акцији, о лицу и времену итд. Познато је, међутим, да спољашња форма може да заведе, као што и унутрашња не мора да пружи чист жанр, ослобођен примеса осталих родова. Сасвим је природна појава да се субјективност уплиће како у драмски сукоб тако и у објективно-приповедачки однос према појавама сликања. Па ипак епика и драма се налазе у ближњим везама него што је случај са лириком у односу на њих, без обзира на то што и епско и драмско дело могу да буду проткани лирским компонентама. Шта више, лакше се препознају елементи лирског у осталим родовима него што се утврђују карактеристике драмског и епског у лирском делу.

Сложеност поменутог проблема лепо се може посматрати у народној поезији, чији је стваралац ослобођен свих песничких теорија. Нарочито је занимљив поступак народног песника у лирском делу. Остављајући по страни „женске пјесме“ испеване у метричко-ритмичкој структури епског десетерца, задржимо се на једној лирској композицији испеваној у симетричном десетерцу, у коме су уобличене неке од најлепших Вукових песама. Реч је о песми *Сесџра куша брајџа*, коју наводимо са нашим проредом између појединих њених делова:

Шта с' оно чује на оној страни?
Ил' звона звоне, ил' петли поју?
Нит' звона звоне, нит' петли поју,
Већ сестра брату свом поручује:

„Ја сам ти, брате, турска робинја,
Искуп' ме, брате, из турских руку!
За мене Турци много не ишту:
Три литре злата и две бисера“.

А братац сестри отпоручује:

„Злато ми треба коњу на узду:
Када га јездим, нек ми је лепо;
Бисер ми треба љуби на грло;
Када је љубим, нек ми је мило“.

Ал' сестра брату отпоручује:

„Нисам ти, брате, турска робинја,
Већ сам ти, брате, турска царица“.

Вук је наведену песму уврстио у „љубавне и друге различне женске пјесме“. Овде је реч управо о породичној песми, у којој се дубоко залази у шири проблем људских односа уопште. Мотивом „кушања“ братовљеве љубави народни песник снажно продире у природу човекове одвајкада отуђене личности. То није само интуитивна спознаја ограничена на патријархални свет наших предака, већ рефлексивна о човековој егзистентној природи и несвесно осећање отуђености људске јединке уопште. Песма је несумњиво настала у вези са животним искуством народног ствараоца.

Ову значајну тему песник је сажео у свега шеснаест стихова, и то на основу само наговештене трагичне ситуације и њеног неочекиваног разрешења помоћу два стиха. Не само у спољашњем облику него и у унутрашњем песничком поступку и доживљају налазимо комплексно дате лирске, епске и драмске елементе.

Ту сложеност утврдићемо кратком анализом композиционе структуре наведене песме. Лирско-епски поступак у уводном фрагменту може се доживети и као сликовита драмска експозиција. Звона су симболично гласници, петли такође. Порука долази са „оне стране“, из даљине.

Мотив о заробљеној сестри народни песник даје сажето и непосредно у дијалогско-драмском сликању трагичне ситуације. Иза овог следи приповедни стих у *трећем* лицу јединине презента, и то са функцијом повезивања дијалога. Наредна слика је изражена у неочекиваном контрасту: братска љубав према сестри затајиће пред материјалним циљевима. И тај фрагмент народни песник дијалогски обликује, али са изразито лирском натопљеношћу. Отуда контраст између мотива о заробљеној сестри и бездушном брату добија драмска обележја.

У завршном делу песме опет налазимо стих у *трећем* лицу приповедног презента. На крају долази поента песничког доживљаја са двостиховним и неочекиваним драмским обртом, који снажно импресионира, како садржином тако контрастом слике и језгровитошћу израза.

Отуд бисмо закључили да пред собом имамо комплексан лирско-драмски доживљај горке слике живота, изражене у дијалогском облику, при чему епско-лирска словенска антитеза и два приповедна стиха имају функцију повезивања дијалога.

Песнички језик је чудесно усклађен са доживљајем и композиционим структуром ове песме. Одређени стилски и прозодијски елементи прате смењивање појединих композиционих фаза. Мелодични фрагменти смењују се опорим и горким стиховима. Тако је словенска антитеза готова сва дата у мелодијско-звучном јединству лексичких, морфолошких и прозодијских фактора:

Штѧ с' ђнѡ чѳјѧ на ђнѡј стрѧни?
Ил' звѡна звѡнѧ, ил' пѧтли пѡјѳ?
Нит' звѡна звѡнѧ, нит' пѧтли пѡјѳ,
Већ сѧстра брѧту свѡм порѳучѧ ...

Пре свега лексички избор сам по себи носи звучно-мелодијске компоненте. Ово се допуњује мелодијским презентским квантитетом и готово све самим узлазним акцентима. Звучност је појачана и алитерацијом сонанта *н*, као и

полувокалским и меким *j*. Додајмо да на 17 акценатских целина налазимо 12 других вокала.

Тако структуриран увод смењује се тешком драмском сликом са опорим језичко-прозодијским средствима:

Ја сам ти, браће, турска робиња,
Искуп' ме, браће, из турских руку!
За мене Турци млого не иштју:
Три лйтре злата й две бйсера.

У складу са одређеном лексиком налазимо 12 силазних акцената, од којих осам кратких, према само пет узлазних акценатских интонација. У овој слици изузетно је појачана фреквенца гласова *p* и *и*, што је такође у складу са доживљајем песничке слике.

У наредном фрагменту хладног, али језичко-стилски лиризованог одбијања сестрине поруке, у стилизованим паралелизмима равномерно су заступљени различити прозодијски елементи. Међутим фина уметничко-језичка средства у контрасту са сликом безосећајног брата продубљују доживљај трагичне ситуације.

Неочекивана поента је изражена у импресивном обрту, и то карактеристичним интонационо-прозодијским факторима:

Нйсам ти, браће, турска робиња,
Већ сам ти, браће, турска царица.

Тежиште је на контрасту слике и, у вези с тим, на реченичној интонацији. Што се тиче акцената, сем једног, сви су кратки, и то силазне интонације. Фреквенца гласова *p* и *и* и овде је веома дошла до изражаја.

Као што видимо, са песничким доживљајем и композиционом структуром усклађене су и језичко-стилске компоненте песме.

У истом смислу може се говорити и о повезаности метричко-ритмичке структуре са композиционом структуром песме и песничким доживљајем, тј. о креативној функцији ритма у његовом јединству са садржајем, што се узима као крајњи циљ метричких испитивања. Чини нам се да ова песма пружа захвалан материјал за осветљавање тога колико замршеног толико занимљивог књижевно-теоријског проблема.

У претходној анализи песму смо поделили на четири фрагмента, издвојивши два стиха са посебном функцијом. При наизменичном смењивању језичко-стилских фактора у појединим фрагментима, а у зависности од песничког доживљаја, смењују се и две варијанте симетричног десетерца. Тако у лирско-епској слици израженој путем словенске антитезе, налазимо таласање оне ритмичке варијанте са симетричним распоредом акценатских целина и акцената, на пример:

Ил' звона / звонѐ, // ил' пѣтли / пѡјѹ,

са структуром: — + — / + — / / — + — / + — (3 + 2 // 3 + 2)

односно: та-та-та / та-та // та-та-та / та-та

или графички: — ^ — ^ — — ^ — ^ —

То је структура коју је Лаза Костић, укључивши каталектички стих, применио у својој лабудовој песми, или, добрим делом, и Ђура Јакшић у песми *Кроз њоноћ*.

У завршном делу антитезе:

Већ сестра браћу свом поручује . . .

који открива појаву и најављује драматичну ситуацију, народни песник прелази на друкчију ритмичку варијанту:

— + — / + — / / + / — + — —

То је варијанта чистог јампског десетерца, који се, изузев једног стиха, јавља у целом другом фрагменту:

Ја сам ти, браће, турска робиња . . .

За мене Турци млого не иштју . . .

са структуром: — + — / + — / / + — / + — —

односно:

та- та-та / та-та // та-та / та-та-та

или графички:

— ^ — ^ — ^ — ^ — —

У овој структури разбијена је симетрија акценатских целина и спољашња симетрија акцената у полустиховима. Уместо тога налазимо равномерно смењивање акценатских сигнала на парним слоговима, дакле чисту јампску структуру стиха, са унутрашњим сукцесивним и равномерним пулсирањем акцената. Изгледа да таква структура уз драматичну поруку сестре више одговара од симетричних таласања прве варијанте лирског десетерца. Једино други стих овог фрагмента одступа од осталих стихова:

Искуп' ме, браће, из турских рукју!

Припадајући првој варијанти, он се ипак својом екскламацијом, затим изразитим узлазним ритмом првог полустиха и снажним акцентима прилагођава јампском ритамском контексту.

У трећој групи стихова народни песник се враћа ритмичким симетријама прве варијанте, што је у складу са лиризованим и мирним одговором на поруку:

Злато ми / трѣба // коњу на узду:

Када га јездим, // нек ми је лепо;

Бисер ми / трѣба // љуби / на грло:

Када је љубим, // нек ми је мило;

Симетрије су допуњене синтаксичким, морфолошким, па чак и лексичким паралелизмима. Таква структура одговара основном тону и доживљају.

Наредни издвојени стих у јамбу најављује поенту:

Ал' сестра браћу отпоручује

која је такође у јампском десетерцу, са помереним иктусом на почетку првог, односно изостављеним на почетку другог стиха:

Нисам ти, браће, турска робиња,

Већ сам ти, браће, турска царица.

Тако горко интонирану поенту народни песник ритмички организује у јампској варијанти лирског десетерца.

Као што смо видели, сваки фрагменат у интерпретираној песми представља целину у којој су усклађени доживљај, композициона фаза, језичко-стилска средства и метричко-ритмичка структура стиха. Сви ти фрагменти повезани су у вишу целину општим структуралним одликама песме. При томе се уочава како народни стваралац, ослобођен песничких теорија, креира слику живота у њеном комплексном доживљају и повезивању лирских фактора са драмским и епским компонентама.

Žarko Ružić

LA STRUCTURE D'UNE POESIE LYRIQUE POPULAIRE

R é s u m é

Par l'interprétation d'une poésie lyrique populaire serbocroate, chantée en décasyllabe symétrique, l'auteur de ce travail examine la combinaison des éléments dramatique et épiques avec les composantes lyriques du poème. Il fait voir l'unité de l'impression poétique, l'expression et la structure métrique, s'arrêtant particulièrement à la fonction des variantes rythmiques de la décasyllabe symétrique.

En dépendance de l'impression, certains fragments du poème sont réalisés en variantes rythmiques correspondantes.

ЛИТЕРАТУРА ИЛИРИЗМА В ПОЛЬШЕ

Др Милорад Живанчевић

Настоящий реферат посвящен проблемам польско-хорватских литературных отношений XIX-го века, особенно во время иллирийского возрождения. Этот доклад, однако, представляет собой резюме большой работы автора, в которой рассматриваются следующие вопросы:

1. Прием иллирийской литературы в Польше и польской литературы в Хорватии;

2. Переводы, критические статьи, рецензии и т.п., а также и архивные материалы;

3. Польско-хорватские взаимоотношения на фоне взаимосвязей славянских литератур.

Говоря об иллирийском движении, обычно подчеркивают его национально-освободительный характер, но в то же время нельзя забывать, прежде всего, его общеславянскую ориентацию. Хотя многие выдающиеся иллирийцы были на самом деле проповедниками этой идеи (Враз, Прерадович, Деметер), знаменательно то, что они не были ортодоксами, как их учителя. Это особенно видно в их взглядах на будущие взаимоотношения славянских племен. И сами являясь частицей угнетенного и поработенного народа, хорваты-иллирийцы не могли согласиться с официальной панславистской линией — на самом деле гегемонистической концепцией, спрятанной под щитом славянской взаимности.

Весьма естественно, если иметь ввиду момент современности накануне революции 1848 года, а также историческую традицию еще со времен Гундулича, что иллирийцы пользовались популярностью у поляков. Конечно, решающую роль при этом сыграли многочисленные личные контакты, сопровождаемые совместными свободолобивыми стремлениями, т.е. этими фундаментальными истинами, которые исповедовали и польские революционеры и наши иллирийцы. Их лозунги те же самые: сразу видно, что это лозунги французской революции. Поэтому нет никакого сомнения, что вся атмосфера иллиризма чрезвычайно благоприятствовала полякам, начиная с совместной исторической ситуации, лучшей дефиницией которой является понятие *antemurale christianitatis*, вплоть до современной действительности.

Сведения о польской литературе и переводы ее появились в период иллиризма в Хорватии очень рано, вместе с появлением первых печатных газет и журналов. Сведения о иллирийской литературе, с другой стороны,

появились в Польше немного позднее. Однако, иллирийское возрождение было пока в младенческом возрасте, когда некоторые видные польские личности вступили в контакт с его представителями (Феликс Бентковский, Вацлав Мацевский). Еще в дореволюционной корреспонденции Людевита Гая находим важное сообщение о том, что князь Ежи Любомирский, куратор Оссолинеум из Львова, обратился непосредственно к вождю иллиризма в 1847 году, с предложением о сотрудничестве. Знаменательно, что Любомирский при этом показывает, как ему хорошо известна деятельность Гая, а также и Матицы иллирийской („radby korzystać z długoletnich doświadczeń Maticy Ilirskiej, której działania w równymże zawodzie tak świetny skutek uwieńczył). Больше того, его намерением было опыт иллирийцев применить в работе собственного института.

Польская эмиграция была не меньше заинтересована иллирийцами. Из одного очень интересного письма Хиеронима Боньковского, редактора журнала *Revue Slave*, мы узнаем, что и поляки в Париже внимательно следили за развитием иллирийской литературы. Больше того, редактор предлагал иллирийцам сотрудничество: „Wir werden uns mit Vergnügen alle Aufsätze die uns die illirischen Patrioten zusenden in unsere Revue aufnehmen, mit oder ohne Unterschrift des Verfassers“. Естественно, интерес польских эмигрантов к иллирийцам усилился накануне событий 1848 г. Об этом убедительно свидетельствует секретный архив Чарториских (в. Кракове). Гай был связан со всеми важнейшими агентами князя Адама на Балканах — Бистшоновским, Чайковским, Захом и Звьерковским. Последний из них через графа Заблотского в январе 1849 г. прислал Гаю секретное письмо, в котором говорится, что настанет пора, когда славяне должны будут объединиться в борьбе против общего врага (кстати, он обратил внимание на опасность, которая грозит хорватам — стать оружием деспотизма; чтобы этого не случилось, хорваты должны стать частью большой семьи свободных народов и приблизиться к Италии и Польше). Нужно добавить, что с Гаем был связан и известный польский историк и политик Иоаким Лелевел, глава временного правительства во время восстания 1830 г.

Интересно напомнить, что и Адам Мицкевич очень надеялся на хорватов в связи с планами легиона на славянском юге. Уже в первом донесении полковника Бистшоновского говорится о том, как Гай готов сбросить генерала Елачича, после чего возвратились бы славянские полки из Италии, что является основной идеей польской эмиграции вообще.

Из всего сказанного выше и из ряда других работ о иллиризме мы приходим к выводу, что выдающиеся поляки проявляли чрезвычайный интерес к этому движению. С другой стороны, просматривая современную польскую печать, мы убеждаемся в том, что об иллиризме и особенно о иллирийской литературе даже в эпоху ее процветания не было много непосредственных сведений. В ту эпоху, масштабы которой ограничиваются 1835—1848. г., в Польше существовал только один большой источник, из которого можно было почерпнуть сведения об иллиризме и иллирийской литературе — журнал *Деница* — *Jutrzenka*.

Деница издавалась в Варшаве в 1842—1843 г. на русском и польском языках, с лозунгом: *Slavus sum, nihil slavici a me alienum esse puto*. Редак-

тором и издателем был Петр Дубровский (1812—1882). Интересно напомнить, что редактор даже название своего журнала заимствовал у Денницы илирийской (*Danica ilirska*), о чем говорит в письме, напечатанном в этом хорватском журнале. Почти неисчислимы список илирийских писателей, встречающихся на страницах варшавской Денницы (Гай, Враз, Мажуранич, Деметер, Топалович, Трнски, Кукулевич, Вукотинович, Раковац, Штос, и др.); кроме того, в своем журнале Дубровский писал о проблемах илиризма и культурно-просветительной работе в Хорватии. Судя по всему что до сих пор критика мимоходом писала об этом журнале, он не был широко известным, имея ввиду равнодушные публики и небольшое число подписчиков. Но мы думаем не так. За журналом Дубровского следили Мацевский, Шафарик, Штур, Срезневский, Враз, Пуркинъ, Коллар, Челаковский, Зап, Юнгман, Палацкий, Погодин и многие другие, которых здесь перечислить невозможно. С ним был знаком и наш Вук, с которым вел переписку Дубровский, а Враз и Милош Попович (брат Даничица) сотрудничали в этом журнале. Царский министр Уваров брал Денницу для всех учебных заведений России! Писали о ней многие известные в время журналы, как напр. *Москвитинъ*, *Отечественные записки*, *Сербские летописи*, *Сербский народный листъ*, *Скоротеча*, *Časopis českého Museum*, *Kwěty*, *Danica ilirska*, *Kolo*, *Tygodnik Petersburski*, *Roczniki kritiki literackiej*, *Tygodnik Powszechny*, *Tygodnik Literacki*).

После журнала Дубровского нет почти никаких сведений об илирийской литературе в польской печати того времени. Прерадович — единственное новое имя, которое появляется на страницах газет (представил его известный переводчик сербской народной поэзии Роман Зморски, в журнале *Stadło* 1849 г.). Этот поэт со временем стал для поляков одной из самых интересных югославских литературных личностей. Среди многочисленных работ о нем особенно заслуживают внимание исследования Марьяна Ждеховского (*Odrodzenie Chcrwacyi w w. XIX*, Краков, 1898).

Интересным является случай выдающегося хорватского поэта Ивана Мажуранича, о котором в период илиризма в Польше говорилось только мимоходом. Его главное произведение „Смерть Смаил-аги Ченгича“ напечатано еще в 1846 г., в Польше появилось только в 1862, да и то в переводе с чешского. Перевод, естественно, не удался, но не лучше и современный перевод Богуславского из 1931 г. Так что нет ничего необычного в том, если мы даже в настоящее время не можем говорить об известности произведений Мажуранича в Польше.

И все остальные статьи, переводы и рецензии произведений илирийской литературы в Польше относятся ко второй половине XIX века. Из крупных явлений этого периода следует привести книгу Иеронима Фельдмановского *Pieśni ilirskie* (Познань, 1861). После этого встречаются еще время от времени сведения об илирийских писателях в польской печати. Последней большой работой об илиризме в Польше является книга доктора Е. Погоновского *Ilirizm a Słowiańszczyzna* (Львов, 1924), добрые намерения которой, к сожалению, не совпадают с возможностями автора. В ней настоящие достоинства илирийской литературы безвозвратно потерялись.

Несмотря на особые симпатии поляков к сторонникам иллирийского движения, высказывающимся за неофициальный панславизм и правильно понимающим польский вопрос — литература иллиризма в Польше не пользуется чрезвычайной популярностью. Сведения о ней мы находим преимущественно в неофициальных источниках (частных корреспонденциях, напр.), и только в некоторых журналах. Нет сомнения, все таки, что эта литература была хорошо известна в определенных культурных кругах современной Польши. Но уже во второй половине XIX века интерес к иллирийской литературе почти совсем исчезает, а XX столетие приносит новые темы, открывает новые горизонты.

Др Милорад Живанчевић

КЊИЖЕВНОСТ ИЛИРИЗМА У ПОЉСКОЈ

Резиме

О односу илирског покрета и његове књижевности према словенском свету, па у том контексту и према Пољацима, писано је прилично у многобројним студијама и расправама које је просто немогуће све побројати на овом месту (најчувеније су свакако оне најзамашније: П. Кулаковског, М. Жеховског, Ђ. Шурмина, М. Прелога, Ј. Погоновског и А. Барца). О овом питању *vice versa*, тј. о односу пољске публике према књижевности илиризма и рецепцији те књижевности у Пољској, још није писано. Управо тај моменат подстакао нас је да се овом приликом латимо пера и покушамо да одговоримо на питање која из тако формулисане теме проистичу: да ли је уопште ова наша књижевност била у своје време позната у Пољској? Ако јесте, у којим раздобљима, чијим посредством и у којој мери?

Следећи прилог конципиран је као реферат за VI међународни конгрес слависта (Праг 1968), и овде се први пут објављује. Читав тај реферат, међутим, само је резиме веће целине у којој се подробније разматрају овде зацртане тезе. Посебна студија, биће публикована у Зборнику Матице српске за књижевност и језик.

А. Н. ПИПИН И РУСКО-СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ВЕЗЕ У ДРУТОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА*

Др Вийомир Вулејић

У широком и снажном размаху упоредног проучавања књижевности и њене историје у последње време полази се од основне идеје да није могуће открити и схватити развојне токове једне националне књижевности без њеног упоређивања са сродним и сличним књижевностима. Ово упоређивање није само логичан методолошки принцип, већ научни императив, јер су се књижевности европских народа развијале не само у међусобним додирима, већ су непосредно или посредно утицале једна на другу и узајамно се условљавале, исто онако као што су се историјске судбине европских народа узајамно условљавале, допуњавале и прожимале. У праву је Александар Флакер када каже: „У данашње време немогуће је схватити националне књижевне појаве изван општих књижевних процеса и градити историју националне књижевности изван њене зависности од тих процеса.“¹ То, наравно, не значи да историја књижевности престаје бити национална дисциплина. Она ће то бити све док постоје нације, а изучавање „општих књижевних процеса“ мораће увек водити рачуна о националној конкретности и разноврсности ако жели да остане наука.

Проучавање историје српске књижевности, као и књижевности осталих југословенских народа, упућује нас и на проучавање њихових међусобних веза и односа, као и њихових односа са књижевностима других европских народа. Не једанпут је речено да односи између руске и српске књижевности кроз прохујала времена, као и у наше доба, заслужују прворазредну пажњу, како због тога што су они значајан фактор историјског развитка српске књижевности, тако и због тога што још увек нису у довољној мери проучени. Досадашњи резултати у овој области указују на то да се њихов однос у ближој прошлости и у последње време једномерно проучава — на релацији присутности руске књижевности у српској. То је и природно, али није довољно. Српска књижевност је за последњих неколико деценија присутна у руском духовном животу у преводима, студијама и расправама о

* Најсрдачније захваљујем Ј. Д. Бељајевој, М. Б. Богданову, Р. Ф. Дорожиној, В. И. Злидићеву, Г. Ј. Илиној, Н. И. Кравцову, Л. С. Кишкину и Д. Ф. Маркову, који су прочитали овај рад и у дискусији о њему 14. новембра 1968. г. на седници Сектора за науку о књижевности Института за славистику АН СССР дали позитивно мишљење и корисне сугестије.

¹ *История национальной литературы и сравнительное литературоведение*, Slavica slovaca, 1967, No 2, 97. Флакер, међутим, нема право када употребљава термин „сверхнациональные историколитературные закономерности“. Чини ми се да је боље и исправније говорити о међунационалним књижевноисторијским законитостима.

империју. Када се узме у обзир да је већина словенских народа била поробљена: Пољаци у царској Русији, Аустрији и Пруској, Чеси, Словаци, Словенци, Хрвати и један део Срба у Аустрији и Угарској, Бугари у Турској све до 1878. године, Македонци и један део Срба у Турској, да су мале кнежевине а затим краљевине Србија и Црна Гора биле шћућурене између два гиганта, Аустрије, затим Аустро-Угарске и Турске, није тешко разумети велико интересовање Руса за њих.

У оваквој клими природно је што су осећања према Словенима ван Русије код Руса била и веома различита. Још у четрдесетим годинама прошлог века дошло је до потпуне поларизације унутрашњих друштвених, политичких и духовних снага у Русији око две основне концепције даљег развоја ове велике земље: једни су, такозвани славјанофили, негирали читав развитак своје земље после Петрових реформи почетком 18. века и уздизали патријархалну народну старину из низина заосталости и примитивизма на пиједестал идеала коме треба Русија да тежи; други су, такозвани западњаци, сматрали да од Петрових реформи Русија креће путем европеизације, да она тим путем треба брже и енергичније да настави, да треба радозналије да користи европска искуства и да, по логици историјског развоја, она има да пређе сличан пут који су кроз векове прошли неки развијенији европски народи. По њиховом мишљењу, овакав пут развитка руског народа не угрожава његову националну индивидуалност, већ помаже да стваралачке особине његове дођу до потпунијег изражаја. Као трећа компонента руског друштвеног живота у 19. веку присутан је царски деспотизам, полуфеудалан, полубуржоаски, који је изградио свој систем погледа на будућност Русије на три принципа: деспотизму, православљу и народности. Кроз 19. век обе прве струје су се развијале и разуђивале. Славјанофили су се међусобно издиференцирали од крајње деснице до умерене културњачке струје. И једни и други, као и нијансе међу њима, интензивно су се бавили проучавањем словенских народа, и тиме одиграли несумњиво позитивну улогу. Западњаци из тридесетих и четрдесетих година су добили своје наследнике у револуционарним демократима шездесетих година, а ови у револуционарном народњаштву.

Из овако чисто унутрашње друштвене климе јасно су се издиференцирали и различити погледи на Словене, њихову историјску судбину и њихову културу. Крајње десни славјанофили у својој изразито националистичкој представи будућности Словена сматрали су да сви словенски потоци треба да се улију у руско море. Царизам је у односу према Словенима у суштини прихватио ово схватање крајњих славјанофила и не ретко маштао о границама руске империје од Балтика, преко Централне Европе до Алпа. Западњаци, револуционарни демократи и револуционарни народњаци су, међутим, са мањим или већим унутрашњим разликама, сматрали да је будућност Русије, онаква каква је била, мрачна ако се не реше сељачко и национално питање. Они су се борили за признавање пољске самосталности, за признавање украјинске националне индивидуалности и за решење питања кавкаских и прибалтичких народа. Самим тим, они су били против односа крајњих славјанофила према Словенима ван Русије и сматрали су да су словенски народи изразите посебне националне индивидуалности, да процес њиховог националног формирања није још завршен, да га треба свесрдно помоћи и пошто-

вати. Будућност словенских народа је у стварању сопствене културе и књижевности на својим сопственим језицима. Они су добро видели да многи словенски народи већ имају своје вековно културно искуство. Политичку будућност словенских народи треба да реше сопственом борбом за ослобођење уз помоћ Русије.

Полазећи од оваквих позиција сваки је од руских интелектуалаца и слависта одређивао свој однос према Словенима, што значи и према Србима, у складу са једним од ових погледа. Каква је била позиција А. Н. Пипина? Када се има у виду да је родбинским и идејним везама у својој младости био врло близак Чернишевском, да је у младости био под снажним утицајем Висариона Бељинског, није тешко утврдити да је прихватао, а затим и у живот спроводио својим научним радовима прогресивне погледе. У каснијем свом раду неће се он у свему придржавати својих учитеља, али ће до краја у области културе остати прогресиван. Даљи наш доказни поступак треба да покаже да ли је тако.

А. Н. Пипин је рођен у Саратову. Његова мати и мати Чернишевског биле су рођене сестре. Пет година млађи од Чернишевског, Пипин ученик, који је у то време живео у дому своје тетке и уваженог саратовског проте Гаврила Чернишевског, док му је отац службовао по мањим местима, био је под снажним дејством свог изузетно обдареног брата од тетке.¹⁰ Док је Чернишевски, нешто касније, студирао у Петрограду, Пипин се дописивао с њим и од њега добијао писма на латинском језику о најразличитијим питањима која су могла узбуђивати радозналу и обдарену младост. Чернишевски, који је слушао предавања Измаила Ивановича Срезњевског и био с њим у блиским односима, први је причао Пипину о Словенима и њиховој историји и књижевности.

У први прави контакт са словенском проблематиком дошао је Пипин на предавањима В. И. Григоровича у Казану на првој години студија у летњем семестру 1849 1850. године. „То је било нешто сасвим ново, — каже Пипин касније, — оригинално и привлачно. Он је нама слушаоцима прве године давао најопштије појмове о Словенству, његовим племенима и указивао непосредно на покушајима превода примера наречја с граматичким објашњењима . . .“¹¹ И наставља: „Сећам се шта ме је у прво време просто запањивало на предавањима Григоровича; како то ми до сада нисмо имали појма о толиким народима, нама врло блиским, и о којима је он говорио с дубоким осећањем. Ми смо чули о нама непознатој историји, потпуно новој географији, јер су се у току његових излагања појављивали и словенски географски називи.“¹² Овај први научни контакт са словенском проблематиком код једног од најумнијих представника првог поколења руских слависта учинио је много за Пипиново буђење. Без обзира на то што је у Казану мало научио, Пипин ће знатно касније истицати да је „у моје универзитетско доба Григорович, иако сам га слушао свега два три месеца, остао за мене један од оних професора коме сам био особито обавезан.“¹³

¹⁰ На истом месту.

¹¹ Мои заметки, 37.

¹² На истом месту.

¹³ На истом месту, 39.

Пипин је 1850. године, по свршетку првог универзитетског курса у Казану, прешао на Петроградски универзитет. Те године је Чернишевски завршио универзитетске студије. Тек је минула 1848. година, у којој су не малу улогу играли Чеси, Словаци, Срби и Хрвати, није се још била стишала бура у руским интелектуалним круговима око петрашеваца. Чернишевски је успут од Саратова до Петрограда причао Пипину о престоници, о атмосфери у њој, о универзитету и предавањима која се на њему одржавају. У то време Чернишевски је нарочито ценио Срезњевског и показивао посебно интересовање за словенске језике и књижевности.¹⁴ Пипин је у дилижанси с посебним интересовањем слушао Чернишевског како му напамет говори одломке из поезије Мицкјевича, из Краљевдворских рукописа и Либушиног суда.¹⁵ Ово путовање из Саратова у Петроград било је за Пипина корак даље у буђењу интересовања, посебно за славистику. Чернишевски је у Петрограду имао богату библиотеку, и радознали Пипин је одмах почео да чита.

Руске библиотеке су у то време биле сиромашне словенским књигама, али је Измаил Иванович Срезњевски надокнађивао тај недостатак својим одличним предавањима. Пипин је касније писао: „... и ми смо још као студенти добро знали имена Добровског, Шафарика, Копитара, Ханке, Палацког, Колара, Челаковског, Вука Караџића, Мацејовског; понекад непосредно по причама Срезњевског, који је у току својих путовања блиско познавао све најглавније раднике тадашњег словенског препорода.“¹⁶ Пипин је врло брзо ушао у ред најбољих и најомиљенијих ђака Срезњевског. И ту је ишао путем свог старијег брата од тетке Чернишевског, који је нешто раније био најбољи и најомиљенији ђак Срезњевског, и као такав записивао предавања свога професора из словенских језика и књижевности. Исти посао обављао је Пипин када је постао студент Петроградског универзитета. Срезњевски је предавао школске 1849 50. године „Преглед словенских наречја“, 1850 51. „Историју словенских књижевности“, 1851 52. „Словенске старине“ и 1852 53. „Историју руског језика“. Пипин је могао бележити предавања свога професора од друге године студија.¹⁷

Срезњевски је волео да привлачи даровите студенте и да их ангажује у научном раду. И у том погледу Пипин је пошао за Чернишевским. Николај Гаврилович је под руководством Срезњевског израдио „Словарь к Ипатъевской летописи“, Пипин ће израдити „Словарь к первой Новгородской летописи“. Пипинова ћерка, Вера Александровна Љацка, пише знатно касније о томе да духовна веза између ова два речника говори о духовној вези између Чернишевског и Пипина и обојице са Срезњевским.¹⁸ Истина, Чернишевски ће се брзо ослободити те духовне везе, јер је такав рад давао мало хране његовом уму и срцу. Он је чак касније сматрао да је време које је утрошио на израду речника Ипатјевског летописа изгубљено, а свог професора окарактерисао

¹⁴ Видети: В. Вулетич, *Чернышевский о сербской народной поэзии*, „Советское славяноведение“, No 5, 1965.

¹⁵ Мои заметки, 47.

¹⁶ На истом месту, 61—62.

¹⁷ Белешке са тих предавања чувају се у Архиву АН СССР. Ленинградское отделение, Фонд No 111, Опись No 1, ед. хр. No 28.

¹⁸ В. А. Ляцкая, *Воспоминания о А. Н. Пыпине*, Государственная Публичная Библиотека им. Салтыкова-Шедрина. Рукописный отдел. (Даље: ГПБ им. Салтыкова-Шедрина. РО). Архив А. Н. Пыпина, Ф. No 621, ед.-хр. No 1116, 143.

као талентованог човека, „разменявшегосја на маленькое буквоедство“. Тако је могао мислити књижевни критичар, филозоф, естетичар, економист и револуционар Чернишевски, чија је мисао летела широко и високо. Није тако могао мислити филолог, истраживач од расе и професор по вокацији Пипин. За њега је време проведено уз Срезњевског било од велике користи у проширивању и продубљивању духовних интересовања, у стицању нових сазнања, у овладавању методиком и техником научног рада. Још као студент, а затим као млад стручњак, Пипин је дошао до закључка да је неопходно да у свом будућем научном раду крене у три правца: у област словенских књижевности, етнографије и историје руске књижевности. Сва ова три правца његових научних интересовања имају исто извориште и међу собом су тесно повезани. Како видимо, Пипина је за словенске књижевности заинтересовао Григорович, подстицао га Чернишевски, а учврстио његова интересовања и оспособио га за научни рад Срезњевски. Негде пред крај живота Пипин ће истаћи Григоровича и Срезњевског овим речима: „Овима двојици научника из прве генерације руских слависта, који су отпочели непосредно, живо проучавање Словенства, ја сам у првом реду обавезан што се тиче мога интересовања за Словене, иако нисам хтео да будем славист.“¹⁹

Веран принципу да Русија у свом унутрашњем развоју треба да користи искуство западноевропских народа, Пипин је велику пажњу посветио проучавању западних књижевности, а у изучавању руске и словенских књижевности увек имао у виду магистралне токове развитка народа Западне Европе. Нас, природно, интересује шта је он подразумевао под историјом књижевности и како је одређивао њену суштину. Он сматра да развој најновије књижевности, која све више продира у социјалне појаве, подстиче на закључак да је историја књижевности одраз развоја људског друштва. У исто време он сматра да у проучавању једног народа на прво место долази проучавање језика и његовог развитка, који није само форма, већ и садржај духовног живота. Наука која се бави проучавањем резултата духовног рада и живота народа изражених језиком, „јесте филологија, и у њеним оквирима историја књижевности, као један од њених саставних делова, добија већ одређеније место, разграничено од суседних дисциплина.“²⁰ Овим мислима Пипин даје само најопштију формулу историје књижевности и одређује њено место међу другим филолошким дисциплинама.

У време када се Пипин бавио историјом књижевности, тј. у другој половини 19. века, постојало је неколико схватања о томе шта је историја књижевности. Фридрих Вилхелм Хумболт (1767—1835) сматрао је да је историја књижевности историја целокупног духовног живота народа, али у ужем кругу дела, израженог језиком. Георг Гервинус (1805—1871) мисли да је историја литературе историја поезије, што значи да научна дела изражена језиком не спадају у сферу интересовања историчара књижевности. Херман Теодор Хетнер (1821—1882) истиче да је историја књижевности историја поезије али и историја човековог осећања. Према томе, поезија је тесно повезана са другим уметностима. Иполит Тен (1828—1893) нуди по-

¹⁹ Мои заметки, 39.

²⁰ История русской литературы. Том. 1, СПб 1898, IV.

зитивистичку дефиницију историје књижевности и сматра да она треба да проучава психологију народа изражену у књижевности. Да би то могла да учини, она је дужна да изучава три фактора: расу, средину и историјски тренутак.

Пипин је био веома добро упознат са свим овим схватањима. Већ од самог почетка свога рада он је историју књижевности схватио као културну историју народа. Непрекидан и интензиван рад на науци о књижевности у току пола века учинио је то да он изгради своју дефиницију историје књижевности, која је водила рачуна о постојећој теорији и научној пракси у овој области, али и о духовним и историјским специфичностима народа чије књижевности проучава. Ево његове дефиниције: „На тај начин најновија историја књижевности пре свега тежи да обухвати песничко стваралаштво у читавом његовом националном обиму, почевши од његових првих појава у старој народној поезији; затим, не ограничавајући се чисто уметничком облашћу, укључивати у проучавање граничне појаве народне и друштвене мисли и осећања, посматрајући књижевну грађу као грађу за психологију народа и друштва; најзад, историја књижевности проучава књижевне појаве у међународном књижевном контакту.“²¹ У овој његовој дефиницији наћи ће се елементи различитих европских схватања о историји књижевности. Без обзира на извесну еклектичност, она је као теоријска основа његове полувековне научне активности у области историје књижевности била плодотворна и на нивоу научне мисли свога времена.

Када се говори о Пипиновом схватању историје књижевности, ваља истаћи и стање у руској књижевности историографије тога доба. У руској култури још није било расног историчара књижевности који би синтетисао несумњиво значајне резултате парцијалних проучавања. Међутим, рад на филологији код Руса развијао се у најразличитијим правцима и већ доносио крупне резултате. Радило се на изучавању писмености, духовних карактеристика народа, његовог материјалног и духовног живота, на проучавању Словенства у целини и, најзад, изучавао се однос руске књижевности према европским. Историјско-естетичка критика Бељинског, и поред тога што није захватила старије периоде руске књижевности, била је Пипину од велике користи, како у методолошком смислу, тако и у практичном, јер је садржала изванредну анализу руског духовног живота и књижевности од 18. века до половине четрдесетих година 19. века.

Нас је интересовало Пипиново схватање историје књижевности пре свега због тога да бисмо могли објаснити како је он пришао словенским књижевностима и, наравно, српској. Без тога не би нам био довољно јасан метод његовог тумачења српске књижевности.

Проучавање словенских књижевности није било изазвано само обичним, ничим немотивиисаним алтруизмом и необјашњивом љубављу према братским народима. Видели смо већ да је друштвена клима у Русији у прошлом веку и те како изазивала потребу да се приђе комплексном проучавању словенских народа и њихове културе. Постојао је, међутим, још један значајан разлог. Да би се могла темељно проучити руска књижевност и уопште руска

²¹ На истом месту, 31.

култура, било је неопходно ући у проблематику општесловенске културе и показати како је текао процес националног индивидуализања у оквирима широког словенског етникума. Старије периоде руске књижевности и културе није било могуће научно осветлити без темељног познавања одговарајућих периода јужнословенске културе. Новије периоде ваљало је упоредити с одговарајућим периодима код осталих словенских народа да би се откриле заједничке црте које сведоче о блискости Словена, али и разлике које говоре о сопственим путевима сваког од словенских народа кроз време и историју. Пипин је био дубоко свестан овог разлога. „Проучавање словенства позитивно је деловало, — истиче он, — и на развој руске етнографије, — уствари, оно је дало њој праву основу, указавши да је најстарији период руске народности имао општесловенску основу. Појавила се могућност за упоређивање језика, поређења митова, предања, поезије; могућност сравањења институција и обичаја и, на крају крајева, за одређивање општесловенских одлика руске народности као и њених посебних црта. С друге стране упознавање словенског препорода дало је пример како може повољно да делује брига о народности на националну свест племена, откривајући им путеве просвете и подижући њихове материјалне и духовне снаге. Најзад, оно је открило нашим научницима књижевности западних Словена, које код нас нису биле уопште познате, а које су имале већи број изванредних радова из словенске старине и етнографије (Добровски, Шафарик, Копитар Палацки, Караџић и др.).“²² Када се има у виду да је проучавање словенских књижевности и фолклора дало значајне резултате већ до тридесетих година прошлог века, када се у Русији почиње систематски радити на славистици, постаје јасно да славистика има несумњив значај и за даљи развитак русистике. Уз то, словенска проблематика је већ постала увелико предмет интересовања европске науке. „Западњаку“ Пипину то је било добро познато и он је логиком свог научног развоја и свог интересовања постао и слависта.

2.

А. Н. Пипин се почео активно бавити славистиком 1859. године, на самом почетку „револуционарне ситуације“ у Русији. Томе је, сем опште друштвене климе, допринео и његов боравак у Прагу. Кад је у новембру 1861. године напустио Петроградски универзитет због подршке студентима, Пипин је наставио с књижевним радом у часопису „Савременик“. После трагичних догађаја у Пољској 1863. године Пипин је прионуо на посао да напише преглед словенских књижевности. За то су, сем научних разлога, постојали и други, друштвено-политички. Снажно унутрашње превирање у Русији после укидања кметства 1861. године и трагедија Пољака утицали су на потпуну поларизацију у редовима руске интелигенције. Десна и либерална интелигенција је дефинитивно заузела реакционарне позиције у питањима унутрашњег живота Русије, а самим тим и у питањима односа према Словенима. Само су револуционарни демократи и њима блиска интелигенција били за потпуно решавање сељачког питања и за поштовање индивидуалности словенских народа, као и за изграђивање заједничке будућности на равноправним основама. Пипин је у то време већ био један од уредника „Савре-

²² История русской этнографии. Том 1, СПб, 1890, 32.

меника“. За нешто више од годину дана он је заједно са Спасовичем (за пољског књижевност), написао „Обзор историји славјанских литератур“ који се појавио 1865. године у Петрограду. У предговору Пипин указује на праве разлоге који су га руководили да напише ову књигу. У почетку он се задржава на непосредним поводима. „Први повод за израду ове књиге била је жеља да се допуни руско издање „Опште историје књижевности“ Ј. Шера²³, — засад једине књиге ове врсте на руском језику, — прегледом историје словенских књижевности, коју је немачки писац дао сувише недовољно“. ²⁴ Пипин даље каже да је намеравао да да кратак преглед свога предмета, сразмерно књизи Шеровој, али га је „новина предмета у нашој књижевности нагнала да уђе у подробније излагање“. Следећи повод који Пипин наводи уствари је уско повезан са узроцима. Ту он практично полемиче са славјанофилима и са свима онима који не познају словенску проблематику, већ једноставно сматрају да сви Словени треба да постану Руси. Пипин истиче да словенско питање може да „побуди велик историјски интерес“ и да, постављено у извесном социјалном смислу, може да буде „веома блиско нашим друштвеним питањима“. А затим прелази у отворено суочавање са славјанофилима: „Известан део наше књижевности труди се да на посебан начин веже наша друштвена питања са словенским; она проповеда познато пансловенско сливање посебних народа у једну националну масу и прихвата се да помаже „словенској браћи“, не питајући њих саме, и то чине са своје сопствене тачке гледишта“ ²⁵.

У уводу књиге Пипин шире и дубље критикује славјанофиле због њихове апологије древне словенске старине, због њихове теорије о трулости и покварености Запада и његове тобожње пропасти и због њихове ничим необразложене вере да ће Словени срушити западну цивилизацију и створити своју на основама сопствене старине. Он полази од Хердерове мисли да словенски народи заузимају више простора на земљи него у историји и, слажући се са њим, сматра да Словени неће заузети више места у историји ако се врате назад, већ ако енергичније крену напред у клутуру и цивилизацију, не с амбицијом да сруше постојећу, већ да се од ње уче и да јој дају свој прилог. Он сматра да тај прилог може да буде велики, али да је још увек незнатан, и сувише строго суди о словенским књижевностима. „Због тога историја словенских књижевности има више парцијалан интерес, него општечовечански; њен интерес се ограничава оквирима словенске историје, она допуњује ту историју уметничким уобличавањем умне и песничке активности племена, чији су резултати концентрисани у садашњем стању словенске културе.“ ²⁶ Полемишући с научне тачке гледишта са тезом да филолошко јединство словенских језика говори о томе да после дуге разједињености племена, треба опет остварити то јединство на руској основи, Пипин истиче: „Филолошко сродство језика говори само о некадашњем јединству, али није довољно средство за уједињење у епоси када су у практичној употреби ти

²³ *Всеобщая история литературы И. Шера*. Со 2-го исправленного и дополненного издания перевод под редакцией А. Пыпина, бывшего профессора всеобщей литературы Имп. СПб. Унив. Изд. О. Бакста, СПб, 1893.

²⁴ *Обзор истории славянских литератур А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича*. С. Петербург, 1865, I.

²⁵ На истом месту, II.

²⁶ На истом месту, 2.

језици већ неразумљиви један другоме, и када се природа нације одређује многим другим, значајнијим факторима.“²⁷ Пипин је још пре више од сто година дубоко схватио историјски императив потпуне националне еманципације свих словенских народа. У томе му је, ван сумње, помогла руска револуционарна демократија, којој је у то време био близак.

Без обзира на то што никад није до краја прихватио програм револуционарне демократије и што није био у стању да до краја продере у суштину материјалистичке филозофије и естетике, још мање у политичку и друштвену акцију овог веома значајног покрета, Пипин је до краја живота остао у основи веран схватањима револуционарних демократа у националном питању и у питањима културе као најпотпунијег изражаја националног бића. На овој основи он је водио борбу са славјанофилима и неославјанофилима до краја живота. После бурних плина нада и великих осека разочарења, после пораза у српско-турском рату 1876. године, сва руска славјанофилска штампа је говорила о Србима-„незахвалницима“, о томе да је српска интелигенција „отрована“ западном културом, да је „заражена“ бацилима „трале“ западно-европске цивилизације. Пипин је имао храбрости да отворено и недвосмислено на страницама „Весника Европе“ устане против славјанофила у заштиту српске националне индивидуалности. Он је у чланку „Неколико речи поводом јужнословенског питања“ истакао да руско друштво веома мало или скоро ништа не зна о Србима и „... без обзира на непознавање, ми ипак узимамо поучну и претећу позу, која ми се у крајној линији учинила одвратном.“²⁸ Србима се пребацивало да се образују на Западу, да избегавају да се школују у Русији и да су због тога равнодушни према њој. Пипин на ово одговара: „Српска интелигенција је „отрована“ тиме што је добила образовање у Паризу, Лајпцигу, „можда у Бечу“, (да, у Бечу највише) — због чега се треба чудити што је српска интелигенција, кад се упознала са мрачном и полицијском нетрпељивошћу руске интелигенције, осетила неповерење и недоумицу. Али где и да се образује српска интелигенција (не заборавимо, да велики део српског племена, с којим се Срби из Кнежевине налазе у непосредној вези, живи на територији аустријске империје)? И зар је могуће тражити од ње да изабере најудаљеније градове за своје школовање и да путује у Москву, зар је могуће од њих тражити да она сматра стање науке у Француској и Немачкој лсшијим него у Русији? А шта смо ми сами учили да Москва постане привлачнија од Париза, а Харков од Лајпцига!“²⁹ Као одличан зналац словенске и српске проблематике Пипин указује на неке битне карактеристике развоја српске културе. Без обзира на то што су горње мисли изречене у жару полемике и протеста, оне одражавају право стање ствари у Русији и као такве имају трајну вредност. Оне имају посебан значај за карактерисање платформе са које је Пипин приступио изради „Обзора историји славјанских литератур“, а затим и „Историји славјанских литератур“, као и низа других студија и расправа о култури и књижевности словенских народа.

„Обзор историји славјанских литератур“ Пипин је писао као млад човек, али са већ потпуно формираним погледима на кључна питања. Интересантно

²⁷ На истом месту, 17.

²⁸ Вестник Европы. Одинадцатый год. Том V, кн. 10, октябрь 1878, стр. 888.

²⁹ На истом месту, 888—889.

је погледати композицију књиге. Она има осам глава: прва — Увод и последња — Национални препород и панславизам, имају општи карактер, прва глава да изложи суштину проблема којом се књига бави, методе рада и значај теме, последња да укаже на неке заједничке и различите црте међу словенским књижевностима епохе Препорода. Осталих шест глава посвећени су посебним словенским народима: Бугарима, Србима, Русима, Чесима, Лужицким Србима и Пољацима (главу о Пољацима је написао В. Спасович). Пада одмах у очи да нема Хрвата, Словенаца и Словака. Али то је само на први поглед: Хрвате и Словенце он обрађује заједно са Србима, а Словаке заједно са Чесима. Недоумице ипак остају: на овакав третман књижевности ових трију народа, потчињен и неправедан, Пипина су навели недоговорно издиференцирани појмови у то доба, када још нису биле рашишћене представе о несумњивом старом постојању Хрвата и Словенаца и нешто каснијем Словака. Све ове напомене немају за циљ да критикују Пипина, већ да укажу на то да је он своју концепцију словенских књижевности градио на већ устаљеним научним принципима и према фази развоја научне мисли свога доба, која још није била издиференцирала многе појмове, а и није била још у стању да то учини.

Занимљиво је погледати како Пипин компонује део књиге којој је дао наслов „Сербџи“. У првој, општој глави он говори о историји и географији Срба, Хрвата и Словенаца, које назива Хорутанима. У другој глави „Собствено Србија у древном периоде“, у трећој „Дубровник и Далмација“, у четвртој „Хорватска литература“, у петој „Хорутанска литература“, у шестој „Новая сербская литература“, у седмој „Иллирийское возрождение“ и у последњој „Народная поэзия сербов“. Занимљиво је да је народну поезију обрадио у последњој глави, а није је поставио у предкњижевни период. Он има за то своје разлоге: по његовом мишљењу, које није лишено основа, српска народна поезија, онаква каква је одушевила Европу и ушла у књижевни процес европског романтизма, новијег је порекла и везана је за период националног буђења. Наравно, оваквим схватањем не исцрпљује се суштина генезе народне поезије и њеног односа према писаној књижевности кроз векове. Занимљиво је и то да је Пипин књижевности Дубровника и Далмације посветио највише простора, а да је само овлаш прешао преко већ веома израженог романтизма код Срба, Хрвата и Словенаца. У првом случају имао је дубоко право, јер је књижевност Дубровника и Далмације и својом осведоченом књижевном вредношћу и великим значајем у историји књижевности и националне мисли Југословена и Словена уопште заузела високо место. У другом, пак, случају Пипин није имао право, јер романтичарска књижевност Југословена и уметничком вредношћу и својим историјским значајем у формирању националне свести била је веома присутна. Он, по свој прилици, није још био свестан тога.

Пошто је књига угледала свет, она је одмах скренула на себе пажњу, како новином теме, тако и идејном усмереношћу. Из славјанофилских кругова нарочито је била жестока критика антиславјанофилске усмерености њене.³⁰ Појављивале су се критике на разним језицима, на француском, не-

³⁰ Посебном оштрином се одликовала критика О. Ф. Милера „Славянский вопрос в науке и жизни“. СПб, 1865 (брошура).

мачком, чешком, наравно на руском и српскохрватском.³¹ Није потребно ни истицати да су Срби и Хрвати примили веома повољно књигу. Западно-европски научници су са озбиљном пажњом књигу проучили и примили је као значајно дело.³² У вези са појавом књиге у Загребу Ватрослав Јагић пише И. И. Срезњевском 7. априла 1866. године: „Дошла је у Загреб књига Пипин-Спасовићева, те је особиту сенсацију пробудила својом критиком о славјанофилих и панславизму. Ја кажем такођер: Сачувај нас Бог од славјанофилства онакова, каквог нам је представљају неки приврженици рускога Дуја; али зар да зато морамо умаћати прекинути сваки душевни савез, свако морално поразумљење? Не осећају ли јако добро Таљани и Французи, као два романска народа, да су си ипак ближи и сроднији, него ли према Немцем. Оваково племенито славјанофилство хотило бих ја подупирати, славјанофилство, у којем би ипак могла Руска највећу ролу играти, само што одбијам од нас онакову љубав, каквог бих нас на примјер хтио усрећити г. Ламански.“³³ Занимљива је, међутим и рецензија коју је у листу „С.-Петербургские ведомости“ написао српски студент у Петрограду Живојин Жујовић, који је био близак револуционарним демократима. Жујовић прихвата од свег срца идејни смер књиге и оцењује њен садржај позитивно. Он почиње своју рецензију похвалама: „Хвала господи Пипину и Спасовићу за ову књигу! То је нови рад не само у руској, већ и у свим словенским књижевностима, рад савестан, озбиљан и уз то у највећој мери интересантан.“³⁴ Као недостатак књиге Жујовић истиче њену краткоћу и „сувишно критиковање теорије московских славјанофила“. Овај други недостатак Жујовић мотивише овако: „Ова је теорија скоро сасвим сахрањена, и да се на њој иживљавају дозвољено је само фелџонистима, а не озбиљним научницима.“³⁵

Периодизација српске књижевности у овој књизи заслужује посебну пажњу. Вреди упоредити белешке са предавања И. И. Срезњевског, које је Пипин водио, и видети у ком степену се разликује периодизација коју је Пипин дао од оне коју је извршио Срезњевски. Погледајмо како Срезњевски врши периодизацију: први део — општи историјски и географски подаци о Србима; други, стара српска књижевност; трећи, дубровачка и далматин-

³¹ Рецензију на српскохрватском језику донео је загребачки „Knjizevnik“, 1866, No 1, а београдска „Вила“ је у својим бројевима, 44, 46, 48 и 50 за 1865. годину донела превод поглавља „Дубровник и Далмација“.

³² Како је књига примљена у иностранству најбоље сведочи писмо Ивана Павловича Казанског Пипину од 16. децембра 1867. године, у коме каже: „Ваша књига о славјанских литературах великолепна. Еште никог не сам встретио, кто бы сказал, что она писана без знания дела. Немцы, занимающиеся славяноведением, и здешние чехи смотрят на нее, как на серьезный ученый труд . . . Конечно, не все соглашаются с Вашими строгими взглядами на литературу вообще, а русские не всегда довольны Вашей строгостью относительно литературы русской. — Я думаю, Вам скоро придется делать второе издание, так книга идет сильно“. (ГПБ им. Салтыкова—Щедрина. РО, Архив А. Н. Пыпина, Ф. No 621, ед.-хр. No 365, л. 2). В. Јагић пише у својим „Споменима мојега живота“ како је берлински издавач Опенхајм понудио Пипину, пошто се упознао са његовом књигом, да му напише на немачком језику историју руске литературе „за широку образовану публику“, 308.

³³ Централный Государственный Архив литературы и искусства (Даље ЦГАЛИ). Фонд No 436, оп. No 1, ед.-хр. No 1557, л. 4 и об.

³⁴ С. Петербургские ведомости, No 145, 11(23) јуна 1865 г.

³⁵ На истом месту. Рад Живојина Жујовића у Русији осветљава детаљно В. Г. Карасјов у књизи о њему коју припрема.

ска књижевност; четврти, нова српска књижевност; пети, народна поезија. Срезњевски говори и о хрватској књижевности одговарајућих периода, сматрајући је делом српске. Већ се на први поглед може закључити да је Пипинова периодизација скоро идентична са периодизацијом Срезњевског. Може се рећи да је оваква периодизација српске књижевности била опште прихваћена у књижевној науци.³⁶ Уосталом, нема неких битнијих разлика ни код Стојана Новаковића у „Историји српске књижевности“, издате у Београду 1867. године. Треба, међутим, истаћи да Пипин није механички прихватио периодизацију својих претходника, већ да јој је пришао са својих позиција.

Корисно је упоредити композицију и периодизацију српске књижевности у књизи „Обзор историји славјанских литератур“ са композицијом дела српске књижевности у „Историји славјанских литератур“ из 1879. године. Од изласка „Обзора . . .“ прошла је деценија и по. За то време у Русији се збило много што-шта. Прошло је доба револуционарне демократије, прошла је „епоха белог терора“, револуционарно народњаштво се клонило своје трагичном завршетку. Српски народ је претурио преко главе низ догађаја: добијени су кључеви градова, већ је у заборав пала трагична смрт кнеза Михаила, отпочела је и завршила свој живот Уједињена омладина српска, још су се чули одједи Невесињске пушке, нису још преболеле ране пораза на Алексинцу и Ђунису, још је буктала радост победе над Турцима 1877. године. И Русија и Србија су и те како дубоко осетиле Париску комуњу. У српској књижевности је умукла кликтава песма романтичарска која је била на врхунцу када је изишао „Обзор . . .“, завладало је царство реалистичке прозе, чију је епоху отворио Светозар Марковић. Наступило је време хладних и трезвених анализа, појавили су се реалистички приповедачи Милован Глишић, Лаза Лазаревић, даље се развијао Игњатовић, почели су у новом духу да пишу Змај и Јакшић. У руској књижевности нестало је Херцена и Њекарасова. Уз класични роман Достојевског и Толстоја, даље се интензивно развијао народњачки очерк, Шчедрин пише своје сатире. Много што-шта се изменило за тих петнаест година. Остали су славјанофилски кошмарни снови о уливању свих словенских потока у руско море, потоци су се претворили у реке и већ се самостално почеле увелико уливати у море људске цивилизације и културе, руско море је врело. Остала је и Пипинова увереност да словенски народи имају већ своје сопствене путеве. Да видимо шта се за ту деценију и по изменило у Пипиновом схватању српске књижевности.

Замишљен као допуна и саставни део Шерове Опште књижевности, „Обзор“ је од саме своје појаве живео сопственим животом. Његов аутор је био свестан његове краткоће и других неких недостатака. Мислио је о томе да га прошири и продуби. Није се стизало. Подстакнут догађајима 1875—1878. године, када су Словени опет дошли у центар пажње европске јавности, Пипин је поново, уз сарадњу Спасовичеву за пољску књижевност, написао практично ново дело. „Обзор“ је постао „История“, од једне књиге

³⁶ Сличну периодизацију старијих периода српске књижевности извршио је П. Ј. Шафарик у својој књизи „Geschichte der slavischen Sprache und Literatur“, 1826, као и Јован Ристић у својој књизи „Die neuere Literatur der Serben“, 1852. године.

настале су две.³⁷ Да ли је то изазвало какве промене у концепцији српске књижевности? Иако на први поглед нема неких битнијих промена у периодизацији, у концепцији има. Пре свега, део се назива „Југо-славјане“ и састоји се из два дела, „Србо-Хорвати“ и „Хорутане“. Словенци више не иду под општи наслов са Србима, а Срби и Хрвати се равноправно истичу у наслову. У току излагања код Пипина су сада врло мала колебања, он говори о два народа, Србима и Хрватима, који су међу собом повезани истим језиком. Дубровачку и далматинску књижевност Пипин разматра у оквиру српске, али увиђа и хрватске особине ове регионалне књижевности.³⁸ У самој периодизацији једва да се могу приметити неке битније промене. У „Историји“ све се знатно шире третира, нарочито глава „Новая сербская литература“, којој је посвећено двоструко више простора него у књизи „Обзор“, а глави „Народная поэзия сербов“ посвећено је троструко више простора. главу о српској књижевности новијег периода Пипин проширује са четири поглавља: „Черная Гора“, „Далмация“, „Босна“ и „Периодические издания“. Уочавање регионалног проширивања српске књижевности везано је за појаву нових писаца из тих крајева, али и за дејство српске научне литературе о овоме питању. Пипин је, међутим, од периодике пратио само књижевно-научне часописе, а не и књижевно-уметничке, што је оставило дубоког трага на његовим схватањима најновије српске књижевности.

Јужни Словени уопште интересовали су се за Пипинов рад. Још у шездесетим годинама, пре него што су се појавиле прве рецензије на „Обзор“, Стојан Новаковић је штампао део из књиге „Дубровник и Далмација“ у својој „Вили“. Практично, изласком „Обзора“ настају чисто научне везе између Пипина и српске књижевности, које ће се до краја његовог живота развијати. Оне су пре свега остварене са историчарима књижевности. Стојан Новаковић истиче у предговору својој књизи „Историја српске књижевности“ 1867. године: „Осим тога послужило ми је ваљано најновије руско дело „Обзор истории славянских литератур А. Н. Пипина и В. Д. Спасовича“, С. Петербург 1865 год.“³⁹ Колико је српска научна јавност високо ценила Пипинов рад на српској и осталим словенским књижевностима види се по томе што је он, заједно са В. И. Григоровичем, Т. Буслајевом и М. О. Микешиним, предложен за дописног члана Српског Ученог Друштва на петој седници Одсека филолошког и философског од 15. јануара 1869. го-

³⁷ У првој књизи „Историје . . .“ у првој глави, као и у „Обзору“, дати су општи подаци о теми, њеном значају и о методу рада на скоро истом простору. Све друго се разрасло. Бугарима је место 40 страница у „Обзору“ посвећено 90, глава о Србима добија у „Историји“ . . . „наслов „Југославјане“ са два дела: „Србо-Хорвати“ и „Хорутане“ и место 78 страница посвећено им је 165, „Русское племя“ место 71 добија 143 странице, али се више не говори о руској књижевности, већ о „частных литературах русского языка“. Тиме се завршава прва књига. Друга књига почиње делом „Польское племя“ на простору од 333 странице место 131 у „Обзору“, „Чешское племя“ је издвојено од Словака и обрађено на 216 страница место 105, Словаци су посебно обрађени на 49 страница, Лужички Срби на 30 место 12, а народна поезија Чеха, Моравца и Словака на 11 страница.

³⁸ У то време и доста касније сва је научна литература чинила тако. У новије време је приступ нешто дукчији, јер се запажају црте и једне и друге националности у њој.

³⁹ *Историја српске књижевности*. Преглед угађан за школску потребу. Београд, 1867, VI.

дине.⁴¹ Одбор Друштва прихвата овај предлог 20. јануара, а Годишња скупштина га бира за дописног члана.

У то време је у Београду боравио П. А. Ровински, лични пријатељ Пипинов. Он га први о овоме и обавештава у писму од 24. маја 1869. године: „У твом избору за члана „Србског Ученог Друштва“ ја нисам ништа крив; али без обзира што се овде мало баве науком, твоја историја књижевности је веома популарна, сем тога овде су два човека — Стојан Новаковић . . . и Јанко Шафарик, који прате шта се пише о Словенима, којима су позната твоја дела, и они су те наравно предложили.“⁴²

Колико су Срби високо ценили Пипинов рад може се видети и из преписке између Пипина и Стојана Новаковића, посебно око Новаковићеве намере да преведе Пипинов „Обзор“ на српскохрватски језик почетком седамдесетих година. Новаковић пише Пипину писмо 2. фебруара 1872. године: „У намери сам преводити на српски Ј. Шеппа Allgemeine Geschichte der Literatur по четвртном издању. Словенски део који се тамо налази, ја бих заменио преводом Вашег „Обзора историји славјанских литератур“. Но за извршење тога плана потребно ми је знати, прво немате ли каквих услова, и хоће ли скорим, или се може бити (као што смо ми овде чули) већ штампа ново издање Вашег „Обзора?“ С тога би Вас молио да бисте поклонили који минут времена, да ми на то одговорите.“⁴³ На полеђини Новаковићевог писма Пипин је 10. фебруара, практично чим је писмо пријео, написао концепт одговора. „На Ваше писмо журим да Вас известим да сам с великим задовољством спреман да Вам уступим за преводње мој „Обзор“, утолико пре што ће га преводити такав зналац као што сте Ви.“⁴⁴ Пипин даље обавештава Новаковића да још не припрема друго издање, да се прво још може наћи у продаји и наставља: „У новом руском издању ја бих желео много што-шта да исправим и допуним, зашта је наравно потребно време“. Што се тиче услова под којима уступа право преводње, Пипин каже да још није у стању да предложи никакве материјалне услове⁴⁵, и да без обзира на то даје Новаковићу пуно право превода свога дела књиге, али да за Спасовичев није у стању ништа да каже, пошто њега нема у Петрограду. „Ја сам (скоро — у концепту прецртао, В. В.) уверен да ће и он радо дати своју сагласност.“ Али он у исто време моли Новаковића да прихвати његове услове у погледу садржаја књиге: „Хтео бих да отклоним делимично ове недостатке у вашем српском издању: пошто сада немам могућности да поново прегледам текст, ја бих пре свега хтео да допуним литературу (у напоменама у почетку сваке главе). — Ја бих Вас молио да ме известите о току Вашег рада, и када буде било потребно, ја бих Вам достављао своје допуне, које би биле укључене у текст мојих напомена као моје с о п с т в е н е (подвукао А. Пипин) допуне. — Свакако, то не би сметало Вама да и сами, ако је потребно, вршите своје допуне (у посебним напоменама)“.

⁴¹ Гласник Српског Ученог Друштва. Књ. VIII, св. XXV. Старога реда. Београд, 1869, 350.

⁴² На истом месту, 353.

⁴³ ЦГАЛИ, Ф. No 395, оп. No 1, ед. хр. No 341, писмо No 6, л. 41.

⁴⁴ На истом месту, л. 2 об.

⁴⁵ У концепту је прецртана формулација: „Я не требую никаких материальных выгод для себя от этого издания . . .“

Пипин је свестан да је од времена изласка његовог „Обзора“ прошло пуних седам година и да је за то време дошло до неких промена у словенским књижевностима: „Мени се чини, да су нека моја мишљења, која сам изразио у књизи, нашла често потврду у догађајима ових последњих година, — и сада, при новом штампању Обзора ја бих хтео да искористим прилику да нешто више разјасним с а д р ж а ј (подвукао А. П.) моје књиге: због чега бих ја за Ваше издање написао на крају п о г о в о р (подвукао А. П.) од неколико страница.“ И последњи Пипинов услов: „... желео бих да имам неколико примерака српског издања „Обзора“, када он изађе, од 10 до 15, за себе и за неке моје пријатеље, који се интересују за њ!“⁴⁶ Познато је да Новаковић ни тада ни касније није превео Пипиново дело. Да ли је концепт Пипинова писма уопште преписан и послат Новаковићу?⁴⁷ Судећи по томе што је у предговору првом тому Шерове Опште историје, који се појавио у јуну 1872. године, Новаковић писао да „ако буде здравља и воље“ има намеру или сам да напише словенски део или да преведе „Обзор“ Пипина и Спасовича, као и по једном писму које му је упутио Ватрослав Јагић 19. маја 1872. г., Новаковић је морао знати за Пипиново писмо. Јагић у том писму каже: „Ако не примисте писма Пипинова, знајте да Вам је он писао и понудио к пријеводу неке податке. II издања рускога не мисли јоште приготовљавати.“⁴⁸ Ако никако друкчије, Новаковић је морао бар из овог Јагићевог писма знати за Пипинов однос према његовој намери да преведе „Обзор“ на српскохрватски.

Књига Пипинова се није, дакле, појавила код Срба у првој половини седамдесетих година. Међутим, интересовање за његов рад је код нас и даље било велико. Када је почео припремати „Историју славјанских литератур“, о том се врло брзо сазнало у Београду. Колико је појава „Обзора“ значила за афирмацију Словена, види се и по томе што су многи прижељкивали да Пипин напише и друго издање. Наравно, сви су желели да оно буде опширније и боље, и старали се да му пошаљу што више материјала. У писму од 4. априла 1877. године Стојан Новаковић пише Пипину да му је послао „Зборник српских народних загонетака“ и наставља: „Имао бих Вам и друго што-шта послати, кад бих знао прави адрес Ваш, тим пре што чујем од г. Милићевића, да се спремате да штампате ново издање Вашег врсног „Обзора историји славјанских литератур“, коју Вашу намеру, ако се доиста прихваћате, поздрављам унапред с највећом захвалношћу.“⁴⁹ Најзначајнији историчар српске књижевности друге половине 19. века и један од најистакнутијих српских културних и политичких радника тога доба високо је ценио Пипинов научни рад и његову оријентацију у словенским питањима. Новаковић пише Пипину 18. априла 1877. године, како је од њега добио два писма, изражавајући задовољство што их је примио, и каже: „Ја толико по-

⁴⁶ Судећи по садржају Пипинова писма, он је Новаковићев предлог озбиљно схватио и припремао се за посао. Разлоге због којих Новаковић није превео Пипина треба пронаћи и објаснити. Они се не налазе у Новаковићевом нехату.

⁴⁷ Најбољи познавалац рада Стојана Новаковића и издавач његове преписке коју припрема Српска академија наука и уметности, проф. др Радмило Димитријевић још није пронашао ово писмо, као и многа друга уосталом.

⁴⁸ Архив Српске академије наука и уметности. Фонд Стојана Новаковића, писмо No 14. (Захваљујем проф. др Радмилу Димитријевићу што ми је уступио ово писмо).

⁴⁹ ИРЛИ РО, Ф. N 250, ед.-хр. No 304, л. 4.

штујем Вас и онај правац, који сте Ви до јако у историји словенске књижевности заступали, да ми је управо врло драго, што ми се указала прилика, да Вам могу неку услугу учинити.“⁵⁰ Није се још била појавила „История славянских литератур“, а већ се родила идеја да се она преведе на српскохрватски језик. Стојан Новаковић о томе пише Пипину 21. септембра 1878. године: „Напоследку имам још једно питање и саопштење. Г. А. Сандић, професор новосадске гимназије, хтео би да изда у српском преводу Ваш О б з о р и с т о р и и с л а в я н с к и х л и т е р а т у р (подвукао С. Новаковић). Чувши од мене да Ви спремате ново издање, пита Вас, хоћете ли му допустити да преведе и можете ли му слати коректурне листове Вашег дела. У корист г. А. Сандића могу Вам рећи, да он пише српски добро, да је учио код Миклошића и да је некад после И. И. Ткалца уређивао „Ost und West“ у Бечу.“⁵¹ Пипин је брзо одговорио Новаковићу да он нема ништа против превеђења, али да мисли да није рационално то чинити одмах, тим пре из коректурних листова, када ће се књига ускоро појавити.⁵² У свом писму Пипину од 2. децембра 1878. године Новаковић пише да је обавестио Сандића о његовом писму и да је добио одговор: „И он ми је одговорио, да он ипак остаје при својој намери и да је издаваоца преводу нашао у новосадској књижарници браће М. Поповића у Н. Саду и мисли га издати у засебној књизи. С тога Вас молим, да изволите послати дело најбоље непосредно г. А. Сандићу . . .“⁵³ Ни овог пута Пипинова се књига није појавила на српскохрватском језику.

И најзад се појавио први том „Истории славянских литератур“ почетком 1879. године. Пипин је одмах послао своју књигу познаницима и пријатељима. Један од првих који је захвалио Пипину био је Стојан Новаковић, који у писму од 6 18. марта 1879. године каже: „Примио сам многоцени дар Ваш, први том „Истории славянских литератур“, а исто тако и завршетак Ваше студије о „Панславизме в прошлом и настоящем“.“⁵⁴ У наставку писма Новаковић се жали како код Срба нема још праве научне критике „која би

⁵⁰ На истом месту, л. 6.

⁵¹ На истом месту, л. 10. Новаковић још није знао тачан наслов новог Пипиновог издања, па га још зове старим именом.

⁵² Чим је добио одговор од Пипина, Новаковић пише Сандићу: „Писах Пипину по Вашој жељи и добих од њега одговор: да је књига веома прерађена, и скоро на ново написана и да је нарасла у два тома. Први се сад доштампава и имаће 27—28 табака у формату Вестника Европы (велики лексиконски октава). Друга ће изићи у идућој години, а у трећој ће бити обделана само руска књижевност и историја. За тим пита: Како је мислио г. Сандић издавати превод: у посебној књизи или у каквом журналу? Кад мисли да би могао почети посао? И да ли му се неће простор књиге у два тома преко 50 табака, учинити сувише опшираним? За тим моли ме, да га ја о свему томе известим. — Тога ради и ја Вас, драги пријатељу, молим, да промислите, хоће ли Вам Ваше здравље допустити, да се оптеретите толиким читањем и коректурама? Интерес би, на сваки начин, и словенске заједнице и нашега литерарног живота, био, да се то дело одмах преведе и наштампа. На каква сте средства Ви мислили што се тиче издавања? Како мислите што се тиче рада? Рад бих о свему томе известити Пипина. (Рукописно оделење Матице српске. И ово писмо ми је уступило проф. Димитријевић, на чему му захваљујем).

⁵³ ИРЛИ РО, ф, No 250, ед.-хр. No 304, л. 11.

⁵⁴ За Пипинова живота преведено је код Срба пет његових ствари. О њему је написано 27 чланака до краја 1905. године у српским листовима и часописима.

постојано и редовно пратила сваки литерарни појаз“. Тиме му он објашњава зашто су код Срба његова дела мало приказивана. Али је ипак сам написао рецензију на први том књиге „История славянских литератур“.⁵⁶

Први том „Историје“ скренуо је на себе пажњу целокупне европске научне јавности. До 1882. године појавиле су се три превода ове књиге на европске језике: немачки, француски и чешки.⁵⁷ Појавило се и више рецензија на разним језицима. Сем Новаковићеве у „Српској Зори“ београдски часопис „Побратимство“ донео је у марту 1881. године веома похвалну рецензију.⁵⁸ Оцене руских рецензената су биле исто тако позитивне што се тиче стручности и научности дела. Критике су се обрушавале на Пипина за његово „западњаштво“, на његове идеолошке погледе. Оштро су га критиковали В. Ламански, Д. Мордовцев, А. Будилевич, дакле они из славјанофилских кругова.

Интересантно је да се на Пипина окомио и већ мртви његов први учитељ у славистици В. И. Григорович. Како је до тога дошло? У општој офанзиви руских славјанофила против Пипина некадашњи студент Григоровича А. Смирнов сетио се да изда предавања која је његов покојни професор држао школске 1868/69. године студентима четврте године Новоросијског универзитета. У свом предговору Смирнов каже да ова предавања „представљају преглед словенских књижевности с друге тачке гледишта и са нешто друкчијим осветљавањем чињеница, него код Пипина.“⁵⁹ Овим је и формулисана сврха издавања Григоровичевих предавања. Наравно, све оно што је Григорович рекао о Пипину односи се на његов „Обзор“ из 1865. године. Пошто је Пипинова позиција у „Историји“ остала неизмењена, само шире развијена и свестранија аргументована, објављивање Григоровичевих примедба тек 1880. г. има за циљ да критикује пре свега „Историју“. Шта мисли Григорович о Пипиновом делу? „Најбоље дело које је изишло после Шафарика појавило се код нас: то је Историја словенских књижевности Пипина и Спасовича. Рад је капиталан и самосталан, ако се одбаце предубеђења, на која се они наслањају у своме исмевању словенског патриотизма који они не разумеју.“⁶⁰ Григорович сматра да Пипин „закмурених очију“ не види у словенској култури било какво кретање и било шта оригинално. Он истиче да, истина, постоје „славјанофили“, „који желе да буду покровитељи словенских тенденција“, али да је Пипин, негирајући њих, негирао и потребу словенске слоге. Григорович се пита: „Али не одлазећи сувише далеко, зашто да ми Словени не треба да имамо међусобне моралне везе? Зашто да ми не тежимо таквим међусобним односима, да бар једни другима

⁵⁶ А. Н. Пипин и В. Д. Спасович, *История славянских литератур*. Изд. 2. — Српска Зора, IV, бр. 2, 1879, стр. 35.

⁵⁷ *Geschichte der slavischen Literatur* von A. N. Pypin und V. D. Spasovic. Autorisite Ausgabe, Erster Band, Leipzig, 1880; *Histoire des littératures slaves* par Pypin et Spasovitch, Paris, 1881; *Historie literatur slovanskych*, Sepsali A. N. Pypin a V. D. Spasovic. Dil I—II. V Praze, 1880—1882.

⁵⁸ Побратимство. Месечни журнал за књижевност и науку. Год. 1, бр. 3, март 1881. Београд, стр. 232—233.

⁵⁹ *Обзор славянских литератур*. Лекции В. Ив. Григоровича, читанные студентам IV курса Новоросийского университета в 1868/69 акад. году. Записанные слушателем его А. Смирновым. Воронеж, 1880, стр. 6.

⁶⁰ На истом месту, б.

укажемо на недостатке?“ И закључује: „И поред свега тога Пипинова књига може да буде поуздана у проучавању словенских књижевности.“⁶¹ Основне своје идеје Григоровић развија шире. Међутим, како видимо, ни он не сма-тра дело свог бившег ученика непоузданим у научном погледу. Било како било, Пипин је и крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година остао доследан својој тези о словенској узајамности на основама пуне равноправности, која не би искључивала појединачне односе сваког словенског народа са другим културама народа Европе. И, наравно, имао је против себе своје старе противнике — славјанофиле. Српска интелигенција, чак и она која је стајала на десном крилу, као што су Стојан Новаковић и Милан Милићевић, одобравали су Пипинове погледе на Словенство.

Како је време пролазило, Пипин је све више мислио о поновном издавању књиге „История славянских литератур“. Почетком нашега века он се озбиљно носио том мишљу.⁶² Мислио је чак да окупи неколико људи на том послу, који би обрадили поједине области, као што је то радио Спасовић за пољску књижевност: за најновији црногорски део српске књижевности предвидео је свог пријатеља П. А. Ровинског а за савремену чешку књижевност Николаја Владимировича Јастребова. Познато је да се то издање није појавило ни за живота Пипинова, ни после његове смрти. Али он је имао најозбиљније намере да то учини и пожуривао је сараднике да изврше свој посао. Павле Ровински пише свом пријатељу 19. фебруара 1902. године: „Црногорску књижевност послаћу ти до Васкрса; али један део ће бити готов раније и одмах ћу ти га послати. Ствар је у томе што у најновијој књижевности нема много добрих ствари, које и не заслужују места у књижевности, али сам ја дужан све то да скупим и да региструјем за себе.“⁶³ Пипину је било стало да обезбеди што квалификованије људе да му прегледају ново издање. Он је молио Ровинског, када је пошао у пролеће 1902. године у Беч, да о томе разговара с Јагићем. Овај му из Беча пише 1. априла писмо, у коме му каже да је био с Јагићем: „Када сам био код њега први пут и почео разговор о твом делу Историја словенских књижевности и о твојој жељи да имаш неког ко би је прегледао, он се сам понудио да буде посредник, тј., да ти њему пошаљеш дело, а он ће поверити, бугарску књижевност Милетићу, чешку Влчеку, њен један део Вондраку, српско-хрватску неколицини. Нисам даље разговарао о другим условима; захвалио сам му на његовој спремности да помогне и на његовој предусретљивости. Сада му пиши сам.“⁶⁴ Пипину је било стало да му ово издање буде што боље. Он се уздао у Јагићеву помоћ. И с правом.

3.

Како је Пипин остварио своје схватање српске књижевности најбоље се може видети ако се проследи његов однос према српским писцима и основним питањима српске књижевности од његових првих до последњих

⁶¹ На истом месту, 7.

⁶² Ровински кад је чуо за ову намеру пише Пипину 17. јуна 1901. године из Гусевке: „Радует меня, что ты принимаешься за новое издание слав. литератур...“ (ЦГАЛИ, писмо No 83, л. 335).

⁶³ На истом месту, писмо No 88, л. 369—370.

⁶⁴ На истом месту, писмо No 89, л. 370—371.

радова. Руски слависти су и у другој половини 19. века били импресионирани српском народном поезијом као и у првој половини века. Сви руски слависти првог поколења бавили су се у мањој или већој мери проучавањем српске народне поезије. При томе не треба сметнути с ума да је у њиховим интересовањима играла не малу улогу и велика популарност српске народне поезије у европском романтизму. За популарност српског фолклора код другог поколења руских слависта посебно је заслужан И. И. Срезњевски, који је све од 1846. године, када је после смрти Прејса прешао на Петроградски универзитет, држао годинама о њему посебне курсеве. Српски фолклор је био подједнако популаран и код славјанофила и код „западњака“. Славјанофили су његовом лепотом доказивали изузетне карактеристике словенске старине, која је наносима западноевропске цивилизације угрожена. Противници њихови, нарочито Чернишевски и Пипин, а нешто касније и Венгеров, бавили су се српском народном поезијом, дивили се њеној лепоти, али су тврдили да је она плод словенског детињства и да не може бити основа никакве нове цивилизације која би била супериорнија од европске. За њих она није идеал коме треба тежити, већ срећни почетак у даљем развоју.

А. Н. Пипин с правом истиче да је патријархални живот Словена био погодна основа за настанак народног епоса. „У епосу народ испуњава управо ону херојску епоху, у којој је он дејствовао непосредно као народ — постојање епоса у извесним периодима народне историје указује на постојање херојско-патријархалних епоха, у којима се испољавала целокупност народног живота.“⁶⁵ Патријархалност и заосталост у развоју основа су на којима је поникао српски народни епос. „Српски народни епос — једини је народни словенски епос који је сачувао до нашег времена своју стваралачку снагу. Услов за његов развој било је присуство општенородне историјске активности у условима патријархалног конзервативизма, који је задржао народ у традиционалним токовима његових погледа на свет.“⁶⁶ Овакви Пипинови погледи имају научну основу. У целини узето Пипин има право када каже да се народна епopeја „највише сачувала тамо где народ остаје више веран патријархалној старини и мање је захваћен цивилизацијом, која му даје нове форме живота, која поставља нова питања људској мисли и која га изводи из ограниченог круга његове конзервативне искључивости; тамо где је утицај цивилизације био снажнији, стари епос се заборављао и ишчезавао скоро без трага. Због тога словенски народни епос у целини се далеко боље сачувао у источних народа, којима (управо Србима) и припадају његови најлепши узорци.“⁶⁷

Без обзира на то што у овим погледима има неких више наглашених акцената због сталне полемике са славјанофилима, Пипин је имао право кад је сагледавао велике уметничке вредности српске народне поезије. Он само указује на праве изворе њеног настанка. И он се диви њеној лепоти и сматра да „... нигде се ипак не налази толико раскошног обиља народне песме, толико равномерног распореда њеног у народу и тако живог стваралаштва код Срба. Ова појава, наравно, мора имати своје узроке у особинама нацио-

⁶⁵ Вопрос о национальности и панславизм. II. Современник. Том CI; No 3, март 1864, 87.

⁶⁶ На истом месту, 87—88.

⁶⁷ *Обзор истории славянских литератур*, С. Петербург, 1865, 19—20.

налног карактера и народне историје.⁶⁸ Пипин је добро проучио српску народну поезију, добро је знао гледишта Срезњевског, али је као посебне ауторитете у овој области сматрао Терезу Робинсон и Прејса.⁶⁹ На њихове радове он се највише ослања. На основу њих и на основу својих запажања Пипин посебно истиче неке карактеристике српске народне поезије: уметничку свежину, објективност и пластичност. Појаву српске народне поезије на европској књижевној сцени Пипин овако оцењује: „То је била невидљива појава народног песничког стваралаштва, која је запањила својом хомеровском оригиналношћу и свежином, и што је опет било изванредно — која се понављала у току самих борби за српско ослобођење, у подвизима Милоша и Црног Ђорђа, у херојским биткама Црногораца. Поезија коју су открила Вукова издања давала је морално-песничку боју народним подвизима, подвизима онога народа који је наступио из четворовековног заборавља на историјско поприште.“⁷⁰ Оваква оцена српске народне поезије, изречена у време завршетка збивања на Балкану од 1875—1878. године и њене улоге у формирању српске националне свести била је и научно оправдана и историјски целисходна, поготову у руској средини после читаве бујице горчине која се излила на Србе у руској славјанофилској штампи у то време.

Некако у време самих догађаја Пипин је написао чланак „Первые слухи о сербской народной поэзии.“⁷¹ Чудно је, али је тако: кад год је у историји било тешко, најтрезвенији духови су се враћали великим традицијама да тамо нађу охрабрења и освежења. Појаву Вукових збирки Пипин оцењује као појаву нове књижевне стихије и као велико откриће за историјску науку. „Осим снажних и оригиналних врлина саме поезије, томе је допринело и тадашње стање европске књижевности. При крају прошлог и на почетку овог века у читавој европској књижевности припремао се а затим и извршио преокрет којим почиње њена најновија историја.“⁷² Повезивање српске народне поезије са европским романтизмом има свој дубоки књижевно-историјски смисао. У тој епоси историјског развика европских књижевности у времену националноослободилачких покрета после победе Француске револуције, отпочело је трагање за новим основама друштвеног живота и пуне афирмације националне свести. У томе се ишло у две крајности: у магловите регионе фантастичног и у природну једноставност. Ово друго су сви почели да траже у народној старини и у савременом животу народа који се буде. И у том историјском тренутку појављује се српска народна поезија са својом једноставном, првобитном и природном лепотом. Тада се у Европи знало о човековом херојизму из Хомера. Она је културну, романтичарски занесену европску интелигенцију подсетила на то да се хероизам може потражити и у сопственој националној историји. Пипин је био свега овога дубоко свестан када је приступио тумачењу српске народне поезије.

⁶⁸ На истом месту, 163.

⁶⁹ Реч је о немачкој научници Терези Албертини Луизи фон Јакоб, удатој за америчког научника Робинсона, познатој под псеудонимом Талфи. Њену књигу *Historical veiw of the slavic languages*, New York, 1850 Пипин је превео на руски језик. Рукопис превода се чува у ИРЛИ РО, Ф. No 250, ед.-хр. No 329.

⁷⁰ *Панславизм в прошлом и настоящем*, Вестник Европы. Тринадцатый год. Том V, кн. 9, сентябрь 1878, 320—321.

⁷¹ Вестник Европы. Одиннадцатый год. Том. VI, кн. 12, 1876.

⁷² На истом месту, 698.

Природно је што је Александар Николајевич по већ утврђеној научној пракси на прво место од свих српских писаца поставио Вука. Сем научних разлога за овакав однос према Вуку, постојали су и књижевни и историјски. Слем тога, није било уопште могуће говорити о српској народној поезији, а у исто време не говорити о Вуку као о њеном скупљачу и издавачу. Наравно, Вук не интересује Пипина само као фолклорист, већ и као реформатор српског књижевног језика и правописа, као један од најистакнутијих утемељача народне културе, као етнограф, преводилац Новог завета, као историчар и као писац. Као и свака појава у историји која обележава собом велике почетке, и Вук је комплексан и сложен, не ретко и противречан. Пипин схвата да се у Вуковом делу налазе зачеци многих струја српске културе 19. века. Руски књижевни историчар је умео да види код Вука основну ствар: Први српски устанак и ослободилачка борба српског и балканских народа родили су Вука. Отуда је њега немогуће схватити изоловано од те борбе.

Пипин види Вукове заслуге као фолклориста из чисто књижевне перспективе. „Успех српских народних песама, — каже он, — требало је да се одрази и у уметничкој књижевности ширењем националне свести народа који је био аутор тих песама и стварањем књижевног језика.“⁷³ Разнородност Вуковог рада Пипин истиче на овај начин: „За саме Србе Вукови радови су били читава енциклопедија етнографских података о свом народу; и не само код Срба он је био један од првих писаца, који су захтевали пажљиво проучавање народности и учио поштовању народног живота, његових обичаја и целокупног његовог садржаја. Најзад, Караџић је извршио у књижевним идејама читав преврат који се завршио тек у наше време. Љубав према своме народу, инстинкт и, најзад, снажан ум утицали су да Караџић стекне високе представе о народности и од првих својих радова он је изрекао захтев да књиге треба да постоје због народа и да их због тога треба писати на народном језику. Једном речју, он је одједном наговестио ону реформу књижевног језика која је код нас извршена у времену од Карамзина до Гогоља. Тиме се уводио и нови правац у књижевност.“⁷⁴ Истичући Вукове заслуге на проучавању српског народа, Пипин посебно подвлачи две стране тога питања: етнографску и књижевну, и једну и другу као веома значајне за националну физиономију једног народа. Под новим правцем у књижевности Пипин подразумева романтизам.

Руски историчар књижевности у разматрању Вуковог дела и његовог значаја за српску културу увек има на уму сличне развојне путеве руске културе. Српске псеудокласичаре и присталице славено-сербског језика, који су огласили Вука за јеретика, Пипин пореди са руским шишковистима, који су у своје време нападали Карамзина, Жуковског и Пушкина за њихову реформу руског књижевног језика. Он сматра да је логично што су Вука осудили и руски славјанофили (као на пример Хилфрединг), сматрајући да „захтев за стварањем народног језика постављен од стране Вука има за циљ да раскине црквено-књижевне традиције које су везивале Србе с Русијом“. Пипин с правом истиче да је Вукова борба била само једна од појава „која се збивала у то време у свим словенским књижевностима“. Он не би погре-

⁷³ *Обзор истории славянских литератур*, С. Петербург, 1865, 143.

⁷⁴ *Панславизм в прошлом и настоящем*, Вестник Европы. Тринадцатый год. Том V, кн. 9, сентябрь 1878 г., стр. 330.

шио да је додао да је процес препорода био у то време у јек у свим европским књижевностима. Он схвата Вукову реформу дијаметрално супротно од славјанофила: она је знатно ширег захвата него што су језик и књижевност. Вук мисли да независно од свих општесловенских комбинација Срби у својој књижевности треба да изразе своју националну индивидуалност, своје народне одлике, слободно и независно од било чијих аспирација и амбиција. Пипин брани Вука у истом смислу и од неославјанофила у деведесетим годинама, чије је мишљење добило и научно образложење у књизи Антона Будиловича.⁷⁵

Пипин сматра да је Вукова заслуга у прикупљању и публиковању српских народних умотворина, и у томе, поред осталог, што је дао образац дубоко научног избора и приређивања за слична издања код других народа. За Вука преводиоца Новог завета Пипин има само речи похвале, јер је он показао тим преводом велике могућности народног језика у изражавању тако суптилне материје као што је ово дело светске класике. Он чак не изражава ни најмање резерву ни у погледу оних турцизама и вулгаризама у њему, према којима Срезњевски није гајио особите симпатије.

И поред тога што је сагледао прави значај Вуковог рада за српско национално формирање, за стварање књижевног језика и националне културе и књижевности српске, Пипин ипак није поштедео Вука и једне резерве. Наиме, и он као и други Вукови руски пријатељи, сматра да је велики српски реформатор претеривао у радикалној реформи језика и правописа, али та резерва није изречена због тога што је Вук одвојио Србе од Руса, већ што је својим радикализмом на извешан начин прекинуо континуитет развоја српске културе. У својој расправи „Панславизм в прошлом и настоящем“ Пипин каже: „Можда је у Вуковом систему било преувеличавања, што је идући за „народним“ у оном виду како оно изгледа у садашњем тренутку, заборавио да је у српском језику постојао извешан проценат историјских елемената, које је такође требало узети у обзир . . .“⁷⁶ И даље на другом месту: „Заносећи се новопостављеним принципом да учини писмо што тачнијим одразом говора, Вук је понекад претеривао. Питање правописа не решава се једино тим критеријем — тамо где књижевност има прошлост и блиску везу с другим књижевностима. Филолог који жели да прецизно зна карактер и прелазе гласова савременог језика може бити задовољан Вуковим системом (иако ипак не потпуно у строгом смислу речи): али друкчије стоје ствари с књижевне тачке гледишта: овде добија своју вредност историјски правопис, и не би било велика невоља када би се о њему, можда, повело рачуна и у новом систему.“⁷⁷ Од времена када је Пипин изрекао своје резерве прошло је девет деценија. Развој српске културе и књижевности за то време проверио је њихову вредност. Вуков радикализам у реформи правописа издржао је испит времена и показао се исправним, радикализам у реформи језика показао су у принципу исто тако дубоко исправан. Као што то увек бива у изузетним, револуционарним збивањима, нова појава настаје негацијом старе, али се свеједно о њу опире, од ње отпочиње. Пошто

⁷⁵ А. Будилович, *Общеславянскій язык в ряду других общих языков древней и новой Европы*. Два тома, 1892 г.

⁷⁶ Вестник Европы. Тринадцатый год. Том V, кн. 9, сентябрь 1878, 331.

⁷⁷ *История славянских литератур*, Том 1, СПб, 1879, 218.

се смире страсти битке за ново, када прохује изузетни тренуци радости победе, у грађењу новог почињу се успостављати контакти са животворним струјама прошлости. Вук је још за живота умео то да учини. Савремена наука те контакте Вукове победе са побеђеном прошлошћу мирно, трезвено и разложно тумачи и одређује њихову праву вредност. Како видимо, Пипин је имао слуха за оно што је битно у Вуковом делу. Констатујући факат да је оно постало суштина српске културе и књижевности, Пипин сматра да је смисао Вукове реформе „у једном општем историјском настојању које одликује најновије струје у словенским народима: тежњу ка индивидуалисању и оштром наглашавању националних одлика“, и да управо због тога има изузетан значај.

Као одличан зналац српске књижевности, Пипин није могао да не уочи велику улогу коју је у њој играо Доситеј Обрадовић. Он Доситеја сматра исто тако великом личношћу као што је и Вук, истичући да су обојица радили у истом смеру и да су оба оснивачи нове српске културе. Они су, по Пипиновом мишљењу, толико нераздрвојни да је о њима тешко говорити изоловано. Доситеј је, мисли Пипин, ударио прве основе српске народне културе, он је отпочео оно што је Вук завршио. Као изразити представник европског просветитељства Доситеј је схватио још у другој половини 18. века да је једина права могућност опстанка српског народа ако крене путем просвећивања и културног уздицања. Полемишући са Орестом Милером 1865. године, Пипин каже: „Доситеј Обрадовић је био стварно народни радник управо по томе што је с жаром тежио добру свога народа, што је знао тај народ и како треба на њега деловати. Али је немогуће рећи да су се у Доситеју Обрадовићу испојили непосредно народни принципи, — напротив, он им је тако (подвукао А. П.) противречио . . .“⁷⁸ Ову његову мисао треба разумети на једино могући начин: Доситеј није пошао путем глорификовања народне заосталости, као што то чине славјанофили, већ је у интересу свога народа, управо што га је добро знао, „нашао у себи снаге да се не задовољи оним што је видео у своме народу“, и што је усвојио најпрогресивније мисли европског просветитељства и у име прогреса отпочео битку против његове заосталости. „Српски народ је обавезан Обрадовићу тиме што му је овај показао средство за преодолевање . . . ранијег конзервативног начина мишљења и показао пут за стицање нових појмова. . .“⁷⁹ Пипин сматра Доситеја за „једног од зачетника“ српског националног препорода, истиче да је он „практични филозоф и у исто време идеалиста у духу 18. века, који је сјединио животно искуство и здрави разум са учењем савремене филозофије, — такав је био писац који је отпочео српску књижевност књигама доступним писменим људима, који је преносио учења хуманистичког морала, који је сугерирао појмове о људском достојанству, верској трпеливости и љубави према просвећивању.“⁸⁰ Полемишући с Иваном Аксаковым 1886. године, Пипин каже да је Доситеј „један од најизразитијих и најдостојнијих људи читавог словенског препорода“ и, да је он тражио и нашао у Немачкој

⁷⁸ Несколько слов о „народных началах“ и о „цивилизации“. Современник. Том CVIII, No 6, июнь 1865, 156.

⁷⁹ На истом месту.

⁸⁰ *Панславизм в прошлом и настоящем*, Вестник Европы. Тринадцатый год. Том. V, кн. 9, сентябрь 1878, 330.

високе просветитељске идеје и да се није тамо ничему рђавом научио. Он овим побија тезу Аксакова и славјанофила о трулости западне културе и о томе да је српска књижевност заражена њоме. Пипин види виталност српске културе у томе што користи искуства развијених народа и у исто време развија своју националну индивидуалност.⁸¹

У „Истории славянских литератур“ Пипин опширно приказује Доситејев живот и рад на основу његовог дела „Живот и прикљученија“, подвлачећи у исто време да је у његовој „дивној биографији“ изражен степен развита српског народа. „Име Доситеја Обрадовића остало је као једно од најславнијих имена српске књижевности „као првог истински народног писца и зачетника савремене српске културе у народном смислу. По своме схватању народног живота и његових потреба и чак по књижевној форми Доситеј доиста стоји на челу свих каснијих српских писаца.“⁸²

Тако је Пипин видео две најзначајније фигуре новије српске књижевности — Доситеја и Вука, али није заборавио да укаже на вредност и других писаца. Он је био свестан да пре појаве Вука и Доситеја српски народ има културу и да до њихове појаве не би могло ни доћи да није извршен значајан припремни рад у српском духовном животу. Пипин је појаву првих српских писаца у 18. веку повезао с националним препородом, али, зачудо, сматра да је књижевност била независна у извесној мери од њега. Он мисли да је борба за ослобођење Срба само подстицала и подржавала књижевни развој, а да се та борба није у њој изражавала. Једним од одлучујућих фактора развоја новије српске књижевности он сматра општи развитак словенске свести. Далеко је ближе правом стању ствари ако се на појаву српске књижевности у 18. веку погледа из две перспективе: са становишта националног препорода у читавој Европи и са становишта буђења српске националне свести, које је непосредно везано са појавом српског грађанства. Пипин је посветио достојну пажњу Христофору Жефаровићу, Емануелу Јанковићу, Глигорију Трлајићу, Јовану Рајићу, овом последњем посебно због његовог дела „История разных славенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов“. Он није заборавио да истакне ни улогу калуђера Рачана и њихов рад почетком 18. века.

Видели смо већ да је Пипин оценио Доситејев и Вуков рад као почетак ширег размаха у развиту српске књижевности и културе. Занимљиво је погледати шта он мисли о даљим путевима њиховог развитака. Као непосредне настављаче Доситејева Пипин истиче Атанасија Стојковића, Павла Соларића, Алексија Везилића, „али најистакнутије место у тој књижевности тога времена припада Миловану Видаковићу“.⁸³ Ма колико високо ценио Вука и његово дело, Пипин није делио његово изразито негативно мишљење о Видаковићу и то из два разлога: Видаковићева дела су му била блиска по језику и по карактеру и друго, он је схватио да је Видаковић својим делом ударио основе српској прози. Пипин изричито каже: „Без обзира на то што је у његовом језику било још много славенских примеса, њега су

⁸¹ *Славянский вопрос по взглядам Ив. Аксакова*, Вестник Европы. Двадцать первый год. Том IV, кн. 8, август 1886, 801.

⁸² *История славянских литератур*. Том 1, 208.

⁸³ *Обзор истории славянских литератур*, 142.

читали много и он је имао утицаја у својој књижевности: он је створио српску читалачку публику, и у каснијих писаца остали су приметни његови трагови.⁸⁴ Овде је он имао право: ни један историчар српске књижевности пре Пипина и после њега није мимоишао Видаковића и није испустио да истакне његово место у развоју српске прозе и поред тога што су му романи били у уметничком погледу заиста слаби.

Ако је Видаковића сматрао за зачетника српске уметничке прозе, Александар Николајевич је истицао Лукијана Мушицког као оснивача новије српске поезије и сматрао да је он једно од најистакнутијих имена српске књижевности. Због чега он тако мисли? „Мушицки је створио у српској књижевности националну оду, која је прославила језик, веру и српске јунаке. У његовом језику у почетку се осећао утицај словенског манира, али је он затим тежио да му да више народни колорит.“⁸⁵ Као оснивача српске драме Пипин истиче Јоакима Вујића. За развој српске националне културе, по његовом мишљењу, посебно је заслужна Матица српска и њен часопис „Летопис“.

Од српских песника прве половине 19. века Пипин истиче и Симу Милутиновића и назива га „најистакнутијим од свих песника тога времена“ и „једним од најактивнијих српских писаца“. У „Историји славјанских литература“ Пипин је детаљно изнео Милутиновићеву биографију. То је само учинио још код Доситеја. „Његова узнемирана, оригинална биографија тесно је повезана с политичком и књижевном историјом нове Србије и даје занимљив образац у каквим је условима морало да пробија себи пут српско образовање у времену борбе за независност.“⁸⁶ Од Милутиновићевих дела Пипин посебно истиче поему „Србијанка“ и каже да је она „оставила изванредан утисак и да је у том погледу превазишла оде Мушицког“. „У поеми постоји истинско песничко надахнуће и фантазија, али је спољашња њена обрада сувише вештачка и због тога тешка. Због тога поема није доступна обичном читаоцу . . . Српски критичари не сумњају у то да би „Србијанка“ била сасвим друкчије и боље дело да је Милутиновић остао веран самове себи и да није правио насиље над поезијом на туђи начин. То је наравно исправно што се тиче „Србијанке“, али је само школа могла дати српским писцима извесну самосталност, коју критичари тога времена истичу; са овом самосталношћу слива се развитак осећања за уметност.“⁸⁷

Иако су Бранко Радичевић и Петар Петровић Његош били дефинитивно формиране песничке физиономије и заузели најистакнутија места у целокупној српској поезији, руски књижевни историчар није им посветио већу пажњу. И о једном и о другом он је изрекао врло висока мишљења, али се није дуже задржавао на њиховој поезији и њеном значају. Тек ће у „Историји . . .“ рећи: „Бранко Радичевић је био изванредан лиричар, који је заједно са владиком Петром Петровићем Његошем стао на чело српских песника најновијег времена.“⁸⁸ О Радичевићевој поезији каже да сједињује „богатство фантазије и осећања, лак и музикалан израз с дивним осећањем

⁸⁴ На истом месту, 142—143.

⁸⁵ На истом месту, 145.

⁸⁶ *История славянских литератур*, Том. 1, 222.

⁸⁷ *Обзор истории славянских литератур*, 146.

⁸⁸ *История славянских литератур*, Том. 1, 227.

за српски језик“.⁸⁹ А од свих Његошевих дела Пипин посебно истиче „Горски вијенац“, за који каже да је „изванредна национална поема, која описује у драмској форми протеривање Турака из Црне Горе: она је пуна народних мотива, истинске поетске снаге, мајсторских слика народних сцена, и прожета је црногорским осећањем националне слободе. Али драма није одлика његове поезије; она остаје верна слика нарави и друштвеног живота, а не показује развој и борбу карактера.“⁹⁰ У „Историји . . .“ понавља исто, само што додаје: „По речима српских критичара, „Горски вијенац“ је монументално дело њихове књижевности, српска лирска Илијада, где нису опевани догађаји, већ народна душа, где нису опевани само јунаштво и гордост слободног народа, већ и његове најинтимније тежње и снови.“⁹¹ И то је све.

Због чега Бранко Радичевић и Његош заузимају такво место у српској поезији, шта је то што њихову поезију разликује од поезије рецимо Мушицког и Симе Милутиновића Пипина не интересује. Због чега је Пипин, и поред тога што је био свестан вредности поезије ових двају песника, ипак посветио мање пажње њима, него Мушичком и Милутиновићу? Два су разлога за то. Први, као изразити представник културно-историјске школе, он се у својим радовима пре свега бавио светом идејом, њиховог настанка и генезе, а поезија са својим чисто уметничким квалитетима остала је на периферији његовог интересовања. Друго, он очигледно није непосредно проучавао најновије доба српске књижевности, већ се ослањао на српске историје књижевности и на Шафарика, који су више обрађали пажњу на језик писаца и дела, него на уметничке квалитете поезије.

О српској романтичарској поезији шездесетих година Пипин не говори у „Обзору . . .“ ништа, иако је она управо тада била у пуном замаху. У „Историји . . .“ он о њој каже: „ . . . после Његоша и Бранка Радичевића појављује се низ песника . . . , као Јовановић, Јакшић, Илић (Јован, В. В.), Љубомир Ненадовић, Стефан Каћански, Новић, Сундечић, Павлиновић . . .“⁹² Каква је то поезија, какве су индивидуалне особине најизразитијих песника међу њима, нема код Пипина ни речи. Али зато у њему одмах проговара културни историчар, и он читава ову плејаду повезује са Уједињеном омладином српском. „Кад се број омладинских кружока повећао, 1866. године, сазван је у Новом Саду њихов први заједнички састанак. То је била позната „Омладина“: у њу су, сем омладине, ступили и други који су се слагали са њеним програмом — ширења просвете, народним уједињењем и слободарским политичким идејама.“⁹³ О значајним реалистичким тенденцијама у српској књижевности крајем шездесетих и почетком седамдесетих година Пипин не говори ништа у својој „Историји словенских књижевности“. Разлог је свакако у томе што он није непосредно пратио бројне српске књижевне часописе тога времена, већ се углавном ослањао на српске књижевноисторијске изворе и на информације које је добијао од својих пријатеља и познаника Стојана Новаковића, Милана Милићевића, Павла Ровињског и Платона Кулаковског.

⁸⁹ *Обзор истории славянских литератур*, 149.

⁹⁰ На истом месту, 150.

⁹¹ *История славянских литератур*. Том 1, 230.

⁹² На истом месту, 234.

⁹³ На истом месту, 235.

Ако није говорио о реалистичким тенденцијама у српској књижевности у већим и обимнијим студијама, Пипин је то ипак чинио у ситнијим прилозима крајем седамдесетих година, и то углавном у вези са српскоруским књижевним везама. Противећи се славјанофилском схватању да сви словенски народи треба да прихвате руски језик за свој књижевни, Пипин сматра да је то не само штетно, јер угрожава националне индивидуалности словенских народа, већ је и немогуће и историјски нереално, јер Словени мало знају Русију и не интересују се за оно што се у њој збива. Пипин је био против славјанофилског схватања словенског јединства, али је био за словенску узајамност. Он је видео да Словени имају много шта заједничко, да имају шта да науче једни од других и да своју историјску будућност треба да развијају на основама међусобног познавања и поштовања.

О најновијој српској књижевности, њеним квалитетима и њеној природи Пипин је изнекао неколико мисли које су занимљиве из два разлога: као мишљење једног квалификованог човека који на српску књижевност гледа са стране, али и као значајна допуна Пипинових погледа на свет. Повод за изрицање тих мишљења је превод Тургењевљевог романа „Новина“ на српскохрватски језик. Када се има у виду велика блискост и стална сарадња Тургењева у „Веснику Европе“, у коме је Пипин радио скоро четврдесет година и коме је, ван спора, одређивао идејну физиономију, није тешко утврдити и велику блискост између Пипина и Тургењева. Превод „Новине“ на српскохрватски језик 1877. и 1878. године заинтересовао је Пипинг у највећој мери, колико самим фактом превођења, толико и тиме што је роман превео, написао предговор и веома интересантан поговор Пера Тодоровић, један од најближих сарадника Светозара Марковића и један од најистакнутијих присталица књижевних погледа Димитрија Писарева.

Тодоровић је искористио Тургењевљев роман да каже нешто више о револуционарном покрету у Европи, а самим тим и у Срба. „Новина“ му је пружила добар повод за то. Тодоровић је у предговору и у поговору развијао идеје руских револуционарних демократа и народњака и свога, већ покојног, пријатеља Светозара Марковића. Сем тога, он је био веома добро обавештен о ставу руских народњака према Тургењевљевом роману. Тај став је био критичан. Тодоровић је разумео разлоге таквог става. Тодоровић истиче у својој оцени „Новине“ његову погрешну идејну усмереност, али и то да је роман писао велики писац.⁹⁴ Тодоровић је умео да диференцира појмове у своме приступу роману, али у основним својим ставовима није могао да иде ни на какве уступке. Превод романа, предговор и поговор необичног садржаја одјекнули су у српској јавности. Због времена када су се појавили, тај одјек је био снажнији и прешао је границе српске културне јавности. Пипин, као један од најистакнутијих чланова редакције „Весника Европе“, у коме је роман и објављен, и као један од људи блиских Тургењеву, није оставио српски превод „Новине“ без коментара.

Пипин је појаву романа код Срба прихватио са очигледним симпатијама. То га је и подстакло на размишљање о реалистичким тенденцијама у српској

⁹⁴ О томе видети опширније: Витомир Вулетић, *Тургењев код Срба у шездесетим и седамдесетим годинама 19. века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XI/2, 1968, 493—529; Исти: *И. С. Тургењев и сербска књижевност*, Советское славяноведение, No 1, 1969, 24—32.

књижевности, као и о новим струјањима у словенским књижевностима. Будући недовољно обавештен о томе шта се из руске књижевности преводи на српскохрватски, он је још 1872. године говорио Јагићу о томе да би требало преводити Тургенјева, Шчедрина и друге писце леве идејне оријентације. „Напокон, свратио је моју пажњу, — каже Јагић, — на богату опозициону литературу руску, о којој сам ја тек нешто мало знао по берлинским издањима . . . Пуним је правом особито нагласио огромни сатирични таленат Шчедрина-Салтыкова.“⁹⁵ Требало је да се на српском појави „Новина“ па да Пипин види да српска читалачка публика није тако необавештена као што је он мислио. Он је већ појаву првог дела превода запазио и пропратио својим коментаром. „Нова српска књижевност [и поред све ограничености свога обима, скоро да се живље него остало Словенство одазива на најновија друштвена питања, и више се интересује за руску књижевност . . . Занимљиво је приметити да се та књижевност свесно труди да упозна Србе са последњим струјама у руској друштвеној литератури . . . Ми, наравно, не можемо да не изразимо симпатије за такву оријентацију српских књижевних интересовања . . .“⁹⁶

Пипин је из Тодоровићевог предговора видео да српска интелигенција и те како познаје руске друштвене прилике и руску књижевност. Он истиче „да г. Тодоровић . . . припада оном новом српском поколењу које се односи према руској књижевности управо у овом последњем смислу“. Одавде и почиње полемика његова са Тодоровићем. Пошто српски преводилац у своме предговору развија своја схватања социјализма и изражава своје мишљење о бурним догађајима у Русији у другој половини седамдесетих година, када су осуђивани многи револуционарни народњаци и изразио своје симпатије према њима, Пипин није пропустио да на то реагује. „Ако се г. Тодоровић интересује за руски живот и књижевност, дали бисмо му добар савет да се не жури са својим закључцима. Овај живот је веома сложен, сложенији него што то знају наши јужни и западни саплеменици, а то је неопходно при погледима г. Тодоровића.“⁹⁷ Пипин је свестан да Тодоровић зна добро ствари о којима говори, уосталом то је већ и сам рекао. Класични либерал је проговорио у Пипину. „Да ли је потребно у Крагујевцу таква проповед „социјализма“, о којој говори аутор? Историја понекад ставља пред народе задатке, чија неопходност бива неминовна. Такав је, на пример, сада задатак пред српским народом: политичко ослобођење и уједињење. Задатак је толико актуелан, да би без настојања да се он реши . . . могао пропасти и објекат евентуалне социјалистичке реформе.“⁹⁸ Није потребно доказивати колико је овакво либералистичко схватање у супротности са идејном оријентацијом руских револуционарних демократа и њихових српских присталица о односу националне и социјалне слободе. За њих су оне недељиве. Откуда овакво схватање Пипину? Одговор на ово питање треба тражити у његовој личности;

⁹⁵ В. Јагић, *Спомени мојега живота*, 1. део (1838—1880), Српска Краљевска Академија. Посебна издања. Књ. LXXV. Друштвени и историјски списи, књ. 30. Београд, 1930, стр. 308.

⁹⁶ Д. (А. Н. Пыпин), *Сербский перевод тургеневской „Нови“*, Вестник Европы. Двенадцатый год. Том. VI, 12, 1877, 875.

⁹⁷ На истом месту, 877.

⁹⁸ На истом месту.

он је либерални демократа који се плаши сваке крајности, и славјанофилске и народњачке. Прилике у Русији биле су такве да је он неупоредиво више војевао против славјанофила и на тај начин испољавао свој поглед на свет. Као хуманисти, њему није било лако да напада и народњаке, које су већ прогањале царске власти и које нападају славјанофили. Али то не значи да он није зазирао од њиховог социјалног максимализма. Тодоровић му је пружио добру прилику да и о томе проговори. Било му је лакше да исказе своју мисао упућујући је Србима.⁹⁹

Када се појавио и други део „Новине“ на српскохрватском са Тодоровићевом поговором, Пипин није пропустио прилику да и то забележи. Али сада је мање оштрине у критици Тодоровићевих схватања. Прошао је у Русији талас суђења народњацима, завршила се балканска драма ослобођењем Бугарске и проширењем Србије и Црне Горе, прошло је без последица објављивање у емиграцији романа Чернишевског „Пролог пролога“, — сада се могло мирније и сталоженије говорити о свему. И Пипин је одао више признања Тодоровићу и његовом раду. „Г. Тодоровић говори са очигледним знањем руске књижевности и умео је исправно да разуме и представи однос аутора према сижеу свог романа и није пошао за другим словенским писцима, који обично мало знају руску књижевност.“¹⁰⁰ Пипин сматра да и код Тодоровића има једностраности, али да она није условљена непознавањем ствари, већ искључивошћу његових погледа на свет. „Али у целини рад г. Тодоровића оставља пријатан утисак, управо као покушај и почетак озбиљног упознавања српских читалаца с правим стањем руског живота и руске књижевности.“¹⁰¹ Пипин није био необавештен о приликама под којима су Срби долазили у додир с руском културом. Многи млади Срби су се школовали у Русији на универзитетима, духовним и војним академијама. Али масовно руски језик и руска књижевност нису могли продирати у шире слојеве народа. Томе су сметали како српски аустрофили, тако и руски дипломатски представници у Београду.¹⁰² Без обзира на то што српска омладина није могла учити руски језик у гимназијама, она је ипак била врло добро обавештена о ономе што се збивало у Русији. Она систематски прати руску

⁹⁹ Пипинова полемика против левих схватања Пере Тодоровића имала је и сасвим конкретне поводе. Наиме, Пипин је био огорчен на П. Л. Лаврова због тога што је у емигрантском листу „Вперед“ објавио роман Н. Г. Чернишевског „Пролог пролога“. Пипин се био уплашио за судбину Чернишевског, која је већ ионако била трагична. Преписка са редакцијом „Вперед“ трајала је од јануара до априла 1877. године и била је врло оштра и жучна. Пипин је управо у то време гледао на све крајње револуционарне струје више критички, него што је то иначе чинио. (Подаци о овоме: В. А. Ляцкая. Воспоминания о А. Н. Пыпина. ГПБ им. Салтыкова-Шедрина. РО. Архив Пыпина. Ф. No 621ед.-хр. No 1117).

¹⁰⁰ Д. (А. Н. Пыпин), *Начайки литературной солидарности*, Вестник Европы. Тринадцатый год. Том. IV, кн. 8, август 1878, 877.

¹⁰¹ На истом месту.

¹⁰² У чланку „Литературный панславизм“ Пипин пише: „В конце прошлого июля напечатана была статья г. Кулаковского, который приглашен был в Белград для преподавания русского языка и литературы, по инициативе сербского министра народного просвещения . . . Из статьи г. Кулаковского оказывается, что в Белграде еще несколько лет тому назад, думали об этом (о наставе руского језика, В. В.), на что этому воспротивился тогдашний русской консул в Белграде, Шишкин, опасавшийся, что с руским преподаванием проникнет к сербам „нигилизм“. (Вестник Европы. Том V, кн. 9, сентябрь 1878, 329).

књижевност од почетка шездесетих година прошлог века. На крају свога чланка Пипин каже: „На крају, пожелимо српском издању успех, какав оно заслужује по својој основној мисли, и посаветујмо српским интелектуалцима, да они, без занашења било каквим једностраним идејама и тенденцијама, пренесу у српску књижевност најкарактеристичнија дела наше књижевности, који би била у стању да ближе упознају словенску публику са унутрашњим процесима и борбом у руском животу, уз објашњење српским читаоцима онога што би могло бити њој недовољно познато.“¹⁰³ Иако су лепе жеље и савети Пипинови имали добру намеру, они ипак речито говоре о његовом либерализму, недовољном познавању њему савремене српске књижевности и места најзначајнијих руских писаца у њој.

Колико Пипин није био сигуран какав је однос српске реалистичке књижевности према руској, најбоље говори то да је он тек у новосадском часопису „Стража“, који је почео излазити у јесен 1878. године, видео први часопис који се посветио упознавању српске публике са руском књижевношћу. А то је упознавање имало већ двадесетогодишњу традицију. Почетком 1879. године Пипин је дао своје мишљење о првом броју „Страже“. Он говори о улози Новог Сада и аустријских Срба у духовном животу српског народа и посебно издваја активност најмлађег српског поколења. „Оно са посебним интересовањем проучава нашу књижевност, и то најновија дела њена, у којима тражи испољавање унутрашњег живота руског друштва и труди се да ступи с нашом књижевношћу у што ближе односе: у новој српској књижевности позната су имена и нека дела Тургењева, Салиткова, Доброљубова, Чернишевског и других.“¹⁰⁴ Пипин, како видимо, не помиње Писарева, који је у то време код Срба био врло популаран и кога је посебно преводио баш Пера Тодоровић. Само су у свесци „Страже“ о којој пише Пипин биле приказане три Писаревљеве ствари: Четири приче — Пчеле и Разговор с једним либералом. Зашто је Пипин прећутао Писарева? Свакако не случајно. Није Пипин подносио Писаревљев радикализам, није могао да заборави ни полемику између Антоновича и Јелисејева, сарадника „Савременика“, чији је био уредник, и Писарева и Зајцева из „Руске речи“ око Базарова пре деценију и по, у којој је Писарев победио. Иако има поштовања за младу српску генерацију, Пипин полемиче са материјалистичким и социјалистичким погледима њених представника, у овом случају са Пером Тодоровићем и Лазом Пачуом. Он и овог пута мисли да српска књижевност има преча посла него да расправља о материјализму и социјализму. „Српска књижевност је далеко од тога да буде богата, не само бројем дела која тумаче питања која поставља нови часопис (тај број је веома ограничен), већ и бројем читалаца који су припремљени да схвате та питања. Књижевност не постоји у апстракцији, већ у одређеној друштвеној средини и за њу.“¹⁰⁵ Знали су то врло добро и уредници „Страже“ и без Пипинових савета, али су исто тако знали да публику стварају часописи и књиге и да ће њихов часопис

¹⁰³ Д. (А. Н. Пьпин), *Начало литературной солидарности*, Вестник Европы. Тринадцатый год. Том IV, кн. 8, август 1878, 832.

¹⁰⁴ Литературное обозрение. Вестник Европы. Четырнадцатый год. Том I, кн. 2, февраль 1879, 775.

¹⁰⁶ На истом месту, 778.

подстаћи многе да пишу самостална дела или да их преводе са страних језика. Не одобравајући идејну оријентацију часописа, Пипин је испустио из вида да се једино сопственим напорима може освојити нова визија света.

★

★

★

Када се ретроспективно погледа на педесетогодишњи научни рад Александра Николајевича Пипина као и на импозантне резултате његовог рада, јединствене по обиму и високе по квалитету у руској књижевној историографији 19. века, није тешко уочити да је овај врсни научник извршио огроман посао од значаја за руску културу. Његове заслуге у проучавању словенских књижевности, међу њима и српске, нису ништа мање. На њих треба гледати са два становишта. Прво, Пипин је, бавећи се словенским књижевностима са највећом могућом квалификованошћу за своје доба, учинио много да се прошире и продубе проучавања свих словенских књижевности, па и српске, како у Русији, тако и у другим словенским народима. Без обзира на то што је његова пажња била усредсређена пре свега на старије периоде словенских књижевности и на период националног препорода, укључивши просветитељство и рани романтизам, Пипин је умео да баци свој радознали и проницљиви поглед и на њему савремену књижевност. Друго, Александар Николајевич је своја проучавања словенских књижевности заснивао на одличном познавању основних токова развоја европских књижевности и тиме показао да Словени дају свој значајни допринос савременој европској култури. Он је тиме предмет свога проучавања учинио блиским и руској и западноевропској интелигенцији.

Пипинов рад на проучавању српске књижевности, као и књижевности других европских народа, показује да имамо посла са научником, али исто тако и са грађанином, који је својим радом у науци допринио формирању прогресивне друштвене свести и јавног мњења, јер је осветљавао питања која су узнемиравала људе његовог доба. Његова анализа развоја српске књижевности показује научника са целовитим научним погледима на свет. Улога револуционарних демократа и епохе у развоју руског друштва која је настала непосредно после завршетка кримског рата била је веома велика у формирању Пипинових погледа на свет и, како смо то већ видели, у неким аспектима одучујућа. Међутим, његова лична природа и живот који је имао да води учинили су да пође нешто друкчијим путем од својих учитеља у младости. Он се дефинитивно формирао као либерални демократа и као такав се уградио у руску културу.

Професор по вокацији, Пипин је са страница „Савременика“ и „Весника Европе“ одржавао контакте са својим широком аудиторијумом. Потреба да буде у непрекидном додиру са публиком, да каже своју реч о свему битнијем и значајнијем у своме времену учинила је да буде веома плодан и поуздан. Рад у часописима му је омогућио да свој несумњиви публицистички таленат развије и оствари до краја. Анализа његовог односа према српској књижевности показује колико се у његовој личности сједињени научник и публициста. Публицистика му није сметала да буде научник, већ

је, напротив, допринела да његови радови постану својина широког круга читалаца. Природа научника га је подстицала да дубље и свестраније проучи предмет о коме пише.

У свим његовим радовима о српској књижевности испољава се схватање о потреби европеизације српске културе, испољава се његово просветитељство, схваћено у смислу бржег развика српског народа. Такви погледи су условљени његовим схватањем да су књижевност и уметност саставни део друштвене активности. Он је, како смо видели, сматрао да књижевност има за циљ да објасни појаве у човековом животу и људском друштву, да изврши њихову анализу, да изрекче о њима свој суд и да допринесе духовном развика друштва. Пипин сматра да је књижевност дужна да буде што потпунији израз народног живота у сваком тренутку, да подстиче његов развика, — у томе је он и видео морални и историјски смисао књижевности. Самим тим, он је књижевност посматрао као духовну историју народа у најширем смислу речи.

Видели смо већ да је главне своје идеје Пипин изразио у полемици против славјанофила. У жару полемике он је испољио све позитивне и негативне особине своје методологије. Позитивне, јер је увек полемисао аргументовано, непрекидно је тежио да пронађе у проучаваној појави најбитније, увек је полемисао са прогресивнијих позиција од својих славјанофилских саговорника. Негативне, јер га је полемика одвлачила од специфике књижевности као уметности у сферу идеја, полемика је често заклањала унутрашњу вредност и многозначност аргумената, најчешће добро пронађених, али не увек ефикасно употребљених. Гледано из историјске ретроспективе, његова полемика често заклања од погледа савременог књижевног историчара праву историјску вредност рада славјанофила на проучавању Словена. Без обзира на то што су се славјанофили у проучавању Словена и њихове културе често руководили погрешним идејама, које је историја одбацила, остаје да су они извршили велики и користан посао. Независно од њихових намера, њихово дело се уградило у историју као значајан допринос проучавању Словена и зближењу Руса са другим словенским народима. Отуда је неопходно да савремени историчар књижевности буде и довољно опрезан и довољно спреман да разликује намере и резултата тамо где се они не поклапају.

Гледано са савременог становништва, Пипин је имао право у погледу односа књижевности и друштвеног живота народа. Међутим, реализација његових погледа у конкретним радовима о српској књижевности, као и о књижевности других словенских народа, показује и неке несумњиве слабости његових схватања књижевности. Интересујући се за књижевност као духовну историју народа, он ју је најчешће поистовећивао са историјом идеја, често је губио из вида да је књижевност уметност, да има као таква своје специфичности, да закони уметничког стварања нису и не могу бити идентични са законима научног. Њему је измицало из вида да у књижевности делују и чисто уметнички импулси, поред оних друштвеноисторијских. Пипин није био у стању да продре у веома сложену и танану дијалектику односа између књижевности и друштва. Отуда њега у књижевности интересују пре свега идеје, не оваплоћене у уметничке слике, већ сведене у логички систем. Снага Пипинова као историчара књижевности је у томе што је умео да осети значај тих идеја. Пипин међутим, идеје механички ређа једну уз

другу. Дијалектика односа идеја међу собом, с једне стране, и друштвено-материјалног света, с друге, њему је била страна. Али, без обз ра на то, он је извршио веома користан посао, на нивоу руске и европске научне мисли свога времена. У томе је његов прилог и српској књижевној историографији.

Др Вишомир Вулешић

А. Н. ПЫПИН И РУССКО-СЕРБСКИЕ СВЯЗИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Резюме

Данная работа представляет попытку осветить отношение А. Н. Пыпина к сербам и их литературе. Автор статьи рассматривает изучение Пыпиным литературы сербской на фоне его деятельности как историка русской и других славянских литератур. Статья состоит из трех частей. В первой автор говорит о причинах, вызвавших интерес А. Н. Пыпина к сербам и другим славянским народам. Он их находит в общественных и культурных обстоятельствах в России, в которых Пыпин формировался, а также и в личных качествах русского литературного историографа. Во второй части говорится об отношении А. Н. Пыпина к национальному вопросу южных и западных славян и об их культуре, как выражении национального самосознания. Автор статьи утверждает демократическую и прогрессивную позицию Пыпина по этому вопросу. В третьей части раскрывается о воплощение пыпинского мировоззрения и его научной методологии в процессе анализа Пыпиным сербской литературы 18 и 19 веков.

IDEJE „MŁODEJ POLSKI“ I KRAKÓW Z POCZĄTKU XX WIEKU JAKO LITERACKA INSPIRACJA JUGOSŁOWIAŃSKICH UCZNIÓW UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

Mr Lech Paździerski

Do najbardziej znanych postaci będących pod wpływami ducha polskiej Moderny, gdyż pozostawali pod urokiem jej bezpośredniego oddziaływania jako uczniowie krakowscy, należeli Henryk Glück, Branko Drechsler — Vodnik i Julije Benešić. Postacie te, może za wyjątkiem tylko Juliusza Benešicia, nie należą do koryfeuszy „parnasu chorwackiego“ tego okresu (w wypadku Glücka nawet, jako że był jednym z nielicznych przykładów literatów polsko-chorwackich, trudno określić przynależność narodowościową; możemy go z powodzeniem zaliczyć i do literatury chorwackiej jak też i polskiej). Henryk Glück i Branko Drechsler — Vodnik, a i cały pozostały szereg literatów tego okresu (że wspomnimy tu jeszcze Vladimira Jelovška i Zofię Kveder — Jelovšek, którzy nie studiowali w Polsce — a więc tym samym będący poza nawiasem naszych rozważań — ale co jest dla nas rzeczą oczywistą, pozostawali w zasięgu polskiej twórczości modernistycznej), tworzyli grupę tzw. „minores“ w ruchu modernistycznym i jako pisarze są prawie że zapomniani. Ale czyż Moderna, obojętne chorwacka czy polska nie rozwijała się w dużej mierze właśnie pod znakiem tych słabszych, często i epi-gońskich (w wypadku Jelovška i Drechslera) piór? Fakt ten, dziś tak oczywisty, na który zwrócił uwagę już w swoim czasie Antun Barac, ma w wypadku naszych rozważań znaczenie pierwszorzędne. Twórczość krytyczna Henryka Glücka, pozostająca do dnia dzisiejszego zupełnie nieopracowana, ani ze strony polskiej ani jugosłowiańskiej, pomoże nam ze względu na jej dość wysoką rangę (nie tylko o charakterze informacyjnym) łatwiej zrozumieć i prześledzić wspólne drogi polskiego i chorwackiego modernizmu. Na przykładzie sylwetek duchowych tych wymienionych przez nas postaci (o Benešiciu będziemy mówili tylko urywkowo, jedynie w kontekście zadzierzgnięć z omawianymi przez nas osobami; Benešiciowi będzie poświęcony kolejny z tego cyklu artykuł), będziemy mogli w końcu dodać jeszcze jedno ogniwo, wiążące twórczość Moderny chorwackiej z imieniem Stanisława Przybyszewskiego. Rzecz jasna, że echa tych wpływów najłatwiej rozpatrywać na podstawie twórczości Jelovška, Benešicia czy też pośrednio Branimira Livadicia, ale jak już zaznaczyliśmy, wiąże nas zawężenie tematu do osób, które w czasie swoich studiów w Krakowie, były bezpośrednio w orbicie wpływów polskiej Moderny. Oczywiście, nie chcielibyśmy tutaj być źle zrozumiani. Skoncentrowanie naszej uwagi na jugosłowiańskich studentach krakowskiej

¹ Antun Barac: „Bilješke o „mladima“ i „starima“ w: Antun Barac: „Problemi knji-
ževnosti“, Beograd, 1964, 239.

Alma Mater, nie znaczy, że instytucja ta miała jakiś udział w rozwijaniu i budzeniu modernistycznych zainteresowań wśród swoich uczniów. Można zaryzykować twierdzenie, że była ona w tym okresie (zwłaszcza jeżeli chodzi o sławistykę) twierdzą „starych“, na którą jak zobaczymy rzucał „gromy“ Glück. To co było modernistycznego wśród studentów jugosłowiańskich to było wzięte z atmosfery ówczesnego Krakowa Przybyszewskiego, Wyspiańskiego, Tetmajera i wielu innych, oraz z klimatu duchowego epoki. Jedynie może Drechsler, jak zobaczymy z późniejszych wywodów (ale Drechsler w „wydaniu“ późniejszym, Drechsler — historyk literatury) był w całym tego słowa znaczeniu, uczniem uniwersytetu krakowskiego i swego rodzaju wielbicielem metody twórczej przedstawiciela „starych“ i profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego — Mariana Zdziechowskiego. Wypadek ten wyjątkowy i jak zobaczymy nie będący bez znaczenia dla krytyki chorwackiej.

Badania nasze oparliśmy przede wszystkim o dostępne nam publikacje z prasy polskiej i jugosłowiańskiej tego okresu oraz o dość niekompletną korespondencję omawianych postaci z Juliuszem Benešiem i vice versa, pełniącego w tym wypadku często rolę arbitra — świadka jedynej niezmiernie ciekawej epoki, trzymającego rękę na pulsie wszystkich wydarzeń wiążących się z koneksjami literackimi polsko-jugosłowiańskimi.

Jedne z pierwszych i znanych nam artykułów Glück, dotyczących interesującej nas problematyki, ukazują się w 1901 roku, w świetnie redagowanym, już wówczas modernistycznym czasopiśmie sarajewskim „Nada“. Przypuszczalnie pierwszy jego art kuł, dotyczący tego zagadnienia, drukowany pod zmiennym tytułem: „Iz tabora „Mlade Poljske“, posiada według nas więcej aniżeli informacyjny charakter. Jest z pewnością jedną z nielicznych prób w publicystyce chorwackiej, przedstawienia ze znanstwem drogi rozwojowej literatury polskiej, która jest jak gdyby „pozvana da posreduje između dva sasvim samostalna duševna carstva“. Artykuł ten świadczący o dobrej znajomości ze strony autora historii literatury polskiej, nosił już w sobie załączki późniejszego obszernego studium Glück poświęconego tzw. „złotemu okresowi“ literatury polskiej, na którym znac było jednak wyraźne wpływy poglądów Tarnowskiego i Spasowicza na to zagadnienie.³

Autor zdaje się dość słusznie uzasadnia stosunkowo słabe perspektywy naturalizmu w Polsce (który jak wiadomo w środowisku krakowskim, z którego się Glück wywodził, miał dość słabe wzięcie) zaznaczając, że napotkał on w Polsce na „neporušive zapreke“ ze względu na głęboko zakorzenioną tradycję i specyficzne predyspozycje języka polskiego „koji se kao idijom jasan, prost, jak... brutalno iskren, nije mogao upotrebiti u naturalističke svrhe, a da ne izgubi svoj narodni karakter i osobiti svoj kolorit“.

Co jest dla nas istotnym, Glück sygnalizuje w tym artykule (trzeba przyznać, że z dość dużym opóźnieniem) pojawienie się w literaturze polskiej neoromantyzmu, który czerpiąc pełnymi garściami (...) Iz neiscrpne riznice jezika, koji je zapao Poljake kao nasljedstvo od njihovog najvećeg virtouza riječi...“ (ma tu na myśli Słowackiego) może rozwijać się swobodnie, znajdując (...)

² St. K. i H. G. (tj. Henryk Glück): „Iz tabora „Mlade Poljske“, Nada br. 9, 140—143; vide także: A. G. Matoš: „Čudnovat supe“, Nada, 1901, br. 6, 88.

³ Henrik Glück: „Zlatno doba poljačke književnosti“, Nada, 1903; br. 2, 3, 4, 5—18.

„... poveljnije zemljište nego naturalizam“. Zatem, konstatuje pod koniec Glück (...) Duh dakle tradicije i poljačkoga jezika u prilog je neoromantizmu, ali ljuti mu je dušmanin“.⁴

Stwierdzenie końcowe jasno mówi o sympatiach modernistycznych autora i niezłym rozumieniu tego kierunku, ale jednocześnie każe się domyślać istnienia pewnych obiektywnych trudności hamujących ten ruch.

W roku 1902. zasługuje na uwagę jego artykuł pt. „Pozorišno pismo“ w którym Glück daje bardzo dokładną charakterystykę 4 polskich ośrodków teatralnych, najwięcej jednak miejsca poświęcając ośrodkowi krakowskiemu za czasów dyrektury Pawlikowskiego i Kotarbińskiego. Podkreśla on wielkie zasługi tych świetnych dyrektorów i reżyserów przy wprowadzaniu na scenę utworów dramatycznych „krakowskiej szkoły modernistycznej“. Widać, że autor tej korespondencji był zupełnie dobrze zorientowany w polskiej modernistycznej produkcji dramatycznej. Sylwetki artystyczne Kotarbińskiego i Pawlikowskiego naszkicowane są wierne i ze znajomością rzeczy.

W ocenie sztuki dramatopisarskiej Tadeusza Konczyńskiego trzeba przyznać, że Glück mimo wszystko trochę przesadził. Chociaż ocena „Otchłani“ i „Kajetana Oruga“, najlepszych chyba dramatów Konczyńskiego jest naogół trafna, jednak stawianie tego dramatopisarza obok Wyspiańskiego i Przybyszewskiego jest czystą przesadą. Co prawda Glück zauważa drobne usterki (natury scenicznej) w sztukach Konczyńskiego, ale przy tym jest zdania, że jeżeli autor (...) „... ispravi sve one velike pogreške, koje dosad još sprečavaju da stvori remekdjelo, imaće Poljska i Slavenstvo čovjeka, kakova im najviše nedostaje — velikog dramskog pisca“.⁵ To kreowanie drugorzędnego raczej pisarza na „wieszczą“ Polski i Słowiańszczyzny nie sprawdziło się, a młody krytyk popełnił swego rodzaju „gaffę“, którą możemy przerzucić na karb młodości i braku doświadczenia.

W dwóch następnych korespondencjach z Polski⁶, początkujący krytyk modernistyczny zacierając całkowicie niemiłe wrażenie (które odnieśliśmy po ocenie Konczyńskiego) szkicując całkiem przyjemne sylwetki duchowe Lucjana Rydla i Włodzimierza Zagórskiego. Szczególnie może się podobać charakterystyka postaci Zagórskiego (zmarł w 1902 i artykuł Gl. jest nekrologiem), pisarza starszego pokolenia, zawierająca wszystkie charakterystyczne rysy tego polskiego humorysty i pisarza politycznego, stanowiąc bezwątpienia postęp w rzemiośle krytycznym Glücka.

Rok 1903 jest bezspornie przełomowym dla rozwoju umiejętności pisarskich H. Glücka. Píše dużo i dobrze. W pierwszym rzędzie wymienimy tu dwa jego artykuły opublikowane w „Viencu“⁷, podówczas już prawie że zupełnie opanowanego przez „młodych“. W artykule pt. „Novi romani poljski“ bardzo trafnie zauważa w literaturze polskiej tego okresu przewagę poezji nad prozą, konstatując, że (...) „Mladji i najmladi pišu tako malo, da jedva zadovoljavaju najprečim feljtonskim potrebama“. Stara się znaleźć przyczyny tego stanu rzeczy, rzucając przy tym pytanie: (...) „Stoji li Poljska na prelomu kako to propovije-

⁴ Przyt. art.: „Iz tabora...“, 141.

⁵ Glück H.: „Pozorišno pismo“, Nada 1902, god. VIII, br. 1, 12.

⁶ Glück Henrik: „U Krakovu“, Nada, 1902, br. 5, 60—68; Glück Henrik: „Vladimir Zagórski, Nada, 1902, br. 10, 140.

⁷ Henryk Glück: „Novi romani poljski“, 1903, br. 1, 26—28; Henryk Glück: „Iz poljskog kazališnog svijeta“, 1903, 158—159.

daju mładi, ili joj je nestalo životne snage i znamenitijih ideja kako jadikuju stariji? Pytanie jest raczej retoryczne i sam autor stawia je w formie twierdzenia.

Po tych ogólnych uwagach Glück przystępuje do kreślenia portretów literackich poszczególnych prozaików tej doby (w tej formie wyrazu czuje się najmocniejszy). Przedstawia nam na wstępie zupełnie udaną sylwetkę Artura Gruszeckiego (1852—1929) pisarza będącego w swoim czasie ulubieńcem rzesz czytelnicznych a którego jak zauważa Glück (...) „... ne trpe mładi i njihova kritika, koja ga ocenjuje oštro i obično nepravedno“. Glück wygłasza tu przy okazji swego rodzaju apologię modernizmu mówiąc, że (...) „Jedan od starijih kritičara (czyżby miał tu na myśli Stanisława Szczepanowskiego lub Mariana Zdziechowskiego, których antymodernistyczne krytyki wywołały tyle hałasu w polskim świecie modernistycznym), opisuje modernistu, kao čovjeka sa bolesnom putenošću, erotomana, koji pati od halucinacija a često je sasvim izvan sebe. To strašno biće „mrzi čitav današnji socijalni i etički poredak, svagda je u poteri za izvanrednim utiscima, koji su pristupačni samo tako zvanim aristokratima duha“. Naravski da modernizam ne zanima ono što boli i zadivljuje masu jer njegov je kodeks, kodeks nadčovjeka. Isto je tako razumljivo da modernista mora i da govori sasvim drukčije nego obični smrtnik jer „njemu treba muzike u govoru (Verlain)“. (...) „Ako je tako, kontynuuje svoje razwažania, onda zbilja neznam zašto Żuławskoga jednoglasno sva kritika zove modernistom“. ⁸ Dalej przy analizie twórczości Żuławskiego wypowiada godny zastanowienia sąd, że wymowa ideowa utworu Żuławskiego „Z domu ojców“ („Opowiadania prozą“, Warszawa, 1902), fiksira krizu u rozwoju Żuławskiego a poljskog modernizma“.⁹

Niezależnie od dość powierzchownego ujęcia problematyki modernistycznej w ramach jedynie „übermenschowskich“, trzeba podkreślić, że uwagi Glücka nie są pozbawione rzeczowości i noszą znamiona samodzielności.

Charakter typowo informacyjny posiada jego korespondencja zatytułowana „Iz poljskog kazališnog svijeta“, w której autor oznajmia o założeniach programowych świeżo powstałej w Krakowie tzw. „Sceny niezależnej“ pod egidą Zapolskiej. Wspomina przy tym o założeniu podobnej sceny przez Przybyszewskiego w Petersburgu (sic). Jak wiadomo chodziło tu jedynie o krótkie „tourné“ artystyczne Przybyszewskiego ze swoimi sztukami po Rosji (zakończone nota bene b. szybko ze względu na niedotrzymanie umowy przez impresaria Bolesława Nowickiego vel Bolesławskiego).¹⁰

W tym samym roku Glück drukuje wspomniany już przez nas przewijający się prawie przez wszystkie numery rocznika „Nady“, ogromny szkic poświęcony tzw. „złotemu okresowi literatury polskiej“. Głównych walorów tego przeogromnego studium będącego zgrabną transpozycją prac Spasowicza i Tarnowskiego na ten temat, należy szukać w licznych paralelach przeprowadzanych pomiędzy literaturą polską a chorwacką. Ten właśnie aspekt podkreśla przede wszystkim anonimowy recenzent z krakowskiego „Czasu“: (...) „Rzecz p. Glücka ma podwójną wartość dla Chorwatów; znajdują bowiem w niej nie tylko piękny obraz rozwoju umysłowości polskiej w w. XVI, ale i trafne choć pobieżne zestawienie charakteru i znaczenia dwóch kulturalnych ognisk Słowiańszczyzny w

⁸ op. cit.: „Novi rom...“

⁹ j. w.

¹⁰ Stanisław Helsztyński: „Przybyszewski“, Wyd. Lit. Kraków, 1966, 278.

owej epoce Krakowa i Dubrownika, w których ruch literacki i umysłowy rozwijał się pod tymże samym wpływem wzorów klasycznych i włoskich.¹¹

Rok ten zamyka niejako symbolicznie ogłoszona w czasopiśmie „Obzor“ (Nr 297 z dnia 30. 12. 1903) recenzja z przedstawienia „Dyletantów“ Zofii Wójcickiej w Krakowie (dramat ten był wystawiony w Zagrzebiu w tłumaczeniu Benešicia 29. 12. 1903). „Dyletanci“ według Glücka (...) „... su dobri i djelo od velike i trajne vrijednosti, djelo stvoreno jednim dahom vrele umjetničke duše“. „Młodzi“, jak zaznacza, dramat przyjęli z entuzjazmem i (...) „... tako ponosno klicali i veselili se jednoj znamenitoj i iskrenoj pobjedi, za to su starci sa nekom stravom gledali u to djevojče vesela i zamišljena lica, koje je u srcu i duši svojoj sakrivalo tako sjajno ali i opasno blago...“

„Czas“ (nr 257, 1903) komunikuje nam o wygłoszeniu przez Glücka w dniu 7. II. w Klubie Słowiańskim odczytu o twórczości „Księcia Mikołaja Czarnogórskiego“. Sprawozdawca cytuje przede wszystkim sądy Zdziechowskiego i Benešicia na temat tego odczytu w którym według słów Zdziechowskiego (...) „... p. Glück zbyt przesadnie podkreślił przeciwieństwa Chorwacy i Serbii i że zbyt przecenia dodatnie znaczenie jakie dla rozwoju literatury serbskiej ma ta różnaitość typów i charakterów w narodzie, którą Serbia góruje nad Chorwacją. Wszak rzeczywistość nie daje dowodu, aby literatura serbska, stała wyżej od chorwackiej — Podobnież p. Benešić zarzucił prelegentowi, że przeoczył charakter narodowej literatury chorwackiej i że zaprzeczył jej wpływowi na kraje na wschód od Chorwacji położone. Dowodem jednostronności poglądu prelegenta jest fakt, że najlepsze typy z Czarnogóry i Bośni stworzyli pisarze chorwaccy Mržuranić (Ismail Aga) i Tomić (Zmaj od Bosne). Polemizował też p. Benešić ze zdaniem prelegenta o silnym jakoby wpływie kultury madziarskiej na południowo-węgierskich Serbów i Chorwatów; z wyjątkiem gulaszu i muzyki cygańskiej nic dotąd dać nie umiała. Natomiast podniósł mówca trafność sądu p. Glücka o twórczości literackiej ks. Mikołaja“.

Recenzja Benešicia w „Obzorze“ (Nr 261, 1903) uwypukla głównie ten moment odczytu w którym prelegent (...) „Kao najsjaniji i eminentno srpski tip srpske literature prikazuje nam ... tip Crnogorca“. Podkreśla także, że Glück mówił o Chorwatach i o Serbach jako o dwóch różnych narodach i literaturach i że wszelkie próby, według prelegenta, zjednoczenia dwóch kultur i literatur pozostały bez powodzenia. Również, streszcza dalej Benešić główne myśli odczytu, trudno robić jakiegokolwiek porównania między tymi dwiema literaturami z pozycji Chorwata lub Serba. Do tego byłby najbardziej predestynowany Polak (bliski Chorwatom i orientujący się przy tym w problematyce prawosławnej Rosji). Dalej, konstatuje Benešić, przyczyną tak ożywionej dyskusji nad referatem Gl., którą znamy z artykułu w „Czasie“, było uznanie przez Glücka, za jedną z najbardziej pozytywnych „crta pjesničkog stvaranja kneza Nikole, njegove političke aspiracije“.

Poglądy Glücka, o ile można wierzyć recenzentom, są dla nas zupełnie jasne jak i zresztą poglądy oponentów. Jako człowiek urodzony w Bośni umiał on często spojrzeć obiektywniej na zagadnienie dwóch żyjących o miedzą pobratymczych narodów. Ze problem serbski absorbował go poważniej może świadczyć o tym także napisany przez niego obszerny esej pt. „Duch literatury serbskiej“

¹¹ An.: „Klub słowiański a prof. Brückner, Czas, 1903, nr 253, 2.

(Kraków, 1904).¹² H. Glück jest także autorem sporego studium z dziedziny literatury serbskiej, poświęconego Jovanowi Jovanoviciowi — Zmajowi, w którym trafnie zauważa, że pisarz (...) „... z młodzieńczą ciekawością śledzi nowe prądy „Młodej Chorwacji“, choć nie rozumie już ani czasów, ani ludzi.”¹³

Na lata te przypada także swoista próbka literacka naszego krytyka modernistycznego (innych niestety nie byliśmy w stanie odnaleźć). W jednym z zadar-skich czasopism¹⁴ natrafiamy na wskroś modernistyczną impresję, której za tematykę posłużyły kościoły krakowskie. (...) „Prodi kroz krakovske crkve i vidio si Krakov i Poljsku. Ne samo oni mramorni likovi velikaša i biskupa, što sa crtom neizmjerne oholosti u licu gledaju sa zidova... ali i onaj nastroj, što vlada u sva-koj od njih..., što veže poljsku crkvu sa zemljom, u kojoj je nikla sa dušom naroda, koji vidi u sebi krvavu žrtvu za grihe svieta. I za to je poljska crkva tako velik i svet simbol Poljske, da se se sav narod u nju stavio...“.

Szczególnego wrażenia doznajemy przy czytaniu niezmiernie impresywnego opisu kłęzącego w kościele Mariackim w białych sukmanach chłopstwa, chłopstwa przypominającego kłęzące posągi z którego kiedyś Kościuszko (...) „... znao da iskres svete iskres, koje no se razbuktiše na poljima Raclavickim u jedan ogromni plam, koji je svetlo njihovej domovini na samrtnome času i pokazao njezino umiranje cielom svietu...“

Zrozumiałym jest, że opisom tym daleko do przypominających płótna Toulouse — Lautreca „literackich ametystów“ Benešicia na ten temat, czy też doskonałego w swoim rodzaju „reportażu“ Veljka Petrovicia.¹⁵

Trzeba jednak przyznać, że samo ujęcie tematu jest dość świeże, chociaż pozostające pod znakiem maniery „młodopolskiej“. Stanowi ono jednak całkiem osamotniony przykład tego rodzaju „wyrzuteń“ w felietonistycie jugosłowiańskiej tych czasów.

Zainteresowania Glücka są dość różnorodne. Jak widzieliśmy z powyższego fragmentarycznego omówienia, obracały się one wokół wydarzeń i zagadnień literackich współczesnych autorowi, zarówno po stronie polskiej jak i jugosłowiańskiej, z nielicznymi wyjątkami, powiedzielibyśmy „wycieczkami“ na teren literatury okresu starszego. Do jednej z takich „wycieczek“ literackich należałby niewątpliwie artykuł omawiający zagadnienie rękopisów „Osmana“ Gundulicia w Polsce.¹⁶ Artykuł ten, wyróżniający się znajomością dotychczasowej literatury na ten temat w Polsce, był poprzedzony odczytem autora w Klubie Słowiańskim wygłoszonym 20 lutego 1904 roku¹⁷, do którego opracowania, jak czytamy w recenzji anonimowego autora z „Czasu“ dopomogły wskazówki prof. Uniwersytetu

¹² V. Dresler: „Poljaci i Jugoslavenska književnost“, Obzor, 1928, br 122, wymienia tę pracę jako osamotniony przykład w publicystyce polskiej tych lat mówiąc: (...) „Uglavnom se može reći, da srpska literatura u Poljskoj nije dovoljno ocenjena“.

¹³ H. Glück: „Jowan Jowanowicz“, Czas, 1904, nr 145; o ukazaniu się tego artykułu informuje także: An.: „Z klubu słowiańskiego“, 1904, nr 151; por. także: H. Glück: „Jowan Jowanowicz i jego jubileusz“, Głos Narodu, 1904, nr 148.

¹⁴ H. Glück: „Tri krakovske crkve“, Narodni List (Zadar), 1904, br 84.

¹⁵ Julije Benešić: „Krakov“ w książce: Julije Benešić: „Razgovori“, nakl. Kugli, Zagreb, str. 33—54; Petrović Veljko: „Prolećni izlet u Poljsku 1931“, Sabrana dela, II, Novi Sad, 1954, 113—131.

¹⁶ Glück Henryk: „Gundulić w Polsce“, Świat Słowiański, 1906, t. I, Rocznik II, 22—39.; Glück Henryk: „Rukopisi „Osmana“ u Poljskoj“, Crvena Hrvatska, 1907, maj.

¹⁷ An.: „Gundulicz w Polsce“, Czas, 1904, nr 42. Krótka informacja na temat odczytu.

Jagiellońskiego Mariana Sokołowskiego. Artykuł ten posłużył autorowi za swego rodzaju „pendant“ do zajęcia się poważniej Gunduliciem w Polsce.¹⁸ Praca ta, nawiasem mówiąc, odkrywająca w Glücku niezłego historyka literatury, służyła przez długie lata (bodajże aż do pracy Stefana Musulina na ten temat¹⁹) jako jedno z głównych źródeł do badań nad Gunduliciem w Polsce. Należy chyba żałować, że Glück nie poszedł w ślady swojego kolegi z czasów uniwersyteckich, Branka Drechslera — Vodnika, który aczkolwiek startował jako pisarz i krytyk modernistyczny, najwyższe laury zdobył na polu historii literatury.

Glückowi jako doskonałemu sprawozdawcy z dziedziny „jugoslawiców“ na terenie Polski, nie uszedł uwagi fakt zainteresowania się polskiej opinii Vojnoviciem. Komunikując o znanych nam pracach na ten temat²⁰ w Polsce, ten tak dotąd taktowny i rzetelny w ocenie obcych sądów krytyk, popada w jakąś dziwną niespotykaną do chwili obecnej, pełną zgryźliwości oraz ledwo tłumionej ironii, manierę krytyczną. Nie inaczej można nazwać jego inwektywy skierowane pod adresem polskich zainteresowań literaturą jugosłowiańską.

(...) „I tu doduše ne fali neka veličanstvenost, da možda Hrvati ne bi zaboravili, da je to ipak znak velike milosti, ako se duševna aristokracija, kao što su Poljaci, interesiraju za doduše „ljubke“ i „svježe“, ali „skromne“ stvarce, koje pišu ljudi u nekakovom narodu, kome oni ni imena pravo ne znadu“.²¹

Prawdę mówiąc zainteresowanie sprawami jugosłowiańskimi w Polsce nie było w tym okresie największe, ale przecież w Krakowie dzięki Zdziechowskiemu i innym był wyraźny postęp w tym względzie (założenie „Klu u Słowiańskiego“, czy też później czasopisma „Świat Słowiański“ o wyraźnie jugofilskim obliczu). Wydawać by się mogło, że tego rodzaju „osąd“ był co najmniej przedwczesny i mówiąc ogólnie nie na miejscu. W grę wchodziły tu chyba głównie „anse“ osobiste czy też celowa zmiana o 100° kursu.

Już w tym inkryminowanym artykule można zauważyć dość krytyczne ustosunkowanie się Glücka do bliżej nam nieznanej oceny „Trylogii Dubrownickiej“ Vojnovicia przez Tadeusza Stanisława Grabowskiego.

Rozpatrując chronologicznie dorobek twórczy H. Glücka, napotykamy w 1905 roku na jego kunsztowny w formie szkic literacki, napisany tym razem w języku polskim pt. Śmierć Raguzy“.²² Ten napisany piękną polszczyzną obrazek literacki był jeszcze jednym z dowodów, że Glück czuł się pewnie zarówno na gruncie języka polskiego jak i serbochorwackiego. Dwujęzyczność w twórczości modernistów polskich nie należała do rzadkości. Wystarczy tu chyba wspomnieć nazwisko Stanisława Przybyszewskiego, którego z powodzeniem możemy zaliczyć do pisarzy polsko-niemieckich, czy też Wincentego Koraba Brzozowskiego (pseud.: Vincent de Korab), który był w całym tego słowa znaczeniu poetą polsko-francuskim.²³ Do grupy tej wciągnijmy także naszego bilingwistę H. Glücka. Wracając do jego utworu, musimy stwierdzić, że i sam temat przedsta-

¹⁸ Glück H.: „Gundulić...“, op. cit.; por. także rec. tego art.: v—k (tj. Branko Drechsler): „Poljaci o Gunduliću“, Savremenik, 1906, knj. I, god. I.

¹⁹ Stjepan Musulin: „Poljaci u Gundulićevom „Osmanu“, JAZU, Zagreb, 1950.

²⁰ Helena d'Abancourt: „Dubrownik — Raguz, wczoraj i dziś“, Przegląd polski, 1904 I, 115, 134.; Juliusz Benešić: „Współczesna literatura chorwacka“, Czas, 1904, nr 83 i 84.

²¹ H. Glück: „Poljaci o Vojnovičevoj „Trilogiji“, Obzor, 1904, br. 119.

²² Henryk Glück: „Śmierć Raguzy“, Czas, 1905, br. 8.

²³ Porównaj A. G. Matoš: „Čudn. supe“, op. cit.

wiający upadek Republiki Dubrownickiej na przykładzie „Trylogii Dubrownickiej“ I. Vojnovicia i „Elegii Dubrownickich“ Luja Vojnovicia, był bardzo literacki predestynujący młodego krytyka o wyraźnym zacięciu poetyckim, do oddania w sposób prawdziwie urzekający atmosfery ginącego miasta. Ale oddajmy głos autorowi: „W Dalmacji tym wielkim cmentarzu romańskiej kultury na którym śpi wieczystym snem wszystko to co Południową Słowiańszczyznę niegdyś łączyło z Włochami i zachodem, nie ma grobowca piękniejszego i smutniejszego od Raguzy“. Rzadko kto w literaturze jugosłowiańskiej, oczywiście oprócz samego mistrza Vojnovicia, umiał w tak poetycki sposób oddać momenta zadumy nad śmiercią niegdyś świetnego państewka „smutniejszego obecnie nawet niż Bruges la Morte“, jak mówi Glück. Patrycjusze dubrowniczcy — synonim dawnej świetności republiki, spoczęli na Miholjcu, ale: (. . .) „Nikt nie płacze nad ich mogiłą. — Wielki jęk, który wydała cała Raguzę w chwili, gdy ją zawałił cios miecza Napoleońskiego utonął na falach pieśni rewolucyjnej żołnierzy Marmonta“. Glück dziwi się kunsztowi artystycznemu autora „Elegii“, „książeczki jednej z najpiękniejszych jaką literatura chorwacka posiada“, w której Lujo, brat Iwona Vojnovicia widzi Dubrownik (. . .) „... tylko w dwóch postaciach: w dzisiejszej, gdy skamieniała w ogromnym bólu nie drga już żadnym nerwem i w tej dawnej, pełnej sławy i bogactwa, w pani swej woli i swych obywateli“. I na zakończenie jeszcze jeden mistrzowski w wyrazie fragment: (. . .) „Z tej Raguzy konającej w cichy wieczór letni Ivo Vojnović wysnuł najpiękniejsze poezye. Całą swą duszę otworzył łkaniu co niedostylsyalne dla innych wstrząsało rannym Dubrownikiem, zrazu gwałtownie, pełne jeszcze namiętnej żądzzy życia, potem coraz słabiej, coraz rzadziej“.

Autor tej swoistej „perełki“ w literaturze polskiej, rzecz jasna, nie ustrzegł się, jako nieodrodne dziecko swojej epoki „wtrećów“ tak charakterystycznych dla pisarzy jego okresu. Możemy tu znaleźć sporą dozę cikliwego sentymentu, na który być może Benešić, mający według Glücka „realističku dušu“²⁴ nie mógłby sobie pozwolić. Jednak niezależnie od tych usterek, pióro Glücka zdradza całkiem niezły talent na tym polu, pokazując raz jeszcze na drzemiającym w nim pod tym względem możliwości. Poetyckie impresje Glücka na temat utworów obydwu Vojnovićów i z punktu widzenia zawartych w nich treści czysto naukowych, są trafne. Pokrywają się one całkowicie ze zdaniem Benešicia na ten temat, który w swoim czasie stwierdził, że „Trylogia Dubrownicka“ jest „najartystyczniejszym dramatem jaki istnieje w literaturze chorwackiej“²⁵ — dodajmy tylko do roku 1904.

Sylwetka tej prawie że nieznannej postaci byłaby niekompletną, gdybyśmy nie wspomnieli o pewnej aferze literackiej, której autorem stał się Henryk Glück. Jak już napomknęliśmy poprzednio, jeden z artykułów Glücka sygnalizował nam pojawienie się niespotykanej dotąd u tego krytyka nuty złośliwej, będącej prawdopodobnie wynikiem osobistych animozji, ironii. Ten swoisty akcent, zaledwie zarysowujący się w 1904 roku, rok później nabiera cech monsturalnych.

W zadarskim czasopiśmie „Narodni List“ (1905, 4) pojawił się anonimowy (ale jak wiemy napisany przez Glücka) artykuł informujący o powstaniu w Kra-

²⁴ List H. Glücka do J. Benešicia (dat. Krakov, 27. XII. 1904) w: Institut za književnost i teatrologiju JAZU, Spuščizna literacka J. Benešicia — kor. Dla ułatwienia będziemy od tego momentu używać skrótu: „Spuščizna“.

²⁵ Juliusz Benešić: „Wsp. lit. chorw.“, op. cit.

kwie „Klubu Słowiańskiego” i jego organu „Świata Słowiańskiego”.²⁶ W tym artykule a właściwie paszkwilu wymierzonym przeciwko polskiemu słowianofilom, Glück, poddaje krytyce program i założenia ideowe „Klubu” i mającego powstać jego organu, którego członkowie rzekomo (...) „Priznaju velikodušno da ta zajednica (ze Słowiańszczyzną przyp. mój) postoji, ali ne osnivaju je na kulturnom momentu, na kome jedino može da se osnuje kakav uži savez među slavenskim narodima. I čine sasvim pravo, jer osjećaju dobro da te kulturne zajednice među Poljskom i slavenstvom ne imade, pa se hvataju vrlo neoprezno političkih borba”. Program polskich słowianofilów jest dla niego czystym pustosłowiem. Jako przykład przytacza stosunek polskich posłów w Wiedniu do spraw chorwackich dzięki któremu (...) „Slaveni tako dugo neće moći ni u političkom obziru stupiti u kakvu god „zajednicu” sa Poljacima, dok god njihove riječi i djela ne budu se potpunio sudarale”. Polacy według niego powinni także poświęcać większą uwagę Słowianom prawosławnym (ma tu na myśli Rosjan). Swoje wywody kończy następującą konkluzją: (...) „... slijedi za nas pitanje: da li poljski slavenofili što se kupe oko „Slavenskog Kluba” u Krakovu i koji osnivaju „Slavenski Svi-jet”, imadu uopće pravo, da se zovu slavenofilima?”.

Odmówienie polskiemu słowianofilstvu (rzeczywiście tak różnemu od panslawizmu wszechrosyjskiego) w przeddzień wyjścia jego organu, cech słowianofilskich i pomówienie Polaków o „chorwatofobię” mogło mieć zgubne i nieobliczalne następstwa. Było chyba dość nieprzemyślanym gestem (ze względu na szkodę dla rozwoju wzajemności polsko-jugosłowiańskiej) i całkiem nie „fair” w stosunku do kolegów z klubu, którego Glück był przecież aktywnym członkiem. Inna rzecz, że sam program „Świata Słowiańskiego” ze względu na swoje lojalistyczne akcenty wobec zaborcy nie mógł wzbudzać specjalnego zaufania. Właśnie ten charakter tego programu atakuje w swoich świetnych pod względem stylistycznym listach do Benešicia, ówczesny polsko-litewski literat krakowski (którego postać aż prosi się o dokładniejsze zbadanie) Albin Herbaczewski (Herbachevius): (...) „Czytaliście ugodowo-lojalny program „Świata słowiańskiego”? Jeżeli czytaliście musieliście śmiać się do rozpuku — Kaiser Franz ma być protektorem idei słowiańskiej!! Cha! Cha! Ależ to chyba humor polskiego jowialnego „Dyabła”?! Franz Joseph a Słowiańszczyzna!... Nie, moi drodzy, zaprawdę bzik krakowskich pseudosłowianofilów graniczy z polityczną pornografią!! Wstyd nawet współpracować w takim piśmidle...”²⁷ Także inny list Herbaczewskiego (bez daty), ale z pewnością odnoszący się do tego okresu, tak ocenia ten program: (...) „Nie trudno sobie wyobrazić, że ten nowy „organ” będzie wyrazem myśli starych „pryków” rozważających kwestie słowiańskie ze stanowiska „idei” prądziadów i babek”. I jeszcze jedno zdanie dotyczące w tym wypadku Glücka: (...) „Powaga Glücka rośnie wśród starych „pryków”. Jako stały współpracownik „Świata Słowiańskiego” zaprawdę będzie mógł „godnie”(?) reprezentować (??) południową Słowiańszczyznę (???!!!!) (...) „Biedna ta Słowiańszczyzna reprezentowana przez ludzi nie mających z nią nic wspólnego”²⁸.

Wymowa listów Herbaczewskiego, pisanych wyraźnie z pozycji panslawistycznych, trafiała nad wyraz celnie w sedno sprawy. Krytyka „starych przyków

²⁶ „Klub Słowiański” założony został w Krakowie w 1901 r. Jego organ „Świat Słowiański” istniał w okresie 1905—1914.

²⁷ List do J. Ben. (bez daty) znajd. się w: „Spuścizna”.

²⁸ List do J. Ben. (bez daty) j. w.

słowiańskich à la hofrat Sokołowski“, że posłużymy się jeszcze dosadnymi „epitetami“ Herbaczewskiego, „mających ze słowiańszczyzną tyle wspólnego, co wieprz z rumakiem“, bliska jest jak łatwo zauważyć inwektywom Glücka. Właśnie ten ostatni pasus z listu bez daty, o którym Glück mógłby się dowiedzieć od Benešicia, zapiekł z pewnością do żywego wrażliwego krytyka, który chciał za wszelką cenę „udowodnić“ Herbaczewskiemu i jego kręgowi, że nie ma nic wspólnego z ugodowcami typu Sokołowskiego. Zdanie „fantasty litewskiego“ Herbaczewskiego mogło tu z pewnością odegrać swoją rolę.

Co do stosunków polskich posłów w Wiedniu do kwestii chorwackiej, to rzeczywiście, jak wiemy, nosił on charakter „wiernopoddanych“ i niestety nie przyczyniał się do zacieśnienia węzłów przyjaźni między dwoma narodami. Przyczyniał się on z pewnością do utwierdzenia opinii, że Polacy „nie odczuwają słowianofilstwa“.²⁹ Działalność „Koła Polskiego“ w Wiedniu szczególnie źle się zapisała w annałach stosunków politycznych polsko-chorwackich. Dało się to szczególnie zauważyć w roku 1912, gdzie jak podaje anonimowa notatka w formie telegramu, że posłowie polscy głosowali: (...) „... przeciwko równouprawnieniu egzaminów i dyplomów uniwersytetu zagrzebskiego z egzaminami wszechnic austriackich“.³⁰ Ten bodajże jedyny, pozostawiony bez komentarza głos w prasie polskiej na ten temat, którego autorem był, jak się dowiadujemy z listu Zdziechowskiego do Benešicia (dat. Kraków, 19/III. 1912?) niezawodny przyjaciel Jugosłowian-Marian Zdziechowski, a pośrednim „sprawcą moralnym“ telegramu-Julije Benešić³¹, był swego rodzaju „ukoronowaniem“ działalności „Koła Polskiego“. Zdziechowski, jak obiecywał w liście do Benešicia, interweniował w tej sprawie osobiście u byłego przewodniczącego „Koła“ Stanisława Głabińskiego. Tak komentuje to w swoim liście do Benešicia (dat. 21/III. 1912) Zdziechowski: „Kochany Panie. Dopiero dziś otrzymałem odpowiedź od ex ministra Głabińskiego. Przepisuję ją Panu proszę zakomunikować Lorkovicovi — ale użytku tego w prasie nie robić“. Odpowiedź Głabińskiego, która ma charakter wybitnie wymijający, Zdziechowski cytuje bez komentarza: (...) „W sprawie nostryfikacji a raczej zrównania egzaminów zagrzebskich z naszymi uniwersyteckimi oświadczyłem w swoim czasie jako prezes Koła polskiego za słusznymi żądaniem Chorwatów. Czy od tego czasu nastąpiła w oświadczeniach polskich zmiana dla Chorwatów nieprzychylna nie wiem. Być może, że w Komisji szkolnej głosowali Polacy przeciw jakiejś rezolucji chorwacko-słoweńskiej, idąc niewolniczo za sprzeciwem przedstawiciela rządu. Jeżeli ta sprawa przyjdzie na posiedzenie Koła lub do Parlamentu nie omieszkam przypomnieć jakie stanowisko zasadnicze dawniej już zajęliśmy“.³² Zostawmy tę wykrętną odpowiedź bez komentarza.

Artykuł Glücka spowodował interwencję redaktora naczelnego „Świata Słowiańskiego“, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego, Feliksa Konecznego. W jednym z listów pisze do Benešicia: (...) „Kolega Pański p. H. Glück, tak ogółem życzliwy dla naszego Klubu popełnił przez nieuwagę tę nieroztropność, że ogłosił w zaderskim „Narodnim Listu“, artykuł z żalami na Polaków w raz tuż przed wyjściem I-szego num. „Świata Słowiańskiego“ i na dobitkę dał arty-

²⁹ vide: Dr Jerzy Pogonowski: „Iliryzm i Słowiańszczyzna“, Lwów, 1924, str. 4.

³⁰ *Głos Narodu* (Kraków), 1912, 19/II.

³¹ vide: List Mariana Zdziechowskiego do J. Ben. (dat. 19/III. 1912) — „Spuścizna“.

³² List Zdziechowskiego do J. Ben. — „Spuścizna“.

kułowi tytuł „Poljski slavenofili“ (artykuł ten przedrukował już szereg pism chorwackich i serbskich). Wygląda to tak jakby prasa południowosłowiańska zżymała się, że powstaje polskie pismo poświęcone idei słowiańskiej i postanowiła z góry (bo przed rozejściem się 1. nr) zdyskretyzować je, a zatem — że prasa ta nie życzy sobie, żeby w Polsce było słowianofilstwo. Powstaje sytuacja szczególna. Nasz numer tchnie najsejdeczniejszą życzliwością dla Chorwatów a tymczasem ci Chorwaci na nas miotają niechęcią i wołają, że nas nie chcą znać! (. . .) Ja właśnie jestem tym, który pierwszy powiedział publicznie, że stare przysłowie: „Polak — Węgier dwa bratanki“ zmienia się na „Polak — Chorwat“, a hasło to powtórzyła z zapalem cała prasa polska!“.

Z kolei prosi on Benešicia, aby postarał się w jakiś sposób „wygładzić“ sprawę w którymś z pism chorwackich. List kończy w sposób następujący: (. . .) „Pan Glück przyznaje, że popełnił gruby błąd polityczny i bardzo dziś żałuje, że ten artykuł napisał w tak niestosownej chwili, ale nie ma na tyle odwagi, żeby to wyznać publicznie“.³³

Czy rzeczywiście Glück żałował swojego postępowania? W pewnym sensie tak. O tym przekonamy się poniżej.

Koneczny w następnym liście do Benešicia³⁴ pisze, że (. . .) „... p. Glück bardzo rozsierzony, powiedział mi wczoraj, że skoro źle o nim mówią to on teraz dopiero pokaże, co umie i jak może szkodzić“. W tym samym liście tak istotnym dla badań nad rozwojem stosunków polsko-jugosłowiańskich, Koneczny próbuje w jakiś sposób uzasadnić „linię“ czasopisma. Pisze: (. . .) „... bo chodzi nam o ważną sprawę polityczną, a mianowicie o stosowne oddziaływanie na Koło Polskie w Wiedniu, żeby w sprawach dalmackich popierało Biankiniego. Musimy spopularyzować postulata dalmatyńskie. Nasze pismo będzie miało znaczenie w Kole Polskiem“. (. . .) „Świat Słowiański“ może więc Chorwatom oddać realne, konkretne usługi“. Kończąc swoje wywody zaznacza, że prosił księdza Biankiniego, aby napisał jakiś artykuł na temat stosunków w Dalmacji dla „Świata“. (. . .) „Nie tracę też nadziei kończy swój przydługi list, że Chorwaci skorzystają ze sposobności, jaką im „Świat Słowiański“ nastęrcza, żeby dopilnowali swoich własnych w nim interesów i że w końcu znajdą jakiegoś polityka, który się zajmie w naszym piśmie sprawą dalmacką“.

Argumentacja Konecznego, piszącego rzeczywiście w dobrej myśli, posiadała swoiste luki, które z pewnością i Benešiciowi się nie podobały. Dlaczego wogóle czasopismo to, które powinno było mieć przede wszystkim charakter rewii kulturalno-literackiej, mieszało się do polityki? Czyż nie świadczyło to o swego rodzaju „galicyjskim“ politykanctwie niektórych kręgów tej części monarchii!

Pismo to, co prawda w konsekwencji, a i sam Klub nie spełniało imputowanej mu przez niektórych Chorwatów roli. Same jednak założenia programowe czasopisma były jak już podkreślaliśmy dość szokujące i dosyć nieoględnie sformułowane.

Na temat samej działalności Klubu (który został założony w 1901 r.) i jego organu (istniejącego w latach 1905—1914) istnieje spora literatura, zarówno polska

³³ Feliks Koneczny do J. Ben. (dat. 30/I. 1905). — „Spuścizna“.

³⁴ F. Koneczny do J. Ben. (dat. 12/II. 1905) — „Spuścizna“.

jak i jugosłowiańska.³⁵ W świetle tych opinii działalność Klubu, jak też i charakter czasopisma, które jak mówi Benešić (...) „... zastupao misao slavenske uzajamnosti³⁶, a którego duszą był nastrojony wyraźnie filochorwacko, Marian Zdziechowski nie dawała powodów do zbyt surowej krytyki i bezwątpienia przyczyniła się do ożywienia wzajemnych kontaktów polsko-jugosłowiańskich.³⁷

Glück publikuje jeszcze jeden artykuł na temat działalności „Klubu“ i oblicza ideowego „Świata Słowiańskiego“. Miało to być swego rodzaju „odwołanie“ poprzednich inwektyw wypowiedzianych pod adresem tej instytucji i jej organu. Trudno jednak powiedzieć, żeby artykuł ten stanowił „Kanosę“ konsekwentnego w swych sądach krytyka. Raczej był on spełnieniem „pogróżek“, których tak się obawiał Koneczny. Jedynym ustępstwem uczynionym na rzecz polskich słowianofilów, był nieco łagodniejszy ton i bardziej zawałowane sformułowania, które straciły poprzednią polemiczną napastliwość. Artykuł ten wywołał komentarz Benešicia, który w liście do swojego brata pisał (...) „Upozoruję Te na Glückovu bilješku o Słowiańskom Świate u Obzoru od subote. Pisana je silnom ironijom. Bio je moralno prisiljen od krakovskih slavenofila da bar tako napiše, te da sam sebe desavouira. On je naime negdje još prije izlaska „Sl. Sv.“ u Narodnom Listu, napisao groznu ocjenu lista i poljskih slavenofila.“³⁸ O „dezawuacji“ nie ma mowy. Zresztą przekonajmy się sami. Pismo ocenia on w ten sposób:³⁹ (...) „Sadržaj mu je dosta dobar, samo se na svakoj stranici vidi prevelika težnja, da se revija održi pošto po to u akademsko-učenom tonu“. Numer ten, kontynuuje dalej (...) „... je vrlo učen, ali i vrlo malo zanimiv“. Pisząc o artykule Konecznego traktującym o działalności Klubu, zauważa z dozą ironii, że (...) „... zaboravio je autor ... da krakovski slavenski klub u sve ove tri godine (skąd trzy, kiedy jak wiadomo Klub istniał od 1901 roku!) što postoji, nije zapravo učinio ništa za raširenje slavenske misli u poljskome narodu“. Dalej chwali i bardzo pozytywnie ocenia znany felieton Benešicia „Biogradski utisci“. Jeden z końcowych fragmentów jest jak gdyby podsumowaniem jego poglądów na temat czasopisma wypowiedzianych co prawda już w tonie nieco mniej sarkastycznym niż poprzednio: (...) „Ta „Slavenski svet“ imade da bude vjestnikom jedne nove, sveže, jake misli a takav onda mora biti i izražaj te misli. Više pjesme, više volje za život a ne taj starački i suhoparni do skrajnosti logični i akademski ton“. (...) „Ali mi u prvom broju ne nalazimo tog iskrenog pozdrava, ne pruža nam srdačno ruku izgubljeni brat već to gundā kroz nos stari profesor pripoviedajući o uzajamnim dužnostima i ciljevima koji mu se čine dosadnim jarmom, što ga je slučaj na niego svalio“.

Ten kąśliwy pamflet wymierzony przeciwko „starym“ zupełnie w duchu walki o „świeżość“ i swobodę myśli“ „młodych“ modernistów, skierowany był

³⁵ Lehr-Splawiński Tadeusz: „Zarys dziejów słowianoznawstwa polskiego, Kraków, 1948, PAU 22; Julije Benešić: „Slavenska ideja u Poljaka“, Zbornik: „Današnja Poljska“, Zagreb, 1948, 105; por. także: J. Benešić: „Hrvatsko-poljske prijateljske veze“ w: „Dan. Polj. op. cit. 111.; Włodzimierz Kot: „Dramat serbski i chorwacki na scenach polskich do r. 1914, Pamiętnik Słowiański t. XIII, 177.

³⁶ J. Benešić: „Slav. ideja...“, op. cit., 105.

³⁷ Por.: Julije Benešić: „Iza zastora“, I, 4. — Maszynopis znajd. się w „Spušćizna“.

³⁸ List J. Ben. do Ante Benešicia (dat. Zagreb, 7/II. 05) — „Spušćizna“.

³⁹ H. G.: „Świat Słowiański“, Obzor, 1905, br 27.

⁴⁰ Juliusz Benešić: „Wrażenia belgradzkie“, Świat Słowiański, 1905, nr 1, str 35—41; vide także: Julije Benešić: „Beogradski dojmovi“, J. Benešić: „Razgovori“, Nakl. Kugli, Zagreb.

głównie, jak przypuszczamy, pod adresem „skostniałego starca” prof. Sokołowskiego. Modernista Glück widział w starych „prykach słowiańskich” (zwrot Herbaczewskiego) skupionych wokół „Świata”, w „Klubie” i wogóle na uniwersytecie, twierdząc „akademizmu” i zmuszałości antymodernistycznej. Tu przynajmniej był w swoich „aluzjach” konsekwentnym i nie rezygnował z ideałów młodości. Podtrzymywanie natomiast dość rozpowszechnionej teorii o Polsce jako „straconym bracie” dla spraw słowiańskich świadczyło o stosunkowo wąskim spojrzeniu na ten problem i nie rozumieniu polskiej racji stanu.

Atak Glücka przeciwko polskiemu słowianofilstwu, pod kątem akcentów czysto osobistych, osiągnął swoje szczyty w artykule wymierzonym przeciwko Tadeuszowi Stanisławowi Grabowskiemu opublikowanym w tygodniku dalmatyńskim, organie „pravaszów” redagowanym przez Franja Supila. Henryk Glück, który specjalnie nigdy nie podkreślał swojej przynależności narodowej, będąc raczej czystej krwi kosmopolitą, grawitującym jednak w swoim poczuciu narodowym ku Polsce, w artykule tym (może w tym wypadku było mu wygodniej) przemawia jako niezbyt do tego powołany „obrońca” literatury chorwackiej, przeciwko „zakusom”, polskich, jak sądzi, (nie)słowianofilów.

(. . .) „Ta hrvatska literatura (pisze z oburzeniem w tym artykule) postala je u zadnje doba pravom riznicom za literarne „Industrierittere” poljske, koji se nadahu da će na tome polju slavistike, na kome se malo odrješito izrazio neki ruski kritičar — Poljaci odvajkada samo svinje pasu⁴¹, ubrali jeftine lovore. Takav je onaj čuveni J. F. Magiera, kome je Vlad. Jelovšek⁴² rekao mnogo goru, ali ga nije kurirao, jer njemu nema lijeka a malo je bolji od njega i T. Stanislav, koji noseći i poznato ime Grabowski osjetio u sebi kategorički imperativ da postane slavenofil”.⁴³

Wymieniając nazwisko Grabowskiego, znanego i cenionego sławisty polskiego, miał na myśli jego pracę z cyklu portretów literackich „Młoda Chorwacja”, którą jak zaznacza Glück w powyższym artykule, polecał do czytania młodemu Chorwatom „g. Benešiću i Stevi Musulinu”. O pracy tej jak wynika z treści artykułu nie ma najlepszego zdania, a to ze względu na zbytnie uleganie przez autora wpływom krytyk Lisičara o Vojnoviciu. W artykule tym, jak widać dostało się nie tylko Grabowskiemu, ale i pocziwemu, chociaż niezbyt zdolnemu popularyzatorowi sławistyki J. Magierze. Cytat, bliżej nieznanego i wyrażenia jak widać antypolsko nastrojonego sławisty rosyjskiego na temat słabych wyników polskiej sławistyki był niezgodny z prawdą i miał posmak paszkwilu. Widocznie Glück musiał się rzeczywiście bardzo „rozsierdzić” sięgając aż do takiego niezbyt smacznego arsenału środków. Tadeusz Stanisław Grabowski, zdaje się nie mógł nigdy Glückowi tej „obrazy” osobistej wybaczyć.⁴⁴

Doskonała, aczkolwiek nie pozbawiona uszczypliwych docinków i osobistych „rozrachunków”, krytyka Grabowskiego, której ze względów zasadniczych

⁴¹ Na zwrot ten użyty przez Glücka oburza się także Dr Jerzy Pogonowski w „Iliryzm...”, op. cit. 4.

⁴² Bliższych danych na temat inwektyw Jelovška nie mamy. Pewne aluzje co do tego spotykamy w liście Vladimira Jelovška do J. Ben. (dat. Prag, 25/XI. 1904) — „Spušćizna”.

⁴³ H. Glück (Ilidža — Sarajevo): „Nekoliko riječi odgovora g. Tadiji Stanislavu Grabowskiemu, Crvena Hrvatska, 1906, br. 10.

⁴⁴ Listy Tadeusza Stanisława Grabowskiego do J. Ben. (I, dat. Kraków, 26/3. 1912; II dat. Kraków, 31. 7. 1948) — „Spušćizna”.

nie będziemy tu przytaczali, jest ogólnie biorąc trafna i co dla nas najważniejsze przerzucająca część odpowiedzialności „wysoków“ Glücka na karb jego modernistycznej maniery. Owa „nierówność“ Glücka, tak charakterystyczna dla wielu modernistów, świadczyła o tym, że duch czasu wywarł na nim niezatarte piętno, z którego nie mógł się otrząsnąć nigdy, chociaż w praktyce gdzieś po roku 1906 zamilkł jak wielu jemu podobnych reprezentantów epoki. Był „bardzo zdolnym i wiele umiejącym“ — temu nie mógł zaprzeczyć nawet bez względu na osobiste „urazy“, profesor Grabowski — tylko niestety, my byśmy dodali, zdolności tych nie chciał czy nie umiał wykorzystać. Był, jak duży odsetek jemu podobnych ludzi „schyłku i początku stulecia“, przykładem niewykorzystania potencjalnie w nim drżących, a dodajmy i zmarnowanych możliwości.

Późniejsze jego lata, to życie człowieka, o którym się słusznie wyraził w jednym z listów „socjalizujący“ przyjaciel Benešicia Jan Gutt⁴⁵, dążącego (...) „Pełnym i pewnym krokiem do swych celów“, życie „tego burżuja“. Jak wynika z listów do Benešicia, niestety, niezbyt ciekawych, Glück gdzieś w 1906 roku (tzn. po zakończeniu studiów w Krakowie) zostaje wysokim urzędnikiem państwowym w Dalmacji. Jednak, żeby czuł się na tym stanowisku dobrze trudno powiedzieć. Karierę polityczną wybrał prawdopodobnie idąc „po linii najmniejszego oporu“, poddając się nakazom rodzinnej tradycji. Ten żywioł mu zupełnie nie odpowiada. (...) „Neznam u koliko Tebe sada zanima politika, piše u jednom z listova do Benešicia⁴⁶, i da li si pristaša i „uvaženi“ prijatelj koje političke stranke — ali da si ovdje i da vidiš kakva je duševna prikaža ono čemu se ovaj narod klanja zaista nebi činio ništa drugo nego se smijao i opet smijao kao što ja činim“. (...) „Gledajući sve ovo i čitajući sve te hrvatske novine i njihovu ogromnu viku želio sam često da budem u Krakovu, da sjedim u onoj sali Kopernika i da čekam Marijana i njegovu borbu sa vlastitim oporim jezikom da gledam koležanke i socijaliste da sjedim „na plantama i da lovim pred Havelkom pozdrave“.

Pobyt w Dalmacji (najprawdopodobniej do okresu I wojny światowej) potęgował w nim nostalgię za miastem jego studiów, Krakowem, gdzie w sferach slawistycznych niepodzielnie panował profesor Marian Zdziechowski.

List z 1907⁴⁷ wskazuje na pogłębienie się procesu marazmu duchowego. Młody literat, jak piše, „potpuno duševno propao“ tak że nie jest w stanie napisać nawet do swojej krakowskiej przyjaciółki, poetki Heleny d'Abancourt listu, gdyż jego „duševno stanje nikako ne dopušta da napiše pametno pismo — a njoj drugoga ne smije napisati“. Prosi Benešicia o przekazanie pozdrowień dla Krystyny (Sariusz) Zaleskiej (tłumaczki i literatki krakowskiej, przyp. mój) oraz M. Zdziechowskiego. Błaga Benešicia o częstsze pisanie, ponieważ łatwiej mu to na pewno przychodzi niż jemu żalącemu „za zlatnom prošlošću“.

Kontakty Benešicia z Glückiem — biurokratą urwały się. W 1921 roku natrafiamy natomiast na serię bardzo przyjemnych listów Pauliny Glueckowej, matki H. Glücka, z których wynika, że Benešić zaopatrywał ją systematycznie w czasopisma jugosłowiańskie i przesłał nawet swój przekład poematu Słowackiego „W Szwajcarii“. Benešić jak widać nie chciał zrywać kontaktów z rodziną Glucków, z samym jednak Henrykiem, zdaje się, nie mógł nawiązać przerwanego

⁴⁵ List przyjaciela J. Benešicia (dat. 6. 4. 06) — „Spušćizna“.

⁴⁶ List H. Glücka do J. Ben (dat Knin, 21. 5. 06) — „Spušćizna“.

⁴⁷ List Glücka do J. Ben. (dat. Knin, 15. 3. 07) — „Spušćizna“.

kontakty. Dopiero w 1927 roku notatka z katowickiego czasopisma „Polonia“⁴⁸ zawiadamia nas, że: (...) „Bawi w Katowicach w gościnie u dyr. p. Gluecka prof Julije Benešić był dyr. teatru w Zagrzebiu. P. Benešić należy do najgorętszych zwolenników zacieśnienia kulturalnych stosunków między Polską a Jugosławią i w tej misji przybył obecnie do Polski“. Benešić, który jak wiadomo po ustąpieniu ze stanowiska dyrektora Teatru Narodowego w Zagrzebiu, czynił gorączkowe zabiegi wokół wyjazdu na dłuższy pobyt do Polski, chciał uzyskać poparcie dla swoich planów bogatego już wówczas i ustosunkowanego przemysłowca Dr Henryka Gluecka (naturalnie za zmienionym nieco nazwiskiem) naczelnego dyrektora Spółki akcyjnej Friedensthütte i prezesa Zarządu Zakładów Przemysłowych Mikołaja hr. Ballestrema. Stary przyjaciel starał się dopomóc Benešićowi w zrealizowaniu jego planów.⁴⁹ Był to jednak ostatni ślad kontaktów H. Glucka z Benešićem. W 1928 roku zmarł on na gruźlicę w wiedeńskim sanatorium Cottage. Na nekrologu, który znajdujemy w papierach Benešicia, widnieją wszystkie „parweniuszowskie“ tytuły H. Glucka ale nikt nie wspomniał ani słowem, że zmarł (duchowo dużo wcześniej), literat polsko-chorwacki, który w okresie swojej młodości niestrudzenie i z talentem „przesadzał“ na grunt jugosłowiański, polską myśl modernistyczną. Że nie robił tego w sposób szablonowy, mogliśmy się o tym przekonać. Jego krytyki wyraźnie się wybiły z szarego tła „komunikatów“, „opisów“ i różnego rodzaju „przepisów“ na ten temat. Czy był „przypuszczyszkiem“? Chyba tak, ale nie niewolniczym naśladowcą. W krytykach swoich zachował powściągliwość i tak potrzebny dla krytyka w ocenie zjawisk literackich, dystans. Jako jeden z nielicznych krytyków epoki używał przy interpretacji fenomenów epoki, terminu „neoromantyzm“. Że był nietolerancyjny przy wartościowaniu działalności polskich słowianofilów, można mu to wybaczyć, gdyż robił to z pozycji walki „młodych“ ze „starymi“. Jako jedyny krytyk miał tę śmiałość, aby publicznie zaatakować bastion „starych“ zasiadających w areopagu „Klubu Słowiańskiego“ i na pewno przyczynił się do zmiany jego kursu. Jego „wycieczki“ osobiste były z pewnością nietaktowne, ale nie znając dostatecznie powodów nie nam sądzić o ich słuszności. Jako uczeń Wszechnicy Jagiellońskiej, godnie reprezentował naukę polską w zagadnieniach dotyczących starszego okresu literatury i w badaniach nad Gunduliciem. Jako jeden z nielicznych modernistów polsko — chorwackich przyswajał Polsce poszczególnych przedstawicieli literatury serbskiej. Nie bez znaczenia był także jego wpływ osobisty na niektórych młodszych przedstawicieli krytyki modernistycznej w Chorwacji. W podsumowaniu należy stwierdzić, że dorobek twórczy H. Glucka przedstawiony przez nas zaledwie w ogólnych zarysach i to jedynie z punktu widzenia nas interesującego, jest różnorodny i interesujący. Sam autor mógłby służyć za typowy przykład obiecującego modernisty, który w pewnym sensie, ze względu na wycofanie się z czynnego życia literackiego oraz na wdawanie się w niepotrzebne polemiki, nie spełnił pokładanych w nim nadziei. W każdym bądź razie zasługuje na to, aby stanąć w rzędzie wybitniejszych poprzedników Branka Drechslera — Vodnika i Juliusza Benešicia.

⁴⁸ An.: „Z Katowic i okolicy“. Osobiste. *Polonia*, 1927, nr 167, 4.

⁴⁹ O tym świadczy list J. Ben. do ing. Mariana Szydlowskiego przew. Pol.-Jug. Izby Handl. (dat. Zagreb, 3/12. 1929) w którym Ben. prosi o zatrud. w Izbie w charakt. sekretarza, powołując się na interwencję Glucka w 1927.

Branko Drechsler alias Vodnik (1876—1926) upamiętnił się w chorwackim ruchu modernistycznym przede wszystkim jako założyciel i współredaktor efemerycznego czasopisma „Mlada Hrvatska” (wyszło 5 nr i jeden z nich ze skonfiskowanym artykułem Matoša), który jeżeli chodzi o literaturę obcą, wyłączała uwagę p. święcał literaturze polskiej i czeskiej. Najobszerniejszym utworem literackim drukowanym w tym czasopiśmie była opowieść Drechslera o szokującym tytule „Razbacana uda”, którą (...) „... možemo s pravom nazvati plagijatom „Homo Sapiensa”⁵⁰, Przybyszewskiego. W pierwszym numerze tego czasopisma drukuje Drechsler artykuł pod znamionym tytułem: „Abnormalni momenat u razvitku hrvatske knjige”. W artykule tym, w którym autor pokazał odrazu „zab” przyszłego historyka literatury, wykazując się przy tym dobrą znajomością literatury obcej (w tym polskiej), Drechsler operuje zupełnie świadomie i jednoznacznie terminem „dusza”, proszącym się wprost o interpretację sensu stricto „przyby szewszczykowskią”. Artykuł ten jednak jest jeszcze pod wyraźnymi wpływami praskiej „szkoły realistycznej”, której zasady przyswajał Vodnik w czasie swoich studiów w Pradze. (...) „Sa krakovskog pozorišta, piše on w tym artykule, odstupaju stari klasici i romantici glumci, jer slavodobitno dolaze novi — realiste bez poze”⁵¹. Ci nowi Vodnikowi „realiści bez pozy”, których utwory dramatyczne, jak zaraz zobaczymy, będzie Vodnik recenzował już jako student UJ., to polscy dramatopisarze modernistyczni, lansowani w teatrze krakowskim przez Tadeusza Pawlikowskiego i Józefa Kotarbińskiego.

Przy końcu listopada 1902 roku w krakowskim Teatrze Miejskim odbyła się premiera sztuki Stanisława Przybyszewskiego „Matka”. Recenzja⁵² Drechslera z tej premiery jest pełna zachwytów dla naszego modernisty. Stwierdza, że: (...) „... drama lijepo uspijela. To je tajna njegove umjetnosti; on neodoljivo djeluje sa pozornice; kritičar se može s njime ne slagati, kad u redakciji dnevnika piše svoju ocjenu, no u pozorištu mora se pokoriti umjetnosti”. Chodziło tu więc tak jak w recenzji Niny Vavry z „Za szczęściem”⁵³ tegoż autora, o słuszne podkreślenie sceniczności dramatów Przybyszewskiego.

Vodnik, jak na zwawę twórczości Przybyszewskiego przystało—wykazuje znajomość wcześniejszych dramatów Przybyszewskiego, wśród których „Dla szczęścia” uważa za: (...) „... njegovo najbolje djelo (które) se može svojom unutaršnjom silom, elementarnošću svoga izražaja, izbijenom umjetničkom obradbom ubrojiti među najbolje današnje drame”. Czytał także z pewnością cykl dramatyczny naszego dramaturga „Taniec miłości i śmierci” (Lwów, 1901), za którego kontynuację uważa w pewnym sensie i „Matkę” (jak wiemy w wydaniu niemieckim „Totentanz der Liebe”, Berlin, 1902, „Matka” wchodziła do tego cyklu). Krytycy według niego, niesłusznie sądzą, że Przybyszewski w tym dramacie „dopuszcza się plagiatu samego siebie”, ponieważ nie widzą, że „Matka” stanowi

⁵⁰ Nevenka Košutić-Brozović: „Stanislav Przybyszewski i Hrvatska Moderna”, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1961/1962, sv 3, 192. Praca ta, pierwsza tego typu w Jugosławii, w sposób odkrywczy i prekursorski udowadnia na podstawie udokumentowanych twierdzeń niewątpliwego wpływu Przybyszewskiego na wielu przedstawicieli modernizmu chorwackiego w tym rzędzie i Drechslera.

⁵¹ Branko Drechsler: „Abnormalni momenat u razvitku hrvatske knjige”, *Mlada Hrvatska*, 1902, br. 1.

⁵² Drechsler Branko: „Stanislav Przybyszewski: „Matka”, *Nada*, 1902, br 24, 338

⁵³ Ylajali (tj. Nina Vavra): „Za srećom”, drama u tri čina od St. Przybyszewskoga, *Život*, 1900, t. I, sij.—lip., 53—55.

kolejne końcowe ogniwo cyklu, ostatnią „rundę” tańca miłości ze śmiercią. Przeprowadza interesujące porównanie postaci Borowskiego z Falkiem (bohater „Homo Sapiens”), który to utwór jak wiemy znał bardzo dobrze. Postaci te, w-g niego, należą do starych pasywnych typów Przybyszewskiego. Konrad, natomiast, mściciel swojego ojca jest zupełnie nową postacią „więcej bić Ibsena nego Przybyszewskiego”. „Matka” jest ciekawa przede wszystkim z punktu rozwoju osobowości Konrada, konkluduje na końcu Vodnik.

Vodnik wyraża się ze szczerym uznaniem o twórczości dramatycznej Przybyszewskiego, trzeba jednak przyznać, że to swoje uznanie umie uzasadnić i z gęszcza „kwiatków”, z łączki polskiego modernisty umiał wyłowić to co rzeczywistość wiązało się z prawdziwą sztuką. Jest to, moglibyśmy zaryzykować twierdzenie, jeden z pierwszych dowodów jego nowatorstwa w krytyce chorwackiej dążącej do wyzwolenia się z amatorszczyzny i „filologicznej” interpretacji zjawisk literackich.

Trudno powiedzieć czy w recenzji tej autor służył się rozprawką Przybyszewskiego „O dramacie i scenie” (Kurier Teatralny, 1902, 1—3; „Teatr i krytyka”, 24—30; wydanie książkowe: Warszawa, 1905.), w której jak wiadomo autor sam zinterpretował swój dramat pt. „Matka”. Możemy jednak założyć, że tak, gdyż właśnie Przybyszewski maluje podobnie jak i Drechsler postać Konrada: ...) „... który zbudził się z tego upiornego snu i ocknie się winowej sile do nowego życia”.⁵⁴

Dość ciekawym spojrzeniem na twórczość dramatyczną Przybyszewskiego, charakteryzuje się artykuł ZD (Ivana Devčicia?).⁵⁵ Autor tego artykułu, klasyfikujący Przybyszewskiego jako czystego mesjanistę i „byronistę” w którego twórczości (...) „... u koštac se uhvatiše dva ekstrema, dva u temelju protivna nazora o svijetu i životu: nazor helenski i nazor kršćanski (!) sjađi, že (...) „... njegove najnovije drame: „Majka” i „Gostovi” posve su suviše, pače ... i štetne po umjetničku vrijednost ove knjige (myśli z pewnością o książce w wyd. niem.: „Totentanz der Liebe”, 4 Dramen, Berlin, 1902) kao cjeline, kao što će biti suviše i štetne po njegov dosadašnji glas i sve buduće drame, bude li i nadalje udarao u iste gusle”. Dević ma w zupełności rację zarzucając twórczości Przybyszewskiego pewne swoiste powtarzanie się, pewne zbyt częste eksploatowanie tych samych wątków w twórczości dramatycznej. Jednak jego horoskopy co do załamania się twórczości dramatycznej Przybyszewskiego, jak wiemy, nie sprawdziły się. Przybyszewski przecież napisał jeszcze swój bodajże najlepszy dramat „Śnieg”, który był swego rodzaju zaprzeczeniem wróżb Devčicia. Zresztą zjawisko Przybyszewskiego wywoływało zawsze i do dziś wywołuje jeszcze kontrowersyjne sądy.⁵⁶

My w tym wypadku bardziej byśmy się przychyłili do sądów B. Drechslera, który widział „Matkę” na scenie i czytał Przybyszewskiego w oryginale a nie jak

⁵⁴ Stanisław Przybyszewski: „O dramacie i scenie” w: S. Przybyszewski: „Wybór pism”, Ossolineum, 1966, 300.

⁵⁵ Z. D.: Stanislav Przybyszewski: „Ples ljubavi i smrti”, Vienac, 1903, 323—325.

⁵⁶ Roman Taborski np. bardzo pozytywnie ocenia twórczość Przybyszewskiego („Wyb. pism”, op. cit. — „Wstęp”, 3—69); Julian Krzyżanowski, natomiast, dość niepochlebnie się o Przybyszewskim wyraża (Jul. Krzyżanowski: „Neoromantyzm polski”, Ossolineum, 1963, 26—52). Przytoczyliśmy tu jedynie dwa najbardziej charakterystyczne i skrajne sądy na temat polskiego „satanisty”. Kontrowersyjność zdań na temat Przybyszewskiego przewija się przez cały szereg dzieł, które nie sposób tu przytaczać.

jego oponent znający Przybyszewskiego tylko z lektury i to w niemieckim wydaniu. Dziś kiedy obserwujemy pewną recesję poglądów modernistycznych na świecie, a więc i wyciąganie z lamusa przedstawicieli „Młodej Polski“, nie jest wykluczone że sądy typu Drechslerowskiego co do Przybyszewskiego mogą się sprawdzić i znaleźć swoje uzasadnienie.

Krokiem naprzód w studiach Drechslera nad polską Moderną była jego kolejna recenzja poświęcona „Weselu“ Stanisława Wyspiańskiego.⁷ W recenzji tej, a właściwie felietonie, puszcza Drechsler wodze swoim odautorskim dygresjom świadczącym o jego poddaniu się na wskroś nastrojowości modernistycznej. (. . .) „... pa i ja se podadoh ovomu raskošnomu i svečanomu raspoloženju. Inače ja sam ovdje obično tužan, možda i sentimentaln. Ja i moj prijatelj čudak osjećamo u tome foyeru još stope nesrećne Dagny, — ta ona je ovuda šetala još prije tri godine sa Przybyszewskim; bila je kralicom ženâ i duša i ljubavi, polovina idealne, transcendentalne. Androgyne — nesrećna Dagny, koja je ovuda prolazila, mlada krasna, slobodna i lagana ko kakova Ibsenova junakinja, lagašna ko bijeli oblačak, koji se je rasplinuo tamo negdje na Kavkazu. . . Ova mi uvijek uspomena dozivlje u pamet njezin dramatički prikaz „Grieh“⁸ i najtragičnije dojmove dramâ Przybyszewskoga — ali danas ne mogu biti svoj, moram se podavati onomu žamoru publike. Inače su mi ti ljudi ljudma — svi su mi jednaki, nezanimljivi, a sada, opažam njihovu revnu obojenost, živo osjećam najtanju razliku svakoga glasa. Ovdje šeću dvije odlične gospođice, a među njima je njihova sluškinja — lijepo je na narodnu iskitiše, podaše joj časno mjesto, ovde je pod rukama, smiju se iz svojih bisernih grlova pa opet zameću s njome veoma ozbiljan razgovor, a sluškinja je radosna, vesela u tom finom obrazovanom društvu, — u toj besvjesnoj sreći odigrava se tragikomedija njezine sudbine, a to — čini mi se — dobro opaža onaj ozbiljni „góral“ sveučilištarac iz nekog gorskog kraja, koji uvijek nosi svoje narodno, seljačko odijelo i veoma trijezno misli o seljaštvu“.⁹

Ta swego rodzaju poetycka, nad którą się unosi „duch“ Przybyszewskiego, introdukcja, wprowadzająca nas do mających nastąpić na scenie wydarzeń w formie „szopki narodowej“, wydarzeń będących w pewnym sensie „żałobnym hymnem pokolenia“, jest niezmiernie sugestywna i sygnalizująca istotny problem sztuki, tego „flirtu“ panów z chłopami. Jakże charakterystycznym jest ten spacer „państwa“ z „dopuszczoną“ do komitywy chłopką — służącą!

Drechsler, który jak wypada moderniście, „obično tužan“ i patrzący z góry na „jednaki i nezanimljivi“ tłum, musiał w tym wypadku zrezygnować z pozy „wyobcowanego“ ze świata „przybyszewszczyka“ i poddać się feerii barw strojów ludowych i wrzawie podnieconych głosów. No, ale przejdźmy do samej sztuki. Zaczyna się, jak mówi Vodnik, (. . .) „... ova čudnovata dramatička priča, koja je opet sušta istina — počinje se pred nama rasplitati u zlatne i srebrne žice, pune milozvuka, bogata fantazija genijalnoga pjesnika, koja ipak u našim dušama izazivlje same čiste misli, ozbiljne misli i tako se čar priče sa zbiljom na oko realne istine mijеša u intenzivni dojam arcidjela mlade poljačke dramatike“.

⁵⁷ Branko Drechsler: „Stanisław Wyspiański: „Wesele“ (Svadba), Nada, 1903, br. 7, 92—95.

⁵⁸ Dramat ten został przetłumaczony przez Ninę Vavrę, *Vienac*, 1903, 569—574.

⁵⁹ Br. Drechsler: „St. Wyspiański...“, op. cit. Szkoda, że nie jesteśmy w stanie odszyfrować tożsamości „górala“, jakiegoś bliżej nam nieznanego przyjaciela Drechslera.

Przy ocenie walorów samego dzieła podkreśla trafnie finezyjną satyrę Wyspiańskiego na „młodopolszczyznę” uderzającą głównie w Przybyszewskiego. Szczególnie celną jest ocena muzy „Wesela” Racheli, która (...) „... je harfa na kojoj trepcu najintimnije strane ove drame, a u njih udara Pjesnik” (tj. Wyspiański). Drechsler szukający w sztuce Wyspiańskiego przede wszystkim elementów artyzmu, zwraca uwagę na tak charakterystyczną dla tego dramatopisarza „fantazyjność”, która jest „najbitnijim dijelom njegove umjetnosti”. Jeżeli chodzi natomiast o interpretację myśli przewodniej dramatu to zauważa w nim Vodnik jego wielotendencyjność. Mówi, że na przykładzie tego dramatu podobnie jak w „Onieginie” Puszkina można „vidjeti i dokazivati najrazličitije i najopsežnije tendencije”, ale Wyspiański jako typowy *l'art pour l'artiste* „mada mu se nametnuo sujet, koji sam u sebi ima više tendencija, no on ih je svojom skroz umjetničkom dušom tako razmrvio te ostadoše uz umjetničko djelo puka nagađanja o tendencijama”.

Vodnik więc docenia wagę „siže” tworzywa, z którego może wypływać sporo różnych „trendów”, ale przydając zbytne znaczenie „artystowstwu” Wyspiańskiego, nie chce czy nie jest w stanie wysnuć z dramatu zasadniczych a tak istotnych dla tego dramatu tendencji. A szkoda! Wysuwa myśl, którą także kiedyś wypowiedział i Benešić, że dramat ten ze względu na specyficzną metrykę wiersza jest prawie że nieprzetłumaczalny.⁶⁰ „Wesele” stara się on zmieścić całkowicie w ramach „nowej sztuki”, ale przy tym zaznacza, że: (...) „... ona se odigrava i na dnu srca najobičnijih kruhoždera ...”. Swoją podsumowującą opinię sprecyzował Vodnik w następującym stwierdzeniu: (...) „Wyspiański (w dramacie) prikupio je sve ljepote i mane poljačkoga života te djelo može da bude umjetničkim reljefom ili parodijom ovoga života — kako ga ko shvata, a pjesnik zahvativši u tako opasan i nesiguran po čistu umjetnost siže, nije ipak od svojih umjetničkih tražbina ništa izgubilo, dapače možda je mnogo nova stekao i raširio svoj umjetnički credo”.

A więc Branko Drechsler nie byłby sobą, gdyby nie zauważył jednej zasadniczej myśli przewodniej „Wesela”, a mianowicie jego kontaktu z rzeczywistością⁶¹, oraz faktycznego, kształtującego się w nowych konwencjach artystycznych, nowatorstwa dramatu. W tym chyba należy widzieć istotne zalety artykułu Vodnika o Wyspiańskim.

B. Drechsler, chociaż uważał Wyspiańskiego w pewnym sensie za nieprzetłumaczalnego, próbował i to do spółki z Benešiciem wprowadzić na scenę inne mniejsze rzeczy tego pisarza. O tym by świadczył list ówczesnego kierownika dramatycznego Teatru Narodowego w Zagrzebiu Nikoli Andrić do Benešicia. W liście tym (dat. Zagrzeb, 6. 5. 1903) Andrić pisze: (...) „Ako ste vi s Drechslerom duboko uvjereni da bi dramu Wyspiańskog trebalo prevesti, hajde s božjom pomoću — na posao! Bilo mi bi doduše milije, kad bi se našlo koje dobro djelo iz poljskog narodnog ili društvenog života, ali — kad ste za Protesilasa koji i tako nije dugačak — ne može ni to škoditi. I tako smo naumili pozvati ove sezone Modrzejewsku na gostovanje (...) Dajte — viribus unitis — potražite

⁶⁰ Próby tego typu przeważnie zawodziły. Niech nam posłuży jako przykład nieudane tłumaczenie na język francuski. O tym: Jean Fabre: „Wyspiański i jego teatr” w: Jan Zygmunt Jakubowski: „Stanisław Wyspiański”, Warszawa, 1967, 315.

⁶¹ Por.: J. Z. Jakubowski: Wstęp w: „St. Wysp.”, op. cit., 34.

s Drechslerom još jednu najbolju poljsku noviju dramu, koja će nešto značiti: narodna! Da se senzacija pobudi!

Z listu tego świadczącego nie bardzo pochlebnie o polityce repertuarowej Andricia dowiadujemy się także, że (...) „Kisielewskiego „Karikature“ — krasno djelo — zabranila nam cenzura“. Dramat ten, jak wiemy, został w tym okresie przetłumaczony przez Drechslera, ale nie wiadomo z jakich powodów nie został wystawiony. Należy przypuszczać, że wchodziły tu w grę jakieś względy osobiste, albo też, co jest chyba najbardziej prawdopodobne, Andrić, który za kryterium w doborze repertuaru uważał „pobudzenie sensacji“ publiki, za pomocą „nie-długich“ sztuk o tematyce „narodowej“ bał się jak ognia repertuaru modernistycznego. Benešić przypuszczalnie interweniował w tej sprawie u Andricia, ale otrzymał krótką i węzłowatą odpowiedź: (...) „Do rehabilitacije prema Drechsleru mi nije stalo...“⁶²

Wówczas pojawia się jak bomba artykuł Drechslera-poddający krytyce politykę repertuarową Andricia i zarzucający mu, nie bez dozy słuszności, poświęcanie zbyt małej uwagi repertuarowi słowiańskiemu na scenie zagrzebskiej.⁶³ Szczególnie winił Andricia za to, że zupełnie nie interesują go sztuki czeskie (Zeyer, Vrchlický) i polskie. (...) „Ističem „Karikature“ radi milieua u kome se drama kreće radi toga što između svih polskih dramatičara u Kis. ima najviše dramske radnje, pa upravo poznam malo drama, u kojima bi bilo toliko radnje, kretnja i života...“

Oczywista, że Drechsler trochę tu przesadził w ocenie dramatu, ale widać, że chodziło mu wyraźnie o przeforsowanie swojego przekładu. W artykule tym w którym nie brak „wycieczek“ natury osobistej, wspomina Drechsler o prywatnym liście „jednoga Poljaka“⁶⁴ do Andricia w którym tenże proponuje wystawienie całego szeregu polskich sztuk z których Andrić „nie znając polskiej sztuki dramatycznej“ wybrał najgorsze. (...) „Svakako bi bilo bolje, da g. Andrić povjeri sastav slavenskog repertoira sposobnim ljudima“. Czy czasem Drechsler nie myślał tu o swojej kandydaturze? W dalszym ciągu swojej krytyki, wytyka Andriciowi, że w bieżącym sezonie z polskiego repertuaru wybrał tylko (...) „... malenu dramu u jednome „činu“ od Stanisława Wyspiańskiego: „Proteziلاس i Laodamiju“, što je prevede vlastitom inicijativom Julije Benešić (sic). To je neoklasička dekorativna rimovana lirska pjesma u prizorima. Sav efekat ovisi o sjajnoj dekoraciji. Poznavajući okolnosti, proričem, da ne će doći do prikazivanja ni ove drame“. W następstwie tej krytyki „Karykatury“ ukazały się na deskach scenicznych w Zagrzebiu, dopiero 10. 5. 1906 roku, ale już po ustąpieniu N. Andricia ze stanowiska kierownika artystycznego teatru. „Protesilas i Laodamia“ Wyspiańskiego, rzeczywiście nie ujrzała światła dziennego i do dziś znajduje się w archiwum teatralnym w Zagrzebiu. Pierwsza wogóle sztuka Wyspiańskiego („Śmierć Ofelii“) została w tłumaczeniu Benešicia wystawiona dopiero w 1910 roku.

„Gniew“ Drechslera na Andricia wyładowywany w pomienionym artykule, mógł mieć jeszcze swoje źródło w niewystawieniu przez Andricia (dodajmy bez szkody dla „Talii“ chorwackiej) sztuki Vodnika pt. „Raduza i Makulena, którą

⁶² List (dat. 17/9. 1903) w: j. w.

⁶³ Branko Drechsler: „Slavenski repertoar hrvatskoga kazališta“, *Vienac*, 1903, 549—550.

⁶⁴ Chodzi tu o bliżej nieznany list Mariana Zdziechowskiego do Andricia albo do J. Benešicia.

N. Andrić jak czytamy w cytowanym już liście do J. Benešicia miał „davati ... početkom oktobra” tego roku licząc się nawet z „wielkim sukcesem”. W każdym bądź razie bez względu na kulisy, które w ten czy inny sposób przyczyniły się do napisania tego artykułu, musimy obiektywnie stwierdzić, że artykuł ten był jednym z pierwszych głosów w publicystyce chorwackiej domagających się otwarcie wprowadzenia nowoczesnego repertuaru modernistycznego na deski teatru zagrzebskiego, a zaszczytna prekursorska rola w tym względzie miała przypaść polskiej dramaturgii.

Benešiciowi nie udało się uplasować storpedowanego w pewnym sensie przez Drechslera „Protesilasa”, ale udało mu się, jeszcze za kadencji Andricia (pomógł w tym z pewnością entuzjastyczny cytowany przez nas artykuł Glücka na temat sztuki Wójcickiej) ulokować na scenie zagrzebskiej przekład „Dyletantów” Zofii Wójcickiej (premiera odbyła się 29. 12. 1903). Drechsler zaraz po premierze tej sztuki pisze w liście do Benešicia (dat.: Zagreb, 30/XII. 1903): (...), „... ali je sigurno da je komad propao. Pasarić (krytyk, redaktor i popularyzator literatury rosyjskiej, przyp. mój) je bio veoma tužan, jer je vidio, da neće moći dizati slavensku dramu iz principa, kako je ... radio. Za me je ipak ta drama potpuno uspjeh. Neuspjeh kod naše publike smatram samo nerazumijevanjem i oprečnošću millieu-a, jer nama ko da su posve tuđi ovi diletanti umjetnici. Sa ovih se strana prigovaralo, da takih ljudi nema, da je ovo afektivano, a najmlađa kćerka gdje Jastržebec nije ni zdrava ni bolesna — uopće neprirodna. Mi koji poznajemo, da ovakih ljudi ima na stotine u samome Krakovu, posve drukčije gledamo na ovu dramu”. Dalej dowiadujemy się o tym, że Andrić nie nauczył aktorów odpowiedniego wymawiania polskich wyrazów. (...) „Dimitrijević govori kad bi se oženio, da bi ih bilo troje u braku: on, žena i *vodka*. Bilo bi bolje, da ste metnuli rakiju, jer to nije, niko razumio, no kad ste već napisali „*vódka*”, onda je Andrić, kao slavista, mogao naučiti, Dimitrijevića, da tu riječ valjano pročita”. Stwierdza następnie, że aktorzy grali świetnie, nawet lepiej niż w Krakowie. (...) „Opazio sam silan utjecaj „*Karikatura*” na „*Diletante*”. Sva muška bića u I. činu uzeta su iz „*Karikatura*”. Da je ta drama prikazivana prije „*Diletanata*”, bili bi i ovi bolje shvaćeni. Uopće bi se morale poljačke drame prikazivati nekim sistemom, jer su za nas neobične”.⁶⁵ Te pisane na gorąco impresje Drechslera, mogące być doskonałym przyczynkiem do studiów nad polskim dramatem na scenach jugosłowiańskich, wskazują raz jeszcze na niezłe rozeznanie Vodnika w specyfice ówczesnej polskiej twórczości dramatycznej oraz na przeprowadzone, ze względu na splot różnych okoliczności, szanse zadomowienia się polskiego teatru modernistycznego na scenach jugosłowiańskich.

Branko Drechsler, mówiąc o jakimś „systemie” przy wprowadzaniu repertuaru słowiańskiego na scenę, miał z pewnością na uwadze specyfikę teatru romantycznego, wymagającego, jak mówił Mickiewicz w swich wykładach paryskich, zmianę i przebudowę teatru. Vodnik, zajmujący się już w tym czasie studiami, nad polskim romantyzmem w związku z pisanem swojego studium o Preradoviću widać, że poważnie przejął się poglądami Mickiewicza na ten temat.⁶⁶ Teorię Mickiewicza o „teatrze wielkim” popiera dowodami mówiąc: (...) „Mickiewiczowi

⁶⁵ List Br. Drechslera do J. Ben. (dat. Zagreb, 30/12. 1903) — „Spušćizna”.

⁶⁶ Branko Drechsler: „Petar Preradović”, studija, Zagreb, 1903, 38.

„Dziady“ svanuše tek g. 1901. na askama, „Nieboska komedia „Krasinjskoga 1902, ali ne potpuna, a „Kraljević Marko“ ne će jamačno izai iz knjige“.⁶⁷

Skoncentrowanie przez Vodnika uwagi na poważnych studiach historyczno-literackich, okoliczności tak dobroczynnej dla rozwoju tej dziedziny badań w nauce jugosłowiańskiej, należy przypisać w dużej mierze wpływowi krakowskiej szkoły krytyki i jej kontynuatorowi Marianowi Zdziechowskiemu.

Zdaje się, to tak zarzucane przez Grabowskiego⁶⁸ Vodnikowe siedzenie w czterech ścianach mansardy krakowskiej w otoczeniu książek i nie braniu przez niego czynnego udziału w życiu młodopolskiej bohemy, nie poszło na marne. Drechsler w czasie swoich studiów krakowskich zdobył doskonale rozeznanie w osiągnięciach ówczesnej krytyki polskiej⁶⁹, przestudiował i należycie zrozumiał prace Mariana Zdziechowskiego. Wogóle postać Zdziechowskiego w dziejach stosunków kulturalnych polsko-jugosłowiańskich zasługuje ze wszech miar na uwagę i specjalne opracowanie. Ten polski zwolennik „starych“, którego krytyka pt. „Płazy a ptaki“⁷⁰ narobiła takiego hałasu w polskim świecie modernistycznym, cieszył się ogromnym mirem wśród jugosłowiańskich uczniów krakowskiej „Alma Mater“. Nawet tak krytycznie nastawiony do krakowskiego środowiska naukowego Glück, wyrażał się o nim z sympatią. Wpływ Zdziechowskiego jest szczególnie widoczny na pracach Vodnika i częściowo, ale to już jest specjalny rozdział zagadnienia, zaważył i na poglądach J. Benešicia.

Twórczość krytyczna Zdziechowskiego, jak i sama postać tego przyjaciela Chorwatów, znana już była na terenie Chorwacji, dzięki obszernemu studium⁷¹, pisanemu z pozycji antymodernistycznych przez bliżej nieznanego „-ak“ w 1900 roku. Ten potężny artykuł omawiający przede wszystkim „Szkice literackie“ (Warszawa, 1900) Zdziechowskiego, zupełnie nieźle „tłumaczy“ sylwetkę twórczą polskiego krytyka, stawiając główny akcent, miało to w tym czasie swój sens, na inwektywach Zdziechowskiego wymierzonych przeciwko Przybyszewskiemu („lišen stida“, „orgije materije“ itp. epitety skierowane pod adresem polskiego „satanisty“), Jednak dopiero właściwą i nowoczesną, próbę spojrzenia na twórczość krytyczną Zdziechowskiego dał jego wierny uczeń Branko Drechsler. Píše on przy ocenie pracy Zdziechowskiego „Odrodzenie Chorwacji w w. XIX“ (1902)⁷², że Zdziechowski jako krytyk — psycholog przyjmuje teorię Taine'a co do rasy „okoline i momenta“, ponieważ go pociąga „psihologija naroda koju je mimoišao Brandes. (...) Polučiti Taine'a sa Brandesom — stati na stanovište psihologije pojedinaca i plemena, zaviriti u dubinu duše autora i naroda, koji ga je rodio, pa onda slijedeći Brandesa, obuhvatiti „okom srodne pojave uposred inih naroda i plemena“ to jest według Zdziechowskiego, mówi Vodnik, ideał krytyki. Od tych dwóch krytyków przejmując Zdziechowski to co najlepsze: od pierwszego, psychologię narodu a od drugiego „širinu pogleda“. (...) „Nije to učinjeno iz kakove

⁶⁷ j. w. str 38.

⁶⁸ List Grabowskiego do J. Ben. (dat. Kraków, 26/3. 1912), op. cit.

⁶⁹ vide: Wstępny rozdział cytowanego studium Drechslera, 6.

⁷⁰ Marian Zdziechowski: „Płazy a ptaki“ (1898), „Polska krytyka literacka“ t. IV, Warszawa 1959, 130—136.

⁷¹ -ak.: „Poljski idealista. Maryan Zdziechowski: „Szkice literackie“ Warszawa 1900, Vienac, 1900, br. 39 i 43.

⁷² Drechsler Branko: „Zdziechowski Maryan: „Odrodzenie Chorwacji w w. XIX“ Vienac, 1903, 88—131.

sklonosti k kelekticizmu, već iz prijekne nužde, jer se jedan kritički sistem neće moći nigda navinuti na sve epohe, već samo i za jednu epohu trebati više sistema, da je proučimo s različitih strana. Kritička teorija tek je bolji ili slabiji skelet, a vrijeđajući toliko, koliko je kritičar u nju uložio svoga talenta, svoje duše (. . .) U Zdziechowskog je golema elastičnost kritičkoga talenta, što je u Poljaka rijetkost, gotovo iznimka“.

Gdybyśmy te ideje, wypowiedziane na temat Zdziechowskiego jako krytyka zastosowali w stosunku do samego Drechslera, otrzymalibyśmy wówczas w ogólnych zarysach „model“ sztuki krytycznej samego Vodnika (z jego okresu wcześniejszego).

Oczywista, że tego rodzaju kwintesencja poglądów Zdziechowskiego na krytykę definiuje tylko jeden aspekt opusu krytycznego polskiego krytyka, podobnie jak i obejmuje jeden tylko aspekt metody twórczej jego ucznia. Aspekt ten traktujący dzieło literackie jako wyraz psychologii narodowej, które należy analizować porównawczo w związku z psychologią narodów pokrewnych oraz na tle systemów religijnych, filozoficznych i etycznych danej epoki, nie dotyczy lekceważenia przez Zdziechowskiego (a nie przez jego ucznia) specyfiki estetycznej i artystycznej dzieła literackiego i utopijnej teorii Zdziechowskiego domagającego się zwrotu do „głębin życia wewnętrznego, do moralnych pierwiastków wiary i do opartego na nich dogmatyzmu moralnego“.⁷³

Ale nie bądźmy gołosłowni. Može nasampržod powiedzmy kilka słów na temat studium Drechslera pt. „Petar Preradović“ (Zagreb, 1903, nakład własny). Jest ono typowym przykładem realizowania przez Vodnika zasad krytycznych jego „mistrza“ „Zdziechowskiego. Fakt ten zauważył już w swoim czasie Dragutin Prohaska. Komentując pracę Zdziechowskiego „Odrodzenie Chorwacy w wieku XIX“, stwierdza, że Preradović w sensie ideowym należy duchem do literatury niemieckiej. (. . .) „Prema tomu u shvaćanju prof. Zdziechovskog ima mnogo jednostranog — razumljivo s njegovog poljskog stanovišta — no s druge strane divio sam se Zd-u kako fino i precizno razlikuje karakter Preradovićev od onoga Kras-oga (Kraśińskiego). To Jagić previda. On s nepravdom proglašava Zd-vo podkazivanje kao „marjenje“. Otkad sam pročitao nekoliko poglavlja (dotyczących Vraza i Preradovicia, przyp. mój) u knjizi Zd-a znađem što je sjajan slavenski literarni historičar. Pypin posvema drukcije piše. Njih dvoje valjada predstavljaju dva tipa, jedno je (zd) lit. kritičar a drugo lit. povjesničar. Ja s toga si nebi lućio ovakove kontraste — kakav čini i Jagić prema Zd. — u ljude sa i bez „artističkog instinkta“, kako to činio krivo Br. Drechsler u svojoj studiji. On bar poznaje Taina pa mora znati da ima u prof. Zdziechovskoga nešto sasna drugoga nego li je Taine kojemu ipak ne poriče „art. instinkta“. (. . .) Ko otvori knjigu prof. Zdz. odmah saznaje s kojom vrsti ima posla. Jer pisac sam veli, da ne *proučava* Ilirizam, nego da ga u toliko u koliko je već poznat promatra (tj. čini refleksije sa poljskog stanovišta) (. . .) Kod Drechslera koji pokazuje mnogo talenta za lit. historičara tim što je savjestan sabirač činjenica (u smislu Tainovom) i s druge strane ima duševnu elastičnost tj. znade se priljubiti tuđem shvaćanju, kod njega velim pomiješana su još dva ta vrlo protivna smjera i to stoga jer se u njegovoj mlađoj glavi ovi pojmovi istom s vremenom budu oboštrili (. . .) On tumači razvitak Preradovićev do mesijanizma poglavito iz millieua iz uticaja dru-

⁷³ M. Zdziechowski: „Pestis perniciosissima“, Warszawa, 1905, str. VII.

štvenog i političkog stanja 60-tih godina i tu se on nalazi na sigurnom tlu. Ali njemu to nije dosta; on osvojen mislju prof. Zdieh. koji ničim drugim nego li uspoređivanjem *gotovih* misli Preradovićevih u djelima mu sa onima Krasinskoga, dolazi do spoznaje o njihovoj *srodnosti* ili sličnosti koju izražava jednim terminom mesijanizam pod dojmom dakle te ideje ili dopustimo — rezultata prof. Zd. trudi se učenik sam Dr. da istu srodnost svoju studijom još dublje utvrdi. I tu on pada metodološki u protuslovlja, koja mu osjećati padnu od prvih redaka njegove studije u kojima govori o negativnoj i pozitivnoj naravi Preradovićevoj pa sve do zadnjih riječi u kojima ga označava pravim zastupnikom hrv. karaktera. Osobito pak i zbilja protuslovno shvaćanje u tom što Dr. na mnogom mjestu ističe da je Pr-ć u svojoj *naravi* bio jednak Kr-u. On time tvrdi — nešto što se kosi sa tvrdnjom koja izriče time što smatra Prerad. tipom našega čovjeka a još više mu smeta gornja tvrdnja kad ustreba da pokaže zašto Preradović nije ništa takova stvorio, kao Kras. kad je i narav i milieu bio povoljan. U jednoj od tih tvrdnja mora ležati neistina (dopušta li se da Prer. nije nikakav mesijanista ne treba nam nijedne od tih tvrdnja —). No on ne tvrdi ni jedno ni drugo on tumači mesijanizam neposrednim *uplivom* Kr. na Pr. koji je inače po svom karakteru bio naklon nešto refleksiji i religioznosti no nipošto nije bio narav ushićena kao Kr. nego *trijezan*, realan. Ovu kako već gore jednom rekoh divnu distinkciju, koja je dobro promišljena, nemože Dr. da izrazi kao učitelj mu jer nema u rezervi *različitost karaktera*. To je valjada, slaba strana Dr-ove knjige. No baš taj dualizam u njegovoj studiji dokazuje, da će se on jednim smjerom emancipirati i to onim s liter. hist., kako mi to dokazuju njegove misli iznesene prigodom recenzije mu u Viencu o Medinijevoj: „Povjesti knjiž“. Na zakończenie tego przydługiego, ale jakżeż ważnego dla naszych badań listu, Prohaska przytacza sąd Jagicia o studium Vodnika, w-g którego studium znajduje się wyraźnie pod wpływem Zdziechowskiego i napisane jest przez młodzieńca, który „ima talenta“ i który „će se emancipirati i nalazi da ima neugodan negladak stil“.⁷⁴

Sąd Prohaski, świadczący o jego dobrych predyspozycjach przyszłego historyka literatury, chociaż napisany ciężkim chropawym językiem ówczesnej „szkoły filologicznej“ spod znaku Śurmina, na który się tak często obruszał Benešić, jest niezwykle trafny i wypowiadający w nieco zakamufLOWany sposób to co jest istotne dla metody twórczej Zdziechowskiego i Vodnika z tego okresu. Sam Drechsler w ten sposób w pomienionym studium reaguje na sąd Jagicia o książce Zdziechowskiego: (...) „... Jagić u svojoj kritici posve neosnovano nazivlje studiju poljskoga kritičara „marzeniem“ iz kojega tobože izlazi samo jedno: da je Preradović preveo jednu tobože pjesmu Krasinskoga. Jagić danas zaprema prvo mjesto u naučnome svijetu kao slavenski filolog, ali u literarno-historičkim radnjama, u koliko se one odnose na umjetnu poeziju, pokazivao je uvijek veliki nedostatak artistskog instinkta, koji je bezuvjetno nužan literarnom kritičaru (...) Ne valja suditi o Preradoviću — kako to čini prof. Jagić — sa liberalno-materijalističkoga stanovišta, već treba unići u život pjesnikove duše, koja bijaše sklona transcendentalizmu, k religiji i k vječnom životu. Kritičaru se može to sve pričiniti varkama i obmanama, u koje je pjesnik pao, ali on se ipak mora ma samo prividno poistovetiti s njegovom dušom da shvati i da osjeti duha tvorčeve umjetnosti“.⁷⁵

⁷⁴ Dragutin Prohaska do J. Ben. (dat. Beč, 2/1. 1904) — „Spućszizna“.

⁷⁵ Br. Drechsler: Studium, op. cit., 61.

Czyż to swoiste „credo“ metody krytycznej Vodnika, będące jeszcze pod dużym wpływem Zdziechowskiego, jeżeli chodzi o jego metafizyczną treść, nie jest dowodem zupełnie nowego spojrzenia na dzieło literackie, każącego „utożsamiać się z duszą poety, aby łatwiej zrozumieć ducha sztuki twórcy“? Czyż właśnie nie tu na tym miejscu rozchodzą się drogi Zdziechowskiego i Vodnika, który na pierwszym miejscu stawiał analizę artystyczną dzieła, a dopiero później wchodził u niego w grę cały oddziedziczony po pozytywistach a nie przedstawicielach „szkoły filologicznej“, arsenał środków w analizie dzieła literackiego? Trudno jednak powiedzieć, aby Vodnik konsekwentnie, zwłaszcza w wymienionym studium, realizował swoje zasady twórcze. On jak mówi Ivo Frangeš: (...) „... više je ukazivao put nego kročio njime“⁷⁶, ale metodę jego praktycznie później rozbudował jego następca i uczeń, Antun Barac. Rzecz jasna, że ta pierwocina Vodnikowa w dziedzinie krytyki, nie może się jeszcze wyswobodzić spod przemożnego wpływu swojego nauczyciela. Cały X⁷⁷ rozdział tego studium, który rozpoczyna się: „Smatram osobito važnim momentom pri ocjeni svakoga pjesnika njegov odnošaj prema tako velikom faktoru u današnjem životu čovječanstva, kakav je vjera“, jest tego widomym dowodem. W studium tym zbyt często jest także podkreślana waga wzajemnych wpływów, które jak wiemy i jak to niejednokrotnie w swoich pracach podkreślał Barac często są: (...) „... od sekundarne važnosti, jer nema književnosti u nepostojećem zrakopraznom prostoru ...“⁷⁸ Prawdę mówiąc u Barca w myśl jego założeń (...) „... da je od prvenstvenog značaja (to) koliko smo mi i stvarnost i utjecaje oblikovali prema svom duhu i podvrgli svojim potrebama“⁷⁹ daje się zauważyć przesada „ucieczka“ od jakichkolwiek nawet najmniejszych i wyraźnie widocznych wpływów literatury polskiej na poszczególne zjawiska w literaturze chorwackiej. W każdym bądź razie przy ocenie działalności krytycznej Vodnika, należy zawsze pamiętać o swego rodzaju linii rozwojowej Zdziechowski — Vodnik. We wspomnianym już przez nas artykule Vodnika (Vienac, 1903) natrafiamy na wzmiankę o „Klubie Słowiańskim“, jednak jakichś bliższych danych na temat działalności Vodnika w tym klubie nie, mamy. Nie zapominajmy, że Drechsler, jak to słusznie zauważył Grabowski był typem „gabinetowego“ naukowca. Na wykłady Zdziechowskiego musiał jednak uczęszczać.⁸⁰ W obszernym sprawozdaniu z działalności „Klubu“⁸¹ czytamy, że prof. Zdziechowski na jednym z posiedzeń „Klubu (...) „... zakomunikował o tym jak pracują nad duchowym zbliżeniem Chorwacji i Polski młodzi wycho-
wańcy szkół chorwackich, którzy w ostatnich czasach przebywali w Krakowie, kształcąc się na Uniwersytecie Jagiellońskim (...) Odnaczył się zwłaszcza p. Br. Drechsler z Zagrzebia, który obok szeregu mniejszych artykułów ogłosił w zagrzebskim „Wieńcu“ poważne studium pt. „Preradović i Krasinski“, w którym przekonywająco i wszechstronnie uzasadnił wpływ Krasinskiego na najważniejszego z poetów chorwackich“. Tym „obszernym studium“ to nic innego jak artykuł Vodnika („Vienac“, 1903, str. 313) w którym przedstawił on w miniaturze wszy-

⁷⁶ Ivo Frangeš: „Antun Barac“, Przedmowa do: Antun Barac: „Problemi književnosti“, Beograd, 1964, 16.

⁷⁷ Br. Drechsler: Studium, op. cit. 105—118.

⁷⁸ Ivo Frangeš: „Ant. Bar.“, op. cit. 17.

⁷⁹ j. w.

⁸⁰ Br. Drechsler: Studium, op. cit. 93.

⁸¹ An.: „Klub Słowiański a prof. Brückner“, *Czas*, 1903, nr 253, str. 2.

stkie swoje poglądy na temat Preradovicia i Krasińskiego sprecyzowane później w omawianej przez nas już pracy. W artykule tym dochodzi do głosu element swoistej polemiki z poglądami Zdziechowskiego, na co już zwrócił uwagę w swoim liście do Benešicia Prohaska, że nie należy ducha poezji Preradovicia (to co twierdził Zdziechowski) przerzucać na całą poezję chorwacką w teraźniejszości i w horoskopach na przyszłość, gdyż idee jego, jak oponuje Vodnik w tym artykule „nijesu u nas opće shvaćene gotovo neopažene“.

Zdziechowski, zdaje się „prywatnie“ pogniewał się na Drechslera za ten jego „gest“ krytyczny w stosunku do swojego „mistrza“. Drechsler wielokrotnie skarży się w listach do Benešicia na notoryczne nieodpisywanie przez Zdziechowskiego na jego listy. Co prawda Drechsler wciąż jeszcze jest pełen podziwu dla twórczości Zdziechowskiego (O tym świadczy jego list do Benešicia — dat. Karlovac, 11. 4. 1904), w którym pisze: (. . .) „Njegov Čičerin mi se svida. Ja ću referirati u „*Svjetlu*“. No bili Vi u „Narodnoj Obrani“⁸² ale widać wyraźnie, że stosunki między nimi się popsuły. Świadczyć może o tym list do Benešicia (dat. Zagreb, 26. 8. 1903)⁸³ w którym pisze z pewną nostalgią: (. . .) „Zdziechowskog sam već posve zaboravio. Nije mi on na jedno pismo odgovorio pa ne računam više s njime. On mi je dosta ljubavi iskazao — ja njemu valjda još više. Nisam mu ništa dužan“. No, ale bez względu na „anse“ tej czy innej natury węzły, które wiązały nauczyciela i ucznia nie mogły się tak łatwo przerwać i w naszym mniemaniu Drechsler pozostanie najbardziej konsekwentnym „wyznawcą“ idei i (. . .) „... propagatorem poglądów prof. Mariana Zdziechowskiego na gruncie jugosłowiańskim“, jak to słusznie zauważył Branko Lazarević.⁸⁴

Jak już podkreślaliśmy poprzednio, Branko Drechsler zrezygnował stosunkowo szybko z modernistycznych „upojeń“ młodości. Jak zauważa z aprobatą w jednym z listów do Benešicia Dragutin Prohaska: „Drechsler se daje također na slavensku literaturu“. Fakt ten i zdaje się bliżej nieznanie urazy osobiste stają się przyczyną wybuchu gniewu Benešicia na Drechslera. W liście do Prohaski⁸⁵ daje on upust swojej irytacji mówiąc: (. . .) „Disciplina u literaturi ,to je pronalazak Drechslerov, onega istoga Drechslera, koji je izdavao „Mladu Hrvatsku“ i klicao da bi s 50 fr. mjesečnim prinosima za kritičko — lit. list za godinu dana iz temelja promijenio Hrvatsku (naravski literarnu). (. . .) I to je nekadašnji slobodoumni revolucionarac! (. . .) Šta to smeta, ako čovjek ne pripada ni jednoj književnoj stranci? Jer kod nas je taj specijalitet književne stranke koje se u političkim načelima i samo u političkim razlikuju. A svatko, tko piše, mora pripadati jednoj od tih — po disciplinarnom propisu Drechslerovom . . .“. Inwektywy Benešicia, napadające naukowe „zdyscyplinowanie“ Drechslera, były podyktowane wyraźnym przechodzeniem Vodnika na pozycje antymodernistyczne walczące z nadmierną swobodą i bezideowością w twórczości, które co prawda uwidoczniły się u Drechslera w całym tego słowa znaczeniu w przededniu I wojny światowej. Wówczas to Vodnik i Marjanović wzięli udział w walkach, które się toczyły wokół oblicza artystycznego „Savremenika“ (. . .) „... tražeći, jak mówi Barac, književnost koja će imati izradenu idejnu bazu i određen smjer“.⁸⁶

⁸² List do J. Ben. — „Spušćizna“.

⁸³ J. Benešić pisał na ten temat: „Boris Čičerin“, *Obzor*, 1904, br. 51.

⁸⁴ H. L.: „Rozmowa z p. Lazarewiczem“, *Epoka* (Warszawa) 1929, br. 73.

⁸⁵ List J. Benešicia do Drag. Prohaski (dat. Krakov, 19/2. 1907) — „Spušćizna“.

⁸⁶ Antun Barac: Bilješke o „mladima“ i „starima“ w: A. Bar.: „Probl. knjiž.“ op. cit. 232.

Benešić swoisty „nihilista“ w dziedzinie literatury, a w 1907 roku jeszcze konsekwentny „przybyszewszczyk“, nie mógł się pogodzić ze zwrotem w poglądach towarzyszącego mu lat uniwersyteckich. No cóż, z obozu modernistów odpadali jeden po drugim krakowscy wychowankowie. Najpierw Glück z kolei Vodnik, a Benešić, jako najmłodszy, pozostał, zdaje się, sam na placu boju.

Na zakończenie naszych rozważań, chcielibyśmy zwrócić uwagę na pewne aspekty natury biograficznej, wzbogacające bezwzględnie sylwetkę twórczą Vodnika i rzucające większe światło na jego polski „exodus“. Trudno jest dokładnie stwierdzić w jakim okresie Vodnik studiował w Krakowie.⁸⁷ Na podstawie dopiska z recenzji „Matki“ (u Krakovu, koncem novembra 1902) możemy założyć, że Drechsler zawitał do Krakowa najpóźniej w roku szkolnym 1902/3. Sądząc po jego dobrym rozeznaniu w polskiej literaturze modernistycznej, możemy przypuścić, że zapoznał się z nią w czasie swoich studiów w Pradze, w której musiał przebywać w roku ak. 1901/2 (jak wiemy drukował tam swoje studium: „Prvi hrvatski pjesnici“ — „Zbornik pouke i zabave“ T. I. pod red. Jelovškega, Prag 1902.). W Krakowie musiał studiować przez dwa semestry (rec. z „Wesela“ nosi dopisek: „U Krakovu, marta 1903.).

Z jednego z pierwszych listów Vodnika do Benešicia (dat. Kraków, 4. 4. 1903) dowiadujemy się, że Drechsler śle Benešiciowi „Spis Wykładów“ U. J. i pyta Benešicia: (. . .) „Javite mi točno Vaš dolazak, da vas dočekam“. Znaczy to iż Benešić dopiero gdzieś w tym okresie zawitał na studia do Krakowa. Kolejny pasus (. . .) „Drago mi je da vašim dolaskom prestajem biti krakovskim kuriozitetom. . .“, świadczy o tym, że z Jugosłowian był w tym czasie na studiach tylko Drechsler. Kolejnych kilka listów wiąże się ze sprawami immatrykulacji Benešicia na uczelnię krakowską pozwalając przypuszczać, że Drechsler był w pewnym sensie „moralnym sprawcą“ zapisania się Benešicia w poczet studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego. W jednym z nich, z tej samej serii mamy króciutką charakterystykę Krakowa: (. . .) „Već sam raztrubio, da dolazite. Nemojte se samo bog zna čemu nadati, jer taj grad našem temperamentu nikako ne prija. To vam je užasno „cnotliwe miasto“. Oczywiście, należy to rozumieć jednoznacznie, a nie w sensie duchowego oddziaływania miasta.⁸⁸

Na tym liście urywa się krakowska korespondencja Drechslera. Następna seria listów nadawana jest już z Chorwacji. Pierwszy z nich (dat. Varaždin, 8. 7. 1903) dotyczy spraw związanych ze zbieraniem podpisów dla Drechslera celem uzyskania przez niego absolutorium. A więc sprawa jest jasna. Drechsler uzyskał w Krakowie tylko absolutorium, a w Zagrzebiu jak zobaczymy dalej, zdawał egzaminy dyplomowe. 30. 9. 1903. Drechsler pisze Benešiciowi już jako suplent gimnazjum w Karlovcu i prosi go aby mu czym prędzej posłał pozostawiony w Krakowie (. . .) „... havelok i zimski kaput. Ne pojmite u kakovoj sam nevolji. Užasna zima i magla a ja u ljetnim odijelu (. . .) ... čujte krik moj o kaput, kaput, gospodaru!“

Benešić jak widać z listu Drechslera (dat. Zagreb, 12. 12. 1903) nie był specjalnie czuły na prośby zmarzniętego hołysza, gdyż błagań jego jeszcze nie spełnił. List ten informuje nas, że Drechsler wykłada w gimnazjum grekę, łacinę oraz

⁸⁷ Nic na ten temat nie mówią: A. Barac: Nekrolog, SKG, VIII, 1926, br. 6, ani: Milan Marjanović: „Hrvatska Moderna“, Zagreb, 1951, knj. 2, 281.

⁸⁸ List do J. Ben. (dat. Kraków, 4/? 1903) — „Spušćizna“.

niemiecki i że przygotowuje się do egzaminu dyplomowego (rigorozu) który ma zamiar zdawać u Šurmina. Do tego „rigorozu“ potrzebuje koniecznie „Historii filozofii greckiej“ Stefana Pawlickiego (1839—1916) znanego polskiego filozofa i historyka, znawcy filozofii starożytnej i wczesnochrześcijańskiej. Znamioną jest wypowiedź Vodnika w liście (dat. Osijek, 9. 9. 1904 ?), że nosi się z zamiarem założenia w Zagrzebiu pisma „à la „Krytyka“, które by się zajmowało krytyką i nauką. Myśli tu oczywiście na krakowskie czasopismo literackie „Krytyka“ (1896—1897, 1899—1914) którego redaktorem za czasów Vodnika był zapalony „wielbiciel“ literatury „Młodej Polski“, Wilhelm Feldman. Pismo to reprezentowało linię aprobatywną „współtworzącą“ w stosunku do polskiej Moderny w specyficznym niepodległościowo — społecznym i romantycznym wydaniu. Redaktor czasopisma szczególnie faworyzował na swoich łamach tak lubianego przez Drechslera pisarza Stanisława Wyspiańskiego, którego Feldman uważał za kontynuatora poezji romantycznej (zwłaszcza poezji Słowackiego z okresu mistycznego). Drechsler miał z pewnością na uwadze głównie ten aspekt czasopisma, który chciał w swoim organie poszerzyć o element „naukowy“. Ten pozostający jedynie w sferze marzeń projekt Drechslera, był chyba jego ostatnim „łabędzim śpiewem“, ostatnim echem młodzieńczych zakusów modernistycznych.

W 1910 roku Benešić (list dat. Zagreb, 13. 6. 1910) dziękuje Drechslerowi za pomoc w drukowaniu przekładu „Lilli Wenedy“ J. Słowackiego (wyd. M. H. 1910). Píše: „Veleštovani gospodine doktore, znam, da Vama imam zahvaliti, da se moj prijevod „Lille Venede“ tako brzo primio i već ove godine štampao, pa Vam sada ovim najsrdačnije zahvaljujem, što ste se zauzeli za stvar, koja zaslužuje da je se podupre, jer i prijevod smatram dobrim a i izbor valjanim. Moj sud možda ne će dijeliti svatko ali mi laska, da se i Vaš ne razlikuje mnogo od moje autokritike jer ste prijevod predložili na čemu Vam još jednom hvala ...“⁸⁹ W momencie dokonywania tego przekładu Benešić pisze do swojego brata Antuna (dat. Zagreb, 30. 11. 1909): (...) „Ja sam s njim zadovoljan, a mislim, da će i Drechsler biti. Tim više što je tako reći, on došao na tu misao, da to predam „Matici“ i jer ima dobro mnijenje o mojim prevodilačkim sposobnostima“.⁹⁰ Umożliwienie przez Drechslera wydania przekładu tego dramatu (wystawionego w teatrze zagrzebskim 15. 5. 1910) z okazji uczczenia 100 rocznicy urodzin Słowackiego, wiązało się zapewne ze szczególną czcią Vodnika, którą darzył on twórczość Słowackiego. Benešić chciał w podobny sposób uczcić i 100 rocznicę urodzin Zygmunta Krasińskiego (ur. 1812). Stąd wypływa znów propozycja Benešicia skierowana do Vodnika, aby ten pomógł mu w wydaniu bliżej nam nieznanego przekładu tego poety. Drechsler nie wiadomo z jakich powodów odpowiada negatywnie.⁹¹ Proponuje jedynie wydawanie przez Maticę polskich pisarzy współczesnych (powieść, nowela, humor).

Ostatni list, który udało się nam odnaleźć, pisany jest tuż przed śmiercią Vodnika (dat. Zagreb, 10. 4. 1926) i traktuje o zemerytowaniu Drechslera ze stanowiska profesora uniwersytetu zagrzebskiego. Data ta pokrywa się z momentem zdymisjonowania Benešicia ze stanowiska dyrektora Teatru Narodowego w Zagrzebiu, którego tło podobnie jak i u Drechslera miało charakter polityczny. Przy-

⁸⁹ List J. Ben. do Br. Drechslera (dat.: Zgb, 13/6. 10) — „Spušćizna“.

⁹⁰ J. Benešić do Antuna Benešicia (dat. Zagreb, 30/11. 09) — „Spušćizna“.

⁹¹ List Br. Drechslera do J. Ben. (dat. Zagreb, 30/12. 1911) — „Spušćizna“.

toczmy te słowa, które są swego rodzaju podzwonnym znękanego życiem i wiecznymi polemikami Vodnika:

(. . .) „Tješimo se da meni i Vama ionako pripada jedna stranica u lijepoj „istoriji” našega vremena. Samo ne znam, kako će istoričar stvar kvalificirati: da li se sramotnije postupalo s Vama ili sa mnom. Mi se uostalom radi slave nećemo potući”.⁹²

Jak historyk rzeczywiście ma ocenić tę jedną stronicę w historii naszych „czasów”, stronicę, która bezsprzecznie należy do Vodnika? Czy pozytywnie? Z pewnością tak. Opus krytyczne Vodnika, ocenił już w swoim czasie uczeń i asystent Drechslera, Antun Barac. Ivo Frangeš dając ocenę roli Barca w dziejach historii literatury i krytyki jugosłowiańskiej podniósł szczególne zasługi jego nauczyciela w dziele kształtowania nowych dróg w tej tak trudnej gałęzi dyscypliny. Tu z pewnością nie mieliśmy dużo do dodania. Cieszylibyśmy się gdyby nasz skromny przyczynek mógł dopomóc do wyświetlenia mniej znanego aspektu działalności Vodnika, a mianowicie aspektu związków tej postaci z Polską i to w kontekście i konstelacji jego zainteresowań modernistycznych. Nie były one wielkie. Jednak, podobnie jak i u Glucka świeże i nie pozbawione cech nowatorstwa oraz zgodne z dzisiejszym stanem badań pod tym względem. Vodnik, jak mało kto w swoim okresie umiał dotrzeć do głębin twórczości Przybyszewskiego i Wyspiańskiego (a i Krasińskiego) i pokazać czytelnikowi jugosłowiańskiemu wszystkie elementy, które współbrzmiały w utworach omawianych przez niego pisarzy, wyławiając to co było w nich najistotniejsze (u Przybyszewskiego „nerw” sceniczny i elementarność wyrazu oraz swoistą kondensację środków artystycznych w dziele sztuki; u Wyspiańskiego jego polot i fantazję oraz tak charakterystyczną tendencyjność; u Krasińskiego wizjonarski mistycyzm i wspaniałą formę). Jako typowy l’art pour l’artysta w okresie swoich młodzieńczych „wzlotów” starał się szukać w dziele literackim tych elementów, które wiązały się z „czystą” sztuką i zgodnie ze swoimi zasadami twórczymi „utożsamiać się” z dziełem twórcy. Że często błędził w swoich poszukiwaniach twórczych, to brać mu za złe nie możemy. Zbyt wielki miał na niego wpływ jego „mistrz” Zdziechowski. Ale jak widzieliśmy umiał się z tego wpływu otrząsnąć i nawet się przeciwstawić poglądom polskiego krytyka. Na przykładzie sylwetek twórczych uczniów uczelni krakowskiej (szkoda, że w tym artykule z powodu braku miejsca nie mogliśmy przynajmniej choć trochę powiedzieć o wyrażnych „przybyszewszczykach” Jelovškeu, Kosorze a i poniekąd Branimirze Livadicu), staraliśmy się pokazać, a może i wykryć, tę sieć współzależności i wzajemnych powiązań dwóch pokrewnych literatur i kultur słowiańskich. Dalecy jesteśmy od lansowania teorii tzw. „wpływologii” i przeceniania jej znaczenia w obustronnych stosunkach dwóch literatur. Może, w tym wypadku szczęśliwsze byłoby użycie zamiast terminu „wpływ”, oznacznika „wzajemne zazębianie się”. Zazębianie się zjawisk na płaszczyźnie dwóch tak sobie bliskich „modeli” literackich. Że zazębiania się te istniały pomiędzy dwiema literaturami to nie ulega kwestii. Przecież nie ma zjawisk zupełnie „wyizolowanych”. Zadaniem studiów komparatystycznych jest pokazanie we właściwym świetle tych właśnie nakładających się warstw i wskazanie ich uwarunkowań bez obniżania walorów czynników czysto miejscowych, własnych. Szczególnie miłym jest

⁹² List Br. Drechslera do J. Ben. (dat. Zagreb, 10/4. 1926) — „Spušćizna”.

dla nas stwierdzenie, że w kształtowaniu „modelu“ twórczego na Południu Słowiańskim, przypadła niebagatelna rola literaturze polskiej, która w osobie takich kontynuatorów i propagatorów jakimi byli Glück, Branko Drechsler — Vodnik i Julije Benešić, znalazła swoje dopełnienie i twórcze rozwinięcie.

Mr Lech Paździerski

IDEJE „MLADE POLJSKE“ I KRAKOV S POČETKA XX VEKA KAO KNJIŽEVNA INSPIRACIJA JUGOSLOVENSKIH ĐAKA JAGELONSKOG UNIVERZITETA

Re z i m e

Ovaj rad predstavlja deo obimnije rasprave u kojoj je izvršen pokušaj da se svestrano obrade i prikažu zajedničke veze poljske i hrvatske „Moderne“. Obzirom na ograničeni prostor, autor je sveo svoja istraživanja na tri ličnosti, koje su bile pod neposrednim uticajem ovoga pokreta u Poljskoj, kao daci Jagelonskog univerziteta u Krakovu. Van njegovog dometa ostao je najtipičniji predstavnik poljske modernističke misli u Hrvatskoj, Vladimir Jelovšek i još neki drugi, kao što su bili Branimir Livadić ili npr. Josip Kosor. U obzir su uzeta u prvom redu lica: Henrik Glück i Branko Drechsler-Vodnik. Julija Benešića smo samo pominjali u vezi sa tim ličnostima i u toliko koliko je to nama bilo potrebno da razmrsmo razloge i direktne podsticaje, koji su prouzrokovali njihova interesovanja. Benešiću ćemo zbog toga posvetiti posebnu studiju.

H. Glück i B. Drechsler spadali su u grupu tzv. „minores“ u tom pokretu i njihovo stvaralaštvo (van „kritičkog“ opusa), koje se formiralo pod direktnim uticajem Przybyszewskog, danas je može se reći, potpuno zaboravljeno. Ali to uopšte ne smanjuje njihov značaj, jer kako znamo, u pokretu Moderne, bilo poljske, bilo hrvatske, tzv. „male“ ličnosti, vršile su ne manje časnu i značajnu ulogu od „korifeja“ tog pokreta. Ograničavajući se na prikaz rada đaka Jagelonskog univerziteta ne bismo hteli da budemo loše shvaćeni. Krakovski univerzitet epohe „fin de siècle“a“ nije imao nikakvog uдела u razvoju i buđenju modernističkog interesa kod svojih đaka. Rizikujemo čak kada tvrdimo da je krakowska „Alma Mater“, bila u ono doba tvrđava „starih“, na koju se bacao kamenjem Glück. To što je bilo „modernističko“ kod jugoslovenskih studenata bilo je uzeto iz atmosfere tadašnjeg Krakova Przybyszewskog, Wyspiańskog, Tetmajera i dr., te iz duševne klime epohe. Jedino možda Drechsler (ali Drechsler u kasnijem „izdanju“, Drechsler istoričar književnosti), bio je u punom smislu te reči đak Krakovskog sveučilišta i svoje vrste poklonik stvaralačke metode predstavnika „starih“ i profesora Jagelonskog univerziteta — Marijana Zdzichowskog.

Henrik Glück, poljsko-jugoslovenski literata, u svojoj mladosti je sa talentom i poštovanjem „presađivao“ na jugoslovensko zemljište modernističke ideje. Njegove kritike izrazito su se izdvajale iz sivog tla „korespondencijâ“, „opisâ“ i tsl. „rabote“ na području informisanja jugoslovenske javnosti o poljskim događajima na polju modernizma. U svojim kritikama sačuvao je uzdržanost i toliko potrebnu za kritičara u oceni književnih pojava, distancu. To da je bio netolerantan u vrednovanju delatnosti poljskih „slovenofila“, možemo mu i oprostiti, jer je to radio sa pozicija borbe „mladih“ sa „starima“. Kao jedini kritičar u to vreme imao je hrabrosti da otvoreno i bez ustručavanja napadne bastion „starih“ iz kruga „Kluba Słowiańskog“. Kao đak Krakovskog sveučilišta dostojno je reprezentirao poljsku nauku u pogledu istraživanja starijeg perioda poljske književnosti i poljskih elemenata u Gundulićevom stvaralaštvu. Kao jedan od retkih poljsko-hrvatskih modernista, razvijao je kod Poljaka interes za srpsku književnost. Jasna stvar, u našem kratkom izlaganju, nismo bili u stanju da prikažemo celokupan i raznovrstan rad tog moderniste (gledali smo na njega uostalom samo sa jednog aspekta). Nadajmo se svakako, da smo na temelju ovih naših nepotpunih proučavanja, koja su uzgred rečeno prva tipa u Jugoslaviji i Poljskoj, uneli tračak istine u dosta zamršeni fenomen odnosa poljske i hrvatske Moderne. Uzimajući sve to u obzir, možemo s pravom uvrstiti H. Glücka u red istaknutijih prethodnika Branka Drechslera-Vodnika i Julija Benešića.

Vodnikova delatnost, slično kao i Glückova, odlikovala se svežinom misli i novatorstvom. Njegov interes za Modernu nije bio velik (kako znamo njegove zasluge su mnogo veće na području hrvatske istorije književnosti). Ali to što je napisao bilo je začudujuće tačno (ocena „Wesela“ Wyspiańskog) i saglasno sa dostignućima nauke na tom polju. Vodnik je kao retko ko u njegovo doba umeo dopreti u dubinu stvaralaštva Przybyszewskog i Wyspiańskog (a i Krasin'skog) i pokazati jugoslovenskoj javnosti ono što je bilo kod ovih pisaca najbitnije (kod Przybyszewskog scensku „žicu“ i elementarnost izraza, te svojevrsnu kondenzaciju umetničkih sredstava; kod Wyspiańskog njegov polet i fantaziju i tako za njega karakterističnu tendencioznost; kod Krasin'skog vizionarski misticizam i veličanstvenu formu). Kao tipičan „l'art pour l'artista“ za vreme svojih mladalackih „zanosa“ nastojao je da nađe u književnom delu elemente vezane za „čistu“ umetnost i saglasno sa svojim metodološkim principima, da se poistoveti sa stvaraocem. Druga je stvar da je u svojim naučnim „traženjima“ često lutao i to u glavnoj meri zbog toga, što nije bio uvek kadar da se otrese uticaja svog „idola“ M. Zdzichowskog. Ali je često, i tu je bit stvari, znao da se suprotstavi Zdzichowskom ispravljajući korigujući mistične „ideje“ tog poljskog idealiste.

Na primeru stvaralačkih silueta đaka Jagelonskog univerziteta pokušali smo da pokažemo a možda i otkrijemo, ovu mrežu suvislosti i uzajamnih veza dvaju srodnih slovenskih kultura i literaturâ. Da su one postojale u to doba, za nas je van sumnje. Naročito nama je milo da je u oblikovanju stvaralačkog modela na Slovenskom Jugu pripala nebagatelna uloga poljskoj književnosti, koja je u ličnostima takvih kontinuatora i propagatora, kao što su bili Glück, Vodnik i Benešić našla svoje oživotvorenje i stvaralačko upotpunjenje.

HAJNRIH MAN KOD SRBA I HRVATA

Tomislav Bekić

Obimom i karakterom svog dela, Hajnrih Man spada među najzanimljivije ličnosti nemačkog književnog i kulturnog života prve polovine našeg stoleća. Veoma plodan i zanimljiv novelist, romansijer, esejista i dramatičar, dakle u formalnom pogledu srodan svom mlađem i slavnijem bratu Tomasu Manu, Hajnrih Man celokupnom svojom delatnošću, svojim nepokolebljivim stavom humaniste i strastvenog borca protiv svih nastranosti nemačkog društvenog i kulturnog nasleđa, otelovljuje, u izvesnom smislu potpunije, doslednije i dalekosežnije od svog brata Tomasa, onu progresivnu i humanističku Nemačku čiji se glas, uprkos kobnog istorijskog razvoja, ipak čuo u Evropi, i to velikim delom zahvaljujući njemu. Stavljajući, dakle, svoje delo neposredno u službu borbe za humanizam i progres, ono je neminovno moralo poprimiti izvesne crte efemernosti, što, međutim, nikako ne umanjuje istorijski značaj njegova dela, ali je to, s druge strane, uslovalo da se ono, i to najpre u njegovoj zemlji, stavi u senku njegova slavnijeg brata Tomasa i time prenebregnu njegove osobene vrednosti.

Nasuprot njegovom bratu Tomasu, kome su od prvog trenutka slave — od Budenbrokovih (1901), a pogotovo nakon dodele Nobelove nagrade (1929) — bile dosuđene sve vrste počasti i priznanja ne samo u Nemačkoj već tako reći u celom svetu, Hajnrihu Manu su ta spoljašnja priznanja, s izuzetkom proslave njegovog 60. rođendana i izbora za predsednika sekcije Pesništvo u Nemačkoj akademiji nauka (1931), bila uskraćena. Prilikom te proslave, Hajnrih Man je, zahvaljujući se na čestitkama, sebe i svoje delo okarakterisao ovim rečima: „... Ich habe mich immer als einen Schriftsteller gefühlt, der die Welt schlechthin darzustellen hatte. Zugrunde liegt ein gewisses Bedürfnis nach Wahrheit und Klarheit.“¹ U toj nasušnoj potrebi za istinom i jasnoćom, koja je Mana gonila da svoje delo stavi u službu progresivnih stremljenja i da Nemcima kaže takve neugodne reči kakve su se ranije čule od jednog Hajnea, leži jedan od bitnih razloga, iako ne i jedini, jer se odnos prema jednom piscu, dakako, ne može podvesti pod jednu komponentu, jednog pomalo ignorantskog stava Nemaca prema ovom svom velikom piscu. Dok je literatura o Tomasu Manu narasla skoro u nedogled², dotle

¹ Heinrich Mann, *Fünf Reden und eine Entgegnung zum sechzigsten Geburtstag*, Berlin 1931, 32.

² V. o Tomasu Manu: Hans Bürgin, *Das Werk Thomas Manns*. Eine Bibliographie unter Mitarbeit von Walter A. Reichard und Erich Neumann, Akademie Verlag Berlin 1959; te sistematski pregled literature o Tomasu Manu: Herbert Lehnert, *Thomas-Mann-Forschung*, D^{ts}js, 40 (1966), H. 2, 257—297; 41 (1967) H. 4, 604—653; 42 (1968), H. 1, 126—157.

o Hajnrihu Manu nemamo još ni pouzdane bibliografije njegovih dela a ni bibliografije radova o njemu.³ Otuda s pravom Ulrich Vajsštajn, autor jedne od retkih monografija o Hajnrihu Manu, još ovamo 1962. godine s izvesnim prekorom kaže „... da još uvek nemamo obuhvatnog kritičkog i istorijskog prikaza njegova dela, dok je stvaralaštvo njegova brata ... postalo predmetom bezbroj kraćih i dužih radova ...“⁴ Intenzivnije interesovanje za delo H. Mana počinje zapravo tek negde od 1950. godine naovamo, kada i nastaju prve disertacije u Americi, Francuskoj, Nemačkoj. Da je do tog vremena interesovanje za delo Manovo bilo malo, pokazuje i pouzdani Košov leksikon.⁵

Međutim, ne bi se moglo reći da je i u novije vreme odnos Nemaca prema Hajnrihu Manu naročito blagonaklon. Za jednog od retkih biografa njegovih, Klauša Šretera⁶, Hajnrih Man je doduše „... der scharfsichtigste und klügste Darsteller und Kritiker des deutschen Kaiserreichs und seiner Nachfolgerinnen, ihrer Gesellschaft, ihrer Politik und ihrer Geschichte ...“, ali je Kurt Hohof, priredivač novog izdanja Zergelovog pregleda ncviije nemačke književnosti⁷, iako očigledno polazi od čuvenog govora Gotfrida Bena prilikom proslave Manova 60. rođendana⁸, prilično suzdržljiv: on u Manu vidi „zadocnelo čedo evro-skog

³ Zasada jedina bibliografija dela Hajnriha Mana: Ulrich Weisstein, *Bibliographie der Werke Heinrich Manns*, kao dodatak uz knjigu od istog autora: *Heinrich Mann. Eine historisch-kritische Einführung in sein dichterisches Werk*. Tübingen 1962, 256—280. Pored toga postoji jedna zasada neobjavljena bibliografija pri Akademiji nauka u Berlinu: Edith Zenker, *Heinrich-Mann-Bibliographie*. Bearbeitet im Auftrage der Deutschen Akademie der Künste zu Berlin. Berlin 1964, IX, 968 Bl. (Masch.).

⁴ Ulrich Weisstein, *Heinrich Mann. Eine historisch-kritische Einführung in sein dichterisches Werk*. Mit einer Bibliographie der von ihm veröffentlichten Schriften. Max Niemeyer Verlag Tübingen 1962. — Ova knjiga američkog germaniste predstavlja prvi obuhvatniji prikaz dela Hajnriha Mana, ali ona zanemaruje njegovu esejistiku i publicistiku. No i pored toga, ova knjiga, pored iako već zastarele još uvek korisne monografije: Hermann Simsheimer, *Heinrich Mann*. München 1921, te knjige Herberta Iheringa, *Heinrich Mann*, Berlin 1951. i dela Alfreda Kantorovicza, *Heinrich und Thomas Mann*. Die persönlichen, literarischen und weltanschaulichen Beziehungen der Brüder. Berlin 1956, predstavlja, trenutno, još uvek najobimniju monografiju o ovom piscu. Međutim, autor očigledno nije dobro obavешten kada tvrdi da se o Hajnrihu Manu mogu naći samo članci u američkim časopisima. Iako pominje berlinsko izdanje sabranih dela Manovih u 16 tomova (Aufbau Verlag 1951), ne pominje da se o H. Manu dosta pisalo i piše u Demokratskoj Republici Nemačkoj i Sovjetskom Savezu.

⁵ Deutsches Literatur-Lexikon. Biographisches und Bibliographisches Handbuch. Von Wilhelm Kosch. 1952, II. Na str. 1931 zabeležena je sva do tada postojeća literatura o Hajnrihu Manu, u obimu od stupca i po, a većinom su to samo kraći članci i napisi lišeni studioznijeg pristupa.

⁶ Klaus Schröter, *Heinrich Mann*. Rowohlts Monographien. Reinbek 1967.

⁷ Albert Soergel-Curt Hohoff, *Dichtung und Dichter der Zeit I*, Düsseldorf 1961, 835. Poglavlje o Hajnrihu Manu na str. 834—850.

⁸ Prilikom proslave 60-tog rođendana Hajnriha Mana, u martu 1931, kada je ugled piščev dostigao svoj vrhunac: izabran je za predsednika sekcije Pesništvo Pruske akademije nauka u Berlinu, održano je niz govora u slavu Hajnriha Mana, ali se među tim govorima izdvaja govor Gotfrida Bena, koji pored sve ponesenosti uslovljene svečarskim trenutkom sadrži značajne misli ne samo o slavljeniku već i o samoj nemačkoj kulturi uopšte. Osim toga, čini se, Benov govor je uveliko odredio stav Nemaca prema delu Hajnriha Mana, što bi svakako bilo zanimljivo detaljnije ispitati. Gotfrid Ben, koji je još ovamo 1949. godine, u pismu Thei Sternheim, rekao da su njegovi bogovi još uvek Heinrich Mann, Nietzsche i Taine, slavi H. Mana u tom svom govoru od 23. marta 1931, održanom na banketu Saveza nemačkih književnika, kao oteľovljenje umetnosti, prenebrgavajući svu neposrednu društvenu angažovanost i karakter Manova dela:

„... Ich feiere also in ihm die Kunst, das Ja über diesen Abgründen, seine strömende, ordnende, Lust. Ich feiere in ihm die erregendste Dichtung der Zeit, lyrisch phänomenal und episch von

prosvetiteljstva“ a u njegovom delu ostvarenja veoma efemernog karaktera.⁹ Ni ogled Zigfrida Zudhofa,¹⁰ pisan s pretenzijama da dà sintetičan pogled na Manovo delo, ne predstavlja neku značajniju popunu praznine u literaturi o Hajnrihu Manu. Ni mnogostruko zanimljiv priručnik moderne nemačke književnosti Hermana Kuniša¹¹, i pored impresivnog broja stubaca posvećenih Hajnrihu Manu, u mnogome izneverava našu želju da se objektivno obavestimo o ovom piscu.¹² — Daleko veće interesovanje, i to interesovanje koje traje već skoro dve decenije, može se zapaziti u Demokratskoj Republici Nemačkoj; to se svakako ne može objasniti samo činjenicom da je Hajnrhiha Mana samo smrt sprečila da preuzme ponuđeno predsedništvo Nemačke akademije u Berlinu. No i pored brojnih radova po časopisima, ni ovde još nemamo celovitog prikaza dela Hajnrhiha Mana, a u velikoj meri su u tom području još uvek najznačajniji radovi i sudovi Georga Lukača.¹³ Utisak da se Nemci još nisu odužili svom značajnom piscu, u formi jedne pouzdane monografije, potvrđuje i činjenica da se čak ovamo u naše dane s francuskog jezika prevodi jedna monografija o braći Man.¹⁴ To ujedno

der gleichen primären Evidenz wie bei Conrad und Hamsun, die entfaltetste deutsche Sprachschöpfung, die wir seit Aufgang des Jahrhunderts sahen. Ich feiere den Meister, der uns alle schuf . . .“. Pominjem ovaj govor ne samo zato što se on oseća u potonjim vrednovanjima Manovog dela, u onom striktnom odvajanju artističkog od neosporno socijalno-kritičkog njegova dela, već i zato što je, kao što ćemo videti, imao izvesnog odjeka i kod nas. — Benov govor je najpre objavljen u časopisu *Die literarische Welt* VII, 13 (27. 3. 1931), te u neznatno izmenjenom obliku u *Vossische Zeitung* Nr. 75 (29. 3. 1931), danas u: Gottfried Benn, *Gesammelte Werke* I. Essays, Reden, Vorträge. Limes Verlag Wiesbaden 1959, 129—139; 410—418.

⁹ Soergel-Hohoff, nav. d. str. 842 i 849—50.

¹⁰ Siegfried Sudhof, *Heinrich Mann* u knjizi: *Deutsche Dichter der Moderne*. Hrsg. von Benno von Wiese, Berlin 1965, str. 92—111. Simptomatično da ni 1. ni 2. izdanje reprezentativnog kompandija nemačke književnosti 20. veka: *Deutsche Dichter im XX Jahrhundert*. Hrsg. v. H. Friedman-O. Mann, ne donosi prilog o Hajnrihu Manu; tek 3. izdanje (1961) donosi jedan uopšten osvrt od američkog germaniste Edgara Lohnera.

¹¹ Hermann Kunisch, *Handbuch der deutschen Gegenwartsliteratur*. München, 1965.

¹² Autor članka o Hajnrihu Manu, Hans Hennecke, predstavlja nam H. Mana kao rodonačelnika, „oca“ ranog prototipskog pokreta u umetnosti XX veka: ekspresionizma. No pored svega, kaže se, Hajnrh je više od svog brata Tomasa ostao rođeni, samosvesni, patricijski nastroseni građanin (!), pa je otuda i razumljivo njegovo prevashodno interesovanje za tradicionalno sankcionisani svet literarnih formi, bez težnje da taj svet „obogati novim formama. Autor konstatuje: Hajnrihu je nedostojalo nešto da bi postao autentična umetnička veličina. Usleduje dalje objašnjenje: njemu je stalo više od *ideja* nego do *ideje* koja bi odredila i ispunila njegovu umetničku egzistenciju. Simptomatično je da se zrelo stvaranje Hajnrhiha Mana svodi na deceniju i po, i to na prvu deceniju našeg veka, čime se dakle isključuju kao značajna i vredna dela društveno-kritičkog karaktera, i na 5 godina rada na romanu o Henriku IV.

¹³ Georg Lukacs, *Probleme des Realismus*, Berlin 1955. U članku *Der Kampf zwischen Liberalismus und Demokratie im Spiegel des historischen Romans der deutschen Antifaschisten*. — Lukač ističe da je Hajnrh Man i ranije bio značajan pisac nemačkog građanstva koji je najviše stajao levo i da ga je ta pozicija u nemačkoj literaturi, već u vajmarsko vreme, pre izolovala no što ga je dovela na čelo . . . Istu misao ponavlja i u delu *Skizze einer Geschichte der neueren deutschen Literatur*, Berlin 1953, str. 126 . . . Heinrich Mann nimmt weltanschaulich in Deutschland eine isolierte Sonderstellung ein: er ist ein tief überzeugter Demokrat, in wachsendem Masse klarer demokratischer Kritiker der wilhelminischen Periode . . .“. — Posebne analize romanesknog dela Hajnrhiha Mana, poglavito romana Hajnrhi IV, posvećuje Lukač u svom delu *Der historische Roman*, Berlin, 1955.

¹⁴ André Banuls, *Thomas Mann und sein Bruder Heinrich*. Stuttgart 1968. — Banuls, po struci germanista, upoređuje u ovoj knjizi braću Man u njihovim ličnim, idejnim i literarnim odnosima, a 1966. je objavio knjigu *Heinrich Mann. Le poète et la politique*.

ukazuje i na interesovanje za delo Manovo van nemačkog jezičkog područja. Međutim, tu odmah možemo da korigujemo Vajsštajna koji tvrdi da se Manu uglavnom pisalo i piše u Americi: zanimljiva i instruktivna knjiga N. N. Serebrova otkriva nam neslućene domašaje popularnosti Hajnriha Mana u ruskom jezičkom prostoru.¹⁵

Nakon ovako, ukratko skiciranog, protivrečnog položaja ovog značajnog pisca: s rezervama i ogradama prihvaćen u nemačkom jezičkom prostoru, a uveliko prihvaćen na strani, postavlja se najpre pitanje da li je Hajnrih Man mogao na osetniji način biti prisutan u našem književnom i kulturnom životu. Ovaj pri- log treba da to pokaže.

1.

Ako bi se povelu za uobičajenim mišljenjem da delo Hajnriha Mana uveliko stoji u senci dela njegovog brata Tomasa, onda bi bilo prirodno očekivati, pogotovo kada se ima na umu da su se Srbi i Hrvati relativno kasno upoznali s delom Tomasa Mana⁶, da delo Hajnriha Mana i nije moglo naći nekog šireg odjeka kod nas. Međutim, na prvi pomen, doduše škrt i uzgredan, nailazimo već u toku prvog svetskog rata: u jednoj kratkoj belešci u novinama koje su za vreme rata izlazile u Beogradu zabeležena je pojava drugog dela Manove trilogije *Carstvo* — romana *Die Armen*.¹⁷ Ubrzo posle rata, već 1921. godine, pojavio se i prvi srpsko-hrvatski prevod jednog dela Hajnriha Mana — njegova novela *Vaskrsenje*¹⁸, što pokazuje da je Hajnrih Man daleko ranije bio pristupačan našoj čitalačkoj publici no njegov slavniji brat Tomas. Zanimljivo je da prevod, koji nažalost nije propraćen ni informativnom beleškom o piscu, potiče od slaviste dr Gerharda Geze- mana^{18a}, tako da se kao prvi prevodilac Mana kod nas javlja jedan Nemač. — Po-

¹⁵ N. N. Serebrov, Genrih Man. Očerk tvorčeskogo puti. Moskva 1964. U bibliografskom delu knjige, na kraju (str. 284—295), Serebrov daje prvo nepotpunu bibliografiju dela Hajnriha Mana na nemačkom jeziku, a potom bibliografiju prevoda dela na ruski jezik, koja pokazuje da je Hajnrih Man još u dorevolucionarnoj Rusiji doživeo dva izdanja svojih dela, i to: 1909—1912. u 9 tomova, i 1910—1912. u 7 tomova. Poslednje izdanje sabranih dela Hajnriha Mana na ruskom ruskom jeziku je iz 1958. godine u 8 tomova. Međutim, najzanimljiviji podatak iz knjige Serebrova je da je Manov roman *Podanik* preveden još 1914. godine s rukopisa (!) i objavljen, fragmentarno naravno, u časopisu *Sovremenij myr* (u br. 1—6, 9, 10), a već 1915. godine je A. Poloc- koj preveo ovo delo s rukopisa i objavio ga pod naslovom *Vernopodannij*, t. 1—2 (t. 1 Vlast, t. 2 — Kariera) Petrograd 1915. Potom je roman objavljen 1927, 1930, 1934, 1949, 1952. godine, što očito svedoči o velikoj popularnosti ovog romana i Hajnriha Mana u ruskom jezičkom pro- storu. To potvrđuje i činjenica da je roman *Henrih IV* preveden neposredno posle njegove pojave u originalu, tj. prvi deo preveden je već 1936. a drugi deo 1938. godine.

¹⁶ O tome u mom radu *Tomas Man kod Srba i Hrvata*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XI/1 (1968), 397—421. U tom radu se prilikom štampanja potkrala jedna manja greška, koju ovde ispravljam. U napomeni br. 3 pogrešno je oštampano da je bibliografija o Tomasu Manu kod Srba dao Živorad P. Stojković, a treba da stoji Živorad P. Jovanović.

¹⁷ E. K., *Die Armen*, Belgrade Nachrichten, 3/1917, 266, 2.

¹⁸ Hajnrih Man, *Vaskrsenje*. Novela. Preveo s nemačkog dr Gerhard Gezeman. Beograd, 1921. Izdavačka knjižarnica Napredak.

^{18a} Dr Gerhard Gesemann (1888—1948), poznati nemački slavista čije je interesovanje prevashodno bilo usmereno na srpsku književnost i folklor. Od mnogobrojnih radova njegovih posebno su značajni: *Erlangenski rukopis* (1925); *Die serbokroatische Literatur* (1930), *Heroische Lebensformen* (1943). Pored toga plodan prevodilac sa srpskohrvatskog na nemački.

javu prevoda zabeležio je časopis *Misao* pod prilično zakukuljenim naslovom „Gezeman i prevodi s nemačkog“.¹⁹ Autor beleške, Momčilo Selesković, naglašivši prethodno da Hajnrh Man nije manje čuven od svog brata Tomasa, smatra da je delo dostojno prevoda, iako je „novela . . . suviše zapletena, i u južnjački dekor uneto možda suviše severne sentimentalnosti . . .“. Selesković, kao germanista po struci, ističe svoje zadovoljstvo što se naša prevodna književnost usmerava u pravcu koji je, usled rata, na našu štetu, bio dosta zanemaren, a Nemci, naglašava se dalje, za koje inače smatramo da nemaju pripovedača baš u poslednje vreme imaju epičare o kojima moramo voditi računa, te se našoj čitalačkoj publici preporučuje niz u tom trenutku veoma popularnih nemačkih pisaca, a posebno Bernhard Kelerman. Selesković, koji je kod nas prvi stručno pisao o Tomasu Manu²⁰, iste te pisce ističe i nekoliko godina kasnije u svom pogledu na savremenu nemačku književnost, gde pominje i Hajnrha Mana kao istaknutog književnika, koji je tih dana, u svom govoru na Sorboni, Nemačkoj namenio ulogu spone između Istoka i Zapada.²¹ — Kratku belešku o Hajnrhu Manu, podstaknutu Manovim izlaganjem o današnjim problemima u časopisu *Die literarische Welt*, donosi i *Letopis Matice srpske*.²² U toj belešci se H. Man predstavlja kao jedan od najistaknutijih današnjih nemačkih pisaca, kao reprezentant nove, demokratske Nemačke. U predratnim delima njegovim, kaže se, dramama i romanima, ima puno nemira, disharmonije (*Im Schlaraffenland, Die Jagd nach Liebe . . .*), u docnijim delima (*Professor Unrat, Die kleine Stadt*) pak nemilosrdno iznosi nastranosti ljudske duše, a kao oštar posmatrač i satiričar crta tipove i prilike predratne Nemačke. — Dve godine potom donosi *Srpski književni glasnik* u tri nastavka prevod o glada o savremenoj nemačkoj književnosti od uglednog nemačkog publiciste Vernera Marholca.²³ Iako se, dakle, radi o prevodu, ovaj ogled ipak zaslužuje da bude pomenut jer ga, prvo, donosi ugledni beogradski časopis, i, drugo, u sklepu šireg pogleda na savremenu nemačku književnost donosi i zanimljiva zapažanja o delu Hajnrha Mana. Delu Hajnrha Mana, s kojim se, po bliskoj srodnosti, dovodi u vezu delo Valtera fon Moloa, u sklopu strujanja u savremenoj nemačkoj književnosti pripisuje se izvesna posrednička uloga između naturalističko-neoromantičarske i ekspresionističke epohe. Obojica su, i Man i Molo, kaže se, takoreći van vremena

¹⁹ M(omčilo) T. S(elesković), *Gezeman i prevodi s nemačkog*, *Misao* VI (1921), 296.

²⁰ V. u pomenutom radu *Tomas Man kod Srba i Hrvata*, 398—399. Momčilo Selesković je posebno pisao i o Benhradu Kelermanu u SKG (1926), a pored toga je objavio i više rasprava metodološkog karaktera, koji delom predstavljaju odjke metodoloških borbi u nemačkoj nauci o književnosti tih godina, i svakako zaslužuju da se na njih, u jednom drugom sklopu, obrati pažnja.

²¹ Dr Momčilo T. Selesković, *Opšti pogled na današnju nemačku književnost*, SKG, NS, XXIII (1928), 132—139.

²² S. b. Hajnrh Man o savremenim problemima. LMS 314, 1927, 486—487. Isti autor, u stvari Svetislav Banica, objavio je iste godine i belešku-prikaz jednog Manovog članka, u kome se tretira problem francusko-nemačkih kulturnih odnosa: „Francuzi i Nemci. [Die Literatur und die deutsch-französische Verständigung, von Heinrich Mann]. LMS, 312, 1927, 452—453.

²³ Dr Verner Marholc, *O savremenoj nemačkoj književnosti*, SKG, NS, XXVI, 1929, 584—592; XXVII, 1929, 30—37, 116—122. — Dr Verner Marholc (Werner Mahrholz, 1889—1930), istaknuti nemački publicista, urednik poznate *Vossische Zeitung*, koji je dao i dve veoma i zanimljive knjižice u oblasti nauke o književnosti: *Deutsche Dichtung der Gegenwart* (1926, 1930) i *Literargeschichte und Literaturwissenschaft* (1923, 1932), jedan još i danas koristan i instruktivan pregled metodoloških strujanja u nemačkoj nauci o književnosti od pozitivizma naovamo

i između epoha, pošto nikada nisu pripadali nikakvoj grupi već su iz unutrašnje nužnosti išli svojim putem, opterećeni sadržajnostima i problemima kojih su se njihovi savremenici jedva dotakli. Obojici je svojstvena odlučna odbojnost prema prosto individualnoj psihologiji i sklonost ka obrađivanju velikih socijalnih odnosa i problema, a u pogledu umetničkog postupka obojica polaze od naturalizma a streme za efektima koje je tek ekspresionizam istakao. Svodeći osobenosti Manova stvaralaštva na jedan uopšten sud, Marholc veli da je Hajnrih Man „... skroz deziluzionista, skeptičar i satiričar...“²⁴

Upravo će ta strana Manova dela, sklonost ka obradi socijalnih problema i jaka kritičko-satirična crta, uz lični nedvosmiljen stav autora prema društvenoj problematici i zbivanjima u Nemačkoj u velikoj meri usloviti relativno živo interesovanje za delo Manovo kod socijalno angažovane struje u našem književnom životu tokom tridesetih godina. Milan Bogdanović ističe da se naša književnost upravo krajem dvadesetih godina ispunila društvenom sadržinom i da je naš književni život obeležen socijalnim pečatom.²⁵ Otuda je razumljivo da je napredni časopis *Nova literatura*²⁶, koji je kao mnogi međuratni časopisi bio kratka veka, s obzirom na istaknuti karakter Manova dela, odmah prihvatio Hajnriha Mana kao progresivnog umetnika čije delo zaslužuje ozbiljnu pažnju. U članku *O novoj nemačkoj literaturi*²⁷, prevedenom s nemačkog jezika, ističe se da je čoveku rada potrebna proza i da je politika po prvi put duboko zadržala u nemačku literaturu i potisla umetnost. Stoga, po mišljenju autora G. Pola, slavni romanopisci pred-ratnog vremena, „ljudi kova Tomasa Mana, Jakoba Vasermana, Štefana Cvajga gube od svog uticaja, te omladina sada visoko ceni uticajnu delatnost jednog drugog pesnika, koji je pre rata sa svojim rukopisima obijao pragove izdavača (!) i bio poznat kao brat jednog „velikog“ — Hajnriha Mana“. Po Polu, Man je, „u vremenu socijalnih preokreta jedini veliki kritičar nemačkog društva, ... postao pesnički simbol napredne omladine“. — U književnoj hronici, u istom broju, dat je kratak pregled najvažnijih pojava najnovije nemačke književnosti. Pored dela Remarka, Rena, L. Franka, J. R. Behera, B. Brehta, prikazan je i roman Hajnriha Mana — *Mutter Marie*²⁸, ali se zapravo više govori o njegovom delu uopšte i malo patetično kaže da danas mnogi ljudi čekaju na reč Hajnriha Mana kao na otkrovenje, pošto iz njegovih dela govori nečuvena nesebičnost. Manovo delo je „snažno u svojoj socijalnoj koncepciji i savršeno u formi, i ono spada u najrepresentativnije u današnjoj Nemačkoj“. Ovakva visoka ocena i sud o Manovu delu usloviće da će upravo *Nolit* ubrzo objaviti prevode značajnih Manovih dela. Ali do pojave tih prevoda objavljen je znatan broj, po kvalitetu i obimu raznovrsnih napisa o Hajnrihu Manu, koji su doprineli tome da se uobličila određena predstava o njemu i njegovoj ličnosti.

²⁴ SKG, nav. d., 119.

²⁵ Milan Bogdanović, *O srpskoj književnosti između dva rata*, RAD JAZU, knj. 301 (1954), 25—34.

²⁶ Časopis *Nova literatura*, koji je izlazio od 1928—1930 pod uredništvom Pavla i Ota Bihaljija i Branka Gavella, imao je i svoj redakcioni komitet internacionalnog sastava, u kome su se od Nemaca nalazili Johanes Beher, Albert Ajnštajn, Georg Gros, Kete Kolvic, E. E. Kiš, Ervin Piskator. Br. 5—6 (1929) bio je posvećen temi „Savremena Nemačka“, tako da se među saradnicima tog broja nalaze Weiskopf, Brecht i dr.

²⁷ Gerhart Pohl, *O novoj nemačkoj literaturi*, *Nova literatura*, I 1928/29, br. 5—6, 152—154.

Proslava 60-tog rođendana Hajnrliha Mana, u martu 1931, našla je svog odjeka i kod nas. Sarajevski časopis *Pregled* donosi tim povodom prilog Borivoja Jevtića o delu Hajnrliha Mana²⁹, koji je podstaknut govorom Gotfrida Bena u čast slavljenika na prijemu u Nemačkoj akademiji nauka. Ovaj napis zapravo u velikoj meri parafrizira Benov govor, pri čemu se neke misli pogrešno prenose, odnosno prevode. Hajnrlih Man se predstavlja kao „vrhunac savremenog stvaralaštva Nemačke u književnosti“, te se ističe da je „šteta da je među nama malo poznat, pretpostavljen trećestepenim francuskim i ruskim piscima, koji odista neće obogatiti ni našu misao, niti dati podstreka našim književnim težnjama“. Hajnrlih Man se, dakle, predstavlja i preporučuje kao pisac koji bi svojim delom mogao odigrati podsticajnu ulogu u našoj književnosti, tako da i ovaj prilog na određen način preporučuje prevodenje Manovih dela. — Da je Hajnrlih Man još nedovoljno poznat u Jugoslaviji naglašava se i u napisu, takođe povodom šezdesetogodišnjice piščeve, u beogradskom časopisu *Misao*.³⁰ Autor napisa, potpisan sa Š, polazi od utiska da je slava mlađeg Tomasa Hajnrliha potisla u pozadinu. Ocrtavajući razlike između dva brata-umetnika, autor kaže da Hajnrlih Man, za razliku od svog brata koji slika isti svet kao i on, ali sa mirnoćom i onom „impasibilnošću“ koju zahteva teorija naturalizma, dakle isključivo kao umetnik posmatrač, ulazi u književnost, i javni život uopšte, ne samo kao umetnik nego isto toliko i kao borac i ideolog. Otuda u njegovom delu on crta tendencije, te je on „bolje no iko drugi od nemačkih pisaca uspeo da u svojim romanima otkrije moralnu hipokriziju i lažni sjaj Viljemove epohe u Nemačkoj“. Iza Manove jetke, neobično oštre satire, iza mestimičnog pamfletizma oseća se svuda duboko etički žar pobornika jednog višeg i naprednijeg, duboko humanog shvatanja društva i čoveka, ideal jednog novog evropejstva u najplemenitijem smislu te reči. Dok je Tomas Man uglavnom samo umetnički prikazivač nemačke buržoazije, dotle je Hajnrlih Man njen najizrazitiji kritičar. Tomas, po mišljenju autora, zapravo nije prevazišao svoje *Budenbrokove* kao sliku jedne društvene klase u dekadenci, te se njegovo stvaranje uistinu kreće u pravcu većeg jezičkog savršenstva, pronicljivije analize i upravo artistskog izraza, a Hajnrlih, pak, je borac i umetnik u istom trenutku. Usled toga, zapaža se tačno, Hajnrlihovo delo ne može imati onu uravnoteženost i epsku mirnoću, čime se odlikuje Tomasovo delo. Hajnrlihovo delo je „u isti mah strasna, bezobzirna optužba i izobličavanje, kao i vatrena propoved“. Hajnrlih je od naturalizma svog brata pošao dalje, evoluirajući sa mlađom generacijom, te „njegovo kasnije delo pokazuje elemente i neoromantike i ekspresionizma...“³¹ Na kraju ove zanimljive konfrontacije stvaralaštva dva brata, koja očigledno počinje na dobrom poznavanju njihovih dela, daje se kratak osvrt na najnoviji roman Hajnrliha Mana — *Velika stvar*, i zaključuje da je on još uvek pisac neiscrpane snage i da opravdava nadu da će još mnogim značajnim delima obogatiti modernu nemačku književnost.

²⁹ Isto, 170—172. Autor prikaza je Greta Fedor. Na prethodnoj stranici nalazi se zanimljiva vest da je Björne Björnson predložio Eriha Marija Remarka za Nobelovu nagradu.

²⁹ B (orivoje) J(eftić), *Šezdesetogodišnjica Hajnrliha Mana*, *Pregled* V, 1931, VI/88, 265—266.

³⁰ Š(maus), *Najnoviji roman Hajnrliha Mana*, *Misao*, XXXVI (1931), 121—122. — Autor napisa je u stvari tadašnji lektor za nemački jezik na Filozofskom fakultetu u Beogradu — dr Alojz Šmaus, danas profesor slavistike na Univerzitetu u Minhenu.

³¹ *Misao*, XXXVI, 131, 121.

Deo šire, ali izgleda i nerealizovane studije o Hajnrihu Manu, napis Milivoja Magdića u zagrebačkoj reviji *Riječ*³², sagledava Manovo stvaralaštvo, i to prevashodno njegovu trilogiju *Carstvo* u okviru razvoja modernog evropskog romana. Polazeći od očevitog neopravdanog mišljenja da se moderni roman ne interesuje za sudbinu izolovanog pojedinca već za čitavu epohu, čitavo društvo, čime se sam autor ograđuje od ostalih tipova modernog romana, Magdić ističe kao neophodno obeležje modernog romana totalitet posmatranja, što proističe iz zadatka i cilja literature — „da nam dade sliku jednog društva, da nam dade pojam o jednoj epohi“. Stavljajući tako književnost, a posebno roman kao književnu formu, prevashodno u službu određenih društvenih potreba, autor napisa, racionalizirajući književno stvaranje do ekstrema vulgarnosti, odbacuje pitanje estetskog kao „baštinu iz gimnazijskih klupa“, kao „zastarjelu knjigu koju možemo kupiti samo u antikvarijatu“, da bi taj svoj ekstreman stav onda ublažio napomenom da ne negira potrebu estetskog proučavanja umetnosti ali da to nije jedini i glavni posao. Po njemu je čovek skinuo veo misterije sa umetnosti i dospeo do jedinstvenog tumačenja svih pojava. „Umjetnost, pa prema tome i specijalno literaturu, danas posmatramo zavisno o društvu u kojem je nastala i u vezi s smjernicama pojedinih grupa . . .“ Prirodno, moderni roman je školski primer za ovakvo shvatanje, te je on i dobio naziv „Zeitroman“. A kao najznačajniji tvorcii tog tipa romana navode se Golsvordi, kod koga nije bitna fabula već presek kroz epohu, dah vremena, zatim Romen Rolan, Zola i Hajnrih Man, koji je svojim delom *Das Kaiserreich* jasnije istakao „ono što osvjetljuje izvesnu epohu“. Prikazavši trilogiju *Das Kaiserreich* u pojedinim njenim delovima, Magdić naglašava da ono što te romane povezuje u jednu celinu, to je isključivo i jedino odnosna epoha, tako da u toj obimnoj strukturi pored pojedinih lica, od kojih se pomnije prikazuju samo ona glavnija, naročito važnu ulogu igraju ustanove: škole, razna društva, kasarne, fabrike, parlamenti, koji kao da su, kako autor lepo zapaža, „personalizirani“. Reč, ideja, koja se provlači kroz čitavu trilogiju i oko koje se okreće celo zbivanje trećeg romana, to je reč moć, koja predstavlja opojnu i zanosnu silu ne samo za junaka Volfa Mangolfa već i za ceo vladajući društveni sloj koji kroz sudbinu Nemačke. Otuda srž ovakvog romana ne čini pitanje neke večne lepote već niz konkretnih pitanja iz neposredne stvarnosti. Visoko ceneći Mana kao progresivnog umetnika, autor ističe da je Hajnrih Man rekao prvu reč u rešavanju problema jedne epohe i da on uzroke današnjoj krizi — nalazimo se u godini 1931, kada je Nemačka već uveliko ugrožena od kobi nacionalsocijalizma — još uvek vidi vezane za probleme onog prvog nemačkog carstva koje je on detaljno analizirao.

Da delo Hajnriha Mana, pored svoje sadržajne vrednosti, ima i svoju unutrašnju umetničku vrednost, ukazuje se u napisu u zagrebačkom časopisu *Savremenik*.³³ I tu se polazi od upoređenja stvaralaštva braće Man, kojima je „jezik postao nadomjestkom za život, postao kritika za život“. Hajnrih Man je „u svojim satiričkim, svjesno karikirajućim romanima iz velegradskog života stavio ono živinsko pokraj sanjarskog, entuzijazam pokraj satire, vezao je nježnost uz mržnju protiv čovjeka“. Pošto je Hajnrih Man oštro uočio kontrast između građanina i tzv. komedijaša, to je upravo njega moralo podstaći da prikaže one situacije „kada

³² Milivoj Magdić, *Roman o prvom carstvu (Ulomak iz studije o Heinrichu Mannu)*, *Riječ-Nezavisna novinska revija*, Zagreb, XXVII, 1931, br. 50, 15—17.

³³ Otto Pick, *Heinrich Mann*, *Savremenik*, 1931, br. 11, 64—65.

se pojmovi ispremišaju, kada se pojavljuje ono teatralno kod građanina i ono građansko kod komedijasa“. Sva dela koja su nastala posle svetskog rata, veli autor Oto Pik, tendenciozna su (svejedno da li se radi o romanu *Die Armen*, *Der Kopf*, *Mutter Marie* ili o poslednjem romanu *Die grosse Sache*), a ta tendencija počiva na plemenitoj želji da se stvori jasna situacija u nemačkom narodu u današnjoj evropskoj formaciji. — Tu crtu aktivnog učestvovanja u razrešavanju društvenih problema ističe i Branko Teodosić u svom napisu *Braća Man*.³⁴ Hajnrh Man trza čitaoca, ne da mu mira, dok ga Tomas nagoni da zastane, da misli. — Sasvim drugačije mu, pak, pristupa pesnik Tin Ujević, što se vidi i po naslovu njegova napisa: *Umjetnik u djelu Hajnrha Mana*.³⁵ U ovom relativno opsežnom članku Ujević, u uvodnom delu, posvećuje dosta prostora opštim, neujednačenim razmatranjima o ulozi umetnosti i književnosti, da bi tek sasvim pri kraju, došao do predmeta napisa, odnosno Hajnrha Mana, koji je, po njemu, „veoma ispisan duh“. Po Ujeviću Hajnrh Man svojim delima, naročito novelama, nadovezuje na probleme koje su načeli estete i titaniste Oskar Vajld, Niče... Ovlaš dotičući Manova dela *Lov na ljubav*, *Pipo Spano* i *Profesor Unrat*, Ujević, bez pretenzija da sistematski izloži svoja zapažanja u vezi s postavljenom temom, samo konstatuje da „umjetnik u djelu Hajnrha i Tomasa Mana umije da gleda i preko sebe“.

U ovom periodu dobijamo i drugi prevod dela Hajnrha Mana. Popularna Narodna knjižnica, koja je u svom XXIII kolu donela prevod Tomasa Mana, objavila je u XXIV kolu prevod novele *Pipo Spano* od Hajnrha Mana.³⁶ Prevodilac Krsta Danić dao je uz prevod i kratak pogled na delo Hajnrha Mana. I on već po nekom ustaljenom pravilu polazi od upoređivanja stvaralaštva dva brata, „koji su u neku ruku antipodi, a obojica su velikani današnjice . . . dok je Toma skroz staložen, miran, misaon, tih, pun discipline i samoobuzdavanja, dotle je Hajnrh Man strasnik, pun žara, kojim odjaruje dnevna pitanja što interesuju celu rasu“. Iako je, u kvalitetu, delo Hajnrha Mana vrlo nejednako, ono je veoma zanimljivo: boje su mu grube, brutalni opis se često bliži grotesknoj karikaturi, ali zato to delo odlikuje sjajna tehnika, obilje problema, neizmeran broj lica i tipova, sjajan jezik i stil. Međutim, ono što po mišljenju Danića, tom delu smeta, to je uplitanje tendencije, usled čega je retko do kraja sprovedena celovitost i jedinstvo dela. Izuzetak u tom pogledu čini upravo objavljena novela *Pipo Spano*, „koja predstavlja umetničko savršenstvo“. — I Hajnrh Man nam, dakle, i pored toga što se u napisima prevashodno predstavljao kao značajan romansijer, i to romansijer oštre kritičko-satiričke prirode, slično svom bratu Tomasu, u prevodima najpre dolazi kao novelista. Međutim, dok je naša socijalno angažovana literatura prema delu Tomasa Mana ostala ravnodušna, dotle se, prirodno, utoliko više okrenula prema delu Hajnrha Mana. Pogotovo je, kad je otkretanje prema delu Hajnrha Mana bilo skoro neminovno od 1933. godine, kada je Hajnrh Man među prvim morao napustiti svoju domovinu. U tom trenutku je snažna i bespoštedna društvena kritika Hajnrha Mana, a posebno njegov roman *Podanik*,

³⁴ Branko Teodosić, *Braća Mann*, Vidik, I/1932, 7—8, 226—229. U istom broju, na str. 199—201, nalazi se prevod članka *Jedinstvo Evrope* od Hajnrha Mana.

³⁵ Tin Ujević, *Umjetnik u djelu Heinricha Manna*, Mlada Bosna, 4, 1931, IX/X, 199—205. I sada u *Sabranim delima Tina Ujevića*, knj. VIII, Zagreb 1965, 208—215.

³⁶ Hajnrh Man, *Pipo Spano*, Narodna knjižnica, XXIV kolo, Beograd b g. (Po svoj prilici krajem 1931. ili početkom 1932). Preveo Krsta Danić.

morala dobiti izuzetno aktuelno značenje i vrednost. Tako se Jovan Popović u svom članku o socijalnoj literaturi³⁷ osvrnuo i ukazao upravo na Manov roman *Podanik* i njegovu izuzetnu vrednost: „... danas *Podanik*, u kome se nemilosrdno jasno, oštro, sugestivno otkriva jedno doba megalomanske psihoze, kulminacije kajzerovske Nemačke, danas, kada se nad uzburkanom Nemačkom nadvija povampirana prošlost, kada jedno ludilo srednjovekovnog nasilja guši sve progresivne snage i baca na lomaču čak i liberalnograđanske kulturne vrednosti i čuva u tamnici sve slobodne glave, ova knjiga morala bi se u Nemačkoj oceniti kao revolucionarna pojava par excellenca...“³⁸ Ovakva ocena tog dela kao da je želela da ukaže na neminovnu i neodložnu potrebu da se ono prevede, a pošto je sam Jovan Popović pripadao grupi oko Nolit, to je ovo moglo da se shvati kao najava prevoda. Jer ubrzo zatim se i pojavio prevod romana *Podanik* u izdanju Nolit.³⁹ Pojava prevoda naišla je u štampi, po časopisima, na velik odjek, čemu je možda doprinela okolnost da je Hajnrih Man upravo bio otišao u emigraciju.⁴⁰

Nezavisno od pojave prevoda ovog romana progovorio je o Hajnrihu Manu i njegovu delu, upravo tih dana, germanista i esejista Pero Slijepčević u svom aktuelnom problematikom prožetom članku „Nemački savremeni književnici i politika“.⁴¹ Za Peru Slijepčevića, koji je sa toliko simpatija pisao o Tomasu Manu^{41a}, Hajnrih Man je manje tip nemačkog književnika a više protagonista Zapadne Evrope, te je za razliku od Tomasa Mana, koji je opčinjen Geteom, zanesen i oduševljen Francuskom. Ocrtavajući stvaralačku i političku evoluciju Hajnriha Mana, Pero Slijepčević kaže: „... počeo je pripovedati u raspoloženjima buržuja dekadenta, slavio strast, plavu krv, gospodstvo, kao d'Anuncio... Vrlo brzo promeni se taj artista u karikaturistu nemačke političke stvarnosti, napadajući nosioce Viljemovog režima, nada sve buržuje kapitaliste... Mržnja na podanički tip Nemca kao da stalno podstiče Hajnriha Mana...“ Slijepčević očigledno više poštuje srčanog i nepokolebljivog humanistu Mana no umetnika Mana, te ističe da „Hajnrih Man danas stoji bez uzmaka na svojoj poziciji, tvrdeći da književnik znači jednu vrstu narodne savesti narodnog suda... Nijedan veliki nemački književnik nije na reči pokazao više građanske kuraži od njega, ni kazao Germaniji u oči tako gorkih stvari...“⁴²

³⁷ Jovan Popović, *O socijalnoj literaturi*, Kultura, I, 1933, br. 4, 262—269, i sada u: *Srpska književnost u književnoj kritici VIII. književnost između dva rata*, t. 2, Beograd, 1966, 373—80.

³⁸ Citirano po: *Srpska književnost u književnoj kritici književnost između dva rata*, sv. 2), Beograd 1966, 380.

³⁹ Heinrich Mann, *Podanik*. Nolit Beograd 1933, Preveo Stevan Milović.

⁴⁰ Beogradsko Vreme od 22. jula 1933, br. 4145, 3, donosi dopis saradnika pariskog „Pari-Soara“ Luj-Šarla Rojea: *Razgovor sa ljudima kojima je Hitler osporio rasnost*. Kako žive čuveni nemački književnici u izgnanstvu, na francuskoj Rivijeri. Hajnrih i Tomas Man S. Cvajg i duhoviti Fojhtvanger.

⁴¹ Pero Slijepčević, *Nemački savremeni književnici i politika*. SKG, NS, XXXIX, 1933, 183—197, 263—273.

^{41a} O Slijepčeviću odnosu prema Tomasu Manu u radovima: dr Miljan Mojašević, *Razvitak germanistike kod Jugoslovena*, Anali Filološkog fakulteta u Beogradu, 1, 1961, 206; Miljan Mojašević, *Pero Slijepčević, istoričar i profesor književnosti*. Prilog domaćoj metodologiji, Anali Filološkog fakulteta u Beogradu, VI, 1966, 105—106; i u pom. radu: *Tomas Man kod Srba i Hrvata*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XI/1, 1968, 407—409, 413.

⁴² SKG, 270.

Pojavu prevoda romana *Podanik*, zabeležio je, izgleda, prvi Srpski književni glasnik, donevši uz napis i odlomak iz romana.⁴³ Autor napisa, dr Nikola Mirković, i sam dobar znalac nemačkog jezika i plodan prevodilac, navodi mišljenja dva nemačka istoričara književnosti o romanu: Oskara Valcela, po kome je ovaj roman 1914. kada je pisan predstavljao pravi podvig, a 1918, pak, kada je objavljen, po sebi razumljivu stvar, i nacionalistički nastrojenog Adolfa Bartelsa, koji je ovo delo nazvao „najgorom, najzlobnijom knjigom koja je napisana o nemačkom čoveku“. Danas je, kaže se u članku, autor ovog dela, zahvaljujući upravo svojoj trilogiji *Carstvo*, a umnogome ovom romanu *Podanik*, doživeo da bude izgnanik i da mu se knjige spaljuju, iako pisac ne spada u revolucionarne pisce u užem smislu, jer je njegov vidokrug izrazito građanski. Upoređujući Hajnriha sa bratom Tomasom, koji „gleda u prošlost, vidi tamo slavu i sjaj, a u današnjici umor i propadanje svog staleža, Nikola Mirković, imajući u vidu samo jedan deo Hajnrhova stvaralaštva, kaže za njega da on „gleda u budućnost a crta bednu sadašnjost svog staleža, sa gorkom ironijom i na ljućom satirom...“. Ideal Hajnriha Mana je slobodan građanin, Nemač-Evropljanin, a njegov antipod, njegovo naličje je podanik. Sukob ta dva sveta, čiji su simboli, s jedne strane „godina 1848, a s druge strane, godine 1864, 1866 i 1870/71 i „energija“ Viljema II, jeste sadržaj ovog romana. Ne ulazeći u širu idejno-estetsku analizu, Mirković ističe jezičku stranu romana, „sa izvanredno bogatim, punim iznenađujućih preliva i oštarih osenčenja, finim ironičnim obrtima i duhovitim pojedinostima“, što pred prevodioca stavlja veoma teške zadatke. Osvrćući se na prevod, Mirković izražava svoje nezadovoljstvo: on smatra da je prevodilac uglavnom dao smisao, ideju romana, ali da je zapostavio jezičku stranu.

Veoma toplo, skoro ushićeno, pozdravio je pojavu prevoda dr Mladen A. Horvat⁴⁴, kome ovo nije jedini napis o Hajnrhu Manu. Ne sagledavajući prihvatanje Hajnriha Mana u širem kontekstu stremljenja i strujanja u našem književnom i kulturnom životu, M. Horvat smatra da je „moguće da je baš proskribicija delovala na *Nolitove* redaktore da nam pruže *Podanika* na našem jeziku“, naglašavajući da je to jedno od najjačih dela Hajnriha Mana. Dovodeći roman, „koji je vanredno konstruisan sa širokim zamahom, jasnošću karaktera i psihološkim zapažanjima“, u vezu s aktuelnim zbivanjima u Nemačkoj, Horvat kaže da je H. Man dao odličnu karakteristiku jednog tipičnog miljea koji je danas ponovo oživeo u Nemačkoj, „gde se opet sve povampirilo histeričnim nacionalizmom, koji prevazilazi sve dosadašnje emanacije...“. I u ovom napisu se stavljaju primedbe na krutost prevoda, koja onemogućava puno uživanje u Manovoj umetnosti. — Tonom potpune aktualizacije pojavu *Podanika* pozdravlja radničko-omladinski časopis *Osvit*⁴⁵, koji smatra da se ovaj prevod „... u vreme današnjih nemačkih prilika pojavljuje... kao potrebni istoriski dokumenat“. Autor napisa, Branko Lazarević, smatra da Hajnrh Man sjajno ocrtava to doba viljemovštine, kad se sa zveketom kajzerove sablje pretilo svima i svakome, kad se osiono propovedao

⁴³ Dr Nikola Mirković, Hajnrh Man: *Podanik*. Nolit Beograd 1933. SKG, NS, 193, XL/2, 131—133, a odlomak iz prevoda Stevana Milovića doneo je SKG, XXXIX (1933), 174—178.

⁴⁴ Dr Mladen A. Horvat, Heinrich Mann: *Podanik*. Izdanje Nolit Beograd 1933. *Život i rad*, 6/1933, XV/97, 1080.

⁴⁵ Branko Lazarević, Hajnrh Man: *Podanik*. Roman Viljemovske Nemačke, Nolit 1933. *Osvit*. Radničko-omladinski kulturni časopis. Beograd 1933, br. 7—9, 88—89.

nacionalno-imperijalistički i junkersko-militaristički pohod na male i kolonijalne narode“. Raskrinkavajući pravo stanje stvari jedne društvene sredine u njenim lažnim pozama, moralnom dekadencijom, Man ne karikira već u svemu tome otkriva moralnu karikaturu (koja je najviše izražena u lika Dideriha Heslinga), tako da ovo delo predstavlja dubok presek kroz društvenu stvarnost viljemovskog doba koje je dovelo do svetskog rata. Međutim, od Mana kao predstavnika liberalnog građanstva ne može se očekivati stav koji će značiti socijalnu borbu protiv celog životnog sistema, on je samo dobro uočio i razotkrio svu moralnu i ljudsku izobličnost tog sistema, i predočio ga u svoj svojoj pogubnosti, u čemu se i sastoji njegova umetnička vrednost i značaj. Za razliku od prethodnih napisa, u ovom napisu se prevodu upućuju pohvale.

U sličnom tonu, samo precizniji u pogledu određenja idejno-sociološke sadržine, pisan je i napis Ive Kuna u zagrebačkom časopisu *Književnik*.⁴⁶ Podanik Diderih, kaže I. Kun, nije simbol duha i kulture čitavog nemačkog naroda, već on predstavlja onu klasu koja je još pre rata provela duhovnu militarizaciju Nemačke a danas sprovedla „*Gleichschaltung*“ svojih podanika, onu klasu, dakle, koja je sukrivac strahovitog klanja iz 1914. a sada se izbezumljeno valja u orgijama reakcije. Vrednost romana utoliko je veća što on ne reflektira samo jedan period vilhelmovske militarističke epohe već donekle osvetljuje psihološku stranu današnjeg režima, sazdanog na nepromenjenoj psihi jedne kaste. — Pojavu prevoda zabeležio je i nikšički nedeljni list *Slobodna misao*⁴⁷, koji prevod smatra obogaćenjem naše prevodne literature, „još jednim dokumentom stvarnosti, kulturne istorije nemačke buržoazije za vrijeme Viljema II“.

Iste godine kada je objavljen prevod romana *Podanik*, objavljena je u Zagrebu jedna knjižica, kojom je obeležen varvarski čin spaljivanja dela naprednih i novom režimu nepodobnih pisaca — *Desetorica s lomače*⁴⁸. U toj knjižici nalazi se i jedan manji prilog Hajnriha Mana pod naslovom „Ponižena inteligencija“. Prikazujući tu knjigu kao „lep prilog nemačkoj emigrantskoj literaturi“, Mladen Horvat⁴⁹ ističe da je najjači protestni prilog dao Hajnrih Man, koji svojom sudbinom najjasnije pokazuje da su pravi intelektualci u Nemačkoj potpuno onemogućeni i potisnuti.

Manov roman *Ein ernstes Leben*, u tom trenutku poslednje objavljeno piščevo delo, bio je spoljašnji povod za Horvatov najveći, a u celini gledano, do tog trenutka i najobimniji osvrt na delo Hajnriha Mana kod nas⁵⁰. Kruto shvatajući književne periode kao strogo omeđene celine, Horvat smatra da je među nekoliko velikih imena evropske književnosti, koje je dao „prelaz iz neoromantike u fazu ekspresionizma“, ime Hajnriha Mana jedno od najvidnijih i da je on još i danas jedan od najboljih nemačkih stilista. Hajnrih Man, koji je prošao kroz nekoliko

⁴⁶ Dr Ivo Kun, Heinrich Mann, *Podanik* (Izd. „Nolit“ Beograd 1933), *Književnik* VII/1934, br. 1, 46—47.

⁴⁷ Savo Dragičević, Hajnrih Man: „Podanik“. Roman Viljemovske Njemačke. *Slobodna misao* (Nikšić), 12/1933, 32, 3.

⁴⁸ *Desetorica s lomače*. Izdanje Minerva Zagreb 1933. U knjizi su zastupljeni: Fojhtvanger, Glezer, Kesten, E. E. Kiš, Hajnrih Man, Otvald, T. Plivije, Toler, Tuholski i Arnold Cvajg. Svi prilozima imaju za temu — Nemačka.

⁴⁹ M. A. H. (Mladen Horvat), „Desetorica s lomače“. *Život i rad*, 6, 1933, XVII/102, 1407—1408.

⁵⁰ Dr Mladen Horvat, *Heinrich Mann*, *Život i rad*, VI, 1933, XV/87, 415—419.

faza svog razvoja, iznosi svoju sredinu „isprva u naturalističkom, posle u neoromantičkom i konačno u ekspresionističkom ruhu“. Kroz sva njegova dela, kaže se, provejava jasan i oštro ocrtan materijalističko-naturalistički cinizam, koji Man nije ostavio sve do danas, kada je ušao u treću fazu svog stvaranja, koja se terminološko-hronološki nejasno označava kao „ekspresionizam i preko ovoga do 'nove stvarnosti'“. Polazeći od jedne od osobenih crta ekspresionizma kao književnog pokreta, njegova aktivizma, i svodeći ga samo na tu crtu, i uopštavajući, odnosno identifikujući pojam ekspresionizma sa pojmom aktivizma, čime složen pojam 'ekspresionizam' lišava drugih bitnih crta, Horvat kaže da je Hajnrh Man „kao blagi nagoveštaj nove stvarnosti u nemačkoj književnosti u svom najnovijem romanu *Ein ernstes Leben* dao „čisto ekspresionističko gledanje . . .“. Da se taj termin ovde upotrebljava u tom smislu, proizlazi donekle i iz formulacije da bi se „ekspresionizam kao poslednja emanacija mogao obeležiti pojmom ekspresionističkog aktivizma“, a u tu „podvrstu ekspresionizma“ može se staviti borba protiv kapitalizma, sadašnjeg morala, društvenog uređenja koje je mehanizovalo čoveka i ubilo u njegovoj duši sve ono što čini suštinu njegova bitisanja. Takav aktivizam ima za cilj poboljšanje i pročišćenje sveta a u izvesnom svom vidu nalazi izlaza u glorifikaciji jednostavnosti svih životnih formi. U takvom svetlu se, po Horvatu, predstavlja Hajnrh Man svojim najnovijim romanom, dakle kao ekspresionistički aktivista, sa malim primesama shvatanja nove stvarnosti, tako što se idejno približava „primitivizmu“ u vidu apoteoze seljačkog poziva. Pošto je u velikim potezima izložio sadržinu dela, Horvat konstatuje da Hajnrh Man posle svog romana *Mali grad* nije napisao bolje delo no što je ovaj roman *Ein ernstes Leben*. Na kraju svog ogleđa Horvat daje opšti sud o Manovom stvaralaštvu: Hajnrh Man je predstavnik prođuhovljenog Evropejca a za Nemačku on znači ono što za Englesku znači Golsvordi ili za Francusku Barbis, ali on nikada nije govorio onako kako govori jedan Sinkler ili Gladkov. Njegova umetnost bila je više literatura a premalo sam život, zavšava Horvat svoj napis.

Okolnost da se radnja ranog romana *Boginje* delom odigrava na našem terenu, da prikazuje naše ljude i običaje, morala je privući pažnju, pogotovo sada kada je toliko poraslo interesovanje za Manovo delo. Međutim, pošto je Hajnrh Man naše podneblje i naše ljude prikazao veoma tamnim tonovima⁶¹, to je i reakcija s naše strane, u napisima koji dotiču to pitanje, morala biti nešto oštija.⁶² U tu vrstu napisa spada i članak Petra Grgeca, koji, međutim, uveliko prelazi okvir postavljene teme: „Hajnrh Man o Hrvatima“.⁶³ Grgec počinje svoj članak veću da je H. Man istupio iz Nemačke akademije nauka, ukazujući i na okolnosti koje su dovele do toga. Očigledno ne sagledavajući kobnost zbivanja u Nemačkoj, Grgec smatra da će ovo samo biti dobra reklama za samoga pisca, čije će se svako novo delo i nadalje brzo razgrabiti. Ocrtavajući Mana umetnika, Grgec ističe da je Man neosporno veliki talenat ali da kod njega ima i mnogo „vještačke na-

⁶¹ O odnosu Hajnrha Mana prema našim ljudima i našem podneblju v. u veoma široko zahvaćenom prikazu odnosa Nemaca prema Jugoslovenima: Miljan Mojašević, *Jugosloveni u nemačkom romanu*, Zbornik Filozofskog fakulteta Beograd II/1952, 293—338. O Hajnrhu Manu se kaže: „Sve u svemu, roman (Dijana — T. B.) ostavlja utisak da je i Hajnrh Man u vreme pisanja ovog romana imao vrlo maglovite pojmove o nama i Balkanu uopšte . . .“

⁶² Tako Ivo Horvat svojim člankom *Hrvati u njemačkoj književnosti*, Hrvatsko jedinstvo, 3/1939, 106, 1—2, 107, 1—3, prikazuje odnos Hajnrha Mana i Hermana Bara prema Hrvatima.

⁶³ Petar Grgec, *Heinrich Mann o Hrvatima*, Hrvatska prosvjeta, 30, 1933, 3, 109—11.

prave“. „Mnogo toga nedostaje Hajnrihu Manu da bismo ga bez skepse mogli uvrstiti među prve svjetske velikane“. Grgec očigledno dobro poznaje Manovo delo i zapaža i ističe, možda ih malo potencirajući, i njegove mane: u Manovoj prozi ima mnogo ukočenosti, nadutosti, napirlitanosti i modne površnosti, fabula je iskonstruisana, dijalozi su često nategnuto duhoviti, a opisi su pretežno shematični. Ta svoja zapažanja Grgec svodi na po prozaistu nepovoljan sud: „osobe se znadu pred nama kretati poput lutaka, a najgore nam kviri iluziju to, što iza njih vidimo samovoljnog režisera, kao i da katkada svoj svet više stvara na osnovu knjiškog pabirčenja nego na osnovu neposrednog zapažanja“. Jedna od osobenih crta Manovih je da voli da traži sižee za svoja dela u tuđim krajevima, te ga je takva sklonost i dovela u hrvatske krajeve, ali nas on nije upoznao. Grgec izlaže da Man u svom romanu *Božice*, i to u delu *Dijana*, čija se radnja odigrava na našem Primorju, ime Hrvati pominje samo jednom a inače upotrebljava naziv Morlaci, kao nekada Fortis, „ali ti Morlaci Hajnriha Mana su slika i prilika Schillerovih Hrvata u Wallensteinu“. Pošto je prepričao sadržinu romana, uz obimnije navođenje mesta, razgovora vojvotkinje Asi, junakinje romana, u kojima se stanovništvo malte ne prikazuje kao stoka, Grgec objašnjava veliki uspeh romana time „što . . . smo mi kod njih (nemačkih čitalaca — T. B.) još od tridesetogodišnjeg rata i pandura Marije Terezije i baruna Trenka dječja strašila, u koja vjeruju i mnogi odrasli ljudi“. Hajnrihu Manu se, kao osvedočenom borcu za internacionalno upoznavanje i sporazumevanje prebacuje što podleže takvom praznoverju (pri čemu međutim, Grgec ispušta iz vida da je ovo delo nastalo još 1908. godine), jer „u Evropi neće biti međunarodne ljubavi sve dotle dok naročito sinovi velikih naroda ne budu gledali i u malenim narodima zajednice koje imaju i u beletrističkim djelima pravo na dobar glas i istinito prikazivanje“.

Pod veoma zvučnim i privlačnim naslovom „Komično i tragično u Dostojevskoga, Molijera i Mana“ objavljuje Drago Čepulić svoju široko zamišljenu, estetsko-komparativnu studiju u zagrebačkom časopisu *Književni horizonti*.⁶⁴ Napis utoliko više privlači pažnju što naslovom obećava specijalno estetski pristup Manovom delu. Međutim, članak daleko manje daje no što naslov obećava: pretežno se govori o Molijeru, delimično, upoređenja radi, o Dostojevskom, a sasvim malo, kao ovlaš, o Hajnrihu Manu, i to o njegovom romanu *Profesor Unrat*. Nabacajući samo nekoliko opštih podataka i detalja, Čepulić o ovom delu kaže da je „čitav roman tragikomičan, tragično je jače podvučeno, ali je i komika tu, te bez obrazloženja, konstatuje da je Man srodniji Molijeru negoli Dostojevskom, jer je glavni junak manje tragičan.“

Neposredno pred rat naša čitalačka publika dobila je prevode još dva značajna Manova romana.⁶⁵ Ali kako je ubrzo po pojavi ovih prevoda ratni vjhor zahvatio i našu zemlju, to su i ovi prevodi ostali bez nekog šireg odjeka u našem kulturnom životu. Dok prevod romana *Henrik Četvrti*, koji se zapravo pojavljuje neposredno posle pojave dela u originalu⁶⁶, ne donosi nikakvu belešku o piscu ili delu, dotle je dr Nikola Mirković uz svoj prevod romana *Mali grad* dao i jednu

⁶⁴ Dr Drago Čepulić, *komično i tragično u Dostojevskoga, Molijera i Mana*, Književni horizonti, Zagrebačka književna revija I/1934. sv. 3, 73—76.

⁶⁵ Heinrich Mann, *kralj Henri IV*, I—II. Nolit Beograd 1939. Preveli Paulina Albala i Jovan Popović. — Hajnrih Man, *Mali Grad*, Beograd 1940. Preveo dr Nikola Mirković.

⁶⁶ Prvi knjigu je Man završio 1936 a drugu 1938, a delo je izašlo u Amsterdamu.

biografsku skicu autora. I tu nalazimo već obavezno upoređenje stvaralaštva dva brata: Tomasovo delo je, po Mirkovićevoj lepoj formulaciji, tužbalica nad umirućim Libekom (misleći prevashodno na *Budenbrokove*), ono je manje borba a još manje kritika, to je jedno tiho povlačenje u finoću nestajanja. Hajnrh je sasvim drugačiji, smeliji, i kao građanin i kao umetnik. U njegovim delima uvek postoji jedan predmet protiv kojeg upravlja sve svoje duhovne i umetničke snage: izvitopereno građanstvo, oličenje svih niskosti i podlosti. Oštar društveni kritičar, oštiji od nemačkih naturalista, kroz čiju je školu prošao, Hajnrh Man se ne zadovoljava prostim konstatacijama, fotografisanjem, već on napada, udara, bode. No pored sve te svoje strastvene borbenosti, ističe Mirković, Man ne gubi nikada dve osnovne crte svog književnog bića: do virtuoznosti izoštren i izrađen stil, pun iznenadnih, baroknih obrta i živosti, i svoj stav prema vrednostima i ništavnostima građanske klase.⁵⁷ — Zanimljivo je da se prevodom jednog ranog dela, romana *Mali grad* (1908), i Manovog poslednjeg dela, istorijskog romana o Henriku Četvrtom (1936—38), završava proces primanja Hajnrha Mana kod Srba i Hrvata do drugog svetskog rata.

2.

S obzirom na celokupni dosadašnji naš odnos prema delu Hajnrha Mana i njegovo prisustvo u našem književnom i kulturnom životu, prirodno je pretpostaviti da je Hajnrh Man, imajući u vidu i karakter naše literature neposredno posle rata, morao biti među prvim nemačkim književnicima koji će kod nas biti prihvaćeni kao predstavnici one druge, progresivne Nemačke, i time doprineti ponovnom buđenju interesovanja za prave nemačke kulturne vrednosti. Takva pretpostavka izgleda da je opravdana, jer, sva je prilika da je mala zbirka Manovih novela u izdanju Matice srpske (1947) bila jedna od prvih nemačkih knjiga objavljenih kod nas neposredno posle rata.⁵⁸ Prevodilac Boško Petrović dao je uz prevod belešku o piscu, u kojoj Hajnrh Mana, pored njegovog brata Tomasa, smatra najznačajnijim imenom novije nemačke književnosti. U širokim linijama ocrtava se ovo bogato i plodno delo od preko dvadeset knjiga romana i pripovedaka, koje otkrivaju „opštu, kasnije u izvesnom smislu ublaženu naklonost Hajnrha Mana za satiru, sa skoro karikaturnim podvlačenjem likova i scena... kao i prema jakim i strasnim ljudskim prirodama...“ Ali ta privrženost potencirano snažnim ličnostima i osećanjima ne gasi u njemu osećanje za probleme društva i vremena i ne odvodi ga u bilo kakvu vandruštvenu, proizvoljnu stilizaciju, tipičnu pojavu tadašnje književnosti. Naprotiv, kod njega je od početka prisutna povezanost sa pitanjima stvarnosti i njegovo delo je izraslo u visoko umetničko ostvarenje i otkrovenje pravog lika nemačkog imperijalističkog građanstva. No ne naglašava se samo ta idejno-društvena strana Manova dela, već i izuzetna vrednost Manove proze, koja, sa svim svojim osobenostima, ima svog korena „u onoj smeni umetničkih pravaca koji su posle naturalizma, više i jače nego i u jednoj drugoj, osta vile traga u novijoj nemačkoj književnosti“.⁵⁹ — Pojava ove zbirke novela Mano

⁵⁷ Dr Nikola Mirković *Hajnrh Man*. Pregovor romanu *Mali grad*, 7—10.

⁵⁸ Hajnrh Man, *Novela*. Matica srpska, Novi Sad 1947. Preveo Boško Petrović. U zbirku su unesene ove novele: *Grethen*, *Srce*, *Sin*, *Poverilac*, *Jedna ljubavna priča*, *Sterni*.

⁵⁹ B. Petrović, *Beleška o piscu*, 133—139.

vih nije, izgleda, naišla na neki širi odjek, a i za duže vreme je primanje Hajnriha Mana kod nas ostalo na ovom prevodu. Zapravo sve do 1950. godine, dakle do smrti Hajnriha Mana, nije se više ništa prevodilo od njega, a, kako izgleda, nije se ni pisalo o njemu i njegovom delu. Tek je njegova smrt bila spoljašnji povod da se opet progovori o ovom značajnom piscu. A ni tim povodom se nije mnogo pisalo. Utvrdili smo, zasada, svega dva napisa. Prvi napis — nekrolog je od Ota Bihalji-Merina u beogradskom časopisu *Književnost*.⁶⁰ I Oto Bihalji Merin, inače dobar znalac dela Tomasa Mana, upoređuje stvaralaštvo dva brata: Hajnrih Man je, iako je njegov mlađi brat Tomas napisao prvi veliki socijalni roman o raspadanju građanstva u Nemačkoj, u svom razvoju daleko odlučnije sagledao društvenu stvarnost, te je kao aktivniji političar, prerastajući kritički realizam i građanski humanizam, dosegnuo duhovnu obalu socijalizma. Značenje i domet Manova dela se svakako nešto sužava, kada se kaže da ono „otelovljuje ceo hod građanskog razvoja od vaspitnog romana do ekspresionizma“⁶¹, jer ono ide i dalje, što se nešto kasnije i dopunjuje ocenom da se u svemu onome što je Hajnrih Man stvorio oseća pokušaj da umetnost politički produbljuje, da od likova svojih dela napravi nosioce ideja, simbole rasprava svoje epohe. Na kraju napisa izražava se želja da Hajnrih Mana,“ koji spada u značajne društvene kritičare svoje epohe i koji je zaslužio da bude spomenut pored Anatola Fransa, B. Šca, T. Drajzera, Romena Rolana, bolje upoznamo“.

Drugi, i to relativno opsežan napis o delu Hajnriha Mana dao je Boško Petrović u *Letopisu Matice srpske*.⁶² Uveliko premašujući okvir prigodnog napisa, Boško Petrović ulazi u suptilnu analizu biti i karaktera bogatog stvaralaštva Manovog. Po njemu se u delima Hajnriha Mana uvek radi o ljudskom životu kao vrednosti koju čine velike strasti i samopožrtvovanja, ljubav i sloboda, i to u najvišoj dramskoj napetosti, ali sa jasno izraženim značenjem otpora i oštrog sukoba sa konformizmom građanske i malograđanske evropske svakodnevnice. I pored raznih i raznorodnih uticaja literarno-umetničkih strujanja, impresionizma, naturalizma, ekspresionizma, esteticizma, Man je u stvari od prvog svog koraka izrazito samosvojan. On je, doduše, primio ono osnovno tadašnjih literarnih strujanja: odlučno orijentisanje na formalno, na ton, na stil, pa i stilizaciju. Analizirajući strukturu Manovih romana, autor zapaža da Man „navlaš gradi, razvija i do maksimuma potencira... velike i masovne scene — balove, gozbe, prijeme, orgije, u pravom teatralnom smislu, usled čega je radnja uveliko nošena dijalogom“. Takav postupak, suprotan uobičajenoj tehnici romana — „vremenskom razvijanju, kretanju u perspektivnom prostoru, epskoj plastičnosti“, — diktira i drukčiji opis, primorava ga na masu simultanih vizuelnih detalja. Takva konstrukcija romana, koja mu oduzima dubinu, pružila je Manu, ističe se, velike mogućnosti da pokaže svoju romanski nadmoćnu duhovitost, naklonost ka snažnoj emociji i velikom gestu, satiričnost; sasvim nemački smisao za brzu, živu i kontrastno bogatu igru. Osvrćući se na stav Nemaca prema delu Hajnriha Mana, B. Petrović sasvim tačno zapaža da su ga Nemci još nekako prihvatili u prvoj fazi njegova stvaranja (od *Zemlje dembelije* do *Malog grada*), do pred prvi

⁶⁰ Oto Bihalji-Merin, *Hajnrih Man*. Beleška povodom njegove smrti. *Književnost* V, 1950, sv. 5, 478—480.

⁶¹ *Književnost*, 478.

⁶² Boško Petrović, *Hajnrih Man*. Povodom smrti. *Letopis MS*, knj. 365, 1960, 304—310.

svetski rat, kada oštra satira i prezir Manovih junaka ne pogađa određenu sredinu, precizno rečeno društvo, nego se moglo tumačiti kao filozofsko preziranje „ovog materijalističkog sveta“ kao takvog. Ali kada su njegova satira i uništavajući prezir pogodili samu Nemačku, i kada je kritika same Nemačke postala tema njegova dela, onda je zvanična kritika prestala da govori o njegovom delu kao umetnosti i proglasila ga pamfletom, njegov književni stil nazvala ekscentričnošću, hladnom konstrukcijom bez srca a njega samog literatom koji je izgubio svaku vezu s narodom. „Manova kritika građanstva, pristupa i u delima prve faze... postaje takoreći isključivi motiv dela iz njegove druge faze... Ali to sada više nije samovoljno viđenje i čud jedne možda iskošene individualnosti — i tu je upravo sav spor oko Hajnrha Mana, koji neprestano od tada dokazuje da je bezmalo sav život Nemačke njegova vremena jedna kobna i strašna zabluda“. Iz tog bogatog stvaralaštva izdvajaju se „njegovo najznačajnije delo, koje po subjektivnim moćima pisca ne ide u najbolje — *Podanik*, koji po težini kritike, po zamašnosti predmeta i po jedinstvu umetničkog zahvata, izrasta u najznačajnija dela nemačke literature, i veliki istorijski roman o Anriju IV. Pored Manovih ostvarenja na području romana, gde neosporno leži njegova izražajna moć, ovlaš se prikazuju i njegova ostvarenja u oblasti novele, drame i esejistike i publicistike. Uz ovaj ogled dat je prevod kraće proze Hajnrha Mana.⁶³

Godinu dana posle pišćeve smrti ponovo se počelo s intenzivnijim prevodjenjem njegovih dela: 1951. izlazi u Zagrebu njegov roman *Velika stvar*⁶⁴, sa pogovorom Ive Hergešića. U želji da čitaoca što bolje obavesti o piscu, Hergešić prikazuje u širokim linijama Manov razvojni put i bitne odlike Manove umetnosti. Hajnrh Man je svoju karijeru započeo kao sledbenik Zole, Mopasana i d'Anuncija, ali je veoma brzo „razvio svoj umetnički stil, u kome se naturalizam i romantizam stapa s ekspresionističko-groteskom kritikom vremena“. Iako ističe Manov artistski stav, a od njegovih dela naročito roman *Henrik IV*, Hergešić očigledno, u celini gledano, ne cení mnogo Manovo stvaralaštvo, a što se vidi i po njegovom otvorenom sudu da se u „... Heinrichu, gledamo li ga iz današnje perspektive, neprijatno isprepliće naprednjaštvo i snobizam, modernost i moda... Odviše je aktuelan, žurnalistički aktuelan a da bi uvijek mogao biti trajan...“. — Sledeće godine pojavila su se dva romana Manova i to: *Profesor Unrat* i treći deo trilogije *Carstvo*, roman *Glava*.⁶⁵ Uz prevod romana *Glava* data su opširna objašnjenja o istorijskim ličnostima koje stoje iza likova romana, pošto se ovaj roman smatra tipičnim predstavnikom takozvanog „Schlüsselroman“ — a, uz koji su neophodna određena objašnjenja.

Pojavu prevoda romana *Profesor Unrat* zabeležila je kraćim ogledom Svetlana Velmar-Janković.⁶⁶ Polazeći od opšteg pogleda na malograđanštinu, tog istrajnog i tvrdokornog društvenog zla, S. Velmar-Janković ističe Hajnrha Mana kao jednog od onih stvaralaca čija je kreativna snaga uvek bila uperena protiv

⁶³ Hajnrh Man, *Prognani*, LMS, 311—314, Preveo B. Petrović.

⁶⁴ Heinrich Mann, *Velika stvar*. Preveo Vlatko Šarić. Zagreb 1951. Beleška o piscu od Ive Hergešića, 315—321.

⁶⁵ Hajnrh Man, *Profesor Unrat ili kraj jednog tiranina*. Prevela Vida Županski-Pečnik. — Hajnrh Man, *Glava*. Preveo Maks Mrzljak. Zagreb 1952. Sa napomenama i bilješkama prevodioca.

⁶⁶ Svetlana Velmar-Janković, *Hajnrh Man: Profesor Unrat* (Izd. Nopoka Beograd 1952), Književnost VIII, 1953, sv. 12, 552—553.

tog zla, otuda njegovo delo pre svega odlikuje oštra satira. Ali, oštra satira je u nekim ostvarenjima Manovim, kao i u ovom romanu, jednom od njegovih najboljih dela, pomešana s jednim izvanredno tananim, duhovitim i humanim cinizmom. Predmet Manova interesovanja jeste kompleksni čovek 20. veka, rastrzan između nesaznane i preteće podsvesti i saznanje, i još više preteće konkretne stvarnosti, „taj jadni, iskasapljeni čovek kome ostaje još poneka mala ljubav u obliku velike strasti ili poneka cepidlačka mržnja“. Za razliku od već zastupanih mišljenja da je Manovo delo suviše knjiško, S. Velmar-Janković naprotiv ističe da ga sam život vuče na stvaranje, da su baš ličnosti ovog romana ljudi iz života. Ponesen talentom i nekim izvanrednim instinktom za saznavanje pravog života, kaže se, Man je postao slikar i kritičar društva, ali nije postao mislilac, niti je uspeo „kao njegov brat Tomas, da otkrije nova područja u ljudskim doživljajima. Hajnrih Man, zaključuje se, je još realista u načinu posmatranja i prenošenju životnih zbivanja.

Posle ova dva prevoda nastupa jedna mala pauza, do 1956. godine, kada se pojavljuje prevod romana *Mali grad*⁶⁷, koji se time zapravo drugi put objavljuje na srpskohrvatskom jeziku. Prevodilac Stanislav Šimić ističe u svom kratkom pogovoru da je prozno delo Manovo, i količinom i kakvoćom, jedno od većih dela u nemačkoj književnosti 20. stoleća. Šimić Manu štaviše daje sasvim izuzetno mesto u nemačkoj književnosti, videći u njemu „stvarača romana u njemačkom jeziku kao epskog djela“. Po njemu Man prvi kod Nemaca razvija društveni roman velikog opsega, poput Zole. Pored njegova značaja kao romansijera, Šimić ističe i značaj onog vida stvaralaštva Manovog koji je kod nas veoma malo ili skoro nikako poznat, te kaže da je on „... jedan od najplodnijih i najboljih esejista i pamfletista na njemačkom jeziku“. — U daljem procesu prevođenja naša čitalačka publika dobija prevod njegovog ranog romana *Boginje*⁶⁸, zatim ponovno izdanje romana *Mali grad*⁶⁹ i ponovljeno izdanje nešto izmenjene zbirke novela (iz 1947. godine), sada u popularnoj ediciji Rada Reč i misao⁷⁰, i na kraju dobijamo novi prevod, drugi po redu, istorijskog romana Henrik IV⁷¹. Hronološki gledano poslednji prevod dela Hajnriha Mana je iz 1966. godine, ali u okviru jedne antologije nemačkih novela⁷², u kojoj je Hajnrih Man predstavljen kraćom pripovetkom *Trgovina čašću*.

Zanimljivo je, i pomalo čudno, da se o Hajnrihu Manu, i pored ovako očigledno intenzivnog prevođenja njegovih dela, skoro uopšte ne piše. Izuzetak

⁶⁷ Heinrich Mann, *Mali grad*. Preveo Stanislav Šimić, Zagreb 1956.

⁶⁸ Heinrich Mann, *Božice*. Prevela Ljerka Linić. Zagreb 1960. S kratkom beleškom o piscu od Josipa Matijaša.

⁶⁹ Hajnrih Man, *Mali grad*. Preveo dr Nikola Mirković, Subotica 1963.

⁷⁰ Hajnrih Man, *Jedna ljubavna priča i druge pripovetke (Jedna ljubavna priča; Grethen; Poverilac; Otac; Sterni; Srce; Prognani)*. Preveo Boško Petrović. Beograd (Rad: Reč i misao) 1964.

⁷¹ Heinrich Mann, 1. *Mladost kralja Henrika IV*. 2. *Zrelo doba kralja Henrika IV*. Preveo Josip Rittig. Zagreb, 1964.

⁷² *Suvremena njemačka novela*. Tekstove odabrao i preveo s njemačkog Drago Perković, Zagreb 1966. Ovaj impozantan izbor nemačke proze od Hauptmana preko Kafke do Bela, obuhvata 23 nemačka prozaista. Jedan opšti pogled na nemačku književnost daje Gustav Krklec, a prevodilac daje kratke beleške o piscima.

⁷³ Ivo Hergešić, Heinrich i Thomas Mann ili hiperbola i litota, u autorovoj krizi *književni portreti*, Zagreb 1967, 555—581.

predstavlja članak Ive Hergešića *Heinrich i Thomas Mann ili hiperbola i litota*.⁷³ Međutim, ovaj po obimu veoma impresivan članak ne daje ništa novo, već predstavlja jednu prilično nepovezanu kompilaciju Hergešićevih ranijih pogovora, beleški, napisa o Tomasu i Hajnrihu Manu. Svodeći osobenosti stvaralaštva braće Man na jednu bitnu crtu, Hergešić veli da je „najdraža figura Thomasa Manna litota, koja snažni izraz zamjenjuje slabijim ili čak suprotnim, postizavajući time humorističan efekt, dok njegov brat Heinrich nema humora: on je romantični naturalist (!) koji svoj izraz potencira, kolorira i forsira, pa je nužno hiperboličan. Ili glazbeno govoreći, Heinrichov je tempo allegro, Thomasov largo i sostenuto“.⁷⁴ Ovaj članak je, hronološki uzeto, i poslednji prilog koji se neposredno odnosi na stvaralaštvo Hajnriha Mana.

★

Hajnrih Man je, dakle, kao što smo u glavnim crtama pokazali, bez pretenzija na potpunost, kod nas prevashodno prihvaćen kao strastan i beskompromisan kritičar nemačkog građanskog društva, te je u tom sklopu, i u sklopu s strujanjima u našoj književnosti, uglavnom prihvaćan kao romansijer i manje novelist, dok je njegovo dramsko i esejističko-publicističko delo sasvim zanemareno i kod nas skoro nepoznato. Da li će se i uolikoj meri ta nešto jednostrana predstava o Hajnrihu Manu dopuniti i korigovati, to svakako zavisi od daljeg interesovanja za njegovo delo kod nas.

Tomislav Bekić

HEINRICH MANN BEI DEN SERBEN UND KROATEN

Zusammenfassung

Der Aufsatz bietet einen Überblick über die Aufnahme Heinrich Manns bei den Serben und Kroaten, indem zuerst auf die etwas zwiespältige Lage des Dichters im eigenen Lande und die andererseits recht rege Aufnahme im ausserdeutschen Raum (in den USA, Frankreich, im russischen Sprachraum) hingewiesen wird. — Heinrich Mann wurde verhältnismässig früh ins Serbokroatische übersetzt: bereits im Jahre 1921 wurde die Übersetzung seiner Novelle *Die Auferstehung* veröffentlicht. Die wahre Aufnahme Heinrich Manns jedoch, sowohl in Übersetzungen wie auch in Form von eingehenden kritischen Würdigungen, begann erst ab 1933. Das Interesse der Serben und Kroaten für Heinrich Mann richtete sich im Zuge starker sozialer Tendenzen in den eigenen Literaturen seit Ende der zwanziger Jahre vor allem auf die gesellschaftlich-kritische Seite seines Schaffens und seine würdevolle Haltung dem Dritten Reich gegenüber, die ihn auch als einen der ersten deutschen Schriftsteller in die Emigration geführt hat. In diesem Rahmen wurde als erster sein Roman *Der Untertan* übersetzt (1933). Diese Übersetzung bildete den Ausgangs- und Anregungspunkt vieler kritischer Würdigungen, in denen nicht nur der Roman sondern das Schaffen Heinrich Manns überhaupt behandelt wurde; in allen diesen Aufsätzen wurde Heinrich Mann als der führende bürgerliche Schriftsteller im

⁷⁴ Ivo Hergešić, nav. d., 574.

Kämpfe gegen die Mächte der Reaktion hingestellt. Kurz vor dem Kriege erschienen noch die Übersetzungen seiner Romane *Heinrich IV* und *Die kleine Stadt*. — Nach dem Kriege wurde Heinrich Mann als einer der ersten deutschen Schriftsteller übersetzt: im Jahre 1947 erschien eine Sammlung seiner Novellen. Die zu erwartende rege Aufnahme seines Werkes jedoch ist ausgeblieben. Abgesehen von zwei durch den Tod des Dichters angeregten Aufsätze im Jahre 1950, die obwohl kurz gehalten, einen synthetischen Blick auf sein Schaffen geben wollen und die weitere Aufnahme seiner Werke empfehlen, setzte die weitere Übersetzung Heinrich Manns erst ab 1951 wieder ein. Inzwischen wurden seine Romane *Die Göttinnen*, *Der Kopf*, *Professor Unrat*, *Die grosse Sache*, *Die kleine Stadt* (neue Übers.), *Heinrich IV* (neue Übers.), veröffentlicht, so dass das Roman-Schaffen Heinrich Manns im serbokroatischen Sprachraum sehr wohl bekannt ist. Es fällt wohl auf, dass eine regere kritische Auseinandersetzung mit seinem Werk ausgeblieben ist, so wie auch dass sein dramatisches und essayistisches Werk kein Interesse zu erregen vermochte, und daher so gut wie unbekannt ist. Zusammenfassend stellt der Verf. fest, dass es von der weiteren Aufnahme Heinrich Manns abhängt, inwiefern die etwas einseitige Vorstellung von seinem Schaffen korrigiert wird.

С А Д Р Ж А Ј

I

<i>Др Бранислав Вранешевих</i> : Септембарски штрајк новосадских графичких радника 1919. године — Прилог борби КПЈ за победу револуционарне линије у радничком покрету Југославије	5
<i>Dr Branislav Vranešević</i> : Der Septemberstreik der novisader Graphiker im Jahre 1919 — Ein Beitrag zum Kampf der KPJ um den Sieg der revolutionären Kräfte in der Arbeiterbewegung Jugoslawiens	11
<i>Dr Josip Mirnić</i> : Neka pitanja strategije i taktike narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj u 1941. godini	13
<i>Др Јосип Мирнић</i> : Некоторые вопросы стратегии и тактики народноосвободительного движения в Бачке в 1941 году	38

II

<i>Dr. Stevan Josifović</i> : Einige griechisch-italische Beziehungen in der antiken Tradition	41
<i>Dr Stevan Josifović</i> : O nekim grčko-italskim vezama u antičkoj tradiciji	53
<i>Ксенија Марицки-Гађански</i> : Ка најстаријој европској глотологији	55
<i>Ksenija Maricki-Gadžanski</i> : Zur ältesten europäischen Glottologie	71
<i>Др Душанка Динић-Кнежевић</i> : Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку	73
<i>Dr Dušanka Dinić-Knežević</i> : Commerce de céréales entre Raguse et le proche arrière-pays	87
<i>Rokai Petar</i> : Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435—1437)	89
<i>Rokai Petar</i> : Die letzten Jahre der Balkanpolitik des Königs Žigmund	108
<i>Dr Arpad Lebl</i> : Messer Niccolo Machiavelli i klice istorijskog materijalizma 1469—1969	111
<i>Dr Arpad Löbl</i> : Messer Niccolo Machiavelli und die Keime des geschichtlichen Materialismus (1469—1969)	130
<i>Dr Slavko Gavrilović</i> : Naseljavanje Slovaka u sremska sela Sot i Bingulu godine 1835	133
<i>Dr Slavko Gavrilović</i> : Prist'ahovanie Slovákov do sriemskych dedin Sot a Bingula r. 1835.	138
<i>Vaso Vojaodić</i> : Песма Симе Милутиновића Сарајлије о поплави Пеште 1838. год.	139
<i>Vaso Vojvodić</i> : Sima Milutinović Sarajlija éneke az 1838-as pesti árvízról	151
<i>Dr Milivoj Pavlović</i> : Singidunum	157
<i>Др Миливој Павловић</i> : Сингидунум	161
<i>Dr Aleksandar Mladenović</i> : O grafiji i jeziku „Šibenske molitve“	163

<i>Dr Aleksandar Mladenović: De la graphie et de la langue de „Šibenska molitva“</i>	182
<i>Др Јован Кашић: Фонетске и морфолошке особине „просечног“ језика прве половине XIX века</i>	183
<i>Д-р Јован Кашић: Фонетические и морфологические особенности обиходной речи первой половины XIX столетия</i>	212
<i>Весна Н. Берић: Енолошки називи у „Искусном подрумару“ Захарија Орфелина</i>	213
<i>Vesna N. Berić: Önologische Bezeichnungen im „Erfahrenen Weinkellermeister“ von Zacharias Orphelin</i>	219
<i>Др Војислав И. Илић: Словенски, народни називи месеци на македонском језичком подручју</i>	221
<i>Dr Vojislav Ilić: Les dénominations slaves populaires de mois sur la zone linguistique macédonienne</i>	242
<i>Јелка Ређеј: Мотив издаје на Косову у бугарштицама</i>	245
<i>Jelka Redep: Le motif de la trahison à Kossovo dans les bugarshtice</i>	260
<i>Боривоје Маринковић: Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину</i>	263
<i>Др Бошко Новаковић: Приповедачка панорама Вељка Петровића</i>	351
<i>Dr. Boško Novaković: Veljko Petrović' erzählerisches Panorama</i>	374
<i>Жарко Ружић: Структура једне народне лирске песме</i>	375
<i>Žarko Ružić: La structure d'une poésie lyrique populaire</i>	379
<i>Др Милорад Живанчевић: Литература Илиризма в Польше</i>	381
<i>Др Милорад Живанчевић: Књижевност илиризма у Польској</i>	384
<i>Др Вићомир Вулејић: А. Н. Пипин и руско-српске књижевне везе у другој половини 19. века</i>	385
<i>Др Вићомир Вулејић: А. Н. Пыпин и русско-сербские связи во второй половине XIX века</i>	419
<i>Mr Lech Paździerski: Ideje „Młodej Polski“ i Kraków z początku XX wieku jako literacka inspiracja jugosłowiańskich uczniów Uniwersytetu Jagiellońskiego</i>	421
<i>Mr Lech Paździerski: Ideje „Młodej Poljske“ i Kraków's početka XX veka kao književna inspiracija jugoslovenskih đaka Jagelonskog univerziteta</i>	450
<i>Tomislav Bekić: Hajnrh Man kod Srba i Hrvata</i>	453
<i>Tomislav Bekić: Heinrich Mann bei den Serben und Kroaten</i>	471